

НАТАН МАЛЛАЕВ

Ўзбек Адабиёти Тарихи

БИРИНЧИ КИТОБ

ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ
ЁДГОРЛИКЛАР

Х—ХII АСРЛАР АДАБИЁТИ

ХIII АСРДАГИ ВА ХIV АСР
БОШЛАРИДАГИ АДАБИЁТ

ХIV АСР ЎРТАЛАРИДАН ХVII
АСРГАЧА БЎЛГАН АДАБИЁТ

“ЎҚИТУВЧИ” нашриёти

1965

*ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим вазирлиги
тасдиқлаган*

АВТОРДАН

(Учинчи нашр ҳақида)

«Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги олий ўқув юртлари таълими ва амалиётидан мустаҳкам ўрин олди. Дарслик 1963 йилда, иккинчи марта матрицадан 1965 йилда нашр этилди. Ўтган 10—12 йил мобайнида ўзбек классик адабиёти бойликларини ўрганиш ва тадқиқ этишда адабиётшунослик фани катта ютуқ ва янгиликларга эришди. Янги-янги ёдгорликлар топилди, ихтиёримизда бўлмаган айрим обидалар қўлга киритилди, текстологик ва илмий тадқиқотлар олиб борилди, адабиёт тарихи тараққиётининг назарий масалалари бўйича ҳам маълум натижаларга эришилди, классик ёзувчилар асарларининг тўла ва мукамал нашрлари вужудга келди. Шу билан бирга, ўтган йиллар мобайнида ўзбек адабиёти тарихи курсини ўқитишда олий ўқув юртлари катта тажриба тўплади.

Дарсликнинг учинчи нашрини тайёрлар эканмиз, фан ютуқлари ва олий ўқув юртлари тажрибасини ҳисобга олишга интилдик. Форс-тожик адабиёти ва бошқа халқлар адабиёти намояндалари филология факультетининг ўзга предметлари мундарижасидан ўрин олгани учун, адабий алоқалар тавсифи обзори билан чекланиб, уларни ихтисор қилдик. Обзордагина берилган айрим ёзувчиларга, китоб ҳажмининг имкониятига қараб, бу нашрда кенгроқ ўрин берилди. Адабий

парчалар илмий-танқидий текст ёки янги нашрлар билан солиштирилди, зарур тузатишлар киритилди. Дарслик китобларининг ўзига хослигини инобатга олиб, айрим барқарорлашмаган ёки мунозарали бўлиб келаётган масалалар доирасини чегаралаб қўйишга тўғри келди. Айрим номларнинг унификация қилинмагани, текстдаги фарқ-тафовутлар турлиликни тугал барта-раф этишга имкон бермади.

Дарсликнинг учинчи нашрига ҳисса қўшган олим-лар ва ўқитувчи касбдошларга автор ўз миннатдорчи-лигини изҳор қилади.

КИРИШ

Адабиёт тарихи фани бадий адабиётнинг тарихий тараққиёт процессини ўрганади ва ўргатади.

Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, маданияти, санъати ва адабиёти бор. Шунга кўра, адабиёт тарихи маълум бир халқнинг — шу адабиётни яратган халқнинг номи билан аталади.

Ҳар бир халқ, унинг катта-кичиклигидан қатъи назар, жаҳон маданияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшади. Шунга кўра, алоҳида халқларнинг номи билан аталган адабиётлар тарихи айни чоғда умумжаҳон адабиёти тарихининг ажралмас бир қисмидир.

Ўзбек халқи қадимий ва бой маданиятга эга бўлган халқлардан биридир. У жаҳон илм-фани, санъати ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, буюк олимларни, санъаткорларни ва ёзувчиларни етиштирди, бошқа халқлар билан яқиндан маданий алоқада бўлди.

Ўзбек халқи маънавий маданиятининг катта ва ажралмас бир қисми ўзбек адабиётидир.

Ўзбек адабиёти
тарихи предмети

Ўзбек адабиёти тарихи ўзбек халқининг қадим замонлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар яратган бадий адабиётини ўз ичига олади. Бу адабиёт бир-бирдан тубдан фарқ қилувчи икки даврга: Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган давр ва Октябрь революциясидан кейинги даврга бўлинади.

Октябрь революциясигача бўлган ўзбек адабиёти антагонистик синфий жамиятда вужудга келган, антагонистик синфий жамиятнинг зиддиятлари билан бирга яшаган адабиётдир. Бу адабиёт бир-бирига қарама-қарши бўлган оқимлардан, реакцион ва прогрессив оқимлардан — эксплуататорлар манфаатига ёки халқ оммаси манфаатларига хизмат қилган оқимлардан иборатдир. Ўзбек адабиёти тарихи бир-бирига қарама-қарши бўлган адабий оқимларнинг кураши тарихидир. Бу курашда прогрессив адабиёт ўсди, чиниқди ва тобора кенг халқ оммаси билан боғланиб, унинг эътибори ва муҳаббатига сазовор бўлди.

Ўзбек адабиёти турли хил ва жанрдаги бадий асарларни ўз ичига олади. Лирика ва эпос ўтмиш ўзбек адабиётининг асосий

хилларидир. Ғазал, мухаммас, мусаддас, нома, рубоий, дoston, масал, ҳикоя ва бошқалар кенг тарқалган адабий жанрлардир. Ўзбек адабиёти тарихи турли адабий хил ва жанрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи ҳамдир.

Ўтмиш ўзбек адабиёти бир қатор мемуар ва тарихий асарларни ҳам ўз ичига олади. «Бобирнома» (Бобир), «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» (Абулғозий), «Фирдавсул-иқбол» (Мунис ва Огаҳий) ва бошқалар шулар жумласидандир, чунки уларда тарихий воқеалар кўпинча бадий тил воситасида ифодланади, бадий лавҳалар ва шеърлар уларга янада кўпроқ бадий тус беради.

Ўзбек адабиёти тарихи «Тоҳир ва Зуҳра», «Бўз ўғлон», «Юсуф Аҳмад», «Китоби подшо Жамшид», «Қиссаи Фарҳоду Ширин» каби халқ китобларини ҳам ўз ичига олади. Бу асарлар фольклорда вужудга келган, китобий адабиётга яқинлаштирилиб қайта ишланган ёки ёзма адабиётда пайдо бўлиб, кейинчалик халқ ижоди услубида ишланган асарлардир. Шунга кўра, халқ китоблари фольклористиканинг ҳам, адабиёт тарихининг ҳам предмети-дир.

Таржима адабиёт ҳам ўзбек адабиёти тарихининг муҳим бир қисмини ташкил этади. Ўзбек халқи асрлар давомида бир қанча халқлар билан, Урта Осиё ва Қозоғистон, Кавказ ва Россия, Греция ва Эрон, Ҳиндистон ва Арабистон ҳамда бошқа ўлкаларнинг халқлари билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлди. Натижада ана шу алоқаларнинг меваси сифатида таржима адабиёт вужудга келди. Ўзбек тилига тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, араб, рус ва бошқа халқларнинг кўп бадий асарлари ва тарих китоблари таржима қилинди. «Хисрав ва Ширин», «Ҳафт пайкар» (Низомий), «Гулистон», «Бўстон» (Саъдий), «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Абсол» (Жомий), «Шоҳ ва гадо» (Ҳилолий), «Калила ва Димна» (аслида ҳинд эпоси), «Минг бир кеча» (араб эртаклари), «Равзатус-сафо» (Мирхонд), «Бадойиул-вақое» (Восифий) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Таржима адабиёт халқлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади, ўзбек халқини бошқа халқларнинг бадий ижоди билан таништиради. Шу билан бирга, таржима асарларнинг кўпи конкрет тарихий шароитнинг эҳтиёжи, талаби ҳамда ўзбек ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижоди тажрибалари асосида бирмунча ўзгартирилган ва янгилеклар киритилган, ижодий қайта ишланган асарлардир. Қутб (XIV аср) таржима қилган «Хисрав ва Ширин» (Низомий), Хиромий (XIX аср) таржима қилган «Чор дарвеш», «Тўтинома» ва бошқалар шу хилдаги эркин таржима асарларидир.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек адабиёти тарихи курси ўзбек халқининг кўп асрлик адабиёти билан, бу адабиётнинг тараққиёт йўли билан, адабий йўналишлар ўртасидаги кураш тарихи билан таништирилиши лозим. Бу курс ўзбек

адабиёти намоёндалари ижодини, уларнинг асарларини таҳлил қилиб ва ғоявий-бадий қимматига баҳо бериб, бадий адабиёт билан мафқуранинг бошқа шакллари ўртасидаги алоқаларни, ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди ўртасидаги адабий ҳамкорликни ёритиши, ўргатиши керак. Шунингдек, бу курс ўтмиш адабиёти илғор традицияларининг давом эттирилишига ва ривожлантирилишига ёрдам бериши лозим.

Ўзбек адабиётининг тараққиёт боғиқчлари Адабиёт тарихи халқ тарихининг ажралмас бир қисмидир. Бадий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан узвий боғлиқдир.

Кишилар, К. Маркс айтганидек, «ўз ҳаётларини ижтимоий ишлаб чиқаришда муайян, зарур, ўзларининг иродаларига боғлиқ бўлмаган муносабатларда — ишлаб чиқариш муносабатларида бўладилар, бу муносабатлар уларнинг моддий ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиётининг муайян боғиқчига мувофиқ келади,

Бу ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳаммаси жамиятнинг иқтисодий структурасини, реал базасини ташкил этади, ҳуқуқий ва сиёсий устқурма шу реал базис устига қурилади ва ижтимоий онгнинг муайян шакллари бу базисга мувофиқ келади... Кишиларнинг онги уларнинг борлигини белгиламайди, балки, аксинча, уларнинг ижтимоий борлиги уларнинг онгини белгилайди»¹. Шу билан бирга, устқурма ва ижтимоий онгнинг турли шакллари ўзаро муносабатда бўлади, бир-бирларига ва жамиятнинг базисига актив таъсир қилади.

Бироқ айрим вақтларда санъат ва адабиёт жамиятнинг умумий тараққиётидан илгари кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин. Бу ҳақда К. Маркс бундай деган эди: «Санъатга келсак, шу нарса маълумки, унинг муайян даврларда гуллаб-яшнаши жамиятнинг умумий ривожига, демак, жамият тузилишининг скелети бўлган моддий негизининг ривожига ҳам ҳеч бир мувофиқ келмайди. Масалан, грекларни ёки Шекспирни ҳозирги халқлар билан солиштирсак, худди шуни кўрамиз»².

Демак, марксизм-ленинизм таълимотига кўра, адабиёт тарихи халқ тарихининг узвий бир қисми бўлиб, уни даврлаштиришда, бир томондан, жамиятнинг умумий тараққиёт қонунларига, иккинчи томондан, адабиёт тараққиётининг ўзига хос хусусиятларига асосланиш лозим.

Ўзбек адабиёти тарихини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш, асосан, Улуғ Октябр революциясидан кейин бошланди. Совет фани ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш соҳасида мислсиз катта муваффақиятларга эришди ва эришиб бормоқда. Мар-

¹ К. Маркс. «Сиёсий иқтисод танқидига доир»га сўз боши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, I том, Ўздавнашр, 1959, 362-бет.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида, I том, Т., 1975, 128-бет.

кча-ленинча фан методологиясига асосланган совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш соҳасида йўл қўйилган хатоларга, жумладан адабиёт тарихи тараққиётини сулоалар ёки подшоларнинг, хонларнинг келиб-кетишлари тарихига қараб даврлаштириш майлларига узил-кесил барҳам берди. Бироқ ҳали ўрганилмаган ёки ҳозирча кам ўрганилган ёдгорликлар ва масалалар ҳам оз эмас. Араб ва мўғул босқинчилари истилоси ҳамда даҳшатли ўзаро феодал урушлар жуда кўп маданият ёдгорликларини, жумладан, адабиёт асарларини ҳам емириб ташлади, йўқотиб юборди. Бу ҳолат айрим тарихий этаплар (масалан, VIII—IX асрлар ва XIII аср) адабиётининг тўла манзарасини ёритиш, уларни кенг тасаввур қилиш имконини бермайди. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, адабиёт тарихини даврлаштириш масаласини ниҳоятда қийинлаштиради. Ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш бўйича содир бўлган айрим католиклар, жумладан баъзи босқичларни сунъий ёки бир ёқлама номлар билан аташ ҳодисалари ҳам шу билан изоҳланади. Лекин, бунга қарамай, Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек адабиёти тарихини, бир томондан, жамиятнинг умумий тараққиёт қонунларини, ўзбек халқининг тарихан ташкил топиши ҳамда унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги тараққиёт этапларини; иккинчи томондан, адабиёт тарихи тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини: бадий адабиётнинг ижтимоий-эстетик моҳияти ва функциясининг тараққий этиб бориши, адабий оқимларнинг шаклланиши ва тараққий этиши, адабий оқимлар ўртасидаги кураш, адабий услуб, адабий хил ва жанрларнинг ўсиши ҳамда бадий сўз санъатининг бошқа жиҳатлари такомилга хос хусусиятларни кўзда тутиб, қуйидаги асосий тараққиёт босқичларига бўлиш мумкин:

1. Энг қадимги адабий ёдгорликлар.
2. X—XII асрлар адабиёти.
3. XIII аср ва XIV аср бошларидаги адабиёт.
4. XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган адабиёт.
5. XVII асрдан XIX асрнинг ўрталаригача бўлган адабиёт.
6. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабиёт. Айрим босқичларни яна ички босқичларга — этапларга ҳам ажратиш мумкин. (Бу даврлаштириш «Ўзбекистон ССР тарихи» китобида берилган даврлаштиришга, маданий-адабий процесснинг ўзига хослигини кўзда тутиб, айрим босқичларнинг қўшиб берилганини мустасно қилсак, мос тушади ва унга таянади ҳам.)

Энг қадимги адабий ёдгорликлар Ўрта Осиё территориясида қадим замонларда яшаган ҳамда ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг асосий этник қатлами бўлган элат ва қабилаларнинг айримлари, айни чоғда, қўшни халқларнинг ҳам адабий ёдгорликларидир. Бу ёдгорликлар ҳозир Ўрта Осиё территориясида яшайётган барча халқларнинг муштарак маданий ёдгорлиғидир. X—XII асрлардаги туркий тилдаги адабиёт Ўрта Осиё ва Шарқий Тур-

кистон (Синцзян) туркий халқларининг муштарак адабий меросидир.

Ўзбек адабиётининг тараққиёт босқичлари эксплуататор синфларнинг манфаатига хизмат қилган, ислом идеологиясини тарғиб этган реакцион адабиётга қарши курашда прогрессив адабиётнинг ўсиб ривожланганини, ўз даврининг илғор қарашларини ифода-лаб, халқ ва мамлакат манфаатларига хизмат қилганини, илғор ижтимоий-фалсафий қарашлар тараққиётига ва адабий тилнинг ўсишига катта ҳисса қўшганини кўрсатади.

Улуғ Октябрь
социалистик
революциясигача
Ўзбек адабиёти
тарихининг
ўрганилиши

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек адабиёти тарихи изчил ва илмий асосда ўрганилган ва ёритилган эмас. Феодал-клерикал жамият тузуми ва ислом дини реакцияси бунга имкон бермас эди. Реакцион феодал-клерикал доира илғор илм-фаннинг,

санъат ва адабиётнинг ашаддий душмани эди. У маданият ривожига қарши тиш-тирноғи билан курашар, халққа, кишилик тараққиётига хизмат қилган маданият бойликларини емириб ташлашга интилар, олимларни, санъаткорларни, ёзувчиларни таъқиб этар ва жазолар, зўр бериб дин ва шариат доғмаларини тарғиб қилар эди. Мактаб ва мадрасалар ҳам дин ва шариат қонун-қоидаларига мувофиқлаштирилган эди. Бу ҳол илм-фаннинг, жумладан адабиёт-шуносликнинг ҳам тараққий этишига имкон бермас эди.

Лекин феодал ўрта асрнинг даҳшатларига қарамай, илм-фаннинг турли соҳаларида ўлмас асарлар, буюк кашфиётлар яратиб, жаҳон илм-фани тараққиётига катта ҳисса қўшган ўзбек халқи адабиётшунослик соҳасида ҳам маълум ютуқларни қўлга киритди, тажриба тўплади. Адабиёт назарияси ва адабиёт тарихига, хусусан, поэтикага доир бирмунча ишлар қилинди. Бадий асарлар тексти асосида луғат китоблари тузилди, баъзи бир асарларнинг чоғиштирама тексти тузилди, вазн, қофия ва бошқа масалалар бўйича адабиёт назариясига доир асарлар яратилди, тазкира — антология, мажмуа ва баёзлар ишланди ва ҳоказо. Навоийнинг «Мезонул-авзон», «Мажолисун-нафоис», «Рисолаи муаммо» асарлари, Бобирнинг аруз рисоласи, Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон» ва Табибийнинг «Мажмуатуш-шуаро» китоблари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай асарлар жуда оз бўлиши ва баъзиларининг айрим камчилик ва хатолари (субъективизм, биографизм, эстетик догматизм ва бошқалар)га қарамай, ўз даврининг адабиётшунослиги, эстетик тафаккури тараққиётига маълум ҳисса бўлиб қўшилди. Шу билан бирга, турли хил тарих китобларида, мемуарларда ва, хусусан, бадий асарларда, қисман бўлса-да, адабиёт назарияси ва адабиёт тарихига доир фикр-мулоҳазалар, маълумот ва фактлар берилган. Буларнинг барчасидан танқидий фойдаланиш ўзбек классик адабиётини ўрганиш ва ёритишга хизмат қилади. Форс, тожик ва араб тилларида ёзилган адабиётшунослик

асарлари эса ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги алоқаларни, муштарак масалаларни ўрганиш ва ёритишга маълум даражада ёрдам беради.

Ўтмиш шарқшунослиги ҳам ўзбек классик адабиёти масалалари билан шуғулланди. Рус ва ғарб шарқшунослари фактик материал тўплаш, библиография тузиш, текстология ишлари олиб бориш, турли асарларни нашр этиш ва бошқа масалалар юзасидан маълум муваффақиятларга эришдилар. Бунга рус олими М. Никитскийнинг Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган илмий асарини, француз олими Катрмернинг «Муҳокаматул-луғатайн»ни нашр этиши ва бошқаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Лекин буржуа шарқшунослиги, хусусан, империализм ва мустамлакачилик манфаатларига хизмат қилган шарқшунослар ўзбек халқининг тарихини, унинг маданиятини, шу жумладан ўзбек бадиий адабиётини бузиб, сохталаштириб тасвирладилар. Реакцион буржуа шарқшунослиги идеалистик фалсафага ва ирқий назарияга асосланиб, Шарқ халқларини камситади, уларни илмий фикрлашга, маданий жамият яратишга қодир бўлмаган халқлар деб туҳмат қилади ва бу билан Шарқ халқларини умрбод мустамлакачилик қишанларига гирифтор қилмоқчи бўлади. Реакцион буржуа шарқшунослиги Шарқ халқларининг жаҳон маданияти хазинасига қўшган буюк ҳиссасини инкор қилади ёки уни сохталаштиради. Реакцион буржуа шарқшунослиги космополитизм қарашларини, унинг панисламизм, паниранизм ва пантуркизм каби кўринишларини зўр бериб тарғиб қилади, бу билан у Шарқ халқларини империалистик монополияларга қарам қилмоқчи бўлади.

Гибб «Турк поэзияси тарихи» асарида XV асрдаги Урта Осиё халқлари адабиёти ҳақида сўзлар экан, бу адабиётнинг бутун руҳини тасаввур мистицизми ташкил этади, дейди. М. Белен, Э. Браун ва бошқалар ўзбек адабиётини «эрон адабиётининг меваси» деб қарайдилар; «эрон адабиёти»га эса, эрон халқи адабиётидан ташқари, турли халқлар томонидан форс-тожик тилида яратилган барча адабиётларни киритиб юборадилар. Уларнинг даъво қилишича, Яқин ва Урта Шарқ адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Навоий «эрон адабиётининг таржимони» эмиш. Ўтмиш айрим рус шарқшунослари ҳам шундай хатоларга йўл қўйган эдилар.

Ўзбек халқининг революцион тараққиёт йўлига, унинг рус ва бошқа қардош халқлар билан интернационалистик биродарлигига ашаддий душман бўлган буржуа миллатчилари ҳам ўзбек адабиёт тарихини сохталаштиришга интилдилар. Улар Навоий, Муқимий ва Фурқат каби сўз санъаткорларини камситиб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқиргоний каби мистик ёзувчиларни кўкларга кўтардилар:

Империализмнинг малайлари бўлган ҳозирги реакцион буржуа шарқшунослари зўр бериб шовинизм ва ирқчилик назариясини да-

вом эттирмоқдалар, озод Совет Шарқи халқларига, уларнинг тарихи ва маданиятига тўхмат қилмоқдалар, мустамлакачилик кишанларини парчалаб ташлаб миллий озодликка эришадиган Осиё ва Африка халқларини камситиш сиёсатини давом эттирмоқдалар.

Шундай қилиб, Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек классик адабиётини текшириш ва ўрганиш соҳасида ниҳоятда оз иш қилинган эди. Шовинизм, ирқчилик ва космополитизм қарашларини илгари сурган реакцион буржуа шарқшунослиги эса бу адабиётни сохталаштиришга, унинг мустақил тараққиёт йўли ва прогрессив моҳиятини инкор этишга қаратилган эди.

Совет ҳокимияти
даврида ўзбек
адабиёти тарихини
ўрганиш

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўзбек халқини ижтимоий ва миллий зулм кишанларидан озод қилди. Коммунистик партия раҳбарлиги, рус ва бошқа қардош халқларнинг самимий ёрдами туфайли Ўзбекистон илғор социалистик республикага айланди. У коллективлашган қишлоқ хўжалиги, юксак тараққий этган саноат ва гуллаб-яшнаган социалистик маданият ўлкасига, коммунизмнинг Шарқдаги машъалига айланди.

Совет тузумигина ўзбек халқига унинг асрлар давомида, феодал-клерикал зулми остида яратган маданият бойликларини эгаллаш, ундан ижодий фойдаланиш ҳамда илм-фан, санъат ва адабиётнинг энг яхши дурдоналарини социалистик маданият хазинасига қўшиш имкониятини берди. Совет тузумигина ўзбек халқи маънавий маданиятининг катта бойлиги бўлган бадиий адабиётни илмий асосда изчил ва кенг текшириш, ўрганиш ва ёритишга имкон яратди. Бу ўринда улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи муносабати билан «Правда» газетасида босилган қуйидаги гапларни эслатиб ўтиш муҳимдир:

«...Навоий беш асрдан бери ўзбек халқининг ифтихори бўлиб келди, лекин унинг қимматли гўзал асарларини ўқиш фақат энди, Совет ҳокимияти замонидагина, ҳар бир ўзбек ишчиси ва деҳқонига муяссар бўлди. Совет ҳокимияти ўзбек халқини саводли қилиб, маданиятнинг бу улуғ самарасидан уни баҳраманда қилди.

...Навоий сингари маданият қуёшларининг ижодлари кўпчилик меҳнаткаш халқ оммасига муяссар бўлди ва Навоий каби улуғ кишиларнинг номлари халқ учун жуда қимматли бўлиб қолди»¹.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ўзбек халқи деярли ёппасига саводсиз эди. У классик ёзувчиларнинг асарларини ўқиш ва ўрганиш имкониятидан маҳрум эди. Котиблар томонидан кўчирилган ва босмаҳоналарда нашр этилган (XIX асрнинг 70-

¹ «Правда», 1948 йил, 15 май.

йилларидан бошлаб) китоблар китобхонларнинг эҳтиёжини қондирмас эди. Совет ҳокимияти даврида ўзбек халқи умрбод саводсизлик балосидан қутулди, китоб ҳар бир хонадоннинг уйдан кенг ўрин олди. Ўзбек китобхони ота-боболари яратган бадий адабиёт бойликларини ўқиш ва ўрганиш имкониятига эга бўлди. Революциянинг дастлабки йилларидан бошлаб ўзбек адабиёти асарлари кенг миқёсда нашр этила бошланди. Утган давр ичида ўзбек классик ёзувчиларининг асарлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматия ва антологиялар тузилди. Ўзбек адабиёти тарихининг нодир асарлари таржима қилиниб, рус ва бошқа қардош халқларнинг китобхонларига манзур бўлмоқда.

Совет тузуми ўзбек адабиёти тарихи асарларини кенг оммалаштиришгагина эмас, балки уни чуқур илмий асосда ўрганиш ва ёритиш учун ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берди. Улуг Октябрь социалистик революцияси ва ленинча миллий сиёсатнинг самараси сифатида ўзбек адабиёти тарихи фани вужудга келди. Бу фан марксизм-ленинизм назарияси асосида вужудга келган ва ўтмишдаги адабиётшуносликнинг энг яхши традицияларини такомиллаштирган совет адабиётшунослигининг узвий бир қисmidир. Ўзбек адабиёти тарихи фани қисқа давр ичида жуда катта муваффақиятларга эришди. У айниқса 30-йиллардан бошлаб, совет адабиётшунослиги антимарксистик оқимларга ва ғояларга қарши шиддатли курашда ўсиб чиниққан даврда, тез тараққий эта бошлади. Бу даврда рус ва бошқа қардош халқлар олимларининг раҳбарлигида кўплаб ўзбек адабиётшунослари етиша бошлади. Ўзбек адабиёти тарихи бойликларини илмий текшириш ишлари жуда катта натижалар бера бошлади. Ўзбек адабиёти тарихининг бой хазинасини, унинг ўзига хос тараққийёт йўли ва оламшумул аҳамиятнини чуқур илмий асосда ёритган совет адабиётшунослиги ўзбек адабиёти тарихини сохталаштирган, ўзбек халқининг маданият бойликларини камситган реакцион буржуа фанига шиддатли зарба берди.

Эндиликда ўзбек адабиёти тарихи бойликларини илмий текшириш ишлари билан Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи, университетлар ва педагогика институтларининг ўзбек адабиёти кафедралари, юқори малакали олимлар — академиклар, фан докторлари ва кандидатлари, ёш мутахассислар шуғулланмоқда, диссертациялар, қимматли монография асарлар яратилмоқда. Рус, тожик, озарбайжон ва бошқа қардош халқларнинг олимлари ҳам ўзбек олимлари билан ҳамкорликда ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва ёритиш соҳасида актив иш олиб бормоқдалар.

Ўзбек адабиёти тарихи ўрта ва олий ўқув юрklarининг ўқув плаанидан, СССР халқлари адабиёти курсидан кенг ўрин олди. Урта ва олий мактаб ўзбек адабиёти тарихи курсини ўқитиш соҳасида катта тажриба тўплади.

Совет адабиётшунослигининг муваффақиятлари санъат ва адабиётда Навоий, Муқимий, Фурқат каби классик ёзувчиларнинг бадий образини яратиш учун катта замин тайёрлади. Навоий дostonлари асосида яратилган сахна асарлари эса совет томошабинларининг севимли асарлари бўлиб қолди.

Шундай қилиб, совет тузуми, марксизм-ленинизм таълимоти ўзбек халқининг адабий меросини мукамал ўрганиш ва ёритиш ишларини янги изга солди, кенг қўламга олиб чиқди.

МАДАНИЙ ВА АДАБИЙ МЕРОС ҲАҚИДА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ТАЪЛИМОТИ

Маданий ва адабий мерос ҳақидаги марксча-ленинча таълимот марксизм-ленинизм революцион назариясининг узвий бир қисми бўлиб, у адабиётшуносликнинг, жумладан, адабиёт тарихининг методологик асосларини белгилайди ва ёритади. Бу таълимот бадий адабиётнинг синфий моҳияти, антагонистик жамиятда икки миллий маданият бўлиши, маданий ва адабий мероснинг аҳамияти, социализм ва маданий-адабий мерос каби масалаларни қамраб олади. Шу билан бирга, марксизм-ленинизм классикларининг конкрет адабий ҳодисалар ва айрим ёзувчиларнинг ижоди ҳақидаги фикр-мулоҳазалари адабиёт тарихи фактларининг ўрганиш ва ёритишда ажойиб бир намунадир.

* * *

Маълумки, бир-бирига қарама-қарши синфлардан — эксплуатация қилувчи ва эксплуатация қилинувчи синфлардан ташкил топган жамият антагонистик синфий жамият дейилади. Бинобарин, «...бутун тарих (ибтидоий жамоа, ер эгаллиги бузилган вақтдан бошлаб) ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларидаги синфий кураш тарихи, эксплуатация қилинувчи синфлар билан эксплуатация қилувчи синфлар, тобе синфлар билан ҳукмрон синфлар ўртасидаги кураш тарихи бўлиб келган»¹.

Ижтимоий турмушдаги қарама-қаршилиқ синфларнинг фикр ва қарашларида, орзу-интилишларида ҳам акс этади. Ҳар бир синф ўз синфий манфаатларини ҳимоя қилиш учун ижтимоий онгнинг турли шаклларидадан фойдаланади, ўз мафқурасини яратади. Бу мафкура маданият, санъат ва адабиётнинг моҳияти ва характери ни белгилайди. Ҳар бир синф ўз маданиятини, ўз санъати ва адабиётини вужудга келтиради. Бинобарин, антагонистик синфий жамиятда жамиятнинг барча аъзолари учун, барча синф ва ижти-

¹ Ф. Энгельснинг «Коммунистик партия манифести»нинг немисча нашрига ёзган сўз-бошисидан. К. Маркс ва Ф. Энгельс, «Коммунистик партия манифести», Ўздавнашр, 1954, 13-бет.

моний табақалар учун хизмат қилувчи ягона ва умумий маданият бўлмайди. Синфий жамиятда икки хил маданият, эксплуататорлар учун хизмат қилувчи ва эксплуатация қилинувчилар учун хизмат қилувчи маданият, реакцион ва прогрессив маданият бўлади.

«Биз,— деган эди В. И. Ленин 1913 йилда ёзган «Миллий масалага доир танқидий мулоҳазалар» мақоласида,— ҳамма национал-социалларга айтамызки, ҳозирги замондаги ҳар бир миллатда икки миллат бор. Ҳар бир миллий маданиятда иккита миллий маданият бор. Пуришкевичлар, Гучковлар ва Струвеларнинг великорус маданияти бор,— лекин Чернишевский ва Плехановнинг номи билан характерланидиган великорус маданияти ҳам бор. Украинларда ҳам, шунингдек Германия, Франция, Англияда, яҳудийларда ва бошқаларда ҳам худди шундай иккита маданият бор»¹. В. И. Лениннинг бу кўрсатмаси барча антагонистик жамиятларга, антагонистик жамият шароитида яшаган барча халқлар ва уларнинг маданиятига тааллуқлидир. Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек маданиятида ҳам икки маданият (реакцион феодал-клерикал, кейинча миллатчи буржуа маданияти, шунингдек, халқ манфаатларига хизмат қилган прогрессив маданият) мавжуд эди.

Антагонистик синфий жамиятда эксплуататорлар жамиятнинг фақат моддий бойликларигагина эмас, балки маънавий бойликларига ҳам эгаллик қиладилар. Ҳукмрон синфларнинг мафкураси ва маданияти антагонистик жамиятнинг ҳукмрон мафкураси ва маданиятидир. Бироқ, шу билан бирга, «Ҳар бир миллий маданиятда, гарчи ривожланмаган бўлса-да, демократик ва социалистик маданият элементлари бор, чунки ҳар бир миллатда меҳнаткаш ва эксплуатация қилинувчи омма бор, бу омманинг турмуш шароити муқаррар суратда демократик ва социалистик идеологияни туғдиради»². Антагонистик синфий жамият маданиятидаги мана шу демократик ва социалистик маданият элементлари ҳар бир миллатнинг чинакам миллий маданиятидир, меҳнаткаш омманинг манфаати ва истагини акс эттирувчи, уни эксплуататорларга қарши курашга олаштирувчи маданиятдир.

Идеалистлар, жумладан буржуа мафкурачилари синфий жамиятдаги антагонистик қарама-қаршиликларни, синфий кураш ва унинг турли хил шакллари, шу билан бирга, маданият, санъат ва адабиётнинг синфий моҳиятини инкор этиб, бутун жамият учун, барча синф ва ижтимоий табақалар учун ягона ва умумий маданият, санъат ва адабиёт мавжуд деб ҳисоблайдилар. Бу билан улар синфий курашни хаспўшлашга, меҳнаткашларнинг эксплуататорларга қарши курашини заифлаштириш ва емириб ташлашга ин-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 20, том, Ўздавнашр, 1952, 18-бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 20-том, Ўздавнашр, 1952, 8—9-бетлар.

тиладилар. Шунга кўра, идеалистик эстетика намояндалари «санъат санъат учун», «соф санъат» деган ғайри илмий, сохта қарашларни тарғиб этадилар.

Материалистик эстетика «санъат санъат учун» ва «соф санъат» деган қарашларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди ва ҳозир ҳам курашмоқда. «Революцион демократ рус ёзувчиларининг Белинскийдан бошлаб энг яхши вакиллари,— деган эди А. Жданов,— «соф санъат», «санъат санъат учун» деган нарсани ҳеч эътироф қилмадилар ва санъат халқ учун деган нарсани, санъатнинг юксак ғоявийлигини ва ижтимоий аҳамияти борлигини доимо таъкидлаб келдилар»¹. Улуғ рус революцион демократи Н. Г. Чернишевский «соф санъат»чиларни фош қилиб, бундай деган эди: «Адабиёт у ёки бу ғоялар оқимига хизмат қилмаслиги мумкин эмас: бу унинг ўз табиатидан келиб чиқадиган вазифасидир,— бу шундай вазифадирки, агар адабиёт бу вазифадан воз кечмоқчи бўлганида ҳам воз кеча олмайди. Кундалик турмуш ҳодисаларига ёт бўлиши лозим бўлган қандайдир бир нарса деб тақдим қилинаётган «соф санъат» назарияси тарафдорлари ё алданадилар, ёки муғамбирлик қиладилар, «санъат турмушдан мустақил бўлиши лозим» деган сўзлар ҳамма вақт бу кишиларга ёқмаган адабиёт оқимига қарши, бу адабиётни ана шу кишиларнинг дидига кўпроқ ёқадиган бошқа оқимга хизмат қилдириш мақсадида шу адабиёт оқимига қарши кураш олиб бориш учун фақат ниқоб бўлиб хизмат қилиб келган»². Материалистик эстетиканинг атоқли намояндаси Г. В. Плеханов «санъат санъат учун» назариясини фош этиб, «санъат санъат учун» шиори санъат ақча учун шиорига айланиб кетди, деган эди³.

Марксизм-ленинизм «ягона оқим» маслакчиларига ҳам, «соф санъат» назариячиларига ҳам қарши муросасиз кураш олиб борди ва олиб бормоқда. В. И. Ленин 1905 йилда ёзган «Партия ташкилоти ва партия адабиёти», 1913 йилда ёзган «Миллий масалага доир танқидий мулоҳазалар» мақолаларида, шунингдек, бошқа асарларида марксизм таълимотини ривожлантириб, «ягона оқим» ва «соф санъат» назариясига қарши қақшатқич зарба берди. У буржуа миллатчиларининг пролетар революциясига ва интернационал биродарликка қарши қаратилган «Миллий маданият» шиорини фош қилиб, бундай деган эди:

«Миллий маданият шиори — буржуача (кўпинча эса қора гуруҳча-клерикалча) алдовдан иборат. Бизнинг шиоримиз — демо-

¹ А. Жданов. «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида. Уздавнашр, Тошкент, 1946, 18-бет.

² Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Уздавнашр, Тошкент, 1956, 11-бет.

³ Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. ГИХЛ, Москва, 1953, стр. 222.

кратизмнинг ва бутун дунё ишчилар ҳаракатининг интернационал маданият шиоридан иборат.

...Ҳар бир миллатда буржуа маданияти (кўпинча эса ҳалигача қора гуруҳча ва клерикалча маданият) ҳам бор — бўлганда ҳам «элементлар» шаклидагина эмас, балки ҳукмрон маданият шаклидадир. Шу сабабли умуман «миллий маданият» помешчиклар, поплар, буржуазия маданиятидан иборат»¹.

Ҳар бир санъаткор маълум бир синфнинг ёки ижтимоий гуруҳнинг вакили сифатида майдонга чиқади, унинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалайди. Лекин бу нарса санъаткорнинг қайси синфга мансублиги билан, ижтимоий аҳволи билан эмас, балки унинг ҳаёғий фаолияти ва ижодиётининг моҳияти, гоёвий йўналиши ва объектив аҳамияти билан белгиланади. Агар санъаткор ҳаёт воқеликларини ростгўйлик билан тасвир этса, у ўзи мансуб бўлган ҳоким синфнинг дунёқараши ва манфаатлари доирасида ўралишиб қолмайди, балки ҳатто ўзи истамаган тақдирда ҳам, шу синфнинг дунёқараши ва манфаатларига зид чиқади, халқ оммасига яқинлашади, улуғ санъаткор бўлади. «Бизнинг олдимизда турган киши,— деган эди В. И. Ленин Л. Толстой ҳақида,— ҳақиқатан ҳам буюк санъаткор экан, демак, у революциянинг ақалли муҳим томонларидан баъзи бирларини ўз асарларида акс эттириши лозим эди»². Шу жиҳатдан қараганда, Ф. Энгельснинг Бальзак ижодига, В. И. Лениннинг Толстой ижодига доир мулоҳаза ва баҳолари гоётда катта методологик аҳамиятга эгадир.

Ф. Энгельс Маргарет Гаркнессга ёзган бир мактубида бундай деган эди: «Бальзак ўзининг синфий симпатияларига ва ўзининг сиёсий хурофотларига қарши чиқишга мажбур бўлганлигини, у ўзи севган аристократларнинг юз тубан бўлиши муқаррарлигини кўрганлигини ва уларни бундан ортиққа арзимайдиган одамлар сифатида таърифлаганлигини, у келажакнинг ҳақиқий кишилари ни ўша вақтда топиш мумкин бўлган бирдан-бир жойда кўрганлигини,— мана шуларни реализмнинг энг катта ютуқларидан бири деб, кекса Бальзакнинг энг буюк хислатларидан бири деб билан»³.

В. И. Ленин улуғ санъаткор Л. Н. Толстойнинг дунёқарашидаги, асарларидаги гоёвий қарама-қаршиликларни доҳиёна таҳлил қилиб, унинг юксак томонларини ҳам, заиф томонларини ҳам равшан очиб берди. Бироқ, В. И. Ленин кўрсатганидек, Толстойнинг қарашларидаги зиддиятлар унинг шахсий зиддиятлари бўлмай, балки у яшаган давр, реформадан кейинги давр зиддиятларининг бадий ифодаси эди. «Россияда буржуа революцияси олдиан миллионларча рус деҳқонларида содир бўлган идеялар ва кайфиятлар-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 20-том, Ўздавнашр, 1952, 8—9-бетлар.

² В. И. Ленин. Асарлар, 15-том, Ўздавнашр, 1952, 208-бет.

³ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида, 1-том, Т. 1975, 8-бет.

ни ифода қилувчи сифатида Толстой буюк бир шахс»дир¹. Шунинг учун ҳам «рус ишчилар синфи Лев Толстойнинг бадий асарларини ўрганар экан, ўз душманларини яхшироқ таниб олади...»².

Бальзак ва Толстой ҳақидаги бу мулоҳаза ва баҳолар ўтмиш маданияти, санъат ва адабиётининг кўпгина намояндalари ижодини ўрганиш, ёритиш ва унга баҳо беришда гоят муҳим аҳамиятга эга. «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида улар ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган янгиликларни бермаганликларига қараб эмас, балки улар ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади»³.

Демак, антагонистик синфий жамиятда бутун жамият учун ягона, умумий маданият бўлолмайди, балки икки маданият, эксплуатация қилувчи синфлар маданияти ва эксплуатация қилинувчи синфлар маданияти, реакцион маданият ва прогрессив маданият бўлади. Бу жамиятда эксплуататор синфлар маданияти ҳукмрон маданиятдир, демократик ва социалистик маданият эса ҳали элементлар кўринишида бўлади. Бироқ, бунга қарамай, демократик ва социалистик маданиятнинг жамият ҳаётидаги роли катта, истиқболи буюқдир, чунки у даврининг илғор гоё ва қарашларини илғари суриб, оммага, кишилик ва унинг истиқболига хизмат қилади.

* * *

Ҳар бир жамият ўз маданияти, санъати ва адабиётига эгадир. Бу маданият, санъат ва адабиёт жамиятнинг иқтисодий тузуми — базисига мувофиқ бўлади ва унга хизмат қилади. Бироқ, шу билан бирга, бир иқтисодий-ижтимоий формация иккинчи бир иқтисодий-ижтимоий формацияга маданият, санъат ва адабиёт бойликларини қолдиради. Кейинги авлодлар бу бойликларга ворис бўлиб қоладилар. Аммо улар аввалги даврдан қолган ҳамма нарсени ҳам мерос қилиб олавермайдилар. Янги шароитга ва ўз манфаатларига мос тушадиган бойликларни оладилар. Бу бойликлар янги тарихий тараққиёт босқичининг моҳияти ва эҳтиёжига қараб умр кўради, баҳоланади ва қайта ишланади. Шунинг учун ҳам «ворислик» тушунчаси билан «мерос» тушунчаси айнан бир нарса эмас⁴. Ўтмишдаги маданият, санъат ва адабиётнинг шундай буюк

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 15- том, 1952, 210- бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 16- том, 1952, 382- бет.

³ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 2- том. Русча 5- наширдан таржима, «Ўзбекистон» нашриёти, 1972, 204- бет.

⁴ Қаранг: Музаффар Хайруллаев, Даврон Шораҳмедов, Маданият ва мерос. Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1973.

ёдгорликлари борки, улар ўлмас ёдгорликлар бўлиб, бир қанча давр ва авлодларга манзур бўлиб келмоқда. Бу ёдгорликлар умумбашарий хислатларни, кишилиқнинг энг ээгу орзу-интилишларини ифодалайди. Ана шундай ёдгорликлардан бири бўлган қадимги грек санъати ҳақида К. Маркс қуйидагиларни ёзган эди:

«Иккинчи томондан: порох ва қўрғошин чиққан даврда Ахиллеснинг пайдо бўлиши мумкинми? Ёки, умуман, ҳарф босиш станогини ва айниқса босмахона машинаси кашф этилган замонда «Илиада» асарининг ёзилиши мумкинми? Ахир, ҳарф босиш станогини пайдо бўлиши билан дostonлар, ашулалар ва музаларнинг ва, демак, эпик поэзия учун зарур бўлган шарт-шароитларнинг йўқолиб кетиши муқаррар бўлиб қолмайдими?»

Бироқ бу ердаги мушкуллик греклар санъати ва эпоси ижтимоий тараққиётнинг маълум шакллари билан боғлиқ эканлигини тушуниб олишдан иборат эмас. Бундаги мушкуллик шундаки, бу нарсалар ҳали шу вақтгача ҳам бизга бадий лаззат бериб келаятганини ҳамда маълум даражада норма ва эришиб бўлмайдиган намуна бўлиб хизмат қилаётганини тушуна билишдан иборат.

Эрақ киши яна қайтиб ёш бола бўла олмади; бўламан деса ҳам энгилтак кишига айланади. Бироқ ёш боланинг соддадиллигини уни қувонтирмайдими, унинг ўзи ҳам вояга етганидан кейин ўзининг чин моҳиятини қайта яратишга интилиши лозим бўлмайдими? Ахир, ҳар бир даврнинг ўзига хос характери ёш боланинг табиатида чин ҳақиқат тусини олиб жонланмайдими? Бас шундай экан, ҳаммадан кўра гўзалроқ бўлиб ривожланган кишилиқ жамиятининг болалик даври яна қайтиб такрорланмайдиган босқич сифатида нега биз учун абадий гўзаллик касб этиб турмаслиги керак?»¹.

Бироқ ҳар бир жамият, ундаги синф ва ижтимоий табақалар ўтмишнинг меросини қайта ишлаб, ундан ижодий фойдаланади. Мерос бўлиб қолган ёдгорлик ўзи вужудга келган даврда қандай аҳамиятга эга бўлиб, қандай баҳоланган бўлса, кейинги даврда ҳам айнан шундай бўлмайди. Чунки у янги тарихий шароитда, янги синф ва ижтимоий табақалар тушунчасида яшайди. Унда нимадир эскиради, умрини тугатади, нимадир яшаб қолади ва янги моҳиятга эга бўлади. Шунга кўра ҳам В. Г. Белинский: «Пушкин абадий яшайдиган ва доим ҳаракатда бўладиган, ўлимга қайси нуқтада учраган бўлса, ўша нуқтада қотиб қолмайдиган, балки жамиятнинг онгида ўсиб бораверадиган ҳодисалар жумласидандир. Ҳар бир давр улар ҳақида ўз ҳукмини чиқаради ва бу давр ўша ҳодисаларни қаччалик тўғри англамасин, ҳамма вақт ўзидан кейинги давр учун улар ҳақида қандайдир янгироқ ва анча тўғрироқ фикр баён қилишга ўрни қолдиради»²,— деган эди.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида, I том, Т., 1975, 129—130-бетлар.

² В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах, том II, Москва, 1948, стр. 158.

Шундай қилиб, кишилик жамияти тараққиётининг маълум бир босқичи ўтмишга айланиб, янги босқич вужудга келганда ҳам эски босқичда вужудга келган маданият, санъат ва адабиётнинг энг нодир бойликлари ўтмиш билан бирга ўлиб кетмайди, балки кейинги босқичларда ҳам яшай бошлайди.

«Толстой вафот этди, революциядан бурунги Россия, яъни заифлиги ва кучсизлиги гениал санъаткорнинг философиясида ифодаланган, асарларида тасвирланган Россия ҳам ўтмишга айланди. Лекин унинг қолдирган меросида ўтмишга айланмай, келажакка мансуб бўлган нарсалар бор. Шу меросни Россия пролетариати ўзи қўлига олади ва шу мерос устида ишлайди»¹. В. И. Лениннинг Толстой ҳақидаги бу сўзлари ўтмишнинг бошқа буюк арбобларига ҳам тааллуқлидир.

Социалистик жамият ўзидан олдинги жамиятлардан тубдан фарқ қилади. У эксплуатацияни таг-томири билан емириб ташлаган, антагонистик синфий зиддиятларни тугатган, меҳнаткаш оммани ҳукмрон синфга айлантирган жамиятдир. Социализм жамиятнинг барча моддий ва маънавий бойликларини меҳнаткаш халқ бойлигига айлантирди. Социалистик жамият ўз базисига мувофиқ янги, социалистик устқурмани, кишилик маданияти, санъати ва адабиётининг олий босқичи бўлган социалистик маданият, санъат ва адабиётни яратди. Бу маданият, санъат ва адабиёт халққа, кишилик идеалининг чуққиси бўлган коммунистик жамият қуришга хизмат қилмоқда.

«Коммунистик жамият қуришни кенг авж олдириш давридаги маданий тараққиёт,— дейилади партиямизнинг янги Программасида,— буюк маданий революциянинг якуловчи босқичи бўлади».

Антагонистик синфий жамият халқ ижодий кучларининг гуллаб-яшнашига имкон бермайди. Социалистик жамият эса халқ ижодий кучларининг гуллаб-яшнаши учун барча шароитларни яратиб берди, буржуа жамиятидаги маданият, санъат ва адабиётнинг эрксиз ва пулдорларга қарам бўлган арбоблари ўрнига, коммунистик жамиятнинг актив қурувчилари бўлган эркин арбобларни, ижодчиларни етиштирди.

Ҳозирги тараққиётимиз босқичида «Партия адабиёт, санъат, маданиятнинг равнақ топиши тўғрисида, ҳар бир одамнинг шахсий қобилиятларини энг тўла рўёбга чиқариш учун ҳамма шароитларни яратиш тўғрисида, барча меҳнаткашларни эстетик тарбиялаш тўғрисида ҳамда юксак бадиий диднинг ва маданий малаканинг шаклланиши тўғрисида тинмай ғамхўрлик қилади»².

Антагонистик синфий жамият кенг меҳнаткаш оммани моддий қашшоқликка маҳкум этиши билан бирга, уни маданият ва маориф бойликларидан фойдаланишдан ҳам маҳрум қилади. Бир вақт-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 16- том, 351—352- бетлар.

² «Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Программаси»дан. КПСС XXII съездининг материаллари. Уздавнашр, Тошкент, 1962, 460- бет.

лар рус революцион-демократ шоири Н. Некрасов рус деҳқонларининг Н. Гоголь ва В. Белинский китоблари билан яқиндан танишувини орзу қилиб, айтган эди:

Шундай вақт келармикан,
(Кела қолгин, хуш замон.)
У замон халқ бозордан
Блюхер ё калтафаҳм
Милорд асаринимас,
Белинский ва Гоголь—
Асарини олади!

«Санъаткор Толстой,— деган эди В. И. Ленин,— ҳатто Россияда ҳам жуда оз одамларга маълум. Унинг улуғ асарларини ҳақиқатан ҳам ҳаммага етказиш учун курашмоқ керак, миллионлаб ва ўн миллионлаб кишиларни жаҳолатга, зулмга, каторга меҳнатига ва қашшоқликка маҳқум қилган ижтимоий тузумга қарши курашмоқ керак, социалистик ўзгариш қилмоқ керак»¹.

Октябрь социалистик революцияси мана шундай революцион ўзгариш бўлди. Коммунистик партиянинг 1919 йилда В. И. Ленин раҳбарлигида бўлиб ўтган VIII съездида қабул қилинган программасида: «...меҳнаткаш халқни эксплуатация қилиш асосида вужудга келтирилган ва шу маҳалгача фақат эксплуататорларнинг ихтиёрида бўлган бутун санъат хазиналарини меҳнаткашлар учун очиш ва уларга етадиган қилиш зарур»,— деб ёзилган эди. Совет ҳукумати ва Коммунистик партия Октябрь социалистик революциясининг дастлабки кунларидан бошлабоқ бутун маданият бойликларини халқ мулкига айлантириш учун қатор тадбирларни амалга ошира бошлади. 1917 йилнинг 22 ноябрида Халқ Комиссарлари Советининг декрети билан хусусий театрлар аввал Санъат бўлими, кейинроқ эса Маориф халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилди. Ҳукумат 1918 йилнинг 11 январиди Давлат нашриёти ташкил этиш ҳақида декрет қабул қилди. Бу билан ҳукумат меҳнаткашларни китоб билан, шу жумладан классик адабиёт асарлари билан кенг таъминлаш вазифасини ўз олдига қўйган эди. Декретда бундай дейилган эди: «Биринчи навбатда рус классиклари асарларини арзон халқ нашри сифатида чиқариш кўзда тутилсин... Шу қонунга биноан бундан буён уларнинг ижодлари халқ мулки бўлади.

Классикларнинг халқ нашри ўз таннархи билан сотилиши керак. Агар маблағ имконият берса, улар арзонлаштирилган нарх билан тарқатилиши ёки ҳатто бепул берилиши керак». 1918 йилнинг 17 июнида «Кутубхона ва китоб сақланадиган жойларни қўриқлаш» ҳақида, 1918 йилнинг 5 декабрида «Санъат ва қадимги ёдгорликларни рўйхат қилиш, ҳисобга олиш ва сақлаш» ҳақида, 1918 йилнинг 26 ноябрида «Фан, адабиёт, музыка ва рассомлик

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 16-том, 347-бет.

асарларини давлат бойлиги деб эътироф қилиш» ҳақида ва 1918 йилнинг 3 июнида Третъяков галлерейсини давлат ихтиёрига ўтказиш ҳақида декрет чиқарилди ва ҳоказо. Туркистон республикасида ҳам маданий мерос бойликларини сақлаш, уларни омма мулкига айлантириш, санъат-адабиёт обидаларини тўплаш ва тарғиб этиш борасида бир қатор тadbирлар амалга оширилди. Маҳаллий зиёлиларга рус ва бошқа қардош халқларнинг мутахассислари ёрдам берди.

Социалистик тузум тараққиётининг барча босқичларида ўтмиш маданият бойликларини кенг халқ оммаси бойлигига айлантириш Коммунистик партия ва Совет ҳукумати сиёсатининг узвий бир қисми бўлди ва бўлиб келмоқда. «Совет тузуми,— деган эди М. И. Калинин,— маданиятни меҳнаткашлар бойлигига айлантириб, халқнинг ижодий кучларини қулликдан озод этди. Фан, санъат ва адабиёт соҳасидаги энг яхши кишиларнинг орзулари амалга ошди: халқ уларнинг маданий меросларини социалистик маданият қурилишига қўшиб, бу меросларни қимматига қараб баҳолади ва юқори кўтарди»¹.

Шундай қилиб, социализм маданий меросни инкор этмайди, балки уни эътироф қилади. В. И. Ленин: «Инсониятнинг яратган барча бойликларини билиб, ўз онгини бойитган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин»²,— деган эди. Бироқ социализм ўтмишдан қолган ҳар қандай маданият бойликларини ўзига мерос қилиб олавермади. Социализм ўтмишнинг энг прогрессив маданий бойликларинигина ўзига мерос қилиб олди, у кишилик тараққиётига, меҳнаткашларнинг манфаатларига хизмат қилувчи барча даврларнинг, барча халқларнинг маданият, санъат ва адабиёт бойликларига ҳурмат билан ёндашиб, уларни илмий асосда ўрганди ва ижодий қайта ишлаб олди. «Биэ...,— деган эди В. И. Ленин,— ҳар бир миллий маданиятдан фақат унинг демократик ва социалистик элементларинигина оламиз, биз уларни фақат ва мутлақо ҳар бир миллатнинг буржуа маданиятига, буржуа миллатчилигига қарама-қарши қўйиб оламиз»³. Социализм реакцион маданий меросни рад этади ва унга қарши курашади.

Ўтмиш маданиятининг прогрессив бойликлари, хусусан, ундаги демократик ва социалистик элементлар социалистик жамият маданиятини яратиш ва ривожлантиришда, кишиларга таълим бериш ва уларни тарбиялашда бениҳоя катта аҳамиятга эга бўлди.

В. И. Ленин 1920 йилда комсомолнинг III съездида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Бутун кишилик тараққиётда вужудга келтирилган маданиятни аниқ билиш, уни қайтадан ишлаш орқасидагина пролетар маданиятини қуриш мумкин эканлигини

MARGHON PEDAGOGI

¹ М. И. Калинин. Адабиёт тўғрисида. Уздавнашр, Т., 1934 йил, 449-бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, Уздавнашр, 1953 йил, 295-бет.

³ В. И. Ленин. Асарлар, 20-том, Уздавнашр, 1950 йил.

очиқ-равшан англамасдан туриб — ана шу тахлитда англамасдан туриб, бу вазифани ҳал қила олмаймиз. Пролетар маданияти аллақандай номаълум жойдан келиб чиққан нарса эмас, пролетар маданияти бобида ўзларини мутахассис деб атовчи кишилар ўйлаб чиқарган нарса эмас. Бундай деб ўйлаш бутунлай беҳуда нарса. Пролетар маданияти инсониятнинг капиталистик жамият, помешчиклар жамияти, чиновниклар жамияти зулми остида яратган билим запасларининг қонуний тараққийсидан иборат бўлмоғи лозим»¹.

Октябрь социалистик революцияси моддий ва маънавий бойликларни емириб ташламади, балки уларни бутун халқ оммасининг бойлигига айлантирди, гарчи «эски» бўлса-да, ҳамма гўзал нарсани сақлаб қолди, ундан намуна сифатида фойдаланди. Революция доҳийси В. И. Ленин 1919 йилда сўзлаган «Совет ҳокимиятининг муваффақиятлари ва қийинчиликлари» деган нутқида: «...яксон қилинган капитализмдан кишининг қорни тўқ бўлмайди. Капитализм мерос қилиб қолдирган бутун маданиятни олиш ва ана шунинг ўзидан социализм қурмоқ керак. Бутун фанни, техникани, бутун билимларни, санъатни олиш керак. Бусиз биз коммунистик жамият ҳаётини қуролмаймиз»²,— деган эди. Социалистик жамият маданий революциянинг бутун тарихий тараққиёти давомида В. И. Лениннинг бу кўрсатмаларини амалга оширди. «Маданий революция,— дейлади КПСС Программасида,— меҳнаткашлар оммасини маънавий қуллик ва жаҳолатдан қутқарди, уларни инсоният тўплаган маданий бойликлардан баҳраманд қилди. Кўпчилик аҳолиси саводсиз бўлган мамлакат фан ва маданият чўққилари сари жуда катта парвоз қилди»³. Утмиш маданиятининг энг яхши бойликларини ижодий қайта ишлаб олиш ва прогрессив традицияларини давом эттириш ҳамда ривожлантириш асосида социалистик маданият энг илғор ва энг юксак маданиятга айланди.

Утмиш маданияти, санъат ва адабиётининг энг яхши ёдгорликлари маълум тарихий шароит билан, шу тарихий шароитдаги иқтисодий-ижтимоий ҳаёт, турли синф ва ижтимоий табақаларнинг аҳоли, дунёқараши, халқларнинг маиший турмуши, урф-одади ва бошқалар билан таништиради. Бу ёдгорликларга турли илмий-тарихий асарлар билан бирга, санъат ва адабиёт ёдгорликлари ҳам яққол мисол бўла олади. Ф. Энгельс Бальзакнинг «Кишилик комедияси»да иқтисодий ҳаётга доир жуда кенг ва тўлиқ маълумот берилгани учун, бу асарни ўша даврнинг буржуа тарихчилари, эконоmistлари асарларидан устун қўйиб, унга юксак баҳо берган эди.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 294-бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 29-том, Ўздавнашр, 1953, 58-бет.

³ КПСС XXII съездининг материаллари, 362-бет.

Ўтмиш маданияти, санъати ва адабиётининг энг яхши намуналари катта ижтимоий-тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бу намуналар кишилардаги энг яхши фазилатларни такомиллаштиришга, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дўстлик, ҳалоллик, қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик каби хусусиятларни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшади. Бинобарин, ўтмиш санъат ва адабиётнинг энг яхши асарлари эстетик тарбиянинг муҳим омилларидан бири сифатида ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Даврининг илғор қарашлари билан суғорилган, халқчиллик ва юксак истеъдод билан яратилган ўтмиш маданияти, санъати ва адабиёти ёдгорликларигина мана шундай қимматга эгадир.

Бироқ ўтмиш маданияти, санъати ва адабиёти ёдгорликлари антагонистик синфий жамият шароитида вужудга келган эдидиятлардан холи эмас. Марксизм-ленинизм ўтмишнинг меросини танқидий ўрганишга ва унинг ижобий ҳамда салбий томонларининг вужудга келиши сабабларини ёритишга, ижобий томонларини қабул этишга ва салбий томонларини рад қилишга ўргатади. В. И. Ленин ВЛКСМнинг III съездида сўзлаган нутқида ёшларга: «Сизлар бу билимларни билиб олиш билангина чегараланиб қолмай, балки танқидий назар билан қараб, билиб олишингиз керак, ўз миянгизни кераксиз гаплар билан тўлдирмасдан, балки уни бутун фактларни билиб олиб бойитишингиз керак»¹,— деган эди. Ўтмишдаги маданият, санъат ва адабиёт арбоблари ижодини конкрет тарихий шароитни кўзда тутиб тўғри ўрганиш, ёритиш ва баҳолаш мумкин. Шу тақдирдагина уларнинг фаолиятидаги, дунёқарашидаги эдидиятларнинг сабабларини очиш ва изоҳлаш мумкин. Чунки маълум бир тарихий шароитда прогрессив моҳиятга эга бўлган қараш на гоя бошқа бир тарихий шароитда ўз моҳиятини ўзгартириши, ҳатто реакционлашиши ҳам мумкин. Масалан, Навонийнинг адолатли ва маърифатпарвар подшоҳ бошлиқ марказлашган феодал давлати учун кураши XV аср ва, умуман, феодал ўрта асри учунгина прогрессив қимматга эга эди, холос.

Ўтмишдаги арбоблардан улар яшаган тарихий шароит имкон бермаган нарсаларни талаб этиб бўлмайди. В. И. Ленин Н. Г. Чернышевский ҳақида сўзлар экан, бу улуғ революцион-демократ рус жамияти ҳаётининг қолоқлиги туфайли К. Маркс ва Ф. Энгельснинг диалектик материализми даражасига кўтарилолмаган эди, деб таъкидлайди.

Бинобарин, М. Горький айтганидек, ўтмиш маданияти, санъати ва адабиёти арбобларини, бир томондан, умуминсониятнинг озодлик йўлидаги курашига қатнашувчи сифатида, иккинчи томондан, ўз даврининг фарзанди сифатида текшириш ва баҳолаш лозим.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 31-том, 295-бет.

Маданий мерос ва унга муносабат масаласини чуқур ва изчил, илмий асосда ёритган марксизм-ленинизм назарияси маданий меросни сохталаштирувчи ёки уни инкор қилувчи идеалистик қарашларга, турли хил буржуа мафкурачилари ва оқимларига қарши муросасиз курашди ва ҳозир ҳам курашмоқда.

Идеализм кишилиқ жамияти ва маданияти тараққиётининг объектив қонунларини, базис билан устқурма ўртасидаги муносабатни инкор этади, маданиятни жамият ҳаётидан, конкрет тарихий шароитдан ажратиб қўяди. Буржуазиянинг империалистик ва мустамлакачилик назарияси бўлган ирқий назария маданият тараққиётини биологик ва ирқий тафовутларга боғлаб, халқларни «маданиятли» ва «маданиятсиз» халқларга ажратади. Шовинизм ва буржуа миллатчилиги эса бир миллатни иккинчи бир миллатга нисбатан устун қўяди, антагонистик синфий жамиятда икки миллий маданият бўлишини инкор этиб, «ягона оқим» шиорини илгари суради, миллатларнинг интернационал бирдамлигига қарши курашади. Космополитизм ва унинг турли кўринишлари халқларнинг ўзига хос ижтимоий-тарихий тараққиёт йўлини, миллий анъаналарини инкор этиб, «беватанлик» ниқоби остида мазлум халқларни империализм асорати остида қолдиришга интилади.

Марксизм-ленинизм ирқчилик, шовинизм, миллатчилик ва космополитизм қарашларига қарши шафқатсиз кураш олиб боради. Марксизм-ленинизм миллатларнинг мустақил ва ўзига хос тараққиёт йўлини, уларнинг миллий традицияларини эътироф қилиш билан бирга, барча миллатлар тенгдир ва ҳар бир миллат жаҳон маданияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшади, антагонистик синфий жамиятда «ягона», «умумий» маданият бўлолмайди, унда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки маданият бўлади, демократик ва социалистик маданият элементлари халқларнинг интернационализм руҳидаги ҳамкорлигига фойда келтиради, деб ҳисоблайди.

Мамлакатимиздаги маданий революция, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятнинг вужудга келиш ва равнақ топиш тарихи антимарксистик қарашларга, маданий меросни сохталаштирувчи ёки инкор этувчи гуруҳларга қарши кураш тарихидир. В. И. Ленин ва у асос солган Коммунистик партия маданий революция душманларига қарши шафқатсиз кураш олиб борди.

1917 йилнинг сентябрида Петроградда Пролеткульт (Пролетар маданий-оқартув ташкилоти) вужудга келган эди. Бу ташкилотнинг вазифаси ишчилар орасида маданий-оқартув ишларини олиб боришдан иборат эди. Партия ва Совет ҳукумати Пролеткульт мамлакатимизда маданий революция ясашга ва социалистик маданият тараққиётига яқиндан ёрдам беради, деб умид қилди. Пролеткультга барча моддий имкониятлар яратиб берилди. Бироқ Пролеткульт ўзини оқламади, у маданий революцияга ёрдам бериш у ёқда турсин, балки зараркунандалиқ билан шуғул

ланди. Пролеткульта тнинг раҳбарлик ўринларини марксизмга ёт бўлган Богданов ва Плетнёв каби унсурлар, махист субъектив идеалистлар эгаллаб олган эди. Пролеткульт ўзини Совет ҳукуматидан ташқаридаги «мустақил» ташкилот деб эълон қилди. У маданият, санъат ва адабиёт соҳасида партия ва ҳукуматнинг раҳбарлик ролини инкор этиб, партия ва ҳукумат маданий-оқартув ишлари билан шуғулланмаслиги керак, деб ҳисоблади. Пролеткульт маданият, санъат ва адабиёт тараққиётида халқ оммасининг ролини ҳам инкор қилди. У, пролетар маданияти айрим кишилар томонидан, пролетар маданиятини яратувчи мутахассислар томонидан яратилади, деди. Пролеткультчилар санъат ва адабиёт соҳасида меҳнаткашларнинг ижодий ташаббус ва интилишларини хато йўлга буришга, марксизмни сохталаштиришга ҳаракат қилдилар. Улар амалда буржуа декадентлиги йўлидан, символизм, футуризм ва экспрессионизм каби тушкун оқимлар зидан бордилар.

Пролеткульт маданий меросни ҳам инкор қилди ва рад этди. Пролеткульт намояндалари ўтмиш маданият бойликларини емириб ташлаш, санъат ва адабиёт асарларини ёқиб юбориш лозим, дедилар. Маданий меросга нотўғри муносабатда бўлиш, уни сохталаштириш ёки рад этиш ҳоллари бошқа жойларда, жумладан Ўзбекистонда ҳам содир бўлди.

Партия Пролеткульта тнинг хато ва камчиликларини ўз вақтида кўрсатиб берди, уни тўғри йўлга солишга ҳаракат қилди. Бироқ Пролеткульт раҳбарлари бундан етарли хулоса чиқара олмадилар, улар антимарксизм ботқоғига ботиб кетдилар.

1920 йилнинг октябрь ойида Пролеткульт съезди чақирилди. В. И. Ленин РКП(б) Марказий Комитетининг Пролеткульт ҳақидаги резолюция проскини тузди. Бу прокетда Пролеткульта тнинг хато ва зарарли фаолияти фoш қилиниб, Пролеткульт ташкилотларининг вазифаси — пролетариат маданиятини яратишга хизмат қилиш ва партиянинг сиёсати асосида иш олиб боришдир, — деб кўрсатилган эди. Съезд делегатлари В. И. Ленин томонидан тузилган резолюцияни қабул қилдилар. Лекин Пролеткульт раҳбарлари эски сиёсатларини — Пролеткульта тни партияга қарама-қарши қўйиш сиёсатини давом эттирдилар. Коммунистик партия Пролеткульт раҳбарларига қарши шафқатсиз кураш олиб борди. 1920 йилнинг 1 декабрида «Правда»да РКП(б) Марказий Комитетининг Пролеткульт ҳақидаги мактуби босилиб чиқди.

«Партиянинг бадий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида» РКП(б) Марказий Комитетининг 1925 йил 18 июнда қабул қилган резолюцияси ҳамда ВКП(б) Марказий Комитетининг «Адабиёт ва санъат ташкилотларини қайта тузиш ҳақида» 1932 йил 23 апрелда чиқарган қарори совет санъати ва адабиётини ривожлантириш программаси бўлди, санъат ва адабиёт сафларини ёт унсурлардан тозалади, адашган ва хато йўлга тушиб қолган санъаткор

лар ва адабиётчиларни тарбиялаб, тўғри йўлга солди ҳамда маданий мерос бойликларини тинмай ўрганиш ва ижодий қайта ишлаб олиш, меросни сохталаштирувчиларга қарши шафқатсиз кураш олиб бориш учун йўлланма бўлди.

Маданий меросни ўрганиш ва ундан ижодий фойдаланиш социалистик маданий ҳаётимизнинг муҳим томонларидан биридир. Марксизм-ленинизм таълимоти, Коммунистик партия ўтмиш маданият бойликларини тинмай ўрганиш ва ижодий қайта ишлаб олишга, уларни қадрлаш ва эҳтиёт қилиб сақлашга, меросни сохталаштирувчиларга қарши муросасиз кураш олиб боришга ўргатади. Марксизм-ленинизм Хитой Халқ республикаси раҳбарларининг «маданий революция» ниқоби остида маданий меросга қарши қаратилган хуружини ҳам рад этади, унга қарши курашади.

Ўтмиш адабиёт бойликларини кенг халқ оmmasига етказишда, мамлакатимиз халқларининг ўзаро дўстлиги ва маданий алоқаларини янада ривожлантиришда бадий таржима ва айниқса турли халқлар адабиётининг улуғ рус халқи тилига таржима қилиниши катта роль ўйнамоқда.

СССР халқлари чет эл прогрессив маданияти бойликларини ҳам севадилар, қадрлайдилар. Социалистик тузум бунга кенг имконият ва шарт-шароит яратиб берди. СССР халқлари давримизнинг улуғвор манифести бўлган КПСС янги Программасини амалга ошира бориб, мамлакатимизда коммунистик жамият қуришни кенг авж олдиришга киришдилар.

«Коммунизм маданияти жаҳон маданияти яратган ҳамма яхши нарсаларни ўз ичига олиб ва ривожлантириб, инсониятнинг маданий тараққиётида янги олий босқич бўлади. Коммунизм маданияти жамият маънавий ҳаётининг барча ранг-баранг томонларини ва бойликларини, янги дунёнинг юксак гоёвийлиги ва инсонпарварлигини ўзида гавдалантиради. Бу — синфсиз жамият маданияти, умумхалқ, умуминсоният маданияти бўлади»¹.

Тинчлик ва демократия учун кураш ер юзи халқлари иқтисодий ва маданий алоқаларининг ривожланишига тобора самарали таъсир этмоқда.

¹ «Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси»дан. КПСС XXII съездининг материаллари. Уздавишр, 1962, 460-бет.

ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

ҚАДИМГИ МАДАНИЯТ

Қадимги Ўрта Осиёнинг тарихи ва маданияти ҳақида грек, хитой, ҳинд ва арман тарихчиларининг китобларида, Авесто, Бехистун, Бундахиш, Урхўн-Енисей ёдгорликлари каби турли манбаларда, Беруний, Наршахий ва бошқа олимлар ҳамда тарихчиларнинг асарларида кўпгина қимматли материал ва маълумотлар сақланиб қолган. Совет фани бу манбалардан кенг фойдаланиш билан бирга, моддий ва маънавий маданият бойликларини қидириб топиш, уларни текшириш ва ўрганиш соҳасида жуда катта муваффақиятларга эришиб, қадимги Ўрта Осиёни тобора кенгроқ ва тўлароқ ёритиб бормоқда. Эндиликда қадимги Ўрта Осиёнинг ижтимоий тараққиёти, хўжалик ҳаёти ва антик маданияти каби масалалар хийла ойдинлашиб қолди. Ўрта Осиё халқларининг кўп томлик тарих китоблари, қадимги маданиятга доир фундаментал тадқиқотлар вужудга келди.

Совет олимлари асрлар мобайнида инсон қадами тегмаган қум ва чўллар бағрида, харобаларда Ўрта Осиёнинг қадимги моддий ва маънавий маданияти ёдгорликларини излаб топдилар ва топмоқдалар. Археологик қидириш ишларидан айниқса С. П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси, Я. Ғуломов ва В. А. Шишкин раҳбарлигидаги Қуйи Зарафшон ёки Варахша экспедицияси, М. Е. Массон раҳбарлигидаги Термиз ва Жанубий Туркменистон экспедициялари, А. Ю. Якубовский ва М. Н. Дьяконовлар раҳбарлигидаги Тожикистон экспедицияси, А. Н. Берштам раҳбарлигида Еттисув ва Помирда ўтказилган экспедициялар, К. И. Альбаумнинг Болаликтепа (Сурхондарё)даги қазилмалари, Афросиёб обидалари, кейинги йилларда топилган палеолит ва неолит даврига доир янги ёдгорликлар, Г. А. Пугаченкова, Л. Э. Ремпель, Л. Н. Гумилев, С. Г. Кляшторний, Д. Н. Лев, А. Асқаров, У. Исломов, Ҳ. Зияев, А. Муҳаммаджонов, Р. Сулаймонов, К. Шониёзов ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу экспедицияларда археологлар ва тарихчилар билан бирга архитекторлар, этнографлар ва бошқа соҳалардаги олимлар ҳам актив иш олиб бориб, қадимги Ўрта Осиё маданиятини ёритишга катта ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар.

**Урта Осиё халқ-
ларининг қадимги
ота-боболари**

Урта Осиё кишилиқ маданияти тарихининг энг қадимий бешиқларидан биридир. Археологик қазималар Урта Осиёда эрамиздан кўп минг йиллар илгари одамлар яшаганини кўрсатади.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаги Урта Осиёнинг иқтисодий-географик ва этнографик карталари Бақтрия, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиёна, Парфия, Амударёнинг қуйи оқими, Зарафшон воҳалари, Паркана (Фарғона) ва бошқа жойларни ўз ичига олади. Бу жойларда турмуш маишати ва тили жиҳатидан ҳали бир-бирдан катта фарқ қилмаган турли қабила ва элатлар: массагетлар, хоразмийлар, сўғдлар, парфянлар ва бошқалар яшар эди. Булар кўчманчи-чорвачилар ҳамда аллақачонлар ўтроқ-деҳқончиликка ўтган аҳоли эди. Кўчманчилик билан ўтроқлик параллел ва аралаш ҳолда давом этар эди.

Мана шу қабила ва халқлар ҳозирги Урта Осиё халқларининг энг қадимги ота-боболари бўлиб, узоқ тарихий процесс давомида бу қабила ва халқлар ўзаро ҳамда бошқа бир қанча қабила ва халқлар билан аралашиб, чатишиб, ҳозирги Урта Осиё халқларини вужудга келтирди.

«Биз тарих қаърига қанча чуқур кириб борсак, бир манбадан келиб чиққан халқларни бир-бирдан ажратиб турадиган белгилар шунча йўқолиб бораверади»¹. Энгельснинг бу сўзлари қадимги Урта Осиё халқларига ҳам тааллуқлидир.

Шунга кўра, қадимги Урта Осиё аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий тарихи ва маданияти ҳозирги Урта Осиё халқларининг илк тарихи ва маданиятидир.

Урта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ овчилик ва балиқчилик, кейин эса чорвачилик билан деҳқончилик пайдо бўла бошлаган эди. Дарёлар ва кўллар ўлкаси бўлган Урта Осиёда деҳқончилик дастлаб тошқин сувлардан фойдаланиш асосида тоғларнинг ён бағирларида, сойлик жойларда ривожланган. Бироқ жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти деҳқончиликда сунъий суғоришдан кенг фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолади. Она уруғидан ота уруғига ўтиш давридаёқ уруғ ва қабилалар сойлар ва сел оқимининг этакларида, катта дарёларнинг ён тармоқлари тошган жойларда кўлчалар барпо этиш йўли билан сунъий суғориш усулидан фойдалана бошладилар. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг ўсиши қўшимча ишчи кучига эҳтиёж туғдириб, қулдорлик муносабатларининг туғилишини тезлаштирди. Қулларни шафқатсиз эксплуатация қилиш натижасида Амударё, Зарафшон, Фарғона сойи каби катта дарё ва сойларнинг қуйи ҳавзаларида сунъий суғориш анча тараққий этди, дарёларнинг

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида, I том, Т., 1975, 299-бет.

қуриб бораётган эски тармоқлари бўйлаб каналлар қазилди. Буларнинг барчаси йирик қабила иттифоқлари ва мустабид қулдорлик давлатларининг пайдо бўлиши билан бирга содир бўлди. К. Маркс кўрсатганидек, мамлакат ичкарасидаги аҳолидан ўлпон ва солиқ олиш иши билан шуғуланувчи девон (муассаса) билан бирга, бегона қабила ва халқларни талаш билан шуғуланувчи ҳамда канал қазил, тўғонлар қуриш, суғориш шохобчаларини тозалаш, мудофаа иншоотлари қуриш каби жамоатчилик, хўжалик ишларига аҳолини сафарбар қилувчи шарқдаги мустабид ҳокимиятларга хос девонлар вужудга келди¹.

Хўжалик ҳаётининг тараққий этиши дарёларга ва улардан сунъий суғориш усули билан фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам Геродот Мисрни «Нил туҳфаси» деганидек, тарихчи Истахрий; «Хоразм — бутун манфаатини Жайхун (Амударё)дан топган мамлакат», — деган эди.

Қадимги Урта Осиёда қишлоқ хўжалиги билан бирга шаҳарлар ҳаёти, ҳунармандчилик, кончилик ва бошқалар ҳам тараққий этган. Қулдорликнинг вужудга келиши билан йирик шаҳарлар, мустаҳкам қўрғон ва истеҳкомлар пайдо бўлди. Мароқанд (Самарқанд), Кирополь (ҳозирги Уратепа) ва бошқалар шулар жумласидандир. Археологик материаллар ва ёзма манбалар аҳолининг конларда ишлаганини, мис ва темир эритиш билан, металллардан турли хил ҳарбий ва меҳнат қуроллари яшаш билан, кемасозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ва бошқа ишлар билан шуғуланганини, яқин ва узоқ ўлкалар билан савдо-сотиқ ишлари олиб борганини кўрсатади. Шу билан бирга, аҳоли, хусусан Фарғона водийсидаги аҳоли нефтдан ҳам фойдаланган.

Геродот массагетлар ҳақида: «Улар отлик ва пиёда жанг қилдилар, бу икки хил жанг усулини биладилар; улар ўқ-ёй, найза ва дудама калта қилич билан қуроланганлар. Бу қурооларни улар жездан ясайдилар, бош кийимлари, камарлари ва боғичларини олтин билан безайдилар. Отларнинг кўкрак қалқонини жездан ясайдилар. Юган, сувлуқ ва бошқа от жабдуқларига ҳам олтин қадайдилар. Темир билан кумушни улар мутлақо ишлатмайдилар, чунки уларнинг мамлакатада олтин билан мис ниҳоятда кўп бўлиб, темир билан кумуш мутлақо йўқдир», — деб ёзади.

Қулдорлик жамиятининг кризиси чуқурлашиб бориши билан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ҳам, шаҳарлар ҳаёти ҳам заифлаша бошлади. Илк феодализм даврида йирик қулдорлик шаҳарлари ўрнини кичик феодал шаҳарлар олди. Хукмроннинг арки (кўҳандиз) атрофида шаҳристон — аҳоли яшайдиган жой пайдо бўлади, вақт ўтиши билан шаҳристон торлик қилиб, унинг атрофида работлар қурила бошлайди. Феодал шаҳарларида ҳам, худди

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, издание второе, том 9, Москва, 1957, стр. 132.

антик шаҳарлардаги сингари, аҳоли ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқа ишлар билан шуғулланар эди.

Қадимги Урта Осиёда турли культ ва динлар мавжуд эди. Табиат ҳодисаларига нисбатан дуалистик қараш, уларни яхши ва ёмон, дўст ва душман кучларга ажратиб заминида Митра (қуёш худоси), Анахита (ер-сув маъбудаси) ва бошқа культлар пайдо бўлади. Бу культлар эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда вужудга келган зардуштийлик динига қўшилиб кетади. Қадимги Урта Осиёда, қисман бўлса-да, Эллин худолари (Зевс, Афина, Пасейдон, Апполон ва бошқалар) култи, будда дини (буддизм), моний дини (манихейзм), насоро (несториан) христианлиги, яхудий дини ва бошқалар тарқалган эди. Араб халифалари истило-сидан кейин ислом дини асосий дин бўлиб қолади.

Тил ва ёзув

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Урта Осиё аҳолисининг кўпчилиги эрон тиллари группасига кирувчи диалект ва шеваларда гаплашар эди. Грек тарихчиси Страбон Бактрия, Сўғдиёна, Эрон ва Мидия аҳолисининг тили бир-бирига ўхшаганини қайд қилгани каби, Хитой сайёҳи Си-Ма Цян (эрамиздан аввалги II—I асрлар) ҳам Давон (Фарғона)дан то Парфиягача бўлган территорияда яшagan қабилла ва халқларнинг бир-бирларининг тилларини тушунишини таъкидлайди. Эрон тиллари группасига кирувчи лаҳжалар Грек-Бактрия давлати ҳукмронлиги даврида ва Урта Осиё аҳмонийлар томонидан истило қилинган даврда ҳам сақланиб қолади, ривожланиб боради. Бироқ Бактрия шоҳлари саройида давлат тили сифатида маҳаллий тиллар эмас, балки грек тили қўлланилар эди.

Кейинроқ Урта Осиё территориясида туркий тиллар группаси ҳам кенг тарқала бошлайди. Бу процесснинг бошланиши Урта Осиёга хунларнинг кўчиб кела бошлаши билан боғлиқдир. Ўзмаманбаларда Урта Осиё чегараларида хунларнинг пайдо бўлиши биринчи марта эрамиздан аввалги II асрда эслатиб ўтилади. Хунлар аввал бошлаб Марказий Осиёнинг кенг чўлларида ташкил топган йирик қабилла иттифоқи бўлиб, кўп олимларнинг фикрига кўра, улар Олтой оиласининг туркий группасига кирувчи тилларда гапирганлар. Бироқ, шу билан бирга, хуни қабилла иттифоқига кирган қабилаларда Олтой оиласининг мўғул ва тунгус группаси тиллари ҳам маълум даражада қўлланилган бўлиши керак, деб фараз қилинади.

Хунлар эрамиздан аввалги II—I асрларда Еттисувга ва Сирдарё бўйидаги чўлларга кўчиб келиб, аста-секин маҳаллий халқ ва қабилалар билан — скиф-массагетлар билан чатишиб кета бошлайдилар. Шу даврдан бошлаб Урта Осиёда туркий тиллар группаси кенг тарқалади ва турк хоқонлиги давлати даврида Шимолий Енисейдан тортиб Мўғулистонга қадар чўзилган территорияда асосий тиллардан бири бўлиб қолади, эрон тиллари группасига кирган тилларда сўзлаган айрим қабилла ва халқлар туркий тил-

ларда сўзловчи халқлар билан чатишиб кетиб, туркий тилларда сўзлай бошлайдилар¹.

Эрон тиллари группаси турли диалект ва шевалардан иборат бўлгани каби, туркий тиллар группаси ҳам хилма-хил диалект ва шеваларни ўз ичига олар эди. Буни биз Урхўн-Енисей ёдгорликларида ҳам яққол кўрамыз. Бу диалект ва шевалар ўзаро ва, шу билан бирга, эрон тиллари группаси, мўғул тиллари группаси ва бошқа группалардаги тиллар билан чатишиб, аралашиб кетади. Узоқ тарихий процесс давомида қадимги эрон тиллари группасидаги тиллар заминиде кейинчалик тожик, форс ва бошқа тиллар шаклангани каби, қадимги туркий тиллар группасидаги тиллар заминиде ўзбек, уйғур, туркман, қирғиз ва бошқа туркий тиллар вужудга келди. Эрон тиллари группасидаги тил Урта Осиёда асосан ҳозирги Тожикистон территориясидаги аҳолининг тили бўлиб қолди. Шу билан бирга, бу тил асрлар мобайнида Фарғона, Сўғд ва Хоразмда ҳам сақланиб қолди (масалан, Жанубий Хоразмда XIII—XIV асрларга қадар сақланди). Ҳозирги кунгача Тожикистонда ўзбек аҳолиси яшайдиган бир қанча районлар бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам тожик аҳолиси яшайдиган кўпгина районлар бор.

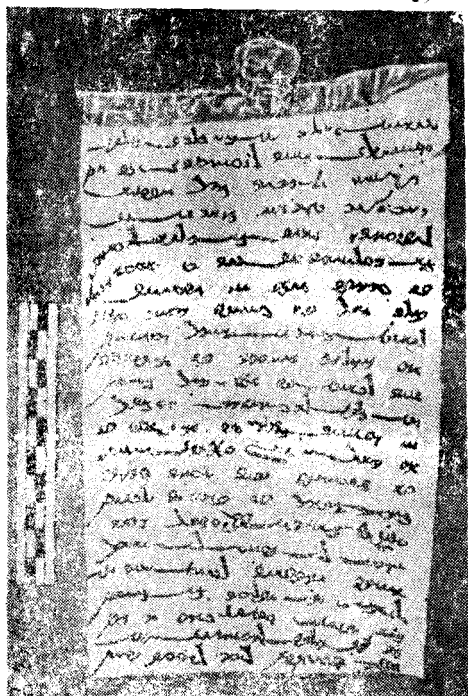
Туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи халқлар билан эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар узлуксиз давом этиб ривожланиб борганидек, икки группадаги тиллар ҳам ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига кучли таъсир этади. Бу ҳолат, хусусан, ўзбек ва тожик тиллари мисолида равшан кўринади.

Урта Осиё халқлари ёзувининг тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. Эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарида Эрон, Урта Осиё ва бошқа ўлкаларда оромий ёзуви кенг тарқала бошлайди. Александр Македонский истилосидан кейин эса Урта Осиёга грек ёзуви ҳам кириб келади. Оромий ёзуви, грек ёзуви ва форсий миҳхат маълум даврлар мобайнида асосан маъмурий ҳужжатларда қўлланилади. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида аста-секин оромий ёзуви негизиде бир қатор маҳаллий ёзувлар вужудга кела бошлайди. Авеста, хоразм, сўғд, кушан, рун (Урхўн-Енисей), уйғур ёзуви ва бошқа ёзувлар шулар жумласидандир.

Авеста ёзуви эрамиздан аввалги V асрда вужудга келган деб тахмин қилинади. Урта Осиёда узоқ асрлар давомида қўлланган ёзувининг асосий тури — хоразм ва сўғд ёзувлари ҳам жуда қадимги даврларда пайдо бўлган.

Хоразм ёзуви оромий ёзувининг энг қадимги традицияларини сақлаб қолган ёзувдир. Бу ҳол унинг Урта Осиёдаги бошқа ёзув-

¹ Қадимги турклар тарихи Л. Н. Гумилевнинг «Древние тюрки» (Изд. «Наука», М., 1967) асарида биринчи манбалар асосида кенг ёритилди.

Сўғд ёзуви

Сўғд ёзуви билан олдинма-кейин пайдо бўлган кушан ёзувининг ҳам айрим намуналари бизгача етиб келган.

Булардан ташқари, Ҳиндистонда кенг қўлланилган карошти ёзувининг ҳам Кушанлар даврида (I—IV асрлар) Урта Осиёда бирмунча татбиқ қилингани маълум. Урта Осиё умуман, «Кушан маданияти»нинг йирик ўчоқларидан бири бўлган. Фанда «Урхўн-Енисей» ёки «туркий рун» деб номланган ёзув эрамизнинг биринчи асрларида (V асргача) вужудга келди. У Шимолий Енисейдан тортиб Мугулистонга қадар кенг территорияда яшовчи турли халқлар ва қабилаларнинг асосий ёзуви эди. Енисей ва Урхўн дарёлари атрофида ҳамда бошқа жойларда V—VIII асрларга мансуб бўлган жуда кўп хилма-хил ёзма ёдгорликлар топилди.

Урхўн-Енисей ёзуви билан деярли олдинма-кейин уйғур ёзуви вужудга келди. Уйғур ёзуви учун сўғд ёзуви асосий негиз бўлди. Уйғур ёзуви фақат Шарқий Туркистон (Хитой) дагина эмас, балки бошқа жойларда ҳам, жумладан Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳам кейинги асрларга қадар маълум даражада татбиқ қилинди. Масалан, XIV—XV асрларда темурийлар саройида, қисман бўлса-да, уйғур ёзуви ҳам қўлланилган. Уйғур ёзувида, уйғур тили-

лардан хийла бурун шаклланишига далил бўла олади. Хоразм экспедицияси Кўйқирилган қалъада эрамиздан аввалги III асрга доир ёдгорликларни топди. Кейинги асрларга (VIII асрга қадар) мансуб бўлган турли ёдгорликлар (тангалар, муҳрлар, ҳужжатлар, санъат асарлари, уй-рўзғор буюмлари ва бошқалар) ҳам анчагина топилди.

Сўғд ёзувининг энг қадимги намунаси Тали-Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган бўлиб, эрамиздан аввалги биринчи асрнинг охирларига тааллуқлидир. Бу ёзувнинг турли асрларга доир ёдгорликларидан сўғд календари ва «Муғ қалъа»да топилган 80 ҳужжат ва тангалар алоҳида қимматга эга.

даги асарлардан ташқари, ўзбек тилидаги айрим қадимги асарлар (масалан, «Меърожнома»— XIV аср, «Бахтиёрнома»нинг форсчадан таржимаси ва бошқалар) ҳам ёзилди. Урхўн-Енисей ёдгорликларига қараганда уйғур ёзувидаги ёдгорликлар (турли ҳужжатлар, буддизм, моний ва христиан динига оид асарлар ва бошқалар) кўпроқ сақланиб қолган. Уйғур ёзуви мўғул ва кейинроқ манжур ёзувининг пайдо бўлишига асос бўлган.

Шундай қилиб, ёзув маданияти Урта Осиё халқларида эра-миздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаёқ пайдо бўлди, у маданиятнинг турли соҳаларининг, жумладан, адабиётнинг равноқ топишига ҳам хизмат қилди.

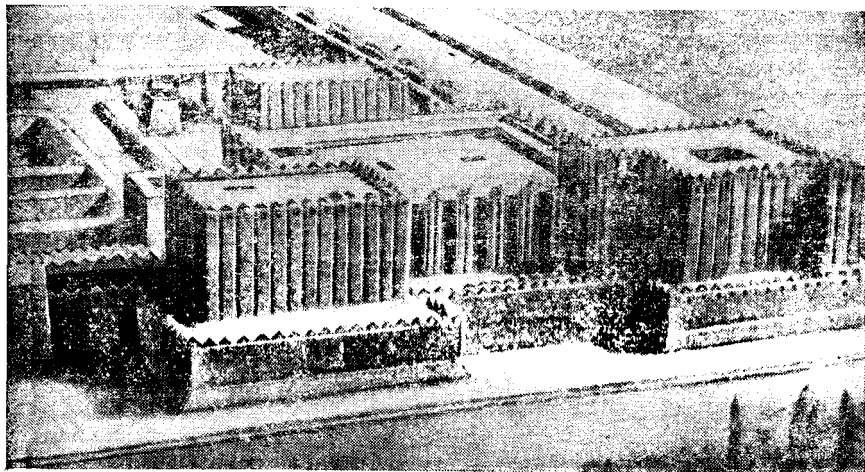
Илм-фан

Қадимги Урта Осиёдаги илм-фаннинг тараққиёт даражасини кўрсатувчи ёдгорликлар ниҳоятда кам сақланиб қолган. Лекин, шунга қарамай, қадимги Урта Осиё халқларининг астрономия, геометрия, геодезия, физика ва бошқа фанлар соҳасида бирмунча муваффақиятларга эришгани маълум. Бизга қадар сақланиб қолган сўғд календари, Беруний асарларидаги маълумотлар ва бошқа манбалар қадимги Урта Осиёда илм-фаннинг айрим соҳалари, айниқса астрономия фани тараққий этганини кўрсатади. Сўғд, Хоразм ва бошқа жойларда етишган олимлар асосий планеталарни ва юлдузларнинг туркумларини ўрганиб, уларни махсус номлар билан атаб, Бурж (Зодиак) системасини аниқлаб олганлар. Шоҳлар саройидаги астрономлар (улар астролог ҳам бўлганлар) гороскоплар тузиб, сайёралар дунёсини текширганлар, улар физика, математика, фалсафа, медицина ва бошқа фанлар билан шуғулланганлар. Бироқ улар астрономияни астрологияга қориштириб юборар, «юлдузларга қараб» айрим ҳодисаларни олдиндан «каромат» қилар ва маълум қарорни амалга ошириш вақтини белгилар эдилар.

Қадимги Урта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти, турли ўлкалар билан олиб борган савдо алоқалари, бинокорлик, ҳунармандчилик ёдгорликлари ва бошқалар бу халқларнинг илм-фанда эришган ютуқларини кенгроқ тасаввур этишга ёрдам беради. Маълумки, Урта Осиё халқлари жуда қадим замонлардаёқ суғориш иншоотлари қурганлар, каналлар очганлар, чигир, кориз ва бошқа усуллар билан сувсиз ерларга сув чиқарганлар, кемалар ясаганлар, юлдузларга қараб узоқ жойларга сафар қилганлар, мустаҳкам иморатлар қурганлар, тошни эритиш йўли билан шиша ишлаб чиқарганлар ва ҳоказо. Булар маълум илмий билимларсиз (улар элементар даражада бўлса ҳам), геометрия, математика, астрономия, география, геодезия, физика, химия ва бошқаларсиз бунёдга келиши мумкин эмас эди, албатта.

Архитектура

Археологларимиз Урта Осиёнинг кўп жойларида турли даврларга мансуб бўлган жуда қадимги шаҳарлар, қўрғонлар, мақбаралар ва хилма-хил истеҳкомларнинг харобаларини очдилар. Тупроққалъа, Кўзали қир,

Тупроққалъа саройи реконструкциясининг макети. (Проф. С. П. Толстовнинг реконструкция эскизига мувофиқ архитектор И. А. Орлов томонидан ишланган проект асосида.)

Кўйқирилган қалъа, Ёнбош қалъа (Хоразмда), Чуст, Далварзин (Фарғона водийсида), Қизил қир, Варахша (Бухоро яқинида), Оқтепа (Тошкент яқинида) ва бошқа шаҳар ҳамда қўрғонларнинг қолдиқлари қадимги Урта Осиё архитектурасининг ўзига хос хусусиятлари ва такомил ҳақида маълум тасаввур тугдиради.

Пахса, хом ғишт, ёғоч, ганч ва бошқалар қадимги Урта Осиё бинокорлигининг асосий материали бўлган. Кўпчилик иморатлар квадрат формасидаги хом ғишт ва пахса билан ишланган, пишиқ ғишт эса кам ишлатилган. Биноларнинг маълум қисмини гумбаз шаклида қуриш, миноралар яшаш кенг тарқалган. Бир қаватли иморатлар билан бирга икки қаватли иморатлар ҳам қурилган. Халқ усталари ва санъаткорлари биноларни суратлар, турли графика ва ҳайкаллар билан беаганлар, состави ҳалигача илм-фанга номаълум бўлган елимлик бўёқлардан фойдаланганлар. Бироқ мухташам саройлар ва катта уй-жойларни бино қилган меҳнаткашларнинг ўзи тор, пастқам, кўримсиз, зах кулбаларда яшаган.

Қадимги Урта Осиё архитектураси тўғрисида конкретроқ тасаввурга эга бўлиш учун Тупроққалъа билан танишиш kifоя. Кўҳна Тупроққалъа шаҳри III асрга мансуб бўлиб, қадимги Хоразм шоҳларининг пойтахти бўлган деб тахмин қилинади. Шаҳар тўрт-бурчак (500×350 м) шаклда бўлиб, атрофи минорали ғишт девор билан ўралган. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий бурчагида баландлиги 20 м дан зиёдроқ учта катта минорали қаср бўлган. 100 дан ортиқ хонаси бўлган бу қаср икки қават қилиб қурилган. Шаҳарнинг шимолий қисмида икки қават деворга ва бозор майдончасига эга

бўлган оташкада (зардуштийларнинг олов ибодатхонаси) жойлашган. Аҳолининг турар жойлари бўлган ўн-ўн икки кварталли кўча шаҳарни икки қисмга ажратиб турган. Шаҳарнинг бошқа жойларида яна хилма-хил бинолар қад кўтарган.

Тупроққалъа бинолари қатъий режа асосида қурилган. Шаҳар ансамблининг ҳашаматли биноси сарой бўлиб, унинг деворлари турли хил тасвирий суратлар: кишилар, ҳайвонлар, қушлар, зангор тўлқинларда сузиб юрувчи балиқлар сурати ва бошқа суратлар билан безатилган, залларга одам бўйи турли хил фигуралар қўйилган, деворларга ич ва сиртдан ҳошиядор карнизлар ва ўймакор панжаралар ўрнатилган. Буларнинг барчаси ягона стиль, таносиб асосида қилинган бўлиб, қадимги Хоразм усталарининг бинокорлик маҳоратидан далолат беради.

Қадимги бинокорлик традициялари Урта Осиё бинокорлиги тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам давом эттирилди.

Санъат

Қадимги Урта Осиёда рассомлик, наққошлик, ҳайкалтарошлик, музика ва бошқа санъат турлари ҳам ривожланган. Ёзма манбалар ва, хусусан, совет олимлари излаб топган ёдгорликлар, жумладан Термиз яқинидаги Айритомда 1932 йилда топилган тошга ишланган 3 чолғувчи аёл сурати (I—II асрлар), 1953—1954 йилларда ковлаб очилган Болаликтепа ибодатхонасидаги деворларга ишланган суратлар (эфталитлар даври); Ашхобод яқинидаги қадимги Нисадан 1930 йилда топилган: сополдан ишланиб ёғочга ўрнатилган рангли ҳайкал (тахминан II аср); 1945—1947 йилларда очилган Тупроққалъа саройидаги девор нақшлари ва ҳайкаллар (III аср); Бухоро яқинидаги Варахша саройидаги 1938 йилда топилган нақшлар ва рельефли ўйма декорациялар (II—VI асрлар); Муг тоғи қасрида (Шимолий Тожикистон) 1933 йилда топилган тасвирий суратлар, нақшланган қадимги чарм қалқон (VIII асрнинг бошлари); 1948—1951 йилларда қадимги Панжикентда олиб борилган археологик текширишлар даврида топилган ҳайкаллар ва фигуралар, деворлардаги сурат ва нақшлар (илк феодализм даври), яқинда Қувада топилган маданият ёдгорликлари ва бошқалар буни равшан кўрсатади. Варахша, Тупроққалъа ҳамда қадимги Панжикент ёдгорликлари бошқа жойлардаги ёдгорликларга нисбатан бутунроқ ва мукамалроқ сақланиб қолган. Булардан ташқари, бизгача сақланиб қолган нақш ва суратлар билан ишланган турли қурооллар, асбоб, идиш-товуқ, танга ва бошқалар ҳам қадимги Урта Осиё санъатининг нодир ёдгорликларидир.

Бу санъат ёдгорликларининг кўпи қулдорлик ва илк феодализм даврига мансубдир. Ибтидий жамоа санъати ёдгорликлари эса ниҳоятда оз сақланган. Ибтидий жамоа санъати ёдгорликларидан энг характерлиси Шеробод районидаги Заровутсой дарасига жойлашган Заровут камар горидаги суратлардир. Улардан бирида қўлларида ўқ-ёй ва яна қандайдир сопқонсимон қурооллар

ушлаган, орқаларида узун думлари бўлган кишилар тасвирланган. Афтидан, бу кишилар ҳайвон қиёфасида нйқобланиб, овга отланган. Иккинчи бир суратда олдинга чопиб бораётган буқалар, елиб бораётган ит ва овчилар акс эттирилган. Овчилардан баъзилари ўқ-ёй отмоқда, баъзилари эса сопқондан тош отмоқда.

Қулдорлик ва илк феодализм даврларига мансуб бўлган санъат ёдгорликларида қадимги культлар, шоҳлар ва шоҳлар саройи, жанг эпизодлари, табиат лавҳалари, музикачилар, фантастик манзаралар ва бошқалар тасвирланган. Масалан, Варахша саройи биноларидан бирининг деворларига елимлик бўёқ билан қуйидаги суратлар солинган: оқ фил минган, найза, қилич ва каманд (сиртмоқ) билан қуролланган аскарлар. Улар ҳайвонлар ва қанотли аждаҳолар билан жанг қилмоқда. Филлар ва ярим ялангоч аскарлар билан олтин ҳамда қимматбаҳо тошлардан ясалган турли хил безаклар билан зийнатланган. Иккинчи бир суратда подшо сарой аҳлларини тантанали вазиятда қабул қилмоқда. У қанотли икки туянинг сурати солинган тахтда ўтирибди. Тахтнинг икки томонида қимматбаҳо кийимлар кийган, қилич ва ханжар таққан, қўлларига қадаҳ кўтарган кишилар ва ҳоказо. Шунингдек, Афросиёб саройи деворларига ишланган фил, отлиқлар, қушлар, элчилар ва бошқа рангли суратлар ҳам қадимги антик маданиятнинг мислсиз обидаларидир.

Хоразм, Сўғд ва бошқа жойлардаги харобаларда топилган ҳайкаллар ва фигураларнинг бир нечасида ер ва унумдорлик маъбудаси Анахита тасвирланган («Медичи Венера»га ўхшаш). Қолган фигурачаларда отлиқлар, турли хил ҳайвонлар, фантастик махлуқлар ва бошқалар тасвири ишланган. Афтидан, бу фигуралар культ фигуралари бўлиб, улар наврўз байрамига аталган ва ҳар йили алмаштириб турилган. Бундай фигурачаларнинг жуда кенг тарқалганлиги ва кўп жойларда топилиши шундан далолат беради. Тали-барзу (Самарқанд яқинида) ва Афросиёбда чакмон ва узун қўнжли этик, бошига учли бош кийим кийган, бўйнига олтин ёки кумуш безаклар таққан архаик фигуралар топилди. Бу фигуралар қуёш худоси Митранинг тасвири деб тахмин қилинади.

Булардан ташқари, турли оддий металллар, олтин ва кумушдан ишланган асбоблар ва идиш-товоқларда ҳам хилма-хил жонли манзаралар, киши ва ҳайвонларнинг тасвири берилган. Еттисув территориясида топилган тўрт оёқли, дастакли, ёнларида қанотли шерларнинг тасвири ишланган катта ва кичик манқаллар, Катта Фарғона каналини қазиш пайтида топилган уч оёқли, тўрт дастакли, ёнларига тўртта тоғ эчкисининг фигураси ишланган жуда катта бронза қозони, Спитамен каби қаҳрамонларни стиштирган сўғдларнинг Муғ тоғи қасрида топилган отлиқ жангчи сурати, Ленинград Давлат ўрмитажида сақланаётган Хоразм жангчиларининг қиёфаси ва шоҳ саройининг ҳашаматли кўриниши тасвирлан-

Чолғувчилар тасвири (Айритом).

ган «Аников лагани» деб номланган ёдгорлик, тангалардаги шоҳлар портрети ва бошқа суратлар шулар жумласига киради.

Санъат ёдгорликлари орасида Айритомдан топилган сурат ва Тупроққалъадаги арфа чалувчи аёл тасвири алоҳида қимматга эгадир, чунки бу ёдгорликлар тасвирий санъат ёдгорлигигина бўлиб қолмай, айни замонда, қадимги музика санъати ёдгорлиги ҳамдир. Айритомдаги фризда уч аёл қиёфаси тасвирланган бўлиб, уларнинг қўлларидаги асбоблар рубоб, арфа ва дўмбирага жуда монанддир. Тупроққалъадаги арфа чалувчи қиз сурати ҳам катта санъаткорлик билан ишланган. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда жуда қадим замонлардаёқ музика санъати мавжуд бўлганлигини ва тараққий этганини кўрсатади.

Қадимги санъат ёдгорликлари, айниқса антик ёдгорликлар Ўрта Осиёда хилма-хил санъат турлари бўлганлигини, Ўрта Осиё санъаткорларининг реалистик қалами ва кенг фантазиясини равшан кўрсатади. Бироқ қўлдорлик жамиятининг тушкунлиги даврида ва илк феодализм босқичида антик санъатнинг нафосати ва реалистик тенденциялари аста-секин йўқолиб боради, араб халифалари истилоси эса Ўрта Осиё санъатининг равнақ топишига янада шиддатлироқ зарба беради.

Ф. Энгельс «Германияда деҳқонлар уруши» номли асарида: «Ўрта асрлар тамомила ибтидоий негизда ривожланди. У қадимги маданиятни, қадимги фалсафа, сиёсат ва ҳуқуқшуносликни ер юзидан йўқотиб юборди. Буларнинг ҳаммасини қайтадан бошламоқчи бўлди»,— деган эди¹.

**Бошқа халқлар билан
иқтисодий-маданий
алоқа**

Ўрта Осиё халқлари жуда қадим замонлардан бошлаб турли ўлка ва халқлар билан — Урал, Сибирь ва Волгабўйи, Хитой, Хиндистон, Греция, Эрон, Сурия, Месопотамия, Вавилон, Миср ва бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқада бўлганлар. Шу билан бирга, Ўрта Осиё Шарқ билан Ғарб

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Издание второе, том 7, Москва, 1956, стр. 360.

Ўлкаларининг савдо-сотиқ ва маданий алоқаларининг бир марказий чорсуси сифатида ҳам катта роль ўйнаган.

Волгабўйлари, Уралолди, Жанубий Сибирь, Қозоғистон ва Урта Осиё қабилаларининг қадимги маданиятидаги айрим муштарақ жиҳатлар улар ўртасида яқин этник ва маданий алоқалар мавжуд бўлганини тасдиқлаш учун асосдир. Шу билан бирга, неолит ва бронза даври ёдгорликлари бу қабилаларнинг Урта ва Яқин Шарқ ўлкалари билан ҳам мол-буюм айирбошлаш муносабатида бўлганини кўрсатади. Қулдорлик ва илк феодализм босқичида эса Урта Осиёнинг чет эллар билан иқтисодий ва маданий алоқалари кенг қулоч ёяди, бу алоқалар Урта Осиё аҳолисига ҳам, у билан алоқа боғлаган ўзга халқларга ҳам катта фойда келтирди.

Иқтисодий ва маданий алоқалар туфайли эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Урта Осиё ва Эронга Суриядан оромий ёзуви кириб келди ва бу ёзув хоразм, сўғд ва бошқа маҳаллий ёзувларнинг вужудга келишига асос бўлди. Айни замонда сўғд ёзуви таъсири билан пайдо бўлган уйғур ёзуви мўғул ва манжур ёзувларининг шаклланишига замин яратди. Бундай ўзаро алоқа ва таъсир жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида ҳам равшан кўринади.

Урта Осиё билан Греция ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар жуда қадим замонларда бошланди. Эллин маданияти Урта Осиё маданиятининг равиқ топишига ва Урта Осиё маданияти

эллин маданиятининг равиқ топишига самарали таъсир этди. Селевкийлар даврида Урта Осиёда грек худоларига атаб ибодатхоналар қурилди, Зевс билан зардуштийликнинг бош худоси Ахура Мазда, Апполон билан Митра, Афродита билан Анахита бир-бирига яқинлашиб, ҳатто қўшилиб кетди. Селевкийлар ва Грек-Бактрия ҳукмронлиги даврида Грециядан узоқда, Урта Осиё, Эрон ва бошқа ўлкалар аҳолисининг актив иштирокида марқий эллинизм маданияти вужудга келди, у грек маданиятини ҳам бойитди, унинг гуллаб-яшнашига

Жанговар фил сураги ишланган фаллар (грек-Бактрия санъати),

самарали таъсир қилди. Зардуштийликдаги ёруғлик кучлари билан қоронғилик кучлари ўртасидаги кураш ҳақидаги таълимот грек диний фалсафасининг, жумладан, сўнги грек гностицизмининг тараққий этишига маълум ҳисса қўшди.

Урта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқа ҳам жуда бой ва узоқ тарихга эга. Александр Македонскийнинг юришларида унга ҳамроҳ бўлган тарихчи Аристокл Окс (Амударё)даги кемалар қатнови ҳақида сўзлаб, Урта Осиёнинг Ҳиндистон билан ҳам яқин савдо алоқасида бўлганини айтади. Кейинги асрларда бу алоқаларнинг янада ривожланганлиги Урта Осиё маданиятининг Ҳиндистон маданияти тараққиётида, Ҳиндистон маданиятининг Урта Осиё маданияти тараққиётида ўз изини қолдирганини кўрамиз. Масалан, Ҳиндистондаги Таксила ва Мадура қадимги ёдгорликларида, Шарқий Европа қадимги ёдгорликларида бўлганидек, Кушан империяси (I—IV асрлар) маданиятининг изи равшан кўринади. Ажойиб ҳинд эпоси «Панча тантра» («Беш китоб») жуда қадим замонлардаёқ Эрон ва Урта Осиёда машҳур эди. VI асрда сосоний подшоларидан Ануширвоннинг буйруғи билан Ҳаким Бурзое «Панча тантра»ни санскрит (қадимги ҳинд) тилидан паҳлавий (қадимги форс) тилига таржима қилади. Бироқ бу таржима бизгача сақланиб қолмаган. 759 йилда динсизликда айбланиб, тириклайин ўтда куйдирилган Ибн Муқоффа-нинг Бурзое таржима қилган «Панча тантра»дан араб тилига қилган таржимаси бизгача етиб келди. Кейинроқ «Панча тантра» асосида Урта Осиёда «Калила ва Димна» номи билан жуда машҳур бўлган дostonлар яратилди. Рўдакий ҳам шу номда дoston ёзган. «Калила ва Димна» турли тилларга таржима қилинди, жумладан, у ўзбек тилига ҳам бир неча бор таржима қилинган.

Жуда қадим замонларда Урта Осиё билан Хитой ўртасида янада яқин иқтисодий ва маданий алоқалар вужудга келди. Бу алоқалар даставвал машҳур «Ипак йўли» билан боғлиқдир. Эра-миздан аввалги II асрда очилган Хитой йўли — «Ипак йўли» Урта Осиё орқали ўтарди. Урта Осиё Хитой билан бошқа ўлкаларнинг савдо муносабатларида жуда актив роль ўйнай бошлайди. Шу билан бирга, Урта Осиё халқлари билан Хитой халқлари иқтисодий ва маданий тараққиёт соҳасида бир-бирларидан кўп нарсани ўрганиб оладилар. Чунончи, Хитой халқи пахтачилик, тоқчилик, виночилик ва шиша қуйиш ишларини Урта Осиёдан ўрганади. Хитой йилномаларида 424 йил воқеалари муносабати билан Урта Осиёнинг шиша қуйишдаги шухрати ҳақида бундай маълумот берилди:

«Юэ-Чжи (Хитой) вилоятларининг пойтахтида савдо қилган (Урта Осиё) аҳолиси, биз тошни эритиб, ундан ҳар хил рангли шиша ясашни биламиз деб айтдилар ва тоғлардан, конлардан руда келтириб, пойтахтда улардан шиша қуйиш устида тажриба ўтказдилар; тажриба муваффақиятли чиқди. Уларнинг шишаси шу

қадар ялтироқ эдики, бу жиҳатдан у ҳатто ғарбий мамлакатларникидан (Рим ёки Сурия шишаси кўзда тутилса керак) устуң чиқди. Шунинг учун ҳам подшо уларнинг шишаларидан тахт турадиган залларда ёки саройларда фойдаланишни буюрди; шишалар ялтироқ рангда бўлиб, жуда тиниқ эди; уларга қараб ҳамма таажжубга тушар ва бу шишаларни илоҳий деб ҳисоблар эди». Шунингдек, Фарғона водийсининг отлари ҳам Хитойда жуда шуҳрат қозонган.

Айни замонда, Урта Осиё халқлари ҳам Хитойдан кўп нарсани, жумладан, ипакчилик, қоғоз ишлаш ва бошқаларни ўрганиб оладилар. Хитойлик усталардан қоғоз ишлашни ўрганган Самарқанд усталарининг қоғози илк ўрта асрдан бошлаб араб халифалиги ўлкаларида, XII асрда эса Европада кенг шуҳрат қозонади.

Урта Осиё билан қадимги Эроннинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам жуда яқин алоқа ва маълум муштараклик мавжуд бўлган.

Шундай қилиб, халқлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар ижобий натижаларга олиб келди, уларнинг дўстлиги ва ҳамкорлигини мустақкамлади, иқтисодий ва маданий тараққиётга маълум ҳисса қўшди. Босқинчилик урушлари эса бу алоқаларга зарба бериб, халқларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига офат келтирар эди. Аҳмоний шоҳларининг босқинчилиги ва истибдоди, Александр Македонскийнинг истилоси Урта Осиё аҳолисининг иқтисодий ва маданий ҳаётига катта талафот келтириб, минглаб кишиларни қириб ташлаган эди.

Урта Осиё халқлари VII асрнинг охири ва VIII асрнинг бошларида янада даҳшатлироқ истилочилар — араб босқинчилари истилосига дучор бўлган эдилар.

ОҒЗАКИ АДАБИЁТ ЕДГОРЛИКЛАРИ

Бадий сўз санъати маданиятнинг энг қадимги ва узоқ тарихга эга бўлган соҳасидир. Унинг куртаклари ибтидоий жамият кишиларининг мафкуравий тасаввури, мафкура турлари ҳали синкретик характерда бўлган даврдаёқ вужудга келган эди. Меҳнат процессининг ривожини, инсон тажрибаси ва онгининг тараққиёси мафкура турларининг бир-бири билан узвий алоқада бўлган мустақил соҳалар сифатида тараққий этишига хизмат қилади. Кишилар турмуш тажрибаларини, табиат ва жамият ҳақидаги фикр-тушунчаларини образли сўз орқали тасвирлаш, баён этиш кўникмаларини ярата бошлайдилар. Бадий сўз тажрибасининг ўсиши, бадий дид ва завқнинг тақомиллашиб бориши хилма-хил бадий шакллари, адабий жанрларни вужудга келтиради. Шундай қилиб, бадий сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан кўп замонлар илгари оғзаки ижод шаклида пайдо бўлади ҳамда ёзма адабиётнинг вужудга келишига замин ҳозирлайди. У оғиздан-оғиз-

га, авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади. Бироқ у дастлаб қандай яратилган бўлса, ҳар қачон ҳам айнан ўша ҳолича сақланиб қолмайди, балки ижодий қайта ишланади, турли хил ўзгаришларга учрайди, янги-янги маълумотлар билан бойийди, янги тарихий шароитга мувофиқлашади, кейинги яратилган асарлар билан бирга яшайди, узоқ умр кўради. Шу билан бирга, ёзма адабиёт оғзаки адабиётга самарали таъсир этади, оғзаки адабиёт ёзма адабиётнинг тажрибаларидан ижодий фойдаланади.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги замонларга оид айрим оғзаки адабиёт ёдгорликлари баъзи бир манбалар орқали бизга қадар сақланиб қолган. Бу манбалар тарих китоблари, илмий асарлар, ёзма ёдгорликлар ва бошқалардан иборат. Антик тарихчилардан Геродот, Ктезий, Полэн, Харес Митиленский ва бошқаларнинг китобларида халқ оғзаки ижоди айрим асарларининг мазмунини ҳикоя қилиб қолдирилган. Шунингдек, ўрта аср тарихчиларидан Ҳамза Исфаҳоний, Табарий, Масъудий, Беруний, Саолибий, Балъамий ва бошқаларнинг асарларида ҳам оғзаки адабиётга доир қимматли материал ва маълумотлар бор. «Авеста», «Бехистун», «Бундаҳишн», «Денкард» каби ёзма ёдгорликларда оғзаки адабиётнинг баъзи бир намуналари ўрин олган. Маҳмуд Қошғарий эса ўзининг машҳур лингвистик асари «Девону луғотит турк» да қадимги қўшиқ, лирик шеър ва мақоллардан турли намуналар беради. «Худойномак» ва улуғ шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида қадимги оғзаки адабиётнинг бир қанча асарлари ва образлари қайта ишланади. Шу билан бирга, қадимги оғзаки адабиётнинг излари, унинг «архаик элементлари» кейинги даврларда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам сақланиб қолганини кўраемиз. Булар бизни қадимги оғзаки адабиёт намуналари билан таништириб, улар ҳақида маълум тасаввур туғдиради. Санъат ёдгорликлари ва моддий маданият бойликлари эса қадимги оғзаки адабиёт тўғрисидаги маълумотларни бирмунча бойийтади, тасаввуримизни кенгайтиради.

Қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси, қўшиқлар, лирик шеърлар ва бошқа турдаги адабий асарлардан иборатдир.

МИФ ВА АФСОНАЛАР

Ибтидоий кишилар табиат ҳодисалари ва жамиятдаги воқеаларнинг туб сабабларини билмаганлар. «Қадимги замон кишиси ҳам тирикчилик қийинчиликлари, табиат билан кураш қийинчиликлари остида хўп эзилиб азоб тортган»¹. Киши табиатдаги

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 5- том, «Ўзбекистон» нашриёти. Т., 1973 й., 116- бет.

яшин, довул, сув тошқини, зилзила ва бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини тушунмас, улар натижасида келган офатлардан даҳшатга тушар эди. У ер ва осмон, ой ва қуёш қабиларни жонли нарсалар деб тасаввур қилар, уларга топинар, айрим ҳайвонларни муқаддас деб билар эди. Ибтидоий кишининг тасаввурида табиатда унга «дўст» ва «душман» бўлган турли хил кучлар мавжуд эди. У бу кучларни худолар, руҳлар, девлар, жинлар сингари кучлар сифатида тасвирлайди. Шу хилда ибтидоий киши оламнинг пайдо бўлиши, унинг моҳияти ва кундалик ҳаёт ҳақида ўз хаёлий тасаввурини яратади. Бу тасаввур заминида турли мифлар — космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлади. Улар кишиларни ҳаётни севишга, ҳар қандай ишда ғолиб чиқишга йўллар ва инсоннинг куч-қудратини улуғлар эди. Мифларнинг аҳамияти ҳам шундадир. А. М. Горький Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ Биринчи съездида қилган докладада бундай деган эди:

«Қадимги эртаклар, мифлар ва афсоналарнинг маълум эканлигига шубҳа қилмайман, аммо мен бу эртак, миф ва афсоналарнинг асосий мағзини чуқурроқ тушунишларингизни истардим. Буларнинг асосий ғояси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, уларнинг иш унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи — «авраш», «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилган»¹. Шундай қилиб, миф кишиларнинг заиф томонларининг эмас, балки уларнинг куч-қудрати ва орзу-армонларини ҳам фантазия асосида тасвирлайди, мужассамлаштиради, у поэзия ва санъатнинг равнақ топишига замин тайёрлайди.

Турли манбаларда қадимги Урта Осиё мифологиясининг айрим намуна ва излари сақланиб қолган. Қадимги Урта Осиёда вужудга келган кўпчилик мифлар учун, ҳинд ва бошқа халқларнинг мифларида бўлганидек, яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат ўртасидаги кураш характерлидир. Кишилар яхшилик, бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқликни ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қўйиб, бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифларни яратганлар. Гўё табиатда улуғ ва фойдали кучлар — қуёш ва сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар — зулмат ва кулфат абадий бўлган ўлка бор эмиш.

Кўпчилик мифологик образлар мана шу икки ўлка ва улар ўртасидаги кураш фониде гадаланади. Бу мифология шунчалик чуқур иддиз отганки, у зардуштийликдаги дуалистик қарашда ҳам

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Адабий-танқидий мақолалар, УэССР, Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1962, 265- бет.

ўз ифодасини топади, «Авеста» ва бошқа диний китоблардан кенг ўрин олади. «Авеста», шунингдек «Бундахишн»да айтилишича, икки олам: яхшилик ва ёмонлик олами бор. Яхшилик оламига Ахура Мазда (Хурмуз), ёмонлик оламига Ангра Маню (Ахриман) бошчилик қилади. Гўё 3000 йил мобайнида бу икки олам бири бири билан тўқнашмаган. Яхшилик ва нур оламини билиб қолган Ахриман унга қарши кураш очмоқчи бўлади. Хурмуз бу курашнинг олдини олиб, иккинчи уч минг йилликда осмон, сув, ер, ўсимлик, ҳайвонлар ва бошқаларни ҳамда биринчи инсонни яратади. У даврда зулм ҳам, касаллик ва ўлим ҳам бўлмаган экан. Шундан сўнг учинчи давр (6000—8999)— кураш даври бошланади. Ер юзи турли кучларнинг тўқнашув маконига айланади. Ахриман биринчи инсонни ўлдирса ҳам, лекин кишилик уругини йўқотиб юборолмайди. Тўртинчи давр (9000—11999) да яхшилик ва нур кучлари ёмонлик ва зулмат устидан ғалаба қозонади.

Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш Митра, Анахита, Каюмарс, Йима (Жамшид), Гершасп, Эликбек ва бошқалар образида мужассамлаштирилган.

Митра. Анахита Митра — қуёш худоси. У кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этади. Шу билан бирга, у ажойиб қуроолар билан қуролланган бўлиб, душманларга даҳшат солади, кишиларни офатдан қутқаради. «Авеста»да Митра битмас-туганмас кучга эга бўлган паҳлавон сифатида тасвирланади. У душманга қарши шафқатсизлик билан жанг қилади, унинг куч-қувватини толиқтиради, маҳв этади. Душманнинг Митрага қарши отган ўқлари бефойда: шамол уларни душманнинг ўзига қаратиб учиради. Митра — ўтда куймас, сувда чўкмас, ўқ ўтмас қахрамон. Митра таърифида яна қуйидагилар айтилади:

«Биз қўшинни жангга тайёрлайдиган, жангчиларни йиғадиган Митрага, қўшинни жангга мослаб саф торттирадиган, ёв сафини титратиб, лашкар бошида туриб жангга кирадиган, ҳаммадан кучли, қудратли йўлбошчига сажда қиламиз...

Митра аравада туриб, суякдан моҳирлик билан ишланган, буқа тасмасидан таранг қилиб тортилган ёйидан мингларча ўқ узади. Унинг ўқлари фикрдай тез учади, фикрдай тезлик билан девлар бошига ёғилади...

Митра тасвири.

Митра ўзининг ялтироқ гурзисини кўтариб юради, у гурзи юз нишли, юз баадоқли бўлиб, тез келиб урилади, душманларни парчалайди. У ҳаммадан кучли қурол бўлиб, ялтироқ темирдан ясалган ва устига олтин қопланган. Бу жуда бақувват қуролни, ҳар қандай ёвни яқсон қиладиган бу қуролни, у даст кўтаради...»

Митранинг ёрдамчилари ҳам унинг ўзи каби қудратли паҳлавонлардир. Шулардан бири Ахура Мазда томонидан яратилган тўнғиз қиёфасидаги Вертрагнадир: «Биз Митрага сажда қиламиз, унинг олдида Вертрагна югуриб боради. У келишган гавдали, ўткир тишли, ҳар қандай жониворни бир тишлашда гумдон қиладиган озуқа тишан тўнғиз, жуда ҳайбатли, бақувват, гоёя шўх, қужумдан тоймайдиган, чопогон, темир оёқли, темир думли, темир жағли тўнғиздир. У дадиллик билан югуради, душманларни тилка-пора қилади, уларни сөггиб йўқ қилади...»

Бу романтик қаҳрамонлик тасвири Амударё атрофида топилган ел каби югуриб боровчи қаҳрамонлар тасвирланган ҳайкал кўббасига ва бошқа ёдгорликларга ниҳоятда ўхшайди.

Ардвисура Анахита — ер, сув ва унум маъбудаси. Мифология уни ҳаёт ва инсоннинг нафосатини, кўркини ифодаловчи, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи бир фигура сифатида тасвирлайди.

«...Уни, Ардвисура Анахитани доимо гўзал, бақувват, хушқомат, камарини балаанд боғлаган, олтин зийнатли, кўп бурмали мурсак кийган бир қиз сифатида кўриш мумкин...».

Юқоридаги тасвирлар Митра ва Анахиталарни кишилар ҳаётидан ташқарида турган, қандайдир абстракт куч сифатида эмас, балки кишилар орасида бўлган конкрет фигуралар сифатида гавдалантиради. «Ибтидий кишилар тасавурида худо мавҳум тушунча, абстракт бир нарса бўлмасдан, балки бирор меҳнат қуроли билан қуролланган жуда реал бир фигура эди. Худо бирор ҳунарнинг устаси, устоз ва кишиларнинг ҳамкори эди»¹. Ибтидий кишилар худони ўзларига ўхшатиб тасаввур қилганлар, уни шундай яратганлар. Қадимги грек файласуфи Ксенофан (570—466) бу масала ҳақида фикр юритиб: «Агар буқалар, отлар ва арслонларнинг қўли бўлиб, одамга ўхшаб расм солишни билсалар эди, отлар худоларнинг расмини отларга ўхшатиб, буқалар эса буқаларга ўхшатиб чизар, уларнинг қиёфасини худди ўзларига ўхшатиб қўяр эдилар», — дейди.

Митранинг мўъжизали қуроллари ҳам қадимги кишиларнинг ҳаёти ва вҳтиёжи асосида вужудга келган фантазиядир. Кишиларнинг жуда қадим замонлардаёқ «учар гилам», «учар от», «ур тўқмоқ» ва «очил дастурхон»ларни яратгани маълум. Инсоннинг фантазияси унинг фаолияти ва ижодчилигининг кенг қулоч ёйишига ижобий таъсир этади. Горький айтганидек, «Дарё оқимига нисбатан тезроқ сузиш истаги эшкак ва елканни вужудга келтирди; душманини ва ҳайвонни узоқдан туриб ўлдириш истаги палахмон ва ўқ-ёйни ихтиро қилишга сабаб бўлди»².

¹ М. Горький о литературе, М., 1953, стр. 694.

² М. Горький о литературе, М., 1953, стр. 693.

Бироқ замонлар ўтиши билан худоларнинг моҳияти ва қиёфаси ҳам ўзгариб борди. Ибтидоий даврда инсоннинг ҳомийси ва ҳамкори сифатида тасвирланган худолар дин эксплуатация воқитасига айланиб, меҳнаткашлар билан ҳукмронлар ўртасидаги зиддиятлар кучайгандан кейин эксплуататорларга хизмат қилувчи «куч»га айланиб, уларнинг қиёфаси абстрактлашиб, ердан, кишилар орасидан осмонга — «арши аъло»га кўтарила бошлайдилар. Бир вақтлар «меҳнат қаҳрамони» сифатида яратилган Геркулес, Горький айтганидек, кейинроқ Олимп тоғига кўтарилиб, худолар қаторидан ўрин олади¹. Урта Осиёдаги кўпгина қадимги мифлар ҳам кейинчалик эксплуататорлар манфаатига мос бўлган «янги» худоларга ёки ҳатто шоҳларга айланиб кетади.

Каюмарс. Жамшид Мифологияга кўра, Гайа Мартан (Каюмарс)² ер юзид пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиздан ва одамдан ташкил топган экан. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Ахриман Каюмарсни ўлдирди. Каюмарс жасадининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва ҳўкиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади. Шундай қилиб, Каюмарс биринчи инсон ва инсоният ҳаётининг ибтидоси сифатида тасвирланади.

Каюмарс ёзма адабиётда ҳам қайта-қайта ишланди. Жумладан, у Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кишиларни зулматдан, ғорларда яшашдан қутқариб, уй-жой ва шаҳарлар бино қилган қаҳрамон шоҳ сифатида гавдалантирилади. Каюмарс образи тасвирий санъатда ҳам маълум из қолдирган. 1932 йилда Тали Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган сополга ишланган сурат шуни кўрсатади. Бу суратда гавдасининг пастки қисми ҳўкиз, юқори қисми одам бўлган бир шакл тасвирланган.

Йима (Жамшид) ҳам Каюмарс каби нажоткор қаҳрамон сифатида тасвирланади. «Авеста»да баён этилишича, у адолатли ҳукмрон бўлиб, унинг даврида қаҳратон совуқ ва жазирама иссиқ ҳам, қариш ва ўлиш ҳам бўлмаган экан. Жамшид ер юзини 3 баравар кенгайтиради, чорвани ва турли хил қушларни ниҳоятда кўпайтиради... Бироқ қаҳратон қиш бошланиб, кишиларга офат келтиради. Қиш ўтиб, қор-музлар эриб, яйловларни сув босади. Шунда Жамшид яна нажоткор бўлади. У катта ғовлар қуриб, кишиларни ва уларнинг мол-мулкани сув тошқинидан сақлаб қолади, уй-жойлар қуради, ариқлар очади.

Шундай қилиб, Каюмарс ва Жамшид мифологик образлари Ахриман ва унинг девларига қарши курашда халқ нажоткори

¹ М. Горький о литературе, М., 1953, стр. 694.

² У Гавомард (ҳўкиз-киши) деб ҳам юритилган.

сифатида тасвирланади, кишиларнинг маънавий ғалабаси ва ўз келажагига ишончини ифодалайди. Жамшид образининг айрим қадимги излари ўзбек халқининг «Китоби Жамшид» асарида ҳам сақланган.

Халқ ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қаҳрамонлар образи ҳам вужудга келади. Бу қаҳрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Бироқ бу кураш дастлабки даврларда кўпинча аждар, дев ва жин каби ғайри табиий кучларга қарши қаратилади. Аждар, дев, жин ва бошқалар айни замонда ҳар қандай ёмонликнинг тимсоли сифатида гавдаланувчи символик образлардир. Энг муҳими шундаки, кишилар жамият ва табиатдаги бахтсизлик ҳамда турли офатларнинг сабаби ва моҳиятини тушунолмаган бўлсалар ҳам, лекин ўз куч-қувватларига ишонганлар, «аждар», «дев» ва «жин»лар устидан ғалаба қозонувчи Гершасп ва Эликбек каби ўлмас баҳодирлар образини яратганлар. Бундай афсоналарнинг ҳаётий аҳамияти ҳам ана шунда.

Гершасп. Эликбек Бир қатор қадимги афсоналарда Гершасп образи ўлимни енгувчи баҳодир сифатида тасвирланади. Шундай афсоналардан бирини қуйида ҳикоя қиламиз:

Бир аждар кишиларга кўп бахтсизликлар келтиради, қабиланинг ҳаёти хавф остида қолади. Қаҳрамон Гершасп аждарга қарши жангга отланади, аждарнинг масканига қараб йўл олади. Гершасп туш чоғига қадар аждарни кидиради, бироқ уни тополмайди. У ўт қалаб овқат пиширмоқчи бўлади. Аждар шунчалик катта эканки, Гершасп анча вақт ухлаб ётган аждарнинг устида айланаб юрса ҳам, уни пайқамаган экан ва ўз ўчоғини унинг устига қурган экан. Ут аждарнинг баданини қизитибди, аждар, ваэмин қимирлай бошлабди. Шундан кейингина Гершасп аждар устида кезиб юрганини пайқаб олибди. Лекин Гершасп ваҳимага ва саросималикка тушмабди. У бу улкан ва даҳшатли махлуққа қарши жанг бошлабди, қурооларини моҳирлик билан ишлатибди, аждарни енгиб, кишиларни ҳалокатдан қутқарибди¹.

1902 йилда Қашқарда қадимги овқаки адабиётнинг «Чистони Эликбек» деган муҳим бир ёдгорлик тексти топилди. Тахминан VIII—IX асрларга мансуб бўлган бу асарда ёмонлик кучларига қарши мардона курашиб, кишиларни ўлимдан қутқарган Гершасп сингари халқ баҳодирини Эликбек образи яратилган. «Чистони Эликбек»нинг тўла сақланиб қолмаган ўша текстида қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Жинлар Эликбекнинг қабиладошларидан кўп кишини қириб ташлайди. Рақшош номи даҳшатли душман (эҳтимол, дев бўлса керак) юқумли касаллик тарқатади. Фидокор Эликбек эл-юртини ҳалокатдан қутқариб қолмоқ учун душманларга қарши жангга отланади. У бир чорраҳада сон-саноксиз жинларга

¹ Гершасп образи халқ хотирасида сақланиб қолди, у қайта-қайта ишланди ва ёзма адабиётдан ўрин олди. Ёзувчи Асади Тусғий (XI аср), шу афсоналардан фойдаланиб, ўзининг «Гершаспнома» асарини яратди.

дуч келади, улар кишиларни бурдалаб, қонини сўриб, ичак-чавоқларини баданларига ўраб олган эканлар. Эликбекни кўрган жинлар ваҳимали шовқин-сурон кўтариб, унга ёпирилиб кела бошлайдилар. Бироқ Эликбек қўрқмайди, йўлбарсдек жангга отланиб, жинларга қарата бундай дейди: «Ой яклар, таркинманга сўзланглар. Маник Болиқимтоқи будунуғ бу қунуғ нагулуқ ўлурурсизлар?!.. Бу манинг еги қиличимин кўрунглар. Атуз ўнгарини бичиб ўнги-ўнги қамшайин». (Эй жинлар, менга бот сўзлангиз, менинг шаҳримдаги элни нега ўлдирасиз?! Менинг бу ўткир қиличимни кўринг. Таналарингизни парчалаб бошқа-бошқа томонларга ташлайин.) Жинлар яна ваҳима солиб, қурол ишлаб, Эликбекни маҳв қилмоқчи бўладилар. Бироқ Эликбекка бас келолмайдилар. Эликбек куч-қуввати ва шижоати билан уларга даҳшат солади. Жинлар энди ёлворишга, шафқат сўрашга мажбур бўладилар. Жинларни енгган Эликбек улардан шаҳарнинг жануб ёнида бир азим толнинг ковагида яшовчи уч кўзли, олов тусли Ракшошнинг эл-юртта юқумли касал тарқатаётганини биллиб олиб, унга қарши жангга жўнайди...¹

Гарчи Ракшош билан бўлган жанг тасвири текстда берилмаган бўлса ҳам, асарнинг руҳи, шубҳасиз, воқеанинг Эликбек ғалабаси билан тугалланишидан далолат беради.

* * *

Қадимги турли хил мифологик ва афсонавий образлар ўзоқ асрлар давомида сақланиб қолди, қайта-қайта ишланди. Ҳукмрон синфлар, руҳонийлар бу образларга диний моҳият бериб, уларнинг бирмунчасини илоҳийлаштирган бўлсалар, меҳнаткаш халқ уларни фидоқор ва нажоткор қаҳрамонлар сифатида ривожлантириб борди. Ҳатто дастлабки даврларда мифологик худолар сифатида тасаввур этилган Сиёвуш ва Рустам каби образлар халқ ижодида кейинчалик янги моҳиятга эга бўлиб, халқ қаҳрамонлари сифатида талқин этилди, ёзма адабиёт намояндалари ижодидан ҳам кенг ўрин олди.

Қадимги миф ва афсоналарнинг изи Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи оғзаки бадний ижодиётида шу кунга қадар яшаб келмоқда. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ўнлаб мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар образи тасвирланади. Шундай образлардан бири Хубби образидир. Хоразм мифологик афсонасида Хубби сув худоси ва кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамон сифатида гавдаланади.

Жуда қадим замонларда, Фаридун ва ҳатто Жамшид замонасидан бурун, Амударёда Хубби деган бир йиғит бўлган экан. У бир қўли билан балиқ тутар, иккинчи қўли билан уни қуёшга тутиб турар, балиқ бир зумда пишиқ экан. Хубби шу хилда балиқ еб, Амударёда 700 йил яшабди, дарёни қўриқлабди, бироқ ёмон руҳ, ҳаттоки чивин ҳам дарёга яқин йўлашга ботинолмабди. Халқ сувга маъмур бўлиб, шод-хуррам яшар экан. Бироқ Жамшид замонасига келиб, Хубби ғойиб бўлибди. Кишилар уни осмон сувларининг ҳукмрони бўлган қиз ўғирлаб олган деб фараз қилибдилар. Хубби ғойиб бўлгандан кейин Амударё-

¹ «Чистони Эликбек» профессор Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» хрестоматиясидан олинди (Самарқанд — Тошкент, 1928).

га унинг онаси келибди; у биринчи бўлиб қайиқ ясабди, кишиларни қайиқда сузиш ва душманга қарши сувда жанг қилишга ўргатибди. Бироқ кунлардан бир кун Хуббининг онаси ҳам ғойиб бўлибди. Лекин кишилар ўз ҳомийларини, Хубби ва унинг онасини унутмадилар. Улар қайиқларда Хуббининг онаси қиёфасини тасвирлабдилар...

Фарғона водийсида ҳам Хоразм мифологик қаҳрамони Хубби образига ўхшаш Эрхубби образи яратилиб, кўп афсоналарда ҳикоя қилинади. Қадим вақтларда кишилар Оҳангарон (Тошкент водийси) дарёсидан ўтганда Эрхуббидан мадад сўрар эканлар¹.

Худди шунингдек, айрим қадимги шаҳарларнинг бино бўлиши ва номи ҳақида ҳам шу кунга қадар турли афсоналар ҳикоя қилинади. Шулардан бири III—IV асрларда бино бўлган Барактом қалъаси ҳақидаги афсонадир.

Қадим замонларда Қорақалпоғистоннинг Қозоғистонга чегарадош бир водийсида Барак деган зolim шоҳ яшар экан. Шоҳ бир қасрида ўзи турса, иккинчи қасрида катта ов бургутини сақлар экан. Кунлардан бир кун қасрга бургутнинг онаси Анқо (мифик қуш) келибди. Шоҳ кишиларнинг гапига қулоқ солмай, она-боланинг дийдор кўришига халақит бериб, бургутни овга олиб чиқмоқчи бўлибди. Бургут ғазабланиб, Баракка човут солибди-да, уни осмонга кўтариб чиқиб, ерга ташлаб юборибди. Барак шоҳнинг парчаланган жасади ўша қасрда дафн қилинибди. Водий хароб бўлибди. Карвонлар унга яқин йўламайдиган бўлиб қолибдилар.

Шунингдек, Курганч қалъаси (III — V асрларда бино бўлган; унинг харобалари ҳозир ҳам Тахтакўпирнинг шарқида бор) қорақалпоқ ва қозоқ халқ қаҳрамони Қўбланди Ботир афсонаси билан, Қирқ қиз қалъаси (I—VI асрлар) афсонавий шоҳнинг қизи ва унинг қирқ канизаги воқеалари билан боғлаб ҳикоя қилинади². Булар «Қўбланди Ботир» ва «Қирқ қиз» каби халқ дostonларининг қадимги илдизларидир.

Шундай қилиб, қадимги Урта Осиёда хилма-хил миф ва афсоналар пайдо бўлди, миф ва афсоналар қаҳрамонлик эпосининг вужудга келишига маълум замин яратди. Езма адабиётдан, шу жумладан Алишер Навоий ижодиётидан ўрин олди, қайта-қайта ишланди.

ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСИ

Қадимги Урта Осиё аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси муҳим ўрин тутати. Қаҳрамонлик эпосининг кўп асарлари конкрет тарихий воқеалар, Ур-

¹ Хубби ҳақидаги мифологик афсона Я. Гуломовнинг «История орошения Хорезма» китобидан олинди. УзССР Фанлар Академияси нашриёти, 1957.

² Хоразмдаги қадимги шаҳарлар ҳақидаги афсоналар С. П. Толстовнинг «По следам древнехорезмийской цивилизации» (СССР ФА нашриёти, М.—Л., 1948) китобидан олинди.

та Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига қарши ватанпарварлик кураши заминида туғилди ва, М. Горький айтганидек, бундай фольклор асарлари «...тарихга чекинмас ва ўзига хос йўлдош бўлиб келди»¹.

Халқ қаҳрамонлик эпосида оташин ватанпарвар ва фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилди. Тўмарис², Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ва бошқалар мана шундай образлардир.

Тўмарис

«Тўмарис» эпоси Урта Осиё аҳолисининг чет эл босқинчилари тажовузига қарши олиб борган мардона курашининг бадий ифодасидир. Эрамиздан аввалги VI асрда бир неча мамлакатларни истило қилган аҳмонийлар шоҳи Қир³ Урта Осиёга бостириб киради. Урта Осиё аҳолиси, айниқса Тўмарис бошчилигидаги массагет қабилалари Қирга қарши мардона кураш олиб борадилар. Қир қўшини енгилди ва унинг ўзи 529 йилда жанг майдонида ўлдирилади. Шу воқеалар Тўмарис тарихий-қаҳрамонлик эпосининг мазмунини ташкил этади. Афсуски, бу эпоснинг асли бизгача етиб келмаган; унинг мазмуни грек тарихчиси Геродотнинг (484 — 425) «Тарих» китобида ҳикоя қилиб қолдирилган.

Тўмарис массагет қабилаларининг бошлиғи — ҳукмрон аёл бўлиб, эл-юртнинг тинчлиги ва осойишталигини кўз қорачиғидай ҳимоя қилади. Бироқ аҳмонийлар подшоиси Қир массагетларнинг осойишталигига хавф солади. Бошда у Тўмарисга уйланиш йўли билан массагетларни ўзига қарам қилмоқчи бўлади. Тўмарис бу зolim подшонинг шум ниятини билиб, унинг тақлифини рад этади. Қир уруш очиб, ўз мақсадига эришмоқчи бўлади. Тўмарис урушнинг олдини олишга қанчалик интилмасин, Қир уруш бошлашга қатъий қарор қилган эди. Шундан кейин Тўмарис мардона мудофаа жангига отланиб, душманга: «...биз биламизки, сен тинчликни хоҳламайсан, шу сабабдан башарти маслаҳатимизга кўнмай, массагетлар билан тўқнашишни истасанг, кўприк ясайман деб овора бўлиб ўтирма. Бизга айтсанг, биз сенга халақат бермай, дарёдан уч кунлик йўлга кўчиб кетамиз, бемалол дарёдан ўтасан, ундан сўнг юзма-юз урушамиз. Борди-ю, агар биз билан дарёнинг сен турган қирғоғида учрашмоқчи бўлсанг, уни айт, бунга ҳам биз рози, фақат номардлик қилам»,— дейди. Тўмарис мардона курашга шайланади. Қир эса ҳийла-найранг йўлига ўтади. У Тўмариснинг ўғли Спарганиз⁴ бошлиқ бир гуруҳ массагетларни маст қилиб асир олади. Тўмарис ғазаб билан: «...Э қонхўр Қир, қилган ишинг билан мақтанмай кўя қол! Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг. Энди менинг насихатимга қир, ўғлимни менга топшириб, келган еринга зиён-заҳматсиз қайтиб кет. Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси — Қуёш номи билан қасамёд қиламанки, мен сендай очкўз юҳони қон билан суғораман»,— дейди. Қир бу сўзларга амал қилмайди, уруш давом этади. Тўмарис бошлиқ массагетлар қаттиқ жангга кириб Қир қўшинини енгадилар, унинг ўзини ўлдирадилар. Тўмарис Қирнинг бошини қон билан тўлғазилган мешга соран экан, ўз курашига яқун ясаб: «Эй номард, сен мени — жангда сени ҳалоллик билан енгиб

¹ М. Горький о литературе, М., стр. 703.

² Бу ном Тўмирис, Тўмариса тарзида ҳам қўлланилади.

³ Қир Кировуш ёки Кируш деб ҳам юритилади.

⁴ Баъзи манбаларда Спарганис.

чиққан бир аёлни — маккорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдирдинг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз онтимга амал қилиб сени қон билан сугордим. Бировнинг юртига зўравонлик билан бостириб кирганларнинг жазоси шу!»— дейди.

Тўмариснинг кейинги сўзлари эпоснинг ғоясига яқун ясайди, босқинчиларга қарши халқнинг қатъий ҳукмини ифодалайди. Бу эпосда осойишталик урушни, адолат зулми, мардлик ва шижоат ҳийлакорлик ва разилликни енгади. Кишиларнинг энг яхши хислатлари ва эзгу ниятлари халқ қаҳрамони Тўмарис қиёфасида мужассамлашади.

Геродот, Ктезий ва бошқа тарихчилар Урта Осиё қабилаларида, жумладан массагетларда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида хотин-қизларнинг катта ўрин тутганини сўзлайдилар. Шунингдек, Хитой сайёҳи Чжан Цянь (эрамыздан аввалги II аср) Даван (Фарғона)даги хотин-қизларнинг мавқеи ҳақида сўзлаб, «эркаклар бирор қарор қабул қилар эканлар, улар ўз хотинларининг маслаҳатига қулоқ солар эдилар»,— дейди.

Широқ

«Широқ» эпоси ҳам, «Тўмарис» каби Урта-Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши воқеалари заминида вужудга келди.

Қаҳрамон массагетлар Кир қўшинини тор-мор қилдилар. Лекин кейинги аҳмоний шоҳлари бундан сабоқ олмадилар, улар Урта Осиёга бостириб кириш ва эл-юртни талашни давом эттирдилар. Доро I (521—485) шундай ёвуз шоҳлардан бири эди. Шак қабилалари Дорога қарши 513 йилда катта қўзғолон кўтарган эдилар. Шу воқеа «Широқ» эпосига асос бўлган бўлса керак.

«Тўмарис» каби «Широқ»нинг ҳам асли сақланмаган. Унинг қисқача мазмуни грек тарихчиси Полиэн (эрамыздан аввалги II аср)нинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобида ҳикоя қилинади.

Шак қабиласининг тинчанги ва мустақиллиги хавф остида қолади. Ёвуз ниятли Доро яқинлашиб келмоқда. Шак ҳукмронлари (Омарг, Саксфар, Оамир-) душманга қарши кураш режасини тузаётган пайтда чўпон Широқ пайдо бўлади. У душманин енгш режасини ўйлаган. Бу режа шак қабилаларини Доронинг қўлланги халфидан қутқаради, душманни ҳалокатга олиб боради. Бунинг учун Широқ онган равишда ўзини қурбон қилиши керак. Режа маъқуллашади. Гуё шақларнинг газабига учраб, бадани дабдала қилинган ва қабиладосларидан қасос олоқчи бўлган Широқ Доро қўшинини «кўчиб кетган» шақларнинг йўлини 7 кун деганда «кесиб олиб чиқувчи йўлга» бошлайди. Широқ душманин бепоён чўл-биёбонга олиб боради. Душманнинг очлик ва сувсизликдан ҳалок бўлиши муқаррар. Еттинчи кун ҳам шақлардан дарак тонолмаган Доронини қўшин бошлиғи Раносбат Широқнинг калласини чопиб ташлайди. Широқ: «Мен енгдим, ёлғиз ўзим бутун бошли бир қўшинни енгдим, жонажон қабилам шақлар ва она тупроғим бошига келган балони таф қилиб, босқинчи Доро лашкарини ҳалокатга олиб келдим, тўрт томоннинг ҳар қайсиси етти кунлик йўл, етган тарафингизга кетаверинг. Барибир, барчангизни очлик ва ташналик емириб побуд қилади. Менинг қоним Ҳа шу ерга тўкилади»,— деб ўлимни шодлик қаҳқаҳаси билан кутиб олади.

Доро баланд қояга чиқиб Апполон (қуёш худоси)дан ёмғир сўрайди. Ёмғир ёғиб, қолган-қутган аскарлар мешларини сувга тўлдириб, чўл даҳшати ва ҳалокатидан зўрға омон қоладилар.

Широқнинг душманни бепоен чўл-биёбонга олиб бориши Урта Осиё аҳолисининг қадим замонларда душманларга қарши қўлланган ҳарбий тактикасини эслатади. Грек тарихчиларининг маълумотларига кўра, ўрта осийликлар Александр Македонский қўшинига қарши курашда ҳам ана шундай тактикани қўллаган эканлар, Жонажон қабила ва она тупроқ Широққа мислсиз куч ва темир ирода бахш этган эди.

Эфталит эпосида ҳам ватанининг душманлари устидан галаба қозониш учун ўзини ҳалокатга маҳкум этган Зофир образи яратилган шунга ўхшаш ҳикоя Беруний томонидан ҳам келтирилган¹.

Зарина
ва **Стриангия**

«Зарина ва Стриангия» қиссасининг мазмуни сицилиялик тарихчи Диодор (эрамиздан аввалги I асрда)нинг «Кутубхона» асарида тарихчи Ктезий (430 — 354) китобидаги баён асосида ҳикоя қилиб қолдирилган. Бироқ қиссанинг мазмуни тўла берилмаган. Уни Ктезий тўла ҳикоя қилиб қолдирмаганми ёки сицилиялик Диодор қисқартириб юборганми — буни аниқ билмаймиз.

Шаклар шоҳи ўлиб, унинг ўрнига хотини малика Зарина қабилага бош бўлади. Тадбирли ва шижоатли бу аёл қабиланинг осойишталиги ва мустақиллигини сақлаб қолиш учун жонбозлик кўрсатади. Шаклар билан Мидия ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда малика Зарина катта шижоат кўрсатади. Бироқ Мидия шаҳодаси Стриангия уни ярадор қилади. Заринанинг ботирлиги ва ҳуснига мафгун бўлган Стриангия уни асир олмайдди, кечиради. Орадан бир-мунча вақт ўтади. Парфия шоҳи Заринага уйланиб, шакларни ўзинга тобе қилмоқчи бўлади. Зарина унинг таклифини рад этади. Бироқ шоҳ зўрлик билан унга уйланиб, шакларни қарам қилади. Зарина қандай қилиб бўлса ҳам, нажот топиб, қабиласининг мустақиллигини тиклашга интилади. Шу орада Парфия билан Мидия ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, Мидиянинг кўп аскарлари асир олинади. Зарина асирлар ёрдами билан Парфия шоҳига қарши курашиб, нажот топиш режасини ўйлайди. Асирлар орасида Стриангия ҳам бор эди. Зарина у билан бирга асирларга бош бўлиб, Парфия шоҳига қарши қўққисдан ҳужум бошлайди. Парфия шоҳи енгилади, асирлар озол бўлади, Зарина нажот топади, унинг қабиласи ўз мустақиллигини тиклайди. Шу воқеалар давомида Стриангия Заринани севиб қолади. Зарина Стриангияни моҳир ва ботир жангчи сифатида хурмат қилса ҳам, унинг хотини борлиги учун, уйланиш таклифини рад этади. Стриангия бунга чидай олмай, ўзини ҳалок қилади.

¹ Бу образлар, рус халқ қаҳрамони Сусанин ҳамда Горькийнинг фольклор материаллари асосида яратган «Изергиль кампир» асаридаги Данко каби халқ учун жонини фидо қилган қаҳрамонларнинг ўлмас образларидир.

Ўзбек халқи Дорога қарши халқ қаҳрамонлик курашини ҳикоя қилувчи «Ойсулув» дostonини яратган. Бу дoston ўз гоёвий мазмуни билан «Тўмарис» ва «Широқ»қа, сюжет ва образларининг характери билан айниқса «Тўмарис»га ўхшаб кетади. Дostonнинг бош қаҳрамони Ойсулув худди Тўмарис каби тадбирли ҳукмдор ва ботир лашкарбоши бўлиб, кураш Ойсулув бошчилигидаги ватанпарварларнинг галабаси билан тугайди.

«Зарина ва Стриангия» қаҳрамонлик ва севги қиссасидир. Қиссанинг бош қаҳрамони Зарина образи тарихий илдиэга эга бўлиб, у шак ҳукмронларидан бири бўлган. Қиссада Зарина заковатли, тadbирли аёл, халққа ғамжўр ҳукмрон, уста лашкарбоши, қаҳрамон ва, шу билан бирга, номусли, одобли аёл сифатида тасвирланади. Стриангия ҳам мардлиги ва ботирлиги билан машҳурдир. Лекин у иродасининг бўшлиги жиҳатдан Заринадан заифдир.

Грек тарихчилари шак хотин-қизларининг қаҳрамонлигини, жумладан душманга қарши жангда ғалаба қозониб, элини асирликдан қутқарган Спаретрани таърифлайдилар. Шак хотин-қизлари жангга кириб, от чопиш ва ўқ-ёй отишда эркаклардан қолишмас эканлар. Ктезий Заринанинг шижоат ва қаҳрамонлигини алоҳида қайд қилади. Унинг маълумотига кўра, Зарина вафотидан кейин шаклар унга пирамида шаклида мақбара қуриб, олтин ҳайкал ўрнатишган экан.

**Зариадр
ва Одатида**

Севги ва қаҳрамонлик мотивлари «Зариадр ва Одатида» қиссасида ҳам ҳикоя қилинади. Бу қиссанинг мазмуни тарихчи Харес Митиленский (эраמידан аввалги IV аср) асари орқали етиб келган.

Гуштасб (Гистасп) Мидияда, унинг укаси Зариадр Каспий денгизидан Танаис (Сирдарё)гача чўзилган ўлкада ҳукмронлик қилар эканлар. Танаиснинг нариги томонида яшаган скиф шоҳи Омаргнинг қизи Одатида билан Зариадр бир-бирини тушида кўриб, севишиб қоладилар. Зариадр Омаргга совчи юборади. Омарг ёлғиз қизини бегона юртга беришни истамайди. Зариадр эса аҳдидан қайтмайди, у бир аравакашнинг ёрдами билан Танаисдан кечиб ўтади. Омарг йигитлар шарафига зиёфат беради ва Одатидага зиёфатда ўтирган йигитлардан қайси бирини ёқтирсанг, унга олтин қадаҳда май тутгин, деб буюради. Зиёфат устига скиф қийимида Зариадр етиб келади. Одатида унга олтин қадаҳда май тутади. Зариадр Одатидани олиб ўз юртига жўнайди¹.

Харес Митиленский бу қиссанинг халқ орасида кенг тарқалгани, ибодатхоналар, қасрлар ва уларда унинг сюжети асосида ишланган тасвирий суратларнинг кўплиги ва қизларга Одатида деб ном қўйиш бир одат бўлиб қолганини ҳикоя қилади.

«Зариадр ва Одатида» қиссасида она ва севги масаласи қиз билан йигитнинг эркин ҳуқуқи, майл-истаги ҳамда қаҳрамонлик мотивлари билан богланган. Қизнинг қаҳрамонликни талаб қилувчи шартларини бажариш аъёналари кейинги даврлардаги халқ оғзаки ижодида, жумладан «Ўғузнома», «Алпомиш» ва бошқа асарларда ҳам етакчи масалалардан бири бўлиб қолди.

Рустам

Рустам образи қаҳрамонлик эпосининг монументал образларидан бири бўлиб, у оғзаки, кейинчалик эса ёзма адабиётда қайта-қайта ишланади ва Урта Осиё, Эрон, Афғонистон ҳамда бошқа ўлкаларда кенг шухрат қозониб, халқларнинг энг севимли қаҳрамони образига айланади.

¹ Бу эпизод Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида сал бошқачароқ ҳикоя қилинган.

Рустам ҳақидаги дастлабки асарлар сўғдларда пайдо бўлган, тахминан VI—VII асрларда сўғдлар яратган «Рустам» эпосининг парчалари бизга қадар ҳам сақланиб қолган. Бу парчаларда Рустам мислсиз қаҳрамон ва нажоткор сифатида гавдаланади: У девларга қарши курашда камол топади, енгилмас, ўлмас паҳлавонга айланади. Рустамнинг девларга қарши кураши Урта Осиё, Эрон халқлари ва бошқа халқларда жуда қадим замонларда вужудга келган ва узоқ асрлар сақланиб қолган дуалистик тушунчаларга — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тушунчаларига асосланган. Девлар халқ тасаввурида ҳар қандай ёмонлик, разиллик ва бахтсизликнинг тимсоли сифатида гавдаланади. Улар инсониятнинг энг ёвуз душмани бўлиб, кишиларни ўлдиради, зулмат ғорларида қаттиқ жабрлайди. Лекин шу билан бирга, дев меҳнаткаш тимсоли, яхшилик ва нажот рамзи сифатида ҳам келади. Агар дев енгса, тобе этади, енгилса, тобе бўлиб, садмақат билан хизмат қилади. Буни ўзбек халқ эртакларида, Хоразмдаги Девқалъа (Фарҳод ҳақида) афсонасида ҳам кўриш мумкин. Сўғд эпоси парчаларида, жумладан, қуйидагилар ҳикоя қилинади:

...Рустам девларни уларнинг шаҳарлари дарвозаларига қадар қувиб боради. Кўп девлар ҳалок бўлади, қолганлари шаҳар дарвозасини бекитиб олади. Рустам ғалаба билан қайтади. Рустамдан мағлуб бўлган девлар газабланиб, унга қарши жангни давом эттиришга, қўққисдан ҳужум қилишга қарор қилишади. Сон-саноқсиз девлар от-араваларга, фил, чўчка, тулки, ит ва илонларга миниб йўлга тушадилар. Уларнинг бир қанчиси пиёда борар, бир қанчиси калхатдай парвоз қилар эди... Рустамнинг Рахш номли оти яйловда ўтламоқда, унинг ўзи эса катта ғалабадан кейин ширин уйқуда эди. Узоқдан девларнинг пайдо бўлганини кўрган Рахш Рустамни уйғотади. Рустам саросимага тушмайди. У девларни яқин келтириш ва қўққисдан ҳужум қилиш учун қасдан орқасига қараб от суриб кетади. Уни қувиб бораётган девлар энди ғалаба қозонишларига ишонади, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам Рустамни тириклайин ушлаб, қаттиқ жабрлашга аҳд қилишади. Лекин бирдан Рустам отини душман томонига буриб, девларга ҳамла қилади, уларга бургутдай чанг солади. Девлар тумтарақай қоча бошлайди, уларнинг кўплари ўлади, кўплари яраланади...

Рустам образи такомиллашиб, ҳаётийлашиб боради, энди у девларгагина эмас, балки босқинчиларга, золим шоҳларга қарши курашади, ўнлаб қаҳрамонларни етиштиради, халқнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашади. Ротастахм (Рустамнинг қадимги номи) «Бахман-Яшта»да араб босқинчиларига қарши курашган паҳлавон сифатида, парфён (қадимги форс-тожик) достонларида — «Едгор Зареран», «Дарахт асурик» ва VI—VIII асрларда яратилган «Шаҳрихон Эрон»да ажойиб қаҳрамон, халқ учун шаҳарлар бунёд этган инсон сифатида тасвирланади¹.

¹ Қаранг: И. С. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии. М., 1956.

Рустам ҳақида кўплаб янги асарлар яратилади. Улардан ижодий фойдаланган улуғ шоир Фирдавсий ўзининг машҳур «Шоҳнома»сида Рустамни бош қаҳрамон қилиб олади. Унинг номини янада абадийлаштиради. Фирдавсий:

Ки як нима аз умри худ кам кунам,
Жаҳоне пур аз номи Рустам кунам.

(Умримнинг ярмини қисқартираман, яъни баришлайман ва бутун жаҳонни Рустам номи билан тўлдираман),— деган эди.

Қаҳрамон Рустам образи ўзбек халқи орасида ҳам кенг шуҳрат қозонди, «Рустами дoston» халқнинг сеvimли китобига айланди. Кўпгина эртақлар ва афсоналарда халқ Рустамнинг қаҳрамонликларини куйлайди, уни Гўрўғли, Алпомиш ва бошқа қаҳрамонларни севгандай севади, ардоқлайди. Ота-оналар ўз фарзандларини Рустамдай паҳлавон бўлсин деб Рустам номи билан атайдилар.

Сиёвуш

Сиёвуш Рустам сингари сеvimли халқ қаҳрамони образидир.

Сиёвуш образи узоқ такомил босқичини босиб ўтди. У дастлаб мифологик худо образи сифатида яратилди. Сиёвуш «Авеста»да (бунда у Сиёваршан деб аталган) мифологик худо сифатида тасвирланади. Бу тасвирнинг излари қадимги форс-тожик тилидаги адабиётда, «Шоҳнома»да ва Беруний асарларида ҳам сақланиб қолган. Халқ ижодиётида Сиёвуш мифологик худо образидан халқ қаҳрамони — қаҳрамон инсон образи томон такомиллашиб боради.

X аср тарихчиси Наршаҳий «Бухоро тарихи» асарида Сиёвуш ҳақидаги халқ оғзаки ижодининг намуналарини ҳикоя қилади.

Сиёвуш афсонавий Эрон шоҳларидан бўлган Каёний шоҳларидан Кайковуснинг ўғли экан. Сиёвуш ўз ҳусн-жамоли билан ҳаммани мафтун қилади. У ўғай онасининг эҳтиросини рад этиб, маломат ва туҳматга қолади. У ўз поклигини исбот қилиш учун катта аланга устидан от суриб ўтади. У Туронга қарши юришда қатнашиб, қаҳрамонликлар кўрсатади. Туҳматчи ўғай она даргоҳига қайтишни истамаган Сиёвуш қаҳрамон Афросиёбнинг пойтахтига йўл олади. Афросиёб уни яхши кутиб олади. Сиёвуш Афросиёбнинг қизига уйланади. Жангларда ботирлик кўрсатади. Бироқ фитначи амалдорлар Сиёвуш билан Афросиёб ўртасида адоват туғдирадилар. Афросиёб Сиёвушни ўлдиради. Сиёвушнинг ўғли Кайхисрав бобоси Афросиёбдан қасос олиб уни ўлдиради. Кайхисрав Хоразмий шоҳлар сулоласига асос солади.

Сиёвуш Бухорода жуда катта шуҳрат қозонган эди. Наршаҳий афсонавий Сиёвуш Бухоро яқинида кўмилган, деб маълумот ҳам беради. Унинг маълумотига кўра, X асрда ҳам Бухоро аҳолиси наврўзда Сиёвушнинг қабрига келиб, қурбонликка хўрозлар сўйиб, Сиёвуш шарафига қўшиқлар айтишар эканлар. Бу қўшиқлар «муғлар йиғиси» ёки «Сиёвуш қасоси» деб юритилар экан.

Бизгача сақланиб қолган ёдгорликлар қадимги Урта Осиё халқларининг жуда бой ва оригинал оғзаки бадиий ижоди, хилма-хил эпик асарлари бўлганини кўрсатади. Шу билан бирга, қўш-

ни халқлар билан маданий алоқалар ҳам Урта Осиё эпик адабиётининг бойишига маълум ҳисса қўшди. Жумладан, манбалар машҳур ҳинд эпоси «Панча Тантра» («Калида ва Димна»)нинг жуда қадим замонлардаёқ Урта Осиё халқларига яқиндан маълум бўлганини, унинг ҳикоя ва масаллари асосида янги-янги асарлар яратилганини кўрсатади. Масалан, «Каван китоблари» деб аталган сўғд ёзуви ёдгорликларида «Калила ва Димна» асосида яратилган ибратомиз ҳикоя ва масаллар ҳам бор.

Шу билан бирга, Урта Осиё халқларининг қадимги оғзаки адабиёти ҳам бошқа халқларнинг бадий сўз санъати тараққиётига самарали таъсир этди. Жумладан, Рустам, Сиёвуш ва бошқа қаҳрамонлар образи бир қатор бошқа халқларнинг адабиётидан ҳам ўрин олди.

Тўмарис, Широқ, Зарина каби қаҳрамонлар совет адабиётидан ҳам ўрин олдилар, улар ҳақида янги асарлар яратилди (Мирмуҳсиннинг «Широқ» поэмаси, Миркарим Осим, Жавдат Илёсов ва бошқаларнинг қиссалари).

ҚҶШИҚ ВА ЛИРИК ШЕЪРЛАР

Урта Осиёнинг қадимги аҳолисининг қўшиқ ва лирик шеърларидан айрим намуналар турли хил ёзма манбалар ва илмий асарлар («Авеста», «Девону луғотит турк» ва бошқалар) орқали бизгача етиб келди. Туркий қабил ва халқларнинг энг қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликларини ўрганишда айниқса «Девону луғотит турк»даги адабий материаллар катта аҳамиятга эга.

«Девону луғотит турк» XI асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик асари бўлиб, автор туркий сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлаш учун бадий адабиётдан (калк поэтик ижоди ва қисман ёзма адабиётдан) фойдаланган. Унда XI аср адабиёти билан бирга, аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга кўчиб юрган қўшиқ ва лирик шеърлардан ҳам парчалар берилган. Кўпгина қўшиқ ва лирик шеърларнинг мазмуни, уларда патриархал қабилалар ҳаётига хос воқеаларнинг ифодаланиши ҳамда тили ва услубида айрим ўта архаик элементларнинг борлиги, арабча сўзларнинг ва муслмон дини эътиқоди изларининг кўринмаслиги шундан далолат беради.

Масалан, ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ ўтмишга мансуб бўлиб, улар Урхўн-Енисей ёдгорликларидаги ябоқу ва басмиллар билан алоқадордир. Худди шунингдек, Алп Эртўнга (Афросиёб)га бағишланган парчалар ҳам жуда қадимийдир.

Аммо «Девону луғотит турк»нинг адабий намуналари хронологиясини аниқлаш амри-маҳолдир. Биз хронологиядан қатъи назар, бу намуналарни, асосан, шу бобда беришни, шу билан

ҳам туркий халқлар поэзиясининг қадимийлигини таъкидлашни мувофиқ кўрдик.

Меҳнат қўшиқлари

«Девону луғотит турк»даги меҳнат қўшиқлари овчилик, чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик ҳаётини, меҳнат процессини, ибтидоий жамоа традицияларини, қабила аъзоларининг биргаликдаги меҳнатини ҳамда ижтимоий-синфий айирма ва зиддиятларни акс эттиради. Меҳнат қўшиқлари меҳнат процессининг мевасидир. «Ўйин,— деган эди Г. В. Плеханов «Адрессиз мактублар» асарида,— меҳнат фарзандидир»¹. Меҳнат қўшиғи ва меҳнат билан алоқадор бўлган ўйин меҳнат процессини, меҳнатқашнинг унга муносабатини ифодалаши билан бирга, меҳнат машаққатларини енгиллаштиришга, ҳордиқ чиқаришга, қабила ёшларини меҳнатга кўниктириш ва ўргатишга ёрдам беради. Ов ҳақидаги тўртликлар қадимги кишиларнинг овчилик санъатини, ов меҳнатига бўлган муҳаббатини тасвирлайди. Овчилар ов ити, от ва ов қушидан фойдаланиш билан бирга, овчиликнинг энг ибтидоий усули бўлган тош отиб ҳайвонлар овлаш усулини ҳам қўллаганлар.

Чағри бериб қушлату,
Тойғон изиб тишлату,
Тилки, тўнғиз тошлату
Ардам била ўккалим.

М а з м у н и:

(Ингитларга) чағри (ов қуши) бериб қуш овлайлик,
Ов итини (қушларнинг) -изидан солиб тишлатайлик.
Тулки, тўнғиз(лар)ни тош билан урайлик,
Ютуқларимиз билан мақтанайлик.

Иккинчи бир тўртликда отда юриб, овчи итлар ёрдами билан кийик тутиш ва ов маҳсулотини кўпайтиришга интилиш ифода-ланган. Овчилар чорва молларини йиртқич ҳайвонлардан асрашда ҳам жамоатда катта роль ўйнаганлар. Масалан, қуйидаги тўрт-ликлардан бир овчининг бўрига қарши мардона кураши тасвир-ланган:

Кеча туруб юрир эрдим,
Қара-қизил бўри кўрдум,
Катиг ёни қура кўрдум,
Қоя кўруб бақу оғди.

Узу бориб ўкуш эвдим,
Талим юруб кучи гавдим,
Отим бирла тагу авдим,
Мани кўриб еси оғди.

Итим тутиб қузи чолди,
Онинг тусин қира юлди,
Бошин олиб қузи солди,
Буғоз олиб тугал буғди.

¹ Г. В. Плеханов. Искусство и общественная жизнь. Москва, 1953, стр. 69.

М а з м у н и:

Кечаси туриб (кезиб) юардим,
 Қора-қизил бўри кўрдим,
 Бақувват ёйни (отишга) ҳозирладим,
 (У) кўрқиб қоянинг орқасига яширинди.

Шошилинич (бўрининг) кетидан тушдим,
 Кўп қулаб бориб, кучидан толиқтирдим,
 Отим билан теварагида айланиб турдим,
 Менн кўриб ёси оғди.

Игим тутиб олиб, ётқизди,
 Унинг жуинни юлди (терисини шилиб олди),
 Бошидан тишлаб, қуйига судради,
 Бўғзидан тишлаб бутунлай бўғди (ўлдирди).

Овчилик билан бирга, чорвачилик ҳам қабилаларнинг асосий меҳнат турини ташкил этган. Ф. Энгельснинг айтишича, «Китобларда тасвир этилганидек, фақат овчилик билангица шуғулланувчи халқлар... ҳеч вақт бўлмаган»¹. Чорвачилик меҳнати овчиларнинг фаолияти билан узвий боғланган. Чорва молларини аҳтиёт қилиб сақлаш учун овчилардан пойлоқчилар қўйилган, улар чорвани кўз қорачигидай қўриқлаганлар. Қўйидаги бир тўртликда ўз пойлоқчилик вазифасини сергаклик билан бажариб тонг оттирган овчи бундай дейди:

Қора тунунг качурсадим,
 Оғир уни учурсадим,
 Ятиканинг қачурсадим,
 Сақиш ичра кунум туғди.

М а з м у н и:

Қора туннинг тез ўтишини истадим,
 Уйқуга йўл бермасликка тиришдим,
 Етикан (Етти қароқчи юлдузи)ни қочирмоқ (тонг оттирмоқ) истадим,
 (Юлдузни) санай-санай тонг оттирдим.

Жуда қадим замонлардаёқ кишилар ҳаётида, овчилик ва чорвачилик билан бирга, деҳқончилик ҳам асосий ўрин эгаллаган. Шунн ҳам таъкидлаш керакки, чорвачиликнинг ўзи ҳам деҳқончилик ва боғчачиликнинг ўсишига замин ҳозирлар эди. Ф. Энгельс айтганидек, «...узоқ ва қаттиқ қиш мавсумига ем-хашак ғамлаб қўймасдан туриб, чўпонлик ҳаётини кечирнш мумкин эмас; демак, бунда пичанзорлар вужудга келтириш ва ҳар хил дон экиш шарт эди»¹. Қўйидаги бир тўртликда овчилик, чорва-

¹ Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Уздав-нашр, 1956, 23-бет.

чилиқ ва боғчачилиқнинг бир-бирига ёндош бўлганини, пишиқчилик вақтидаги ишларни ва шодлик тароналарини кўрамиз:

Йигитларни ишлату,
Йиғач ямиш ироғату,
Қулан, кийик авлату,
Баэрам қилиб авналим.

М а з м у н и:

Йигитларни ишлатайлик,
Дарахт(лар)дан мева(лар)ни қоқтирайлик,
Қулон, кийик овлатайлик,
(Сўнг) байрам қилиб овунайлик.

Қаҳрамонлик кўшиқлари

«Девону луғотит турк»даги айрим адабий парчалар қабилалар ўртасидаги жанг эпизодлари ва қабила баҳодирларининг мардона курашини тасвирлайди. Бундай кўшиқлар ражас деб аталган. Жумладан, қуйидаги тўртликларда хужум қилувчи томоннинг ҳарбий тактикаси ва жанг эпизоди тасвирланади. Хужум қилувчи томон иккинчи томонни ғафлатда қолдириб, қўққисдан хужум бошлайди:

Тунла била кучалим,
Ямар сувин качалим,
Тарнчук сувин ичалим,
Юқга яғи ўқулсун.

Такра олиб акуралим,
Атгин тушиб юкаралим,
Арсланлаю кужаралим,
Кучи ани қавилсун.

М а з м у н и:

Туни билан кўчайлик,
Ямар сувидан ўтайлик,
Тарнчук (чашма) сувидан ичайлик,
Қочаётган душман тор-мор бўлсин.

(Душмanning) атрофини ўраб, қамал қиламиз,
Оддан тушиб югурамиз,
Арслондек наъра тортамиз,
Унинг кучини қуритамиз.

Қабила аристократлари чорва моллари ва янги ййловларни қўлга киритиб олиш йўли билан ўз имтиёзини оширади, қабила

¹ Ф. Энгельс. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Ўздав-нашр, 1956, 23-бет.

Дъзоларининг мутелигини кучайтиради, урушда асир қилиб олинган кишиларни эса ўз қулига айлантиради.

Алп аранни узурдим,
Бўйинин анинг қазирдим,
Алтуи-кумуш юзурдим,
Суси қалин ким тутар.

М а з м у н и:

(Душманнинг) баҳодир аскарларини тўзитиб юбордим,
Бўйинларини эгдирдим,
(Улжа) олтин-кумушни орқалатиб (келтирдим),
Одам ўтолмас даражада аскари қалин эди.

Бундай қўшиқларда баҳодирларнинг қаҳрамонлиги, ҳарбий қуроллардан моҳирлик билан фойдаланиши ҳамда айрим жанг эпизодлари кўпинча баҳодирлар тилидан куйланади. Жанг тугагач, ғолиблар тантанага йиғилади. Баҳодирлар тақдирланади. Ҳамма «қочди сақинч савналим» («қайғулар кетди, энди севинайлик»),— деб ғалаба ва шодлик таронасини бошлайди.

**Маросим
қўшиқлари**

Маросим қўшиқларидан «Девону луғотит турк»да марсия жанридан парчалар келтирилган. Бу парчалар жанг майдонида баҳодирларча курашиб ҳалок бўлган қаҳрамонларга бағишланади, уларда бу баҳодирларнинг мардлиги, жасорати, фидокорлиги ва бошқа шу каби фазилатлари мақталади, жудолик ҳасратлари, мотам қайғуси ифодаланади. Алп Эртўнгага бағишланган марсия шулар жумласидан бўлиб, бу қаҳрамон эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқларда (кейинчалик туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи халқларда ҳам) Афросиёб номи билан юритилган, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ва бошқа асарларда унинг афсонавий бадий образи яратилган. Алп Эртўнга марсиясидан бир парча кўрайлик:

Улишиб эран бўрлаю,
Йиртин яқа урлаю,
Сиқриб уни юрлаю
Сигтаб кўзи ўртилу.

М а з м у н и:

Мардлар йиглаб, бўридек увлашдилар,
Еқаларини йиртиб бақиршдилар,
Фарёд чекдилар,
Қаттиқ йиғидан кўзлари хиралашиб, (гўё) парда босди.

**Мавсум қўшиқлари.
Пейзаж лирикаси**

«Девону луғотит турк»даги оғзаки адабиёт намуналарининг кўпи мавсум қўшиқлари ва пейзаж лирикаси жанрларига киради. Булар қадим замонлардаги кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги ташунчаси ва бу ҳодисаларга муносабатини ифодалайди.

Табиат ҳодисаларини яхши ва ёмон руҳлар билан боғлаш — дуалистик қараш қадимги кишиларнинг йил фасллари ҳақидаги тушунчаларида ҳам равшан кўринади. Йилнинг бир фасли уларни шодлантирса, иккинчи бир фасли ғоят ғам-ғуссага солади. Қиш фасли учун етарли озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаролмай қаттиқ қийинчиликларга дуч келган кишилар ёзга ижобий, қишга салбий муносабатда бўлиб, ёз фаслини қувонч билан қарши олсалар, қишни даҳшат ва мусибат келтирувчи фасл деб ҳисоблаганлар. Натижада қўшиқларда ёз билан қиш бир-бирига қарама-қарши қўйилади, улар бир-бири билан жанг қилади:

Қиш ёй била тўқушти,
Қинир кўзунуғ бақишти.
Тутишқали яқишти,
Утголима тўғрашур.

Ёй қиш била қаришти,
Ардам ёсин қуришти,
Чарик тутуб кўрушти,
Уқтағали ўтрушур.

М а з м у н и:

Қиш билан ёз тўқнашди,
Қингир (ёмон) кўз билан бир-бирига қарашиди,
(Бир-бирини) тутиб олишга интилишди,
(Бир-бирини) ютишга тиришар эдилар.

Ёз билан қиш қаршима-қарши бўлишди,
(Уларнинг ҳар бири) мақтаниш ёйини қуришди.
Қўшин тузиб, (бир-бирини) таъқиб қилишди,
(Ёй) отиш учун (бир-бирига) яқинлашишди.

Қиш билан ёз мунозаралашиб, улардан ҳар бири ўз фазилати билан мақтаниб, иккинчи томонни камситади.

Масалан, қиш ёзга айтади:

Қиш ёйгиру сувланур,
Эр ат манин явруюр,
Иклар ема савруюр,
Ат йин тақи тагришур...

Санда кўпар чазанлар,
Кўзу сингак, йилонлар
Дук минг қую туманлар,
Қузрук тикриб югрушар.

М а з м у н и:

Қиш ёзга қарши бақириб-чақириб сўз бошлади:
Одамлар ва қора молларнинг эти менда пишади, мустақамланади.
Менда касал камаяди,
Одамларнинг гўштлари қотади, ўзлари қувватли бўлади...

Санда кўпаяди чаянлар,
Чивинлар, илонлар, пашшалар.
Минглаб, туманлаб,
Думларини қайириб, изғишади.

Ёз эса қишга бундай дейди:

Балчиқ балиқ югурулу,
Жигой ёвуз йигрилу,
Арингаклари ўғрулу,
Узғуч била авришу.

Санда қочар сундила,
Манда тинар қаргила,
Татмағ ўтар сундувач,
Эркак тиши учрашу...

М а з м у н и:

Лой-балчиқ ҳамма ёқни қоплайди,
Камбағал, юпун кишилар қийналиб, машаққат чекадилар.
Бармоқлари совқотиб,
Оғиз ели билан (пуфлаб) иситадилар.

Саъва сендан қочади,
Менда қалдирғоч роҳатланади.
Булбул нағмаси севинтиради,
Менда (ёзда) эркак ва урғочи жуфтлашади.

Бу курашда қиш «енгилади», ёз «ғалаба» қозонади. Табиат гўё қайтадан жонланади, қирлар гиламга ўхшаш майса-кўкатлар билан қопланади, тоғдаги қор-музлар эрийди, сувлар оқа бошлайди, турли-туман гуллар очилиб, ер юзига чирой бағишлайди, қушлар, қурт-қумурсқалар инларидан чиқиб, тўда-тўда бўлиб янги ҳаёт бошлайди. Табиатдаги бу жонланиш кишиларни ниҳоятда завқлантиради, ёзининг ғалабаси кишиларнинг ғалабасига айланади, кишилар ёзни ўз қўшиқларида шодлиқ билан куйлаб, оқишлайдилар, табиат манзараларини тасвирлаб шеърлар тўқийдилар. Табиат кўрки жонли тасвирий бўёқларда жилваланади:

Турли чачак ярилади,
Барчин язим қарилди,
Учмақ яри кўрулди,
Тумлуғ яна калгусуз.
Қуш қурт қамуғ тирилди...
Йинқа яна киргусуз.

М а з м у н и:

Турли чечаклар очилди,
(Ерга худди) чиройли гиламлар тўшалгандай.
Жаннат ери кўринди,
Совуқ қайтмас бўлиб кетди.
Ҳамма қуш ва қуртлар тирилди...
Энди улар қоронғи инларига қайтиб кирмайди.

Мавсум қўшиқлари кўпинча лапар айтиб ўйинга тушиш орқали ижро этилган. Эрта баҳор кишиларнинг шодиёнасига, қўшиқ ва ўйинлар тантанасига айланган. Туннинг қисқариб, кундуз кунини

нинг узайиб бориши қоронғилик кучлари устидан ёруғлик кучларининг галабаси дсб қаралган. Баҳор шодиёнаси традициялари ривожланиб, наврўз байрами тусини олади. Бу байрамда қўшиқ ва ўйин билан бирга кураш ва масхарабозлик каби халқ ўйинлари ҳам кенг намоён қилинади¹.

«Девону луғотит турк»да меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари билан бирга ишқий-интим, ахлоқий-таълимий шеърлар ва мақоллар ҳам бор. Булар севги ва садоқатни, висол иштиёқи ва ҳижрон аламини куйлайди, чин инсоний фазилатларни улуғлаб, кишиларни ор-номус, одамгарчилик, одоб, мардлик ва шижоат каби эзгу хислатларга ўргатади.

Мисоллар:

Кўклар қамуғ тузулди,
Ивриқ идиш тизилди,
Сансиз ўзум узалди,
Калгил амул ўйналим.

М а з м у н и:

Ҳамма созлар созланди,
Май косалар тизилди,
Сенсиз кўнглим бузилди,
Кел, яйраб-яшнаб ўйнайлик.

Қазған адиқ тузумлик,
Қолсин жақинч яранқа.

(Номим ўчмасин десанг, яхши кулқларни эгалла.)

Асизлигинг анунма,
Тилга чиқар азгу сўз.

(Емонликка кўникма, фақат яхши сўзлар сўзла.)

Оғруқ оғир ишингни азнағуқа юзурма.

(Уъ юкингни, оғир ишингни бошқаларга юклама.)

Ягинг табо титру бақиб буқдунг била,
Уграб қали калса санга қаршусула.

(Душманингдан вҳтиёт бўл, уни кузат, агар қаршингга келса, ханжар билан кутиб ол.)

Билик ари ёғисин нолик савар?!
Билимли ёр душманини қандай (нега) севсин?!

¹ Наврўз байрами традициялари ҳозирги кунда ҳам кўп халқларда, жумладан ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон ва бошқа халқларда давом этиб келмоқда.

Кичикда қотигланса улғозу севинур,

(Кичикликда қийинчилик кўрган улғайганда севинар.)

Тутгил қўноқ огирлиғ

(Меҳмонни ҳурмат қил).

ва бошқалар.

Юқоридаги парчалар узоқ ҳаёт тажрибаси асосида вужудга келган халқ донишмандлигининг ифодасидир.

Шундай қилиб, «Девони луғотит турк» орқали етиб келган қўшиқлар «халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китобидир»¹.

Поэтика ва тил «Девону луғотит турк»даги адабий ёдгорликлар туркий халқлар ва қабилаларнинг турли поэтик жанрларда асарлар ижод қилганини кўрсатади. «Ов» ва «Қиш билан ёз мунозараси», афтидан, каттароқ ҳажмдаги эпик асарларнинг парчаси бўлган. Лирик турда эса меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари, ишқийинтим шеърлар ва бошқа жанрлардаги асарлар яратилган ҳамда дидактик поэзиянинг дастлабки намуналари — ахлоқий-таълимий шеърлар, мақол ва ҳикматли сўзлар вужудга келган. Бу қадимги адабиётнинг жанр бойлигини ва ҳозирги айрим поэтик формаларнинг илдизи жуда қадим замонларда вужудга келганини кўрсатади.

«Девону луғотит турк»даги қўшиқ ва лирик шеърлар кўпчилик олимларнинг, жумладан К. Броккельман, Ф. Кўпрулизода, А. Фитрат, Т. Жалолов, С. Муталлибов, А. Қаюмов, Қ. Каримов ва бошқаларнинг эътирофича, уларнинг кўпчилиги бармоқ вазидадир. Т. Ганжий ҳам уларнинг кўпчилигини бармоқ вазида деб ҳисоблайди, айримларигина аруздадир, дейди. Тадқиқотчи И. В. Стеблева уларнинг ҳаммасини ҳам ёзма адабиёт бисотига киритиб, аруз вазига мансуб, дейди².

«Девону луғотит турк»да турли элат, қабила ва уруғларнинг тиллари устида баҳс юритилади, адабий парчалар ҳам шуларнинг адабиётидан олинган. Улар социал тараққиётнинг ва маданиятнинг турли босқичида бўлганлар, айримлари форс-тожик ва араб маданияти ҳамда адабиёти билан таниш бўлсалар, бошқалари таниш бўлмаган, бирларида ёзма адабиёт вужудга келган бўлса, иккинчи бирлари ҳали бу даражага бориб етмаган ва ҳоказо. Бинобарин, айрим шеърларнинг ёзма адабиётга (у ҳолларда Маҳмуд Кошғарий кўпинча «шоир сўзи будур» деб таъкидлайди, айни чоқда бу сўзларда «донолар бундай дейди», деган маъно ёғишини ҳам

¹ П. Лафарг. «Очерки истории культуры», Москва, 1926, стр. 51.

² И. В. Стеблева. Развитие тюркских поэтических форм : XI веке., М., 1971.

унутмайлик) мансублиги ва арузда битилганини (аруз туркий поэзияга сингишиб кетаётган эди) эътиборга олиш билан бирга, назаримизда, кўпчилик шеърлар оғзаки поэзияга мансуб бўлиб, туркий халқлар шеърятининг туғма вази — бармоқда эканини таъкидлаш лозим. Қўшиқ ва лирик шеърларнинг банди кўпинча тўрт мисрадан, баъзан эса икки мисрадан иборат бўлиб, тўртликларнинг қофияси «а-а-а-б», «в-в-в-б»... шаклидадир. Қадимги қўшиқ ва лирик шеърларнинг поэтикасига хос бу хусусиятлар ҳозирги халқ қўшиқларида, жумладан, ўзбек халқ қўшиқларида сақланиб келмоқда. Ўзбек халқ қўшиқларининг кўпи 7—8 ҳижоли бўлиб, улар ҳам «а-а-а-б», «в-в-в-б»... тарзида қофияланади. Бунинг ўзи ҳам ўзбек халқ қўшиқларининг жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўла бошлаганини кўрсатади.

Қўшиқ ва лирик шеърларда меҳнат процесси, тинч маиший ҳаёт манзаралари, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ҳамда кишиларнинг хилма-хил ҳис-туйғулари, истақ-армонлари тасвирланади. Ҳаёт воқеликлари ва кишиларнинг ҳис-туйғуларини конкрет тасвирлаш бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг муҳим хусусиятидир. Қўшиқларда гап қабилаининг чорва молларини қўриқлаётган пойлоқчи-овчи ҳақида борадими, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ёки овчининг бўрига қарши ҳужуми ҳақида борадими, барибир, улар бизнинг кўз ўнгимизда конкрет ҳаёт манзараларини гавдалантиради. Ҳатто киш билан ёзнинг «мавсум мунозараси» кишиларнинг ўзаро тўқнашувига, бир-бирига қарама-қарши бўлган тарафларнинг жанги тарзида тасвирланади, унга ҳаётий тус берилади. Йил фасллари, айниқса, баҳор фасли ўзига хос хусусиятлари билан намоён бўлади. Бу тасвир гўё рассом ишлаган турли манзараларни: ям-яшил далаларни, тоғларда эриган қор ва муз сувларининг шалола бўлиб оқишини, қуюқ булут, ёмғир, жала ва селни, ранг-баранг гулларни, ўйноқи қўй-қўзиларни акс эттиради.

Кишининг ҳис-туйғуси жуда мураккаб ва хилма-хилдир. Бу ҳол қўшиқларда ҳам очик кўринади. Қўшиқ ва лирик шеърларни ўқир вақимиз, уларни яратган кишиларнинг шодлиги ва қайғуси, завқи ва нафрати, кулгиси ва йиғиси билан танишамиз... Кишилар ўз қўшиқларида бўлиқ ҳосилдан, чорва молларининг кўпайишидан шод-хуррамликларини куйлаганлари каби, ўз бахтсизликларини, мағлубият ва мотамини ҳам ифодалаганлар; баҳордан завқланиб, қишдан нафратланганлар. Қўшиқларда кўпчиликка хос умумий ҳис-туйғулар билан бирга (улар кўплик формасида баён этилган), интим кайфиятлар ҳам ўз ифодасини топган. Мана ишқий-интим парчалардан бири:

Булнар мени улас кўз,
Қара менгиз, қизил юз,
Андин тамар тукал туз,
Булнап яна ўл қачар.

М а з м у н и:

Бу маст кўзди (севиклим)
 Қора холи ва қизил юзи билан (мени асир қилди).
 Еноқларидан ширинлик томиб, мени асир қилади-ю,
 Лекин кейинидан (тутқич бермай), мендан қочиб кетади.

Қўшиқ ва лирик шеърларда турли хил воқеа ва кайфиятларни ифодалаш учун кўпинча қарши қўйиш усули қўлланилади. Қиш ва ёз мунозараси бошдан-охир шу усулда яратилган. Бадий тил во-ситалари: ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва бошқалар тасвир объ-ектини, ҳис-туйғуни янада конкретлаштиришга хизмат қилади. Масалан, баҳорги ёмғирдан кейин гунчалар очилиб, чечаклар униши бундай тасвирланади:

Яғмур ёғиб сачилди,
 Турлук чачак сучулди,
 Инжу қоби очилди,
 Чиндан йнпор югрушур.

М а з м у н и:

Ёмғир томчилари тўкила бошлади,
 Турли чечаклар унди,
 Инжу қутичалари (гунчалар) очилди,
 Ҳар томонда шифобахш атир ҳидлар гурбирәди.

Авлаб мани қўймангиз,
 Айиқ айиб қаймангиз,
 Оқар кўзум уш тангиз,
 Тагра юра қуш учар.

М а з м у н и:

Кўнглимни овлатач,
 Ташлаб кетмангиз, айтилган сўздан қайтмангиз.
 Кўз ёшим оқиб денгиз бўлди,
 Унинг атрофида қушлар учаётир.

Бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг муҳим бадий хусусиятлари-дан бири уларнинг равлонлиги, мусиқийлиги ва жўшқинлигидир.

«Девону луготит турк»да келтирилган айрим мақоллар баъзи ўзгаришлар билан ёки айнан ҳозирги кунда ҳам қўлланади. Бу факт ўзбек халқ поэтик ижодиётининг, ўзбек тилининг жуда қа-дим замонларда туғила бошлаганини яна бир қарра таъкидлайди.

Мисоллар:

Қут билгуси биллик.
 (Билим — бахт белгисидир.)
 Эмгак экинда қолмас.
 (Меҳнат ерда қолмас)
 Ош тотиги туз.
 (Ошнинг тами туз билан.)

Қўрқмуш кишига қўй боши қўш кўрунур.
(Қўрққанга қўша кўрунур.)

Ит исирмас, от тепмас дема.

(Ит қолмас, от тепмас дема.)

Тома-тома кўл бўлур.

Бир қарга бирла қиш келмис.

Қуруқ ёғоч өгилмас.

Хуллас, «Девону луғотит турк»даги қўшиқ ва лирик шеърлар туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи бошқа халқлар билан бирга ўзбек халқининг ҳам қадимги муштарак адабий ёдгорлигидир.

ЕЗМА ЁДГОРЛИКЛАР

Тарих қадимги ёзувларнинг турли даврларга мансуб бўлган тилма-хил ёдгорликларидан айримларини бизга қадар сақлаб қолди. Бу ёдгорликлар «Авеста» ва «Бундахишн» каби зардуштий асарларини, турли ҳужжатларни, тошларга ўйиб ёзилган ҳамда идиш-товоқ, муҳр, танга ва бошқалардаги текстларни ўз ичига олади. Езма ёдгорликлар қадимги ёзув ва тиллар ёдгорлиги бўлиши билан бирга, бизни узоқ ўтмишдаги қабил ва халқларнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, урф-одати, эътиқоди, сўз санъати намуналари ва бошқалар билан таништирувчи муҳим манбалар ҳамдир. Жумладан, «Авеста», «Бундахишн» ва «Денкард» каби зардуштий китобларида диний масалалардан ташқари, тарих, маданият, илм-фан, санъат ва адабиёт ҳамда бошқа соҳаларга доир қимматли материал ва маълумотлар бор.

Муг тоғи қасрида топилган сўғд календари эса қадимги Урта Осиё астрономиясининг нодир ёдгорлигидир. Сўғд ёзувидаги бошқа ёдгорликлар кўпроқ савдо-сотиқ ва қўшни мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқаларга доир ҳужжатлардир. Дунхуан (Шарқий Туркистон — Синцзян)да топилган сўғд тилидаги бир ёдгорлик Ҷраминнинг II асрига мансуб бўлиб, Самарқандда турувчи онанинг Друан (Дунхуан)даги қиз билан оилавий масалаларга доир ёзишмаларидир.

Хоразм ёдгорликлари, асосан, тарихий воқеалар ва хўжалик масалаларига доир бўлиб, Урта Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва турли ўлкалар билан савдо-сотиқ ҳамда дипломатия муносабатлари юзасидан маълумот беради.

Езма ёдгорликлар орасида Бихистун ёдгорлиги муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Бу ёдгорлик Ҷраминдан аввалги 521 йилда Гауматани енгиб, аҳмонийлар тахтини эгал-

лаган Доронинг буйруғи билан 519 йилда Вавилон билан Эқбатони (Ҳамадон)ни бирлаштирувчи йўл яқинидаги Бихистун тошига (500 метр баландликда) ўйиб ёзилган. Текстда Доронинг ўз тилидан унинг истилочилик фаолияти ҳқоя қилинади. Бихистун ёдгорлиги Дорони даҳшатли босқинчи ва мустабид шоҳ сифатида гавдалантиради.

Қадимги туркий тилларда яратилган ёдгорликлардан бизгача Урхўн-Енисей ва уйғур ёзувидаги ёдгорликлар сақланиб қолган. Урхўн-Енисей ёдгорликлари V—VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул-Тагин, Билка-Қоон, Тунюкук қабр тошларига ўйиб ёзилган текстлар айниқса аҳамиятлидир. Урхўн-Енисей ёзувидан бирмунча кейинроқ вужудга келган уйғур ёзувида эса турли хил қўжжатлар билан бирга манихейлик (монийлик) дини китоблари ва бошқа ёдгорликлар сақланиб қолган.

«АВЕСТА»

«Авеста»¹ зардуштийлик (зороастризм) динининг муқаддас китобидир. Зардуштийликнинг куртаклари ибтидоий жамоа даврида вужудга келди. Зардуштийлик дини қулдорлик ва илк феодализм даврида Урта Осиё, Эрон ва Озарбайжонда асосий диний эътиқодлардан бири сифатида кенг тарқалди; бу дин синфий жамиятда, ибтидоий жамоа давридаги айрим демократик элементларини сақлаб қолган бўлишига қарамай, қулдорлар ва феодалларнинг дунёқарашини ва манфаатларини ифодалади. Араб босқинчиларини истилоси (VII—VIII асрларда)дан сўнг ҳам зардуштийлик дини бирмунча вақт сақланиб қолди.

«Авеста» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, у узоқ асрларнинг тарихи, иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, маданияти, тили, ёзуви ва халқ оғзаки ижодининг манбаи, муҳим ёдгорлиги сифатида қадимги Урта Осиё, Озарбайжон, Эрон ва бошқа мамлакатларни ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Анъанавий маълумотларга қараганда, «Авеста» эраמידан аввалги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган. Унга Зардушт асос солган (Беруний маълумотича, Зардушт Озарбайжонда туғилган. Бироқ фанда Зардушт шахси, унинг ўтган-ўтмагани ҳақида, шунингдек, «Авеста»нинг макони ҳақида ҳамон мунозарали фикр-мулоҳазалар давом этиб келади). Лекин «Авеста»нинг шаклланиши ва такомиллини бир кишининг номи билан боғлаб бўлмайди. Чунки у узоқ даврларнинг маҳсули бўлиб, бу даврлар давомида қайта-қайта ишланган.

¹ «Авесто» шақанда ҳам ёзилади.

билан бирга паҳлавий тилидаги шарҳли таржималар ҳам бор. Шарҳлар «Зенд» деб аталган, бутун китоб эса «Авеста ва Зенд» ёки «Зенд Авеста» деб номланган. «Авеста» тексти санскрит тили (қадимги ҳинд тили)га шарҳлар билан таржима қилинган. У айрим Европа тилларига, унинг бир неча қисми эса рус тилига ҳам таржима қилинган.

**«Авеста»нинг
мундарижаси**

Бизгача етиб келган «Авеста» нусхалари икки вариантдир. Биринчи варианты ёлғиз «Авеста»ни ўз ичига олади. Иккинчи вариант паҳлавий тилидаги шарҳли таржимани ҳам ўз ичига олиб, у китобларга, боб ва параграфларга ажратилган. Шу иккинчи вариант бўйича «Авеста» қуйидаги китоб (қисм)лардан иборат:

1. В е н д и д о д. У 22 бобдан иборат бўлиб, асосан, Ахура Мазда билан Заратуштранинг савол-жавоби формасида ёзилган. Боблар турли ёмон руҳларни, девларни енгиш воқеаларини, гуноҳлардан пок бўлиш қоидаларини ва қисман мифологик элементларни ўз ичига олади.

2. В и с п а р а д. У 24 бобдан иборат бўлиб, ибодат қўшиқларини ўз ичига олади.

3. Я с н а. У 72 бобдан иборат бўлиб, қурбонлик чиқариш маросимида айтиладиган қўшиқларни, худолар мадҳиясини ва бошқа диний маросимларга хос расм-русмларни ўз ичига олади. Унинг 17 боби готлар — гимнлар деб аталган. Бу боблар «Авеста»нинг энг қадимги қисмларидир.

4. Я ш т. У зардуштийлик худолари ва маъбудалари мадҳига айтилган 22 қўшиқни ўз ичига олади. Шу билан бирга, Яштда мифологик элементлар, «Авеста»нинг бошқа қисмларидагига нисбатан хийла кўп.

5. К и ч и к А в е с т а. (Хўрда Авеста, Хпартак-апастак.) У, Қуёш, Ой, Ардвисура, Вархран ва бошқа худо ҳамда маъбудалар шарафига айтилган кичик ибодат текстларини ўз ичига олади.

Бундан бўлак «Авеста»нинг турли хил айрим парчалари ҳам етиб келган.

«Авеста» қадимги эрон тиллари группасидаги тилларнинг қадимги ёдгорликларидандир. Эрамизнинг бошларида (I—IV асрларда) авеста тили ўлик тилга айланиб, ибодат тили бўлиб қолган эди. Бироқ бу тилнинг элементлари эрон тиллари группасида сақланиб қолади.

Авеста ёзуви ҳам оромий ёзуви асосида пайдо бўлган қадимги ёзувлардан бўлиб, у авеста тили каби кейинчалиқ ўлик бир ёзувга айланади. «Авеста» кейинчалик паҳлавий ёзуви ва бошқа ёзувлар билан кўчирилади.

«Авеста» диний китоб бўлиб, эксплуататорларнинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалайди. Ундаги якка худо Ахура Мазда культига ҳам ягона шоҳ ғоясига мувофиқдир. «Авеста» жаннат ҳақидаги ваъдалари билан меҳнаткашларни овутиради, Чинвод

кўпригининг¹ азоб-даҳшатлари билан кишиларни «адолатга» ундайди, диний эътиқодлар ва урф-одатларга содиқ бўлишга чақирди. «Авеста» ўт ва қилич ёрдамида зардуштийликни кенгроқ тарқатиш лозим деб, бошқа диний эътиқоддаги кишиларга нафрат ҳисларини уйғотишга интилади.

Бироқ шунга қарамай, «Авеста» да оддий меҳнат аҳлининг орзу-умидларини акс эттирган ўринлар ҳам бор. Булардан баъзилари ибтидоий жамоа билан боғланса, баъзилари синфий жамият билан боғланади. Масалан, кишиларнинг «адолатли ҳукмдор» ҳақидаги орзулари синфий жамият тузумида вужудга келган ёди. Готларда душманларга қақшатқич зарба бериб, халққа осойишталик бахш этувчи ҳукмдорлар мадҳ қилинади.

Хома деб атаган ва ўлимни енгадиган афсонавий мевага бағишланган готларда кишилар бу мевадан куч-қувват, ҳосил, мўлкчилик ва зафар; ҳомиладор хотинлар ботир фарзанд беришни тилайдилар.

Вендидоднинг дастлабки қисмлари деҳқончилик ва чорвачиликка бағишланган. Вендидоднинг биринчи бобида икки олам (Ахура Мазда ва Ангра Манио) ва улар ўртасидаги кураш, Ахура Мазданинг 16 серҳосил мамлакатни (буларнинг кўпчилиги Урта Осиёда) яратиш ҳақидаги миф, иккинчи бобида эса ер юзи сатҳини 3 баравар кенгайтириб, деҳқончилик ва чорвачиликни ривожлантирган, кишилар учун кўп фойдали мўъжизалар яратган адолатли Йиша (Жамшид) ҳақидаги миф ҳикоя қилинади. Учинчи бобда деҳқончилик мадҳ этилади, у муқаддас ва шарафли меҳнат деб тарғиб қилинади.

«Авеста»да ҳикоя қилинишича, Зардушт Ахура Маздадан шодлик ва бахт макони қаерда эканлигини сўрайди. Ахура Мазда ўз жавобида; у шундай жойки, кишилар унда уй-жой қурадилар, оташкадалар (ибодатхоналар) бино этадилар, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, бола-чақали бўладилар; мен ҳар иккала қўли билан фидокорона меҳнат қилувчи кишини қўллайман, унинг ишига барор, ҳосилига барака бағишлайман, дейди. **Меҳнат — деҳқончилик** «Авеста»да Ангра Манио ва унинг кўп сонли девларига қарши курашининг ҳам асосий воситаси ва галаба таянчи деб таърифланади. «Галла ердан униб чиққанда, — дейилади «Авеста»да, — девлар ларзага келади, галла ўриб олинганда девлар нола-фарёд чекади, галла йнчиб (ун) қилинаётганда, улар қоча бошлайди, хамир қилинганда эса девлар маҳв бўлади... Галланинг мўл-кўл бўлиши гўё девларнинг лабига қивтилган темир босгандек уларни тумтарақай қилади... Китобнинг бу ўринлари кишиларни меҳнатга, меҳнатни севишга даъват этади. Шунинг учун ҳам у прогрессив аҳамиятга моликдир.

Шундай қилиб, «Авеста» асос эътибори билан эксплуататор

¹ Чинвод кўприги — «қил кўприк» сингари диний-афсонавий кўприк.

синфларнинг манфаатига хизмат қилган бўлса-да, лекин у меҳнаткаш омманинг орзу-тилақларини ҳам маълум даражада акс эттирган эди. Зотан, бу «Авеста»нинг кенг тарқалиши ва узоқ умр кўриши боисларидан бири эди.

«Авеста»нинг
тарихий-маърифий
аҳамияти

«Авеста» қадимги Урта Осиё, Эрон ва Озарбайжоннинг тарихи, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, географияси ва табиати, илм-фани, этнографияси ва ҳоказолар билан

таништирувчи манба сифатида ҳам жуда қимматлидир.

«Авеста»да тасвирланган жамият чорвачилар ва деҳқонларнинг қадимги жамиятидир. Унда ўз даврида емирила бўрган ибтидодий жамоа тузуми ҳам, қулдорлик ва тугилиб келаётган феодал муносабатлари ҳам қисман баён этилади. Кишилар худоларга мурожаат қилиб, улардан кўп чорва, катта яйловлар ва суғориладиган кенг экин майдонларини тилаганлар. «Авеста» чорваси, яйлови ва экин майдони кўп бўлган кишиларни ҳам, уларга тобе бўлган йўқсилларни ҳам кўз ўнгимизда гавдалантиради. Зодагонлар мол-мулкларини кўпайтириш учун қўл остларидаги деҳқонларни ва чорвадорларни эксплуатация қилиш билан қаноатланмай, босқинчилик урушлари олиб бориб, чорва молларини, янги яйловларни ва қуларни қўлга киритадилар. Зардуштийликнинг синфий моҳияти Ахура Мазданинг сўзларида ҳам равшан ифодаланади, у худо қиёфасидан чиқиб, тобора шоҳ қиёфасига яқинлашиб боради.

«Авеста» маданий ҳаётнинг турли соҳаларига доир, чунончи, қадимги медицина, астрономия, космогония ва фалсафага доир материал ва маълумотлар ҳам беради.

«Авеста»нинг
адабий қиммати

«Авеста» маълум даражада адабий ёдгорлик ҳамдир. Унда бадий тил воситаси, образли сўзлар хийла кўп ишлатилганлигидан

ташқари, у қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликларини тўплаган манба ҳамдир. Унда Каюмарс, Йима, Гершасп, Аржасп ва бошқа миф ҳамда афсоналар ҳикоя қилинади. Унинг кўп қисми (асосан «Готлар» ва «Яшт») шеър билан битилган. Шеърий мисралар ҳижоларнинг миқдори принципи асосида тузилган. Яшт кўпинча 8 (баъзан 10—12) ҳижоли мисралардан таркиб топган.

«Авеста»нинг тили ва шеър тузилиши ҳақида маълум конкрет тасаввурга эга бўлиш учун «Яшт» дан 8 ҳижоли бир нарча келтирамиз:

Йи¹ма²ҳе³ хша⁴ре⁵ аур⁶ва⁷ҳе⁸
 Нои^д¹ ао²тём³ аоң⁴ҳа⁵ нои^д⁶ гарё⁷мём⁸
 Нои^д¹ заур²ва³ аоң⁴ҳа⁵ нои^д⁶ мерёт⁷йуш⁸
 Нои^д¹ а²рас³ко⁴ даё⁵вё⁶ да⁷тё⁸ (Ясна, IX. 5).

Т а р ж и м а с и:

Қудратли ҳукмрон Ёнма даврида бўлмасди
 На изгирин, на жазирама иссиғ, офат.
 Унда на қаримоқ, бор эди-ю, на ўлмоқ
 Ва на девлар туғдирган рашку ҳасад.

«Авеста» шеърларида ҳижоларнинг миқдоридан ташқари, ургу ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган. Қофия эса мисраларнинг охирида эмас, балки (ҳатто кўпинча) мисраларнинг боши ва ўртасида қўлланилган.

Шундай қилиб, «Авеста» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, энг қадимги даврларнинг тарихи, тили, ёзуви, маданият ва адабиёти ёдгорлиги ҳамдир.

УРХҲН-ЕНИСЕЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Енисей дарёси ҳавзасидаги рун ёзуви ёдгорликлари XVIII асрнинг бошларидаёқ рус хизматчиси Ремезов хабари ва сўнгра швед офицери Йоганн Страленберг ва олим Мессершмидт асарларидаги маълумотлар орқали илм-фанга маълум бўлган эди. Бироқ узоқ вақт давомида олимлар бу ёдгорликларни ўқиб аниқлашга муваффақ бўлолмадилар. XIX асрнинг биринчи чорагида «Сибирский вестник» («Сибирь ахбороти») журналида Григорий Спасскийнинг Енисей ёдгорликлари ҳақида мақоласи босилди. Бу мақола латин тилига таржима қилинди, ёдгорликлар ҳақидаги маълумотлар кўп мамлакатларнинг олимларига маълум бўлди. Лекин текшириш ва ёзувни ўрганиш ҳаракатлари яна натижа бермади, чунки ёдгорликларнинг «сири» очилмади.

1889 йилда фин олимлари Енисей ёдгорликлари атласини нашр этиб, бу ёдгорликлар фин маданиятига тааллуқли деб таҳмин қилдилар. Бироқ фин олимларининг таҳмини узоққа бормади. Уша 1889 йилиёқ рус сайёҳи ва ёзувчиси Н. М. Ядринцев Мўғулистондаги Кошо-Цайдам водийсида Урхўн дарёси бўйларида Енисей ёдгорликларига ўхшаш жуда кўп ёдгорликлар топди. «Номаълум ёзув» билан бирга айрим текстлар хитойча белгилар билан хитой тилида ҳам ёзилган эди. Бу ҳол ёдгорликларнинг «сири»ни топишга хийла ёрдам берди.

1890 йилда Фин-угор илмий жамияти Урхўн дарёсига археологик экспедиция уюштирди. 1891 йилда эса Россия Фанлар академияси академик В. В. Радлов бошчилигида Урхўнга катта экспедиция юборди. 1892 йилда бу икки экспедициянинг иш натижалари иккита атлас ҳолида нашр қилинди. Атласларда номаълум ёзув ёдгорликларининг сурати, улар топилган жойларнинг плани, харитаси ва бошқалар кўрсатилди.

Ёдгорликларни биринчи бўлиб Дания олими Вилгельм Тёмсен ўқишга муваффақ бўлди. У бу ёдгорликларни ўқишда турган ах-

фавитларга таянмади, аксинча, даставвал ҳарфларнинг ўзаро нисбати ва ўхшашликларини аниқлашга киришди. У бу ёдгорликларда бир-бирига монанд ва монанд бўлмаган ҳарфлар туркуми борлигини аниқлади, бу иккала туркумдаги ҳарфлар олдинги ва кейинги қатор ҳарфлари бўлса керак, бу хусусият эса туркий тилларга хос деган тахминга келди. Унинг тахмини тўғри чиқди. У дастлаб «тангри», «турк» деган сўзларни ўқиб олди ва 1893 йилнинг 25 ноябрида деярли барча ҳарфларни аниқлаб, ёдгорликларнинг «сири»ни очди. Бу орада академик Радлов ҳам 15 га яқин ҳарфни аниқлаб олган эди. В. В. Радлов В. Томсеннинг ва ўзининг кашфиётига таяниб, Урхун дарёси атрофида топилган катта ёдгорликлар текстини биринчи бўлиб таржима қилди.

Н. М. Ядринцев тонган ёдгорликлар турк хоқони Билка-Қоон — Моғилён (734 йилда вафот этган) ва унинг укаси Кул-Тагин (732 йилда вафот этган) қабр тошларига ўйиб ёзилган ёдгорликлар экан. Шу вақтдан бошлаб Енисей ва Урхун дарёлари атрофидаги ёдгорликлар «Урхун-Енисей ёдгорликлари» деб атала бошлади.

Шу билан бирга, ёдгорликлар ёзуви туркий рун ёзуви деб ҳам юритилди. Чунки олимлар қадимги герман, гот, фин ёзуви ва бошқа ёзувларни топганда, уларни рун ёзуви («яширин», «сирли» ёзув) деб номлаган эдилар. Энди бу термин Урхун-Енисей ёзуви-га нисбатан ҳам қўлланила бошлади.

Кейинчалик Урхун-Енисей ёзувининг янги-янги ёдгорликлари топилди, ўрганилди ва аниқланди. Н. М. Ядринцев 1891 йилда Онгин дарёси атрофида янги ёдгорликлар топди. Ака-ука Клеменцлар Селенга дарёси атрофида турк хоқонларининг маслаҳатчиси Тунюкжжа атаб ёзилган катта ёдгорликни кашф қилдилар.

Урхун-Енисей ёзуви ёдгорликларидан

1896—1897 йилларда Авлиё-ота (ҳозирги Жамбул) шаҳри яқинида, Талас дарёси бўйида V—VI асрларга доир бешта тош ёдгорликлари ва бошқа яна кўп ёдгорликлар, жумладан, қорғоз, чарм, ёғоч ва турли идиш-товоқларга ёзилган ёдгорликлар топилди.

Урхўн-Енисей ёдгорликларини текшириш ва ўрганишда В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, А. Гейкель, Ю. Немет каби рус ва чет эл олимлари ҳамда совет олими С. Е. Маловнинг қизматлари бениҳоя каттадир. Бу ёдгорликларни тадқиқ қилиш давом этмоқда.

Урхўн-Енисей ёдгорликларни бир неча Европа тиллари, рус, турк, ўзбек ва бошқа тилларга таржима қилинди. И. В. Стеблева «Поэзия тюрков VI—VIII веков» (Москва, 1965) асарига ёдгорликларни ўз таржимасида берди, Азиз Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида (Тошкент, 1972) уларнинг бирмунчасини ўзбек тилига таржима қилди, шарҳлади.

Кул-Тогий
ва Билал-Қоюн
ёдгорликлари

VI аср ўрталарида Олтой, Етгисув ва Марказий Осиёдаги турли қabila ва халқлар бирлашиб, турк¹ хоқонлиги деб аталган давлат вужудга келди. Бироқ бу давлат

марказлашган давлат бўлмай, балки ўнта турк қабиласининг федерацияси эди. Турк хоқонлигидаги қabila ва халқлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг турли босқичида яшар эдилар. Деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан бирга чорвачи кўчманчилар ҳам жуда кўп эди; ўтроқ аҳоли патриархал-феодал босқичида яшаса, кўчманчи аҳоли, асосан, патриархал-жамоа тузуми босқичида бўлиб, уларнинг жамоаси синфий зиддиятларнинг чуқурлашуви ва тобеларнинг кўпайиши билан аста-секин феодаллашиб бормоқда эди. Давлат бошида «хоқон» ва зодагонларнинг кенгаши—«қурултой» турар эди. Қabila бошлиқлари «бек», йирик амалдорлар «тагин», «шоҳи» ва бошқа номлар билан, аҳоли «будун» ёки «қора будун» номи билан юритилар эди. Турк хоқонлиги Хитой, Византия ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларида бўлган. Давлат территориясида ягона ҳоким дин бўлмай, осмон култи, зардуштийлик, шаманизм ва бошқа динлар ҳамда уларнинг синкретик формаси тарқалган эди.

Хитой йилномаси «Таи-шу»да туркларнинг кўмиш маросими бундай таърифланади: мурда бойликлари, жангда минган оти билан бирга куйдирилади, хоки дафи қилиниб, марҳум қанча душманни ўлдирган бўлса, унинг қабрига шунча тош қўйилади ва марҳумнинг сурати ишланади, унинг қилган ишлари ўйиб ёзилади.

¹ Турк термини дастлаб сиёсий бирлашмага нисбатан, кейинчалик этник давлатга нисбатан қўлланган. А. Н. Гумилев «Древние тюрки» китобида бу ёдгорликлардан кенг фойдаланган.

Урхун-Енисей ёдгорликларининг кўни мана шундай қабр тоши ёдгорликларидир. Булардан Могилаён ва, жусусан, Кул-Тагиннинг қабр тошлари жуда муҳимдир.

Могилаён сўнги турк хоқонларидан бири бўлиб, «Билка-Қоон» — «Улуғ хоқон» унвонини олган. У жуда кўп урушлар олиб бориб, турк хоқонлиги давлати чегарасини анча кенгайтирган ва хийла мустақкамлаган. Билка-Қооннинг уруш-юришларида унинг укаси Кул-Тагин зўр қаҳрамонликлар кўрсатган. Кул-Тагин 732 йилда вафот этган.

Шундан сўнг Билка-Қоон ўзининг давлат чегараларини, кўшни халқлар билан бўлган дўстона муносабати ҳамда олиб борган уруш-юришлари ва бошқаларни ҳикоя қилади. У ўзини «Иўқсул халқни бойитган», «Оз сонли халқни кўпайтирган» «адолатли ҳукмрон» сифатида тасвирайди.

жоқ чықан будуныг коп кобартдым (ёки: кобратдым), чықан будуныг баи қылтым, аз будуныг укүш қылтым. Азу бу сабымда игид баргу?

М а з м у н и:

Мен ҳалок бўлган, қашшоқ халқни бутунлай (оёққа) турғиздим (йиғдим), қашшоқ халқни бой қилдим, оз сонли халқни кўп сонли халққа айлантирдим, Менинг сўзларимнинг бирор ёлғони бўлмас!...

Билка-Қооннинг шу сўзларидан кейин турк хоқонлиги тарихи, уруш-юришлар ҳикоя қилинади. Билка-Қоон давридаги воқеалар баёнида Кул-Тагиннинг фаолиятига кўпроқ ўрин берилади. Унинг давлатни кенгайтириш ва мустақкамлашдаги, уруш-юришлардаги хизматлари тасвирланади, қаҳрамонона жанглардан эпизодлар ҳикоя қилинади. Текст Кул-Тагиннинг вафоти, мотам марсияси таълири билан тугайди. Турли ўлкалардан таъзия учун чопарлар келади, кўй йили (732) 9- ойининг 27- кунини уни дафн этиш маросими ўтказилади. Билка-Қооннинг тилидан айтилган сўзларда Кул-Тагиндан жудоник қайғуси марсияга хос услубда баён этилади, турли бадий тил воситалари қўлланилади:

Күл тигин жоқ арасар, коп өлтәчи артиз! Иним Күл тигин кәргән болты, өзим сақынтым; көрүр көзим көрмәз тәг, биһр биһгим биһмәз тәг болты, өзим сақынтым. Өд тәңри јасар, киег оқла көп өлтәһ (ёки өйүһ?) төрүмје.

М а з м у н и:

Агар Кул-Тагин бўлмаса эди, ҳаммангиз ҳалок бўлар эдингиз. Менинг иним Кул-Тагин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим: кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳим ўтмас бўлиб қолди, ўзини қайғурдим. Қиёмат (вақт)ни кўн само (худо) тақсим қилади, одам боласи ўлиш учун турғизган.

Кул-Тагин қабр тоши ёзуви турк хоқонлиги давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, қабила ва халқларнинг урф-одатлари, тили ва маълум даражада бадий сўз санъати билан таништиради.

**Урхўн-Енисей
ёдгорлиқларининг
аҳамияти**

Урхўн-Енисей ёзувидаги хотиралар V—VIII асрларнинг жуда қимматли ёдгорлигидир. Улар қабр тошларига ўйиб ёзилган тарих ва марсиялардан, турли хил ҳужжат, тамга, пул ва бошқалардан иборат. «Тўнжук», «Уюк-архон», «Борлиқ», «Тува» ва бошқалар ҳам Кул-Тагин ва Билка-Қоон ёдгорлиқлари сингари муҳим ёдгорлиқлардир. Булар Олтойдан Мўғулистонга қадар чўзилган бепоен территорияда яшаган халқлар ва қабилалар томонидан яратилган. Текстларда қирғиз, уйғур, ўғуз ва яна бир қанча халқларнинг, қабилаларнинг номлари тилга олинади, айрим тарихий шахслар у ёки бу этник қатламга мансуб кишилар сифатида гавдаланади. Ёдгорлиқларнинг тили бир-бирдан бирмунча фарқ қилади. Шулар асосида айрим ёдгорлиқларни ҳозирги маълум бир тилнинг қадимги ёдгорлиги деб айтиш мумкин. В. В. Радлов, Томсен ва С. Е. Малов Енисей бўйидаги кўпчилик ёдгорлиқлари қадимги қирғиз тилига мансуб деб ҳисоблайдилар. Бироқ ёдгорлиқларнинг ҳаммасини ҳам шу тариқа маълум бир халққа мансуб деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки бу ёдгорлиқларни яратган халқлар ва қабилалар узоқ тарихий тараққиёт давомида бир-бирларига чатишиб кетдилар, Мовароуннаҳрдаги хоразмийлар, сўғдлар ва бошқа кўпгина халқлар билан аралашдилар, туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи кўпгина халқларнинг асосий этник ўзагини ташкил қиладилар. VI—VIII асрларда Мовароуннаҳрда туркий тил жуда кенг ёйилди. Урхўн-Енисей ёдгорлиқларига хос лексик бойлик ва грамматик шакллари қирғиз, уйғур, тува, туркман, ўзбек ва бошқа туркий тилларда кўриш мумкин. Шунга кўра, С. Е. Малов таъкидлаганидек, бу ёдгорлиқлар кўпчилик туркий тиллар тарихини ўрганишда муштарак бир манба сифатида аҳамиятлидир. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги ўзбек тилининг илдиэларини ҳам Урхўн-Енисей ёдгорлиқларида кўриш мумкин.

Урхўн-Енисей ёзуви билан сўғд ёзуви ўртасида маълум ўхшашликлар бор. Шунга кўра, Урхўн-Енисей ёзувининг вужудга келишида ундан илгари пайдо бўлган сўғд ёзувининг таъсири бўлган деб ҳисоблаш мумкин.

Урхўн-Енисей ёдгорлиқлари тил ва ёзув ёдгорлиги бўлиши билан бирга, тарихий манба ҳамдир. Бу ёдгорлиқлар V—VIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўрганишда қимматли материал ва маълумотлар беради, турли туркий халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари, эътиқоди ва бошқалар билан таништиради.

Урхўн-Енисей ёдгорлиқларининг маълум бадий қиммати ҳам бор. Уларда кўпгина шеърий мисралар бўлиши билан бирга

баъзи насрий парчалар ҳам шеър каби жаранглайди, турли тарихий воқеалар баёнида айрим лавҳалар бирмунча бадий услубда тасвирланади, бадий тил воситалари қўлланилади. Хусусан, қабр тошларидаги «марсиялар»нинг бадий аҳамияти кўпроқ. Улар орқали биз вафот этган кишининг маълум портрети билан, мотам тутувчиларнинг ички руҳий кечинмалари билан танишамиз. Шунга кўра, С. Е. Малов V аср Енисей ёдгорликларининг «қабристон поэзияси» деб атади. И. В. Стеблева ўз тадқиқотини «Поэзия тюрков VI—VIII веков» (Москва, 1965) деб номлади.

Масалан, Қизил-чир (Енисей ҳавзаси)дан топилган бир ёдгорликда қуйидагиларни ўқиймиз:

Айим каным сиза бёқмадим кўн ай азыдым йыта!

Қадашым кўним йыта адырылтым сизима өз кўмўш будунум йыта адырылтым.

Айр ардёмимдә бёқмадим қырқ јашымда адырылдым.

Учин Күлүг Тіріг оғлы бән Күлүг Тоған бән.

М а з м у н и:

Менинг давлатим ва менинг хоним, мен сизлардан лаъзат кўрмадим, ҳайҳот, мен куёшни ва ойни сезмайдиган бўлиб қолдим.

Менинг дўстларим ва менинг қариндошларим, ҳайҳот, мен (сизлардан) узоқлашиб, ўз кумуш халқимдан йироқлашдим.

Ўз қаҳрамонлик шижоатимдан лаъзатлана олмадим. Қирқ ёшимда ўлдим. Мен Учин-Кулуғ — Тириг ўғли. Мен Кулуғ — Тўған.

Булар «Девону луғотит турк»даги марсияларга жуда яқин бўлиб, «Девон»даги адабий ёдгорликлар билан Урхўн-Енисей ёдгорликларининг маълум алоқаси борлигини кўрсатади.

ХУЛОСАЛАР

Урта Осиё кишилиқ маданиятининг энг қадимги ўчоқларидан биридир. Ҳозирги Урта Осиё халқларининг ота-боболари бўлган турли қабила ва элатлар антик маданият тараққиётида фаол иштирок этиб, унинг хазинасига ўз муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Тарихий манбалар ва, хусусан, совет олимларининг археологик текширишлари қадимги Урта Осиё аҳолисининг илм-фан, архитектура, тасвирий санъат, музика, ҳайкалтарошлиқ ва бошқа соҳаларда бой мерос яратиб қолдирганлигини кўрсатади. Бу эса ҳозирги Урта Осиё халқларининг муштарак меросидир¹.

Урта Осиё аҳолиси қўшни халқлар билан ҳам, масофа жиҳатидан хийла узоқроқ ўлкалар билан ҳам иқтисодий-маданий алоқа боғлади. Бу алоқалар Урта Осиё аҳолисига ҳам, у билан ало-

¹ «Авеста» ва бошқа айрим ёдгорликлар айни чоғда озарбайжон ва эрон халқларининг ҳам муштарак маданий ёдгорликларидир.

қада бўлган ўзга халқларга ҳам яхши натижалар берди. Чет эл босқинчиларининг истилочилик ҳаракатлари эса Урта Осиё аҳолисининг иқтисодий ва маданий ҳаётига катта путур етказди.

Тураи манбалар орқали бизга қадар етиб келган сўз санъати ёдгорликлари қадимги Урта Осиё халқларининг бой ва ранг-баранг оғзаки бадий асарлар яратганлигидан далолат беради. Митра, Анахита, Каюмарс, Жамшид каби миф ва афсоналарда кишилар бахт-саодат ҳақидаги орзу-тилакларини ифодалаб, қоронғилик муҳаббатини енгиб маъв этувчи қаҳрамонлар образини яратдилар. Бироқ, шу билан бирга, миф ва афсоналарда қадимги кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги примитив ва зиддиятли қарашлари ҳам ўз ифодасини топди. Халқ қаҳрамонлик эпосида эса ватанпарварлик ва баҳодирлик мотивлари куйланиб, чет эл босқинчиларига қарши кураш воқеалари заминида Тўмарис, Широқ ва Зарина каби фидокор ботирлар, Рустам ва Сиёвуш каби ўлмас қаҳравонлар образи яратилди. Халқ турли жанрдаги қўшиқ ва лирик шеърларида ўзининг меҳнати ва истироҳатини, шодлиги ва қайғусини, йил фасллари ва табиат лавҳаларини тасвирлайди, мақол ва ҳикматли сўзларида эзгу хислатларни тарғиб қилади.

Халқ оғзаки ижодининг илк тажрибалари бадий сўз санъатининг кейинги босқичлардаги равнақига маълум замин тайёрлайди ва ёзма адабиётга бой манба бўлиб хизмат қилади.

Қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари синфий жамиятдаги бадий сўз санъати тараққиётида халқ оммаси учун кизмат қилган прогрессив йўналиш билан эксплуататорлар манфаатини ифодалаган реакцион йўналиш ўртасида қаттиқ кураш борганини, реакцион гуруҳларнинг халқ ижоди бойликларининг моҳиятини ўзгартиришга интилганликларини кўрсатади.

«Авеста», «Урхун-Енисей» ёдгорликлари ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Урта Осиё халқларининг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили ва бошқаларни ўрганишда муҳим манба бўлиши билан бирга, маълум адабий қимматга ҳам эгадир.

Қадимги оғзаки адабиёт ва ёзма адабиёт асарларининг яратилишида бошқа халқлар қаторида ўзбек халқининг ҳам ота-боболари актив иштирок этди. Бинобарин, бу ёдгорликлар бошқа халқлар билан бирга, ўзбек халқининг ҳам муштарақ маданий меросидир.

Х—ХІІ АСРЛАР АДАБИЁТИ

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Х—ХІІ асрлар Урта Осиё халқларининг маданияти тараққиётида катта ўрни эгаллаган янги бир босқич бўлди. Бу босқичда Урта Осиё жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ва марказий ўчоқларидан бири бўлди. Урта Осиё олимлари жаҳон илм-фанини ўз кашфиётлари ва ўлмас илмий асарлари билан бойитдилар, унинг бир неча асрлик тараққиётига самарали таъсир этдилар. Шу билан бирга, Урта Осиё халқлари маданий ҳаётнинг архитектура, тасвирий санъат, наққошлик, ўймакөрлик каби бошқа соҳаларида ҳам бениҳоя катта ютуқларга эришдилар.

IX асрнинг иккинчи ярмида равнақ топа бошлаган ва, хусусан, Х—ХІІ асрларда мислсиз катта натижалар берган маданий тараққиёт факторлари, унинг шарт-шароитлари нимадан иборат?

VIII аср бошларида Урта Осиёни араб истилочилари босиб олган эди. Истилочилар Урта Осиёнинг жуда кўп шаҳар ва қишлоқларини вайрон қилдилар, минг-минглаб кишиларни қирдилар, қуллик исканжасига олдилар. Улар зўрлик билан мусулмонлаштириш сиёсатини амалга ошириб, ислом динини қабул қилмаган кишиларга «ғайри динлик» солиғи — жузья солдилар, хўрладилар, бўйинларига тамғалар осдилар. Шу билан бирга, истилочилар халқларнинг асрлар давомида яратган жуда кўп маданият бойликларини емириб ташлаб, маҳаллий ёзувларни йўқ қила бошладилар, давлат ишларида ва ёзувда араб тили ва ёзувини қўллаш бошладилар. Улуғ олим Беруний Урта Осиёга бостириб кирган араб лашкарининг бошлиғи Қутайба ҳақида: «Қутайба хоразм ёзувини билган, Хоразм афсоналарини сақлаган кишиларни, уларнинг орасида бўлган олимларнинг ҳаммасини турли йўللар билан тавқиб остига олди ва йўқ қилиб юборди», — деб ёзган эди. Бу воқеалар Урта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига жуда катта шикаст етказган эди. Лекин Урта Осиё халқлари босқинчиларнинг зулмига кўниқиб кетмадилар. Улар барча имкониятлардан фойдаланиб, босқинчиларга қарши мардона кураш олиб бордилар. Маҳаллий аҳоли, айниқса қишлоқ аҳолиси узоқ вақт ислом динини қабул қилмай, ўз диний эътиқодларини давом эттирди, сўғдийлар, хоразмийлар ва бошқалар ўз

номларини сақлаб қолдилар. Бирин-кетин катта қўзғолонлар кў-тарилди: 722 йилда Дивастич раҳбарлигидаги Самарқанд ва Панжикент қўзғолони, 750—751 йилда Шарик бошчилигидаги Бухоро қўзғолони, 755 йилда Шарқи-Шимолий Эронда Сунбод қўзғолони, 776—784 йилларда Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарёда Муқанна раҳбарлигида давом этган халқ ҳаракати ва бошқалар¹ халқнинг норозилигини ифодалар эди.

Урта Осиё халқларининг араб халифалиги ҳукмронлигига қарши озодлик кураши тобора кенг миқёсда ривожланиб борди. Халифаларнинг маҳаллий аристократлар ҳомийлиги билан ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиш ва мустақамлаш учун уринишлари барбод бўлди. Халифалардан имтиёз олиб, ўз сиёсий мавқеини хийла мустақамлаб олган маҳаллий феодал аристократлар халқ озодлик ҳаракатидан фойдаланиб, араб халифалиги ҳокимиятини тугатиб ташлаш ва давлатни ўз қўлларига киритиш учун қаттиқ кураш бошладилар. Натижада араб халифалигининг Урта Осиёдаги ҳукмронлиги емирилиб, давлат маҳаллий феодал аристократлар ихтиёрига ўтди: аввал йирик ва марказлашган Сомонийлар давлати, кейинроқ эса Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Хоразм шоҳлар сулоласи вужудга келди. Йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши феодал жамият тараққиётининг өхтиёжи ва айни замонда оқибат натижаси эди.

Араб халифалиги истилоси Урта Осиё халқларининг узоқ асрлардан бери давом этиб келаётган консолидация процессига ҳалақит берди. Халифалик ҳокимиятига қарши курашда Урта Осиёдаги турли элат ва қабилалар бир-бирлари билан янада яқинлашдилар. Урта Осиё халқларининг шаклланиш процесси тезлашди. Тожиқларнинг халқ сифатида ташкил топиши тугалланди. Айни замонда бу халқларнинг адабий тиллари ҳам вужудга кела бошлади. XI—XII асрларда туркий элатлар, жумладан ўзбек элати (ҳозирги ўзбекларнинг ота-боболари) энди эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи аҳоли ўртасида кичик-кичик тўда бўлиб эмас, балки Мовароуннаҳрнинг асосий аҳолиларидан бири бўлиб яшарди; уларнинг ўз муштарак тили бор эди, адабий тилнинг вужудга келиш процесси кучайган эди.

Бу даврда Урта Осиё халқларининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар вужудга келди, феодал ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этди, жамият ривожланган феодализм босқичига ўтди. Бу нарса хўжалик ҳаётининг асосини ташкил этган деҳқончиликда, шу билан бирга, феодал шаҳарларнинг, ҳунармандчилик ҳамда ички ва ташқи савдонинг ўсишида ҳам равшан кўринади.

¹ Араб босқинчиларига қарши халқ ҳаракати кейинги асрларда вужудга келган «Чамбил қамали», «Райҳонараб» ва бошқа халқ дostonлари, эртаклари ва термаларида ҳам акс этган.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш дастлаб сунъий суғориш иншоотларини вужудга келтиришни талаб қилар эди. Йирик феодал давлатларнинг пайдо бўлиши бу соҳада катта ишларни амалга ошириш учун қулай имконият туғдирди. Шу билан бирга, қишлоқ билан шаҳар ҳамда ўтроқ аҳоли билан кўчманчи аҳоли ўртасидаги товар алмашувининг кучайиши ҳам деҳқончиликнинг ўсишига ижобий таъсир этди. Қишлоқ ва шаҳар меҳнаткашларини қаттиқ эксплуатация қилиш асосида кўпгина йирик суғориш иншоотлари қурилди, пахта ва галла экинлари майдони кенгайтирилди, янги боғлар барпо қилинди ва ҳоказо. Асосий экин майдони феодал зодагонлар ихтиёрида, масжид ва мадрасалар қарамоғида бўлиб, кўпчилик деҳқонлар чоракор бўлиб ёлланиб ишлар эдилар.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ҳунармандчиликнинг ривожланишига ижобий таъсир қилди. Бу даврда қайси жойнинг аҳолиси 32 хил ҳунарни билса, ўша ер шаҳар ҳисобланган. Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Омул (Чоржўй) каби шаҳарлар ана шундай «32 хил ҳунар» эгалари яшайдиган шаҳарлар эди. Шаҳарларнинг марказий қисмида маъмурий ва диний маҳкамалар ҳамда бой ва амалдорларнинг дабдабали ҳовли-жойлари бўлиб, уларнинг атрофидаги юзлаб маҳаллаларда косиб-ҳунармандларнинг, шаҳар камбағалларининг уй-жойлари бўлар эди. Шаҳар меҳнаткашлари бўзчилик, шойидўзлик, мисгарлик, аравасозлик, гилам тўқиш, намат босиш, темирчилик, заргарлик, кулолчилик, дегрезлик, пичоқчилик ва бошқа касблар билан шуғулланар эди. Ҳунармандчиликда хотин-қизларнинг ҳам ўрни катта бўлиб, нафис санъат буюмлари кўпроқ шуларнинг қўлидан чиқар эди. Шу билан бирга, кончилик ҳам хийла ривожланган эди. Жумладан, Фарғонада темир, қўроғшин, қумуш, мис, симоб, нефть ва бошқалар олинар эди. Урта Осиёнинг ҳунармандчилик маҳсулотлари чет элларда ҳам кенг шуҳрат қозонган эди.

Шаҳарлар фақат ҳунармандчилик марказигина эмас, балки савдо-сотик маркази ҳам эди. Уларда ҳар хил бозорлар, карвонсаройлар ва бошқалар бўлар эди. Тарихий манбаларнинг маълумотига қўра, Бухорода саррофлар (пул айирбошловчилар) бозори, кавуш сотиладиган тимлар, мата бозорлари, китоб бозорлари ва бошқалар бўлган. Баъзи ҳунармандларнинг қорхоналари ҳам худди мана шундай бозорларда жойлашган эди. Урта Осиё шаҳарларининг бундай структураси деярли XX аср бошларига қадар давом этиб келди.

Урта Осиё ўзининг қишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик маҳсулотлари билан жаҳон савдосида зўр мавқега эга бўлиб, турли мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларида катта плацдарм бўлди. Транзит савдосининг марказий йўли Урта Осиё территориясидан ўтар эди; у айниқса, Олд Осиёни Мўғулистон ва Хитой билан боғлайдиган асосий алоқа йўлларини ташкил

қилар эди. Бу йўл Бағдоддан Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул, Бухоро, Самарқанд, Шош, Тироз (Жамбул), Қулон (ҳозирги Луговая станцияси), Марка, Баласоғун, Суёб, Иссиқкўлнинг жанубий қирғоғи ва Шарқий Туркистон орқали Хитойга борар эди. Тарихчи Мақдсий (X аср)нинг маълумотига қараганда, Термиздан четга совун ва елим; Бухородан нафис мата, жойнамоз, гилам, эгар-жабдуқ, ёғ, тери ва бошқалар; Хоразмдан мўйна, шам, ўқ-ёй, балиқ тиши, балиқ елими, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва бошқалар; Самарқанддан турли маталар, қоғоз, шоҳи буюмлар ва бошқалар; Шошдан от терисидан ишланган эгар, чарм, чодир ва бошқалар; Фарғонадан оқ мата, темир, мис, ҳарбий қуроллар ва бошқалар чиқарилган. Тарихчи Ибн Хавқалнинг (X аср) маълумотига қараганда, Урта Осиё Волгабўйи мамлакатларига гуруч, қуруқ мева чиқарган. Шарқий Европада Урта Осиёнинг ипни, жуни, қоғози ва ипак маҳсулотлари катта шужрат топган. Карвонлар ичида савдогарлар ва соқчилар билан бирга, ҳунармандлар, олимлар, рассомлар, усталар, сайёҳлар, дипломатик миссиялар ҳам бўлар эди. Бу ҳол алоқаларни иқтисодий ва сиёсий ривожлантириш билан бирга турли мамлакатлар ўртасидаги маданий алоқаларни ҳам жонлантириб юборди.

Шундай қилиб, халифалик ҳукмронлигининг емирилиши, X—XII асрларда йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши, феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг, айниқса сунъий сугоришга асосланган деҳқончиликнинг, шаҳарлар ҳаёти ва ҳунармандчиликнинг, ички ва ташқи савдонинг, чет мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг ривожланиши маданиятнинг ҳар томонлама ўсишига замин ҳозирлади. Бироқ ўзаро феодал урушлар ҳамда ислом дини реакцияси маданиятнинг тараққийсига катта шикаст етказар, маданият ютуқларини барбод этар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб ва таҳдид остига олар эди. Феодал хўжалик тараққиёти меҳнаткаш халқ оммасининг моддий аҳволини янграча бўлса ҳам тузатмади; меҳнаткашлар маданият, илм-фан ва санъат бойликларидан ҳам маҳрум этилган эди.

Архитектура

Урта Осиё архитектураси ва санъати янги тараққиёт босқичига ўтди. Ривожланган феодализм жамиятининг ижтимоий-сиёсий тузуми, хўжалик ҳаёти ва ҳукмрон мафкурага айланган ислом дини ўша давр архитектураси ва санъатининг тараққиёт йўли ва хусусиятларини белгилаган асосий факторлардан эди. Шу билан бирга, феодализмнинг шаклланиши ва ислом динининг кириб келишигача бўлган архитектура ва санъат традицияларининг изи ҳам Урта Осиёда сезиларли даражада сақланиб қолди.

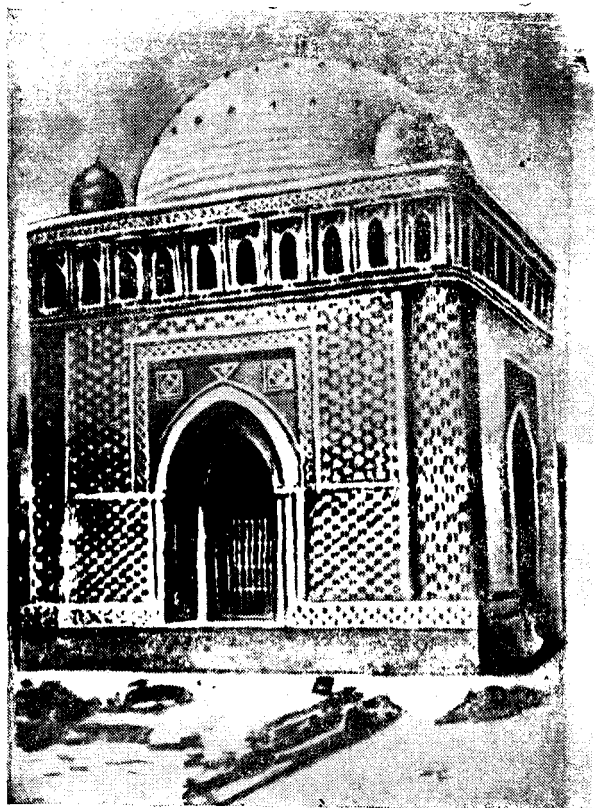
Урта Осиёнинг Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Узганд, Марв каби шаҳарларида кўплаб сарой, масжид, хонақоҳ, мадраса, минора, тим, сардоба ва бошқа бинолар қурилди. Сомоний-

лар, қорахонийлар ва хоразмшоҳлар даврида қурилган ва ҳозиргача сақланиб қолган бинолар ўтмишдаги архитектуранинг энг яхши ёдгорликлари бўлиб келмоқда. Халқларнинг куч-ғайрати, ажойиб меъморчилик санъаткорлиги билан бу шаҳарлар жуда обод ва кўркем шаҳарларга айланган эди. Шунинг учун ҳам шоир Абулфатҳ Али ибн Муҳаммад Бўстий (971—1010) араб тилида ёзган бир шеърида «кишиларга жаннат охираддидир, бироқ ер юзининг жаннати Самарқанддир» деган эди. Бу даврда пишиқ гишт, ёғоч ва бошқа материаллар хийла кенг қўлланила бошлади. Пишиқ гишдан қуриладиган иморатларда гиштлар ганч ётқизиб териларди. Томи гумбаз шаклида пишиқ гишдан ёпилган иморатлар билан бирга усти ёғоч билан ёпилган бинолар ҳам қурилди.

Сомонийлар давридаги меъморчиликнинг шу кунга қадар сақланиб қолган монументал ёдгорлиги Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Куб шаклидаги бу мақбаранинг томи гумбаз қилиб ёпилган, гумбазнинг ўртасига минорача қилинган. Бинонинг бир қилда безалган тўрт фасади бор. Унинг ички ва сиртки томони бир хил усул ва услубдаги нақш билан безалган. Бинонинг ташқи бурчакларидаги устунлар ва бошқа элементлар мақбаралар архитектурасида қадимги меъморчилик традицияларининг маълум даражада сақланиб қолганини кўрсатади.

Қорахонийлар ва хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида қурилган бинолардан бизгача бирмунча кўпроқ ёдгорликлар сақланиб қолган. Булардан бири Ҳазора қишлоғи (Бухоро области)даги XI асрда қурилган Деҳгарон масжидидир. Унинг энгил гишдан ишланган тўққизта гумбази шу кунга қадар яхши сақланиб қолган. Гумбазларни ҳәм гишдан ишланган деворлар ва бино ичидаги каттақон тўртта юмалоқ гишт устун кўтариб туради. Урта гумбаз бошқаларига қараганда баландроқ ва каттароқ қилиб ишланган. Пишиқ гишдан ишланган кунгуралар, тўртта арк ва бошқалар пишиқлиги, таносиби ва чиройи билан кишини ҳайратда қолдиради. Бу масжид яқинида «Работи Малик» деган катта ва гўзал карвонсарой бор. Бухоро бинокорлигининг энг яхши ёдгорликларидан яна бири Масжиди жомининг минорасидир. Бу минора 1127 йилда Арслонхоннинг ҳукмронлиги даврида қурилган. Унинг баландлиги 46,5 м бўлиб, устида пештоқли «чиройи» бор. Юмалоқ устунсимон бу миноранинг усти жимжимадор шаклда чиройли қилиб терилган пишиқ гишт билан қопланган. XII асрнинг охирида эса Вобқентда баландлиги 25 м бўлган кўркем минора қурилган.

1108 йилда Жарқўрган (Сурхондарё области)да жимжимадор гуллар солиниб, ёят аниқ режа асосида пишиқ қилиб қурилган минора ҳам Қорахонийлар даврининг нодир меъморчилик ёдгорликларидандир. Кейинчалик реконструкция қилинган Бухоро Намозгоҳи ва Магоки Атторий масжиди ҳам шу асрга оиддир.

Бухородаги самонийлар мақбараси (X аср)

Урганчдаги Фахриддин Розий мақбараси, Амударё қирғоғи яқинидаги Дояхотий равати, Каспий денгизининг ғарб томонидаги Белеуди тош равати, Марвидаги Султон Саижар салжуқий мақбараси ва Талхатанбобо масжиди, Ўзғанддаги учта мақбара ва битта минора ҳамда бошқалар ўзбек, тожик, қирғиз ва туркман халқлари меъморчилик санъатининг гўзал ёдгорликлари бўлиб келамоқда.

Бу бинолар меҳнаткаш халқ оммасининг пешана тери билан бунёдга келган; уларда халқнинг меъморчиликдаги юксак санъати мужассамлашган. Бироқ бундай бинолар ҳукмдорлар ва зодагонлар учун қурилган бўлиб, меҳнаткаш омма улардан баҳраманд бўлолмас эди. Қаттиқ эксплуатация остида ҳашаматли бинолар

қурган меҳнаткашлар ниҳоятда хароб, тор ва кўримсиз уй-жойларда турар эдилар. Хунармандлар ва майда савдогарларнинг Кўҳна Варахшада (Бухоро яқинида) топилган уй-жойлари бунинг яққол кўрсатади. Деҳқонларнинг турар жойлари эса янада ачинарли аҳволда эди.

Наққошлик ва тасвирий санъат

IX—XII асрларда архитектура билан бирга наққошлик санъати ҳам анча ривожланди, биноларни турли нақшлар билан безаш ишлари кенг тарқалди. Наққошлар турли хил геометрик шакллар, хилма-хил фигуралар нақш этиш, ўсимликлар тасвирини ишлаш каби соҳаларда жуда катта маҳорат қозонадилар. Наққошликда себарга композицияси, учбурчакли туташ доиралар шакли кенг тарқалади. Термиз ҳукмдорларининг саройи ва Ҳаким Термизий мазори деворида сақланиб қолган ўйма нақш фрагмент, Афросиёб панели ва бошқа ёдгорликлар Урта Осиё наққошлик санъатининг юксаклигини кўрсатади. Афросиёб панелининг¹ композицияси барғли меандрсимон пояли себаргадан, усти доирачалар ва ортиб қиррали юлдузлар билан қопланган ҳамда учбурчак ҳосил қилиб, бир-бири билан туташган доирачалардан иборат. Шунингдек, ўша даврларда устун, эшик ва бошқа ёғоч буюмларга ўйиб нақш солиш санъати — ўймакорлик ҳам кенг ривожланади.

Наққошлик ва ўймакорлик санъати кейинги асрларда янада тараққий этди, такомиллашди.

Ислом дини тирик мавжудотлар шаклини тасвириловчи санъат турини мажусийлик ва бутпарастлик деб қатъий ман қилганига қарамай, у халқ санъатининг бу соҳадаги асрий традицияларини бутунлай йўқотиб юборолмади. Бу даврда ҳам тасвирий санъатнинг янги ва подир асарлари яратилиб, антик санъат традициялари давом эттирилди ва ривожлантирилди. Буни X асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда бўлган Ибн Хавқалнинг ёзиб қолдирган сўзлари ва совет археологлари томонидан излаб топилган ёдгорликлар равшан кўрсатади. Ибн Хавқал бундай деган эди: «Сарв дарахтидан отлар, буқалар, туялар ва ёввойи эчкиларнинг ажойиб тасвирлари ўйиб ишланган, улар бир-бирларининг қаршисида турадилар, гўё бир-бирларига қарайдилар ва жанг қилмоқчи ёки курашмоқчи бўладилар». Ёғоч ёки ганч ҳамда лойдан турли мавжудотларнинг шаклини яшадан ташқари, ундай шакллар деворларга ва хилма-хил идиш-товоқларга ҳам туширилган. Масалан, Афросиёбдаги бинолардан бирининг деворига кишилар сурати солинган, Термиз ҳукмдорлар саройи деворларида ўсимликсимон геометрик шакллар билан бирга фантастик ҳайвонларнинг ҳам тасвири ишланган.

Худди шунингдек, кулолчилик идишларида ҳам халқ санъати бойликлари яққол намоён бўлади. Сирламай ва сир бериб со-

¹ Бу панель Самарқанд музейида сақланмоқда.

нол идишлар ясаш техникаси айниқса Самарқанд, Тошкент ва Зерафшон водийсида кенг ривожланган, сирланган идишларга рангли бўёқлар билан нақшлар солинган, гул ва турли ҳайвонларнинг сурати туширилган. Урта Осиё сопол идишлари бошқа мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган.

Хаттотлик Урта Осиё халқлари санъатининг муҳим ва кенг тарқалган соҳаларидан бири эди. Босмаҳонанинг йўқлиги, китобнинг қўлда кўчирилиши хаттотлик санъатига катта ёрлик туғдирди, у бир касб бўлиб кетди. Иморатларнинг девори, пештоқи, ёшиги ва бошқа қисмларига ҳамда идишларга текстлар (ўйиб ёки бўёқ билан) ёзилар эди. Бундай текстларнинг маъмуни, албатта, бир хил эмас эди. Масжид, хонақоҳ ва мадрасаларга диний оятлар, саройларга феодал ҳукмдорларни мадҳ қилувчи дабдабали сўзлар, оддий биноларга, идишлар ва бошқа хил буюмларга кўпинча шеъринг парчалар, ҳикматли сўзлар ёзилар эди. Шу билан бирга, иморатнинг бино аталган тарихи — йили ва уни қурган устанинг номини ёзиш ҳам бир одатга айланган. Бу одат кулочилиги, мисгарлик ва заргарлик буюмларида ҳам намойиш бўлади.

Музыка

Бу даврда музыка ҳам тараққий қилди. Халқ сайллари, тўй, аза ва бошқа маросимлар куй ва қўшиқсиз ўтмас эди. Тарихчи Наршахийнинг Бухоро аҳолисининг афсонавий Сиёвуш қабри атрофига тупланиб, қўшиқ куйлагани ҳақидаги маълумоти билан танишган эдик. Бу қўшиқ «Кини Сиёвуш» («Сиёвуш ўчи») деб юритилган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» китобига кирган қўшиқлар халқ орасида қўшиқ жанрининг жуда кенг тарқалганини кўрсатади. Бошқа манбалар ҳам шундан далолат беради. Бу даврда руд, танбур, барбат, даф, кўс, табл, қўбиз, рубоб, табурок, зир, най, чағона, шайпур, сурнай, карнай, арғунун, қонуи маби торли, зарбли ва пуфлаб чалинадиган чолғу асбоблари кенг тарқалади, янги созлар ихтиро қилинади. Масалан, Рўдакийнинг замондошларидан Абуҳиға Сўғдий найга монанд шоҳруд деган асбоб яратган эди. Халқ куйлари асосида янги-янги куйлар — «Рост», «Хусравоний», «Бода», «Ушшоқ», «Зерафқанда», «Бўслик», «Сипоҳон», «Напон», «Баста», «Тарона» ва бошқалар ижод қилинади. (Бу куйлар «Дувоадаҳмақом» ва унинг негизида вужудга келган «Шашмақом»га замин ҳозирлаган эди.) Бу созлар ва куйларнинг кўли ҳозирги кунга қадар Урта Осиёнинг ўзбек, тожик ва бошқа халқларида сақланиб келмоқда, такомиллашмоқда. Манбаларда Абубакр Рубобий, Бунасор, Буамир, чапчи Лўкарий ва бошқа созанда ҳам ҳофизларнинг номлари сақланиб қолган.

Шоир Манучеҳрий Доғмоний қуйидаги байтда X—XI асрларнинг бир неча шоир ва музикачиси номини тилга олиб айтади:

Аз Хуросон Бушуйбу Бўзар он турки кеший
В-он Сабурий порсий в-он Лўкарий чангзан...

7.

(Хуросондан Бушуйаб, Бўзар, у кеш (Шаҳрисабз)лик турк ва форс Сабуррий ва у чангчи Лўкарий...).

Музыка санъати поэзия билан узвий боғланган ҳолда тараққий этди, такомиллашди. Архилох, Алкей, Анакреон ва Арион каби қадимги грек шоирлари истеъдодли музикачилар ҳам бўлганидек, бу даврда етишган шоирларнинг кўпчилиги уста чолғувчи ва ҳофиз ҳам эдилар. Жумладан, улуғ шоир Рўдакий айни замонда жуда моҳир чолғувчи ва ҳофиз бўлган, у хусусан руд ва чангга уста бўлган. Унинг сеҳрловчи машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» («Мўлиён аригининг иси...») шеъри ушшоқ куйида айтилиб, ниҳоятда шуҳрат қозонган эди. Рўдакий замондошларидан Хусравоний тахаллусли шоир Абутайиб Тоҳир ибн Муҳаммад ал-Хуросоний «Хусравоний» куйини ижод қилган эди. Худди шунингдек, шоирлардан Мунжиқий Термизий, Фаррухий ва бошқалар ҳам музыка санъатида шуҳрат қозонганлар. Мунжиқий Термизий турли чолғу асбобларида моҳирлик билан куй чалган, Фаррухий рудда уста бўлган. У шеърларидан бирида:

Гоҳо гуфти: биёву руд билан!
Гоҳо гуфти: биёву шеър бихон!

(Гоҳи айтдики: келмаи, руд чолғи; гоҳи айтдики: келмаи, шеър ўқигил), —

дейди.

Поэзия ва музыка ўртасидаги бундай яқинлик, шоирларда бадиҳа (экспромт) санъатини ривожлантиради. Айниқса, Рўдакий уста бадиҳагўй шоир бўлган. Унинг машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» шеъри, ривоятларга кўра, экспромт билан айтилган.

Диний-мистик адабиётнинг намояндалари ҳам музыка санъатидан фойдаландилар. Улар ўз реакцион қарашларини кенгроқ тарғиб қилиш мақсадида халқ куйларига мослаб шеърлар тўқидилар. Бироқ улар поэзия тараққиётига ҳеч қандай ҳисса қўшмай, уни реакцион ақидаларни тарғиб қилувчи бир соҳага айлантиришга уринганларидек, музыка санъати соҳасида ҳам бирор фойдали иш қилмадилар. Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқиргоний ва бошқалар шундай шоирлардан эди.

Музыка санъати билан бирга музикашунослик илми ҳам ривожланди. Форобий ва Ибн Сино каби улуғ олимлар музыка ва музикашуносликка катта эътибор бердилар, нодир асарлар яратдилар. Форобий музыка ҳақида «Китоб-ал-муסיқийул-кабир» асарини ёзди. Ибн Сино музикага доир мулоҳазаларини «Китобуш-шифо» асарига алоҳида бир қисм қилиб киритди. Бу қисмни кейинчалик Ибн Синонинг шогирди Абуубайд Жужоний дариӣ (форс-тожик) тилига таржима қилиб, Ибн Синонинг «Донишнома» асарига қўшди. Ибн Сино музиканинг эстетик аҳамияти ва таъсир кучига шунчалик эътибор берар эдики, у айрим жисмоний ва руҳий касалликларни музыка куйлари воситаси билан даволаш мумкин деган фикрни илгари сурган эди.

Рўдакий, Дақиқий, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқа ёзувчиларнинг асарларида музика санъатига доир хилма-хил қимматли маълумот ва мулоҳазалар баён этилган. Каспий денгизининг жанубий қирғоғидаги Табаристон ҳокими Қобус Вушмгирнинг набираси Кайковус томонидан (XI аср) панднома характерида ёзилиб, «Қобуснома» номи билан машҳур бўлган китобнинг 36-боби ҳам музика санъатига бағишланган. Автор унда чолғувчи ва ҳофизларга турли маслаҳатлар беради, уларни йил фаслларига, шинавандаларнинг ёши, табияти, касб-кори ва бошқаларга ҳамда маълум бир мавриднинг характерида қараб қуй танлаш ва ижро этишга чақиради.

ИЛМ-ФАН

Урта Осиёнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти, йирик феодал давлатларнинг вужудга келиши, бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг кенгайиши, ариқ ва каналлар очилиши, кўприклар қурилиши, бинокорлик, кемасозлик, заргарлик, карвон савдоси ва бошқа-бошқа соҳаларнинг ривожланиши илм-фаннинг ҳам равнақ топганидан далолат берар эди. Фалсафа, логика, медицина, тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик каби фанларнинг тараққиёти эса маданиятнинг бошқа соҳаларига ҳам таъсир этмай қолмади. Муътазалийлар¹ ҳаракати ижтимоий фикр тараққиётида VIII—IX асрларда пайдо бўлган ижобий ҳодиса эди. Бу ҳаракат рационалистик моҳиятга эга бўлиб, кишининг иродасини эътироф қилган, тақдир ҳақидаги таълимотни рад этган эди.

Урта Осиё олимлари маҳаллий халқларнинг араб босқинчилари истилосига қадар илм-фанда эришган ютуқлари традицияларини давом эттириб, ривожлантирдилар. Шу билан бирга, улар греклар, ҳиндлар, араблар ва бошқа халқларнинг илмий тажрибасидан ижодий фойдаланиб, турли мамлакат олимлари билан ҳамкорлик қилдилар. Бухоро, Урганч, Марв, Балх, Бағдод, Шом ва бошқа шаҳарлар Шарқ олимларининг ҳамкорлигининг марказига айланди. Бир вақтлар Европа мамлакатларида латин тили илм-фан соҳасидаги халқаро тил бўлгани сингари, Шарқ мамлакатларида араб тили ҳам илм-фан соҳасидаги халқаро тилга айланди. Халифаликка қарам бўлган мамлакатларда араб тили бирмунча вақт давлат тили бўлиб, у маданий ҳаётда ҳам маълум ўрин тутди; маҳаллий зиёлилар араб тилини мукамал эгалаб олиб, бошқа тилларда ёзилган турли асарларни шу тилга таржима қила бошладилар. Буларнинг барчаси турли мамлакат олимларининг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги учун араб тилининг халқаро тил

¹ *Муътазалий* — арабча *муътазил* сўзидан олинган бўлиб, у йироқлаштираувчи, ажратувчи маъносини ифодалайди.

бўлишига хизмат қилди. Ўрта Осиё олимлари ҳам, бошқа Шарқ мамлакатларининг олимлари каби, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Шу билан бирга, маҳаллий халқларнинг тилида ҳам, жумладан дарий (форс-тожик) тилида айрим асарлар яратилди. Бунга Ибн Синонинг «Донишнома» асари, Рашидиддин Ватвот, Низомий Арўзии Самарқандийларнинг адабиётшунослик асарлари, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си ва бошқалар мисол бўла олади.

Ўрта Осиё олимларидан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абурайхон Беруний ва бошқалар ўрта асрнинг улуғ энциклопедист олимлари бўлиб, уларнинг илмий фаолияти фаннинг турли соҳаларини қамраб олган эди. Булардан бошқа, тарихчи ва адабиётшунос Абдуллоҳ ибн Муслим Марвазий Диноварий («Китобулмаориф», «Китобуш-шеър ва-ш-шуаро» асарларининг автори), тарихчи Абусаид Гардизий («Зайнул-ахбор»—«Хабарлар кўрки» асарининг автори), дарий тилида 30 томлик китоб ёзган Абул-фаэл Байҳақий, машҳур «Бухоро тарихи» китобининг автори Наршахий, тарихчи Мажидиддин Муҳаммад ибн Аднон («Тарихи мулуки Туркистон»—«Туркистон мамлакатаи тарихи» асарининг автори), тарихчи Мискавейх, меδικлардан Ибн Хаммор, Нажибиддин Самарқандий, математик ва астроном Абдулмажид Хужандий, астроном Муҳаммад Балхий, ҳуқуқшунос Бурҳониддин Али Марғилоний, тилшунослардан Абдулқосим Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий ва бошқалар илм-фаннинг турли соҳалари тараққиётига катта ҳисса қўшиб, ажойиб асарлар яратдилар.

Илм-фан қаттиқ курашлар процессида ўсиб, гуллаб-яшнади. **Олимлар билан ортодоксал руҳонийлар — мутакаллимлар¹ ва бошқалар ўртасида шафқатсиз кураш борди.** Мусулмон руҳонийлари ва мустабид ҳукмдорлар олимларини таъқиб ва таҳдид остига олдилар, уларни даҳрийлик ва мажусийликда айблаб, қувғин қилдилар, ўрта асрнинг ваҳшиёна жазоларига гирифтор этдилар. Олимлар вилоятма-вилоят дарбадарликда юришга мажбур бўлдилар, моддий муҳтожлик уқубатларини чекдилар. Узаро феодал урушлар олимларнинг фаолиятига катта шикаст етказди, мактаб ва мадрасаларни хароб қилди, кутубхоналарни ва илм-фан ҳамда санъатнинг нодир ёдгорликларини емириб ташлади. Руҳонийлар мадрасалардан дунёвий илмларни суриб чиқара бошладилар. Бухоро мадрасалари асосан руҳонийлар етиштириб чиқара бошлади. Феодал истибдодининг кейинги босқичларида эса илм-фанга қарши хуруж янада кучайди, улуғ олимларнинг кўп ноёб асарлари йўқотиб юборилди, уларни мактаб ва мадрасаларда ўқитиш қатъиян ман қилинди. X аср шоири Шаҳид Балхий ўз даври олимларининг аҳволи ҳақида бундай деган эди:

¹ Диний ақоид (қондалар) тарғиботчилари.

Донишу хоста аст наргиё гул,
 Ки ба як жой нашкуфанд бо ҳам.
 Хар киро дониш аст, хоста нест,
 В-он киро хоста аст, дониш кам.

(Олимлик билан бойлик наргиё гули билан атир гулдир, улар ҳеч қачон биргаликда очилмайди. Ким олим бўлса, унда бойлик йўқ, ким бой бўлса, унда билим кам.)

Лекин моддий муҳтожлик ҳам, маънавий тўққинчилик ҳам олимларнинг илмий фаолиятини таъминла бўғиб қўя олмади, улар ҳар қандай шароитда ҳам ишқ асарлар яратиб, иктиролар қилдилар. Шунга кўра ҳам, юқорида номин зикр этилган Шаҳид Балхий: «Эй билим, мен сендан қандай воз кечаман, ҳамма қиммат сен туфайлидир, сениз менга ҳазина керак эмас, шундай фақир ҳаёт кечирсам ҳам, фақат сен билан бўлсам майли. Маълумотли киши учун етарли мулозим унинг маълумотидир, илмсизга минг киши мулозим бўлса ҳам, у ёлғиздир», — деган эди.

Қаттиқ курашлар жараёнида тараққий этган илм-фан бойликларидан меҳнаткаш калқ оmmasи ўз моддий ва маънавий эҳтиёжи учун фойдалана олмас эди. Феодал жамият кснг калқ оmmasини илм-фан ва маориф ютуқларидан маҳрум қилиб, ислон догмаларини, фанатизмни тарғиб қилар эди.

Ал-Хоразмий

VIII асрнинг иккинчи ярмида Хоразмда туғилган Абужаъфар Муҳаммад ибн Мусо —

ал-Хоразмий ўрта асрнинг улуг олими, астрономи, математиги ва географидир. У «Зиж» астрономия жадвали, «Ҳинд рақамлари ҳисоб-китоби», «Алмухтасар фил-жабр вал-муқобала» («Тенглама ва қаршилантириш ҳисоби мухтасари»), «Китобу сурат ал-арз» («Ернинг шакли ҳақида китоб») каби машҳур асарларини яратди, ер куррасини турли иқлим ва зоналарга бўлди, географик карталар тузди, бир неча экспедицияларда иштирок этди. Хоразмийнинг «Ҳинд рақамлари ҳисоб-китоби» XII асрда латин тилига таржима қилинган. Хоразмийнинг математикага доир иккинчи бир асари «Ал-мухтасар фил-жабр вал-муқобала» математикани янги соҳа — тенглама билан бойитди. Кейинчалик шу асарнинг номидан олинган сўз билан математиканинг махсус бир соҳаси «ал-жабр» — «алгебра» деб аталди.

Абунаср Фөробий

Абунаср Фөробий IX асрнинг 70-йилларида Сирдарё бўйидаги Фөроб қишлоғида туғилди.

Фөробийлар оиласи туркий қабиладан эди. Фөробий Бағдодда ўқиди, араб, грек ва яна бир неча тилларни мукаммал ўрганди, фалсафа, логика, астрономия, математика, медицина ва музыка билан шуғулланди, «Шарҳ Арастуси» («Шарҳ Аристотели») ва Аристотелдан кейинги иккинчи устоз — «Муаллимас-соний» номлари билан шухрат қозонди. Фөробий Аристотелнинг «Метафизика», «Физика», «Метеорология» ва бошқа асарларига шарҳлар ёзди. Птоломей, Александр Афрозинский, Порфирий ва бошқа-

ларнинг ахлоқ, психология ва табиатушуносликка доир кўп асарларини шарҳлаб чиқди, Платон, Аристотель, Гален ва бошқа файласуфлар ҳақида қимматли асарлар яратди. Бу асарлари билан у Платон ва Аристотелларнинг фалсафий қарашларини тўғри ёритишга интилди, неоплатончи ва неопифагорчи файласуфларнинг асарларидан Аристотель элементларини ажратиб олишга киришди. Шарқ ва шунингдек Ғарб илм аҳлларини грек маданияти, жумладан, грек фалсафаси билан таништиришда катта роль ўйнади, Форобий «Фалсафа манбалари», «Ақл ҳақида рисола», «Фалсафани ўрганишга қадар нималарни билиш керак?», «Субстанция», «Давлат ҳақида рисола», «Фазилатли шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари ибтидоси ҳақида китоб» каби хилма-хил қимматли асарлар ёзди, ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди, адолат, аҳллик ва дўстликка асосланган идеал жамият ҳақидаги утопияни тарғиб қилди. Форобий биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни классификация қилди, музика назарияси бўйича «Қонун» асарини бунёд этди. Форобий олим бўлиши билан бирга моҳир музикачи ва шоир ҳам эди.

1975 йилда Форобийнинг шонли 1100 йиллик юбилейини бутун совет халқи ва прогрессив кишилик қенг нишонлади.

Форобий мероси тадқиқ этилиб оммалаштирилмоқда.

Абу Али ибн Сино Ибн Сино Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилди. У гўдаклик чоғидаёқ оиласи Бухорога кўчиб боради. Ибн Сино Бухорода ўқиб таълим олади. У мустақил муролага берилиб, медицина, фалсафа, логика, физика ва бошқа фанлар билан шуғулланади. 18 ёшдаёқ истеъдодли ҳаким (врач) сифатида шуҳрат қозонади. Ибн Сино Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибига йўлиқиб, вилоятма-вилоят, шаҳарма-шаҳар кўчиб юради. У Хоразм, Абебард, Журжон, Мозандарон, Рай, Қазвин, Ҳамадон ва Исфаҳонда бўлади. Ибн Сино Ҳамадонда бир оз вақт вазирлик вазифасини бажаради; мустабид ва фанатик ҳукмдорларнинг ғазабига йўлиқиб, зиндонда ҳам ётади. Ибн Сино Ҳамадонда вафот этди.

Ибн Сино ўрта асрнинг улуғ энциклопедист олимидир. Унинг илмий фаолияти фалсафа, медицина, физика, химия, математика, тилшунослик, музикашунослик ва бошқа соҳаларни қамраб олади. Ибн Сино жуда кўп асар яратди. Улардан баъзилари бир неча томни ўз ичига олади. У даврининг традицияларига кўра, кўпчилик асарларини араб тилида ёзди. Лекин «Донишнома» («Билим китоби»), «Форсча мантиқ», «Томир уриши ҳақида рисола» каби асарларини дарий тилида ёзди; дарий тилида қитъа ва рубоийлар ҳам битди.

Ибн Сино реал дунё мангудир, деган фалсафий қарашни ривожлаштирди, у ҳамма конкрет нарсаларнинг моҳиятини материя ташкил этади, материя мангу яшайди ва у турли-туман шаклларда инъикос этади, жисмлар ва уларнинг шаклларини ажратиб

Абу Али ибн Сино

Европа мамлакатларида медицинанинг асосий қўлланмаси бўлиб хизмат қилган 5 китобдан иборат «Қонун» («Китоб ал-қонун фитиб» — медицина қонунлари) асари туради. Ибн Сино медицинанинг турли соҳаларини бойитди, турли касалликларнинг сабабларини аниқлади, янги-янги дори-дармонлар топди, халқ медицинасидан фойдаланди, профилактика ва жисмоний тарбияга катта аҳамият берди.

Ибн Сино тилшунослик, поэзия назарияси, музикашунослик ва бошқалар билан ҳам шуғулланди, «Араб тили», «Шеър тўғрисида китоб», «Музика ҳақида рисола» каби асарлар яратди. У ижтимоий-сиёсий масалалар тўғрисида ҳам асар ёзиб, «адолатли подшо» ғоясини илгари сурди.

Улуғ олим бадний ижодиёт билан шуғулланиб, араб ва форс-тожик тилларида шеърий ва насрий асарлар ёзди. Форс-тожик адабий тили ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. У поэзияга шунчалик иштиёқманд эдики, айрим илмий асарларни, масалан, «Уржуза фил мантиқ» («Мантиқ илмида ражаз баҳрида манзума») асарини шеър билан битди. Ибн Синонинг бадний асарлари «Қасоид ва ашъор» («Қасидалар ва шеърлар») номи билан тўплам қилиб тузилган, қолган бир қанча шеърлари эса турли тазкиралардан ўрин олган. Ибн Сино бадний асарларида илмий мулоҳазаларини, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади. Халқ оғзаки ижодига зўр муҳаббат билан қараган Ибн Сино оғзаки адабиётдан ёзма адабиётга рубоий жанрини киритишда маълум роль ўйнади.

бўлмайди, материясиз жисм шакли, жисм шаклларисиз материя йўқ, материя доимо ҳаракатдадир, деган фикрни илгари сурди. У Декартдан бир неча аср бурун «модомики, мен фикр қиламан, демек, мен борман» деган тезисни олға суради. Бироқ Ибн Сино идеалистик қарашларини изчиллик билан енгиб боролмади, у материализм билан идеализм ўртасида тебраниб турди.

Ибн Сино илмий даҳосининг чўққиси унинг медицинага доир асарлари ва ихтироларидир. Бу асарларнинг марказида медицинанинг минг йиллик тарихига яқун ясаган ва уни янги тараққиёт поғонасига кўтарган, XVII асрга қадар

Ақл-идрокнинг кучига юксак баҳо берган Ибн Сино бир рубоийсида бундай дейди:

Аз қаъри гили сиёҳ то авжи Зуҳал¹
 Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
 Боруи жастам зи қайди ҳар макру ҳиял,
 Ҳар банд кушода шуд, магар банди ажал.

Таржимаси:

Қора ер бағридан то авжи Зуҳал¹
 Қилдим барча олам мушкилдин ҳал.
 Макр-ҳийла қайдидан холи бўлдим.
 Бандлар ечилди, қолди бир ажал.

Бироқ феодал-клерикал реакция илм-фан тараққиётига гов эди, мустабид шоҳлар, жоҳил руҳонийлар олимларнинг фаолиятини бўғар, ўрта асрнинг ваҳшиёна жазолари билан уларга даҳшат соҳлар эдилар. Қувғин, дарбадарлик ва зиндон машаққатларини чекка Ибн Сино арабча шеърларидаг бирида ҳасрат қилиб:

Улуғлашдим-у майдоним ҳамон тор,
 Қимматим ошди-ю, йўқдир харидор,—

деган эди.

Реакцион ҳукмрон доиралар, мусулмон руҳонийлари илм-фан, санъат ва адабиётни қадрламас, олимлар ва санъаткорларни «кофир» деб айблаб, уларга қарши тиш-тирноқлари билан курашар эдилар. Ибн Сино бир рубоийсида бундай жоҳиллар устидан аччиқ сарказм билан кулиб айтган эди:

Бо ин ду-се нодонки чунон медонанд,
 Аз жаҳлки донойи жаҳон эшонанд.
 Ҳар бош, ки ин жамоа аз фarti хари,
 Ҳар к-ӯ на хараст кофираш мехонанд.

Таржимаси:

Икки-уч нодон ким чунон ҳисоблар,
 Жаҳлдан оқили жаҳондир улар.
 Эшак бўл, чунки у эшаксимонлар
 Эшак бўлмаганин кофирга жўяр.

Бироқ, шунга қарамай, улуғ олим барча имкониятлари ва куч қувватидан иложи борича тўла фойдаланди, бошқаларни ҳам ўз вақтидан яхши фойдаланишга, мақсад йўлида саботли бўлишга ундади:

Имрўз бикун чу метавони коре,
 Фардо чи кунн чун натавони кард.

¹ Зуҳал — Сатурн.

Таржимаси:

Қилавер бугун қилолган ҳар қандай ишинг,
Бугун қилмасанг, ортага мушкул қилишинг.

Ибн Синонинг илмий-фалсафий асарлари қаторида унинг шеърлари ҳам ўрта аср адулматида бир ёғду бўлиб, прогрессив ғояларни тарғиб қилди, жаҳолат адулматига қарши курашди.

Ибн Сино «Хай бин Яқзон», «Саломон ва Абсол» («Саломон ва Ибсол»), «Рисолатут-тайр» каби йирик бадий асарлар ҳам яратди.

Ибн Сино «Хай бин Яқзон» («Уйроқ ўғли Тирик») фалсафий қасидасида илм асло қаримайди, у оламни кезади, кишиларни жаҳолат ва нодонлик уйқусидан уйғотади, дефган ғояни илгарига суради¹. Араб эртақлари асосида ёзилган «Саломон ва Абсол» қиссасида эса ҳалоллик, адолат ва мустақкам йрода ғоясини илгарига суради². «Рисолатут-тайр» («Қушлар рисоласи») номли фалсафий-мажозий асарида Ибн Сино одил подшо (айни чоқда худо) образини яратади³.

Ибн Сино улуг олим ва мутафаккир сифатида халқ орасида кенг шуҳрат қозонди, унинг тўғрисида кўп ҳикоялар яратилди. Булардан бир қанчаси ёзма асарларга, масалан, Зайниддин Во-сифийнинг (1485 — 1532) «Бадойиул-вақо» («Гўзал воқеалар») асарига киритилиб, қайта ишланди. Ибн Сино ҳақидаги ҳикоялар Қозонда, Теҳронда ва Истамбулда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Маъшхур татар ёзувчиси Каюм Носирий халқ орзаки ижоди асосида «Абуғалисина» (Абу Али Сино) ҳикоялар циклини яратади.

Ибн Сино кўпчилик ҳикояларда улуг олим, донишманд, халқпарвар ва исёнкор сифатида тасвирланса, реакция доиралар томонидан яратилган ҳикояларда у сеҳргар, фирибгар ва айёр сифатида тасвирланади.

Азизнинг 1873 йилда Истамбулда босилган «Муҳайёлот» (Қиссан Абу Али Сино) номли ва Зиёуддин Саидяхёнинг ўша ерда босилиб, кейинроқ ўзбек тилига таржима бўлган «Занжиния ҳикмат» (Ҳикояи Абу Али ибн Сино) номли авантюристтик роман шаклидаги ҳикояларида бунинг равиши кўриш мумкин. Саидяхё, бир томондан, Ибн Синони турк деб даъво қилса, иккинчи

¹ Бу асар иброний (қадимги яҳудий), фарс, немис, француз ва турк тилларида таржима қилинган. Мисолни олим Аҳмад Амчи 1932 йилда «Хай бин Яқзон»нинг Ибн Сино, Ибн Туфайл ва Шаҳобиддин Суҳравардийларнинг вариантларини бир китоб қилиб нашр этди.

² Ибн Туфайл (XII аср), Абдурахмон Жомий (XV аср) ҳам «Саломон ва Абсол» номли асар яратганлар. Бу асарлар ном жиҳатидан бир-биринга ўхшашади, лекин тамомилла мустақил, оригинал асарлардир.

³ Бу асар Фаридиддин Атторнинг (XII аср) «Мантқиқут-тайр» ва Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарларига маълум даражада тасвир қилган.

томондан, улуғ олимга туҳмат қилиб, уни бир сеҳргардай гаждантирмоқчи бўлади.

Ибн Синога қарши хуруж ва иғволар унинг ҳаёт эканлигидаёқ бошланган эди. Бу хуружлар кейинчалик ҳам реакция гуруҳлар томонидан давом эттирилди ва кучайтирилди. Урта асрнинг энг реакция мистикларидан бири бўлган Имом Ғазолий (1058 — 1111) «Таҳфатул-фалосифа» («Фалсафий туҳфалар») асарида Ибн Синога қарши кураш очиб, унинг таълимотини зарарли деб эълон қилади. 1160 йилда Бағдод халифасининг буйруғи билан Ибн Сино асарлари куйдириб ташланади. Ибн Сино асарларини ўқиш ва ўрганиш ман қилинади. Ғарб реакциянерлари ҳам Шарқ мутаассибларидан қолишмайдилар. Черков руҳонийси Якоб Фридрих Рейманн 1725 йилда ёзган «Атеизм ва атеистларнинг умумий тарихи» китобида Жордано Бруно ва Коперниклар билан бирга Ибн Синони ҳам худосиз деб атайди, уни тақдир қилади.

Жаҳон Тинчлик Комитетининг қарори билан 1952 йил 18 августда бутун прогрессив кишилик Урта Осиёнинг улуғ олими ва мутафаккири Абу Али ибн Синонинг 1000 йиллик юбилейини шараф билан нишонлади. Ибн Сино меросини ўрганиш, унинг асарларини таржима қилиш ва нашр этиш мислига даражада ривожланиб кетди. Ибн Сино ҳақида бадиий асарлар ёзилди, экранда Ибн Сино образи яратилди. Тожикистон республикаси Ибн Сино Давлат мукофотини таъсис этди.

Абурайҳон Беруний
(973—1048)

Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний
973 йилнинг 4 сентябрида Хоразмда Фир
(Кат) шаҳри яқинида туғилди. У ҳам Ибн

Сино каби, феодал ҳукмронларнинг таъқибига дуч келиб, кўп йиллар ўлкадан-ўлкага, вилоятдан-вилоятга кўчиб юрди. Беруний жуда оғир шароитларда илмий-тадқиқот ишлари билан шугулланди. У 1048 йилда Ғазнада вафот этди.

Беруний энциклопедист олим, зўр астроном, геолог, фармаколог, тарихчи, файласуф, филолог ва шoirдир. У астрономия, геология, гидростатика ва география соҳасидаги рационалистик фикрлари билан Коперник, Леонардо да Винчи ва бошқа олимларнинг кашфиётларини кўп жиҳатдан олдиндан пайқатган эди. У фалсафа, тарих ва бошқа гуманитар фанлар соҳасида замонасининг илмий савиясидан анча юқори кўтарила олди. Беруний 150 га яқин асар ёзди. Дарий, араб, санскрит (қадимги ҳинд), грек ва бошқа тилларни мукамал билиб олган Беруний бир қатор асарларни таржима ҳам қилди. У араб тилида кўпгина шеърлар битди, ҳажвчиликда маҳорат қозонди ҳамда ҳар хил қиссалар ва араб шoirларининг девонларига шарҳлар ёзиб, «Мухторул-ашъор» («Танланган шеърлар») тўпламини тузди¹.

¹ Қаранг: А. Қайюмов. Беруний ва адабиёт, Тошкент, 1974.

Беруний Муқанна ҳақидаги биринчи асаридан кейин 27 ёшида яратган «Утмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар» асарида кўп халқларнинг йил ҳисоби, календари, илм-фани, урф-одати ва бошқалар ҳақида жуда қимматли маълумот ва фактлар беради. Унинг Ҳиндистон тарихига доир асари шу кунга қадар ўз қимматини сақлаб келмоқда. Беруний ўз ватани Хоразм ҳақида ҳам китоб ёзган, афсуски, бу китоб сақланиб қолмаган.

Беруний «Астрономия калди», «Масъуд жадвали» асарлари билан астрономия фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшди, ернинг юмалоқлиги, унинг тортиш қуввати, фаслларнинг ўзгариши ва бошқа масалалар юзасидан чуқур илмий хулосаларга келди, ернинг ва бошқа планеталарнинг қуёш атрофида айланиши тўғрисидаги фикрга яқинлашди, астрологияни фош қилди. Беруний табиат ҳодисаларини ўрганиш ва унинг сирларини очиш мумкин, бунинг учун факт ва предметларни чуқур ва изчил ўрганиш, предметнинг хусусиятларини билиб олиш, маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа қараб бориш лозим, деган хулосага келади. Беруний жамият тарихи ва жамият ҳодисаларига ҳам катта аҳамият беради: у ишлаб чиқарувчи куч бўлган меҳнаткашларнинг жамият ҳаётида тутган ролига катта баҳо беради.

Беруний «Мишнат эҳсон қилувчининг эҳсонини йўққа чиқаради», «Кичкина нарса ни андак ҳисоблама, чунки кичкина нарса нинг ҳам фойдали ўрни бўлади», «Омма одат қилган нарсага хилофлик қилма», «Сўз билан айтганда — тушунган одамга қамчи ва қилич лозим эмас», «Яхши йўлдан юриш яхшилик аломатидир» каби кўп ҳикматли сўзлар ҳам қолдирган.

Беруний Шарқ ва Ғарб олимларининг диққат-эътиборини ўзига жалб эта олди, унинг илмий даҳоси юксак баҳоланди. Масалан, XI аср тарихчиси Абулфазл Байҳақий, Европа олимларидан Захау, Розен, Сартон, Каррадо-Бон ва бошқалар Берунийни юксак баҳолади. Каррадо-Бон уни Леонардо да Винчи билан тенг қўяди. Ҳинд олими Ҳамид Раза эса 1944 йилда Лоҳурда босилган «The cultural role of India» («Ҳиндистоннинг маданий роли») асарида Берунийни Ҳиндистон тарихини ёритган тенги йўқ олим сифатида таърифлади. Беруний асарларини ўрганиш, оммалаштириш ва улuf олимнинг меросини тадқиқ этиш бўйича совет олимлари, шу жумладан Ўзбекистон олимлари катта натижаларга эришдилар.

1949 ва 1973 йилларда хоразмлик энциклопедист олимнинг 900 ва 1000 йиллик юбилейлари ўтказилди. Бу юбилейларни мамлакатимиз халқлари билан бирга бутун прогрессив инсоният кенг нишонлади. Санъат ва адабиётда Беруний образи яратилди. Ўзбекистон республикаси Абурайҳон Беруний Давлат мукофотини таъсис этди.

БАДИЙИ АДАБИЁТ

X — XII асрлар Урта Осиё халқларининг бадий сўз санъати тараққиётида ҳам муҳим бир давр бўлди. Бу даврда халқ оғзаки ижодининг бой ва хилма-хил асарлари пайдо бўлди. Шу билан бирга, дарий (форс-тожик) ва туркий адабий тиллар шаклланиб, бу тилларда ёзма адабиёт вужудга келди, атоқли сўз санъаткорлари етишди ва ўлмас бадий асарлар яратилди. Ёзма адабиёт тарихи турли адабий йўналишлар ва улар ўртасидаги кураш тарихи, адабий алоқалар, турли адабий жанрларнинг юксалиш тарихи бўлди. Реакцион адабиётга қарши курашда ўсиб такомиллашган прогрессив — дунёвий-гуманистик адабиёт халқ оғзаки ижодининг туганмас манбаларидан фойдаланди ва айни замонда халқ оғзаки ижоди тараққиётига ҳам самарали таъсир этди. У санъатнинг бошқа турлари билан узвий алоқада ўсди, такомиллашди, даврининг илғор ижтимоий-фалсафий қарашларининг, эстетик принципларининг ифодачиси бўлди. Урта Осиё халқларининг ёзма адабиёти ўзаро ва бошқа халқлар билан яқин адабий алоқалар заминидан раванқ топди. Унинг ғоявий-бадий юксак асарлари авлодларга ва асрларга манзур бўлди, ижтимоий тараққиётга ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига хизмат қилди. Шу билан бирга, ёзма адабиёт ўтмишдаги жамият зиддиятларининг ойнаси ҳам бўлди.

Форс-тожик адабий тили ва адабиёти

Араб халифалигининг ҳукмронлиги маҳаллий халқларнинг адабий тили ва ёзма адабиётининг тараққиёт процессини бирмунча вақтга қадар тўхтатиб, маҳаллий ёзувчиларни араб тилида ижод этишга мажбур қилган эди. Натижада маҳаллий халқлардан араб тилида ижод қилган кўп ёзувчилар етишади. Самарқандлик шоир ал-Хурабий ва мажусийликда айбланиб, 783 йилда халифа Маъдийнинг буйруғи билан қатл қилинган тохаристонлик шоир Башшор ибн Бурдий ва бошқалар шулар жумласидандир. Араб истилочилари ва руҳонийлари билан иноқлашиб кетган маҳаллий аристократларнинг бир қисми эса аллақачонлар ўз она тилидан юз ўгириб, араб тилига ўтиб олган эдилар.

Лекин, шунга қарамай, араб истилочилари ва уларнинг ҳомийлари маҳаллий тилларнинг ва маҳаллий халқлар адабиётининг тараққийсини тўхтата олмадилар. Халқ ўз тилини сақлаб қолди, оғзаки бадий ижоднинг янгидан-янги асарларини яратди. Бу эса маҳаллий халқларнинг адабий тили ва ёзма адабиётининг тараққий этишига катта замин ҳозирлади. Натижада IX — X асрларда, «дарий» ёки «форсий»¹ деб аталган адабий тил вужудга

¹ «Дарий» сўзининг этимологияси қатъий аниқланган эмас. Кўп олимлар у «дара» (тоғ оралиғи) сўзидан келиб чиққан бўлса керак деб фараз қиладилар, «Форсий» эса қадимги Эроннинг Форс вилояти номидан олинган.

желди. Дарий адабий тилининг шаклланиш процесси араб истило-сидан хийла аввал бошланиб, истило натижасида тўхтаб қолган эди. Халқ ҳаракатлари натижасида заифлашган араб халифалиги ҳукмронлиги ўрнига маҳаллий сулолалар — тоҳирийлар ва саффорийлар ҳокимияти вужудга кела бошлаган даврдаёқ дарий адабий тилининг тараққий этиш процесси тезлашди. Маҳаллий феодал аристократлар ўз сиёсий ҳокимиятларини мустаҳкамлаш учун халқ тили заминидан вужудга келган адабий тилининг роли ва маъ-кеи билан ҳисоблашшга мажбур эдилар. Шунинг учун ҳам сомонийлар даврига келиб бу тил ягона давлат тили бўлиб қолди, шаданий ҳаётда, хусусан, адабиётда кенг ўрин эгаллади.

VIII — IX асрларда ижод этган Абуҳафс Сўғдий, Абулаббос Марвазий, Ҳанзала Бодғисий, Муҳаммад Васиф ва Фируз Машриқий каби шоирлар дарий адабий тилига маълум замин тайёрладилар. X аср улуғ шоири Рўдакий дарий адабий тили ва адабиётининг асосчиси бўлиб, «Одамуш-шуаро» («Шоирлар одам ато-си»), яъни тўнғич шоир номини олди. Бироқ Саолибийнинг «Ятиматуд-дахр» («Камёб дурлар») асаридаги маълумотларга кўра, X ва XI асрларда бир қатор маҳаллий ёзувчилар ҳамон араб тилида ижод қилар эканлар. Лекин бу ҳол маҳаллий адабий тил ва адабиётнинг равшан топишига катта ҳов бўлолмади. Дарий адабий тили ўсди, мустаҳкамланди, у бошқа бир неча ўлка ва халқларнинг адабий тилига айланиб кетди.

Сомонийлар давлатига Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Эроннинг катта қисми қарар эди. Бу территорияда давлат тили ва адабий тил дарий тили эди. Ғазнавийлар ва салжуқийлар асида туркий қабилалардан бўлса ҳам, улар сомонийлар традициясининг изидан бориб, дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Улар босиб олган ўлкаларига, жумладан, Кавказ (Аррон, Ширвон ва қисман Грузия ҳамда Арманистон)га ва Хиндистоннинг шимолий районларига дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида олиб кирдилар. Улар қарам қилинган ўлка халқларининг адабий тили тараққиётига тўсқинлик қилдилар. Масалан, салжуқий подшолари ва уларнинг вассаллари Озарбайжонда шундай сиёсат юргизган эдилар. Шунинг учун ҳам улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий «Лайли ва Мажнун» достонининг муқаддимасида ўз асарларини она тилида — озарбайжон тилида ёзолмай, форс тилида ёзишга мажбур бўлганини ачинаш билан таъкидлаган эди.

Шундай қилиб, дарий тили X—XII асрларда жуда катта территорияда адабий тил бўлиб қолди; бу ҳолат мўғуллар ҳукмронлиги даврида ва қисман ундан кейин ҳам давом этди. X—XV асрларда дарий тили бир неча ўлка ва халқларнинг муштарақ адабий тили сифатида хизмат қилди.

Дарий тили аста-секин ўсиб, такомиллашиб борди, унга турли даврларда стишган ва турли халқларга мансуб бўлган ёзувчи-

лар ўз улушларини қўшдилар. Шунга кўра, дарий адабий тилан муштарак адабий тил бўлиши билан бирга, конкрет тархкий шароит, маълум бир халқнинг миллий хусусиятлари, диалектлар ва бошқалар билан боғлиқ равишда вужудга келган ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Шунинг учун ҳам деярли бир даврда яшаган қабодийлик Носир Хисрав билан нишопурлик Умар Хайём тили ёки Амир Хисрав Деҳлавий билан Ҳофиз Шерозийнинг тили бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Бундай фарқтафовутлар тобора чуқурлашади, муштарак адабий тил ўрнини ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан кескин фарқ қилувчи мустақил адабий тиллар ола бошлайди.

* * *

Форс-тожик тилида жуда бой ва ранг-баранг адабиёт вужудга келди, у жаҳон маданияти казинасига бебаҳо дурдоналар қўшди. Рўдакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Ҳоқоний ва Низомий, Саъдий ва Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомий каби улкан сўз санъаткорларини етиштирди.

Форс-тожик тилидаги адабиёт X—XV асрларда Уртаер денгизидан тортиб Ҳиндистонга қадар бўлган жуда катта территорияни қамраб олди, уни тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, афғон, ўзбек¹ ва бошқа халқлар яратди, бу халқлардан ҳар бири унга ўз хиссасини қўшди, бири иккинчи бирининг адабий тажрибаси билан ўртоқлашди, традициясини давом эттирди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўп ўхшашликлар, иқтисодий ва маданий алоқалар деярли бир хил ва умумий бўлган адабий тил ҳамда бошқалар бу халқларнинг адабиётини бир-бирига яқин ва маълум даражада муштарак адабиётга айлантирди. Рўдакий лирикада, кусусан, қасидачиликда катта маҳорат қозонди, ажойиб дидактик дostonлар яратди. Унинг адабий традициялари тожик шоирлари билан бирга эрон, озарбайжон, ҳинд ва бошқа халқларнинг ёзувчилари томонидан давом эттирилди, такомиллаштирилди. Абу Али ибн Сино тожик халқ тўртликлари асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди, нишопурлик Умар Хайём бу традицияни ривожлантириб, буюк рубоийнавис бўлиб етишди. Бухоролик Дақиқий қаҳрамонлик эпоси — «Шоҳнома» ёзишга киришди, туслик Абулқосим Фирдавсий унинг бошлаган ишнини охирига етказиб, ўлмас «Шоҳнома»сини яратди. Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий хамсачиликка асос солиб, беш бебаҳо дoston ёзди. Хамсачилик традицияси ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий, тожик шоири Абдурахмон Жомий ва ўзбек шо-

¹ «Муҳаббатнома» автори Хоразмийдан (XIV аср) бошлаб кўпчилик ўзбек ёзувчилари форс-тожик тилида ҳам бадий асарлар яратганлар.

ири Навоий томонидан катта муваффақият билан давом эттирилди, ривожлантирилди; натижада оригинал хамсалар вужудга келди.

Гуманизм, халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари, халқ оғзаки ижодига таяниш ва ундан маҳорат билан фойдаланиш, юксак санъаткорлик ва бошқалар турли даврларда яшаган бир неча халқларнинг санъаткорларини бир-бирига янада яқин ва ҳамкор санъаткорларга айлантирган эди. Шунинг учун ҳам Рӯдакий, Дақиқий, Носир Хисрав, Умар Хайём, Рашидадин Ватвот, Камол Хужандий, Абдурахмон Жомий (Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм), Убайди Зоқоний, Саъдий Шерсезий, Ҳофиз Шерозий (Эрон), Хоқоний Шервоний, Низомий Ганжавий (Озарбайжон), Хисрав Деҳлавий, Ҳасан Деҳлавий (Ҳиндистон) ва бошқалардан ҳар бири маълум бир халқнинг классик ёзувчиси бўлиши билан бирга, айни замонда форс-тожик адабиётини яратган бошқа халқларнинг ҳам классиклари қаторидан ўрин олиб, уларга манзур бўлди, форс-тожик адабиёти буюк санъаткори сифатида юксак баҳоланди. Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Лубобул-албоб», Давлатшоҳ Самарқандийнинг (XV аср) «Тазкиратуш-шуаро» тазкираларида, худди шунингдек, кейинги асрларда яратилган тазкираларда ҳам бу ёзувчилар ўз муносиб ўрнини олди.

Бироқ форс-тожик тилидаги адабиётларнинг муштарак томонлари ҳар бир халқ бадий ижодиётининг ўзига хос тараққиёт йўли ва хусусиятларини инкор қилмайди. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўз маданияти, ўз традициялари ва урф-одатлари бор. Бадий адабиёт мана шу заминда вужудга келиб, уни акс эттиради. Ҳар бир ёзувчининг ижодида у яшаган муҳит, уни етиштирган халқнинг турмуши, орзу-армонлари, тил хусусиятлари ўз ифодасини топади. Шунга кўра, Рӯдакийни у яшаган X асрдаги Мовароуннаҳрнинг шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятларисиз тасаввур этиб бўлмаганидек, Низомийни XII асрдаги Озарбайжон ҳаётисиз, Саъдийни XIII асрдаги Эрон муҳитисиз ва Хисрав Деҳлавийни XIII—XIV асрлардаги Ҳиндистон тарихисиз тасаввур этиб бўлмайди. Булардан ҳар бирининг асари ўз халқи, ўз муҳитининг адабий ҳужжатиدير. Бинобарин, хамсалар ҳам маълум адабий традициянинг давоми ва ривож бўлиши билан бирга, улардан ҳар бири ўз халқ адабиётининг янги ва оригинал бадий бойлиги, ўз адабиёти қонуний тараққиётининг маҳсулидир. Бу гап йирик асарларгагина эмас, балки бадий ижоднинг барча турларига, энг кичик лирик шеърларига ҳам тааллуқлидир.

Форс-тожик тилидаги адабиёт икки адабий оқим ўртасидаги узлуксиз кураш ва тўқнашув процессида ўсиб, такомиллашди. Прогрессив адабиёт билан реакцион феодал-клерикал адабиёт ўртасидаги кураш социал-синфий курашнинг бадий ифодаси бўлди. Прогрессив ёзувчилар яшаган муҳитларининг илғор фикр-

қарашларига, прогрессив адабий тенденцияларига, халқ оғзаки ижодиётига таяндилар, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, маданият ва маърифатнинг равнақи учун курашдилар, юксак санъат асарлари ва ўлмас образлар яратдилар. Реакцион феодал-клерикал адабиёт бўлса золим шоҳларни, мунофиқ амалдорларни кўкларга кўтариб мақтади, ўзаро феодал урушларни ҳимоя қилди, маишатпарастлик ва порнографияни куйлади, дин ва тасаввуф ақидаларини тарғиб қилди, жаннат ваъдалари билан меҳнаткаш оммани алдади, унинг онгини заҳарлади. Сарой-аристократ адабиёти бадий сўз санъатини шаклбозлик ботқоғига томон судради, диний-мистик адабиёт бемаъни афсоналар баёнига айланди.

Прогрессив ёзувчилар мустабид ҳукмдорлар ва жоҳил руҳонийлар томонидан таъқиб ва таҳдид қилинди. Улар моддий муҳтожликда, дарбадарликда яшашга мажбур бўлдилар. Прогрессив ёзувчиларга қарши тўхмат тошлари ёғдирилди, уларнинг асарлари бузиб талқин қилинди, аристократ табақаларга мансуб котиблар томонидан «таҳрир» этилди. Шўҳратпараст шоҳлар ва амирлар обрў орттириш мақсадида талантли ёзувчиларни саройга тортиб, ўз маддоҳларига айлантирмоқчи бўлдилар. Бироқ бундай ёзувчилардан кўпининг тақдири даҳшатли фожиалар билан тугади. Кекса Рўдакийнинг кўзига мил босиб кўр қилинди, саройдан қувланди; Фирдавсий узоқ йиллар қувғинда яшади, Носир Хисрав қаттиқ таҳдид қилинди, Хоқоний зиндон азобини чекди, адиб Собир Термизий Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Амударёга чўктирилди, қулни севгани учун акаси томонидан ҳаммомга қамаб қўйилган, аммо ўлими олдида ҳам севгилисини унутмай, бармоқ қони билан ҳаммом деворларига шеър битган Робиа ва бошқа истеъдодли шоирлар феодал-клерикал муҳитнинг даҳшатли фожиаларига гирифторм бўлдилар. Лекин бунга қарамай, буюк сўз санъаткорлари ажойиб асарлар яратиб, инсоннинг бахт-саодати йўлида ҳормай-толмай хизмат қилдилар, авлодларга ва асрларга манзур бўлдилар, халқларнинг тақдири ва ҳурматига сазовор бўлдилар:

Бинобарин, юқоридаги факт ва мулоҳазаларнинг барчаси паниранистлар ва реакцион буржуа шарқшуносларининг «форс-тожик тилидаги адабиёт фақат Эрон адабиётидир», «бу адабиётни феодал саройи вужудга келтирди», «унинг бутун моҳияти мистикадан иборат» деган даъволари ҳақиқатни сохталаштириш, халқларга тўхмат қилиш ва ирқчилик назариясини илгари суришдан бошқа нарса эмаслигини кўрсатади.

Эски туркий адабий тилан

Х—XII асрлар туркий адабий тилларнинг равнақ топишида катта бир босқич бўлди. Бу ҳаммадан аввал туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек, уйғур, қирғиз, туркман ва бошқа халқларнинг шаклланиш процессининг ўсиши билан, уларнинг иқтисодий-сиёсий ҳаётда ҳамда маданиятда кенг ўрин эгаллаб каттароқ роль

ўйнаши билан боғлиқдир. Туркий қабила ва элатларнинг Урта Осиёга кўчиб келиши қорахонийлар даврида янада кучайиб, туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи аҳолининг нуфузини оширади. Шу билан бирга, эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи айрим халқларнинг бир қисми, айниқса сўғдийларнинг бир қисми туркий тилларга ўтиб борадилар. Натижада XII асрга келиб Етгисув, Фарғона, Хоразм, Тошкент ва бошқа районларда аҳолининг кўпчилиги туркий халқлар бўлиб қолади. XIII асрда Хоразм аҳолисининг туркий тилга (эски ўзбек тилига) ўтиш процесси, асосан, тугалланади. Туркий тилларда сўзловчи аҳолининг нуфузи чўл районларида ва қишлоқлардагина эмас, балки Тошкент, Ўзганд, Қашқар, Сайрам, Баласоғун ҳамда Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам ошади. Бу аҳолининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланса, қолган қисми деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ билан шуғулланади. Қишлоқ билан шаҳарнинг, кўчманчилар билан ўтроқ аҳолининг иқтисодий-маданий алоқалари ривожланиб боради. Бу ҳол турли қабила ва халқларнинг, бир томондан, туркий аҳолининг ўзаро, иккинчи томондан, туркий аҳоли билан эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқларнинг чатишиб, аралашиб кетиш процессини тезлаштиради. Чатишув ва аралашув натижасида йирикроқ тил группалари вужудга кела бошлайди.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига қараганда, Румо (Кичик Осиё)дан тортиб Хитойга қадар жуда кўп ва хилма-хил туркий уруғлар ҳамда йигирмата йирик туркий қабила бўлган экан. Маҳмуд Кошғарий «Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида» сўзлар экан «...турклар аслида йигирма қабиладир... Румга яқин биринчи қабила бажанак, сўнг қипчоқ, ўғуз, яман, башғирий, басмил, сўнг қай, сўнг ябақу, сўнг татар, сўнг қирғиз келади... сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғма, сўнг играк, сўнг таруқ, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой... сўнгра тавғач»,— дейди. Маҳмуд Кошғарий турли туркий қабилаларнинг чатишуви ва аралашуви натижасида ўғиз, чигил ва қипчоқ тиллари группаларидаги тиллар сингари умумий тиллар вужудга кела бошлаганини кўрсатади. Мана шу негизда, айниқса чигил тиллари группасидаги тиллар негизида эски ўзбек адабий тили вужудга кела бошлайди. Бироқ ҳали бу тил «туркий» деб (ёки алоҳида қабилалар номи билан) юритилар эди. Кейинчалик (XV аср ва қисман ундан кейин ҳам) бу термин билан бирга «чигатой тили» термини ҳам ишлатилади. XVI асрда Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолисига (ўзбекларга) кўчманчи ўзбек қабилалари қўшилгандан кейин, бу срдани халқ ўзбек деб юритилгани каби, унинг тили ҳам, асосан, ўзбек тили деб юритила бошлади. Лекин «турк» термини истеъмолдан бутунлай қиқиб кетмади.

Қабила тилларининг муштарак адабий тилга айланиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар билан

бирга бадий адабиётнинг, жумладан ёзма адабиётнинг роли катта эди. Жамиятнинг тараққиёти адабиёт ва илм-фан аҳллари олдига адабий тилни тараққий эттириш вазифасини қўйган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони ва бошқалар мана шу вазифани бажариш соҳасида жуда катта қадам бўлди.

X—XII асрлардаги туркий ёдгорликларнинг тили ҳали етарли ўрганилган эмас. Бироқ бу асарларнинг тилида, бошқа бир неча туркий тиллар қаторида, эски ўзбек адабий тилининг ҳам негизи равшан кўринади. Қадимги туркий тиллардаги ёдгорликларни бир неча ўн йиллар давомида илмий асосда чуқур текширган машҳур совет туркшуноси С. Е. Малов: «Бу ёдгорликлар ёки бу ёдгорликларнинг тиллари кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фон, умумий тарихий асос бўлиб хизмат қилади»,— деган эди. Шу билан бирга, у ўтмиш туркшуносларининг тил фактларини ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганимай туриб, ёдгорликларни ёзувигагина қараб, бирор тилга маъсуб деб ҳукм чиқариш каби хатоларини танқид қилади, қадимги обидаларнинг, жумладан «Қутадғу билиг»нинг Урта Осий чигатой тили (эски ўзбек тили — Н. М.) билан ҳам яқиндан алоқадорлигини таъкидлайди¹. «Қутадғу билиг» чигил қабилалари тили асосида ёзилган ва муштарак туркий адабий тилнинг вужудга келишида қўйилган катта қадам бўлган эди. Бу асарнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари орқали «турк» ёки «чигатой» тили деб аталган XV—XVI асрлар ўзбек адабий тилига ҳам боғланади. Бу ёдгорликнинг луғат бойлиги ва грамматик хусусиятлари шуни кўрсатади. Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони ҳам тил жиҳатидан шундай хусусиятга эга. Гарчи кейинги даврлардаги нусхалари бизга қадар етиб келган бўлса-да, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарларида қадимги туркий адабий тилнинг, жумладан энг эски ўзбек адабий тилининг изларини кўриш мумкин.

Туркий тиллар тарихини, улардаги диалект ва лаҳжаларни, шу билан бирга, оғзаки ва ёзма адабиёт ёдгорликларини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари бениҳоя катта аҳамиятга эгадир.

Маҳмуд ибн-ул-Хусайн ибн Муҳаммаддн Кошғарий XI аср бошларида Баласоғунда (ҳозирги Қирғизистон ССРнинг Тўқмоқ шаҳри яқинида) туғилди. Унинг бобоси қошғарлик бўлиб, Баласоғунга кўчиб келиб, турғун бўлиб қолган. Маҳмуд Кошғарий ёшайгиданоқ қунт ва иштиёқ билан ўқиди. Дастлаб Кошғар, кейинроқ Самарқанд, Бу-

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, М.-Л., 1951, стр. 3.

хоро, Нишопур, Марв ва Бағдодда таҳсил кўрди, турли илмлар билан, хусусан, араб филологияси билан шугулланди. У туркий халқларнинг тилига, турли қabila ва уруғларнинг урф-одатига, сўзбеки бадий ижодиётига қизиқди. Юқори Чиндан бошлаб Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган катта территорияни кезиб чиқди; уруғ, қabila ва халқларнинг турмушини, уларнинг касб-корини, урф-одатларини, хусусан, тили ва сўзбеки ҳамда ёзма ижодиётларини ўрганиб материал тўплади, оддий халқ оммаси вакиллари билан, олимлар ва шоирлар билан суҳбатлашди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бундай дейди:

«Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқиз (қирғиз)ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, ёски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирқиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».

Даврининг энг истеъдодли ва атоқли олимларидан бири бўлган Маҳмуд Кошғарий тилшуносликка доир икки нодир асар — «Жавоҳирун-наҳв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) дурдоналари, қоидалари»), «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») асарларини яратди. Афсуски, Маҳмуд Кошғарийнинг биринчи асари бизгача етиб келмаган ёки ҳанузгача номаълум. Иккинчи асари — «Девону луғотит турк» ва XX аср бошларида Истамбулда топилди. Қўл ёзма 1265/66 ҳижрий йилда кўчирилган. Бу қўл ёзмани кўчирган котиб Муҳаммад биини Абу Бақр Дамашқийнинг маълумотига кўра, у нусхани Маҳмуд Кошғарийнинг ўз дастхати (автографи)дан олган. «Девону луғотит турк» илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Бу асар 1915—1917 йилларда уч томлик китоб шаклида Истамбулда нашр этилди. Шарқшунос Броккельман бу асарни немис тилига (Лейпциг, 1928), Басим Аталай усмонли турк тилига (Анқара, 1939) таржима қилди. Яқинда «Девону луғотит турк»ни тилшунос олим С. Мутааллибов аслидан ўзбек тилига таржима қилди¹.

«Девону луғотит турк»ни яратиш учун кўп йиллар давомиде мунтазам иш олиб борган Маҳмуд Кошғарий уни 1076/77 (ҳиж

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, Таржимон ва нашр. тайёрловчи С. М. Мутааллибов. I—III томлар, УЎФАН, Тошкент, 1960—1963

рий 469) йилларда ёзиб тугатди, охириги тахририни 1083 йилда тамомлаб Халифага совға қилди. «Девон» яратилган даврда илмий асарларни араб тилида ёзиш кучли бир традицияга айланиб қолган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳам ўз асарини араб тилида ёзди: «Девон» икки қисмдан: муқаддима ва луғат қисмидан иборат. Муқаддимада автор «Девон»ни яратиш сабаблари, уни ёзиш учун кўп йиллар давомида материал тўплагани, ўз иш усули, «Девон»нинг қурилиши, «туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган сўзлар», «сўзларнинг тузилиши», «турк табақалари ва қабилалари» ва бошқа масалалар ҳақида батафсил тўхтаб, бой фактик материал келтиради ва илмий-назарий хулосалар чиқаради. «Девон»нинг асоси бўлган луғат қисмида автор олти мингдан зиёдроқ туркий сўзларнинг луғавий маъносини арабча изоҳлаб беради. Бу сўзлар турли туркий қабила ва халқларнинг, территориял диалектларнинг сўзларидир. «Девон»даги сўзлар ва уларнинг грамматик хусусиятлари бошқа туркий тилларга алоқадор бўлгани каби, ҳозирги замон ўзбек тилига ҳам алоқадор бўлиб, бизни тилнинг қадимги негизлари билан таништиради.

«Девону луғотит турк» оддий луғат китоби бўлмай, балки тилшунослик илми тараққиётига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилган асардир. Китоб автори донишмандона кузатишлари ва бой фактик материаллар асосида турли қабила ва халқларнинг тилини, территориял диалектларни атрофлича текшириб ёритади, тил ҳодисалари ва фактларини бир-бирига чоғиштиради, лексика, фонетика, морфология ва диалектология масалалари юзасидан қимматли назарий хулосалар чиқаради. Шунга кўра, бу асар ҳозирги кунга қадар тилшуносликнинг муҳим манбаларидан бири бўлиб келмоқда. У тил тарихини ёритишда ўз қимматини сақлаб келмоқда ва қадимги адабий ёдгорликлар тилини ўрганишга хизмат қилмоқда. Чунончи, шу асар топилаганидан кейин «Қутадғу билиг»ни ўқиш ва уни таржима қилишда содир бўлган камчиликлар аниқланди ва тугатилди. «Девону луғотит турк»нинг вужудга келиши туркий тилларнинг ўсиб ривожланганини, уларнинг маданий ҳаётда, жумладан илм-фанда кенг ўрин эгаллаганини кўрсатувчи катта бир фактдир. «Девону луғотит турк»даги илмий традициялар Абулқосим Муҳаммад Замахшарий, Абу Хайён ибн-Муханна Алоиддин Бейлик ал-Қифчоқий, Жамолиддин Туркий ва, ниҳоят, Алишер Навоий каби буюк олимларнинг тилшуносликка доир асарларида давом эттирилди ва ривожлантирилди¹.

«Девону луғотит турк» фақат тилшунослик асаригина бўлиб қолмасдан, балки ўз даврининг бир қомуси — энциклопедиясидир. Бу асарда турли қабила ва халқларнинг тарихи, ижтимоий-иқти-

¹ Қаранг: Э. Фозилов. Шарқнинг машҳур филологлари. УзССР «ФАН» нашриёти, Тошкент — 1971.

содий аҳволи, урф-одати ва бошқалар ҳақида ҳамда жойларнинг географик ва табиий хусусиятларига доир кўп маълумотлар берилади. Бу «Девону луғотит турк»нинг қимматини янада оширади.

«Девону луғотит турк»нинг адабий аҳамияти

«Девону луғотит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърӣй парча ва жуда кўп мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, китоб автори улардан сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлашда бир кўрғазма сифатида фойдаланади. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим»,— дейди. Маҳмуд Кошғарий Алп Эртўнга (Афросиёб), Искандар ва бошқалар ҳақида халқ орасида мавжуд бўлган айрим афсона ва ривоятларни ҳам баён қилади. Шу билан бирга, Маҳмуд Кошғарий, йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзи адабий жанрлар ҳақида, вазн, истиора, ўхшатиш ва бошқа назарӣй масалалар ҳақида маълумот беради. Бу, бошланғич тарзда бўлса ҳам, ўша даврларда адабиёт назарӣясига доир айрим масалаларнинг илмӣй асосда ўрганилгани ва маълум қондалар яратилганини кўрсатади.

Гарчи «Девону луғотит турк»даги адабий асарларнинг вужудга келиш хронологиясини қатъӣй белгилаб бўлмаса ҳам, лекин уларнинг мазмуни, тили ва услубига қараб яратилган даврини фараз қилиш мумкин. Кўпгина адабий парчаларда қабилаларнинг жуда қадимги патриархал ҳаёти, ибтидоӣй жамоа қолдиқлари, табиат ҳодисаларига нисбатан примитив қараш (масалан, анимизм) ифодаланади ҳамда уларда ислом дини ақидаларининг изи кўринмайди, арабча сўзлар ишлатилмайди. Бундай асарлар Маҳмуд Кошғарий давридан анча илгари вужудга келиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб сақланиб қолган бўлиши керак. Шунга кўра, биз «Энг қадимги адабий ёдгорликлар» қисмида «Девону луғотит турк» орқали етиб келган қўшиқ ва лирик шеърларнинг айрим намуналарини билан танишган эдик.

Бироқ, шу билан бирга, «Девону луғотит турк»даги адабий асарларнинг кўп қисми, шубҳасиз, кейинги даврларда вужудга келган. Уларнинг бирмунчаси, афтидан, ёзма адабиёт бисотидан олинган ва аруз вазни ҳам қўлланила бошлаган. Айрим адабий парчаларда кескинроқ тус олган ижтимоӣй-синфӣй зиддиятларнинг равшанроқ ифодаланиши, хотин-қизларга нисбатан феодал-аристократларча муносабатларнинг акс ётиши, тил ва услубдаги айрим янгиликлар ана шунини кўрсатади. «Девону луғотит турк»ка кирган адабий намуналарнинг кўпи меҳнаткаш табақаларнинг бадӣй ижоди бўлса, айримларини эксплуататор гуруҳларга мансубдир. Меҳнаткашлар томонидан яратилган адабий асарларда феодал-клерикал зулмга қарши норозилик ва аристократ табақаларга нисбатан танқидӣй муносабат мотивлари етакчи ўрин эгаллай

бошлайди. Масалан, қуйидаги парчада мискин ва йўқсилларнинг машаққатли аҳволи мана бундай тасвирланади:

Балчиқ балиқ югрулур,
Чинғай явуз йиғрулур.
Аринчаклари угрулур,
Узғу била авришур.

(Қишда лой, балчиқлар уйилиб кетади. Камбағал, юпуи одамлар эзилади, бармоқлари совуқда қотиб, қовушмай тарвақайлаб кетади ва зирқирайди, бир парча ўт билангина овунади.)

Аристократ табақалар томонидан яратилган шеърӣй парчаларда эса уларнинг шухратпарастлиги, айш-ишратга ўчлиги, хотин-қизларга паст назар билан қараши, ахлоқий тубанлиги ва бошқалар ўз назини қолдирган.

«Девону луғотит турк»да кўпгина ахлоқий-таълимий шеърӣй парчалар ва халқ мақоллари ҳам бор. Маҳмуд Кошғарий бундай шеърӣй парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрини ҳам кўрсатади. Мисоллар:

«Икки бугра ичашур, ўтра кўкагун янчилур — икки эркак ҳайвон олишади, орада пашша енгилади. Бу мақол икки амир урушиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади; «Усуқмиша сақиг қамуғ сув кўрунур — чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади. Бу мақол муҳтож одам ҳар бир марсадан ўз ҳолатининг чиқишини ўйлайди деган мазмунда ишлатилади»; «Қарға қазга ўткунга бути синур — қарға кучда, учишда ўзини гозга ўхшатса, бути синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга умдаб айтилади; «Кўп сукутга қуш қўнар, кўркрук кишига сўз келир — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз (мақтов) келади»; «Ардам боши тил¹ — адаб ва фазилатнинг боши тил. Бу ерда тил яхши демакдир», «Сабанда сандириш бўлса, ўртгунда ирташ бўлмас — ер ҳайдаш вақтида пухталиқ бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак деган маънода қўлланади»; «Қул сави қалмас, қағил бағи язилмас — кексалар сўзи, насиҳати бекорга кетмайди, тўлнинг ҳўл новдасининг боғи ёзилмайди»; «Билла эриг эзгу тугиб сўзин эшит, ардамини ўранибан ишқа сура — илмли, ақлли кишиларга яхшилиқ қилиб, сўзларини тингла. Илмларини, ҳунарларини ўрганиб, амалга ошир» ва бошқалар.

Юқоридаги адабий ёдгорликлар халқ оғзаки ижодининг тематик ва ғоявий жиҳатдан ривожланганини, унинг ижтимоий

¹ Бу мақол «Қутадуғу билиг»да ҳам худди шундай ишлатилади.

ҳаётнинг хилма-хил масалаларини қамраб олганини, мавҳум тушунчалар ўрнини конкрет фикр-мулоҳазалар эгаллаганини кўрсатади. «Энг қадимги адабий ёдгорликлар» қисмида айтганимиздек, бу адабий парчалар моҳияти, шеър тузилиши ва тили жиҳатидан маълум даражада ўзбек халқига, унинг бадий ижодига ҳам тааллуқлидир.

«Девону луғотит турк»даги адабиёт намуналари билан бирга, «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» орқали сақланиб қолган айрим ёдгорликлар ҳам ўша даврдаги халқ оғзаки ижоди ҳақидаги тасаввуримизни бойтади. Шубҳасиз, бу даврда халқ оғзаки ижодининг йирик асарлари ҳам вужудга келган. Бироқ улар бизга қадар етиб келмаган.

Туркий ёзма
адабиёт

Туркий халқларнинг X—XII аср ёзма адабиётидан ниҳоятда оз ёдгорликлар сақланиб қолган. Чингизхоннинг даҳшатли истилоси

Урта Осиё халқларининг жуда кўп маданият бойликларини, жумладан санъат ва адабиёт асарларини емириб ташлаган эди. Шунингдек, кейинги асрлардаги ўзаро феодал урушлар ҳам илм-фан, санъат ва адабиётнинг кўп ёдгорликларини барбод қилди. Утмишда босмахона ва нашриёт йўқ эди. Китоб қўл ёзма ҳолида жуда кам нусхада тарқалар, ҳатто баъзан автор нусхасида қолиб кетиши мумкин эди. Бирор офат (жанг, ёнгин, вилзила ва бошқалар) натижасида нодир асарларнинг йўқолиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали етиб келган адабиёт намуналаридан ташқари, X—XII аср адабиётидан асрлар ва тўфонлар оша бир неча ёдгорликкина сақланиб қолган. Бу ёдгорликлар XI асрнинг улкан шоири, донишманди ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга олиб борувчи билим») ва тахминан XII асрнинг иккинчи яри ва XIII асрнинг бошларида яшаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») достонлари ҳамда Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийларнинг асарларидир. «Қутадғу билиг» XIX аср бошларида, «Ҳибатул-ҳақойиқ» эса XX аср бошларида топилди. Буларга илова қилиб, «Девону луғотит турк»нинг ҳам XX аср бошларида топилиб, илм-фан аҳлларига маълум бўлганини ҳисобга олиб айтиш мумкинки, ҳали X—XII асрларга оид бўлган янги илмий ёки бадий асарларнинг яна топилиши ҳамда улар бу давр адабиёти манзарасини тўлароқ ва мукамалроқ тасаввур этишга хизмат қилиши мумкин.

X—XII асрларга доир адабий ёдгорликларни уларнинг тематик-ғоявий йўналиши ҳамда бадий услуби ва тили (асл текстнинг сақланиб қолиши) жиҳатидан иккига ажратиш мумкин: 1) ахлоқий-таълимий асарлар; бунга «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» киради; 2) диний-мистик асарлар; бунга Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон

китоби» шеърлар тўплами, «Охир замон» ҳамда «Биби Марям» дostonлари киради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асари билан феодал давлат идорасини қатъий бир тартибга солиш, уни мустаҳкамлаш, турли ижтимоий табақаларнинг бурчи ва фаолиятини, уларнинг ўзаро алоқаларини таъриф ва тавсиф этиш, илм-маърифат ва ахлоқ-одоб масалаларини тарғиб қилиш мақсадини ўз олдига қўяди. Ғоявий зиддиятларига қарамай, Юсуф Хос Ҳожиб асари ўз даврининг илғор маърифий ва ахлоқий-таълимий қарашларини илгари суриши, халқ оғзаки ижоди билан алоқаси, тили ва бадий услуби билан бадий адабиёт ва адабий тилнинг, шунингдек, ижтимоий-фалсафий қарашларнинг ривожига катта бир ҳодиса бўлган эди. «Ҳибатул-ҳақойиқ» ҳам, ғоявий қарама-қаршиликларига қарамай, илм-маърифатни ва яхши ахлоқ-одобни тарғиб қилган бир асар сифатида вужудга келди. Бу икки дoston ҳам ўски қўл ёзма нусхалар асосида, деярли автор текстига яқин ҳолда етиб келди.

«Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» Урта Осиё ва Син-цзян туркий халқлари, уйғур, ўзбек ва бошқа халқлар тили ва адабиётининг муштарак ёдгорлигидир.

Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний эса диний-мистик адабиётнинг намояндалари бўлиб, уларнинг асарлари, асосан, дин ва тасаввуфни тарғиб қилади, кишиларни феодал зулмга тобе бўлишга, «у дунё» учун ҳаётнинг бахт-саодати, ноз-неъматини ва шодлигидан воз кечишга чақиради. (Баъзан бу йўналишдан фарқ қилувчи, ҳатто унга зид ўринлар ҳам учрайди. Аммо бу мустақилоқ ҳолатдир.) Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари бизга қадар кейинги асарларга мансуб бўлган қўл ёзма нусхалар ва XIX—XX аср нашрлари орқали етиб келди. Бу асарлар давр ўтиши билан тил ва услуб жиҳатидан ниҳоятда ўзгариб кетган, таҳрир қилинган, таркибига янги асарлар ёки сатрлар кириб борган. Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари асосида XII асрнинг тили ва бадий адабиётининг услуби ҳақида қатъий ва жиддий фикр юритиш амри маҳол.

* * *

X—XII асрлар адабиётида турли адабий жанрлар шаклланиб борди. Лирикада қасида, газал, рубоий, қитъа, марсия, мунозара ва бошқа жанрлар, халқ оғзаки ижодида эса қўшиқ, пейзаж лирикаси жанрлари ва бошқалар кенгроқ тарқалди. Лиро-эпик ва эпик хилда эса қаҳрамонлик эпоси, ахлоқий-таълимий, ишқий-романтик ва фалсафий-дидактик дostonлар ҳамда саргузашт дostonлари вужудга келди.

Поэзия билан бирга бадий проза ҳам ривожланди: насрий «Шоҳнома» (Абулмуайяд Балхий, Абуали Балхий), «Гершасп-

нома» (Абулмуъайяд Балхий), «Мақомоти Ҳомидий» (Ҳомидиддин Балхий), «Жавомеул-ҳикоёт ва лавомеур-ривоёт» («Ҳикоялар жами ва ривоятлар ёлқини») — Саидиддин Муҳаммад Авфий Букорий) каби насрий асарлар яратилди.

X—XII асрларда қимматли адабиётшунослик асарлари ҳам яратилди. Ар-Родуёнийнинг «Таржимонул-балоға» («Сухандонлик таржимони»), Рашидаддин Ватвотнинг «Ҳадойиқус-сеҳр» («Сеҳрлар боғи») асарлари, Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») асари («Шеър илми ва шоирнинг салоҳияти ҳақида» деган иккинчи мақоласи), Муҳаммад Авфийнинг «Лубобул-албоб» («Негизлар негизи») тазкираси ва бошқалар шулар жумласидандир. Гарчи бу машҳур асарлар форс-тожик тилида яратилган бўлса-да, лекин уларнинг туркий тиллардаги адабиёт, жумладан, ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам маълум таъсири ва алоқаси бор эди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Ундан бизга қадар етиб келган ягона адабий мерос «Қутадғу билиг» дostonидир. Бу дoston XI аср адабиёти ва адабий тилининг нодир ёдгорлиги бўлиб, замонасининг тараққийпарвар ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини бадий мужассамлаштиради, тарих, илм-фан, этнография ва бошқа соҳаларга доир қимматли маълумотлар беради.

Ҳаёти ва фаолияти Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва фаолияти «Қутадғу билиг» («Саодатга йўловчи билим») дostonидир. Бу дoston ҳижрий йил ҳисоби билан 462 (мелодий 1069/70) йилда ёзилган. Автор дostonнинг муқаддимасида ёши элликдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20-йиллари арафасида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани — Баласоғун (Куз ўрда) XI—XII асрларнинг йирик савдо-сотиқ ҳамда маданий марказларидан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам бўлган эди¹.

Атрофлича билим олган Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг пешқадам донишмандларидан бири бўлиб етишди. У форс-тожик ва араб тилларини, бадий адабиётни, тарих, астрономия, геометрия, математика, табиёт, география ва бошқа фанларни ўрганди. У буюк олимларнинг айрим ахлоқий ва фалсафий қарашларини, медицинага доир мулоҳазаларини тарғиб қилди, замондошларини геометрия каби фанларни ўрганишга чақирди ва ҳоказо.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб ўз ватандоши, улуғ олим Маҳмуд Кошғарий сингари, туркий қabila ва халқларнинг тилини ўрганди, адабий тил учун, туркий тилининг маданий ҳаётда янада кенгроқ ўрин олиши учун курашди, халқ оғзаки адабиёти ва ёзма адабиётнинг бой тажриба ва традицияларидан таълим олиб, машҳур «Қутадғу билиг» дostonини яратади. Бу дoston туркий тилдаги ёзма адабиётнинг илк йирик асарларидан бири эди. Шунга кўра, Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи дostonнинг муқаддимасида:

Арабча, тожикча китоблар ўқуш,
Бизнинг тилимизга бу юмги уқуш

(Арабча, тожикча китоблар кўп бўлиб, бизнинг тилимида бу донишмандликнинг биринчи тўлағидир),—

деган эди.

¹ Баласоғуннинг вайроналари Қирғизистон ССР Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Окчишў шаҳри ўрнида ҳозир ҳам бор.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонини Баласоғунда ёза бошлади; уни Қашқарда ёзиб тугатди ва қорахоний ҳукмдорларидан бўлган Тавғач Буграҳонга (Тавғоч улуғ Бугро Қорахон або Али Ҳасан бинни Арслонхон) тақдим қилди. Буграҳон достон авторини тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» (муқаррам, эшик оғоси) унвонини берди. Шундан кейин у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонди.

Қорахонийлар давлатига Қашқардан Амударёгача бўлган катта территория қарар эди. Бироқ давлат марказлаштирилган ягона ҳокимиятга эга эмас эди, у бир неча майда ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Дастлабки йирик ҳокимликлардан бири пойтахти Қашқар бўлган Шарқий Туркистон, яна бир пойтахти Баласоғун бўлган Еттисув эди (Шарқий Туркистон билан Еттисув бирга қўшиб ҳам идора қилинган). Қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳр эгаллаб олингандан кейин яна бир катта ҳокимлик вужудга келди. Бу Мовароуннаҳр эди. Унинг пойтахти аввал Узганд, кейинроқ эса Самарқанд бўлди. Булар яна майда ҳокимликларга бўлинар эди. XIII аср бошларида яшаган тарихчи Ибн ал-Асир қорахоний ҳукмдорларидан Шарафиддавланинг ўзига қарашли вилоятларни ака-укалари, фарзандлари ва қариндошларига бўлиб бергани, жумладан укаси Арслонтагинга туркий аҳоли яшайдиган кўп шаҳарларни, иккинчи укаси Буграҳонга Тирозни, амакиси Тўғонхонга Фарғонани бериб, ўзига Баласоғун ва Қашқарни қолдирганини айтади. Кейинроқ Буграҳон Қашқардан Бухорога қадар бўлган териториянинг ҳукмдори бўлган эди. Қорахонийлар сулоласининг бош ҳукмдори «тавғачхон» (ёки «табғачхон») номи билан, ҳокимликларнинг бошлиқлари «илекхон» номи билан юритилар эди. Илекхонлар тавғачхонга деярли расман қарам эдилар. Улар бу расмий қарамликдан ҳам қутулишга, ўз ҳукмронлик доираларини кенгайтиришга ҳаракат қилар эдилар. Бу ҳол ўзаро феодал урушларни вужудга келтириб, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига кўп зарар келтирар ҳамда қорахонийлар давлати ҳукмронлигини заифлаштирар эди.

Қорахонийлар давлатига қарам бўлган ўлка ва вилоятлар иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг турли босқичида эдилар. Мовароуннаҳр ривожланган феодализм босқичида эди. Еттисув ва Шарқий Туркистонда феодал ишлаб чиқариш муносабатлари эндигина тараққий эта бошлаган эди. Қорахонийлар билан бирга Мовароуннаҳрға кўчиб келган аҳоли Мовароуннаҳрнинг туркий ва эрон тиллари группасидаги маҳаллий аҳоли билан чагишиб боради ҳамда ўтроқ деҳқончилик ҳаётига ўта бошлайди. Ўтроқ деҳқончилик қорахонийлар давлатининг Еттисув ва Шарқий Туркистон қисмларида ҳам ривожланиб боради, шаҳарларда савдосотиқ ва ҳунармандчилик тараққий этади. Буларнинг барчаси ижтимоий муносабатларни хийла мураккаблаштиради ва ижтимоий-сиёсий, синфий зиддиятларни чуқурлаштиради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» дostonини яратар экан, у қорахонийлар давлати ҳокимиятини мустаҳкамлаш, тавғачхон билан илекхонлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш, ҳукмрон доираларнинг турли ижтимоий табақаларга муносабатини белгилаш, маърифат ва ободончилик учун кураш, яхши хулқ-одобни тарғиб қилиш каби мақсадларни ўз олдига қўйган эди. Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг йирик маърифатпарвари ва донишманди сифатида гавдаланади.

«Қутадғу билиг»нинг муқаддимасида кўрсатилишича, дoston ўз даврида кенг шухрат қозонган, туркий тилдаги энг яхши асар деб баҳоланган ва турли жойларда турли ном билан юритилган. «...бу китаб явлақ азиз турур. Чин ҳакимларининг амсоллари бирла ярамиш, Мочин ҳакимларининг ашъорлари бирла араста қилмиш... Мочин олимлари ва ҳакимлари қамуғ иттифоқ бўлдилар, ким Машриқ вилоятинда, Туркистон элларинда Буғраҳон тилинча бу китобдин яхшироқ ҳаргиз ким эрса, тасниф қилмади. Бу китоб қаю подшоҳқа ё қаю иқлимга тегди эрса, ғоят узлуқиндин, ниҳоятидин кача кўрклуғлуқдин ул элларнинг ҳукамолари, олимлари қабул қилиб, такма бири бир турлуг от лақаб бердилар: чинлиғлар «Адабул-мулук» от бердилар, Мочин Маликининг надимлари «Ойинул-мамлакат» атадилар, Машриқлиғлар «Зийнатул-умаро» теб айдилар. Эронлиғлар «Шоҳномаи туркий» тедилар, баъзилар ма «Пандномаи мулук» темишлар, Туронлиғлар «Қутадғу билиг» теб аймишлар...» Мазмуни: Бу китоб жуда азиздир. Чин донишмандларининг масаллари билан яратилган, Мочин донишмандларининг ашъорлари билан тартиб берилган бу китобни ўқиғувчи, бу байтларнинг маъносини чақувчи (киши) китобдан (ҳам) яхши азизроқ бўлади. Мочин олимлари, донишмандлари бир қарорга келдиларки, Машриқ вилоятида, Туркистон элларида Буғраҳон тилида (туркий тилда — Н. М.) бирор кимса ҳаргиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас. Бу китоб қайси подшоҳ(лик)га ёки қайси иқлимга етса, ғоят яхшилигидан, ниҳоятидан ортиқ даражада жозибалигидан ўша элларнинг донишмандлари, олимлари қабул қилиб, ҳар бирлари бир турли от лақаб бердилар. Чинликлар «Адабул-мулук»¹ (деб) от бердилар. Мочин Маликининг надимлари «Ойинул-мамлакат»² (деб) атадилар, машриқликлар «Зийнатул-умаро»³ деб айтадилар, эронликлар «Шоҳномаи туркий» дедилар, шунингдек, баъзилар «Пандномаи мулук»⁴ дедилар, туронликлар «Қутадғу билиг» деб айтибдилар⁵. Бу номларнинг барчаси ҳам китобнинг давлат идора ишларига ва ахлоқ-одоб масалаларига доир эканини кўрсатади.

¹ Ҳукмдорлар одоби. ² Мамлакатнинг тартиб-усули. ³ Амирлар зийнати.

⁴ Ҳукмдорлар насихатномаси. ⁵ Ҳозирги ўзбек тилига қилинган тавсифлар Кабм Каримов нашридан олинди.

Унинг «Шоҳномаи туркий» деб аталиши эса, мазмуни ва мақсади жиҳатидан «Шоҳнома»га бир қадар бўлса ҳам, ўхшашлиги ҳамда «Шоҳнома» каби мутақориб баҳрида ёзилганлиги билан боғлиқдир.

Достоннинг бизгача сақланиб қолган нусхаларидан маълум бўлишича, у кейинчалик, асосан, «Қутадғу билиг» номи билан юритилган.

Панднома, насиҳатнома туридаги асарлар XI асрнинг бешқа муаллифлари томонидан ҳам ярагилган: «Сисъатнома» (1077, Низомул-мулк асари), «Қобуснома» (1082, Кайковус асари) ва бошқалар. Шунингдек, бундай асарлар бошқа халқлар адабиётида ҳам кўп бўлган. Масалан, рус адабиётидаги «Поучение Владимира Мономаха» асари шу турдаги асарлардандир.

«Қутадғу билиг»нинг қўл ёзма нусхалари ва нашри
«Қутадғу билиг»нинг қўл ёзма нусхалари ва нашри
«Қутадғу билиг»нинг уч қўл ёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Хирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. «Қутадғу билиг»нинг биринчи нусхаси XIX асрнинг 20-йилларида Истамбулда топилди. Бу нусха XV асрда — 1439 йилда Хиротда Ҳасан Қара Сайил Шамс томонидан уйғур ёзуви билан кўчирилган¹. Қўл ёзмани топган олим Хаммер Пургшталл уни Венадаги Қиролик кутубхонасига топширади. Шунинг учун бу нусха «Хирот» ёки «Вена» нусхаси деб юритилади.

«Қутадғу билиг»нинг иккинчи қўл ёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. Бу нусха (XV аср) араб ёзувида кўчирилган бўлиб, у Хирот нусхасидан бирмунча фарқ қилади. Текстдаги жузъий фарқлардан ташқари, Қоҳира нусхасида Хирот нусхасидаги айрим ўринлар йўқ.

«Қутадғу билиг»нинг учинчи нусхаси 1913 йилда Наманганда топилди ва 1914 йилда маълумот эълон қилинди. (Нусха наманганлик Муҳаммадхожи Эшон Лолареш деган кишининг шахсий кутубхонасида шарқшунос олим А. Э. Валидов томонидан топилиган.) Бу нусха ҳам Қоҳира нусхаси каби араб ёзувида кўчирилган: «Қутадғу билиг»нинг Наманган нусхаси бошқа нусхаларга қараганда бирмунча мукамалроқ бўлиб, Е. Э. Бертельснинг тахминича, у XIII асрнинг охири ёки XIV асрнинг бошларида кўчирилган бўлиши керак. Бу нодир нусха Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

«Қутадғу билиг»нинг биринчи нусхаси XIX асрнинг бошларида топилган бўлса ҳам, лекин уни ўрганиш ва нашр этиш иши

¹ С. Е. Маловнинг фикрича, Юсуф Хос Ҳожиб асарида «Қутадғу билиг»ни араб ёзувида ёзган, кейин уни уйғур ёзуви билан кўчириб, Буграхошга тақдим қилган.

анча суст боради. Француз олими Жауберт Амадес 1823 йилда «Journal Asiatique» («Осиё журнали»)да «Қутадағу билиг»нинг Вена нусхаси ҳақида маълумот бериб, унинг бир қисмини бостиради. 1870 йилда эса венгр олими Г. Вамбери «Қутадағу билиг»нинг бир неча қисмини (асли, транскрипцияси, немисча таржимаси ва илова қилинган луғат билан бирга) нашр эттирди. «Қутадағу билиг»нинг «Вена» ва «Қоҳира» нусхаларини ўрганиш, уларни нашр этиш ва таржима қилишда хусусан атоқли рус туркшуноси академик В. В. Радлов узоқ ва унумли иш олиб борди. У «Қутадағу билиг» билан роса 20 йил (1890—1910) шуғулланди. В. В. Радлов 1890 йилда «Қутадағу билиг»нинг «Вена» нусхаси факсимилесини (айнан шакли, суратини) катта сўз боши билан тўлиқ нашр эттирди, 1891 йилда тексти манжур ёзуви асосидаги транскрипция билан босиб чиқарди; 1900—1910 йилларда эса «Вена» ва «Қоҳира» нусхаларини чоғиштириб, «Қутадағу билиг»ни қайта нашр эттирди. 1942—1943 йилларда «Қутадағу билиг»нинг учала нусхаси ҳам Истамбулда уч томда нашр этилди, кейинчалик эса илмий-танқидий тексти ҳам нашр этилди. Унинг айрим парчаларини проф. Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928) китобида нашр этди, дostonнинг парчалари кейинги йилларда босилган хрестоматия ва антологиялардан, С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзуви ёдгорликлари» («Памятники древнетюркской письменности», 1951) китобидан ўрин олди. Олим Қаюм Каримов дostonни Наманган нусхаси асосида транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилидаги тавсифи билан бирга нашр этди (1971)¹ ва кенг китобхоналар учун унинг парчаларини кичик бир китобча сифатида тақдим этди (1971).

«Қутадағу билиг»ни ўрганиш ва уни илмий таҳлил этишда совет олимлари Е. Э. Бертельс, А. Валитова, С. Е. Малов, С. Муталибов, Қ. Каримов ва бошқалар унумли хизмат қилдилар.

«Қутадағу билиг»
нинг сюжети ва
композиция тузилиши

«Қутадағу билиг»нинг прозаик муқаддимасида таъкидланишича, дostonда тўрт асосий масала қўйилган ва бу масалалар мажозий образлар қиёфасида мужассамлаштирилган:

«Оғир ул уза бино қилимиш турур: бир — адл, иккинчи — давлат учунчи — ақл, тўртунчи — қаноат, яна такма биринга туркча бир от бериб турур; адалқа Кунтуғди элиг от бериб, подшоҳ ўрнига тутмиш, давлатқа Ойтўлди от бериб, вазир ўрнига тутмиш, ақлақ Уғдулимиш от бериб, вазирнинг ўғли еринда тутмиш турар, қаноатқа Узғурмиш от бериб, қариндоши теб аймиш турур. Тақд

¹ Биз, асосан, шу нашрдан фойдаландик.

² Бу муқаддима бирор котиб томонидан ёзилиб, «Қутадағу билиг»га киритилган бўлиши мумкин. Унинг мазмуни ва услуби шундан далолат беради. Бирок С. Е. Малов муқаддима ҳам Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ёзилган деб фараз қилади.

онлар аро мунозара саволи-жавоби кечар-тег сўзламиш турур. Уқигли кўнгли очилиб, мусаннифка өзгу дуо бирла ёд қилсун».

Яъни: (Бу китоб) шулар билан қадрлидир: бири — адл, иккинчиси — давлат, учинчиси ақл, тўртинчиси — қаноат. Яна (буларнинг) ҳар бирига туркча бир ном берибди. Адлга Кунтуғди элиг номини бериб, подшо лавозимиде тутибди, давлатга Ойтўлди номини бериб, вазирнинг ўгли ўрнида тутибди, ақлга (эса) Угдулмиш номини бериб, вазирнинг ўгли ўрнида тутибди, қаноатга Узгурмиш номини бериб, (Угдулмишнинг) қариндоши деб айтибди. Шунингдек, улар орасида мунозара савол-жавоби бўлиб ўтгани тарзда ҳикоя қилибди. Уқувчи кўнгли очилиб, мусаннифини өзгу дуолар билан ёд қилсин.

Достоннинг сюжети ва композицияси ҳам шунга мувофиқ тузилган.

«Қутадғу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтга 13000 мисрага яқин бўлиб, у 73 фасл — бобга бўлинган. Ун бир боби достоннинг муқаддимаси бўлиб, муқаддима худога, пайғамбарга ва тўрт халифага бағишланган традицион боблардан ташқари, ёз тавсифи ва Буграҳон мадҳи, 7 сайёра ва 12 бурж, тил одоби ва билимнинг фойдаси каби масалаларга бағишланган бобларни ўз ичига олади. Достоннинг асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади. Достонда қуйидаги воқеа ҳикоя қилинади:

Кунтуғди деган одил подшо бўлиб, унинг шон-шавкати ва шуҳрати яқин ва узоқ ўлкаларга ёйилган экан. Ойтўлди деган оқил бир киши унинг хизматига кириш истаги билан пойтахтга келибди. У мусофирликнинг азоб-уқубатларини чекибди ҳамда ёр-дўст, таниш-билиш орттирибди. Ойтўлди Кўсамиш (Истанилган) деган дўстига мусофир бўлиб Кунтуғди пойтахтга келишининг сабабларини сўзлаб берибди. Кўсамиш унга мадад бериб, Кунтуғдининг Хос Ҳожини билан таништирибди. Ойтўлди Кунтуғдининг саройига бориб, унинг суҳбатиде бўлибди. Ойтўлдини ёқтирган Кунтуғди уни саройга хизматга олибди. Ойтўлдининг мансаб-мартабаси кундан-кун зиёд бўлиб, охири у вазир қилиб тайинланибди. У саройда узоқ вақт хизмат қилиб, ақл-идроки ва тадбиркорлиги билан Кунтуғдини мамнун қилибди. Бироқ юрти ва онасини соғиниб, Ойтўлди ҳукмдордан рухсат олиб, ўз юртига қайтибди ва бирмунча вақтдан кейин ўша ерда вафот этибди.

Ойтўлдининг Угдулмиш деган ўгли бор экан. У отасининг сўзига амал қилиб, Кунтуғдининг даргоҳига келиб, саройга хизматга кирибди. Угдулмиш отасининг изидан бориб, давлат ишларидаги фаолияти ва денсалиги билан Кунтуғдини шод ва мамнун қилибди. Кунтуғди билан Угдулмиш ўртасида турли хил масалаларга доир суҳбат ва мунозаралар бўлибди. Оқил ва олим кишиларнинг давлат ишларига катта фойда келтираётганини кўрган Кунтуғди довишманд Узгурмишни (Удгурмиш ҳам ёзилади) саройга тақлиф қилибди. Узгурмиш таркидунё қилиб, кишилар орасидан чиқиб кетган экан. У бир неча хат-хабар ва оқил Угдулмиш билан бўлган суҳбатларидан кейин Кунтуғдининг тақлифини қабул қилиб, саройга келибди. Узгурмиш билан Кунтуғди давлат идора ишлари, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар бўйича суҳбат ва мунозаралар қилишибди. Узгурмиш Кунтуғдига кўп ўғит ва насихатлар берибди.

Достонда ҳикоя қилинган воқеаларнинг қисқача мазмуни ана шу.

Бу воқеалар достонда схематик тарзда тасвирланган бўлиб, у қўйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этиш учун асос бўлмайди. Масалалар воқеанинг ўзиде, қаҳрамонларнинг саргузашти ва

фаолиятида эмас, балки турли хилдаги суҳбат ва мунозараларда баён этилади. Шунинг натижасида «Қутадғу билиг»да эпик тасвир масалаларни бир-бирига боғлаш ва ривожлантириш учун даярли бир восита бўлиб қолган, холос.

Шундай қилиб, «Қутадғу билиг»да қўйилган масалалар бевосита воқеанинг ўзида, қаҳрамонларнинг саргузаштида эмас, балки панд-насиҳат, суҳбат, мунозара ва савол-жавобларда ўз ифодасини топади. Бу ҳолат фақат «Қутадғу билиг»гагина эмас, балки бошқа кўпчилик дидактик-бадний асарларга ҳам хосдир.

«Қутадғу билиг»нинг ҳар бир боби (ёки бўлими) махсус бир масалага бағишланади, боблар ғоявий мазмуни билан ўзаро боғланиб боради, бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради.

**Юсуф Хос
Ҳожибнинг
ижтимоий-сиёсий
қарашлари**

«Қутадғу билиг»нинг кўпчилик боблари XI аср қорахонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Достон явтори бу бобларда давлат ва ҳокимият, ҳукмдор ва унинг сарой аҳллари, уларнинг бурч ва вазифалари, турли ижтимоий табақалар, уларнинг жамият ҳаётида тўтган ўрни ва роли, сарой аҳлларининг феодал-клерикал ва меҳнаткаш табақаларга муносабати каби масалалар ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Юсуф Хос Ҳожибнинг бу фикр-мулоҳазалари уни, бир томондан, даврининг маълум прогрессив тенденцияларини илгари сурган донишманд мураббий ва сиёсатчи сифатида, иккинчи томондан, қорахонийлар саройига яқин турган ва феодалларнинг манфаатларини ифодалаган сарой амалдори сифатида гавдалантиради.

**Ҳокимият
ва ҳукмдор ҳақида**

Юсуф Хос Ҳожибнинг давлат ҳокимияти ҳақидаги фикр-мулоҳазалари дастлаб бек — ҳукмдор қиёфасида мужассамлашади. Унинг фикрича, бек давлатнинг ягона ҳукмдори бўлиб, унинг амр-иродаси барча учун қонундир. Бек худонинг хоҳиши билан беклик мансабига эришган кишидир. Худо бирор кишини бек қилмоқчи бўлса, аввал унга беклик сифатлари ва фазилатларини ато қилар эмиш:

Баёт кимга берса бу баглик иши,
Берур ўг кўнгул кўр ул ишга туши.
Кими баг тўрутмак тиласа баёт,
Берур ашну қилқ янг уқуш юг қанот.

(Худо кимга беклик ишини ато қилса, унга доимо бу иш учун идрок, фаросат ва кўнгул беради. Худо кимни бек қилиб яратишни истаса, аввал унга қобилият, йўриқ ва уқувдан пар ва қанот беради.)

Кўрамизки, Юсуф Хос Ҳожиб феодал ҳукмдорни идеаллаштиради, уни илоҳийлаштиради. Бироқ у бу билан чегараланиб қолмайди, бекнинг сифат ва фазилатларини, унинг бурч ва вазифаларини конкретлаштиришга интилади: бек «худо ато қилган»

слий мансаби билан фахрланиши, лекин, шу билан бирга ўз зиммасидаги катта ва масъулиятли вазифаларни шараф билан амалга ошириши керак; бу вазифалар мамлакатни идора этиш, унинг осойишталиги ва ободончилиги учун кураш, мамлакат иши учун фойдали бўлган қонун-қондалар таъсис қилиш ва уларни амалга ошириш, илм-маърифат аҳлларини ҳимоя қилиш ва бошқалардан иборат. Бек оқил, донишманд, тadbиркор ва ээгу хулқли киши бўлсагина бу вазифаларни амалга ошира олади. Билимли ва сергак кишилар бекликка муносибдир — «биликлик қарак баг ўқушлуғ удуғ». Бек билим ва ақл билан давлат ва эл-юртни бошқара олади:

Билик бирга баглар будун бошлади,
Уқуш бирла эл-кун ишин ишлади.
Баг оти билик бирла бағлиғ турур.
Билиғ лом(и) катса баг оти қолур.

(Билим билан беклар халққа бошчилик қилади, заковат билан эл-юрт ишларини юритади.

Бег оти билиғ билан боғлиқдир,
Билиғ лoми кетса бек оти қолади!.)

Агар бек илмли ва маърифатли бўлса, у олимлар ва донишмандлар қадрига етади, улар билан алоқада бўлиб, ўзига яқин туради.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, бек ўз вақтинини давлат ишлари билан, билими ва маърифатини ошириш билан ўтказмоғи лозим. Зинҳор у майхўрлик ва турли фикс-фасодга берилмаслиги, улардан ҳазар қилиши керак. Зероки, бахтсаодат ҳам майхўрлик ва фикс-фасоддан ҳазар қилади, улардан қочади.

Бўр ичмас қарак баг фасод қилмаса,
Бу икки қилиқдин қочар қут баса.

(Бег ичимлик ичмайдиган, фасод қилмайдиган киши бўлиш керак. Бу икки қилмишдан зинҳор қут — бахт қочади.)

Майхўрлик давлат ишларига путур етказади, турли ножўя хатти-ҳаракатларга сабаб бўлади.

Нача қилғу ишлар бўр ичса қолур,
Нача қилмоғу иш асурса калур.

(Қанчадан-қанча қилиниши лозим бўлган ишлар май ичгач, қолиб кетади. Қанчадан-қанча ножўя ишлар кайф қилгач, содир бўлади.)

¹ Билиғ (بيليك) сўзидан «лом» (« ل ») ҳарфи кетса, «бек» қолади. Бу ерда муаммо усули қўлланган, бек билиғ — билим билан боғлаб берилган.

Феодал саройларида майхўрлик ва ишратпарастлик одатга айланиб қолган бир шароитда шоир томонидан айтилган бундай фикрлар, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб феодал саройидаги низо-адоватларни ва тож-тахт талашларини ҳам қоралайди. У сўз ўйини билан: қарши (низо-адоват) қаршига (саройга) қаршидир, улардан бири бўлса, иккинчиси бўлмаслиги лозим, дейди:

Бу бағлиғ учун қарши қарши бўлуғ,
Икки кун қоришса, бириси ўлуғ.

Шоир исёнчи феодалларни танқид қилиб, бекнинг қаҳр-ғазоби билан уларни огоҳлантиради,

Кўр арсланқа ўхшар бу бағлар ўзи,
Бушурса касар бош, э билги яруғ.

(Беклар — бу юракли арслонга ўхшайди,
Уларни ғазабга келтирсанг, бош кесади, эй равшан фикрли киши.)

Юсуф Хос Ҳожиб бекнинг яхши кулқ-атвори, шубҳасиз, фойдали ва қимматлидир, бироқ қонун-қонда бундан ҳам афзалроқ ва улуғроқдир, деб таъкидлайди:

...Ади адгу бағлик тақи адгурак,
Тўру — ул они туз юритгу керак.
На қутлуғ бўлуғ ўз будунқа киши,
Бағн адгу бўлса юриса кўни.
На қутауғ қут — ул арка адгу оти,
Бу адгу оти барди мангу қути.
На адгу бўлуғ бағ ул адгу киши,
Кишилик била атса эл кун иши.

(Беклик — жуда эзгу, янада эзгуроғи
Сийсатдир, уни тўғри юритиш керак.
Замона — халқ учун нечоғли бахтли бўлар эди, (агар) киши(лар)нинг
Беги эзгу бўлса, тўғри йўл тутса.
Эзгу ном — (эр)киши учун қандай муқаддас бахт,
Бу эзгу ном мангулик, саодат бахш этади.
Бек нечоғли эзгуликларга эришади, агар у эзгу киши бўлиб,
Эл — халқ ишини одамгарчилик юзасидан бажарса.)

Шоир: бекнинг ўзигина давлат ишларини бошқара олмайди, Бунинг учун ёрдамчилар — сарой амалдорлари, ишнинг кўзини биладиган эр кишилар, донишманд, оқил ва кишиларга бош бўлган танланган одамлар керак дейди.

Шоир амалдорларнинг садоқатли, тадбирли ва ҳалол кишилар бўлиши кераклигига катта эътибор беради. У вазирдан тортиб ошпазга қадар сарой аҳллариининг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таърифлайди, уларнинг сифати, бурчи ва вазифаларини кўрса-тади ҳамда беқка ўғит бериб, буларга нисбатан, бир томондан,

қаттиқ талабчан, иккинчи томондан, оталарча ғамхўр бўлиши лозим дейди. Масалан, у элчилар ҳақида бундай дейди:

...Ялавачдин этлур талим турлуг иш,
 Ялавачдин ўтру калур кўрклуг иш.
 Уқушлуг карак каз ялавач ўруғ,
 Билиглик карак сўзса билга йўруг.
 Яна билса сўзнунг ичи ҳам тоши,
 Этилса анинг ўтру буэммиш иши...
 Бағирсақ карак ҳам кўзи кўнгли тўқ,
 Бутун чин қилиқи кўни бўлса-оқ...
 Кўзи суқ киши ўзга арксиз бўлур,
 Бу суқлар ялавачқа тангсиз бўлур...
 Татиклик била бўласа арка билиг,
 Тузу ишка тагрур бу билги алиг...
 Битиса ўқиса ашитса сўзуғ,
 Аниг ўтру билга қилур ўз ўзуғ.
 Қамуғ турлуг ардам бу билса тугал,
 Бу ардам била ар мангиз қилса ал.
 Китоблар ўқир ҳам билир арса сўз,
 Уқар арса шеър ҳам қошар арса ўз.
 Нужум билса тибб ҳам йўра билса туш,
 Анинг йўрмиши-тағ сўзи калса туш.
 Билир арса сақиш яма ҳандаса,
 Адад жаари қилса масоҳат баса...
 Қамуғ тил билир арса очса тилиг,
 Қамуғ хатни билса битиса алиг...

(...Турли хил ишлар элчи туфайлигина битади,
 Хайрли ишлар элчилар туфайли содир бўлади.
 Элчи жуда заковатли, хотиржам (бўлиши) керак,
 Билимли, сўзга доно, тадбирли (бўлиши) керак.
 Яна сўзнинг ичи ҳам ташини билса,
 (Токи) унинг туфайли бузилган ишлар тузалса...
 Садоқатли ҳамда кўзи тўқ (бўлиши) керак,
 Ишончли, чин, қиладиган ишлари фақат тўғри (бўлиши) керак...
 Кўзи суқ киши ўзига (нисбатан) иродасиз бўлади,
 Бу суқлар элчи(лик)ка нолайиқ бўлади...
 Кишида тетиклик билан билим бўлса,
 Бу билими турли ишга қўл уришга имкон беради.
 Тетиклик билан турли ёзувларни (китобларни) билса (ўрганса),
 Ёзув (китоб) ўрганса, сўнг киши тетик бўлади.
 Ёвса, ўқиса, сўз(лар)ни ашитса,
 Шулар туфайли ўз-ўзини доно қилади.
 Турли хил санъат-ҳунарларни тугал билса,
 Шу санъат (ҳунар)лар билан киши юзни ёруғ қилса.
 Китоблар ўқиса ҳамда сўз(лар)ни биладиган бўлса,
 Шеър(лар)ни уқадиган бўлса, ҳам ўзи қўшадиган (ёзадиган) бўлса.
 Нужум ва тибни билса ҳамда туш йўра билса,
 Унинг таъбир қилганидек сўзлари тўғри келса,
 Математика ҳамда геометрияни билса,
 Сондан илди чиқарса, яна чегараларни аниқлашни билса...
 Барча тилларни биладиган бўлса, тилини (сўзга) очса,
 Турли хатларни билса, қўли (билан равон) ёзса...

Юсуф Хос Ҳожибнинг бек ва унинг сарой аҳли ҳақидаги фикр-мулоҳазалари феодал давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга,

нисбий осойишталик барқарор этиб, феодал хўжалик ва маданиятни ривожлантиришга қаратилган эди. Бинобарин, Юсуф Хос Ҳожибнинг фикр-мулоҳазалари, шубҳасиз, ўз даври учун прогрессив қимматга эга эди. Шоирнинг «элнинг ҳукмдорга», «ҳукмдорнинг элга» талаби ҳақидаги мулоҳазалари ҳам, феодал тенденциозлигига қарамай, хўжалик ва маданият тараққиёти, мамлакатнинг ободлиги ва осойишталиги жиҳатидан маълум ижобий аҳамиятга эга эди. Шоир ҳукмдорга мурожаат қилиб, бундай дейди (маъмуни):

Эй ҳукмдор, халқнинг сенда уч хил ҳақи бор, сен бу ҳақни тўла ва ўз жонингга жабр қилма. Бу ҳақнинг бири: пулнинг курсини кўтариш, унда олтин ва қумушнинг соғлигини ошириш ва буни кузатиб туришдан иборатдир. Яна бири: эл учун ишончли, мустақкам ва тўғри қонунлар чиқар, бунн эл сендан кутади. Учинчи: йўллари қароқчилардан, хароб қилувчилардан тинч ва осойишталикда сақла.

Юқоридаги сўзлар қорахонийлар даврида ички ва ташқи савдонинг хийла ривожланганини кўрсатади. Шоирнинг «райат» тилидан ҳукмдорга қўйган икки талаби (пулнинг олтин-қумуш соғлигини ошириш ва савдо йўлларини хавф-хатарсиз қилиш), албатта, бевосита меҳнаткаш табақаларнинг талаби бўлмай, балки кўпроқ савдо-сотик аҳллариининг талабидир.

Лекин шунга қарамай, бу талаб умумий тараққиёт жиҳатидан ижобий моҳият касб этади. Шоир бу уч талаб эвазига ҳукмдор халқдан уч нарса талаб этишга ҳақли дейди:

Эй элнинг сардори, халқнинг сенга бўлган шу талабларини бажарганинган сўнг, ўзинг ҳам халқдан қуйидаги уч нарсани талаб қилишга ҳақли бўласан: бири — ҳар қандай ёрлик (қонун) чиқарсанг, уни ҳамма сўзсиз ва тез бажариши керак. Иккинчи — давлат солиқларини ўз вақтида саҳийлик билан давлат хазинасига топшириб турсинлар. Учинчи — бутун халқ дўстингга-дўст, душманингга-душман бўлиши керак.

Бу талаблар, шубҳасиз, феодал ҳукмдорликни мустақкамлаш ва меҳнаткаш омманинг қарамлигини кучайтиришга қаратилган.

Юсуф Хос Ҳожиб бек ва унинг амалдорлари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини Қунтуғди, Ойтўлди, Уғдулмиш ва Ўзғурмишлар қиёфасида мужассамлаштириб, уларни ўз даврининг сарой аҳлига бир намуна қилиб кўрсатишга интилади. Қунтуғди — адолатли ҳукмдор, донишманд ва эзгу хулқ-атворли киши. У ўз атрофига Ойтўлди, Уғдулмиш ва Ўзғурмиш каби фазилатли одамларни тўплайди, улар билан кенгашади, маслаҳатлашади, мамлакатда тартиб-қоида ўрнатади, золимларга танбех бериб, мазлумларни шод қилади. Унинг бундай фаолияти гўё зиддиятларга барҳам бериб, ҳатто кўй билан бўрини ҳам иноқлаштиради:

Элин этти, тузди, боюди будун,
Бўри қўй била сувади ул ўдун.

(Элида тартиб ўрнатди, уни тузди, халқ бойиди, у даврда бўри қўй билан бирга сув ичди.)

Бу билан шоир феодал жамиятнинг ижтимоий-синфий зиддиятларини никро эътиди, муросасозлик позициясини илгари суради. Бу муросасозлик ҳукмронларни юмшоқ муомалаи ва инсофли бўлишга, мазлумларни эса қарам ва тобе бўлишга чорловчи муросасозлик эди.

Юсуф Хос Ҳожиб бошқа образларни ҳам ижобий хислат ва фазилатлари билан таърифлайди. Булардан бири Ойтўлди. У донишманд ва яхши хулқли киши бўлиб, ўз фаолиятини давлат ишларига бағишлаш учун кўп машаққатлар чекиб, Қуштуғди даргоҳига келади, унинг хизматига кириб, ҳалоллик ва содиқлик билан ишлайди. Ойтўлдини Қуштуғдининг хизматига тавсия қилган Ҳожиб унинг фазилатларини шундай таъриф қилади:

Ҳожиб кўрди Ойтўлди қилқи янги,
Аранда одинсиғ кишида ўнги.
Аюр: кўрмашини йўқ бу янглиғ кешини.
Биалиғлиғ, уқушлуғ будунда башини.
Бу мундағ кишилар элиғка қарак,
Элиғка керак нанг, кўр, элка қарак...

(Ҳожиб Ойтўлдининг қулдини ва рафторини кўрди, у одамлардан бешқача-чароқ, кишилардан ўзгачароқ эди.)

(Ҳожиб) деди: Бу сифат кишини кўрган эмасман,
Биалиғлиғ, эвоветли, одамлар очинда сара кишини.
Бундай кишилар элиғ учун жуда керакларидир,
Кўргин, элиғга керак нарса — бу элга керак нарса.)

Ўгдулмиш ва Ўзгурмишлар ҳам худди шундай кишилардир. Ўгдулмиш отаси Ойтўлдининг иши ва фаолиятини давом эттиради. Ўзгурмиш, гарчи саройнинг бирор расмий лавозимини қабул қилмаса ҳам, ўғити ва маслаҳатлари билан давлат ишларига ёрдам беради. Шоир ўз фикр-мулоҳазаларини кўпроқ Ўзгурмиш тили билан ифодалайди. Ўзгурмиш бек ва унинг амалдорларини яхшиликка йўллайди, уларни кибр-ҳавога, мағрурликка берилмасликка ундайди, бева-бечорапарвар бўлишга чақиради.

Шоир бекларни инсофли, адолатли бўлишга даъват қилиб, жумладан, бундай дейди:

Бало куч яринда сен адгу қилиш,
Будунуғ савундурғил алгин тилин...
Тўру туз юритғил будунқа кўни,
Кунунг адгу бўлғай тириғлик кунини...
Будун қўй сени — ул бағи қўйчиси,
Бағирсоқ қарак қўйқа қўй тутғучи...

(Бало, зўрлик ўрнига сен яхшилик қил,
Қўл ва тилинг (билан) халқни севинтирғил...
Халққа тўғри ва адолатли сиёсат юритгини,
Узининг ҳаёт кунларинг ҳам ээгу бўлади.
Халқ бир қўй каби, бек эса қўйчивопидир,
Қўй учун қўй боқувчи меҳрибон бўлиши керак.)

Бундай ўринлар «Қутадғу билиг»нинг инсонпарварлик ва халқпарварлик қимматини оширади. Феодал ҳукмронларга ихлос ва эътибор билан қараган Юсуф Хос Ҳожиб ўз даври феодал ҳукмронларининг жабр-зулмини кўриб, қисман бўлса ҳам, уларни танқид қилишга, зулам-эўрликларидан ҳазар қилишга журъат этган эди:

Бу бағлар ўт, ул ўтқа борма яғуқ!
Қали бардинг арса, куюрмак ануқ!
Усал бўлма, бағлар куяр ўт турур!
Куяр ўтқа яқса, ангар ют турур!

(Бу беклар мисли бир оловдир, сен бу оловга яқин берма.
Агар борсанг, унинг куйдириши аниқ.
Ғофил бўлма, беклар бамисоли ёниб турган бир ўтдир,
Ким куяр ўтга яқинлашса, унга бало ёпишади.)

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб феодал ҳукмдорларни бир-мунча идеаллаштиради, мамлакатнинг, эл-юртнинг ҳаёти ва тақдирини уларнинг хислати ва фаолиятига боғлайди, феодал ҳокимиятни мустаҳкамлашга, давлат бошлиғининг обрў-эътиборини кўтаришга ҳаракат қилади. Лекин, шу билан бирга, у бош-бошдоқликка қарши қатъий қонун-қондалар жорий этишга интилади ва, изчил бўлмаса ҳам, феодал истибоддига нисбатан бир-мунча танқидий ёндашади.

«Қутадғу билиг» XI асрдаги қорахонийлар даврининг ижтимоий ҳаёти ҳақида кенг маълумот берувчи асардир. Унда Юсуф Хос Ҳожиб шаҳар ва қишлоқ халқини, ўтроқ ва кўчманчи аҳолини ижтимоий табақаларга ажратади, деҳқонлар, ҳунармандлар, чорвадорлар, савдогарлар, олимлар, влчилар, қўшин бошлиқлари, мунажжимлар, туш таъбир қилувчилар, табиблар ва бошқалар ҳақида сўзлаб, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли ҳамда ўзаро алоқаларини баён этади, бурч ва вазифаси, юриш-туриши ва хулқ-атвори ҳақида ўғит беради, турли касб-корларга, хусусан, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва чорвачиликка доир жуда бой сўз ва терминларни ишлатади.

Юсуф Хос Ҳожиб ижтимоий табақаларга ҳам давлат ҳокимиятига ёндашганидек, бир томондан, жамиятнинг тараққиёти, хўжалиқнинг ривожини нуқтаи назаридан ёндашса, иккинчи томондан, феодал-тенденциоз манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашади.

Шоир жамиятнинг моддий бойликларини яратувчи деҳқонларни, ҳунармандларни ва чорвадорларни тақдирлайди, уларнинг жамият ҳаётидаги ролига катта баҳо беради. Масалан, деҳқонларни барча инсонга ҳам, жониворларга ҳам озиқ-овқат етиштириб берувчи кишилар, дейди:

...Қамуғ табранурка булардин осир,
Тузука тагир см-ичимдин тетиг.

(...Ҳамма қимирлаган (жон)га булардан манфаат (бўлади),
Ҳаммасига ейим (ва) ичимдан ҳаловат стади.)

Худди шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб ҳунармандлар ҳақида сўзлар экан, улар «Жуда зарур кишилардир... темирчи, тикувчи, этикчи, сувчи, эгарчи, тошчи, ўқчи, камончиларнинг фойдаси катта. Уларни санай бериб сўзим узайиб кетди... Бу дунёга улар яхшилик келтирадилар. Улар жуда кўп ажойиб нарсаларни ишлайдилар»,— дейди. Чорвадорларни эса шоир қимиз, сут, жун, сузма, пишлоқ каби маҳсулотларни етиштириб берувчи кишилар сифатида тақдирлайди.

Модомики, деҳқонлар, ҳунармандлар ва чорвадорлар жамиятнинг моддий бойликларини ишлаб чиқарар эканлар, албатта, ҳукмрон доиралар улар билан яқиндан алоқада бўлиши, уларнинг меҳнат фаолиятини қўллаб-қувватлаши лозим. Ҳоқим синфнинг ҳаётий манфаатлари ҳам шуни талаб қилади. Бинобарин, Юсуф Хос Ҳожиб меҳнаткаш табақалар ҳақида сўзлар экан, ҳукмрон доираларнинг улар билан қандай муносабатда бўлиши кераклиги масаласига алоҳида эътибор беради.

Деҳқонлар ҳақида:

Буларқа қатилгил, қарилгил ўзунг,
Тилинг яқин сўзла, очуқ тут юзунг.

(Ўзинг булар билан аралашгин, қўшилгин,
Тилда яхши сўзла, юзингни очиқ тут.)

Ҳунармандлар ҳақида:

Караклик кишилар яма бу санга,
Яқин тут буларинг тўсулғой тонга.

(Булар ҳам сенга керакли кишилардир,
Буларни яқин тут, фойдаси тегади, (эй) баҳодир.)

Чорвадорлар ҳақида:

Қатилгил, қарилгил, ятур ҳам ичур,
Кўнилик узала тириклик кечур.
Наку қунса бергил, карак бўлса ол,
Кўни кўрдум ушбу қуту билмас ол.

(Аралашгин, қўшилгин, едир ҳам ичир,

Тўғрилиқ узра тириклик кечир.

Нима сўраса бергин, керак бўлса ол,

Чиндан кўрдим, ушбу одамлар ҳийла-найрангин билмайди(лар).

Лекин меҳнаткаш табақаларни моддий бойликларни яратувчи кўч сифатида таърифлаган Юсуф Хос Ҳожиб уларга изчил хайрихоҳлик муносабатида бўла олмайди, баъзан феодал аристократларча паст назар билан қарайди:

Қилиқсиз бўлурлар қора ом-будун,
Тўру йўқ, тўқу йўқ қатилмоқ ўдун.

(Қора авом халқ ахлоқдан узоқ [яъни содда ва тўғри] бўлади,
Аралашиш лайтида тартиб, қондани билмайди.)

У ҳукмдорга мурожаат қилиб, ҳатто «қора халқ билан муносабатда бўлиб, ўзингни қора қилма» дейишгача боради:

Қора қилқи барча бўлур қоб қора,
Қора қилма ўзни кудазу тур-а.

(Қора (авом) хулқи мутлақо қора бўлади,
Ўзингни қора қилма, сақланиб тургин.)

Бироқ қора халқ билан алоқани узиб ҳам бўлмайди; шунга кўра, шоир айтади:

Ва лекин уларсиз яма бўлмас иш,
Тилини адгу сўзла ангар бўлма эги.

(Ва лекин уларсиз ҳам иш бўлмайди,
Тилинг билан яхши сўзла, уларга тенг бўлма.)

Юсуф Хос Ҳожиб бой ва камбағал бўлишни «тақдир» билан, «худонинг амр-иродаси» билан боғлайди, «табугчи табугчи тур-тур бил гулук» («хизматкор хизматкорлигича қолаверади») деб, меҳнаткашларнинг эксплуататорларга тобелигини «қонуний» ва «абадий» бир нарса деб тушунтиради, меҳнаткашларни ўз фарзандларини гўдаклик чоғидан бошлаб ҳукмронларга тобелик руҳида тарбиялашга чақиради.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмрон ижтимоий табақаларни кўкларга кўтариб мақтайди, уларни идеаллаштиради. Масалан, ҳукмдорнинг ҳукмдор бўлишини худонинг амр-иродаси ва ҳукмронлик сифатларини ато қилиши билан боғлайди, сарой амалдорларини доно ва фозил кишилар деб таъриф қилади. Бошқа ҳукмрон табақалар ҳам деярли шу зайлда тавсифланади.

Лекин, шунга қарамай, Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳукмрон табақалар олдига қўйган қатор талаблари (ўқимишли бўлиш, илм-фан аҳлларига ҳомийлик қилиш, давлатнинг қонун-қондаларига тўла амал қилиш, ҳалоллик ва бошқалар) ҳамда ўғитлари давлатни мустаҳкамлаш, бошбошдоқликка хотима бериш, ўзаро феодал урушларнинг олдини олиш, хўжаликни ва маданиятни ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга эди. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб, гарчи савдогарларни кўкларга кўтариб мақтаса ва уларни худо томонидан «тижоратга яратилган» кишилар деб идеаллаштиради ҳам, савдогарлар ҳақидаги мулоҳазалари иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришда, шубҳасиз ижобий аҳамиятга эга эди.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳар хил ижтимоий табақалар ҳақида баён қилган фикр-мулоҳазалари давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш, унинг мустақиллигини ҳимоя қилиш ва бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатларни яхшилашга қаратилган бўлиши билан бирга, ахлоқий-таълимий жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир.

**Юсуф Хос
Ҳожибнинг
ахлоқий-таълимий
қарашлари**

«Қутадғу билиг» ахлоқий-таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларидагина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий-таълимий қарашларини ифодалайди, халқнинг турли табақаларига ўғит беради, уларга панд-насиҳат қилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий фикрлари прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни раванқ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

**Илм-маърифат
ҳақида**

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг донишманди, илм-маърифатнинг жарчиси ҳамда ҳомийсидир. У илм-маърифатга саодатнинг калити деб қарайди, шунинг учун ҳам ўз достонини «Қутадғу билиг» деб атаydi ҳамда унда илм-маърифатни тарғиб қилади, олимларни уауғлайди, давлат бошлиқларини, илм-фан аҳллариини саройга жалб этишга, улардан таълим олишга ва уларнинг маслаҳатлари билан иш кўришга чақиради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, ҳукмдор мамлакатни ўз қилчи ва сиёсати билан бошқарса, олимлар эл-юртни ақл ва дониш билан бошқарадилар, унга йўл кўрсатадилар. Шунга кўра, шоир кишиларни подага, олимларни йўл бошловчига ўхшатади:

Булар ул сурук қўйқа аркач сони,
Қойуғ бошласа, сурса йўлча кўни.

(Булар қўй суруки орасидаги серка кабирлар,
(Токи) қўйни бошласа, тўғри йўл буйлаб олиб борса.)

Илм — нур, олимлар машъалдорлардир:

Улар илми бўлди будунқа йўла,
Еруса йўла тунла озмас йўла.

(Уларнинг илми халққа машъал бўлди,
Машъал ёрса, тунда йўлдан адашилмайди.)

Бинобарин, олимларни севмоқ, уларга ҳурмат билан ёндашмоқ ва билимларини ўрганишга тиришмоқ зарур:

Уларни қатиг сав, оғирла сўзин,
Билигларин ўгран, ўкуш ё изин.

(Уларни қаттиқ сев, сўзларини қадрла.
Кўпми ёки озми (уларнинг) билимларини ўргани.)

Юсуф Хос Ҳожиб, маърифатпарвар давлат бошлиқларигина мамлакат ишларини бошқаришга, эл-юртнинг орзу-тилақларини амалга оширишга қодирдирлар, бинобарин, давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳллари билан яқиндан алоқада бўлишлари, улардан таълим олишлари ва уларнинг маслаҳатлари билан иш кўришлари зарурдир, дейди. Бунга шоир Кунтуғди билан донишманд Узғурмиш ўртасидаги муносабатни намуна қилиб кўрсатади. Донишманд Узғурмиш ҳақида хабар эшитган Кунтуғди тезда уни ўз саройига чорлайди, модомики, донишмандсан, ўз билиминг ва тажрибанг билан давлат ишларига ёрдам беришинг керак дейди:

Киши ики турлуг киши отанур;
Бири ўғратигли, бири ўгранур...
Экида нару борча йилқи сонн,
Тиласа муни тут, тиласа они.

(Икки турли киши киши аталади:
Бири — ўргатувчи, бири — ўрганувчи.
Иккисидан бошқа барчаси йилқи тенгидир,
Истасанг буниси бўл, истасанг унисн.)

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида Урта Осиё олимларининг илмий ютуқлари ҳам маълум даражада ўз ифодасини топди. У, хусусан, астрономия ва медицина фанлари юзасидан кенгроқ мулоҳаза юритади. Достоннинг муқаддимасида етти планета (Секантир—Зухал — Сатурн, Унгай — Муштарий—Юпитер, Кўруд — Миррих — Марс, Яшиқ — Қуёш, Савит — Зухра — Венера, Орзу — Уторид — Меркурий, Ялчиқ — Ой) ва 12 бурж ҳақида алоҳида-алоҳида шеърини парчалар битади.

Юсуф Хос Ҳожиб, қадимги Греция ва Урта Осиёнинг машҳур олимлари каби, оламни тўрт унсур (элемент)дан—ўт, сув, ҳаво ва тупроқ ёки иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқдан иборат деган фалсафий қарашни илгари суради. У инсоннинг сиҳати, ёши, овқати ва жисмоний тарбияси ҳақида ҳам қимматли мулоҳазаларни баён этади. Киши ёшига қараб ҳаракат қилмоғи, овқат турларини танламоғи, ўз организмни сув, жисмоний тарбия билан чиниқтириб бормоғи лозим. Бу нарса касалликларнинг олдини олади. Бемор ўз касалини фақат дори билангина эмас, балки парҳез тутиш билан ҳам шифолашга интилиши керак.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий қарашлари, хусусан, унинг медицинага доир мулоҳазалари Абу Али ибн Синонинг илмий мероси таъсирида шаклланган бўлиши керак. Шоир «Тожи Ҳаким» номи остида Абу Али ибн Синони кўзда тутган бўлиши мумкин.

«Қутадғу билиг» атори ўзининг прогрессив илмий мулоҳазаларига қарамай, баъзан айрим хурофий урф-одатларни ҳам ёқлайди, дуо ва жодуларга ишонади. Бундан ташқари, шоир илм-маърифат равнақига, халққа маърифат етказишга тўсиқ бўлган феодал-клерикал реакцияни фож қилмайди.

Ахлоқ ва одоб
ҳақида

«Қутадғу билиг» дидактик достони ахлоқ ва одобга доир қимматли панд-насихатларни ўз ичига олади. Достон автори тил одоби, севги ва садоқат, ростгўйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сўзлар сўзлайди, майхўрлик ва мутакаббирликни танқид қилади, кишининг юриш-туриши, ўзини тутиши ҳақида ўғит беради. Булар достоннинг бутун мазмуни ва моҳиятига сингдирилади.

«Қутадғу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7- боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўғитлар беради:

Уқушқа билигқа бу тилмачи тил,
Ярутгачи арни йўриқ тилни бил.
Кишиг тил оғирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баш.
Тил арслан турур, кўр эшикда ятур,
Ая авлуг орсиқ бошингни ятур.
Тилни эмгамиш эр наку тер эшит,
Бу сўз ишқа тутгил ўзунга иш эт.
Мани эмгатур тил эзи ўг талим,
Бошим касмасуни касайин тилим.
Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
Тилингни кўдазгил тишинг синмасун...
Эсаулик тиласа санинг бу ўзунг,
Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
Билиб сўзласа сўз билигқа сонур,
Билигсиз сўзи ўз бошини еюр.
Угуш сўзда ортуқ осиг кўрмадим,
Яна сўзламишида осиг будмадим.
Угуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
Туман сўз тугунин бу бир сўзда ёз.
Санга сўзладим ман сўзум, эй ўғул,
Санга барди бу панд ўзум, эй ўғул...

(Уқунга, билимга тилмоч — бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
Кишини тил эъозлайди, киши у туфайли бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
Тил ҳовлида яъни қафасда ётган арслон кабидир,
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
Тили туфайли озор толган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойданга ишлаат:
Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингда эҳтиёт бўл, тишинг сиймасин...
Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
Тилингда яроғсиз сўзингни чиқарма.
Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.
Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла,

Туман минг сўз тугуни (жумбоғи)ни шу бир сўзда еч.
 Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўғил,
 Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадий сўзнинг қиммати ва таъсир кучини алоҳида таъкидлайди, ўз сўзини кўп ўринда «шоир тилидан» (донишмандлар тилидан) сўзлайди ва яхши сўзни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам ортиқроқ билади:

Кумуш қолса олтин манинг санга,
 Они тутмағил сан бу, сўзга тенг-а:
 Кумуш ишка тутса тугар олқинур,
 Сўзум ишга тутса кумуш қизгонур.

(Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
 У(лар)ни сен бу сўзга тенг тутмагин.
 Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
 Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.)

У уйланиш ва бола тарбияси ҳақидаги 53- бобда оила ва бола тарбиясининг мураккаб эканини таъкидлаб, болани ёшлик чоғидан бошлаб яхши хулқли қилиб етиштириш зарурлигини айтади. Зиёфатлар ва уларда иштирок этиш, ўзини тутиш одобига бағишланган 55- ва 56- бобларда сарой аҳлларига ўғит беради. Бошқа бобларда ҳам ахлоқ ва одобнинг турли масалалари тўғрисида фикр-мулоҳаза юратади.

Юсуф Хос Ҳожиб киши тезда туғилиб, тезда ўтиб кетувчи ҳис-туйғуга асир бўлмаслиги керак, деб ҳисоблайди ҳамда севгини кўз билан эмас, балки кишининг қалби билан боғлайди. Чунки кўз кишининг ташқи қиёфасини кўра олса, қалб унинг бутун моҳиятини кўради.

...Савимиш юзин кўрса, кўзга тотиқ,
 Кўнгул орзусин бўлса ўзга тотиқ...
 Қамуғ нангга ўртук бўлур бақса кўз,
 Кўнгулга йўқ ўртук мун қилғу кўз...

(...Сулув юзни кўрмоқ кўзга тотлиғ,
 Кўнгул (ўз) орзу этганини кўрса, кўнгулнинг ўзига тотлиғ...
 Кўз барча нарсага ҳам қараганида унинг (қарашининг) пардаси (чегараси) бор,
 Лекин қалб учун (парда) чегара йўқ, унинг ўзи (ҳаммасини) билиб олади...)

Шоир кишиларни ҳар бир ишда ақл-муҳокамага таянишга, ўзгаларга ғамхўр ва мушфиқ бўлишга, ҳар бир тadbирни ўз ўрни ва мавриди билан амалга оширишга чақиради. Бировларнинг ҳаёти ва тақдирига бефарқ қараб, уларни ўлимга ёки бошқа оғир жазоларга маҳкум этган ховлиқма ва аҳтиётсиз амалдорларни қоралайди. Бинобарин, шоир дадиллик ва ҳушёрликни таъриф қилади, кишиларни аҳтиёткорликка даъват этади.

Наку тар эшитгил билигил тилин,
 Ава қилмиш ишлар ўкунчи йилин.
 Ава қилмиш ишлар нача йил бўлур,
 Ава бишмиш ошни яса ил бўлур.
 Аваклик турур барча янгуқ иши,
 Амуллауқ турур барча азгу иши.

(Билимди сўзини эшитгин, у нима дейди:
 Шошилиб қилинган ишларнинг ўкинчи йилларга чўзилади.
 Шошилиб қилинган ишлар нечоғли ярамас бўлади,
 Шошиб пиширилган ошни истеъмол қилса, (киши) хаста бўлади.
 Шошқалоқлик — барча адашган кишилар иши,
 Эҳтиёткорлик — барча азгу кишилар иши.)

Юсуф Хос Ҳожиб мансаби ва мол-давлати билан такаббурлашиб кетган зодагонларни танқид қилиб, бахт-толега ортиқ даражада берилиб кетмаслик керак, бахт келади ҳам, кетади ҳам деб уларни огоҳлантиради:

Қуванма қиви қутқа, қутлауғ киши,
 Усанма ўзунг қутқа, атлиғ киши!
 Оқар сув, йўриқ тил, бу қут турмади,
 Ажун тавгинурлар, юриб тинмади.

(Эй) бахтли киши, бахт ва давлатга қуванма,
 (Эй) номдор киши, бахт, давлат билан бўлиб ўзинг гафлатда қолма.
 Оқар сув, равон тил, бахт-давлат бу ерда турмайди,
 Жаҳон кезувчилар юриб тинмайди.

Бироқ шоир бундай ўринларда мутакаббир феодал зодагонларни танқид қилиш ва уларни огоҳлантиришдан, баъзан, умуман, дунё «бебақо» деб, таркидунёчилик ва бадбинлик майлларига ҳам ўтиб кетади. Лекин айти чоғда унинг ишратпарастлик майлларига қарши сўзлари, шубҳасиз, фойдали эди. Ўзи ва ўзгалар учун фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишни, илм-ҳунар олишни, турли тиллар ўрганишни, нард ва шахмат ўйинлари билан машғул бўлишни тавсия ва таъриф қилган шоир, умрни ишратпарастлик билан зое қилишга ва майхўрликка қарши курашади. У майхўрлик мамлакат ва ҳокимият ишларига зарар келтиради деб, бундай ўғит беради:

Ичкилик ичмаслик, ўзини яхши тутиб, куч-қувват тўплаш зарур. Билимдон одам майхўрлик орқасида нодон бўлади, у ҳолда билимсизнинг аҳвали нечук бўлишини ўзинг тасаввур қил. Ҳар қандай билимдон киши ҳам майхўрликка берилгач, ўз ишларини бузган, барбод берган бўлади. Ичкилик ичма, ичкилик ичши орқасида эрақнинг қуввати кетади, ичкилик ичганлар телба ва жинни бўлажақлар. Бу чучук сув қоринингга кириши билан ичингдан шундай ёмон ва алаангали сўзлар чиқадики, бу сўзлар ўзингни ўртайди, куйдиради.

Феодал ахлоққа танқидий муносабат ва унинг айрим иллатларини журъат ва ростгўйлик билан фош этиш Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари қимматини оширади, унинг ҳаётий моҳиятини кучайтиради.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб феодал тенденциозлиги ва клерикал ақидалар заминида туғилган эдидияларига қарамай, ўз даврининг прогрессив ахлоқий-таълимий қарашларини илгари сурган атоқли маърифатпарвар ва мураббий сифатида гадаланади.

«Қутадғу билиг»
ва халқ оғзаки
ижоди

«Қутадғу билиг» халқ оғзаки ижоди традициялари таъсирида вужудга келган ёзма адабиётнинг илк йирик ёдгорликларидан бирidir. Дostonнинг мазмуни ҳам, унинг тили ва

бадий хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. «Қутадғу билиг» даги айрим образлар, кўпгина халқ мақоллари ва таъбирлари, «Урхўн-Енисей» ёдгорликларида, «Девону луғотит турк»да кўрингани каби, Урта Осиё ва Шарқий Туркистон туркий халқларининг кейинги асрларда вужудга келган оғзаки ижодида ҳам давом этади, ривожланиб боради.

Юсуф Хос Ҳожиб феодал ҳукмронлигини мустаҳкамлаш ғоясини илгари суради. Лекин, шунга қарамай, унинг адолатли ҳукмдор ҳақидаги орзуларида, Кунтуғди ва Ойтўлди каби образларида халқ оғзаки ижоди асарларида яратилган адолатли ҳукмдорлар образининг маълум даражада таъсири борлигини кўрамыз. Кунтуғди ва Ойтўлдилардаги адолатпарварлик каби хусусиятлар шу таъсирнинг ифодаси бўлса, уларнинг қаттиққўллик сиёсатига таяниши, меҳнаткаш табақаларга аристократик муносабати феодал тенденциозлиги ифодасидир.

Достон қаҳрамонларининг номи ҳам халқ ижоди традициялари билан боғланган. Ўзбек, уйғур, қozoқ, қирғиз ва бошқа туркий халқларда «кун» ва «ой» сўзлари билан бирга ишлатиладиган номлар кенг тарқалган ва халқ эпосидан ўрин олган. Бунга, жумладан, ўзбек халқ достонларидан «Ойсулув»даги Ойсулув ва унинг ўғли Кунботир, «Кунтуғмиш» достонининг бош қаҳрамони Кунтуғмиш, «Юсуф ва Аҳмад» достонидаги Кунхон ва Ойхон, «Ойгул» эртагидаги Ойгул, қаҳрамонларнинг номига қўшиб айтиладиган «ой» қўшимчаси («Алпомиш»даги Барчиной каби), «ой десанг ой, кун десанг кун» каби образли иборалар, «Ой бастина Ойбарча қиз, кун остида Кунакай қиз» каби мисраларни яратган қozoқ халқ оғзаки ижодидаги «Оймон-Шўлпон» достони, «Кунекей қиз» эртаги ва бошқа асарларнинг «Ой» ва «Кун» номлари билан аталиши; қирғиз халқ қаҳрамони Манаснинг «Кундан ва Ойдан пайдо бўлиши», «Манас»даги Ойчурек, Ойканиш, Тўлғоной образлари, қорақалпоқ халқ оғзаки ижодидаги Ойсанам («Ғариб Ошиқ»), Ойсулув («Қирқ қиз») ва бошқалар яққол мисол бўла олади. Ўзбекларда хотин-қизларнинг номига «ой» сўзини қўшиб айтиш ҳозир ҳам кенг қўлланилади. С. П. Толстовнинг фикрига кўра, «Кун» ва «Ой» билан боғлиқ номларнинг тарихий илдизи тотемларга боғлиқ тақалади.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб халқ ижодида вужудга келиб, кейинчалик «Шоҳнома» каби асарлардан ўрин олган Афро-

сиёб, Фаридун ва Нўширвон каби қаҳрамонларнинг номини ҳам тилга олиб, уларнинг сифатларини таъриф қилади ва ўз қаҳрамонларини улардан ўрнак олишга ундайди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг»да жуда кўп халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини ишлатади ва «туркча масал», «турклар сўзи» деб уларнинг халқ оғзаки ижодидан олинганини очиқ-ойдин таъкидлайди. У мақол ва ҳикматли сўзларни баъзан айнан ва баъзан шеърини мисраларнинг поэтик талабига қараб ўзгартириб қўллайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар дostonнинг гоъвий мазмунини бойитади, бадий қимматини оширади. Мисоллар:

Уқушқа, билигқа бу тилмачи тил,
Ярутгачи арни йўриқ тилни бил.
(Уқувга, билигга тилмоч — бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.)

Ади качки сўз-ул масалда калир,
Ота ўрни оти ўғулқа қолир.
(Масалда келадиган жуда эски таъбир бор:
Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади.)

Уқуш қайда бўлса, улуғлуқ бўлур,
Билиг кимда бўлса, бауғлуқ олур.
(Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.)

* *
*

Уқуш-ул бурундуқ они ятса эр,
Тилакка тагир ул туман орзи ер.
(Билим гўё бир бошбоғ кабидур, агар киши унга эриша олса,
Тилакка етиб, туман орзуларга эришади.)

* *
*

Киши тил оғирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
(Кишини тил ёвзозлайди, киши (у туфайли) бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.)

* *
*

Киши кўнгли тубсиз тангиз-таг турур,
Билиг юнжу сони тубинда ятур.
(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидур,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади.)

* *
*

Қиличдан итикрак буларнинг тили.
(Тил қиличдан ҳам ўткирроқдир.)

* *
*

Киши азгу отин кўр олқиш билур,
Отиқмиш асиэ ўлса қарғиш бўлур.
(Киши азгу ном билан олқиш олади, кўргин,
Ном чиқарган ёмон ўлса, қарғиш топади.)

* *
*

Билиглик сўзи ерга сув-так турур,
Оқитса соғуни ерда неъмат унур.
(Билимлининг сўзи ерга сувдек керакдир,
У ерга оқиб келса, ердан неъмат унади.)

* *
*

Уқуш кўрки — тил ул, бу тил кўрки — сўз,
Киши кўрки юз ул, бу юз кўрки — кўз,
(Заковат кўрки — сўздир, бу тилнинг кўрки — сўздир,
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир.)

* *
*

Билиг қадрини ҳам билиглик билир,
Гуҳар қадрини ҳам гуҳар-ўқ билир.
(Билимлининг қадрини ҳам билимли билади,
Гавҳар қадрини ҳам гавҳар (шунос)гина билади.)

* *
*

Сучук бу гириглик, очиг бу ўлим,
Онунди қани эмди қачғу йўлум.
(Тириклик ширин, ўлим аччиқдир,
(Ўлим менга) қасд қилди, қани энди қочадиган йўлим.)

* *
*

Очиг сув-таг ул кўр бу дуня моли,
Нача ичса қонмаз ўлимаз тили.
(Бу дунё моли шўр сув кабидир, кўр,
Уни (киши) қанча ичса ҳам қонмайди, тили намланмайди.)

Йўла ул уқуш, кўр, қароғуқа кўз,
Ўлук танга жон ул, оғин тилга сўз.

(Ақл машъалдир, қара (у) кўрга — кўз, Ўлик танга — жон, соқовга тилдир.)

Уқушсиз киши — ул емишсиз йиғоч,
Емишсиз йиғочиг неку қилсун оч?!

(Ақлсиз киши мевасиз дарахтдир,
Мевасиз дарахтни оч киши нима қилсин?!)

Уқуш бўлди арка минг ардам боши.
(Ақл — эрга минг уқувнинг боши бўлди.)

Кимнинг ардами бўлса, оти юрир,
Қали бўлмаса ардам, отсиз қарир.

(Кимнинг уқуви бўлса, номи шуҳрат топади,
Кимнинг уқуви бўлмаса, унинг номи чиқмай қариб қолади.)

Уқушлуғ кишидин кишилиқ келур.
(Ақлли кишидан одамийлик келади.)

Билик билдинг арса тугал ўғраниб,
Они ишлат эмди, кўр, имкон эдиб.

(Тугал билим олдингми,
Энди имконият топиб, уни амалда ишлатгин.)

Урунғ сут била кирса адгу қилиқ,
Улум тутмоғинча овормас йўриқ.

(Соф сут билан кирган яхши қилиқ, ўлғунча ҳам айғинмайди.)

Қаринда турмиш қилинч ўғратик,
Яғиз ер қатишда кетар, эй тетик.

(Она қорнида пайдо бўлган қилиқ,
(Эй) тетик (киши), фақат қора ер остида йўқолади.)

Жигой қилса кимни кўзи суқлуқи,
Бесютмас онн бу ажун тўқлуқи.

(Кимни ҳасис кўзи камбағал қилган бўлса,
Дунё бойлиги уни бой қилолмайди.)

Уғил-қиз соқинчи бу тубсиз танғиз.
(Уғил-қиз ташвиши — бу тубсиз деғғиз)

ва бошқалар.

Бу мақолларнинг айримлари, масалан, «Ардам боши тил» Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам келтирилган. Шу билан бирга, «Қутадғу билиг»даги бир қатор мақоллар ўзгарган ёки янгиланган ҳолда ўзбек, уйғур, қирғиз, қozoқ, туркман халқлари ва бошқа халқларда шу кунга қадар яшаб келмоқда. Биз «Қутадғу билиг» мақолларига яқин турган ўзбек халқ мақолларидан бир неча мисол келтирамиз:

Билимлиқ киши ўзар,
Билимсиз киши тўзар.

(Уқушлуғ кишига иши таб уқуш,
(Биликсиз кишига сти таб сўқуш.)

Илм — ақл чирогин.

(Ўўла ул уқуш, кўр, қароғуқа кўз...)

Тилини тийган бошини қутқарар,

Емон тил бошга битган бало.

(Қаро бош йиғиси қизил тил турур...)

Тилининг кўрки — сўз,

Киши кўрки — кўз.

(Уқуш кўрки — тил ул, бу тил кўрки — сўз,

Киши кўрки — юз ул, бу юз кўрки — кўз.)

Тил — ақлнинг тарозуси.

(Уқушқа, билигга бу тилмачи тил.)

Кўп сўзлама, оз сўзла,

Оз сўзласанг ҳам соз сўзла.

(Уқуш сўзлама сўз, бирор сўзла оз,

(Тумон сўз тугувнин бу бир сўзда ёз.)

Сут билан кирган мижоз, жон билан чиқар

(Урунч сут била кирса, адгу қилиқ.

Улум тутмогинча овормас йўриқ.)

ёки

(Қаринда турумиш қилинч ўғратик,

Яғиз ер қатинда кетар эй тетик)

ва бошқалар.

Бундан ташқари, шоир ўқшатишларда, халқ оғзаки ижодида бўлганидек, «от», «қўй-қўзи», «бўри» ва бошқа ҳайвонларни ҳамда турли хил қушларни тилга олади. Уларнинг сифатларини кишиларга кўчиради, уларга нисбат беради.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг»да халқ оғзаки ижодининг бойликларидан, унинг ўзига хос хусусиятларидан фойдаланди ва бу билан дostonнинг гоъвий-бадий, қимматини хийла оширди. Бинобарин, у «Мен тарқоқ турк тили инжуларини тўпладим» дейишга ҳақли эди.

«Қутадғу билиг»
нинг бадий
қиммати ва тили

«Қутадғу билиг» XI аср адабиётининг муҳим ёдгорлигидир. У туркий тилдаги ёзма адабиёт ҳали у қадар бой тажрибага эга бўлмаган бир даврда вужудга келди. Шоир форс-

тожик тилида ижод этиш традицияси изидан бормади, балки катта журъат билан ўз она тилида йирик бадий асар яратишга киришди ва уни муваффақият билан тугатди. У халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг тажриба ва традицияларидан фойдаланди, халқ ижодининг мақол ва ҳикматли сўз каби инжуларни билан ўз асарини бойитди, форс-тожик тилидаги пандномалардан илҳомланди ва дostonини Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си вазнида — мутақориб (қисман мутақориби мусаммани солим, асосан мутақориб мусаммани маҳзуф ва мутақориби мусаммани мақсур) вазнида бит-

ди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари билан ўзбек, уйғур ва бошқа туркий халқларнинг классик адабиётида арув вази чукур илдиз ота бошлади ва ёзма поэзиянинг етакчи вази бўлиб қолди.

Гарчи «Қутадғу билиг»да эпик тасвир хийла заиф бўлса ҳам, лекин шоир лирик парчаларда, айрим тасвирий ўринларда истеъдодли санъаткор эканини кўрсата олган. Лирик шеърлардан айниса баҳор тасвири ва қарилик айёми васфида битилган шеърлар мароқли чиққан. Булардан биринчисида шоир баҳор фаслининг дилрабо лавҳаларини, иккинчисида эса қарилик айёмининг мусибатларини усталик билан тасвирлайди. Масалан, баҳор лирикасида шоир баҳор шамоли, табиатнинг кўркамлашиши, хушбўй гул ва майсалар ҳақида бундай дейди:

Туғардин эса келди, ўнгдин йэли,
Ажун этгука очти уштвоҳ йўли.
Яғиз ер йипор тўлди кофур кетиб,
Безанмак тилар дунё кўркин этиб.
Эринчик қишиғ сурди ёзқи эсин,
Ярук ёз яна қурди давлат ёсин...

(Шарқдан илк (баҳор) насими эсиб келди,
Оламини безаш учун жаннат йўлини очди.
Кофур¹ кетиб, бўз ерга ипор тўлди,
Олам чиройли қилиб безанмоқ истайди.
Зерикарли қишни баҳор насими ҳайдади,
Мусаффо баҳор яна давлат ёйини қурди
(Ўз куч-кўркини намоен қила бошлади).

Бу мисралар «Девону луғотит турк»даги мавсум қўшиқларига жўр бўлиб кетади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва киноя каби бадий тил воситаларига кам мурожаат қилади. Лекин, А. Валитова айтганидек, у кўпроқ чорвадорлар ҳаёти билан боғлиқ бир қатор оригинал образлар яратади, халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, қаҳрамонларни, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва хусусиятларини тасвирлашда от, қўй, бўри, ов қушлари ва бошқалардан, яйловлар ва чўллардан фойдаланади.

Мисоллар:

От ул бу киши кўнгли ортар бидир,
Они кад кудазгу эй қилқи қадир.

(Кишининг кўнгли (фаҳм-тушунчаси) отдир, (у) семиради ва озади.
Уни яхши парвариш қилиш керак, эй, руҳи қудратли одам.)

Булар ул сурук қўйқа аркач сони,
Қойуғ бошласа сурса йўлча кўни.

(Булар (олимлар) қўй подасига йўл бошловчилар бўлиб, қасёққа бошласалар ҳам, тўғри йўлга бошлайдилар.)

¹ Кофур — оқ рангли гул, камфара.

Арат бўлди баглар қаноти юки,
Қанотсиз қуш урмаз, эй баглар баги.

(Одий аскарлар бекнинг қаноти ва патларидир,
Эй бекалар беги, қуш қанотсиз учолмайди.)

Наку тер эшиткил утажи сўзи,
Мунунг маъниси уқ, тирналгил, қўзи.

(Табибнинг нима деганини эшитгил.
Бунинг маъносини уқиб ол ва шифо топ, қўзим.)

Билимсиз киши кўнгли қумтак турур,
Укуз кирса тўлмаз об ўтим унур

(Нодоннинг ақли қумга ўхшайди,
Агар унга дарё оқиб кирса ҳам тўлмайди)

ва бошқалар.

Бу оригинал образлар «Қутадғу билиг»нинг ҳаётий моҳиятини бойитади, бадий қимматини оширади. Бироқ шу ижобий томонларига қарамай, «Қутадғу билиг» бадий санъаткорлик жиҳатидан бир қатор нуқсонларга ҳам эга.

«Қутадғу билиг»да ҳикоя қилинган воқеа схематик характерда бўлиб, у дostonда қўйилган масалаларни ривожлантириш ва ёритишда етакчи роль ўйнамайди; китобхон образларнинг фикр-мулоҳазалари билан танишади-ю, бироқ уларнинг конкрет ҳаёти ва кураш йўлини, портрети ва ички кечинмалар дунёсини кўролмайди. Бу ҳолат дostonнинг бадий қимматига, унинг эстетик таъсир кучига анча путур етказган.

«Қутадғу билиг» XI асрдаги Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондаги туркий халқлар ва қабилалар тилининг ёдгорлигидир. У «Девону луғотит турк»даги қадимги қўшиқлар ва айниқса «Ўрхўн-Енисей» ёдгорликлари тилидан хийла фарқ қилади ҳамда туркий тилларнинг адабий тил сифатида тараққий этиш процессини кўрсатади. «Қутадғу билиг»да биз кўпгина архаик сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетганини, бироқ «й» ва «з» товушлари ўрнида «д» товушини қўллаш каби архаик форманинг давом этиб келганини ҳамда энди арабча ва форс-тожикча сўзлар анча кўп ишлатила бошлаганини кўрамиз.

«Қутадғу билиг» халқ оғзаки ижоди заминиди туркий халқлар ёзма адабиётининг тараққий эта бошлаганини ва дostonчиликда салмоқли муваффақиятга эришганини кўрсатади. Шу билан бирга, «Қутадғу билиг» XI аср қорахонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданиятни ўрганишда ҳам қимматли бир манбадир, қомусдир.

АҲМАД ЮГНАКИЙ

Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул-ҳақойиқ»¹ бадиний сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.

Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумот сақланиб қолган. Унинг ҳаёт йиллари, ижтимоий турмуши ва бошқалар маълум эмас. «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг айрим мисралари ва унинг нусхаларига бошқалар томонидан ёзилган қайдлар шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида, бир оз бўлса ҳам, тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг текстида китобнинг ёзилган йили, жойи, ҳатто номи ҳам кўрсатилмайди. Фақат бир байтда шоир ўз номини тилга олади:

Адиб Аҳмад айттим адаб, панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

«Адиб Аҳмад» сўзлари адиблик — шоирлик Аҳмад Югнакийнинг асосий машғулоти, касб-кори бўлганидан далолат беради. Достоннинг бир нусхасидаги Арслонхўжа Тархон (XV аср теурий амалдорларидан) қайдларида қуйидаги маълумотлар бор:

1. Адибнинг ери оти Югнак эрур,
Сафолик ажиб ер, кўнгуллар эрур.
2. Атоси оти Маҳмуди Югнакий,
Адиб Аҳмад ўғли, йўқ ул ҳеч шаки.
3. Китобининг оти эрур Ҳибатул-
Ҳақойиқ — иборат арабдин ўшул.
4. Тамоми эрур кошғарий тил билла,
Айитмиш Адиб риққати дил билла.
5. Агар билса кошғар тилин ҳар киши,
Билур ул адибнинг не ким аймиши.
6. Киши тилин билса, билур маънисин,
Билурман деса, айб ўзи билмасин.

---

¹ «Ҳибатул-ҳақойиқ» айрим қўл ёзма ва нашрларда «Айбатул-ақойиқ» («Ҳ»нинг тушиб қолиш ҳодисаси қадимги туркий тилларга хосдир) ва «Атеба-тул-ҳақойиқ» тарзида ёзилган.

Бу қайдлардан шоирнинг номи Адиб Аҳмад, отасининг исми Маҳмуд, ватани Югнак¹, китобнинг номи «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») экани маълум бўлади.

Амир Сайфиддин деган киши шарафига айтилган имкинчи қайдда Адиб Аҳмад ҳақида бундай дейилади:

Адиблар адиби, фозиллар боши,
Гуҳартин сўз аймиш, этин сўз биши.

(Адиблар адиби, фозиллар боши гавҳардан сўз айтиб, гўзал сўзлар ўйлаб чиқарди.)

Уған раҳмат этсун бу соат анга,
Ярин қупса, бўлсун эранлар боши.

(Шу дамда худо уни раҳмат қилсин, тирилса мардларга бош бўлсин.)

Бу қайд Адиб Аҳмаднинг шуҳратли шоир ва фозил киши бўлганини кўрсатади.

Ниҳоят, номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда шоирнинг кўзи ожиз бўлгани ва китобнинг 14 бобдан иборат эканлиги айтилади:

Туға кўрмас эрди адибнинг кўзи,
Тузатти бу ўн тўрт боб ичра сўзи.

Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотлар шулардан иборат. Бироқ шоирнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони бу маълумотларни бирмунча тўлдиришга, дoston авторининг яшаган даврини тахмин қилишга имкон беради.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»
достонининг
топилиши
ва ўрганилиши

Биринчи жаҳон уруши бошларида турк олими Нажиб Осим Истамбулдаги Аё-Суфия масжидининг кутубхонасида мўғул тилидаги расоил (рисолалар) тўпламига киритилган бир қўл ёзмани топди. Қўл ёзма туркий тилда бўлиб, у мўғулча хатлар тўпламига янглиш киритилган экан. Топилган қўл ёзма ҳали илм оламига маълум бўлмаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони бўлиб чиқди. Қўл ёзма ҳижрий 884 йилнинг 7 зулқаъда ойида (1480 йилнинг 30 январида) Истамбулда Абдураззоқ Бахший томонидан кўчирилган бўлиб, котиб XV асрда уйғур ёзуви кўпчиликка манзур бўлмагани учун, уйғур ёзуви билан кўчирилган текстга мисралардан кейин арабча транскрипцияда ва форс-тожик тилида айрим изоҳлар ҳам беради.

¹ Югнак (ёки Юғноқ) номи жой Фарғона водийсида ҳам, Туркистон ва Самарқанд атрофида ҳам бўлган. Лекин Аҳмад Югнакийнинг булардан қайси бирида таваллуд топгани аниқ эмас.

Кейинчалик дostonнинг яна бир неча нусхаси, жумладан 1444/45 йилларда кўчирилган нусхаси топилди.

Нажиб Осим 1334 (1916) йилда «Хибатул-ҳақойиқ»ни 1480 йил нусхаси асосида усмонли турк тилига қилинган таржимаси билан бирга нашр этди, унга сўз боши ёзди, айрим шарҳлар берди, кичик грамматик очерк ва луғат тузди. Турк олими Рашид Арат Раҳмат 1951 йилда «Хибатул-ҳақойиқ»нинг янги қиёсий нашрини оммалаштирди.

Совет олимларидан Е. Э. Бертельс, С. Е. Малов ва бошқалар «Хибатул-ҳақойиқ»ни ўрганиш ва уни ёритишда унумли хизмат қилди. (Чунончи, Е. Э. Бертельс дostonни атрофлича таҳлил этиб, 1945 йилда ТошДУ илмий тўпламида катта мақола бостирган эди.) Дostonнинг парчалари хрестоматия ва антологияларга киритилди. 1971 йилда алоҳида китобча сифатида Қ. Маҳмудов томонидан тайёрланган текст асосида босилди. Қ. Маҳмудов дostonнинг танқидий текстини ҳам тайёрлади. Бу текст унинг лингвистик, текстологик тадқиқоти билан бирга нашр этилди: Қ. Маҳмудов Аҳмад Югнакийнинг «Хибатул-ҳақойиқ» асари ҳақида (кириш, фонетика, морфология, танқидий матн, транскрипция, шарҳ, луғат) (Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1972).

«Хибатул-ҳақойиқ»нинг нусхаларида дostonнинг ёзилган йили ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. Дostonнинг ўзида ҳам бу ҳақда бирор ишорат йўқ. Аҳмад Югнакий ўз дostonини Дод Испаҳсолор (Дод-сипаҳсолор) деган шахсга бағишлайди. Бироқ бу шахснинг кимлиги ва қачон ўтгани ҳам қатъий аниқланган эмас. Шуларга кўра, дostonнинг ёзилган даврини фақат унинг тили ва услубига қараб тахмин қилиш мумкин. «Хибатул-ҳақойиқ»да архаик элементлар «Қутадғу билиг»дагига нисбатан бирмунча камроқ, арабча, форс-тожикча сўзлар эса кўпроқ ишлатилган. Бу «Хибатул-ҳақойиқ» «Қутадғу билиг»дан бирмунча кейин, XII асрда ёки XIII асрнинг бошларида яратилган, деб тахмин қилишга имкон беради.

Дostonнинг тузилиши

«Хибатул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кўчирилган нусхасидаги номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда дostonнинг 14 бобдан иборат экани айtilган эди. Бироқ «Хибатул-ҳақойиқ»нинг ўша 1480 йилда кўчирилган нусхаси 235 байт. У 11 бобдан ташкил топган. Котиб Абдураззоқ Бахший дostonни унинг бирор қисқартилган вариантдан кўчирган ёки унинг 3 боби бошқа бобларга сингдирилган, сарлавҳаси тушиб қолган бўлиши мумкин.

Дostonнинг биринчи боби (1—10- байтлар) худога, иккинчи боби (11—19- байтлар) пайғамбар ва тўрт халифага бағишланган. Учинчи боб (20—33- байтлар) Дод-сипаҳсолорга бағишланади. Афтидан, Дод-сипаҳсолор замонасининг йирик амалдорларидан бири бўлган, чунки дoston автори уни бир неча ўринда

«шоҳим» деб атайди. Шоир бу бобда Дод-сипаҳсолорни фуқаро-парвар, саховатли ва адолатли киши деб мадҳ қилади, уни денгиз, ўзини эса бу денгизга фақат томчилар ҳады қилувчи булутга ўхшатади. Тўртинчи боб (34—39-байтлар) китобнинг ёзилиш сабаби ҳақида бўлиб, шоир уни Дод-сипаҳсолорга бир ёдгорлик сифатида тақдим қилгани ва бу билан ўз хайрихоҳлигини ифодаламоқчи бўлганини таъкидлайди.

Дод-сипаҳсолор бек учун бу китоб,
 Чиқортим очунда оти қолсу теп...
 Билик эттим они шоҳимга ман-уқ.
 Ҳаводорлигимни тукал билсу теп.

Достоннинг 3—4-боблари Аҳмад Югнакийнинг Дод-сипаҳсолордан инъом ва эҳсон кутганини равшан кўрсатади. Достоннинг дастлабки тўрт боби унинг муқаддима қисми бўлиб, асосий қисм бешинчи бобдан бошланади. Боблар махсус сарлавҳалар билан берилиб, 5—8-боблар нав номи билан аталган ва махсус сира рақамлари билан берилган.

Бешинчи боб (40—62-байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боб (63—86-байтлар) тил одобига, еттинчи боб (87—110-байтлар) дунёнинг фонийлигига, саккизинчи боб сахийлик ва бахилликка, тўққизинчи ва ўнинчи боблар (176—226-байтлар) турли хил масалаларга бағишланган бўлиб, ўн биринчи боб (227—235-байтлар) китобнинг хотимасидир. Автор хотимада китобхонга мурожаат қилиб бундай дейди:

Битидим китоби мавоиз масал,
 Уқуса тотир тил емиштак асал...
 Адиб Аҳмад айттим¹ адаб-панд сўзум,
 Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.
 Қалур куз, кечар ёз, борур бу умур,
 Тугатти умурни бу ёзим, кузум.
 Онин уш чиқартим бу туркча китоб,
 Карак қил теб, эй дўст, керак қил итоб.
 Битидим бу тангсуқ тууроф сўзларин,
 Қоли борса ўзум отим қолсу теб.

(Ҳикматли сўз ва насиҳат китобини битидим, уни ким ўқиса, асал тотгандек бўлади. Мен, Адиб Аҳмад, одоб-панд сўзларини айтдим, сўзим қолади, ўзим (ўлиб) кетаман. Куз келади, ёз ўтади, умр ўтиб боради, бу ёз ва кузлар умримни тугатди. Шунинг учун мен бу туркча китобни яратдим, истасанг уни маъқулла, истасанг маомаат қил. Узим (ўлиб) кетганда, номим қолсин деб, бу тансиқ сўзларни ёдгорлик учун битидим.)

Илм-маърифат
 масалалари

Аҳмад Югнакий Урта Оснё илм-фаннинг йирик ўчоқларидан бири бўлиб, оламшумул фан арбобларини етиштирган бир даврда яшади. У диний-мистик адабиётнинг намояндалари сингари инсоннинг илмий фаолияти ва қобилиятини қораламайди, мутакаллим-

¹ Критик текстда: отим.

лар каби дин-шариат доғмаларини илм-фанга қарши кураш востаси қилиб қўлламайди, балки у Юсуф Хос Ҳожиб каби илм-фани ёқлайди, олимлар ва фозиларни улуғлайди, маърифатпарварликни тарғиб қилади, кишиларни илми, маърифатли бўлишга чақиради, жоҳилликка қарши курашади.

Аҳмад Югнакий илм-маърифатни «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг марказий масалаларидан бири қилиб қўйди, дostonнинг асосий қисмини (5 боб — 1 нав) худди шу масала билан бошлади, бошқа боблардаги ахлоқ-одоб масалаларини ҳам илм-маърифат ва олимлар донишмандлиги билан боғлади. Дoston Аҳмад Югнакийни XII асрнинг донишманд маърифатпарвари ва илмнинг жарчиси сифатида гавдалантиради. Шоир олим билан жоҳилни бир-бирига қарама-қарши қўяди, олим илм билан бахт-саодат йўлини топса, жоҳил нодонлиги туфайли кўргуликларга гирифтор бўлади, илм ва олимни қадрлаш, илм ўрганишга тиришиш лозим дейди:

Биликтин оюрман сўзумга ула.
 Биликлякка, ё дўст, ўзунгни ула.
 Билик бирла билинур саодат йўли,
 Билик бил саодат йўлини бўла,
 Баҳолик динор ул биликлик киши,
 Бу жоҳил биликсиз — баҳосиз биши.
 Биликлик биликсиз қачон тенг бўлур?
 Биликлик тиши — эр, жоҳил эр — тиши.
 Сўнгалка йилик -так эранга билик,
 Эран кўрки — ақл, ул сўнгалнинг — йилик.
 Биликсиз — йиликсиз сўнгалтак холи,
 Йиликсиз сўнгалка сунуламас алик.
 Билик билти бўлти эран белгулук,
 Биликсиз тирикла йитук кўркулук.
 Биликлик эр ўлти, оти ўлмату,
 Биликсиз эсан эркан, оти ўлук...

(Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга ўзингни боғла. Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб, саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир. Жоҳил, билимсиз кишилар арзимас қалбак (ақча)дир. Билим билан билимсиз қачон тенг бўлади? Билим билан аёл эр (мард)дир, билимсиз эр аёл (заифа)дир. Суякка илик, эр кишига илм керак. Эринг кўрки ақл, суякнинг кўрки иликдир. Билимсиз иликсиз суякдек бўш — қуруқдир, иликсиз суякка эса қўл узатмайдилар. Эр киши билим ўрганиб, билгувчи бўлиб қолди, билимсиз тирикликда кўргуликлар ичда қолди. Билимли эр ўлса ҳам, оти ўлмайди, билимсиз киши ҳаёт чориди ҳам унинг оти ўликдир.)

Аҳмад Югнакийнинг бу мулоҳазалари, шубҳасиз, прогрессив аҳамиятга эга. Бироқ у бахтни илм ва бахтсизликни жоҳиллик билан боғлаб, реакцион гуруҳларнинг илм-фанга ва илм-фан аҳлига қарши ваҳшиёна курашини танқид қилмади, нодонлик феода-дал-клерикал жамият тузумининг оқибати бўлиб, бу жамият кўпчиликни илм-маърифат бойликларидан маҳрум қилганини туншунмади.

**Ахлоқ-одоб
масалалари**

«Ҳибатул-ҳақойиқ» дидактик достон бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг тематик асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, саҳийлик, баҳиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Ҳос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўғит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлғон сўзлаш ва сергалликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшитгил, билликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак турур.
Тилнинг бакта тутгил, тишинг сиймасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонин сўзлаган эр сўзи сўз соғи;
Укуш янгшаган тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бўшлуг эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуги.
Ҳирадлиқму, бўлур тилн бўш киши?
Тилим бошини еди бу тил, сўз бўши..
Ики ненг бирикса бир эрда қоли,
Буканди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янгшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялғон эрса ул эринг тили..

(Эшитгил, олимлар нима деб айтулар: адабларнинг боши тил сақлашдир. Тилнинг тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан, тилнинг бўшлиғи бир кунни бошга этади. Тилн бўш одам ақлли бўлармиди? Бу тилнинг бўшлиғи киши бошини сйди... Агар кишида икки нарса бирикса: у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлғон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Учуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар ўқ боши.

(Тилнинг билан ўч ҳиссини қўзғама, бил, ўқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди.)

Шоир дostonнинг тўртинчи навида саҳийлик ва баҳиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва саҳийликни баҳиллик ва зиқналикка қарама-қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини, қисман бўлса-да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади.

Ахи арни ўгил ўғар эрса сан,
Бахилга қатир ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи бўлсанг, саҳийларни мақта, бахилларга ўқ-ёйни тўғрила),—

деган шоир сахийлик таърифида айтади:

Қамуғ тил ахи эр саносин аюр,
Ахилиқ қамуғ айб кирини ююр.
Ахи бўл, санга сўз сўкунч келмасун,
Сўкунч келгу йўлини ахилиқ тиюр.
Эгилмас кўнгулни ахи эр эгар,
Тегилмас муродқа ахи эр тегар.

(Барча тилларда сахийнинг мадҳияси айтилади, сахийлик кишининг бутун кирини ювади. Сахий бўл, сенга ҳақорат сўзи тегмасин, сахийлик ҳақорат йўлини тўсади. Эгилмас кўнгулни сахий эгади, етилмас муродга сахий етади.)

Ҳиммат ва саховатни инсоннинг энг яхши фазилати сифатида таърифлаган Аҳмад Югнакий кишиларни қашшоқларга, муҳтожларга ва ситамдийдаларга қарамли ва мушфиқ бўлишга чақиради:

Яроғлиқ ошингни кишига едур,
Яроғ бўлсанг уфроғ ёлингни бутур.
Куч эмган текурма кишига қоли,
Агар текса эмгак кишидинг кутур.

(Яроғли (яхши) ошингни кишиларга едир, қодир бўлсанг, юпун-яланғочларни кийинтир. Зинҳор кишиларга зулм-машаққат етказма, агар шунга мубтало бўлган кишини кўрсанг, уни бу баодан қутқар.)

Алиқларда қутлуғ берикли алиқ,
Олип бермаган ал алиқ қутсуэн

(Берувчи қўл қўлларнинг қутлисидир, олиб бермаган қўл қўлларнинг қутлисидир),—

деган шоир, турли йўллар билан мол-дунё орттирган, бойлигидан на ўзи ва на бошқалар файз топмаган бахил ва эиқна кишиларни аччиқ танқид қилади:

Ҳарис тўймас очун негини терип,
Ҳарислик қаримас, идиси қарип.
Ҳарисликни қўюр ҳарис эр қачон?
Улуб йитса тупроқ ичига кирип.

(Ҳарис киши дунё молини йиғиб олса ҳам тўймайди, ҳарис киши қариса ҳам унинг ҳарислик одаги қаримайди. Ҳарис киши ўлиб, тупроққа кўмилса ҳам ҳарисликдан воз кечмайди.)

Хабар бор берилса агар одами,
Икки қўл динорни ул ўн қўл қилур.

(Шундай нақл борки, агар (ҳарис) одамга икки дона динор берилса, у бунинг ўн динор бўлишини истайди.)

Бахил йиғди зар-сим ҳаромтин ўкуш,
Вабал кўтру борди, узала сўкуш.
Улуш бўлди моли кишилар аро,
Бахил олди андин сўкунчтин улуш.
Қамуғ қозғоникли очун молини
Еюмади, борди, кўрунг ҳолини.

(Бахил ҳаромдан (ҳазар қилмай) кўп олтин-кумуш йиғади, ўзи ўлиб кетади, бироқ ҳақоратларга қолади. Узи ўлгандан сўнг молини бошқалар улашиб олади,

бахилга ҳақоратларгина улуш бўлиб қолади... Дунёнинг талай молини қўлга киритиб, емай-ичмай кетган кишининг ҳолини кўринг.)

Бахиллик ва зиқналикни қаттиқ танқид қилган шоир, бу иллатни таг-томири билан қирқиб ташлаш керак, деган хулосага келади:

Йимишсиз йиғоч-так карамсиз киши,
Йимишсиз йиғочни кесип ўртагил.

Аҳмад Югнакий бахиллик ва зиқналик билан бирга, яшаган муҳитининг айрим бошқа иллатларини ҳам танқид қилади, хушомадгўй ва тамагир кишиларни шафқатсизлик билан фош қилади, бечора ва йўқсилларга юрагидан ачинади.

Будун моллик элга уруб юзларин,
Тузу қул қилурлар озод ўзларин.
Ким ул молсиз эрса, ул эрни кўруб,
Юз уруб качарлар, юмуб кўзларин.

(Кишилар мол-мулки бор бўлган (одамининг) қўлига юз тутадилар, бу билан эрklarини йўқотиб, ўзларини қул қиладилар. Кимки молсиз бўлса, бундай молсиз кишини кўриб, юз ўгириб қочадилар, ундан кўз юмадилар.)

Ундай кишиларнинг дўстлиги ҳам қуруқ сўз ва ясамаликдан иборатдир:

Мажоз бўлди дўстлуқ, ҳақиқат қани?
Минг эр дўстда бири бўлунмас кўни!
Укушрак кишининг ичи гадр әрур,
Кўни дўстунг эрса, тоши бил муни.

(Дўстлик мажоз бўлди, қани ҳақиқат? Минг кишининг ичида битта ҳам тўғри киши топиламайди. Кўп кишилар ичдан сотқиндир, дўстинг тўғри бўлиб кўринса ҳам, буни унинг сиртқи кўрinishи деб бил.)

Шоир амалдорларни, зодагонларни марҳаматли ва шафқатли бўлишга чақиради, арзимас сабаб ёки бирор баҳона билан кишиларни ўлимга маҳкум қилиш ва жазолашга қарши исён қилади.

Бу бир айбдан ўтру бошин кесгучи,
Очунда тирилгу кишисиз қолур.

(Агар бир айб билан бош кесилса, дунёда бирор тирик одам қолмайди.)

Аҳмад Югнакий кўпни менсимаган мутакаббир ва баландпарвоз кишиларни қоралаб, камтарлик ва хуштавозеликни тарғиб қилади:

...Яна бир кераклик сўзум бор санга,
Аёйин ман ани, қулоқ тут манга!
Сўз улдур: такаббурни боштин солип,
Тавозуъни барк тут, ёпуш, кет анга.

(Яна керак бир сўзим бор сенга, уни сенга айтмоқчиман, менга қулоқ сол!
Бу сўз шундан иборат: мутакаббирликни бошингдан чиқар; хуштавозе бўл, шу
хислатга етиш, унга томон бор.)

Улуғлуғқа тегсанг, янгилама ўзунг,
Қоли кийсанг атлас, унутма бўзунг.

(Улуғлиққа етсанг, енгилтак бўлма, атлас кийсанг агар, бўзингни унутма).

Шундай қилиб, Аҳмад Югнакий замонасининг прогрессив донишманди ва мураббийси сифатида ахлоқ-одоб масалалари бўйича қимматли ва ибратли фикрлар баён этди, халқчиллик тенденцияларини илгари суриб, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини танқид қилди. Бироқ у ахлоқнинг ижтимоий-синфий моҳиятини, ярамас хислатларни туғдирган манбаларни идрок этолмади, ҳаёт иллатларини тузатиш чораларини дин ва шариатдан излади.

Дин ва шариат
ҳақида

Аҳмад Югнакий ислом динини эътироф қилади ва уни идеаллаштиради, дostonининг дастлабки мисраларини худога, Муҳаммад пайгамбар ва тўрт халифага атаб, қуръон оятларини келтиради. Шоирнинг диний-хурофий тушунчалари дoston муқаддимаси билан чегараланиб қолмайди, балки у боблардаги айрим масалаларнинг моҳиятига сингиб бориб, шоирнинг фикр-мулоҳазаларидаги зиддиятларни чуқурлаштиради. Йўқсил ва қашшоқ кишиларнинг турмушига ачиниб, ҳимматсиз давлатмандларни қоралаб, уларни мурувватли ва марҳаматли бўлишга ундаган шоир бойлик ва қашшоқликни худонинг «амр-иродаси», «тақдири азал» билан боғлайди:

Санга ранж, анга ганж берикли уғон,
Жазаъ қилма, ё ранж идиси туруп.

(Сенга ранж, унга ганж берувчи худонинг ўзидир, эй ранж чекувчи киши,
сен (бунга қарши) нола-фигон қилма.)

Шоир бу билан ҳам чекланиб қолмайди; у жафо чекувчиларни золимларга қарши бош кўтармасликка, балки уларга содиқ ва вафодор бўлишга даъват қилади:

Жифо қилдачингга ёнут қил вафо,
Оримас неча юса қон бирла қон.

(Қимми жафо қилса, сен бунинг эвазига вафо қил, қонни қон билан ювиб бўлмайди.)

У кишиларни художўйликка, тоат-ибодат қилишга, бандалик ҳодаларига тўла содиқ бўлишга чақиради, ислом ғариб бўлди, худога тобелик мажозий бир нарсага айланиб қолди деб шикоят қилади:

Ғариб эрди ислом, ғариб бўлди боз,
Ибодат риё бўлди, обид — мажоз.
Харобат ўрамин бўлуб ободон,
Хароб бўлди масжид, бутун бенамоз.

(Ислом ғариб эди, у янада ғариб ўлди, ибодат риёга, бандалик мажозга айланди. Майхоналар кўчаси обод бўлди, масжидлар хароб, кишилар бенамоз бўлди.)

«Бу кун бор ёрин йўқ бу дунё нанги» — «Дунёнинг буюмлари бугун бор-у, эртага йўқ» деган шоир дунёни бир работга, ҳаётни қарвонга ўхшатади:

Бу очун биликлик йизин излагил,
Роботқа тушукли тушар кўчулук.
Унг орқини ўзади қўпуб йўл тутиб,
Унги қўнмиш орқини неча кўчулук.

(Бу дунё бир қўниб кетадиган қарвонсаройга ўхшайди, дарҳақиқат, саройга тушган одам тезда у ердан жилиши керак. Аввал қарвон туриб йўл олади, ундан кейин бошқалар йўлга тушадилар.)

Аҳмад Югнакийнинг фикрича, «фоний дунё» заҳарли илонга ўхшайди, у роҳат кўриш учун эмас, балки азоб чекиш учун яратилган, унинг турли-туман аччиқ томонларига кўникиш, уларга сабр-чидам билан бардош бериш керак; бахт — роҳат эса тушдир, хаёл ёки қушнинг бир зумда учиб ўтишидир:

Ёзинги булут-так ё туш-так холи,
Дарангсиз кечар бахт ё қуш так учар.

...Ниқоб кўтрур очун, бирар юз очар,
Езар қўл қучар — так, яна тарк қочар.

(Бахт хаёл билан ёзги булут ё тушдек тез ўтиб кетади, ёки қушдек учди. Дунё ниқобини кўтариб, бир оз вақт юзини очиб кўрсатади, қўлларини ёзиб гўё бағрига олмоқчи бўлади-ю, тезда қочади.)

«Ҳибатул-ҳақойиқ»даги прогрессив қарашлар билан реакциян тушунчалар ўртасидаги кураш фақат Аҳмад Югнакийнинг дунё-қарашидagi зиддиятлар ва унинг ички драмаси бўлмай, балки биринчи навбатда, дoston яратилган давр қарама-қаршиликларининг инъикосидир. Дoston Аҳмад Югнакийнинг мана шу қарама-қаршиликлар билан яшаганини, унинг реакциян қараш ва тушунчаларни бутунлай улоқтириб ташлашга ожиз бўлганини, лекин, шунга қарамай, илм-маърифат ва яхши хулқ-одобнинг жарчиси эканини кўрсатади.

Дostonнинг
бадий хусусиятлари
ва тили

«Ҳибатул-ҳақойиқ» автори бирор воқеани, саргузаштни ҳикоя қилиш вазифасини эмас, балки илм-маърифат, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар ҳақида мулоҳаза юритиб, кишиларга ўнгит бериш вазифасини ўз олдига қўяди. Шунга кўра, «Ҳибатул-ҳақойиқ» дидактик дoston бўлиб, бу унинг бадий

хусусиятлари ва услубини белгилайди. Гарчи дostonда воқеавий сюжет бўлмаса ҳам, унинг боблари мазмуни ва моҳияти билан ўзаро узвий боғланиб, бир бутун композицион қурилишни вужудга келтиради. Автор дostonнинг бобларида турли хил объект, хислат ва тушунчаларни муқояса қилиш ва уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш асосида улардан ҳар бирининг ўзига хос ижобий ёки салбий томонини очади, яхшилариини эътироф ва тарғиб қилади, ёмонларини қоралайди ва рад этади. Бу усул авторга дostonда қўйилган масалаларни маълум конфликт фонида ёритиш ва яқунлаш, мулоҳазалардан келиб чиқадиған ўғитнинг таъсирини кучайтириш ва асарнинг бадий қимматини ошириш имконини беради. Маърифат билан жаҳолат, сахийлик билан бахиллик, тўғрилиқ билан эгрилик, хуштавовезелиқ билан одобсизлик ва бошқалар мана шундай муқояса қилиш ва қарама-қарши қўйиш усули билан ёритилади. Бироқ автор ҳамма вақт ҳам зиддиятларни изчилик билан ёритиш ва ечишга эришолмайди; дostonнинг лирик қаҳрамони — Аҳмад Югнакий қиёфасида, бир томондан, маърифатпарвар ва халқчил кишини, иккинчи томондан эса «тақдир»га кўниқувчи кишини ва улар ўртасида зиддиятлар давом этганини кўрамайди.

Дидактик дoston жанрига хос бўлган хусусиятлар асарнинг бадий хусусиятлари доирасини хийла чеклаб қўяди, у автор олдига воқеавий сюжетни ҳикоя қилиш, темани персонажларнинг ҳаёт ва кураш йўлини тасвирлаш орқали ёритишни шарт қилиб қўймайди. Бироқ, шунга қарамай, Аҳмад Югнакий бадий тил воситалари, халқ мақоллари ва таъбирларини қўллаш орқали асарнинг бадийлигини хийла оширишга муваффақ бўлган.

«Хибатул-ҳақойиқ»да кўпроқ учрайдиған бадий тил воситаларидан бири ўхшатишдир. Аҳмад Югнакий баъзан традицион ўхшатишларни такрор-такрор ишлатса ҳам, лекин у янги ва оригинал ўхшатишлар ҳам ярата олган. Дostonнинг муқаддимасида автор Дол-сипаҳсолорини денгизга ва ўзини ёмғир томчисига ўхшатади. Бироқ бу томчи шундай томчики, у денгизга тушиб, садафдан қимматли дур ясайди. Билимли киши қимматбаҳо олтинга, жоҳил киши арзимас, қалбаки ақчага, билимли аёл эр кишига, билимсиз эр аёлга, билимли иликни суякка, билимсиз иликсиз суякка, қарамсиз киши мевасиз дарахтга, дунё карвонсаройга, тўғри сўз асалга, ёлғон сўз оғизни ачитувчи пиёзга ўхшатилади ва ҳоказо.

Шоир асал — ари, харобот — ободон, минг — бир, атлас — бўз каби тазод приёмини; булут уялади, дунё (бир гўзал каби) ўз бетидан чодирини олади, яъни тонг отади каби метафораларни; ула — эшит ва ула — боғлангин, эртагил — сургин ва эртагил — эр дегин каби сўз ўйинларини усталик билан ишлатади. Шу билан бирга у такрир, аллитерация каби поэтик усулларни

ҳам қўллайди. Булар шеърӣ мисраларнинг мазмуини бойитиш ва унинг бадий қимматини оширишга хизмат қилади.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» ҳам, «Қутадғу билиг» сингари, арузнинг мутақориб баҳрида (фаулун фаулун фаулун фаул) яратилган. Аҳмад Югнакий, асосан, бу баҳрнинг ҳижо тузилиши қондасига риоя қилса ҳам, бироқ вазннинг равонлигини таъминлаш мақсадида баъзан ҳижоларнинг чўзиқлиги ва қисқалиги қондаси доирасидан четга чиқиб, ҳижонинг формасигагина эмас, балки ўқишлиши ва талаффузига ҳам кўпроқ эътибор беради. Шунга кўра у ули товуш билан тугалланган ҳижоларни баъзан аруз қондасига қарама-қарши равишда чўзиқ ҳижолар ўрнида қўллайди, бошқа сўз билан айтганда, «имола» деб номланган усулни қўллайди.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг муқаддима боблари ғазал йўлида қофияланган бўлиб, боблар халқ қўшиқларига хос «а-а-б-а» тўртлик тарзида қофияланган. Бироқ айрим ўринларда тўртлик қофияси бузилади. Бу ҳолат китобдан нусха кўчиришда котибларнинг эътиборсизлиги билан содир бўлганми ёки аслида шундай бўлганми — айтиш мушкул. Достонда «унун — урун» каби оч қофия ишлатиш, радифни қофия ўрнида қўллаш ҳоллари ҳам баъзан кўринади. Бироқ бу фактлар Аҳмад Югнакий шеър тузилиши қондаларини яхши эгалламаган деган хулосага олиб келмайди. Афтидан, шоир бундай ҳоллар мисраларнинг умумий моҳиятига путур етказмайди деб ўйлаган бўлса керак.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» қадимги туркий адабий тилининг қимматли ёдгорлигидир. «Ҳибатул-ҳақойиқ»да «Қутадғу билиг»дагидек қадим (кийим), келинки (кейинги), адоқ (оёқ), қўд (қўй — «қўймоқ» феълидан) каби сўзлардаги «д» архаик элементи, адиз (баланд), очун — ажун (дунё), акши (карвон), чигай (қашшоқ, гадо) каби архаик сўзлар сезиларли даражада учраса ҳам, лекин бу дostonнинг тили «Қутадғу билиг»нинг тилига нисбатан кейинги адабий ёдгорликларнинг тилига хийла яқинроқдир. Бу ҳол эски туркий адабий тилининг турли шевалар ҳисобига ва маълум даражада форс-тожик ва арабча сўзларни ўзлаштириш йўли билан тараққий этиб берганини кўрсатади.

Халқ мақоллари ва таъбирлари дostonнинг тилини ҳам, мазмуини ҳам бирмунча бойитади. Халқ мақолларига алоҳида эътибор берган шоир бундай деган эди:

Базадим китоби мавоиз, масал,
Боқиғели, ўқуғли осиг олсу теп.

(Уқиган ва эшитганлар фойдалансин деб, китобимни насиҳат ва мақоллар билан безадим.)

У халқ мақолларини айнан ёки уларнинг мазмуини сақлаган ҳолда формасини шеърӣ мисраларга мувофиқлаштириб беради. Мисоллар:

...Бу бир сўз ўзоғи ўрулмиш масал:
 Куни бўл, кунилик қил, отин куни,
 Куни тею билсун халойиқ сени.
 Кунилик тўнин кий қўюб эгрилик,
 Кидим, тўн тўлувси кунилик тўни.

(...Бу қадимги бир сўз мақол бўлиб кетган; тўғри бўл, тўғрилиқ қил, отинг тўғрилиқ бўлсин, халойиқ сени тўғри деб англасин. Тўғрилиқ тўнини кий, эгриликни ташла, кийим-тўнинг тўғрилиқ тўни бўлсин.)

Учуктурма эрни тилин, бил, бу тил,
 Башақ турса, бутмас, бутар ўқ боши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини қўзгама, бил: ўқ яраси битиб кетади-ю. тил яраси битмайди.)

Оримас неча юса қон бирла қон.
 (Қонни қон билан ювиб (тозалаб) бўлмайди.)

Бундай мисралар халқнинг тўғрилиқ ҳақидаги донишмандона сўзлари, «Қилич яраси тузалади, тил яраси тузалмайди», «Қонни қон билан ювиб бўлмас» каби мақолларнинг мазмуни асосида яратилгандир.

Аҳмад Юғнакий фикр-мулоҳазаларидаги зиддиятларига қарамай, ўз даврининг прогрессив шоири ва мутафаккири сифатида гавдаланади. У «Ҳибатул-ҳақойиқ» дostonи билан қадим туркий адабий тили ҳамда адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Гарчи «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг нусхалари у қадар кенг тарқалмаган бўлса ҳам, у Навоий каби буюк сўз санъаткорининг назар-эътиборидан четда қолмаган эди. Навоий «Насоимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси») асарида «Ҳибатул-ҳақойиқ»дан парча келтириб, шоирнинг кўзи ожиз бўлганини қайд этади. Шунингдек, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган хатларидан бирида ҳам «Ҳибатул-ҳақойиқ»дан мисралар келтиради. Навоийга «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг таниш ва манзур бўлиши Аҳмад Юғнакийнинг адабиёт тарихида муҳим ўрин тутганини, унинг ижодиёти ўзбек адабий тили ва адабиёти билан ҳам алоқадорлигини яна бир қарра таъкидлайди.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий тасаввуфнинг ва тасаввуф адабиётининг йирик вакили, яссавия (ёки жаҳрия) тариқатининг асосчисидир. Яссавия реакцион феодал-клерикал гуруҳларнинг дунёқарашини ифода этган, ислом динини, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилган, меҳнаткаш халқ оммасини муҳтожлик ва ҳуқуқсизликка кўникишга, эксплуататорларга қулдек тобе бўлишга чақирган энг реакцион тариқатдир. Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» деб аталган шеърлари ва унинг издошларининг ижодиёти, асосан, худди шу мақсадга хизмат қилган эди.

Аҳмад Яссавийнинг шахси ҳақида Утган ва ўтмаган «авлиё»лар, машойхлар ҳақида афсона ва ривоятлар яратиш дин ва тасаввуфни тарғиб этиш формаларидан бири эди. Аҳмад Яссавий ҳам афсона ва ривоятларга ўралиб кетган «авлиё», шайхдир. Унинг тўғрисида шу қадар кўп ва қисман бир-бирига зид афсона ва ривоятлар яратилганки, Урта Осиё, Қозоғистон, Татаристон, Туркия ва бошқа ўлкаларда ўтмишда кенг шуҳрат топган бу шайхнинг шахсига доир тарихий ҳақиқатни аниқлаб олиш ниҳоятда мушкулдур.

Аҳмад Ясси (Туркистон)да руҳоний-шайх оиласида туғилди. Отаси Иброҳим Ясси ва Сайрамда узоқ йил шайхлик қилган ва кўп муридлари бўлган экан. Ривоятлар Шайх Иброҳимни унинг отаси Маҳмуд, бобоси Ифтихор ва бошқалар орқали Муҳаммад пайғамбарнинг қизи — Фотима наслига боғлайди. Аҳмад Яссавийнинг болалик йиллари Сайрамда ўтади. Гўдаклик чоғида отаси ўлиб, Арслонбоб деган эшоннинг қўлида қолади. Арслонбоб ўлгандан кейин Бухорога бориб, машҳур мутасаввиф Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф бўйича таълим олади. Юсуф Ҳамадонийнинг вафотидан кейин унинг ўрнига халифалик қилади, сўнг йирик бир мутасаввиф сифатида Туркистон музофотига қайтиб келади. Аҳмад Яссавийнинг шайхлик фаолияти авж олиб кетади. У ўзини кароматли бир авлиё қилиб кўрсатади, ваъзхонлик қилади, кўплаб муридлар овлайди. Аҳмад Яссавийнинг шуҳрати ортади, унинг тўғрисида хилма-хил афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад» деган овозлар тарқалади, турли жойлардан «пирга қўл бериш учун» кўплаб кишилар келади.

Ривоятларга кўра, Аҳмад Яссавий пайғамбардан ортиқ умр кўришни (Муҳаммад 63 ёшида вафот этган) гуноҳ деб билиб, 63 ёшида ертўлага — чиллахонага кирган эмиш, 60 кеча-кундуз рўза тутган эмиш, умрининг охириги йилларини ўша чиллахонада

нуқул тоат-ибодат билан ўтказган эмиш. Айрим манбаларда, жумладан, Мавлоно Хусомиддин Сиғноқийнинг рисоласида Аҳмад Яссавий 130 йил умр кўрган деб маълумот берилади. Бу маълумотда муболага бўлиши мумкин. Бироқ кўпчилик манбаларнинг кўрсатишича, Аҳмад Яссавий 1166(562) йилда вафот этган.

Шайх ва эшонларнинг мозори, қадамжой ва зиёратгоҳлар дин ва хурфотни тарғиб этиш, халқнинг онгини заҳарлаш жойи ва катта даромад манбаларидан бири эди. Шунинг учун ҳам феодал-клерикал гуруҳлар шайх ва эшонларга сағана ва мақбара ясашга катта эътибор берганлар, ҳатто аслида ўтмаган «авлиё» ва «машойих»ларга ҳам «хурмат» билан қараб, уларнинг мурдаси бўлмаган ерларга ҳам сағана ва мақбаралар бино қилганлар. Сайрам, Туркистон шаҳарларидаги ва уларнинг атрофидаги «муқаддас» мазор, қадамжой ва зиёратгоҳларнинг бир қанчаси Аҳмад Яссавий ва унинг аждодлари номига қўйилган. Сайрамнинг турли жойларида Аҳмад Яссавийнинг отаси Шайх Иброҳимнинг, онаси Қорасоч момонинг, ака-укалари Латиф ота ва Мустафоқули оталарнинг қабри бор. Аҳмад Яссавийнинг ўзи эса Яссиди дафн қилинган. Жаҳонгир подшо Амир Темур 1395—1397 йилларда Аҳмад Яссавийнинг ёски қабри ўрнига катта ва муҳташам мақбара қурдирган. Ривоятларга кўра, Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Яссавий авлодининг мол-мулкни талаган экан, Тўхтамишни енган Темур бу мол-мулкни ундириб олибди ва унинг эвазига бир катта мадраса қуришга буйруқ берибди, бироқ Темурнинг вафотидан кейин бу иш амалга ошмай қолибди. Бошқа феодал ҳукмдорлар ҳам Аҳмад Яссавий ва унинг мазорига эътиқод ва ихлос билан қараганлар. Масалан, Қўқон хони Амир Умархон 1819 йилда Туркистонни босиб олаётганида, Яссавий қабрини зиёрат қилади, худойиликка 70 кўй сўйдиради ва шайхларга инъом беради. Бу фактлар феодал давлатнинг теократик характерини яна бир карра равшан очиб беради. Феодал ҳукмдорлар шайх ва авлиёларга ихлос ва эътиқод қилиш билан, бир томондан, дин ва тасаввуфни тарғиб қилсалар, иккинчи томондан, ўз «подшоҳи исломлик» шон-шўҳратларини ҳам оширишга уринадилар. Чор қўшинлари Туркистонни босиб олган вақтда Яссавий мақбараси бирмунча хароб бўлди. Шунинг учун чор ҳукумати 1884 йилда мақбарани тиклаш ва уни сақлаш учун 15 000 сўм пул ажратди. Бу билан чоризм, бир томондан, феодал-клерикал гуруҳларнинг норозилигини бостиришга, иккинчи томондан, дин ва хурфотни кучайтириб, ўз сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкамлаб олишга интилди¹.

¹ Аҳмад Яссавий мақбараси халқ меъморчилигининг ёдгорлигидир. Шунинг учун ҳам 1928 йилда давлат томонидан махсус маблағ ажратилиб, бу мақбаранинг шикаст-ректи тузатилган.

Туркистонда Аҳмад Яссавийнинг мақбараси яқинида 1896 йилга қадар бир қабр бўлган ва у қабр Аҳмад Яссавийнинг қизи Жамолхоним қабри деб юритилган. Аҳмад Яссавийнинг бошқа қизи Гавҳар-Хуштари номига нисбат берилган иккинчи бир қабр эса ҳозир ҳам бор. Айрим маълумотларга кўра, Тошкентда (Госпитальная районида, бу ер эски Тошкентнинг марказий бир қисми бўлган) Аҳмад Яссавий ўғилларидан бирининг қабри бўлган экан.

Аҳмад Яссавий тўғрисидаги афсона ва ривоятлар ҳам феодал-клерикал гуруҳларнинг халқ оммасини эксплуатация қилиши ва унинг онгини заҳарлаши учун қўл келар эди. Шунинг учун ҳам ўтмишда Аҳмад Яссавий ҳақида жуда кўп афсона ва ривоятлар яратилган.

Шундай қилиб, Аҳмад Яссавий шахсига доир айрим маълумотлар бирмунча ишончли бўлса ҳам, бироқ уларнинг кўпи, бошқа шайх ва авлиёларга доир маълумотлар сингари, афсона ва ривоятлар билан қўшилиб кетган.

«Девони ҳикмат» Аҳмад Яссавий, бошқа кўп мутасаввифлар каби, сўз санъатидан фойдаланиб, ислом ақидаларини, жаҳрия тариқатини тарғиб қилувчи шеърлар битди. Унинг шеърлари «Ҳикмат», шеърлар тўплами эса «Девони ҳикмат» номи билан юритилди.

«Девони ҳикмат»нинг яратилиш тарихи, унинг ким томонидан ва қачон тузилгани маълум эмас. Девоннинг энг эски нусхалари ҳам сақланиб қолмаган. Бизга маълум бўлган XV асрда кўчирилган тўртта ҳикматни ҳисобга олмаганда, қўл ёзмаларнинг энг қадимгилари XVII асрга мансубдир. Утган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «Девони ҳикмат»нинг босма нусхалари ҳам пайдо бўла бошлаган. У Тошкент, Қозон ва Истамбулда бир неча бор нашр этилган.

«Девони ҳикмат»нинг қўл ёзма нусхалари ҳам, босма нашрлари ҳам бир-биридан жуда фарқ қилади. Уларда шеърлар миқдори бир хил эмас, бирида бўлган кўпгина шеърлар иккинчи бирида йўқ, борлари эса ҳамми ва тексти жиҳатидан бир-биридан катта фарқ қилади. Шеърларда зикр этилган ном (ёки тахаллус) ҳам бир хил эмас. Масалан, «Девони ҳикмат»нинг шеърлар миқдори жиҳатидан энг катта нусхаси бўлган бешинчи Қозон нашрини олайлик. Унда 149 ҳикмат берилган бўлиб, улардан 109 ҳикмат бевосита Аҳмад Яссавийнинг номи билан боғлиқдир. Бу ҳикматларда Аҳмад Яссавий номи «Қул Хожа Аҳмад», «Хожа Аҳмад Яссавий», «Аҳмад ибн Иброҳим», «Султон Хожа Аҳмад Яссавий», «Яссавий мискин Аҳмад», «Мискин Яссавий» ва «Хожа Аҳмад» тарзида берилган, айрим ҳикматларда эса қисқаргина «Аҳмад» ёки «Аҳмадий», «Қул Аҳмад» ёки «Мискин Аҳмад» номлари ишлатилган. Юқоридаги номлар билан келган айрим шеърлар бошқа китобларда, масалан, Сулаймон Боқирғонийнинг

«Боқиргон китоби»да, Мулло Шамсиддин Ҳазратийнинг ҳикматларида ҳам учрайди. Бундан ташқари, «Девони ҳикмат» нусхаларига Қул Шариф, Мискин Ғариб, Қул Асад, Худойдод, Қул Нодирий, Қул Сайфиддин, Бобо Мочин, Мискин Қосим, Мискин Азим ва бошқа авторларнинг шеърлари ҳам киритилган. Айрим шеърларнинг автори умуман кўрсатилмаган.

Тил ва услуб жиҳатидан ҳам «Девони ҳикмат» нусхалари бир-биридан катта фарқ қилади. «Девони ҳикмат»нинг бирорта нусхаси ҳам Яссавий тилининг, XII аср ўзбек тилининг айнан асл ёдгорлиги бўла олмайди. Чунки Яссавий ҳикматлари оғиздан оғизга кўчиб, китобдан китобга ўтиб, ўз асл тилини алақачонлар ўзгартириб юборган эди, унда қадимги тилининг айрим архаик элементларигина сақланиб қолган. Шеърлар мазмуни жиҳатидан ҳам фарқ этади, ҳатто баъзан зид келади. Бу эса профессор А. К. Боровков таъкидлаганидек, «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг қайси бири бевосита Аҳмад Яссавийга мансуб эканини аниқлашни ғоятда мушкуллаштиради ва уларнинг аслини тасаввур этишга имкон бермайди¹. Лекин, шунга қарамай, «Девони ҳикмат» шеърларининг кимга мансублиги ва уларнинг ўзгариб бориши ҳақида, мулоҳаза тарзида бўлса ҳам, қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг хилма-хил ўзгаришларга учраганига қарамай, девоннинг ғоявий негизини асосан Аҳмад Яссавий шеърлари ташкил этади. Бу фикр Аҳмад Яссавий номи турли шаклда эфир этилган шеърларга (албатта, ҳаммасига ҳам эмас) тааллуқлидир. Яссавий шеърларининг тили ва услуби ўзгариб борган бўлса ҳам, лекин уларнинг асосий ғоявий мазмуни сақланиб қолган.

2. «Девони ҳикмат» бевосита Аҳмад Яссавийнинг ўзи томонидан эмас, балки кейинроқ унинг мухлислари томонидан тузилган бўлиши керак. Агар «Девони ҳикмат»ни Аҳмад Яссавийнинг ўзи тузганда эди, девон шу даражада хилма-хил ўзгаришларга учрамаган бўлура эди.

3. Узоқ замонлар давомида «Девони ҳикмат»га турли хил ўзгаришлар киритилган. Бу ўзгаришлар шеърларнинг миқдори ва ҳажмига ҳам, уларнинг тил ва услубига ҳам тааллуқлидир. Яссавий ҳикматларининг тили ва услуби ўзгариб, кейинги даврларнинг тилига мувофиқлашиб борган, таҳрир қилинган, Яссавий ҳикматларига ўхшатма ёки тақлид тариқасида янги ҳикматлар яратилган, уларнинг кўпчилиги Яссавий номи билан аталган; «Девони ҳикмат»даги шеърлар алфавит сираси билан жойлаштирилиб, девонга «Дебоचा» ҳам илова қилинган ва ҳоказо.

Яссавий ҳикматларининг ўзгариб борганини улардаги «Туг-

¹ Қаранг: А. К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка, I (Определение языка Хикматов Аҳмада Ясеви), «Советское востоковедение», V, 1948.

қан ерим ул муборак Туркистон» каби кўпгина мисралар ҳам кўрсатади. Чунки илгари Яссий деб номланган шаҳар фақат XV асрнинг охиридан бошлаб Туркистон деб юритилган.

4. «Девони ҳикмат»га Яссавий шеърлари ёки Яссавийга нисбат берилган шеърлардан ташқари, унинг шогирдлари ва мухлислари томонидан яратилган шеърлар ҳам киритиб турилган.

5. «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» номи билан айтилган бир қатор шеърлар, проф. А. К. Боровков таъкидлаганидек, Аҳмад Яссавий шеърлари бўлмай, балки шу номдаги бошқа шоирнинг шеърлари бўлиши мумкин. «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» номи билан келган кўпчилик шеърларнинг аруз вазнида бўлиши (Яссавий ҳикматлари асосан бармоқ вазнидадир), уларнинг тил ва услуб жиҳатидан XV аср адабиётига яқин туриши шуни кўрсатади. А. К. Боровковнинг фараз қилишича, «Девони ҳикмат»даги «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» Камолиддин Иқнонийнинг муриди шайх Саид Аҳмад (XV аср) бўлиши мумкин.

6. Модомики, «Девони ҳикмат» турли ўзгаришларга учраб, Аҳмад Яссавийнинг кўпдан-кўп шогирдлари, мухлислари ва мутасаввиф котиблар томонидан «таҳрир» қилинган, Яссавий ҳикматларига тақлид қилиб ёзилган ва мустақил битилган шеърлар билан тўлиб борган экан, у фақат Яссавийнинг бадий ёдгорлиги бўлмай, балки яссавия-жаҳрия тариқатининг бир неча асрлик умумий адабиёт ёдгорлигидир. Тил ва услубнинг фарқ-тафовутлари ҳам, мавзу ва мазмундаги зиддиятлар ҳам (гарчи бундай зиддиятлар бир шахснинг ўзида ҳам содир бўлиши мумкин бўлса-да) шуни кўрсатади.

Дин ва тасаввуф —
«Девони ҳикмат»
нинг етакчи гоъвий
негизи

Дин ва тасаввуф «Девони ҳикмат»нинг етакчи гоъвий негизидир. Биз илк тасаввуфнинг ислом динига нисбатан маълум оппозицияда бўлгани, бироқ Муҳаммад Ғазолийдан бошлаб унинг деярли тамомила ислом динига мослашиб, унга тобе бўлиб кетганини биламиз. Тасаввуфнинг яссавия-жаҳрия тариқати ҳам худди шундай эди. Буни, жумладан, «Девони ҳикмат»да равшан кўриш мумкин. Ундаги шеърларда дин билан тасаввуф шунчалик чатишиб кетганки, уларни маълум бир чегара билан ажратиш мумкин эмас. Зотан, шундай бўлиши ҳам табиий эди, чунки ислом дини ҳам, яссавия тариқати ҳам (ўзига хос айрим хусусиятларидан қатъи назар) бир синфнинг — ҳукмрон феодалларнинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалайди.

Аҳмад Яссавий ислом динининг қонун-қоидалари ва урф-одатларининг йиғиндиси бўлган «шариат»ни, тасаввуф маслаги бўлган «тариқат»ни, ишқи илоҳийни — «маърифат»ни, худо ва унга эришмоқни — «ҳақиқат»ни зўр бериб тарғиб қилади. Шунга кўра ҳам, «Девони ҳикмат»га ёзилган дебочада «Эй дарвиш, билгил ва огоҳ бўлгилким, аввал калимаи шариат, иккинчи калимаи та-

риқат, учинчи калимаи маърифат, тўртинчи калимаи ҳақиқатни билмак керак. Сўфи бўлиб бу калималарни билмаса, сўфи эмас»,— дейлади ва бу тўрт «калима» (сўз)га «Қуръон»даги бевосита Муҳаммад пайғамбарга бағишланган оятлар орқали изоҳ берилади.

Аҳмад Яссавийнинг фикрича, «шариатсиз» «тариқат», «тариқатсиз» «маърифат», «маърифатсиз» «ҳақиқат» бўла олмайди; булардан ҳар бири иккинчи бири учун бир босқич бўлиб, уни тўлдирди, такомиллаштиради. Бу тўрт босқич киши ҳаёти ва фаолиятининг асл моҳиятини ташкил этар эмиш. Бинобарин, киши эртаю кеч тоат-ибодат қилиши, «Қуръон» ўқиши керак эмиш. Шунда у маърифат ҳосил қилар ва олим бўлар эмиш. «Девони ҳикмат»даги кўп шеърлар ва айниқса ундаги Муҳаммад пайғамбарга, халифа ва саҳобаларга бағишланган ҳамду санолар тоат-ибодат қилишга чақиради.

Аҳмад Яссавий кишиларни худога банда (тобе, қул), пайғамбарга уммат бўлиш ва тоат-ибодат қилишга чақариш билан, бошқача айтганда, дин ва шариатни тарғиб қилиш билан чегараланиб қолмайди. У зўр бериб тасаввуф тариқатини, хусусан, унинг мистицизм ва аскетизм ақидаларини тарғиб ва ташвиқ қилади. Унинг таълимотига кўра, киши бутун ҳаётини худога, илоҳий ишққа бағишлаши, ундан бўлак барча нарсани (худодан мосивони) рад этмоғи керак эмиш. Чунки ҳаётнинг моҳияти ҳам, яшамоқнинг мақсади ҳам худога —«ҳақиқатга эришмоқдан иборат эмиш.

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматларида мистика билан аскетизм, «сирлар олами»га ғарқ бўлиш билан таркидунёчилик бир-бирига чатишиб кетади. Аҳмад Яссавий «Мавту қабла анта мавту» («ўлмасингиздан бурун ўлинг») деган тезисни илгари суради. Бу — киши бутун дунёдан, ўзалигидан, ҳаётнинг неъматларидан воз кечиши, ўзини ҳар жиҳатдан қийнаб, ўлимини яқинлаштириши керак, яъни тирик мурда бўлиши керак, деган сўздир. «Дунёни пучак пулга сотқум келур», — деган Аҳмад Яссавий: «Туфроқ бўлғил, олам сани босиб ўтсун», «Юз минг бало бошқа тушса, инграмагил», «Бало келса, тоқат қил», «Дунё учун гам ема, ҳақдин ўзгани дема», — деб «насиҳатгўйлик» қилади.

Хўш, Яссавий «насиҳат»ларининг ижтимоий-синфий моҳияти ва мақсади нимадан иборат эди?

Яссавий «насиҳат»лари феодал-клерикал ҳукмронлигини мустаҳкамлашга, эксплуататорларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган эди. Бу «насиҳат»лар меҳнаткаш оммани эксплуататорларга қулларча итоатда бўлишга, ҳар қандай жабр-зулмга кўниб ва кўниқиб шукур қилишга ўргатар эди. У бунга амал қилмаган кишиларга дўзах қийноқлари билан даҳшат солар эди. Киши қанчалик кўп жабр-зулм кўрса, азоб-машаққат чекса, «У дунё» да шунчалик азиз ва бахтиёр бўлар эмиш. Бинобарин, киши «бир бетига урганга иккинчи бетини тутиб бериши» керак эмиш.

Хуллас, Аҳмад Яссавий бу «насиҳат»лари билан меҳнаткаш

омманинг ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик ҳаракатларини бўғиб ташлашга, «у дунё»нинг қийноқлари ёки ноз-неъматлари билан уларнинг онгини заҳарлашга интилар эди. Шу билан бирга, Аҳмад Яссавий «насиҳат»ларидаги бадбинлик ва таркидунёчилик жамиятнинг ижтимоий тараққиётига, айниқса, маданият ва маърифатнинг юксалишига қарши, илм-маърифатни емириб-ташлашга, нодонлик ва жаҳолатни тарғиб қилишга қаратилган эди.

Аҳмад Яссавийга нисбат берилган шеърларда — «Девони ҳикмат»да баъзан етакчи мавзу ва ғояга зид шеър ва алоҳида мисралар учрайди. Аммо бу «Девони ҳикмат»нинг етакчи моҳиятини ўзгартириб юборолмайди, мустасно ўрин тутади. Чунки:

1. Аҳмад Яссавий мазлумларга қарата: «Золим агар жафо қилса, олло дегил»; «Золим агар зулм айласа, менга йиғла, Ёшинг сочиб, менга сизғиниб, белинг боғла», — дер экан, у бу билан мазлумларни золимларга қарши бош кўтармасдан, худога ва ўзи каби «авлиё»ларга сизғинишга, ҳар қандай курашдан воз кечишга чақиради.

2. Меҳнаткаш омманинг бошига тушган барча жабр-ситам ва азоб-машаққатлар кишиларнинг дин ва шариат, қуллик ва тобелик йўлидан тойганлари учун худо томонидан юборилган жазо эмиш. Бунга феодал-клерикал гуруҳлар эмас, балки омманинг ўзи айбдор эмиш. «Худога яқин турган» Аҳмад Яссавийнинг ўзи эса:

«Ҳақиқатдин сўзлар айтдим, эшитмадинг,
Золимларни илгин узун қилдим mano»,—

деб, очикдан-очик золимларни қўллайди, уларнинг «қўлини узун қилиб», жабр-ситамга кенг йўл очиб беради.

3. Золимларни «қоралаш» ва мазлумларга «мушфиқлик» дин ва тасаввуфни кенгроқ тарғиб қилиш ва кишиларни тузоққа илинтириш учун, умуман, дин-шариат намояндалари, жумладан мутасаввифлар томонидан қўлланилган мунофиқона бир восита эди. Диннинг муқаддас деб аталмиш китобларида, жумладан «Қуръон» да ҳам бундай «эзгу» ўринлар бор.

4. Золимларга қарши норозилик қайфиятлари ва мазлумларга мушфиқлик майлларини ифодаловчи айрим шеър ва шеърий парчалар бирмунча радикалроқ позицияда турган кишилар томонидан яратилиб, кейинчалик «Девони ҳикмат»га кириб кетган бўлиши ёки (агар улар ҳақиқатан Аҳмад Яссавийга мансуб бўлганда) Яссавий ижодида мустасно бир ўрин тутиши, ижоднинг маълум этапига хос бўлиши мумкин. Буларнинг барчаси Аҳмад Яссавий шеърларининг асл нусхалари ёки қадимийроқ нусхалари топилиб, жиддий текстологик ишлар олиб борилгандагина равшанлашади. Ҳозирги мулоҳазаларда эса мавжуд қўл ёзма ва нашрларга асосланилди.

«Девони ҳикмат»
нинг шеърини тузил-
ши ва тили

Яссавий ҳикматлари бизга қадар айнан етиб келган эмас. Бинобарин, биз Яссавий ҳикматларининг бадий хусусиятлари ва тили ҳақида эмас, балки хилма-хил ўзгарिश ва янгилıklar киритилган «Девони ҳикмат»нинг бадий хусусиятлари ва тили ҳақида фикр юрита оламиз.

«Девони ҳикмат»даги айрим шеърлар (масалан, Яссавий «саргузашт»лари, Муҳаммад пайгамбарга бағишланган шеърлар ва бешқалар) лиро-эпик характерга эга бўлса-да, аммо кўпчилик шеърлар лирик шеърлардир. Шунга кўра, «Девони ҳикмат», асосан, лирик тўпламдир. Лиро-эпик шеърларида дин ва тасаввуфни айрим «саргузашт» ва «ривоят»лар баёни билан тарғиб қилган Аҳмад Яссавий лирик шеърларида кўпроқ риторик ваъзхонлик усулини қўллайди.

«Девони ҳикмат»даги бир неча ғазални мустасно қилганда, девон мураббаъ шаклидаги шеърлардан ташкил топган. Бандлари тўрт мисрадан ташкил топган шеър тури ўзбек халқ оғзаки ижодида (айниқса қўшиқларда) ва ёзма адабиётда кенг тарқалган. Яссавий ва унинг издошлари, ўз диний ва тасаввуфий маслақларини хат-саводи бўлмаган халқ оммаси ўртасида кенгроқ тарқатиш мақсадида, атайин тўртлик — қўшиқ формасидан фойдаланганлар. Бандлари тўрт мисрадан иборат бўлган ҳикмат, асосан, «а-а-а-б» «в-в-в-б» тарзида қофияланади ва кўпинча биринчи банддаги тўртинчи мисра кейинги бандларда нақарот бўлиб келади. Арузда яратилган айрим шеърларни ҳисобга олмаганда, «Девони ҳикмат»даги барча шеърлар бармоқ вазнида ёзилган. «Девони ҳикмат»нинг кўпчилик шеърлари 7 ва 12 ҳижоли шеърлардир. Бу шеърлар маълум бир куйга мувофиқ яратилган. Улар шайхлар ва муридлар ҳамда саёқ қаландарлар томонидан қуйланган, ваъзларда айтилган.

«Девони ҳикмат» шеърларининг поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқин бўлиши Яссавий ва унинг издошларининг халқ оммасига ҳамда унинг поэтик ижодиётига ихлоси ва эътиқодини кўрсатмайди. Яссавий ва унинг издошлари бу «ҳикмат»лар билан халқ оммасини жаҳолат асорати остида қолдиришга, халқнинг зулм-зўрликка нафрати ва ширин орзу-хаёларини куйловчи ҳаётий ва жўшқин қўшиқларини суриб чиқариб, ўзларининг бадбин ва сўлгин «ҳикмат»ларини тарқатишга интиладилар.

Биз «Девони ҳикмат»нинг XII аср тилининг ёдгорлиги эмаслигини юқорида эслатиб ўтган эдик. У тилдан тилга, котибдан котибга ўтиб борар экан, П. М. Мелиоранский айтганидек, тил жиҳатидан «замонавийлашар» эди¹. Шунинг учун ҳам турли даврда ва турли районларда кўчирилган «Девони ҳикмат»нинг тили бир-биридан жуда катта фарқ қилади. Биз «Девони ҳикмат»да

¹ P. Melioransky. Ahmed Jesewi, Enzuvl des Islam, I, 217-бет.

архаик элементларни ҳам, диалектал хусусиятларни ҳам, форс-тожик тилининг таъсирини ҳам кўрамиз. Девонда *ёзуқ* (гуноҳ), *учмоҳ* (жаннат), *ариқ* (пок, тоза), *эмак* (меҳнат) ва бошқа архаик сўзларнинг, *ёзуқ* (яқин), *илиз* (қўл) каби территориал диалектларга хос сўзларнинг, *бад* (ёмош), *кас* (киши), *бози* (ўйин, эрмак), *обу гил* (сув ва тупроқ) каби форс-тожик сўзлари ва «у» боғловчисининг ишлатилиши, девоннинг Истамбул ва Қозон босмаларида турк ва татар тили элементларининг учраши фикримизнинг исботидир.

Девонда қайта-қайта такрорланиб келган *арш*, *ваҳдоният*, *гуноҳ*, *дўзах*, *ёзуқ*, *зикр*, *маҳшар*, *охират*, *оят*, *пир*, *сирот*, *субҳон*, *фано*, *холиқ*, *қиёмат*, *ғайб*, *ҳадис*, *ҳақ* каби бевосита дин ва тасаввуфга доир сўз ҳамда терминларнинг жуда кўп ишлатилиши «Девони ҳикмат» тилининг жуда характерли хусусиятларидан биридир. Шу билан бирга, унда «Қуръон»дан олинган таъбир ва оятлар ҳам, пайғамбар, авлиё ва машойихларнинг номи ҳам жуда кўп қўлланилади, таъриф ва тавсиф қилинади. Буларнинг барчаси Яссавий ҳикматларининг етакчи ғоявий йўналиши билан, уларнинг асосий моҳияти билан боғлиқ эди.

Хуллас, «Девони ҳикмат» руҳонийлар ва мутасаввифлар томонидан зўр бериб тарғиб қилинди. У асрлар давомида халқ оmmasининг онгини дин ва тасаввуф ақидалари билан заҳарлаб келди.

Яссавия ёки жаҳрия тариқати турли даврларда ва турли жойларда Аҳмад Яссавийнинг кўплаб шогирдлари ва мухлислари томонидан давом эттирилди. Сулаймон Боқирғоний, Бобо Мочин, Шамсиддин Узғандий, Худойдод, Қул Насимий, Убайдий ва бошқа реакцион шоирлар «Девони ҳикмат»нинг изидан бориб, мистика ва аскетизмни тарғиб қилувчи асарлар яратдилар.

Аҳмад Яссавийнинг шогирди ва издошларидан бири Сулаймон Боқирғонийдир. (1186 йилда Хоразмнинг Боқирғон қишлоғида вафот этган¹.) Сулаймон Боқирғонийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда кўп афсона ва ривоятлар яратилган. Сулаймон Боқирғоний (у Ҳақим ота номи билан ҳам юритилган) Аҳмад Яссавийга эргашиб, реакцион шеърлар яратган (шеърлари «Боқирғон китоби» номи билан тўплам қилинган). «Боқирғон китоби»даги шеърлар ғояси, услуби ва тили жиҳатидан Аҳмад Яссавий шеърларига шунчалик яқин ва монандки, баъзан уларни бир-биридан ажратиш ҳам амри маҳолдир. Боқирғоний шеърлари оғиздан оғизга ўтиб борган, мутасаввифлар томонидан тарғиб қилинган, тил ва услуб жиҳатидан ўзгаришларга дуч келган, «Боқирғон китоби»га янги шеърлар ва мисралар қўшилиб борган («Боқирғон китоби» Қозонда 1877 йилда, кейин ўша ерда яна икки марта нашр этилади).

¹ Боқирғон қишлоғида унинг номи билан аталувчи мақбара ҳозир ҳам бор.

Сулаймон Боқирғоний шеърлардан ташқари, «Охир замон китоби» ва «Биби Марям китоби» деб аталган икки дoston ҳам яратган. Диний сафсаталардан иборат бўлган бу дostonларида ҳам, у қулдек тобеликни тарғиб қилади, дўзах азоблари, қиёмат қойим бўлиши ҳақидаги афсоналар билан халқни даҳшатга солмоқчи бўлади. Сулаймон Боқирғонийнинг дostonлари ҳам ўзгаришлар билан бизгача етиб келган.

Диний-мистик адабиёт ҳам, дин ва тасаввуфнинг ўзи каби, меҳнаткаш омманинг, инсон тафаккури ва маданият тараққиётининг ашаддий душмани эди. Меҳнаткаш оммани қуларча тобеликда сақлашдан, жаҳолат остида қолдиришдан манфаатдор бўлган феодал-клерикал доиралар Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийга ўхшаш мистик шоирларнинг асарларини зўр бериб тарғиб қилар, уларни авлиёлаштириб афсона ва ривоятлар яратар, хонақоҳларни ва «муқаддас» мазор ҳамда қадам жойларни кўпайтирар эдилар.

ХУЛОСАЛАР

X—XII асрларда Ўрта Осиё халқлари маданий ҳаётда жуда катта муваффақиятларга эришдилар. Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарлари хийла кўркам ва обод бўлди, гўзал ва ҳашаматли бинолар қурилди, наққошлик, тасвирий санъат, хаттотлик, музика ва бошқалар ривожланди. Ўрта Осиё жаҳон илм-фанининг йирик ва марказий ўчоқларидан бирига айланди. Ўрта Осиё олимлари ўтмиш ватандошларининг, антик грек, ҳинд ва бошқа халқларнинг илм-фан ютуқларидан ижодий фойдаланиб, илм-фанни янги тараққиёт босқичига кўтардилар, оламшумул ихтиролар қилдилар, ўлмас асарлар яратдилар. Ўрта Осиё олимларининг илмий ютуқлари асрлар давомида ўз назарий ва амалий қимматини сақлаб қолди, Шарқ ва Ғарб ўлкаларида ҳам илм-фан тараққиётининг янги босқичларига бир замин бўлди. Уларнинг илмий мероси ҳозирга қадар ўзининг назарий ва тарихий-маърифий қимматини маълум даражада сақлаб келмоқда.

Ўрта Осиё халқларининг озодлик ҳаракати натижасида араб халифалиги ҳокимиятининг емирилиб кетиши, йирик маҳаллий феодал давлатларнинг вужудга келиши, маҳаллий халқларнинг ташкил топиш процессининг кучайиши, феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожини, қишлоқ хўжалигини, шаҳарлар ҳаёти, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ҳамда турли халқлар билан маданий алоқаларнинг ўсиб бориши Ўрта Осиё халқлари маданиятининг тараққиётига манба бўлди.

Бироқ феодалларнинг ўзаро урушлари ва сулоалалар ўртасидаги урушлар Ўрта Осиё хўжалигини ва маданияти тараққиётига катта путур етказиб харобалик ва вайроналиклар вужудга келтирди. Реакцион руҳонийлар ва мустабид феодаллар маданият, илм-фан

ва санъат тараққиётига қарши жон-жаҳдлари билан курашдилар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб қилдилар. Ислом дини ва тасаввуф кишиларнинг онгини заҳарлади, маданият ва маърифат тараққиёти йўлида тўғаноқ бўлди.

Хўжалик ва маданиятнинг равнақ топиши меҳнаткаш омма-нинг моддий ва маънавий аҳволини яхшиламади. Деҳқонлар ва камбағал косиб-ҳунармандлар эксплуатация қилиндилар. Улар илм-фан ва маориф ютуқларидан маҳрум бўлиб, феодал-клерикал жаҳолат остида қолдилар.

X—XII асрлар Урта Осиё халқларининг адабий тили ва бадий адабиётининг тараққиётида ҳам катта ва муҳим бир босқич бўлди. Бу даврда дарий адабий тили вужудга келди. У Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда бадий адабиётнинг тили бўлиб қолди. Бу тилда бой ва ранг-баранг адабиёт вужудга келди, бу адабиёт жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қўшди, Рўдакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Хоқоний ва Низомий каби улкан сўз санъаткорлари етишди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўп ўхшашликлар, иқтисодий ва маданий алоқалар, деярли бир хил ва умумий бўлган адабий тил ҳамда бошқалар бу даврдаги тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқларнинг бадий адабиётини маълум даражада муштарак адабиётга айлантирди. Бир-бири билан адабий алоқа ва ҳамкорлик заминида етишган ёзувчилар ўз халқларининг китобхонларигагина эмас, балки бошқа халқларнинг китобхонларига ҳам манзур бўлиб, уларнинг классик ёзувчилари қаторидан ўрин олдилар. Форс-тожик тилидаги адабиёт икки адабий йўналиш ўртасидаги узлуксиз кураш ва тўқнашув процессида ўсди, такомиллашди. Прогрессив адабиёт диний-мистик адабиётга ва реакцион сарой адабиётига қарши курашда катта муваффақиятларга эришиб, даврнинг илғор қарашлари ва интилишларининг ифодачиси бўлди, инсонпарварлик, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди, ажойиб бадий образлар яратди. Форс-тожик тилидаги адабиёт асрлар давомида ўзбек халқига ҳам манзур бўлиб келмоқда. Бу адабиёт хазинасида ўзбек ёзувчилари томонидан яратилган адабий дурдоналар ҳам бор.

X—XII асрлар туркий адабий тилларининг, жумладан, эски ўзбек ва уйғур адабий тилининг вужудга келиш процессининг тезлашиб боришида ҳам катта бир босқич бўлди. Турли туркий қабилалар бир-бирига яқинлашиб боргани каби уларнинг тили ҳам бир-бирига яқинлашиб борди, йирикроқ тил группалари вужудга кела бошлади. Уғуз, чигил, қипчоқ, уйғур ва бошқалар мана шулар жумласидандир. Шу негизда кейинроқ «чигатой» (эски ўзбек) адабий тили деб аталган тил вужудга кела бошлади. Қабилалар тилларининг яқинлашуви ва муштарак адабий тилга томон тараққий этиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-мада-

ний алоқаларнинг ва бадий адабиётнинг, жумладан ёзма адабиётнинг роли катта эди. Маҳмуд Кошғарийнинг илмий асари «Девону луготит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» ва Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» дostonлари туркий адабий тилнинг равнақ топишига катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. Бу асарлар, С. Е. Малов айтганидек, кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фон, умумий тарихий негиз бўлиб хизмат қилади¹; «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» каби асарларнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари орқали «турк» ёки «чиғатой» тили деб аталган XV—XVI асрлардаги ўзбек адабий тилига боғланади.

«Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарлари, ғоявий эйдиятларига қарамай, давлат ҳокимиятини қатвий тартиб-қоидалар асосида мустаҳкамлаш ғоясини илғари суриши, ахлоқ-одоб ва илм-маърифат ҳақидаги тараққийпарвар фикр-мулоҳазалари билан ўз даврининг прогрессив адабиётидир. Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийлар ижоди (уларнинг номлари билан боғлиқ бўлган асарлар) аса дин ва тасаввуфий тарғиб қилган, меҳнат-каш оммани қулдек тобеликка чақирган, тарки дунёчилик ва бадбинликни ташвиқ этган реакцияон адабиёт эди.

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности; Изд. АН СССР, М.-Л., 1951, стр. 3.

ХIII АСРДАГИ ВА ХIV АСР БОШЛАРИДАГИ АДАБИЁТ

Ўрта Осиё халқларининг ХIII асрдаги ва ХIV аср бошларидаги маданияти, санъати ва адабиёти ҳам, уларнинг хўжалик ҳаёти сингари, Чингизхон истилоси ва унинг даҳшатли оқибатлари билан боғлиқдир. Бинобарин, бу даврнинг маданияти ва адабиёти ҳақида сўз юритишдан олдин Чингизхон истилоси ва унинг оқибатлари билан қисқача танишиб чиқиш лозим.

**Чингизхон истилоси
ва унинг даҳшатли
оқибатлари**

ХII асрнинг охири ва ХIII асрнинг бошларида Ўрта Осиёда феодал тарқоқлиги анча кучайган эди. Қаттиқ курашлар натижасида ХII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган йирик Хоразм давлати Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) даврига келиб сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан заифлашиб кетди. Кўпгина вилоятлар Хоразмшоҳга расмангина қарам эди, сарой аҳллари ўртасида иттифоқ йўқ эди. Муҳаммад Хоразмшоҳга қарши феодал-ҳарбий оппозиция вужудга келган эди, бу оппозицияни ҳатто Хоразмшоҳнинг онаси Туркон Хотун ҳам қўллаб-қувватлар эди. Хоразмшоҳ билан халифа ўртасида ҳам кучли ихтилофлар бор эди. Сотқин Маҳмуд Ялавоч¹ каби жосуслар орқали Чингизхон Хоразм давлатининг ички аҳволини ва унинг заиф томонларини яхши билар эди, у кўпдан буён Ўрта Осиёга бостириб киришга тайёрланаётган эди. Чингизхоннинг Ўрта Осиёга бостириб кириши учун баҳона бўлган бир воқеа юз беради: Чингизнинг Хоразмга йўл олган 450 кишилик савдо карвони 1218 йилда Ўтрош шаҳрида таланади, савдогарлар қириб ташланади.

Чингизхон қўшини 1219 йилда Еттисув вилоятини босиб олиб, Мовароуннаҳр ва Хоразм чегараларига яқинлашиб қолган эди. Кичик феодал давлатлар Чингиз қўшинига қарши ўз кучларини бирлаштиролмадилар. Муҳаммад Хоразмшоҳ эса уларга бош бўлиш у ёқда турсин, балки донишманд Шаҳобиддин Хевақийнинг кучини йиғиб, Чингизнинг асосий қўшинига зарба бериш керак,

¹ Ялавоч — элчи. Асли хоразмлик бўлган Маҳмуд Чингиз томонидан Хоразмшоҳга элчи бўлиб келган эди. Шунинг учун ҳам у Маҳмуд Ялавоч деб аталган.

деган маслаҳатини назар-писанд қилмай, ўз қўшинларини турли вилоятларга бўлиб юборган эди. Буларнинг барчаси Чингизнинг галабасига қўл келади. Шунга қарамай халқ оммаси ўз шаҳар ва қишлоқларини Чингизнинг даҳшатли ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Тарихчи Жувайнийнинг маълумотига кўра, ўтрорликлар б ой давомида шаҳарни ўз қўлларида сақлаб қоладилар. Худди шунингдек, Чингиз қўшини Бухорога бостириб кирганда 400 ватанпарвар Бухоро аркида туриб 12 кун давомида қаттиқ жанг қилади. Шаҳар оқсоқолларининг хиёнатига қарамай, самарқандликлар ҳам Чингиз қўшинига қарши узоқ ва шиддатли жанг қилдилар, халқ қаҳрамони Темур Малик бошчилигида Хужанд (ҳозирги Ленинобод) аҳолиси катта қаҳрамонлик кўрсатади. Ўзини даврининг Искандари деб атаган калтабин Хоразмшоҳ 1220 йилдаёқ қочиб кетган эди (у Каспий денгизининг жануб томонидаги бир оролда касал бўлиб хор-зорликда ўлиб кетади). Чингиз қўшини қаттиқ жанглардан кейин Термизни олгач, Шарқнинг энг йирик ва энг обод шаҳарларидан бири бўлган Урганчга қараб йўл олади. Хоразмшоҳнинг валиаҳди Жалолоддинга сарой аъёнлари ва аскар бошлиқларининг кўп қисми бўйин эгмас эди. Бу аҳволда Урганчни мудофаа этишга кўзи етмаган Жалолоддин бир оз вақт Хоразм қўшинига ҳам бошчилик қилган Темур Малик билан бирга куч тўплаб, кейин ҳужумга ўтиш мақсадида Хуросонга қараб йўл олади. Чингиз қўшини Урганчни қаттиқ қамал қилади, душман тўғонни очиб юбориб, шаҳарни сув остида қолдиради, шаҳар хароб бўлади, минглаб кишилар, жумладан машҳур ватанпарвар шайх Нажмиддин Кубаро фожиали ҳалок бўлади. Жалолоддин Хуросон, Ҳинд дарёси атрофи ва бошқа жойларда Чингизхон қўшинига қарши қаттиқ жанглар олиб боради. Жалолоддин 1221 йилнинг охирида Ҳинд дарёси бўйида бўлган сўнги жангга энгилади, оиласини душман қўлида қолдиришни истамай, онаси, хотини ва бошқаларни дарё қаърига ташлайди, ўзи эса сузиб Ҳиндистон тупроғига ўтади. У 1224 йилнинг бошига қадар Ҳиндистонда бўлади, кейин эса Закавказьёга ўтиб, у ерда катта давлат қурмоқчи бўлади, қиргин урушлари олиб боради, грузинларни ва бошқа халқларни талон-тарож қилади (1231 йилда у Курдистон тоғларида ёлғизликда ҳалок бўлади). Чингиз қўшинига қарши узоқ йиллар давомида мардона кураш олиб борган Темур Малик эса мағлубиятдан кейин бир сиқим ватани тупроғини олиб Шом ва Арабистонда бир неча йил дарвеш бўлиб юради. Охири ватанига қайтади ва мўғул қўшини қўлига тушиб, ўлдирилади.

Шундай қилиб, феодал тарқоқлиги, давлат бошлиқларининг ноаҳиллиги ва айрим аристократ табақаларнинг хиёнати Чингизхоннинг Ўрта Осиёни босиб олишини хийла энгиллаштиради. Лекин мўғул истилочиларига қарши мардона курашган халқ оммаси руҳан мағлуб бўлмади, у босқинчиларга қарши озодлик кураши олиб борди. Бунинг ёрқин мисоли, жумладан, Бухоро ва унинг

атрофида Маҳмуд Торобий раҳбарлигида 1238 йилда бўлиб ўтган шиддатли халқ кўзғолонидир.

Чингизхон тарихда ўтган энг даҳшатли ва энг ёвуз истилочилардан эди. У қадам босган ерига ўлим, офат ва харобалик келтирар эди. Чингиз қўшинлари «Хуросонда, Бухорода, Самарқанда, Балхда ва гуллаб турган бошқа шаҳарларда ваҳшийлик қилдилар. Санъат, бой кутубхоналар, юксак қишлоқ хўжалиги, саройлар ва масжидлар ер билан яксон бўлиб кетди»,— деган эди К. Маркс¹. Мўғул босқинчилигини ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн ал-Асир (1160—1234) қуйидагиларни ёзган эди: мўғул босқинчилари «ҳеч кимга раҳм қилмас эдилар, хотинларни, эркакларни, болаларни шафқатсизлик билан ўлдира эдилар, ҳомиладор хотинларнинг қорнини ёриб, туғилмаган гўдакларнинг бошини кесар эдилар. Уларнинг дастидан омон қолган шаҳар йўқ. Улар ҳамма жойни хароб қилар эдилар, бирор нарсанинг олтидан ўтсалар уни талон-тарож қилар, кўзларига ёмон кўринган барча нарсани ёндира эдилар». Тарихчи Рашидадиннинг айтишига қараганда, Бухорони босиб олган Чингиз қўшинлари «шаҳарнинг омборхоналарини очиб, ғаллаларини ташиб олдилар. Битма қуръонлар сақланган сандиқларни отларига охур қилдилар...». Истилочилар суғориш иншоотларини вайрон қилиб ташлаган, кўприкларни бузган, уй-жойларга ўт қўйган эдилар. Мирхонднинг «Равзатус-сафо» («Софлик боғи») асаридagi маълумотга қараганда, улар Нишопур ва унинг атрофидагина бир йўла бир миллион 47 минг кишини қириб ташлаганлар. Чингиз истилоси Ўрта Осиё аҳолисини ниҳоятда камайтириб юборди, ишчи кучининг катта қисмини барбод қилди, кўп кишиларнинг турли ўлкаларга бошпана излаб қочиб кетишларига сабаб бўлди, хўжалик ва маданий ҳаётда жуда узоқ давом этган салбий из қолдирди. Ўрта Осиё Чингизнинг ўғли Чигатойнинг ҳукмронлик даврида ҳам, ундан кейинги кўпгина ўн йилликлар ичида ҳам ўзини ўнгаролмади, истило ва истибдоднинг оғир жароҳатларини тузатолмади.

Чингиз мўғул халқининг ҳам иқтисодий-маданий тараққиётига катта талафот етказган эди. Унинг уруш-юришлари Мўғулистон аҳолисини камайтириб юборди, юз минглаб мўғулларнинг қирилиб, тарқалиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам мўғул халқи Чингизхонни лаънатлаб келган, бадий адабиётда унинг салбий образини яратган.

Чингизхон истилосининг даҳшатли оқибатлари, халқнинг босқинчиларга қарши қаҳрамонларча кураши бадий адабиётда, жумладан, халқ яратган оғзаки адабиёт асарларида ўз ифодасини топди. «Бўжи келди, бўжи келди, Чингиз билан Жўжи келди» деб Чингиз истилосига қарши қаҳр-ғазабини ифодалаган ўзбек халқи

Халқ оғзаки
ижоди

¹ Архив Маркса и Энгельса, том V, Госполитиздат, 1938, 221-бет.

босқинчиларга қарши курашни тасвирловчи афсоналар, эртақлар яратди. Бироқ асрлар ўтиб улардан айримларигина бизгача сақланиб келди ёки катта ҳажмдаги бошқа асарларнинг таркибий қисмига айланиб кетди.

Мўғул босқинчиларига қарши халқ қаҳрамонлик курашини, ватан хойнларига қарши унинг нафратини яққол ифодаловчи асарлардан бири «Гулдурсун афсонаси»дир. Машҳур археолог С. П. Толстов қадимги Хоразм бўйлаб текшириш ишлари олиб бораётган, Қорақалпоғистон территориясидаги Гулдурсун харобасини ўрганиб, бу жойнинг номи билан қизиқади. Маҳаллий аҳоли мўғул (шунингдек, қалмоқ) истилочиларига қарши халқ қаҳрамонлик курашини ҳикоя қилувчи бир афсонани айтиб беради.

Гулистон деган обод шаҳар бўлган экан. Душман бу шаҳарни қамал қилибди. Донишманд кекса подшо аҳолини мудофаага сафарбар этибди. Аҳоли шаҳарни мардона ҳимоя қилибди, озиқ-овқат тугаб, очлик даҳшати бошланганда ҳам халқ қуролини ташламабди. Очлик душманини ҳам маҳв эта бошлабди. Шаҳар аҳолиси семизроқ бир неча сизирга сўнгги дон-дунини едириб, дарвозадан ташқарига чиқариб юборибди. Очликдан толиққан душман сизирларни сўйиб, уларнинг дон-дун билан боқилганини кўриб, «шаҳар халқининг озиқ-овқати кўп экан, очликдан ҳалок бўлмай, жўнаб қолайлик» деган қарорга келибди. Шунда подшонинг сизилтақ қиз Гулдурсун хиёнат қилибди. У қалъа устида жангги куватиб турганида, душманиниг аскар бошлиғини севиб қолибди. Эҳтироси устунлик қилиб, қайтиб кетишга қоарланаётган душманиниг аскар бошлиғига мактуб чиқариб, «сизир воқеаси ҳийладир, шаҳарда озиқ-овқат тугаган, бир кун сабр этсанг, таслим бўлади», дебди. Аҳоли очликдан толиқибди, кўп киши ўлибди, шаҳар таслим бўлибди. Гулдурсунни аскар бошлиғи олдига олиб келишган экан, у қизнинг қилмишидан хурсанд бўлса ҳам, лекин менга ҳам хиёнат қилиши мумкин деб, уни отнинг думига боғлаб, судратиб ўлдиртирибди. Шаҳар ер билан яқсон қилинибди. Гулистондан асар қолмабди; шаҳарнинг харобага айланишига хойн Гулдурсун сабаб бўлганлиги учун, кишилар харобани Гулдурсун деб аташибди.

Бу афсонада чет эл босқинчиларига қарши мардона кураш, истилочилар ва ватан хойнларига қарши мислсиз нафрат-ғазаб ўз ёрқин ифодасини топган¹.

Мўғул босқинчиларига қарши халқ қаҳрамонлик кураши бошқа қардош халқларнинг адабиётида ҳам, жумладан, рус халқининг Шелкан (Чўлхон) ҳақидаги ғазабли қўшиқларида, Серапион насухатномалари, «Евпатий Коловрат ҳақида қисса» ва бошқа асарларида ҳам ёрқин ифодаланган.

Ўрта Осиё ва Синцзян туркий халқлари, хусусан, ўғуз ва қарлуқ-уйғур диалектининг қадимги ёдгорликларидан бўлган «Ўғузнома» ҳам қисман шу даврга тааллуқлидир. «Ўғузнома», фараз қилинишича, XIII асрда ёки XIV аср бошида китобат қи-

¹ Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарига «Шопури зул Актоф» фаслида шунга монандроқ бир ҳикоя келтирилади. Унда отаси Тойир ва юртдошларига хиёнат қилиб, қўрғон дарвозасини Шопурга очиб берган, унга хотин бўлган, лекин «отайга вафо қилмаган менга вафо қилармидинг» деб Шопур томондан ўлдирилган Малика воқеаси ҳикоя қилинади. Қ а р а н г. Асарлар, XIV том, 214-бет.

линг. («Уғузнома»нинг бизга қадар уйғур ёзувида етиб келган нухаси, А. Шчербакнинг тахминича, XV асрда Еттисувда кўчирилган¹. Унда қадим замонларда вужудга келган мифологик афсоналар билан бирга даҳшатли истило ва урушлар тасвирланади. Бу Чингиз истилосининг маълум инъикоси бўлиши мумкин. Асарнинг тилдаги мўғул элементлари ҳам шундан дарак беради. Эҳти- мол, И. Маркварт шуларни кўзда тутиб, Уғуз Чингиз бўлиши мумкин, деган бўлса керак. Биз Г. Н. Потанин ва А. М. Шчербакнинг Уғуз мифик образдир деган фикрини қувватлаш билан бирга, «Уғузнома»да XIII—XIV асрлардаги воқеалар ҳам маълум из қолдирган деб ҳисоблаймиз.

Ёзма адабиёт

Чингизхоннинг истилоси ёзма адабиётнинг тараққиётига ҳам салбий таъсир этди. Истилочилар нодир маданият ёдгорликларини, жумладан санъат ва адабиёт асарларини йўқ қилиб, емириб ташладилар. Мактаб ва мадрасаларнинг кўпи ер билан яқсон қилинди, саводсизлик, жаҳолат шўхотда кучайиб кетди. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг бир қисми жангларда ҳалок бўлди, қириб ташланди, бир қисми асир қилинди. (Масалан, манбалардан маълум бўлишича, машҳур тиб олими Нажибуддин Абу Холид Самарқандий 1222 йилда Ҳиротда мўғул истилочиларига қарши жангда ҳалок бўлган.) Олимлар, санъаткорлар ва ёзувчиларнинг бир қисми эса бошпана излаб бошқа ўлкаларга кетишга мажбур бўлади. Бу даврда Ҳиндистон бирмунча осойишта, обод ва маданияти юксак ўлка эди. Аслида шаҳрисабзлик буюк шоир Хисрав Деҳлавий «Рў ба Ҳинд овардани соҳибдилон бечиз нест» («Қалби соф кишиларнинг Ҳиндистонга юз ўгириши бежиз эмас») деганидек, мўғул яғмосига гирифтор бўлган Урта Осиёнинг кўпгина олимлари, санъат ва адабиёт аҳллари Ҳиндистонга қараб йўл олади. Масалан, бухоролик шоир, адиб ва адабиётшунос Муҳаммад Авфий, тошкентлик шоир Бадриддин Чочий, наҳшаблик (Қашқадарё водийси) шоир Зиё Наҳшабий ва бошқалар Ҳиндистонга бориб, ўша ерда ижодий иш билан шуғулланадилар. Шунингдек, айрим олимлар, санъаткорлар ва ёзувчилар Эронга, Туркияга, Мисрга ва бошқа мамлакатларга борадилар. (Эрон мўғул истило- сидан камроқ зарар кўрган ва хийла осойишта мамлакат эди, Туркия, Миср ва бошқа Яқин Шарқ мамлакатларига Чингизнинг қўли умуман бориб етмаган эди.) Жумладан, шоир Камол Хужандий, Носир Бухорий ва бошқалар Эронга бориб, ўша ерда тур- гун бўлиб қолган. Камол Хужандий кўпгина асарларини Эрон Озарбайжонининг пойтахти Табризда ижод этган эди.

Урта осийлик олимлар ва ёзувчилар бешқа мамлакатларда туриб бўлса ҳам ўз халқларининг маданияти ва адабиёти тараққиётига хизмат қилдилар. Шу билан бирга, улар ўзларига иккин-

¹ Қаранг. А. М. Шчербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Изд. вост. лит., Москва — 1959.

чи ватан бўлиб қолган мамлакат халқлари маданияти равақига ҳам катта ҳисса қўшдилар. Айрим олимлар ва ёзувчилар бир неча тилда ижод эта бошладилар. Масалан, асли балхлик бўлган Жалолиддин Румий Кичик Осиёга бориб, форс-тожик тилидагина эмас, балки турк тилида ҳам асарлар яратади. Ҳусумиддин Осимий форс-тожик тилида, туркий тилда ва араб тилида ижод этади (замондошлари унинг арабчаси фасиҳ, туркчаси саҳеҳ ва форсчаси малеҳ деб айтганлар). Муҳаммад ас-Самарқандий эса тўрт тилни — туркий тилни, форс-тожик, араб ва мўғул тилларини мукаммал билган. Бу даврда муламмаъ — ширу шакар (икки ёки ундан ортиқ тилда асар битиш) жанри тараққий этади. Масалан, шоир Пурбаҳои Жомий уч тилда — туркий тилда, форс-тожик ва мўғул тилларида қасида яратади. Туркий тилларни ўрганиш ва илмий асосда ёритишга қизиқиш кучаяди. Туркий тилларни тадқиқ этувчи бир неча қимматли илмий асарлар вужудга келади. Масалан, машҳур олим Абу Ҳайён (XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг бошлари) туркий тилларни ёритишга бағишланган тўрт асар, жумладан 1313 йилда Қоҳирада «Китобул-идрок лисонул-атроқ» («Идрок ва туркий тиллар китоби») асарини яратган эди. (Бу асарида у қипчоқ диалектини текширади. Бошқа асарлари эса синтаксис, морфология, фонетика ва бошқаларга бағишланади.) XIII асрда ёки XIV аср бошларида автори номаълум бўлган «Китоби таржумони форсию туркию мўғули» деган асар вужудга келади. Турли диалектларга, сўз туркумларига ва бошқа масалаларга бағишланган бу асар, П. М. Мелиоранскийнинг фараз қилишича, Эрон Озарбайжонида яратилган.

Мўғуллар истилоси ва истибдоди диний реакциянинг янада кучайишига, тасаввуф тариқатларининг кенгроқ тарқалишига сабаб бўлди. Бу ҳол бадий адабиётга, шубҳасиз, салбий таъсир этмай қолмас эди. Ёзувчиларнинг бир қисми диний-афсонавий темаларга берилиб кетади, мистика ва таркидунёчиликни тарғиб этади. Машҳур шоир Жалолиддин Румийнинг ўз ижодининг сўнги босқичида мистикага берилиб кетишининг сабаби, биринчи навбатда, Чингиз истилоси ва истибдодининг даҳшатли оқибатлари эди. Шунингдек, тасаввуф реакцияси бошқа машҳур ёзувчиларнинг, жумладан Саъдий Шерозийнинг ижодида ҳам из қолдирган эди. Бу ҳолни эски ўзбек тилининг ўша даврдаги диалектларида яратилган асарларда ҳам кўриш мумкин. Бироқ диний реакция ва тасаввуфнинг кучайиши бадий адабиётдаги дунёвий йўналишни бўғиб ташлай олмади. (Бунга Паҳлавон Маҳмуд ва Бадриддин Чочий каби забардаст ёзувчиларнинг ижоди яққол далил бўла олади.) Ҳатто диний-афсонавий сюжет асосида асар яратган ёзувчилар ижодида ҳам дунёвий йўналишга маълум тамойил равшан кўринади. Бунини жумладан, 1233 йилда Али деган шоир томонидан ўғуз диалектида яратилган «Қиссаи Юсуф» достонида ҳам кўриш мумкин. Али Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги ди-

ний-афсонавий сюжетни ижодий қайта ишлаб, унга дунёвий руҳ беришга интиланган ва бунга маълум даражада муваффақ ҳам бўлган эди. (Али достони 12 ҳижоли бармоқ вазнида битилган.)

Рабғузӣ Носириддин Бурҳониддин ўғли Рабғузӣ XIII асрнинг охирлари ва XIV асрнинг бошларида яшаган. У Хоразмнинг Работи ўғуз деган жойидан бўлган¹. Рабғузӣнинг ҳаётига доир унинг «Қиссаи Рабғузӣ» асарининг муқаддимасидаги «Бу китобни тузган, тоат йўлида тизган, маъсият ёбонин кезган, оз озуклиғ, кўп ёзуғлиғ Работ қозиси Бурҳониддин ўғли Носириддин» деган сўзларидан бўлак маълумот сақланиб қолмаган.

Носириддин Рабғузӣдан бизга қадар ёлғиз «Қиссаи Рабғузӣ» асари сақланиб қолган². Автор бу асарини бир йил заҳмат чекиб, 710 йилнинг ҳут ойида (1311 йилнинг март ойида) тугаллаган:

Уш тугаттим бу китобни, эй ёронлар, ер юзи,
Бир йил ичра кечти онинг ёй, қиши, ёз, кузи.
Ой қўпордум, ўзум уздум, сўзни туздум тунла мен —
Эрта турдум, хома урдум, эмганиб тун-қундузи.
Етти юз ўн эрди йилғаким битилди бу китоб,
Тугмиш эрди ул ўғурда Ҳут — саодат юлдузи.

«Қиссаи Рабғузӣ»нинг XV асрда кўчирилган бир нусхаси Лондонда Британия музейида, XVI асрга мансуб нусхаси Ленинградда ва кейинги асрларга доир бир неча қўл ёзма нусхаси Тошкентда ЎзССР Фанлар академиясининг Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Асар «Қиссасул-анбиёи Рабғузӣ» номи билан 1859—1881 йилларда Қозонда беш марта нашр этилади. У Тошкент тошбосмаҳонасида ҳам босилган.

«Қиссаи Рабғузӣ» жами 72 қиссадан ташкил топган. Асарда кичик ҳажмли қисса-ҳикоялар билан бирга катта ҳажмдаги қиссалар ҳам бор. Шиис, Мусо, Солиҳ, Юсуф ва бошқалар ҳақидаги қиссалар ҳажм жиҳатидан анча катта бўлиб, улар бир неча фасл — бўлим қилиб тузилган. «Қиссаи Рабғузӣ»даги қиссаларнинг кўпи диний характерда бўлиб, Рабғузӣ уларнинг аксариятини «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги диний-афсонавий сюжет асосида яратади. Шунинг учун ҳам Рабғузӣ:

«Оёт-ахбор асли онинг, ўзи оз, оти қисас,
Бош оёқга текру кўрсанг туб паямбарлар сўзи»,—

деган эди. Рабғузӣ ислом динини тарғиб этиш, пайғамбарлар ҳақидаги афсонавий ҳикоялар билан кишиларнинг онгини заҳарлаш, «худога банд» ва «пайғамбарга уммат»лик эътиқодини қучайтириш мақсадини ўз олдига қўяди. Мусо, Нуҳ, Солиҳ — пай-

¹ Рабғузӣ сўзи ҳам «Работи ўғуз»нинг бирикувидан келиб чиққан.

² Асар Қозон босмасида ва кейинги хрестоматияларда «Қиссасул-анбиё» деб аталган бўлса ҳам, у асида «Қиссаи Рабғузӣ» деб номланган. Рабғузӣнинг ўзи бу ҳақда «Мақсад мунда пайғамбарлар қиссаси эрди: **истакликки** осон бўлсун деё, «Қиссаи Рабғузӣ» от қўйдим», дейди.

ғамбарлар, Ҳорут ва Морут — фаришталар, Қобил ва Ҳобил ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир.

Бироқ «Қиссаи Рабғузӣ»да бевосита диний эътиқодга алоқаси бўлмаган, ҳаёт воқеаларидан ёки турмуш тажрибасидан олиб ёзилган айрим ҳикоялар ҳам бор. Бундай ҳикоялар маълум маърифий, дидактик аҳамиятга эгадир. Хусусан, Луқмон номи билан боғлиқ бўлган ҳикоялар бу жиҳатдан характерлидир. Луқмон ҳақидаги ҳикояларни латифа деб ҳам юритиш мумкин, улар, афтидан, халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган. Мана шундай латифалардан бири:

«Бир кун Луқмон ёкин эмакка борур эрдн, Хожаси айди: «Бугдой экил», Луқмон борди, арпа эки. Хожаси айди: «Бугдой печук эмадинг?» Луқмон айди: «Арпа эксам, ул бугдой бўлмазум!» Хожаси айди: «Ҳаргиз арпа экиб, бугдой бўлмади». Луқмони Ҳаким айди: «Бас, гуноҳ қилурсен, ул хайр ерин тутарму?»

Бу латифанинг сўнггида қиссадан ҳисса чиқарилиб, ёмон иш асло яхши ишнинг ўрнини босолмайди, дейилади ва инсофсиз, адолатсиз хожа қораланади. Бошқа бир латифада эса «Қўй этининг яхшиси ҳам тил тақи юрактурур, ямони ҳам тил тақи юрактурур» деган «қиссадан ҳисса» билан Рабғузӣ ичи қора, тили сохта кишиларни мажозий тарзда қоралаб, эзгулик ва тўғрилиқни тарғиб қилади.

Ғоявий мазмун турлича бўлган ҳикояларни Рабғузӣнинг дунё-қарашидagi зиддиятларни, бир томондан, унинг дин ҳомийси ва жарчиси эканини, иккинчи томондан, қисман бўлса ҳам, маърифатпарварлик ва мураббийлик майлларига эга бўлган шахс эканини кўрсатади. Рабғузӣ ижодидаги бундай қарама-қаршилик айни чоқда диний-мистик адабиёт билан дунёвий адабиёт ўртасидаги курашнинг ифодаси эди.

Рабғузӣ бадий прозада маълум маҳоратга эришган ёзувчидир. У кичик ҳажмли ҳикояларда темани ечишга (унинг ғоявий ниятидан қатъи назар), турли образлар яратишга муваффақ бўлади. Катта ҳажмдаги прозаик асарларда ҳам усталик кўрсатади. Масалан, у Юсуф ҳақидаги қиссани ўз даврининг адабиёти савиясига кўра ниёла ишиқ ишланган бир повесть даражасига кўтара олган эди.

Рабғузӣ қобилиятли шоир ҳам бўлган. У «Қиссаи Рабғузӣ»нинг ҳикоя, латифа ва қиссаларига ўзбек ва баъзан араб тилида ёзилган шеърӣ парчалар, ҳатто ғазаллар киритади. Рабғузӣ шоир сифатида айниқса табиат лавҳаларини, баҳор фаслини тасвирлашда ўз маҳоратини кўрсатади. Бунга Юсуф қиссасидаги ғазал равшан мисол бўла олади. Рабғузӣ акаларининг Юсуфни далага олиб чиқиши эпизодини баён этар экан, акалар тилидан «Эй ота! Ез кунли бўлди, бу Кун отлиғ султон Хут отлиғ қишлоқни кўюб, Ҳамал отлиғ ййлоқга ўғради. Одиз кўк йиғлар, яғиз ер

қулар. Булут кўзларидин ёш оқса, ер юзинда кўк чимгонлар қулар. Усрук сазбо иснаб тўяр...» деб, кейин шеърга — ғазалга кўчади:

Кун ҳамалга кирди эрса, келди олам наврўзи,
Кечти Баҳман замҳарир қиш, қолмади, қори бузи.
Кун кела минг кўрки ортиб, турилаур ўлмиш жаҳон,
Тонг пазираб нақши бирла безанур бу ер юзи...
Найшакарлар минбаринда тўти қуш мажлис тутар,
Қумри, булбул муқри бўлуб ун тузар тун-кундузи.
Бир яғиз ер кўк мингизлик яшнаюр майдон бўлиб,
Уғрашур ойтёк чечаклар теграсида юлдузи.
Ҳури айн учмох ичинда енг солиб, таҳсин қилур,
Ез уза мундоғ ғазални айди Носир Рабғузий.

Шунингдек, Рабғузий табиат лавҳаларини образларнинг руҳий кечинмалари билан узвий боғлаб тасвирлашда маълум маҳорат қозонган. Масалан, Зулайхонинг Юсуфни севиши баёнида у шундай мисраларни битади:

Сабо асноюрда, йиғоч бонг солар,
Булут йиғлаюрда чечаклар қулар.
Бўстон ичинда кириб доимо
Сенинг бирла кўнглум овунмоқ тилар.

Юқорида келтирилган насрий ва шеърый парчалар Рабғузийнинг услуби хийла раван ва тили содда эканини кўрсатади. «Қиссаи Рабғузий» XIV аср ўзбек адабий тилини, ўғуз элементи кучли бўлган Хоразм диалектини ўрганишда муҳим манбалардан биридир.

Хуллас, «Қиссаи Рабғузий»нинг асосий тематикаси диний мазмунда бўлиб, ёзувчи ислом эътиқодини тарғиб этса ҳам, лекин ундаги дунёвий йўналиш, ҳаётий ҳикоялар ва шеърлар бадий адабиётнинг равнақ топишига маълум ҳисса қўшган эди.

Паҳлавон Маҳмуд Паҳлавон Маҳмуд XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг бошларида яшаб ижод этган мутафаккир — файласуф шоирдир. Маҳмуд ота-онаси Кўҳна Урганчдан Хевага кўчиб келаётганларида, 645 (1248) йилда Хева яқинида туғилади. Маҳмуд жисмоний жиҳатдан жуда бақувват йиғит бўлиб етишади, полвонлик билан шуғулланади, Хоразмнинг кўп шаҳарлари ва Ҳиндистонга бориб кураш тушади, доим ғалаба қозонади. Шунинг учун у «Паҳлавон Маҳмуд» номи билан шухрат топади. Ҳикоя қилинишича, Паҳлавон Маҳмуд бир жангда Ҳиндистон шоҳи Рой Ропой Чўнани ўлимдан қутқариб қолади, бунинг эвазига қачонлардир Ҳиндистонга асир тушган хоразмликларни озод эттиради. Оташин ватанпарвар Хева яқинида Чингизхон қўшинига қарши жангларда ҳалоқ бўлган Хоразм аскарларининг қабри устига мақбара қурдиради.

Паҳлавон Маҳмуд шаҳарнинг косиб-хўнармандлар табақасидан эди. Унинг асосий касби пўстиндўзлик, телпакдўзлик эди. Шу

билан бирга, Паҳлавон Маҳмуд илм-фан ва бадий адабиёт билан шуғулланади. Умар Хайёмнинг изидан бориб, форс-тожик тилида кўп оригинал рубойлар яратади: Шамсиддин Сомибекнинг «Қо-суул-аълам» («Атоқли кишилар қомуси») ва Лутф Алибек Озарнинг «Оташкадан Озарий» асарларидаги маълумотларга қараганда, у «Канзул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар хазинаси») номли бир маснавий ҳам яратган. Паҳлавон Маҳмуд 726 (1326) йилда¹ Хевада вафот этади. Шогирдлари уни Хевадаги пўстиндўзлик иш-хонаси атрофига дафн этадилар. Кейинчалик унинг қабри устига муҳташам бир мақбара қурилади.

Паҳлавон Маҳмуднинг бизга қадар бир неча юз рубойси етиб келган. Буларнинг бирмунчаси Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг гумбази атрофига битилган. Паҳлавон Маҳмуд истеъдодли файласуф шоирдир. У ҳаётининг сўнги йилларида мистика ва бадбинлик майлларига берилиб кетган бўлса-да, аммо кўпчилик рубойларида моддий борлиқнинг мангулиги ва инсон ҳамда табиат ҳақида фикр юритади, ахлоқ-одоб, ватан иштиёқи, севгининг завқ-шавқи ва бошқалар ҳақида сўзлайди, реакцион руҳонийларни фош этади. Бинобарин, уни Ҳоразм Хайёми деб атаёмиз. Мана Паҳлавон Маҳмуднинг рубойларидан бир неча намуналар:

Оташки алашга мезанад синан мост,
Дарёки чу мавж мезанад дидан мост.
Ин кўзагаронки кўзаҳо месозанд,
Аз хоки бародарони деринан мост.

(Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши,
Кўзагарлар ясаётган ҳар кўза —
Кўҳна дўстлар хоки — қўли ё боши.)

Се сад Кўҳи Қофро ба ҳавон судан,
Ба тоқи фалак бо хуни дил андудан,
Сад сол асири банди зиндон будан,
Беҳ э-ош ки даме ҳамдами нодон будан.

(Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ,
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ —
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ.)

Эй дил, ту биё аз пайи жонона равем,
Лайли талабон ба ҳар хона равем,
Хайём сифат ва ҳамр мастем мудом,
Ба дўзах агар равем мастона равем.

(Кел, кўнгил, мен ахтарай жононани,
Кўча-кўю ҳар эшик, ҳар хонани,
Масту майхўрмиз мудом Хайём сифат,
Дўзах этгаймиш қабул мастонани.)

¹ Айрим манбаларда 1322 йил.

Ҳожики зи Каъба вазмино баргашта,
 Морестки рафта аждаҳо баргашта,
 Зинҳор фиреби ҳарамашро махуред,
 К-ин хароб аз худо баргашта.

(Бу ҳожики аввал эди бир илон,
 Ҳаждан келиб аждар бўлди беомон,
 Харам-парам деса асло алданманг,
 Уйинг куйгур, ўзи асли беимон.)¹

Бу рубойлар Паҳлавон Маҳмудни феодал-клерикал реакция ва жаҳолатга қарши курашган эркин фикрли шоир сифатида гавдалантиради. Бироқ феодал-клерикал доиралар Паҳлавон Маҳмуд ижодиётининг асл моҳиятини сохталаштиришга, унинг шеърларига илоҳий тус бериб, ўзини авлиё қилиб кўрсатишга уринганлар ва Паҳлавон Маҳмуд гумбазини «муқаддас зиёратгоҳ»га айлантириб, ундан даромад кўрганлар ва меҳнаткаш омманинг онгини бу «авлиё» ҳақидаги афсоналар билан заҳарлашга уринганлар.

Бадриддин Чочий Мўғул яғмоси даврида бошпана излаб бошқаруш қўлқаларга кетиб, ўша ерларда турғун бўлиб қолган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларида бири Бадриддин Чочийдир. У 1285 йилда Чочда (Тошкентда) туғилади, илм-ғитлик палласи ва таҳсил йиллари Самарқанд ва Бухорода ўтади. У 1332—1333 йилларда Маккадан қайтишда Деҳлига тушиб, ўша ерда қолиб кетган. Тўғулуқ Муҳаммад саройида хизмат қилади. «Қомусул-аълом»даги маълумотга қараганда, Бадриддин Чочий Мовароуннаҳрда яшаган чоғларида туркча (эски ўзбек тилида) шеърлар битган ва шуҳрат қозонган, у Ҳиндистонга келгандан кейин ўша даврда Ҳиндистондаги асосий адабий тиллардан бўлган форс-тожик тилида ижод этган. «Тазкираи Ҳусайний»да кўрсатилишича, Бадриддин Чочий 6 минг байтли лирик девон тузган. Бахтоворхоннинг «Меъротул-олам» («Оламнинг кўзгуси») асарида берилган маълумотга кўра, у 35 минг байтли «Шоҳнома» ҳам яратган. Афсуски, Бадриддин Чочийнинг «Шоҳнома» си ҳам, девонининг мукаммал нусхалари ҳам номаълум қолиб келмоқда. Унинг бизгача сақланиб қолган асари ўлимидан бир йил муқаддам, 744 йилда (1343—1344 йилларда) тузилган «Шарҳи қасоиди Бадри Чочий»дир. У 70 дан зиёд қасида, кўпгина рубой, қитъа ва ғазалларни ўз ичига олади (нусхаларда бу шеърлар сонини ва текстида тафовутлар бор). Бадриддин Чочий Садриддин Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик»да (Самарқанд — Москва, 1926 йил) таъкидлаб ўтишича, жуда мураккаб услубда шеър битган. Машҳур ҳинд олими, «Ғиёсул-луғат» китобининг автори Ғиёсиддин бинни Жалолиддин Мустафо 1256 (1840—1841) йилда Бадриддин Чочий асарларини китобхонларга етказиш мақсадида

¹ Тўхтасин Жалолов таржималари (Паҳлавон Маҳмуд, Рубойлар, нашрга тайёрловчи Т. Жалилов, Тошкент, 1962).

уларга шарҳ сифатида «Кашфул-асрор» («Сирларнинг очилиши») асарини ёзган.

Бадриддин Чочий буюк сўз санъаткоридир. Унинг шеърлари чуқур социал-фалсафий мазмуни, юксак бадиийлиги билан харақтерланади. Бунга, жумладан, қуйидаги икки рубоий ҳам далил бўла олади:

Дар ишқ ҳар он, ки сим камтар дорад,
Монанди бунафша пушти чамбар дорад,
Гул бо ду рухи сурху даҳони хандон,
Э-он аст ҳама, ки дар миён вар дорад.

(Ишқда кумуши (бойлиги) оз бўлган киши бинафшадек орқа чамбари бўлиб, бу қора чамбар олтин заррасидан йироқдир.) Гулнинг икки бети қизиллиги, оғзининг хандонлиги шунданки, унинг ўртасида зарин (олтин) бордир.

Аз наргиси соҳират, ки беоб тар аст,
Чун лола дилам фарқа ба хуни жигар аст.
Ба мо нашукуфк, эй дили гул, безар,
Оре, дили гул шукуфта бо бўи араст.

(Сеҳрловчи наргис (кўзларинг) туфайли (кўзим) сувсиз кўлдир. Даладек юрагин жигар қонига гарқдир. Эй қалби гул, олтинсиз бизга (ҳеч бир) очилмадинг, ҳа, гулнинг дили — гунчаси олтин ҳиди билан очилади-да¹.)

Бадриддин Чочий мероси ҳали етарли ўрганган эмас.

* * *

Шундай қилиб, Чингизхон истилоси ва мўғул хонлари истибдоди Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига қатта талафот етказган, кўп обод жойларни вайронага айлантирган, минг-минглаб кишиларни қириб ташлаган, кўпларни нажот нисаб турли мамлакатларга бош олиб кетишга мажбур қилган эди. Лекин истилочилар Ўрта Осиё халқларининг озодлик курашини, уларнинг хўжалик ва маданиятда эришган тажриба ва традицияларини емириб ташлай олмадилар. Халқ истилочилар истибдодидан қутулиш учун ҳормай-толмай курашди, шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклашга интилди, Чингиз ва чингизийларни, ватанфуруш хонларни фош этиб бадий асарлар яратди. Дин ва тасаввуфнинг қаттиқ реакцияси ва унинг бадий адабиётга салбий таъсирига қарамай, пешқадам ёзувчилар янги, оригинал асарлар ижод қилдилар. Бу даврда қарлуқ, қипчоқ, ўғуз ва бошқа диалектлар бир-бирига яқинлашиб, бири иккинчисини бойитиб борди.

¹ Гулнинг олтинсимон чаңгига ишора.

XIV АСР ЎРТАЛАРИДАН XVII АСРГАЧА БЎЛГАН АДАБИЁТ

МАДАНИЙ ҲАЁТ

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган давр Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи маданияти, санъати ва адабиёти тарихий тараққиётининг янги ва сермаҳсул бир давридир. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари илм-фан, меъморчилик, тасвирий санъат, наққошлик, музыка ва бошқа соҳаларда ҳамда бадий адабиётда жуда катта муваффақиятларга эришдилар, улкан олимлар, санъаткорлар ва шоирларни етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшадилар. Шу жиҳатларини кўзда тутиб тадқиқотчилар бу даврни Шарқ ренессанси — Уйғониш даври деб ҳам номлайдилар.

Аввалги даврларда бўлгани сингари, бу даврда ҳам маданият, санъат ва адабиёт феодал ўрта асрига хос бўлган даҳшатли курашлар, кескин зиддиятлар жараёнида тараққий этди. Бу даврда, бир томондан, феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ўсди, иккинчи томондан, феодал тарқоқлик, ўзаро ва сулолавий урушлар хўжаликни тушкунликка судради. Давлат ҳокимиятини марказлаштиришга интилиш билан феодал сепаратизми — тарқоқ ҳокимиятчилик ўртасида қаттиқ кураш борди. Уруш ва тўқнашувлар халқ кучи билан барпо этилган йирик суғориш иншоотларини вайрон қилди. Феодал-клерикал ҳукмрон табақалар ҳадсиз молдавлатга эга бўлиб бордилар, меҳнаткаш халқ оммасининг моддий аҳволи тобора оғирлашиб кетди. Меҳнаткаш халқни ишлатиш билан мухташам бинолар барпо этилди, халқнинг ўзи эса вайрона кулбаларда яшади ёки бошпанасиз қолди. Бир томондан, мактаб ва мадрасалар, иккинчи томондан, масжид ва хонақоҳлар бино этилди. Илм билан дин, маърифат билан жаҳолат, тафаккур билан бидъат ўртасида муросасиз кураш борди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари таъқиб ва таҳдид остига олинди, даҳшатли фожияларга гирифтор этилди. Меҳнаткаш халқ оммаси маданият ва маърифат ютуқларидан маҳрум қилинди. Феодал-клерикал жамиятнинг ҳоким мафкураси бўлган дин ижтимоий ҳаёт ва маданиятнинг барча соҳаларига ўз шарпасини солиб турди. Хулоса қилиб айтганда, бу даврда ижтимоий-синфий ва мафкуравий

кураш, халқни ва халқ манфаатларини ҳимоя қилиш билан феодал-клерикал истибод ва реакция ўртасидаги кураш янада чуқур илдиз отиб, кескинлашиб боради. Бундан ташқари, дунёвий феодаллар билан руҳонийлар ўртасида ҳам қаттиқ кураш боради (дунёвий феодаллар илм-фан, санъат ва бошқа соҳаларнинг ўсишидан манфаатдор эдилар, лекин руҳонийлар, маълум даражада дунёвий феодалларнинг ўзи ҳам, илм-фан, санъат ва бошқаларнинг ўсиши меҳнаткаш омманинг кўзини очади, уни истибодга қарши курашга олтантиради, диндан, тобаликдан айнитади, деб хавфланар эдилар).

Буларнинг барчаси маданият, санъат ва адабиёт тараққиётининг хусусиятини, мафкуравий йўналишларнинг моҳиятини белгилар эди. Бинобарин, маданият тармоқлари ва бадний адабиёт билан танишишдан олдин, қисқача бўлса ҳам, бу даврнинг тарихий шароити билан танишиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Урта Осиё халқларининг мўғуллар истибодига қарши озодлик ҳаракатлари тобора кенгайиб, кескин тус олади. Ниҳоят, «Сарбадорлар ҳаракати» деб аталган катта халқ ҳаракати бошланади. Бу ҳаракат тез орада бутун Мовароуннаҳрга ҳам тарқалади. Сарбадорлар ҳаракатининг асосий кучини деҳқонлар, шаҳар ҳунармандлари ва қўллар ташкил этар эди. Бироқ феодал-руҳоний табақаларнинг намояндалари халқ ҳаракатидан ўз манфаати учун фойдаланиш, ҳокимиятни ўз қўлларига киритиш мақсади билан сарбадорлар ҳаракатига суқилиб кирган ва раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олган эдилар. Лекин улар узоқ вақтга қадар сарбадорлар ҳаракатининг жанговар руҳини ўзгартиролмаган эдилар. Сарбадорлар мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни ўзгартириш, феодалларнинг мол-мулкани тортиб олиб, меҳнаткашларга бўлиб бериш, халқ манфаати ва иродасини ифодаловчи давлат тузиш учун курашар эдилар. Бу ҳаракатнинг жанговар руҳини «сарбадор» («бошимизни дорга тикдик») сўзининг ўзи ҳам ифодалар эди. Сарбадорлар кураш йўлидан чекинмай, мардона ҳаракат қилдилар. Бир вақт Хулогулар хонадонидан бўлган Тоғай Темурхон сарбадорларнинг раҳбари Хўжа Яҳёга таслим бўлишни талаб қилиб, тубандаги шеърни мактубини юборган эди:

Гардан бинеҳ жафойи замонро-у сар макаш,
Кори бузургро натавон дошт мухтасар.
Симургвор чун натавон қард қасди Қоф,
Чун савва хурд бошу фуру резболу пар.
Берун кун аз думоғ хаёли муҳолро,
То дар сари сарат нашавад сад ҳазор сар.

(Замонанинг жафосига бўйин эг, бош тортма, улуғларнинг ишини кичиклар уддалай олмайди. Симургдек ўзингни катта фахрлаб Кўҳиқофга талпинма, саввадек кичкина бўл ва қанот-патларингни тўк. Оғир хаёлни димоғингдан чиқар, йўқса бир сенинг бошинг устига юз мингларнинг боши қаланади.)

Бу дўқ ва пўписалар Хўжа Яҳёнинг иродасини буколмади. У Тоғай Темурхонга қуйидагича кескин жавоб қайтарди:

Гардан чаро ниҳем жафои замонро?!
 Рози чаро шавем ба ҳар кори мухтасар?!
 Дарё-у кўҳро бигузоре му бигузарем,
 Симургвор зери пар орем хушқу тар.
 Ё бомурад бар сари гардун ниҳем пой,
 Ё мардвор дар сари ҳиммат кунем сар.

(Замонанинг жафосига нега бўйин эгайлик? Ҳар бир паст ишга нега рози бўлаверар эканмиз?! Дарё ва тоғларни ошиб ўтамиз, ўтказамиз, симургдек ҳўл-қуруқ барчани қанотимиз остига оламиз. Ё муродга етиб, оламга устунлигимизни ўрнатамиз, ё бўлмаса ҳиммат йўлида мардона бошимизни қуйи сола-миз, яъни дорга тутиб берамиз.)

Сарбадорлар Тоғай Темурхонни ўлдирадилар, Фарбий Хуросонда пойтахти Сабзавор шаҳри бўлган ўз давлатларини вужудга келтирадилар (бу давлат 43 йил яшаб, 1381 йилда Темур давлатига қўшилиб кетади). Шунингдек, сарбадорлар 1365 йилда Самарқандни қўлга киритиб, бир оз вақт уни идора қиладилар.

Сарбадорлар ҳаракати феодал тузумини йўқотиб юборолмаган бўлса ҳам (у йўқотиб юборолмас ҳам эди), лекин у феодал истибдодига қарши қаратилган энг жанговар, демократик ҳаракатлардан бири эди. Бу ҳаракат прогрессив маданият, санъат ва адабиётда демократик мотивларнинг тараққий этишига, шубҳасиз, кучли ва самарали таъсир этган, бадий адабиёт соҳасида эса сарбадорларнинг Ибн-Ямин каби истеъдодли шоирлари ҳам етишган эди.

Халқ оммасининг озодлик ҳаракатлари натижасида мўғул улусларининг Урта Осиёдаги ҳукмронлиги зил кетган эди. Бунинг устига ички ихтилофлар натижасида Олтин Урда давлати ҳам иккирозга юз тутган эди. Феодал-ҳарбий аристократлар мамлакатнинг ички ва ташқи қийинчиликларидан фойдаланиб ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олиш учун кураш олиб борадилар. Узоқ ва қаттиқ давом этган курашлардан кейин Темур ўз рақибларини енгиб Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга киритади. Бир вақтлар оддий навкар бўлиб, ҳарбий ишларда кўрсатган шижоати билан мансаб-мартабаси ошган Кеш (Шаҳрисабз) атрофидаги барлос уруғидан чиққан Темур Мовароуннаҳр билан қаноатланмайди. У қилич ва қон сиёсати билан бир қатор ўлкаларни босиб олиб, Урта ер денгизидан Хитой чегарасига қадар чўзилган катта империя вужудга келтиради. У босиб олган ўлкаларда даҳшатли ва ваҳшиёна сиёсат юргизади. Исфаҳонда 70 минг калладан минора қурдиради. Кичик Осиёнинг Сивос шаҳрида 4 минг кишини тириклайин ерга қўмдиради, асир тушган 100 мингдан зиёд ҳиндини қириб ташлайди, мол-мулкларини талайди, беҳад кўп ўлжа ва асирларни Мовароуннаҳрга кўчириб олиб келади, асирларни қулга айлантиради. У пойтахти Самарқандда ҳамда Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда муҳташам бинолар қурдиради. Бу иморатларни қуришда минглаб

маҳаллий меҳнаткашлар ва асир-қуллар эртаю кеч тинмай заҳмат чекар эди.

Темур ниҳоятда шуҳратпараст бир киши эди. У Шаҳрисабзда қурдирган Оқсаройга «Мин шакка фи валоятино ва кароматино фанзур ило иморатино» («Агар бизнинг қувват ва шавкатимизга шубҳанг бўлса, иморатларимизга қара») сўзларини ўйдириб ёздириган эди. У Самарқанд атрофида барпо этилган бир неча қишлоқни Шарқнинг Дамашқ, Бағлод, Султония ва Шероэ каби йирик пойтахтлари номи билан атаган ва бу билан у шаҳарларнинг барчаси менинг пойтахтим—Самарқандга нисбатан бир қишлоқдир демоқчи бўлган. К. Маркс айтганидек, Темурнинг сиёсати минглаб кишиларни, аёллар, болалар, эркаклар ва ёшларни қириш, қийнаш ва азоб бериш, бу билан ҳамма ёқда даҳшат туғдиришдан иборат эди. Бироқ шу билан бирга, у давлат ҳокимиятини мустаҳкамловчи қонун-қондалар ҳам жорий қилди¹.

Темур империяси кўп ўлка ва халқларни зўрлик билан, қилчқон сиёсати билан бир давлат ҳокимияти остига бирлаштирган конгломерат давлат эди. Бошқа конгломерат империялар узоқ умр кўролмагани каби Темур империяси ҳам узоқ умр кўролмади. Темур вафот этиши биланоқ (1405 йилда) унинг давлати парчаланиб кетди, кўп ўлкалар ундан ажралиб чиқдилар. Темурнинг ворисларига Хуросон ва Мовароуннаҳр қолди. Хуросон ва Мовароуннаҳр тож-тахти учун қаттиқ кураш бошланиб кетди. Узоқ давом этган қонли курашлардан кейин 1409 йилда тахтга Шоҳруҳ чиқди. Шоҳруҳ Хуросонни ўзига қолдириб, Мовароуннаҳрни ўғли Улуғбекка берди. Кўринишида тежурийлар давлати икки ҳокимиятдан иборат бўлиб кўринса ҳам, лекин аслида унда шахзодаларнинг бир неча майда мустақил ҳокимликлари бор эди. 1447 йилда Шоҳруҳ вафот этади. 1449 йилда Улуғбек ёвузларча ўлдирилади. Тож-тахт талашлари яна кучаяди. Ниҳоят тож-тахт кураши 50-йилларнинг бошларида бирмунча пасаяди, Хуросон Абулқосим Бобирга (1451—1457), Мовароуннаҳр Абусаид мирзога (1452—1469) ўтади. Абулқосим Бобир вафотидан кейин Хуросон тахтини ҳам мустақил ва жоҳил Абусаид мирзо эгаллайди. Абусаид 1469 йилнинг бошларида Фарбий Эронга ҳужум қилиб жангда мағлубиятга учраб, ҳалок бўлади. Кўп йиллар давомида тож-тахт учун курашиб келган Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллаб олади. У Навоий ва бошқа маърифатпарварларнинг фаолияти ва ташаббуси билан давлат ҳокимиятини бирмунча мустаҳкамлаб олади, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиёт ишларига эътибор беради. Бироқ Ҳусайн Бойқаро давлати ҳам тож-тахт талашлари, реакцион сарой амалдорларининг фитнаси ва ишратпарастликлар натижасида таназулга юз тутган эди. Самарқанд ҳокимлиги, Фар-

¹ Қаранг: Архив Маркса и Энгельса, т. VI, Госполитиздат, М., 1939, стр. 185.

фона ҳокимлиги ва бошқа темурий давлатлар ҳам тобора заифлашиб кетади, ўзаро феодал урушлар давом этади. Буларнинг барчаси темурийлар ҳокимиятини ҳалокатга судрайди, хўжалик ва маданият ишларига зарба беради, обод жойларни хароб қила бошлайди.

Шундай бир шароитда 1499 йилда Абулхайроннинг (1428—1468) набираси Муҳаммад Шайбоний (1451—1510) Мовароуннаҳрнинг марказий районларига ҳужум қила бошлайди. Ички низолар билан ўралашиб қолган темурийлар Шайбонийга қарши биргаликда кураш олиб боролмайди. Заҳириддин Бобирнинг темурийлар давлатини сақлаб қолиш учун олиб борган кўп йиллик кураши натижа бермайди. Темурийлар сулоласининг ҳукмронлиги тугаб, шайбонийлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланади. Юз йилча ҳукм сурган шайбонийлар даврида феодал тарқоқлиги, ўзаро урушлар янада кучайиб кетади.

Темурийлар ҳамда шайбонийлар давридаги мулкдорлик усули давлат ҳокимиятини парчалаб юбориш учун курашнинг асосий омилларидан бири бўлди. Темурийлар ички жанжалларнинг кучайиб кетишидан қўрқиб, аскар бошлиқларига, амалдорларга ва нуфузли руҳонийларга катта-катта мулк ажратиб берар эдилар, суюрғол деб аталган бундай мулклар ҳар қандай солиқлардан озод қилинар эди ва ҳатто суюрғол эгаси ўзига тегишли бўлган жойдаги деҳқонлар ва ҳунармандлардан солиқ ҳам олар эди. Бундай имтиёзга эга бўлган мулкдорлар, сиёсий жиҳатдан ҳам мустақил бўлишга интилар, ўзаро феодал урушларни бошлаб юборар эдилар. Суюрғол эгаларидан ташқари, тархонлар ҳам катта мулкка эга бўлиб, солиқлардан хориж эдилар. Бобирнинг маълумотига қараганда Абдуали деган тархоннинг ўз саройи ва 3 минг навқари бўлган, у подшолардай яшаган. Нуфузли руҳонийларнинг мол-мулки эса янада ҳисобсиз бўлган. Жумладан, энг реакцион ва жоҳил руҳоний Хўжа Убайдулло Аҳрорнинг 1300 га яқин жойда мулки, қорхоналари, минглаб қарам деҳқонлари бўлган, унинг қарвонлари Шарқий Туркистон, Хуросон ва Яқин Шарқ мамлакатларига қатнаб турган. Тарихий манбаларнинг маълумотига қараганда, бу руҳоний шунча мол-мулк билан қаноатланмай, кишиларни қулдек ишлатиб, Самарқанд яқинидаги Талли Гуломон деган жойдаги тепаликни текислатиб боғ қилдирган; шунда кишилар мунча машаққат чектиришга қандай ҳожат бор деб сўраганларида, у «тушимда тепа пастида пайғамбарни кўриб, уни кўтариб, шу тепага олиб чиққан эдим, шунинг учун обод қилдирдим» деб жавоб берган экан. «Раishaҳот» (Ас-Сафий), «Маноқибнн Хўжа Аҳрор» (автори номаълум) ва бошқа асарларда Хўжа Аҳрорнинг ҳадсиз мол-давлати, унинг зулми ва маънавий разиллигини тасвирловчи кўп фактлар баён этилган. Феодал аристократларнинг қанчалик кўп давлат тўплаганини кўрсатиш учун яна бир факт келтираемиз. 1508 йилда Шайбоний Ҳиротга ҳужум қилганда, Зайниддин Восифий Шоҳ Вали деган амирнинг уйида экан. Шоҳ Вали қимматбаҳо бойликларини

яширишга шошилиб, Восифийдан ёрдам сўраб уни хазинасига олиб кирган. «...хазинага кирдик,— дейди Восифий,— у ерда 10 сандиқ бор эди, сандиқларнинг қопқоғини очдик, 5 сандиқ кумуш танга, 2 сандиқ олтин пул, 1 сандиқ пичоқ, ханжар ва қиличнинг қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган сопи, 2 сандиқ забаржад, лаъл, ёқут, зумрад ва дур-марварид билан тўла эди...». Минг-минглаб меҳнаткашларни қулдек ишлатиш, уларнинг ер-сувини, ҳовли-жойини тортиб олиш йўли билан феодаллар мана шундай давлат тўплаган, айш-ишрат ва ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечирган эдилар. Уларнинг айш-ишрати канда бўлмас, ҳарамларидан гўзал қиз-жувонлар қочиб қутулолмас эди. Майхона ва қиморхоналар ҳам, «байтул-лутф» деб аталган ишратхоналар ҳам шуларнинг бемаъни лавзат маскани эди.

Меҳнаткаш халқ оммаси эса хор-зорликда яшар, рўзгорини тебратишга қурби етмас эди. Деҳқонларнинг бир қисми озгина ерга эга бўлса, кўпи подшолик мулки, амир-амалдорлар ери ва вақфларда ниҳоятда оғир шартлар билан ишлар, хирож, жон пули, мироб пули ва яна турли-туман солиқлар билан хонавайрон бўлар эди. Деҳқонлар ер ишлари, бино қуриш, кўприк яшаш ва бошқаларда бепул ишлатилар эди. (Бу усул билан ишлатиш «бегор» деб аталган.) Шаҳарнинг косиб-ҳунармандлари ҳам деҳқонлардан яхши яшамас эдилар. Буларнинг барчаси катта халқ галаёнларини вужудга келтирар, бир қўзғолон алангаси сўнмасдан, иккинчи бири бошланар эди. Феодал ҳукмдорлар халқнинг ҳақли талабига дор ва қилич билан жавоб қайтарар, қўзғолончиларни ваҳшиёна усуллар билан, Восифий маълумотларига қараганда, қозикқа қоқиш, темирчи дами билан ичига дам бериш, бошини аралаб иккига ажратиш, терисини шилиш, қўлтигидан осиб, оёғига оғир тошлар боғлаш ва бошқа усуллар билан ўлдираар эдилар.

XIV—XVI асрлардаги феодал жамияти мана шундай антагонистик зиддиятларга, феодал ички ихтилофларга, даҳшатли воқеаларга тўла бир жамият эди. Бироқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг, савдо-сотик ва ҳунармандчиликнинг нисбий ўсиши, бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг жонланиши, йирик шаҳарларнинг пайдо бўлиши ва бошқалар маданий ҳаётнинг тараққий этишига маълум замин тайёрлади. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, феодал-клерикал реакциянинг даҳшатларига қарши курашиб, ажойиб илмий кашфиётлари, санъат ва адабиётга оид асарлари билан жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшдилар.

* *
*

Чингизхон истилоси Урта Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига жуда катта талафот етказган эди. Бироқ у халқнинг ижодий кучларини, яратувчилик қудратини маҳв этолмади.

Халқ ўзининг хўжалик ҳаётини қайта тиклаш ва ривожлантиришга, вайрон этилган шаҳар-қишлоқларини қайта қуришга, маданият традицияларини ривожлантиришга ҳар қандай имкониятини сафарбар қилди. Бу ҳали Чингиз истилоси давом этаётган даврнинг ўзидаёқ бошланган эди. Буни қуйидаги фактдан равшан кўриш мумкин: Ҳирот шаҳри 1220 йилда мўғул истилочилари томонидан яқсон қилинган, аҳолининг бир қисми ички Мўғулистонга олиб кетилган, қолгани қириб ташланган эди. Шу даҳшатли воқеалардан кўпчилиги ҳунарманд бўлган 40 киши яшириниб омон қолган экан. Булар Ҳиротга қайтиб келиб, уни тиклай бошлайдилар ва 15 йил заҳмат чекадилар. Угдайхон даврида Ҳирот ҳунармандларининг бир қисми қайтиб келгандан кейин шаҳар тез тикланиб боради. XIV аср ўрталарига келиб Урта Осиёда, айниқса Хоразмда хўжалик ва маданият жонланиб кетади. Хароб қилинган шаҳарлар ўрнига ёки атрофига янги шаҳарлар қурилади, суғориш иншоотлари тикланиб боради. Самарқанд, Бухоро ва Урганч каби шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқалар тараққий этади. Шунинг учун ҳам 1339 йилда Урганчда бўлган араб сайёҳи Ибн Батута бу шаҳарни энг йирик ва энг гўзал «турк» шаҳарларидан бири деб таърифлаган эди. Хоразм қарвон савдосининг плацдарми сифатида ҳам катта роль ўйнай бошлайди. Хоразм савдогарлари Шарқий Европа, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан алоқа тутадилар. Хоразм молларининг шуҳрати кенг ёйилади. Шу билан бирга, Хоразм ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти ривожига ҳам катта роль ўйнайди.

«Олтин Урда маданияти» деб номланган маданиятнинг вужудга келиши ва равнақ топишида Урта Осиё халқлари катта роль ўйнади. Олтин Урда территориясидаги аҳоли бир неча халқлардан ташкил топган эди. Олтин Урдада мўғуллар озчиликни ташкил этар ва улар аллақачонлар маҳаллий халқларнинг таъсирига берилиб, ҳатто ўз тиллари ва урф-одатларини йўқотиб, маҳаллий тил (кўпроқ туркий тил) ва урф-одатларни қабул қила бошлаган эдилар. «Ғолиб, — деган эди Ф. Энгельс, — истило қилган мамлакатдаги олий «иқтисодий ҳолатга» мослашишга мажбур бўлиб, бўйсундирган халқи уни ўзида ассимиляция қилади ва кўпинча, унга ҳатто ўз тилини қабул қилдиради»¹. Энгельснинг бу сўзларини Қрим, Шимолий Кавказ, Хоразм, Булғор ва бошқа жойларда ўтроқлашиб қолган мўғулларга нисбатан тўла татбиқ этиш мумкин. Мўғул хонлари давлат идора ишларини туркий тилда олиб борадилар, шу тилда ўз ёрлиқларини ёзадилар.

Олтин Урда шаҳарларининг бунёдга келишида, уларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам Урта Осиё, биринчи навбатда Хоразм жуда катта роль ўйнади. Боту саройи ва Берка саройида-

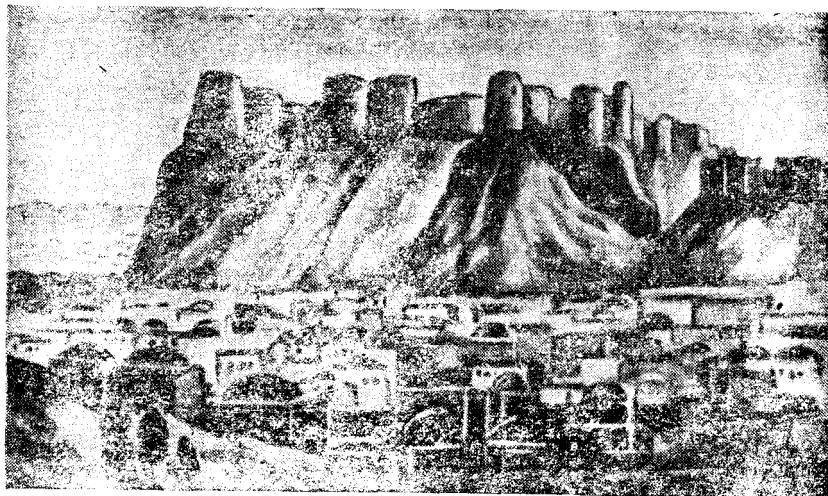
¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XIV, 1-ое изд., 185-бет.

ги биноларни Урганч бинолари билан мувофиқлаштираётган эканмиз, Олтин Урда меъмorchилигида Хоразм усталарининг услуби ва қўли равшан кўринади. Шунинг учун ҳам проф. С. П. Толстов: «Боту саройи, Берка саройи ва Олтин Урданинг бошқа шаҳарлари бир қанча жиҳатдан Хоразмда тўпланган... катта маданий мерос ҳисобига яшаган»¹,— деган эди. Шунингдек, хоразмликлар Олтин Урданинг сиёсий-дипломатик ишларида ҳам маълум ўрин тутганлар. Масалан, Хўжааддин Абдурахмон ал-Хоразмий Олтин Урдада таржимон бўлган, Алоиддин Ойтуғди ал-Хоразмий Мисрда Ўзбекхоннинг элчиси бўлган. XIV аср ўзбек адабиётидаги бир қатор асарлар ҳам Олтин Урда территориясида яратилган эди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин»и, Сайфий Саройининг «Гулистон» таржимаси ва бошқалар шулар жумласидандир. Хуллас, «Олтин Урда» маданияти деб аталган маданиятда бошқа халқлар билан бирга ўзбек халқининг ҳам катта улуши ва роли бор.

Мўғуллар ҳукмронлиги емирилиб Урта Осиёда нисбатан йирик-роқ феодал давлат пайдо бўлган даврда эса маданий ҳаёт бирмунча тез тараққий этиб борди ва катта муваффақиятларга эришди. Бу даврда Самарқанд, Ҳирот, Андижон, Балх ва Бухоро каби катта шаҳарлар йирик маданий марказга айланди. Бу шаҳарларда кўпгина олимлар, санъаткорлар ва ёзувчилар ижодий иш олиб бордилар. Самарқанднинг маданий тараққиётида айниқса Улуғбекнинг роли катта бўлди. Улуғбек феодал ҳукмдор эди, бироқ у маърифатпарварлиги билан бошқа феодал ҳукмдорлардан фарқ қилар эди. Самарқанддаги Бибиҳоним, Шоҳнэзияда, Улуғбек медресалари, Улуғбек расадхонаси, Гўри Амир ва бошқа бинолар халқ меъмorchилигининг ажойиб обидалари сифатида вужудга келган эди. Самарқанд медресаларининг довуғи Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларига кетган эди. Улуғбек ваҳшийларча ўлдирилгандан кейин (1449 йил) ҳам кўп кишилар, жумладан Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий Самарқандда таълим олган эдилар.

Бу даврдаги маданий марказлардан бири Ҳирот эди. Ҳирот аҳолисининг кўнчилигини ҳам, худди Самарқанддагидек, ўзбеклар ва форс-тожиклар ташкил қилар эди. Бу халқлар ҳамкорликда илм-фан, санъат ва адабиётнинг янги ва улкан асарларини яратдилар. Ҳиротнинг маданий марказ сифатида ривожланиши ва обод бўлишида айниқса Алишер Навоий катта роль ўйнади, у олимларни, санъат аҳллари, шоирларни ўз атрофига тўплади, уларга ҳар томонлама ёрдам берди, ижодий ишларга илҳомлантирди. Навоий ўз маблағларини ҳам ободонлик ва маданият ишларига сарф қилар эди. Тарихчи Ҳофиз Аbru Ҳирот шаҳрининг гўзаллиги ва ободонлигини таърифлаб бундай деган эди:

¹ С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л., 1943, стр. 318.

Қадимги Ҳирот

Гар касе нурсад э-ту к-аз шаҳрдо хуштар кадом,
 Гар жавоби рост хоҳи дод ўро, гў: Ҳири.
 Ин жаҳон чун баҳр дон, дар вай Хуросон чун садаф,
 Дар миёна он садаф шаҳри Ҳири чун гавҳари.

(Агар сепдан қайси шаҳар яхши деб сўрасалар, рост жавоб бермоқчи бўлсанг, Ҳирот дегин. Бу жаҳонни бир денгиз, Хуросонни ундаги садаф, Ҳирот шаҳрини эса бу садаф ичидаги гавҳар деб билгин.)

Фарғона вилоятининг пойтахти Андижон Хитойга борадиган савдо йўлининг марказида эди. Андижон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг иқтисодий ва маданий тараққиётида маълум ўрин тутгани каби, стратегик жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга эди. XV—XVI аср ўзбек адабий тилининг тараққиётида, Бобир айтганидек, Андижон шеvasи катта роль ўйнайди. Маъмурий ва маданий марказ сифатида Бухоро ва Балх шаҳарлари ҳам машҳур эди.

Шундай қилиб, бу даврда, феодал-клерикал реакциянинг даҳшатлари ва ўзаро феодал урушларнинг оқибатларига қарамай, Урта Осиё халқлари маданий ҳаётнинг тараққиётида катта ютуқларни қўлга киритди. Бироқ феодал-клерикал муҳит бу ютуқларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга тўсқинлик қилди, мустабид подшолар ва жоҳил руҳонийлар илм-фан ва санъат ёдгорликларини емириб ташлашга интилдилар, олимларни, санъаткорларни қувғин қилдилар, меҳнаткаш оммани маданият ютуқларидан маҳрум этдилар. Мактаб ва мадрасалар эшиги камбағалларнинг болалари учун ёпиқ эди, кўпдан-кўп халқ талантлари моддий муҳтожлик ва таъқиблар остида ғунчалигидаёқ сўлар эди.

Илм-фан

IX—XII асрларда жаҳон илм-фани тараққиётида мислсиз катта роль ўйнаган Урта Осиё XIV—XVI асрларда ҳам табиий ва гуманитар фанлар соҳасида бир қанча буюк олимларни етиштирди, жаҳон фани тараққиётига янги ҳисса қўшди. Сунъий суғоришга асосланган хўжаликни ривожлантириш, кemasозлик, денгиз саёҳати ва бошқалар астрономия, геометрия, математика ва бошқа табиий фанларнинг тараққий этишини тақозо қилса, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи гуманитар фанларнинг ўсишини талаб қилар эди. Илм-фаннинг ўсишдан феодал синфи катта моддий ва маънавий фойда кўрар эди. Шунинг учун ҳам дунёвий феодаллар илм-фанини ёқлар, айрим подшолар олимларни саройларига жалб қилар эдилар. Бироқ улар кўпинча бу позицияларини изчиллик билан давом эттирмас, руҳонийларга ён босар ва ҳатто «подшоҳи ислом» сифатида илм-фанга қарши курашни бошқарар, олимларни таъқиб остига олар эдилар. Бу зиддият феодал жамиятнинг ижтимоий моҳияти ва феодал давлатнинг теократик характери билан изоҳланади.

Табиий фанлардан айниқса астрономия фани юксалди. Астрономия фанининг ютуқлари, хусусан, XV асрнинг биринчи ярмида Самарқандда яшаб, тадқиқот ишларини олиб борган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчи каби буюк олимларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона ўша давр астрономия фани ютуқларининг чўққиси бўлиб, фanning кейинги тараққиётида чуқур из қолдирди.

Медицина соҳасида эса Ибн Синонинг таълимотини давом эттирган ва ривожлантирган Чағминий (XIV аср, у астроном ҳам бўлган), Фахриддин Хужандий (XVI аср), Султонали Хужандий (XVI аср), Юсуф Табиб (XVI аср) каби олимлар етишади.

Гуманитар фанлардан тарих, адабиётшунослик, тилшунослик ва бошқалар ўсади. Тарих фани соҳасида Темурнинг уруш-юришларини тасвирловчи «Зафарнома» асарининг автори Шарафиддин Али Яздий: «Зубдатут-таворих» («Тарихлар қаймоғи») асарини ёзган Ҳофиз Абру, «Матлаус-саъдайн» («Икки бахтнинг бошланмаси») асарини яратган Абдураззоқ Самарқандий, 7 жилдлик «Равзатус-сафо» («Софлик боғи») асарини битган Мирхонд, «Хулосатул-ахбор» («Хабарлар хулосаси»), «Ҳабибус-сияр» («Яхши хулқлар») асарининг автори Хондамир, «Бадойиул-вақое» («Гўзал воқеалар») асарининг автори Зайниддин Восифий, «Бобирнома»ни ёзган Заҳриддин Бобир ва бошқалар етишади. Буларнинг асарлари ўтмиш ва ўз даврларининг тарихий воқеаларини баён этади. Бу тарих асарларида жуда бой фактик материал тўпланган. Бироқ уларнинг кўпчилиги қадим даврлар тарихини дин ва ривоятлар билан қориштиради, феодал ҳукмдорларнинг фаолиятига кенг ўрин беради; шунингдек, улар услуб жиҳатидан анча мураккаб ва огирдир. Аммо бу жиҳатлардан Восифийнинг

«Бадойиул-вақое» ва Бобирнинг «Бобирнома»си бошқа асарлардан ижобий фарқ қилади.

Адабиётшунослик соҳасида эса тазкиралар, аруз назарияси, қофия ва бошқаларга доир рисоалар яратилди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Атоулло Ҳусайний, Кошифий ва Заҳрирдин Бобир каби адабиётшунослар етишди. Тилшунослик бобида назарий тадқиқотлар олиб борилди, араб тили грамматикасига доир асарлар, луғатлар пайдо бўлди. Жумладан, Фазлуллоҳ Абулайс, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқалар мана шу соҳада самарали иш олиб борган олимлардандир.

Булардан ташқари, ахлоқ, музыка, ҳарбий ишлар ва бошқаларга доир илмий асарлар ҳам яратилди.

Улуғбек Улуғбек номи билан шуҳрат қозонган Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилди. У, теурийларнинг одатига кўра, бувиси — Темурнинг катта хотини Сароймулк тарбиясига топширилди. Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ мирзо катта ва бой кутубхона ташкил этган эди. У кутубхонада Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Греция ва бошқа мамлакатларда етишган буюк олимларнинг нодир асарлари ҳам сақланар эди. Зеҳли Улуғбек кўп вақт китоб мутолааси билан шуғулланар, юлдузлар оламини ўрганишга қизиқар эди.

Темурнинг вафотидан кейин 4 йил давом этган тож-тахт курашлари натижасида ҳокимият Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ мирзо қўлига ўтади. Шоҳруҳ мирзо ўзи Хуросонда подшолик қилиб, пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳрни Улуғбекка топширади. 15 яшар Улуғбек номидан Мовароуннаҳрни Шоҳ Малик идора қилар эди. Икки йилдан сўнг Улуғбек бевосита ўзи давлат ишларини бошқара бошлайди. У айрим исёнчи ҳокимларга қарши кураш олиб боради, Мўғулистонга юриш қилади. Бироқ Улуғбек бошқа теурий ҳукмдорлардан кўп фарқ қилар эди. У янги вилоятларни қўлга киритишга, давлатини кенгайтиришга эмас, балки кўпроқ ободончиликка, илм-фанга катта эътибор беради. Отаси Шоҳруҳ Ҳиротда ўз атрофига руҳонийларни тўплаб олган бўлса, Улуғбек илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллариини тўплайди. Унинг даврида Темур ҳокимияти вақтида қурила бошлаган «Бибиҳоним» масжиди, «Гўри Амир» мақбараси ва «Шоҳизинда» бинолари аъсамбли битказилади. Улуғбек «Чиҳл устун» («Қирқ устун»), «Бонги майдон» каби бир неча боғ барпо этади, Бухоро, Самарқанд, Ғиждувон ва бошқа жойларда мадрасалар қурдиради. Бу мадрасалар орасида қашамаи ва гўзаллиги жиҳатидан 1417—1420 йиллар ичида қурилган Самарқанд мадрасаси мумтоздир. Мадраса икки қаватли бўлиб, бурчакларидаги тўртта дарсхонанинг устида тўрт гумбаз ва тўрт минора қад кўтарган, мадрасанинг пештоғида юлдузлар олами акс эттирилган. Бу Улуғбекнинг астрономияга эътиқоди ва бўлажак мадраса таълимида астрономиянинг катта

Улуғбек

секириги, ўз аниқлиги билан XV асрнинг барча обсерваторияларидаги асбоблардан устун турар эди. Улуғбек бу обсерваторияда эртаю кеч кузатиш олиб боради, сайёралар оламиниң сирларини аниқлайди, 1018 юлдузнинг ҳолат ва ҳаракатини ўрганиб чиқади, астрономия фанини янги тараққиёт поғонасига кўтаради. Улуғбек бир неча қимматли асарлар яратади. Бу асарларнинг марказида «Зичи Кўрагоний» ёки «Зичи Улуғбек» номи билан машҳур бўлган астрономик жадвал туради. Бу асар назарий — кириш қисм ва тўрт катта бобдан иборат. Биринчи бобда автор хитойлар, ҳиндилар, греклар, эронийлар ва бошқа халқларнинг календарлари ҳақида, иккинчи бобда амалий астрономия, учинчи бобда сайёралар назарияси ва тўртинчи бобда астрономия ҳақида фикр юритади. Кўп йиллик кузатиш ва илмий текширишлар натижасида Улуғбек сайёралар оламини ўрганишда, йил, ҳафта ва кеча-кундузни белгилашда мислсиз катта ютуқларга эришиб, ўздан олдин ўтган Эротосфен, Гиппарх, Птоломей, ал-Баттоний, Ибн Юнус, Носириддин Тусий ва бошқа астрономларнинг бу соҳадаги муваффақиятларини орқада қолдирган эди. Улуғбек санъат ва адабиёт билан ҳам шуғулланар, санъат аҳллари ва шоирларга ҳомийлик қилар, Низомийнинг «Хамса»сини кўп мутолаа қилар эди. Маълумотларга кўра, Улуғбек музика куйлари ҳам яратган, шеърлар битган.

¹ Обсерватория XVI асрда шайбонийлар томонидан вайрон қилиниб, кўмиб ташланади. Бу обсерваториянинг қолдиқларини археолог В. А. Вяткин 1908 йилда очди.

Улуғбек XV—XVI аср олимлари, санъат ва адабиёт аҳллари-нинг юксак баҳоси ва тақдирига сазовор бўлган эди. Жумладан, Улуғбек ҳақида Абдураззоқ Самарқандий:

— Чун Улуғ мирзо дар илми ҳандаса,
Натавон ёфт дар ҳазорон мадраса

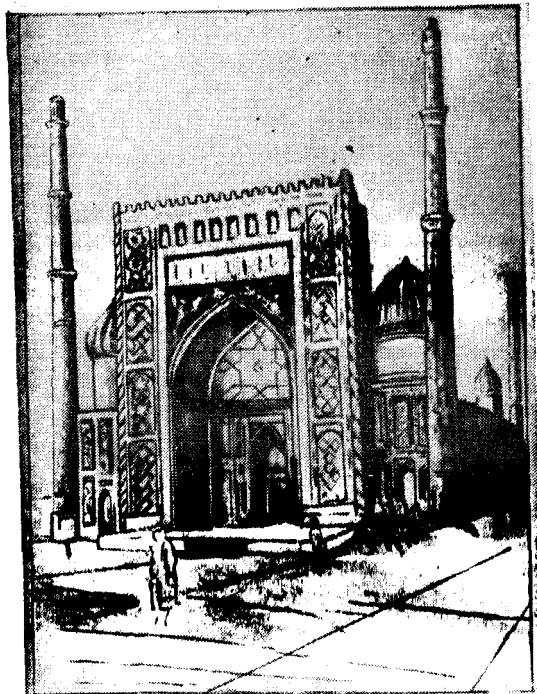
(геометрия илмида мингларча мадрасалардан ҳам Улуғбекдек олимни то-полмайсан),—

деган бўлса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»да бундай де-ган эди:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон аниингдек.
Анинг абион жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биринди айламас ёд,
Валеқ ул илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга деганда аҳли айём
Ёварлар онинг аҳкомидин аҳком.

Бироқ Улуғбекка қарши реакцион феодал-клерикал доиранинг хуружи тобора авж ола бошлайди. Улуғбекнинг илм-фан билан шуғулланиши, унинг санъат ва адабиётга ихлоси, хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари ва бошқалар реакцион дин ула-моларининг, Хўжа Аҳрор бошлиқ мутасаввифларнинг газабини кўзгайди. Улуғбек Бухоро мадрасасининг дарвозасига «Талабул илми фаризатўн адо кулли муслимўн ва муслиматўн» («Илмга ин-тилиш бутун мусулмон эркак ва аёлларга фарэдир») сўзларини ўйдириб ёздирган эди, у хотин-қизларнинг зиёфатларда иштирок этиши ва ўз санъатини намойиш қилишига ижобий қарар эди. Бу муҳтасиб Сайид Ошиқ каби кишиларнинг фитнасига бир баҳона бўлади. Масалан, Улуғбекнинг фаолиятини қўлаб-қувватлаган Самарқанд шайхулисломи Исомиддиннинг бир зиёфатида хотин-қизлар ҳам қатнашиб, ашула айтишганида муҳтасиб Сайид Ошиқ: «Исломсиз шайхулислом, хотин-қизларнинг эркаклар билан бирга ўтириши ва ашула айтиши қайси мазҳабга мувофиқ келади», — деб даргазаб бўлади. Улуғбекнинг кичик ўғли Абдулазизнинг сунаат тўйида шароб истеъмол қилингани учун Сайид Ошиқ Улуғбекка: «Сен Муҳаммад динини барбод этдинг, кофирларнинг урф-одатларини жорий қилдинг», — деб фарёд кўтаради.

Реакцион оппозиция Улуғбекка қарши суиқасд қилишга тайёр-лана бошлайди ва Улуғбекнинг мансабпараст ўғли Абдулатифни ўз

Улуғбек мадрасаси
(Самарқанд)

томонига оғдириб олади. Реакцион уламолар Улуғбекни ўлдиришга фатво берадилар. Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида, 56 ёшида ёвузларча ўлдирилади.

Астрономия фанини янги тараққиёт поғонасига кўтарган Улуғбек бу фаннинг кейинги тараққиётига ҳам самарали таъсир этди. Профессор Қориниёзовнинг аниқлашича, XVII—XVIII асрларда яратилган Шаҳобиддиннинг «Зичи Шоҳижаҳоний» ва Савой Жай — Сингнинг «Зичи Муҳаммад шоҳий» асарлари буни равшан кўрсатди. Улуғбек асарлари, унинг каталоги ер юзининг турли мамлакатларидаги олимларнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Бу каталог 1665 йилда

Оксфордда, 1767 ва 1843 йилларда Лондонда, каталогнинг астрономик жадвалларга оид муқаддимаси 1853 йилда Парижда, каталог 1917 йилда Америкада нашр этилади. Улуғбек жаҳоннинг буюк астрономлари қаторидан фахрли ўрин олади. XVII асрда Голландияда ишланган бир гравюра бунинг яққол далилидир. Бу аллегорик гравюрада турли даврларда ўтган астрономлар мажлиси тасвирланган. Мажлисини сийёралар маъбуди Уракия бошқармоқда. Унинг ўнг томонида биринчи ўринда Улуғбек ўтирибди.

Совет ҳокимияти даврида Улуғбекнинг илмий меросини ўрганиш ва уни оммалаштиришда жуда кўп ишлар қилинди ва қилинмоқда. Академик В. В. Бартольд томонидан 1915 йилда ёзиб тутилган «Улуғбек ва унинг даври» монографияси 1918 йилда Петроградда нашр этилди. 1941 ва 1948 йилларда Улуғбек обсерваториясида археологик текшириш ишлари олиб борилди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Т. Н. Қориниёзов Давлат мукофотига сазовор бўлган «Улуғбекнинг астрономик мактаби» монографик асарини яратди. 1928 йилда Китоб (Қашқадарё)

районидаги обсерваторияга Улуғбек номи қўйилди. 1949 йилда Улуғбекнинг 500 йиллик юбилейи кенг нишонланди. Санъат ва адабиётда Улуғбек образи яратилди. Мақсуд Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясини яратди, ёзувчи Одил Ёқубов «Улуғбек хавинаси» романини ёзди ва ҳоказо.

Нафис китоб
ва хаттотлик
санъати

Ўтмишда босмахона йўқ эди. Китоб қўлда кўчирилар эди. Қўлда кўчирилган ҳар қандай китоб ҳам китобхонларнинг талабига жавоб беравермас эди.

Китоб ўз мазмуни билангина эмас, балки шакли ва безалиши билан ҳам китобхонга манзур бўлиши, унинг диди ва талабига жавоб бериши, маълум эстетик завқ бағишлаши керак эди. Бинобарин, асар кўчириш — китобат қилиш санъатнинг маълум бир соҳасига айланган эди. Нафис китоб санъатининг нодир бир асари бўлиб қолар эди. Бу давр нафис китоб ва хаттотлик санъати тараққиётида янги бир босқич бўлиб, моҳир санъаткорларни етиштирган, ажойиб санъат асарларини яратган эди.

Нафис китоб яратиш жуда оғир ва мураккаб бир процесс, у бир неча хил мутахассисларнинг меҳнат фаолияти ва малакаси билан боғлиқдир. Бу процессда қоғозрез (қоғоз қуювчи), хаттот (каллиграф), мусаввир (рассом), лаввоҳ (лавҳа чизувчи), саҳҳоф (муқовачи) иштирок этади. Хаттот кўчириладиган асарнинг ҳажми, характери ва бўлажак китоб саҳифаларининг форматига қараб қоғозрезга қоғоз буюрар эди. Шундан кейин хаттот текстни кўчиришга киришар эди. У иллюстрация учун мусаввирга ўрин қолдирар, мусаввир иллюстрацияларни ишлар эди. Мусаввирдан кейин қўл ёзма лаввоҳ қўлига ўтар, у саҳифаларга нафис рамкалар ишлар, турли ранг билан зийнат берад, керакли ўринларга олтин ёки кумуш суви юргизар эди. Ниҳоят, қўл ёзма саҳҳоф қўлига ўтиб, у ҳам санъат ва маҳоратини ишга солиб, пишиқ ва нафис муқова билан қўл ёзmani китоб ҳолига келтирар эди. Бу ишларнинг барчаси маълум рецепт, режа ва қонда асосида бажарилар эди, турли даврларда ва турли жойларда яшаган усталар — санъаткорларнинг ўз усули ва услуби бўлар, бу усул ва услуб устоддан шогирдга ўтар, традициялар давом эттирилар ва ривожлантирилар эди.

Ўрта Осиё усталари, айниқса Самарқанд ва Бухоро усталари қоғоз ишлашда жуда катта шухрат қозонган эдилар. Уларнинг қоғозлари бошқа жойларнинг қоғозларидан пишиқ ва силлиқ эди. Ипак ва ярим ипакдан ишланган қоғозга ундан қилинган суюқ атала билан оҳор берилар, қоғоз сояда қуридилар ва бир неча бор оҳорланган қоғоз ниҳоятда силлиқ бўлар ва ялтирар эди. Қоғозрез усталик билан бутун қоғозга ёки унинг ҳошияларига ранг беради, бу ранг айнимас, ҳатто асрлар давомида сақланиб қолар эди. Сиёҳ эса махсус рецепт асосида кўпинча хаттотнинг ўзи томонидан тайёрланарди, турли рангдаги ва турли сифатдаги сиёҳ тайёрлашда хилма-хил моддалар ишлатилар эди. Китобдан хуш-

бўй ҳид келиб турсин учун баъзан сиёҳга гулоб ёки анбар қўшилар эди. Мусаввирлар ишлатадиган бўёқлар ҳам ўзига хос рецепт асосида тайёрланар эди, олтин ва кумушни эритиб суултириш ва ундан фойдаланиш лаввоҳ ёки музаҳҳиб (олтин суви билан сурат солувчи ёки китобга безак берувчи)дан катта маҳорат талаб қилар эди. Саҳҳоф эса муқова учун махсус картон тайёрлар, танлаб чарм ишлатар ва муқованинг гўзал, нафис бўлишига катта эътибор берар эди.

Асар китобат қилишнинг муҳим ва узоқ давом этувчи процесси хаттотнинг меҳнати билан боғлиқ эди. Хаттотлик махсус касб, нозик ва ўзига хос санъат эди. Хаттот бўлиш учун узоқ вақт сабрматонат ва иштиёқ билан хаттотликни машқ қилиш, заҳмат чекиш лозим эди. Хаттот мукаммал саводли, бадий диди баланд, ижодкор киши бўлиши керак эди.

Бир неча санъаткорнинг мана шундай узоқ ва машаққатли меҳнати билан нафис китоб бунёдга келар эди. Шубҳасиз, бундай китоб кам яратилар, у ниҳоятда қиммат бўлар эди. Оддий китобхон бундай китобга эга бўлишни хаёлига ҳам келтиролмас эди. Нафис китоблар кўпинча шоҳлар, амир-амалдорлар ва бошқа давлатманд кишиларнинг буюртмаси билан ишланар ва махсус кутубхоналарда сақланар эди.

Нафис китоб ва хаттотлик санъати XIV асрда янги тараққиёт босқичига кўтарилди бошлади. Машҳур хаттот Мир Али Табризий (1330—1404) настаълик деб номланган янги услубдаги хатни кашф қилди. Бу услуб хатти куйи, хатти шикаста, насх, сулс ва бошқа услубдаги хатлар ўрнини сиқиб қўйди. Настаълик услуби айниқса Султон Али бошлиқ Ҳирот хаттотлари фаолияти билан кенг тарқалди ва ўз такомилнинг юксак босқичига кўтарилди. «Хатти Ҳиротий» деб номланган бу услуб бир қатор Шарқ ўлкаларида узоқ асрлар давомида етакчи услуб бўлиб қолди. XX аср бошларига қадар ҳам Бухоро хаттотлари шу услубни қўллар эдилар.

XIV—XVI асрларда бир қанча истеъдодли санъаткорлар — нафис китобларнинг ижодчилари: хаттотлар, мусаввирлар, лаввоҳлар ва саҳҳофлар стилиди. Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Машҳадий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвой, Рафиқий ва бошқа хаттотлар, Мирак Наққош, Беҳзод, Шоҳ Музаффар ва бошқа мусаввирлар шулар жумласидандир. Шу билан бирга, бу санъат турлари ҳақида махсус асарлар, рисоалар ҳам яратилади. Масалан, Султон Али Машҳадий ва Дарвеш Муҳаммад Бухорий (XVI аср) хаттотлик ҳақида махсус асарлар яратганлар.

Султон Али «Қиблатул-кутоб («Котиблар қибласи») ва Султонул-хаттотин («Хаттотлар султони») деб аталган Султон Али 1432 йилда Машҳадда туғилди. У ёш чоғидан бошлаб ҳуснихатга қизиқади, эртаю кеч хат машқи билан

шуғулланади. Бу ҳақда унинг ўзи 1514 йилда 84 ёшида ёзган манзумасида бундай дейди:

Аз жавони ба хат буди майдам,
Ишқи хат ронди аз мижа сайлам,
Бар сари кўй кам қадам задаме,
То тавонистам қалам задаме...
Рўз то шом машқ мекардам,
На ғамн хоб буду на хўрдам...

(Ешлқдан хатга майлим бор эди, хат ишқи мишжамдан сел оқизади. Кўчага кам қадам босар, имкони борича қалам чекар эднм... Кундузи ҳам, кечаси ҳам машқ қилар эдим, на уйқу ва на овқат ғамини ердим...)

Машҳур хаттот Азҳардан таълим олган Султон Али тез орада истеъдодли хаттот сифатида танила бошлайди. У 1461 йилда Низомийнинг «Махзанул-асрор» достонини, 1464 йилда Ҳофиз девонини ва 1465/66 йилларда Навоий девонини¹ кўчиради. Истеъдодли хаттот Ҳиротга келади ва Ҳусайн Бойқаро кутубхонасида ишлаб, Ҳирот хаттотларига раҳбарлик қилади². У Ҳусайн Бойқаро ва Навоийнинг топшириқларига биноан иш олиб боради. Бобирнинг маълумотига қараганда, Султон Али Ҳусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байт ва Навоий учун 20 байт китоб кўчираар экан. У Низомий, Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Хисрав Деҳлавий, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа шоирларнинг асарларини кўчиради. Унинг кўпгина китоблари Беҳзод каби буюк санъаткорнинг нодир миниатюралари билан зийнatlanади. Бизга қадар султон Али томонидан кўчирилган 50 дан зиёд китоб ва кўпгина қитъа (алоҳида парчалар) етиб келган. Булар мамлакатимиз кутубхоналарида (Тошкент, Ленинград ва бошқа шаҳарларда) ҳамда чет элда (Париж, Берлин, Қоҳира ва бошқа шаҳарларда) сақланади. Султон Али томонидан кўчирилган китоблар орасида Навоийнинг девонлари ва «Хамса»си ҳам бор.

Султон Али ўймакорлик санъатига ҳам моҳир бўлган. У Ҳусайн Бойқаронинг «Боғи Жаҳоноро» боғидаги иморатлар ва бошқа биноларнинг деворларига ўйиб текстлар ёзган, Ҳусайн Бойқаронинг қабр тошидаги текст ҳам Султон Али томонидан ўйиб битилган. Султон Али қобилиятли шоир ҳам бўлган. Навоий «Мажлисун-нафоис»да унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот бериб, истеъдодини таърифлар экан, шеърларидан мисол тариқасида қуйидаги байтни келтиради:

Гул дар баҳор э-он рухи гулгун намунаест.
Чун ашқи ман, ки аз дили пурхун намунаест.

¹ Бу девон Навоий шеърятининг мухлислари томонидан тузилган эди.

² Афтидан, Навоий Машҳадда яшаган йиллари Султон Али билан танишган ва кейинчалик уни Ҳиротга таклиф қилган бўлса керак.

(Менинг кўз ёшим қонга тўла юрагимдан намуна бўлганидек, баҳор гули унинг гулгун юзидан бир намунадир.)

Шунингдек, Сом Мирзо, Қози Аҳмад ва бошқа адабиётшунослар ҳам унинг шеърларидан айрим намуналар (қитъа, рубоий ва бошқалар) келтирадilar. Унинг айрим шеърлари ўз мазмуни ва моҳияти билан ижодий фаолиятининг етакчи соҳаси бўлган хаттотликка доирдир. Бу жиҳатдан айниқса қуйидаги мисралар жуда характерлидир:

Маро умр шасту се беш асту кам,
Ҳапўзам жавон аст мушкин рақам...

(Менинг ёшим 63 дан ё бир оз ошди, ё бир оз камдир, бироқ ҳали ҳам мушкил хатим ёш-жувондир..)

Дар машқ тақсире макун пайваста, эй Султон Али!
Дар рўз кун машқи хафи, дар шом кун машқи жали.

(Эй Султон Али, сен машқда нуқсонга йўл қўйма, кундуз кун хафи — майда хат билан, кечаси жали — йирик хат билан шуғуллангин.)

Бундан ташқари, у ўз ҳаёти ва хаттотлик санъати ҳақида катта бир маъруза ёзиб қолдирган.

Султон Али Машҳадий ҳаётининг сўнгги йилларини Машҳадда ўтказди ва ўша ерда 1520 йилда вафот этди.

Навойи, Хондамир, Бобир ва бошқа буюк қалам аҳллари томонидан истеъдодли санъаткор — хаттот сифатида тақдирланган Султон Али кўпгина шогирдлар етиштирди ва кейинги асрлардаги хаттотлик санъатига самарали таъсир кўрсатди.

Тасвирий санъат Бу даврда, айниқса, XV асрда ва XVI асрнинг бошларида, тасвирий санъат ҳам катта муваффақиятларга эришди, Беҳзод, Мирак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Ҳожа Муҳаммад Наққош ва Шоҳ Музаффар каби истеъдодли рассомлар етишди. Бизгача сақланиб қолган тасвирий санъат ёдгорликлари ва турли ёзма манбалар Урта Осиё тасвирий санъатининг ўзига хос услубини, рассомлар ижодиётининг фантастик мавҳумликдан ҳаётийликка, реалистик тасвирга томон ривожланиб бораётганини равшан кўрсатади. Бу жиҳатдан айниқса Беҳзод бошлиқ Ҳирот рассомлари мактаби катта ютуқларни қўлга киритган ва кейинги асрлар тасвирий санъати ривожига чуқур из қолдирган эди.

Бизгача етиб келган тасвирий санъат ёдгорликларини уларнинг тематикаси ва тасвир объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: портретлар, ҳаётий лавҳалар, пейзаж, биноларга солинган суратлар, бадий асарларга ишланган расмлар ва бошқалар.

Сақланиб қолган портретлар орасида биз Жомий, Навоий, Абдулла Хотифий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Бобир, Шайбонийхон

ва бошқа маданият ҳамда давлат арбоблари суратини кўрамиз. Бу суратларнинг авторлари кишиларнинг ташқи қиёфасини аниқроқ ва мукамалроқ тасвирлашга интиланлар. Масалан, биз номаълум рассом томонидан ишланган шаҳзода Шоҳ Ғариб мирзо сурати билан Бобирнинг «Бобирнома»да бу шаҳзоданинг ташқи қиёфасини тасвирловчи сўзларини бир-бирига чоғиштириб қарасак, рассом сурати билан адир тасвирининг уйғунлигини кўрамиз. Шу билан бирга, рассомлар кишиларнинг портретини ишлашда уларнинг маънавий дунёсини очишга интиланлар. Бу жиҳатдан айтиш мумкин Навоий портретлари диққат-эътиборга лойиқ. Истамбулда сақланаётган ёш Навоий портретида рассом Али улуғ шоирнинг қиёфасини мукамал тасвирлашга муваффақ бўлган: Навоий котиби билан бирга, шоир ижод оламига ғарқ бўлган, илҳом жўшиб келяпти, котиб янги сўз дурларини ёзиб олишга шайланган... Машҳур рассом Маҳмуд Музаҳҳиб кекса Навоий портретини чизади; шоир ҳассасага таянган, унинг қомати бирмунча букчайган, қарашларида ҳам ҳорғинлик аломатлари, ҳам улуғворлик ва олижаноблик равшан кўриниб туради. Бироқ Урта Осиё рассомлари томонидан ишланган портретлар умуман айрим камчиликлардан, масалан, таносибнинг бузилиши ва чизиқларнинг ортиқ даражада бўрттирилиши ва бошқалардан холи эмас эди.

Ҳаёт лавҳаларига бағишланган тасвирий санъат асарлари ўз тематикаси ва мазмуни билан ҳам, услуби ва бадийлиги билан ҳам ниҳоятда қимматлидир. Беҳзод ва бошқа санъаткорлар феодал муҳитининг бир қатор ҳаётий манзараларини моҳирлик билан тасвирлашга муваффақ бўлганлар. Масалан, Беҳзоднинг бино қурилишини тасвирловчи бир суратини олайлик. Суратда Темур давридаги бинолар қурилишининг даҳшатли манзараси тасвирланади: кўпдан кўп устадар, ишчилар, арава ва филлар. Белига қилич осиб олган қурилиш бошлиғи узун калтаги билан бинокорларни савалаяпти, ўшқиряпти. Ваҳимага тушган кишилар жон аччиғи билан ишламоқда... Феодал ўтмишидаги муҳташам иморатларнинг кўпи шу зайдда бино бўлар эди.

Номаълум бир рассом томонидан ишланган бир миниатюрада

Бино қурилиши

Феодал билан деҳқон

Камбағал от устида

(XVI аср) феодал жамиятнинг зиддиятлари, меҳнаткаш халқ оммасининг машаққатли ҳаёти, ҳуқуқсизлиги янада тўлароқ, мукамалроқ ва реалистикроқ тасвирланган: зийнатланган катта ва семиз от устида ёш хўжайин — феодал, унинг рўпарасида хароб, ўласи от, отнинг эгаси мўйсафид деҳқон, бу деҳқон ёш хўжайиннинг оёғи остига чўккалаб, отининг туёғини ўпмоқда. Бу миниатюра ўз мазмуни ва моҳияти жиҳатидан катта бир бадиий полотнога — моҳирлик билан ёзилган эпик асарга тенглашади.

XV асрнинг бошқа бир миниатюрасида бу мазмун юмор орқали ифодаланган: номаълум автор хароб ва қирчанги отни, унинг

камбағал эгасини кулгили бир услубда тасвирлайди. Бу кулги энгил табассумдан от ва унинг эгасини шу аҳволга туширган муҳитга қарши ачиқ заҳархандага айланиб кетади. Миният тюрра гўё халқ яратган ҳаётий латифаларнинг тасвирий санъатдаги ёрқин бир ифодаси бўлиб мужассамлашади.

Рассомлар табиат манзаралари, хусусан, баҳор фасли, боғлар ва тоғ-даралар тасвирида ҳам яхши натижаларга эришиб, янги-янги полотнолар яратадилар, баъзи бир иморатларни тасвирий суратлар (табиат лавҳалари, турли жониворлар ва бошқа шунинг сингари нарсаларнинг суратлари) билан безайдилар. Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Лутфий, Жомий, Навоий, Бобир ва бошқа машҳур сўз санъаткорларининг асарларига иллюстрациялар ишлайдилар. Бадий асар хаттотларнинг ҳуснихати, рассомларнинг сурати, муқовасоз ва зарҳалчиларнинг санъати билан уйғунлашиб, гоёт кўркем бир тусга киради. Буларнинг барчаси санъат турлари билан бадий адабиётнинг ўзаро узвий алоқада равнақ топганини, бири иккинчисига самарали таъсир этганини равшан кўрсатади.

Беҳзод

Камолиддин Беҳзод 1455 йилга яқин Ҳиротда туғилди. Еш чоғида ота-онаси ўлади. Уни Ҳусайн Бойқаронинг китобдори (кутубхоналар бошлиғи) Мирак Наққош ўз тарбиясига олади. Камолиддин рассомлик санъатига қизиқади, қобилияти ва истевдоди билан кишиларнинг эътиборини жалб этади, кўп ўтмай нам-фан, санъат ва адабиёт аҳллари орасидан ўзига муносиб ўрин олади. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг ҳомийси Алишер Навоий истевдодли ёш рассомга алоҳида диққат-эътибор беради, унга ҳар томонлама ғамхўрлик қилади. Беҳзод 1510 йилларга қадар Ҳиротда яшаб, ижод этади. Кейин эса у Озарбайжонга — Табризга боради, сафавийларнинг пойтахт кутубхонаси ва санъаткорларига бошлиқ қилиб тайинланади. Камолиддин Беҳзод 1533—1537 йиллар ўртасида вафот этади.

«Монийи соний» (иккинчи Моний¹) ва «Шарқ Рафаэли» деб номланган Камолиддин Беҳзод тасвирий санъатнинг улур намоян-

Беҳзод

¹ Моний — афсонавий Хитой рассоми.

дасидир. У рассомликда Ҳирот мактаби деб номланган янги бир ижодий услубнинг асосчиси бўлди ва устоз санъаткор сифатида Ұрта Осиё, Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкалар тасвирий санъатининг тараққиётига самарали таъсир этди. Машҳур тарихчи Хондамир «Ҳабибус-сияр» асарида унинг санъаткорлик маҳоратига баҳо бериб, бундай деган эди:

Мўйи қаламиш ин устоди
Жон дода ба сурати жамоди.

(Устозлиги туфайли унинг қалами — кистининг туклари тошга — жонсиз суратга жон бағишлар эди.)

Беҳзоднинг бошқа замондошлари, жумладан Навоий билан Бобир ҳам унинг истеъдодига юксак баҳо берадилар.

Беҳзод жуда кўп асарлар: портретлар, ҳаёт ва табиат лавҳалари, бадий асарларга иллюстрациялар ва бошқалар яратган. Унинг санъаткорлик маҳоратини ва асарларининг таъсир кучини кўрсатиш учун Восифийнинг «Бадойиул-вақое» китобидан қуйидаги бир фактни келтирамиз:

Кунларнинг бирида Беҳзод янги ишлаган бир суратини Навоийнинг олдига олиб келади: ажойиб бог, дарахтлар, дарахтлар шохида қушлар... гуллар қулф уриб очилиб ётибди, ариқларда зилол сувлар... Богда нуруний Алишер Навоий. У бир қўли билан ҳассага таянган, иккинчи қўлида бир товоқ, товоқда олтинлар. Навоийнинг атрофида илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари. Гўё Навоий уларнинг ижодий ишларидан шод бўлиб, бошларидан олтин сочмоқчи... Суратдан завқланган Навоий бундай байт айтади:

Наққош, ажаб сафҳа мунаққаш карди,
Эй вақти ту хуш, ки вақти мо хуш карди.

(Наққош, ажойиб саҳифани нақшлабсан, вақтинг хуш бўлсин, зероки, бизни хушвақт қилдинг.)

Беҳзод бу суратни олиб келганда Навоий Мавлоно Фасеҳиддин, Соҳиб Доро, Мавлоно Бурҳон ва Мавлоно Муҳаммад Бадахшийлар билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Навоий улардан бу сурат ҳақидаги таассуротларини сўзлаб беришни сўрайди. Ширин ва ҳазиломиз суҳбат бошланади. Мавлоно Фасеҳиддин: — Маҳдумлар, мен бу очилган гулларни кўришим билан қўл чўзиб, улардан бирини узиб, салламга қўндирмоқчи бўлдим,— дейди.

Соҳиб Доро:

— Менда ҳам шундай истак бор эди, ammo қўл чўзсам, дарахтлардаги қушлар ҳуркиб учиб кетмасин деб андиша қилдим,— дейди.

Мавлоно Бурҳон:

— Мен мулоҳаза билан ҳўлимни тортиб, тилимни тиймоқчиман, агар сўз қотсам, Мир (Навоий — *Н. М.*) ранжисалар, юзларини буриштириб, қошларини чимирсалар, суратдаги очиқ чехралари ўзгариб кетади,— дейди.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший:

— Эй Мавлоно Бурҳон, агар беодоблик ва густоҳлик бўлмаганда эди, (суратдаги) Мирнинг қўлларидagi ҳассани олиб сенинг бошингга солар эдим,— дейди.

Навоий суҳбатни якунлаб:

— Азизлар яхши сўзлар айтишди. Агар Мавлоно Бурҳон дағаллик қилмаганларида, мен (суратда тасвирланган) товоқдаги олтинларни дўстларнинг бошидан сочмоқчи эдим,— дейди ва Беҳзодга бир от билан чопон инъом қилади, суҳбатдошларига либос кийгизади.

Беҳзод ишлаган бир қатор суратлар (масалан, шоир Абдулло Хотифий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон портретлари, Саъдийнинг «Бўстон» китоби ва Низомийнинг «Хамса»сига ишланган иллюстрациялар ва бошқалар) бизга қадар етиб келган, улар ўтмиш санъатининг нодир ёдгорликлари сифатида Тошкент, Ленинград, Лондон, Теҳрон, Кобул ва бошқа шаҳарларнинг музей ҳамда кутубхоналарида сақланмоқда. Беҳзод асрлар давомида ўз услуби ва анъанаси бўлган рассомлик мактабини вужудга келтирди. Султон Муҳаммад Камолiddин, Қосим Али, Шоҳ Музаффар, Маҳмуд Музаҳҳиб каби мусаввирлар унинг шоғирдларидир.

Музика

XIV—XVI асрлар Урта Осиё халқларининг музика санъати тараққиётида янги ва маҳсулдор бир босқич бўлди. Дин ва хурофотнинг даҳшатли таъқиқи ва реакциясига қарамай Урта Осиё халқлари санъатининг бу соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришдилар, янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва музика назариясига доир қимматли асарлар яратдилар.

Куй ва қўшиқ инсоннинг доимий ҳамроҳи, унинг шодлик ва қайғу йўлдошидир. Халқ куй ва қўшиқни севади, у шодлик кунларида ҳам, мусибат чоғларида ҳам унга мурожаат қилади, завқ-шавқ олади, юпанади, ором ва таскин топади. Куй ва қўшиқ, ўйин ва рақс, қизиқчилар ва қўғирчоқбозлар томошаси халқ сайлини, тўйини безайди, унга ҳусн беради. Тарих ва адабиёт асарлари, илмий китоблар ва хотиротлар халқ санъатининг бу тармоқлари ҳақида бизга қадар айрим маълумотларни сақлаб қолган. Масалан, Навоий «Мезонул-авзон»да халқ қўшиқларининг 8 тури (туюк, чанги, туркий, орзуворий (ёки арузворий), муҳаббатнома, мустазод ва бошқалар) ҳақида маълумот беради, уларнинг вази хусусиятларини тасвирлайди ҳамда кенг шўҳрат қозонганини айтилади. Айрим миниатюралар, бадий образлар ва бошқалар халқ рақс санъатининг ҳам равнақ топганини кўрсатади. Халқ куйлари ва қўшиқлари профессионал музика санъатининг тараққийсига самарали таъсир этади.

XIV—XVI асрларда жуда кўп профессионал музикачилар, бас-такорлар ва ҳофизлар етишади. Абдуқодир Нойи, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Гижжакий, Мавлоно Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Хожа Юсуф Анджоний, Устод Шодий, Мавлоно Нажмиддин Кавкабий ва бошқалар шулар жумласидандир. Профессионал музикачилардан ташқари, Улуғбек, Навоий, Жомий ва Биноий каби шоирлар ҳам музика соҳаси билан шугулланиб, унинг тараққиётига маълум ҳисса қўшадилар. Масалан, Улуғбек Билужий, Шодиёна, Ахлоқий, Табрзий, Усули равон ва Улусий баҳри усулларини, Навоий «Исфаҳоний» ва бошқа куйларни ижод қилади. Жомий ва Биноий музика назариясига доир асар яратадилар. Навоий музика аҳлларига ҳам ғам-хўрлик билан ёндашади, уларга моддий ва маънавий кўмак беради.

Музыка санъати аҳллариининг фаолияти ва ижодкорлиги билан X—XII асрларда вужудга кела бошлаган дувоздақ мақом (ўн икки мақом) янги тараққиёт поғонасига кўтарилади, такомиллашади, янги куйлар билан бойийди. Дувоздақ мақом кўпгина куйлардан ташкил топган куйидаги цикллариини ўз ичига олади: Рост, Исфохон, Ироқ, Зирафкан, Бузрук, Хижоз, Буслик, Ушшоқ, Ҳусайний, Зангула, Наво, Раҳовий. Бу мақомларнинг ҳар бири икки асосий шўъба (қисм)дан иборат бўлиб, 24 шўъбани ташкил этади: Дугоҳ, Сеғоҳ, Чоргоҳ, Панжгоҳ, Мухайяр, Хисор, Мубораки, Найрез, Нишопурак, Ройи Ироқ, Мағлуб, Ракб, Баёт, Забул, Авж, Наврўзи хора; Маъмур, Аширон, Наврўзи сабо, Ҳумоюн, Нуҳуфт, Ғазал, Арабон ва Ажам.

Шу кунга қадар халқнинг сеvimан куйлари бўлиб келаятган шашмақом (салти мақом) дувоздақ мақом заминида шаклланиб боради. Унинг шаклланишида 1576 йилда вафот этган Мавлоно Нажмиддин Кавкабий катта роль ўйнайди. Шашмақом олти циклдаги мақомларини ўз ичига олади; Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сеғоҳ ва Ироқ. Бу мақомлардан ҳар бири уч бутуқдан ташкил топади: 1. Мушкилот. Мушкилот фақат чолғу асбоблари билангина ижро этилади. 2. Наср. Наср чолғу ва ашула билан ижро этилади. 3. Уфор. Уфор чолғу, ашула ва ўйин билан ижро этилади. Бутуқларнинг ҳар бири яна бир неча куйни ўз ичига олади. Масалан, Бузрук мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Мухаммас, Мухаммаси Насруллоҳи, Сақийли Салминий ва Сақийли Султон куйларини, шу мақомнинг Насри Сарахбор, бир неча Тарона, Талқини Увол, Насруллоҳи, Насри Увол, Сипориш, жами 15 куйни ўз ичига олади. Еки Наво мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Нағма, Мухаммаси Наво, Мухаммаси Баёт, Мухаммаси Ҳусайний ва Сақийли куйларини, Насри яна 15 куйни ўз ичига олади ва ҳоказо. Бундан ташқари, Шашмақомнинг бутун мақомлар цикли билан эмас, балки алоҳида ижро этиладиган шўъбачалариини ҳам бор. Масалан, Бузрук мақоми Савт сарвари (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Мўғулча (Талқини Уфор), Дугор Ироқи (Талқин, Туширма, Талқин Уфор, Бебокча), Дилхирож (Талқин, Қашқарча, Уфор) ва Рок (туширмаси) шўъбачаларини; Наво мақоми Савти Наво (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Наво мўғулчаси (Талқини Уфор), Каримқулбек мўғулчаси (Талқин, Нимчўпони, яна Талқин, Уфор) ва Наво Мустазоди (Талқин ва Уфор) шўъбачаларини ўз ичига олади ва ҳоказо. Шашмақом куйларини ижро этишда 24 усул бор. Масалан, Сарахбор — бумбак бумбак. Тасниф: Бакка бум (бумбак-бум; Гардун — бакка-бакка бака бумбак; Уфор — бум-бум бак бумбак ва бошқалар¹. Бу усул воситаси билан машшоқлар ва ҳофизлар шогирдларига тўғлиқ берганлар, куйлар ёзув билан акс эттирилган².

Танбур, чанг, қонун, ул, бирбат, рубоб, қўбуа, рўд, гижжак, шамома (мусиқор), чағона, кунгур, аргуниш (қадимги грек чолғуси органион асосида вужудга келган) ва бошқалар асосий чолғу асбоблари бўлган. Бу чолғу асбоблари малакали усталар томонидан ясалган, усталар кўпинча тут ёғочини ишлатганлар, торни ипақдан қилганлар, чолғу асбобларини орантамент, қimmatлиқ тош ва бошқалар билан чиройли қилиб безаганлар.

Музыка санъати ҳақида назарий асарлар ҳам яратилган. Бу жиҳатдан айниқса Жомий ва Биноий ёзган рисоалар аҳамиятли.

¹ Шашмақом циклларидаги куйларнинг сони ва номи XIX ва XX асрдаги Бухоро ва Самарқанд шашмақомчиларининг репертуари асосида берилди.

² Шашмақом ҳақида, жумладан, қараг: Исҳоқ Ражабов. Мақомлар масаласига доир, Тошкент, 1963.

дир. Шунингдек, мақомлар тарихини ўрганишда Озарбайжон музикашуноси Нуриддин Мароғийнинг 1413 йилда ёзган «Мақсадул-адвор» («Музика илмининг мақсади») асари ҳамда XVII аср музикашуноси Дарвеш Али томонидан яратилган «Рисолаи мусиқий» асари қимматлидир. Дарвеш Али ўз асарида XIV—XVI асрларда ўтган музика аҳллари ҳақида кенг маълумот беради.

Дарвеш Али моҳир чангчи бўлган ва Имомқулихон (1611—1642) саройида хизмат қилган. Дарвеш Али рисоласи 12 мақом—бўлимдан иборат. Бу бўлимларда автор мақомлар, мақомларнинг шўъбалари, усуллар, машҳур музикачилар, чолғу асбоблари ва бошқалар ҳақида маълумот беради, фикр юритади. Рисола музика санъатини динга, мифларга, афсоналарга боғлаб таърифлаш тенденцияларига қарамай, ўтмиш музика маданиятини ўрганишда муҳим бир манбадир.

Музика санъатининг тараққиёти доим поэзиянинг тараққиёти билан узвий боғлиқдир. Поэзия музика тараққиётига самарали таъсир этганидек, музика ҳам поэзия тараққиётига самарали таъсир этади, куй билан шеър кўпинча бир-бирига йўлдош бўлиб келади, бастакор шоирнинг шеърига куй яратади, шоир бастакорнинг куйига мослаб шеър битади. Буни биз XIV—XVI аср ўзбек ва форс-тожик шоирлари асарлари, хусусан ғазаллари мисолида ҳам равшан кўрамиз. Масалан, шоир Хоразмий «Муҳаббатнома» асарида икки ғазалнинг Сифаҳон ва Хусайний куйларида айтилишини таъкидласа, Сайид Аҳмад «Таашшуқнома»даги 10 та ғазалнинг махсус куйларига; 1—2 ғазаллари Йроқ, 3-ғазал Наво, 4-ғазал Хусайний, 5-ғазал Рост, 6-ғазал Ушшоқ, 7-ғазал Сифаҳон, 8-ғазал Ҳовий, 9-ғазал Ниҳованд ва 10-ғазал Панжгоҳ куйлари мувофиқлигини таъкидлайди. Худди шунингдек Лутфий, Навоий ва бошқа шоирлар ҳам ўз асарларида жуда кўп куйларнинг номини зикр этадилар. Шоир Атоий эса кўпчилик шеърларини халқ кўшиқлари — «Туркий»нинг вазни асосида яратган эди. Бастакорлар кўпинча Навоий ва Жомий каби атоқли шоирларнинг шеърларига куй яратар, ҳофизлар овози куй ва шеърга янги жило беради.

Музика билан поэзия ўртасидаги алоқани ёритишда XV аср шоири Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» асари алоҳида диққатга сазовордир. Мажозий характерда ёзилган бу асарда созларнинг мунозараси ҳикоя қилинади: Танбура (танбур) ўз санъати билан мақтанади, Уд Танбурнинг мақтовларини рад этиб, ўзини таърифлашга киришади. Шу тариқа Танбур, Уд, Чанг, Қўбуз, Рубоб ва бошқа созлар ўзаро мунозаралашадилар. Ниҳоят, мунозарарага Пири харобот (соқий) аралашиб: Танбур ва бошқа созларга насиҳат қилади, уларнинг ҳар бирининг ўзига хос фазилати борлигини таъкидлайди. Бу мунозара музика санъати тараққиёти заминиде туғилган эди. Шоир, бир томондан, барча созларнинг ўзига

яраша сифати ва фазилати борлигини таъкидласа, иккинчи томондан, мажозий тарада мақтанчоқ, худбин ва мутакаббир кишиларни қоралайдикки, бу — мунозаранинг дидактик моҳияти ва гоёвий мақсадидир. Шундай қилиб, музыка санъати ҳам XIV—XVI асрларда санъатнинг бошқа турлари ва поэзия билан узвий алоқадан янги тараққиёт поғонасига кўтарилди, моҳир санъаткорлар — машшоқлар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди, ўлмас санъат асарлари вужудга келди.

Бироқ феодал-клерикал муҳит, санъатнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби, музыка санъатининг ҳам тараққиёти йўлга турли ғовлар солар, машшоқлар, бастакорлар ва ҳофизларни хўрлар, уларни дарбадарликка, моддий муҳтожликка маҳкум этар эди. Худбин ва жоҳил давлат бошлиқлари уларнинг бошига мудҳиш кунлар солар, уларни ваҳшийларча жазолар эди. Масалан, Темур саройининг машшоқларидан Қутб Найчи дорга осилади, Абдуқодир Найчи қатлга ҳукм қилинади, у зўрга ўлимдан омон қолиб, дарвеш бўлиб вилоятма-вилоят кезиб юришга мажбур бўлади. Дарвеш Али рисоласида айтилишича, Қутб дор остига бораётганида кўчадан ўтаётган бир боланинг кўлидан қоғозини олиб, най қилиб чалган, у чалган куй «Пешрави дор» номини олган экан. Машҳур ҳофиз Устод Шодий арзимас сабаб билан Сирдарёга чўктириб ўлдирилади. Бундай даҳшатли воқеалар тез-тез содир бўлиб турар, санъат аҳлларининг ижодий ишларига халақит берар, ҳаётларига хавф солар эди.

БАДИИЙ АДАБИЁТ

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган давр ўзбек адабиёти шаклланиши ва тараққиётининг жуда муҳим ҳамда сермаҳсул бир давридир. Бу даврда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш процесси асосан тугалланди, дунёвий адабиёт адабий ҳаётнинг етакчи йўналишига айланди, Қутб, Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Сақкорий, Лутфий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Хожа ва ниҳоят, эски ўзбек адабий тилининг асосчиси, ўзбек классик адабиётининг чўққиси Алишер Навоий етишди. Ўзбек адабиёти гоёвий-тематик ва бадий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилди, лирик ва эпик поэзиянинг ҳамда бадий прозанинг нодир ва оригинал асарлари вужудга келди. Ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсир кучайди. Ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги ўзаро алоқа ва ҳамкорлик кенг ва чуқур илдиз отди, ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бадий адабиётнинг ўсиши билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик ҳам тараққий этди, қимматли илмий асарлар яратилди.

Феодал-клерикал жамиятга хос бўлган зиддиятлар бадий адабиётда ҳам ўз ифодасини топди. Бадий адабиёт мафкуравий ку-

рашнинг асосий воситаларидан бири эди. Диний-мистик адабиёт билан дунёвий адабиёт ўртасида, реакцион феодал-клерикал гуруҳларнинг дунёқарашини ифодалаган ёзувчилар билан кенг халқ оммаси манфаатларини ифодалаган ёзувчилар ўртасида қаттиқ кураш борди. Шу кураш процессида прогрессив адабиёт ўсди, такомиллашди.

Халқ оғзаки ижоди Бизгача асл ҳолида ёки ўзгаришлар билан етиб келган адабий ёдгорликлар ҳамда турли манбалардаги (тарихий, бадий, илмий ва хотиравий асарлардаги) маълумотлар ва ёзма адабиётнинг тараққиётига халқ оғзаки ижодининг самарали таъсирини кўрсатувчи факторлар бу давр ўзбек фольклорининг тараққиётида янги ва сермаҳсул бир давр бўлганини кўрсатади. Бу даврда халқ янги-янги дostonлар, қиссалар, эртаклар, афсоналар, латифалар, қўшиқлар, мақоллар ва бошқа жанрларда асарлар яратган. Халқ илгари вужудга келган оғзаки адабиёт обидаларининг маълум қисмини ижодий қайта ишлаган, бу даврда кўлаб халқ шoirлари ва қизиқчилари етишган, қўғир-чоқбозлар ўйини ва қизиқчиларнинг кулгили томошалари халқ сайллари ва байрамларга завқ-шавқ бағишлаган, косиб-ҳунармандларнинг устахонасида ёки очиқ ҳавода кишилар давра қуриб, янги қисса ва эртакларни тинглаганлар, улардан завқланганлар ёки ўй-хаёлга чўмганлар, баъзи фольклор асарлари музика ва рақс билан бирга ижро этилган, халқ томошаси — халқ театри репертуари бойиб, такомиллашиб борган.

Осойишта ва фаровон ҳаёт ҳамда бахт-саодат орзуси, ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик, золим ва жоҳил феодал ҳукмдорларни, амалдорларни ва руҳонийларни фош этиш, ўзаро феодал урушларни қоралаш ва бошқалар халқ оғзаки ижодининг гоявий асосини ташкил этган. Халқ мифологик, фантастик-романтик ва мажозий образлар билан бирга тарихий шахсларнинг образларини ҳам яратган. Амир Темури, Хўжа Аҳрор, Улуғбек, Навоий ва бошқа образлар шулар жумласидандир. Амир Темури ва Хўжа Аҳрор салбий образларини яратиб, халқ уларни лаънатлаган ва фош этган бўлса, Улуғбек ва Навоий ижобий образлар бўлиб, халқ уларни инсоф ва адолат учун, илм ва маърифат учун курашувчи кишилар сифатида тавсиф этади.

Амир Темури ва Хўжа Аҳрор ҳақида яратилган кўпчилик латифалар, шубҳасиз, шу даврда вужудга келган ва тилдан-тилга ўтиб айрим ўзгаришларга дуч келган, уларнинг ёнига янгилари қўшилиб борган. Халқ ўз латифаларида Амир Темурига қарши ҳозиржавоб, қўрқмас ва донишманд Афанди образини яратди, (Афанди образи шу даврда камол топиб боради.) Мана шундай латифалардан бири:

Темуриланг саёҳатдан қайтар экан, йўлда Афанди учраб сўрабди:

— Хўш, подшо! Саёҳатингиз қандай ўтди?

— Ўшда яхши,— деб жавоб берди Темури.— Душанба куни бир қишлоққа

тушган эдим, у ерда ёнгин бўлиб, йўп уйлар, одамлар куйиб кетди. Сешанба кун бошқа бир қишлоққа ўтдим, у ерда қутурган ит иккита одамни қопиб олган экан, одамлар қутурмасин деб, ит қонган одамларни ўтда куйдиртирдим, чоршанба кун бир қишлоққа ўтган эдим, сел келиб ҳамма ёқни сув босиб кетди, болалик бешиклар, сигирлар, қўйлар тоза оқди, кечгача буларни томоша қилдим. Пайшанба кун яна бир қишлоққа ўтдим, у ерда бир буқа занжирини узиб, бир неча одамни нобуд қилди. Жума кун бир қишлоққа ўтиб эдим, у ерда бир киши жинни бўлиб қолган экан, уни остириб юбордим. Шанба кун бир қишлоққа ўтдим, у ерда бировни том босиб қолди. Якшанба кун бошқа бир қишлоққа ўтсам, бир ёш жувон ўзини дарактга осиб қуйибди. Мана шундай қилиб, роса ҳам томошаларни кўрдим.

Темурунинг ҳикоясидан бадани музлаб кетган Афанди:

— Хайрият, бир ҳафта юриб қайтибсан. Агар бир ой юрсангиз, пойқадамнингиз ёқиб, ҳамма қишлоқлар хароб бўлиб кетар экан,— дебди.

Бу латифада жаҳонгир Темурунинг босган қадами ўлим, вайронлик ва харобалик келтирар эди деган тарихий ҳақиқат ўз ифодасини топган. Амир Темуруни фош этувчи бундай латифалар кўп бўлиб, улар ҳозир ҳам халқ орасида айтиб юрилади.

Халқ латифаларида феодал ҳукмдорларгина эмас, балки дин ва шарият илқоби остида меҳнаткашларни талаган қаллоб, ҳийлакор руҳонийлар ҳам фош этилади. Чунончи, бир латифада шундай ҳикоя қилинади:

Амир Темурунинг пири ўлади. Унинг тобутини мазорга олиб бораётганлариди, Темуру чулоқ бўлгани учун орқада судралиб қолади. У Афандига одамларнинг тез юраётганидими шикоят қилади. Афанди истеҳзо билан:

— Пириңиз у дунёни кўп мақтар эди. Кишилар уни ўзи мақтаган жойга тезроқ олиб бориш учун шошнмақдлар. Агар сиз пириңизга етиб олмақчи бўлсангиз, сиз ҳам тобутга тушинг, сизни ҳам тезроқ элтишадилар,— деб жавоб беради.

Бу латифада халқнинг феодал ҳукмдорларга ва уларнинг манфаати учун хизмат қилган руҳонийларга қарши нафрат ва газабни ифодаланган. Беҳад мол-дунёга эга бўлган золим ва жоҳил Хўжа Аҳроор ҳақида ҳам халқ ҳажвий латифалар тўқиган. Масалан, бир латифада қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Афанди (ёки Машруф) эшакни миниб, фалон шаҳардан фалон шаҳарга йўл олибди. У йўл-йўлакай кўринган мол-мулкларни «минини» деб сўраб борибди. Элим майдонлари, саройлар, тегириқлар, обжуволлар, қўй-сигирлар — ҳамма ҳаммаси Хўжа Аҳроорники бўлиб чиқибди. Галабланган Афанди эшагидан тушибди-да, уни бир тегиб, «бор сен ҳам Хўжа Аҳроорники» дебди.

Халқ тарихда прогрессив роль ўйнаган тарихий шахсларни ижобий қаҳрамонлар сифатида тасвирлайди. Масалан, у «Толибул яам» ҳикоясида Улуғбекни адолатпарвар ва ҳақиқатгўй подшо сифатида гавдалантиради (бу ҳикоя ҳақида китобнинг «Хўжа» бобида кенгроқ тўхтаймиз). Ўзбек, туркман, тожик ва бошқа халқларнинг Навоийга бағишланган ва кўпчилиги, шубҳасиз, шу даврда вужудга келган эртақ, афсона ва ҳикояларида Навоий тадбирли ва адолатли давлат арбоби, халқпарвар, маърифатпарвар, сакрий ва ҳаммагали бир киши қилиб тасвирланади. Уларда кўпинча На-

вой образи шоҳ Хусайн Бойқарога қарама-қарши қўйилади, Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги зиддиятлар бўрттириб берилади. «Зиёд Ботир» эртагида Хусайн Бойқаро маншатга фе-риланган, ўз кайф-сафоси учун ҳар қандай жиноятни қилишга ҳам тайёр турган бир киши сифатида тасвирланади. Алишер Навоий хунарманд йигит Зиёд Ботирга кўмаклашиб, унинг ёри Қамбарни Хусайн Бойқаронинг зиндонидан озод қилади. Бошқа асарларда эса Навоий ақл-заковати билан рақибларини — мунофиқ вазирларни фош этади, турли муаммоларни ҳал қилади, кишиларни меҳнатсеварлик ва ҳалолликка йўллайди¹.

Тарихий шахсларнинг халқ томонидан яратилган бундай образлари, муболага элементларига қарамай, тарихий ҳақиқатга мувофиқ келади. (Булар тарихнинг халқ онгидаги бадий инъикоси сифатида вужудга келган эди.) Бироқ идизи XVI асрга бориб тақалувчи «Шайбонийхон» достонида яратилган Бобир ва Шайбонийхон образлари бундан мустаснодир. Чунки бу достонда халқ тарихий Бобир ва Шайбоний образини яратиш вазифасини эмас, балки умуман одил ва эolim подшо образини яратиш вазифасини ўз олдига қўйган, тарихдан чекинган, бадий фантазияга мурожаат қилган. (Бу ҳақда биз китобнинг «Муҳаммад Солиҳ» бобида кенгроқ тўхтаб ўтамиз.)

Тилдан-тилга ўтиб келган асарлардан ташқари, биз ёзма манбалар — «Равзатус-сафо», «Бобирнома» ва «Бадойиул-вақое» каби тарихий асарлар ва мемуарлар ҳамда «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Мезонул-ағзон» каби илмий асарлар орқали ҳам халқ оғзаки ижодининг турли жанрдаги асарлари билан танишамиз, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот оламиз.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиёт доим ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига таъсир этиб келади. Бу даврдаги ёзма адабиётнинг тараққиётида ҳам халқ оғзаки ижоди бой бир манба, ижодкорлик мактаби бўлиб хизмат қилди. Ёзма адабиёт намояндалари халқ асарларининг темаси ва гоийий мотивларидан, сюжети ва образларидан, адабий услуб ва бадий усулларидан, тил бойлиги ва поэтик формаларидан ижодий фойдаландилар, унинг тажрибаларидан таълим ва илҳом олдилар, халқ мақоллари ва таъбирлари билан ўз асарларига сайқал бердилар. Бу ҳол ёзма адабиётнинг прогрессив намояндалари ижодининг ҳаётга, халққа ва жамият тараққиёти талабларига яқинлашувига самарали таъсир этган эди. Бу айниқса Алишер Навоийнинг ижодида ҳаммадан кўра тўлароқ ва ёрқинроқ кўринади. Халқ оғзаки ижодида кенг баҳраманд бўлган Навоий айни чоқда халқ оғзаки ижодининг тадиқотчиларидан бири эди, у халқ ижодига эътиборсизлик билан қараган шоирларни қаттиқ танқид қилган эди².

¹ Қ а р а н г : Доно Навоий, Тошкент, 1968.

² Қ а р а н г : Н. Маллаев, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, 1974.

Демак, биз бу даврнинг ёзма ёдгорликларини ўрганиш орқали ҳам халқ оғзаки ижоди билан, унинг ёзма адабиётга таъсири билан танишмиз.

Ёзма адабиёт Бу даврдаги ўзбек ёзма адабиёти даставвал икки йўналиш, бир томондан, реакцияон йўналиш — феодал-клерикал адабиёт билан, иккинчи томондан, прогрессив йўналиш — дунёвий адабиёт ўртасидаги кураш билан характерланади. Бу кураш бадий ижод процессининг барча масалаларини: табиат ҳодисалари ва жамият воқеаларига муносабат, ижтимоий идеал ва эстетик тафаккур, ҳаёт ҳақиқати ва бадий фантазия, тема ва гоя, шакл ва мазмун, образ ва характер, ёзма адабиёт традициялари ва халқ оғзаки ижодига ёндашув ва бошқаларни қамраб олади.

Ўзбек дунёвий адабиёти ва унинг гуллаши

Хўжалик ҳаётининг ўсиши, маданиятнинг тараққийси, адабий ҳаётда аҳоли қатламларининг кенгроқ иштирок этиши, феодал-клерикал зулмга қарши халқ норозилигининг ўсиб бориши ва бошқалар прогрессив йўналишнинг — дунёвий адабиётнинг раванқ топишига самарали таъсир этди ва уни адабий ҳаётнинг стақчи йўналишига айлантирди.

Ўзбек дунёвий адабиёти икки тараққийёт босқичини босиб ўтди. **Биринчи босқичда** у (шартли равишда XV асрнинг ўрталарига қадар) гоий-тематик жиҳатдан хийла маҳдуд эди, маълум даражада тараққийпарварлик майлларига эга бўлган феодал табақаларнинг дуйқараш ва завқ-шавқига хийла боғлиқ эди. Дунёвий феодал хўжалик ва маданиятнинг ўсишидан гоийта манфаатдор эди. У экин майдонини кенгайтиришга, сунъий суғоришни ривожлантиришга, ички ва ташқи савдони жонлантиришга, муҳташам бинолар барпо этишга интилар эди. Шунинг оқибатида у турли намларга, дунёвий ишларга ижобий муносабатда бўлар, ўзини жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларининг ягона эгаси деб ҳисоблар, бойлик устига бойлик орттиришга, айш-ишрат суришга ҳаракат қилар эди. Турмуши фаровон, ҳаётдан манмун дунёвий феодал учун бадбинлик ва таркидуйсчилик майллари хийла ёт эди. Бинобарин, бадбинлик ва таркидуйсчиликни тарғиб қилувчи диний-мистик адабиёт унинг маънавий эҳтиёжларига тўла жавоб беролмас, уни завқлантира олмас эди. Дунёвий феодалга ҳаётни, унинг завқ-шавқини куйловчи адабиёт керак эди.

Мана шу заминда вужудга келган дунёвий адабиёт илк чоғларида тематик-гоий жиҳатдан ниҳоятда маҳдуд эди, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалалари, халқ турмуши ва унинг орзу-интилишларини куйлашдан бирмунча йироқ эди. Бироқ дунёвий адабиёт мана шундай тематик-гоий маҳдудлигига қарамай, ўзининг илк чоғларида ҳам сўз санъати тараққийетининг объектив қонунияти жиҳатидан прогрессив ҳодиса эди. Чунки у ўз моҳияти ва объектив аҳамияти билан реакцияон диний-мистик адабиётга қа-

рама-қарши эди. Диний-мистик адабиёт объектив борлиқни инкор этса, дунёвий адабиёт уни эътироф қилар, диний-мистик адабиёт таркидунёчилик ва бадбинликни тарғиб этса, дунёвий адабиёт ҳаётни севишни тарғиб қилар, диний-мистик адабиёт жаннат ва ҳурларни куйласа, дунёвий адабиёт ҳаётни ва ҳаёт маҳбубасини куйлар эди. Шунинг учун ҳам дунёвий адабиёт сўз санъатининг тараққиётида катта бир қадам бўлган эди. Дунёвий адабиёт сўз санъатини ҳаётга, уни халқ турмуши ва талабларига яқинлаштиришга маълум имконият берар эди. Ҳаётни эътироф этган дунёвий адабиётнинг тематик-ғоявий маҳдудлигини ёриб ўтиш, унга ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини киритиш, шундай қилиб, бу адабиётнинг йўналиш нуқтасини ўзгартириб бориш мумкин эди. Дарҳақиқат, дунёвий адабиётда шаҳар аҳолиси қатламларининг кенгроқ иштирок этиши, ўзи мансуб бўлган феодал синфи дунёқараши доирасидан маълум даражада юқори кўтарилган пешқадам ёзувчиларнинг етишиб чиқиши билан дунёвий адабиёт такомиллашиб, унинг тематик-ғоявий доираси кенгайиб боради. XIV асрда ва XV асрнинг биринчи ярмида етишган Хоразмий, Хужандий, Сайфи Саройи, Дурбек, Ҳайдар Хоразмий, Амирий, Яқиний, Аҳмадий, Атоий, Туғилхожа, Мавлоно Имод Мавлавий, Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исҳоқ; Саққокий ва ниҳоят Мавлоно Лутфий каби шоирлар дунёвий адабиётнинг тараққиётида мана шундай муҳим роль ўйнаган эдилар. Бу шоирлар лирикада инсоннинг инсонга бўлган соф ва самимий севгисини куйладилар, бадбин ва таркидунёчи шайх-зоҳидларни аччиқ танқид қилдилар, жаннатга қарши ҳаёт гуллани, ҳурга қарши ёр, кансарга қарши шароб образларини яратдилар, Хизр ва Масиҳ каби диний-афсонавий образларнинг сифатларини ҳаёт маҳбубасига кўчириб, уни Хизр ва Масиҳлардан қудратлироқ қилиб тасвирладилар, халқ оғзаки ижодиёти, халқ қўшиқлари, унинг мақол ва таъбирларидан фойдаландилар. Шу билан бирга, улар алоҳида байт ёки мисраларда бўлса ҳам (бундай байт ёки мисралар кўпинча ишқий шеърга қистириб кетилади) яшаган муҳитларининг айрим иллатларини танқид қилиб, инсоф ва адолат ғоясини илгари сурдилар, вафо, садоқат, ҳиммат, саховат, марҳамат ва муруват каби олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этдилар. Мунозара ва дoston каби катта ҳажмли асарларида феодал зодагонларнинг мутакаббирлиги ва маиший бузуқлигини танқид қилдилар, ўзаро феодал урушларни қоралаб, марказлашган давлат учун кураш ғоясини илгари сурдилар, оригинал образлар яратдилар. Дунёвий адабиёт тобора халққа яқинлашиб, халқчиллашиб борди. Ўзбек дунёвий адабиётининг намояндалари ўзбек адабий тилининг ўсиши ва мустаҳкамланишига ҳам катта ҳисса қўшдилар, адабий тур ва жанрларнинг раvнақ топишида катта роль ўйнадилар. Бу даврда ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, қасида, нома, мунозара, дoston ва бошқа жанрларда хилма-хил асарлар яратилди.

Шоир Хоразмий ўзбек адабиётида шеърини нома жанрининг асосчиси бўлди. У дунёвий севгини завқ-шавқ билан куйлаб «Муҳаббатнома» асарини яратди. «Муҳаббатнома» XIV—XV аср ўзбек адабиёти тараққиётида чуқур из қолдирди.

«Муҳаббат жомидин ичсанг широбе,
«Муҳаббатнома»га айтсанг жаъобе»,—

деган шоир Хужандий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XV аср бошларида машҳур «Латофатнома» асарини яратди. Ун номадаги иборат бу асарда Хужандий севгини тараннум этади, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробини тасвирлайди. Шу билан бирга у:

«Тилар бўлсанг жаҳон ичра аморат,
Фақирлар кўнглини қилган иморат»

каби мисраларда фуқаропарварлик ғоясини илгари суради.

Шоир Сайид Аҳмад Хоразмий ва Хужандий традицияларини давом эттириб, 1436/37 йилларда «Таашшуқнома» («Ошиқлик мактуби») асарини яратди. Сайид Аҳмад теурий шаҳзодалардандир. Мироншоҳнинг ўғли Сайид Аҳмад бошқа теурий шаҳзодалардан фарқли ўлароқ давлат идора ишларидан четда туради (ёки шунга мажбур бўлади) ва шоирликни ўзига касб қилиб олади. Навоий «Мажолисун-нафос»да Сайид Аҳмад ҳақида сўзлаб: «Салим табъ ва пок эҳди киши эрди. Хийла машҳур назмлари бор. Ҳам ғазал, ҳам маснавий, ҳам туркий ва ҳам форсий ғазал таврида девони бор»,— дейди. Бироқ Сайид Аҳмаднинг девонлари топишган эмас, унинг бизга қадар сақланиб қолган ягона асари «Таашшуқнома»дир. Бу асар Сайид Аҳмаднинг хийла қобилиятли шоир бўлганини кўрсатади. У Хоразмий ва Хужандийдан фарқли ўлароқ, ҳар бир ғазалини маълум бир мақом билан боғлайди. Шоир иккинчи номанинг барча мисраларида тажнисли қофия (ол — қизил, ол — ола — кўз оласи, Муштари — Юпитер, муштари — харидор; бор — юк, бор — тасдиқ ва бошқалар) ишлатади. (Бу даврда ўзбек поэзиясида халқ тўртликлари заминда туюқ жанрининг вужудга келиши шоирни шунга илҳомлантирган бўлса керак.) «Таашшуқнома» ҳам «Латофатнома» каби ўн номадан ташкил топган. Шоир ўз асарини амакиси — Шоҳруҳ мирзога бағишлаб, ундан моддий ва маънавий ёрдам сўраган.

XV асрнинг биринчи ярмида етишган шоир Юсуф Амирий ҳам нома жанрида «Даҳнома» («Ўн нома») асарини яратади. У Хоразмий, Хужандий ва Сайид Аҳмаддан фарқли ўлароқ ўз асарда севги темасини маълум сюжет асосида ёритишга интилади. «Даҳнома»да, ошиқ образидан ташқари, бевосита маъшуқ образи ҳам яратилган. Ошиқ-маъшуқ бир-бирига мактуб йўллайдилар, учрашадилар ва ўзаро мунозара қиладилар (мунозара диалог шаклида берилган). Бу билан Юсуф Амирий нома жанрини достонларга яқинлаштириб, унга лиро-эпик тус беради. Амирийдан

бизга қадар бир лирик девон ҳамда «Банг ва Чоғир» мунозараси етиб келган¹. Амирий девони газал, туюқ, қасида ва бошқа жанрларда битилган шеърларни ўз ичига олади. У лирик шеърларида ҳам севгини куйлайди, қасидаларини эса ҳомийси Бойсунғур ва Шоҳруҳ мирзоларга бағишлайди. Амирий насрда ёзган «Банг ва Чоғир»² мунозарасида мажозий тарзда мақтанчоқлик ва мутакаббирликни танқид қилади, ишратпарастликни қоралайди. Банг ва Чоғир ўз «сифат» ва «хосият»лари билан мақтаниб мунозара қилдилар, гоҳ бири, гоҳ иккинчиси «устун» келади. Охири ўртага бол тушиб, мухалифларни бир-биридан ажратади, иккинчи сўз билан айтганда, бол Бангни ҳам, Чоғирни ҳам энгади. Ёзувчи майга берилиб кетиш ҳам, бангилик ҳам кишига катта кулфат ва надомат келтиради деган ғояни илгари суради ҳамда ўз даври муҳтасибларининг майхўрларни таъқиб қилгани ҳолда, бангиларни тергамаганидан шикоят қилади.

«Банг ва Чоғир» ҳажвий услубдаги асардир. Ёзувчи Бангни сўфи³ ва Чоғирни ёш йнгит қиёфасида тасвирлайди. Буларнинг ўзи, бир томондан, кулгили аҳволда бўлса, иккинчи томондан, бир-бирини фош қилади. Ёзувчи мунозарада халқ ҳажвиясидан, унинг заҳархандали таъбир ва қарғишларидан фойдаланади, Ибн Сино, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий шеърларидан парчалар келтиради ва асарга ўз оригинал мисраларини киритади. «Банг ва Чоғир»нинг услуби хийла энгил, тили соддадир.

Юсуф Амирий ўз даврининг заковатли ёзувчиларидан бири бўлган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Юсуф Амирий ҳақида сўзлаб, «Турк эрди ва туркча шеъри яхши воқеъ бўлибдур» деса, Давлатшоҳ «Тазкиратуш-шуаро»да «Шоҳруҳ даврида катта шўрат қозонди» дейди.

Ўзбек поэзиясида мунозара жанрининг илдизлари туркий халқлар учун муштарак бўлган «Девону луғотит турк» ёдгорликларига, ундаги «Қиш ва Ёз мунозараси»га бориб тақалади. Халқ ижодида узоқ тарихга эга бўлган бу жанр XV аср ўзбек адабиётида хийла салмоқли ўрин тутиб, бу жанрда Юсуф Амирийдан ташқари, Аҳмадий ва Яқинийлар ҳам асар яратадилар ва халқ поэзиясидаги мунозара билан бирга, форс-тожик тилидаги мунозара жанри тажрибасидан, жумладан Асадий Тусийдан ижодий фойдаланадилар. Аввалги саҳифаларда таъкидлаганимиздек, шoir Аҳмадий «Созлар мунозара»сида мажозий тарзда худбин ва мақтанчоқ кишиларни танқид қилади. Яқиний эса «Ўқ ва Ёй»

¹ Амирий девонининг нусхаси Туркияда Дорилфунун кутубхонасида, «Даҳнома» ҳамда «Банг ва Чоғир» нусхалари «Латофатнома» (XVI аср нусхаси) ва «Таашшукнома» каби Лондонда Британия музейида сақланмоқда.

² Чоғир — май, шароб.

³ Ёзувчининг Бангни сўфи қиёфасида тасвирлаши бежиз эмас эди. Майнинг ҳаром деб, майхўрларни таъқиб этган сўфиларнинг ўзи нашахўрлик қилар эдилар.

насрий мунозарасида хушомадгўй ва мансабпараст кишиларни танқид қилиб, «...бу мунозарадин мақсуд улким, бу даврнинг каж табъларининг қошинда ҳар ким ёдек эгрн бўлса, ёнларидин йироқ бўлмас ва ҳар ким ўқтег рост бўлуб, туз юрусса, Яқинийдек йироқ тушар» деб теурий ҳукмдорлардан шикоят қилади ва «Асий деган шоирнинг қуйидаги қитъасини келтиради:

Ҳар ки шуд рост андарин майдон,
 Ҳар кужо рафт беҳуаур уфтод.
 Аз кажи шуд камон ба паҳлуйи шоҳ,
 Тир аз рости ба дур уфтод.

(Кимки бу майдонда рост бўлса, қаерга борса ҳам беҳаловат бўлиб тушади. Ёй эгрилиги туфайли шоҳ ёнидан жой олди, ўқ эса ростликдан узоқларга бориб тушди.)

Яқиний мунозарага Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий, Қосим Анвор, Юсуф Амирий, Атоий, Саккокий, Лутфий ва бошқа шоирларнинг ўқ ва ёй ҳақидаги шеърларидан парчалар келтиради, ўзи ҳам мисралар битади. «Ўқ ва Ёй», Амирийнинг «Банг ва Чоғир» мунозараси каби, услуби равон ва тилқ содда асардир.

Шоир Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достонида диний-афсонарий сюжетни қайта ишлаб, унга хийла дунёвий тус беришга муваффақ бўлади, бу оригинал достонида ўзаро феодал урушларни қоралайди, ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини тасвирлаб реалистик манзаралар яратади.

Низомий ва унинг «Махзанул-асрор»идан илҳомланган шоир Ҳайдар Хоразмий лиро-эпик жанрнинг қимматли ёдгорлиги бўлган «Махзанул-асрор» достонини яратди.

Атоий севгининг ҳароратли куйчиси сифатида ажойиб ғазаллар битади, инсон ва унинг фаолиятини шарафлайди, таркидунёчи шайх-зоҳидларни аччиқ заҳарханда билан фош қилади. Халқ кўшиқларидан, айниқса «Туркий» деб аталган кўшиқлардан баҳраманд бўлган Атоий содда, самимий ва мусиқий ғазаллар битиб, шуҳрат қозонади.

Улуғбекнинг ҳимоясида камол топган шоир Саккокий жўшқин ғазаллар билан бирга, қасидалар ҳам битади, қасидаларида адолатли подшо учун кураш гоёсини илгари суради ва маърифатпарвар давлат арбоби ҳамда буюк олим Улуғбекни шарафлайди.

Навоий «маликул-калом» («сўз подшоши») деб атаган Мавлоно Лутфий ўзбек адабиёти тарихида гоёят катта ўрин тутди. У истеъдодли шоир сифатида қимматли лирик ва эпик асарлар яратди. Ўзбек тилидаги асарлари билан ҳам, форс-тожик тилидаги асарлари билан ҳам кенг шуҳрат қозонди. Лутфий лирикаси ўз ҳаётийлиги, бадий юксаклиги ва тил бойлиги билан характерланади. Лутфий халқ оғзаки адабиёти материалларидан ижодий фойдаланиб яратган «Гул ва Наврўз» достонида ошиқ-маъшуқларнинг саргузаштини, севги ва садоқатнинг қудратини тасвирлайди ва

ўзаро феодал урушлар ва ихтилофларга қарши марказлашган давлат ва адолатли подшо учун кураш гоёсини илгари суради.

Қутб, Сайфи Саройи ва бошқа ёзувчилар эса Низомий ва Саъдий каби буюк санъаткорларнинг асарларини ўзбек тилига эркин таржима қилиб, халқлар ўртасидаги маданий-адабий алоқаларни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшдилар ҳамда ўзбек адабий тили ва адабиётининг равнақ топишида ҳам муҳим роль ўйнадилар.

Шубҳасиз, бу даврда етишган ўзбек дунёвий адабиёти намояндalarининг ижоди гоёвий-эстетик зиддиятлардан, ислом дини ҳукмрон мафкура бўлган муҳитнинг айрим реакцион унсурларидан холи эмас эди. Лекин, шунга қарамай, пешқадам ёзувчиларнинг ижодий фаолияти дунёвий адабиётнинг тобора ҳаётга яқинлашаётганини, унинг тематик-гоёвий маҳдуд доирани ёриб ўтиб, халқ манфаатларини ҳимоя қилишга томон ўсиб бораётганини кўрсатар эди. Бироқ дунёвий адабиёт намояндalarининг ҳаммаси ҳам шу йўлдан бормади ва боролмас ҳам эди. Дунёвий адабиёт намояндalarини икки гуруҳга ажралиб кета бошладилар. Бир гуруҳ ёзувчилар биқиқ феодал дунёқараш доирасида қолиб кетадилар. Иккинчи гуруҳ ёзувчилар эса феодал синфи манфаатлари доирасини ёриб ўтиб халқ оммаси манфаатларини куйлай бошладилар.

Тор феодал-аристократик дунёқараш доирасидаги ёзувчилар, жамиятнинг бугун моддий ва маънавий бойликлари феодал синфи учундир, меҳнаткашлар шу синфга хизмат қилиши, унга қулларча тобе бўлиши, ҳаётнинг ноз-неъматларидан воз кечиши керак, деб ҳисоблар ва «феодал лаззатланиш» «фалсафа»сини илгари сураб эдилар. Бинобарин, бундай ёзувчилар айш-ишрат ва ҳузур-ҳаловатни куйлашдан ёки ўзаро феодал урушларни мақташ ва ҳукмдорларга хушомадгўйлик қилиб, уларни мадҳ этишдан нари ўтолмас эдилар. Айрим ёзувчилар (масалан, адабиёт билан ҳам шуғулланган баъзи шоҳлар, амирлар ва амалдорлар) бадий ижодиётга шунчаки бир эрмак деб қарар эдилар. Бундай ёзувчиларнинг ижодиёти дунёвий адабиётнинг тараққиётига батамом зид эди. Чунки улар энди дунёвий адабиётнинг намояндаси эмас, балки реакцион сарой адабиётининг намояндalarига айланиб кетган эдилар. Дунёвий адабиётнинг тараққиёти ва истиқболи фақат диний-мистик адабиётгагина эмас, балки реакцион сарой адабиётига ҳам қарши курашни тақозо қилар эди. Дунёвий адабиёт мана шу кураш процессида такомиллашиб, янги марраларга эриша бошлади.

XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек дунёвий адабиёти янги тараққиёт босқичига кўтарилди. У гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварликнинг жарчисига айланди, дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшди. Ўзбек дунёвий адабиётининг янги тараққиёт босқичига — чўққисига кўтарилиши ҳаммадан аввал улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижо-

лиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Навоий ижодиёти фақат дунёвий адабиётнинг эмас, балки гуманистик адабиётнинг буюк обидаларидир, Навоий гуманизмнинг доҳий куйчиларидандир.

Алишер Навоий бутун ҳаёти ва куч-қувватини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққиётига бағишлади. У сўз санъатининг «Хазойинул-маоний», «Девони Фоний» ва «Хамса» каби буюк обидаларини яратди. Навоий ўз асарларида яшаган муҳитининг деярли барча муҳим масалаларини қамраб олди, гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини ҳормай-толмай илгари сурди, монументал образлар яратди.

Алишер Навоий илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг буюк ҳомийси эди. У олимлар, санъаткорлар ва шоирларга моддий-маънавий ёрдам берар, илмий ва адабий суҳбатлар уюштирар, касбдошларининг хато ва камчиликларини холислик ва ғамхўрлик билан кўрсатар, уларни маҳсулдор ижодий ишларга илҳомлантирар эди. У сўз санъаткорларидан ҳаёт воқеаларини ростгўйлик билан тасвирлашни, китобхонга маънавий-эстетик озик беришни, унинг билими ва дидини такомиллаштиришни талаб қилар эди. У шаклбозликка берилган дидсиз ва истеъдодсиз нозимларни, хушомадгўй мадҳхонларни қаттиқ танқид қилиб, уларга қарши кураш олиб борган эди. Жумладан, у «Садди Искандарий»да мақтанчоқ, дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши бундай деган эди:

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Ки беш байтдин боғлағай бир газал.
Басе маснавиғўйи нозук хаёл,
Ки назм аҳли ичра солиб қийлу қол,
Халойиққа юз ҳусни ноз айлағай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлағай.
Чиқоргон замон ул навъ ойин савод,
Ки оламда йўқ бўйла рангин савод.
Саводига ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.
Не вулматки, йўқ оби ҳайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри рахшон анга.

Навоийнинг улуг замондоши, устоз санъаткор Абдурахмон Жомий ҳам дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши муросасиз кураш олиб борган эди. Чунончи, у «Силсилатуз-ваҳаб» дostonида ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

Кист шоир кунун?! Яке мудбир,
Ки надонад эи жаҳл ҳир аз бир,
Накунад фарқ шеърро эи шаир,
Роҳати худдро эи ранжи саир.
Ҳиммати ў хасису табъ лам,
Ҳама офоқро ҳарифу надим.
Рўзу шаб жў ба кўю жой ба жой,
Медавад чун сағони сўхта пой.

То кужо бу барад, ки як-ду-се кас,
 Шуда жамъ аз сари ҳавову ҳавас,
 Карда тартиби айшро асбоб,
 Аз шаробу кабобу чангу рубоб,
 Афғонад хешро ба макру дуруғ,
 Пеши он жамъ чун магар дардуг,
 Гашта з-ин гуна хиссату ибром,
 Шеър мазмуму шоирон бадном...

(Энди шоир қимдир?! У шундай бир бадбахтин, жоҳиллиги туфайли «хир» дан «бир»ни фарқ этолмайдиган, яъни саводсиз кишидир. У шеърдан шаир (арпа)ни, жаннат роҳатидан жаҳаннам азобларини фарқ этолмайди. У паст ҳиммат ва табиатан разил киши бўлиб, бутун оламга ўзини улфат ва ҳассуҳ-бат деб ҳисоблайди. Кеча-кундуз кўчама-кўча, жойма-жой оёғи куйган итдек санғиб юради. Қаерда бир исни сезиб қолиб, бир-икки ёки уч кишининг ҳавас билан йиғилганини, шароб ва кабоб ҳозирлаганларини, чанг ва рубоб каби айш асбоблари муҳайё қилганларини билиб қолса, ёлгон-яшиқ ва макр-ҳийла билан худди қатиққа тушган паншадай у ерда ҳозир бўлади... Бундай разиллик ва хираллик туфайли шеър нафратли ва шоир бадном бўлиб қолади.)

Навоий ва Ҷомий каби улуғ сўз санъаткорларининг эстетик қарашлари ва адабиёт аҳлларига раҳбарлик қилиб, истеъдодли шоирларни авайлаб тарбиялаши, жоҳил ва худбин шоирларни танқид қилиши бадий адабиёт тараққиёти учун гоят катта аҳамиятга эга бўлиб, сўз санъатининг гоёвий-бадий юксалиши, унда реалizm тенденциялари ва, шу билан баробар, бадий фантазиянинг ўсишига хизмат қилган эди.

Навоий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг буюк яловбардори эди. Навоийга қадар ҳам ўзбек адабий тили ва адабиёти ўз тараққиётида катта муваффақиятларга эришган эди. Бироқ ўзбек адабий тили сўз санъати тараққиётида ҳали ўзининг етарли ўрнини эгаллаб олган эмас эди, ўзбек тилини камситиш тенденцияси анча кучли эди, ўзбек шоирларининг анча қисми ўз она тилида ижод этмай, форс-тожик тилида асар ёзишни афзал кўрар эди. Ваҳоланки, ўзбек китобхонларининг эҳтиёжи бу тилда кўплаб гоёвий-бадий юксак асарлар яратишни тақозо қилар эди. Ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш катта маданий ва сиёсий аҳамиятга эга эди, у давлат мустақиллигини сақлаб қолишда маълуум роль ўйнар эди. Шунинг учун ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод этишга даъват қилар, уларга маълуум имтиёзлар беришга интилар эди. Ҳусайн Бойқаронинг бу ҳаракати, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди. Бироқ эски ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашда ҳеч ким Навоийчалик катта хизмат қилмаган ва бу тил учун кураш байрогини Навоийчалик баланд кўтара олмаган эди. Барча халқлар ва уларнинг тилларига доимо эҳтиром ва муҳаббат билан қараган, ўзи ҳам форс-тожик тилида асарлар яратиб, зулалсонан сифатида шуҳрат тонган Навоий халқ тилининг «яширин хазина»ларидан кенг фойдаланиб, ўзбек тилида «Хамса», «Ҳазойинул-маоний», «Лисонут-тайр», «Маҳбубул-қулуб», «Маҷолисун-нафоис», «Мо-

зонул-авзон», «Муҳокаматул-луғатайн» каби ажойиб бадий, илмий асарлар яратиб, бу тилнинг бойликлари ва нафислигини мужассамлаштирди, ўз асарлари билан ўзбек адабиёти аҳлларига намуна бўлди, у ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод этишга чақирди, «Муҳокаматул-луғатайн» асари билан ўзбек тилининг бойлиги ва гўзаллигини, унинг форс-тожик тилидан қолишмаслигини, ўзига хос юксак хусусиятлари ва бадий ижодкорлик учун кенг имкониятлари борлигини илмий жиҳатдан асослаб берди. Навоий ўзбек тилини камситиш тенденцияларига узил-кесил зарба берди.

Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти у яшаган муҳитнинг айрим зиддиятларидан холи эмас эди. Бироқ шу зиддиятларга қарамай, ўрта асрнинг улуғ мутафаккири ва сўз санъаткори Навоий ўзбек адабиётини янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди ва эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди. У ўз асарлари билан асрларга, авлодларга манзур бўлди.

Навоий ижодиёти ўзбек адабиётига, шу билан бирга, ўзбек халқи билан иқтисодий-маданий алоқада бўлган бошқа халқлар адабиёти тараққиётига самарали таъсир этди. Навоий жуда кўп сўз санъаткорларининг устози бўлди. XVI асрда етишган Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий ва Хожа каби ўзбек ёзувчилари Навоий ижодидан таълим олиб, унинг айрим традицияларини муваффақият билан давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Ҳассос шоир ва истеъдодли адиб Бобир лирик шеърлари билан бирга «Бобирнома» мемуарларини яратди. Муҳаммад Солиҳ тарихий воқеликка муносабат масаласида айрим тенденциоз майларга берилганлигига қарамай ўзининг «Шайбонийнома» дostonида ўзaro феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини реалистик тасвирлашга муваффақ бўлди; халқ оғзаки ижоди ва Лутфий ҳамда Навоий каби ёзувчиларнинг адабий традицияларидан баҳраманд бўлган Мажлисий «Қисса Сайфулмулк» дostonини, Хожа лирик шеърлари ва ҳикояларини китобхонларга тақдим қилди. Бу ёзувчилардан ҳар бири ўзбек адабиёти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшди, ўзбек адабий тили такомилида маълум роль ўйнади.

**Реакцион йўналиш —
феодал-клерикал
адабиёт**

Мамият ҳаётида ва бадий адабиётда реакцион роль ўйнаган феодал-клерикал адабиётнинг икки тармоғи бор: 1) диний-мистик адабиёт; 2) реакцион сарой-аристократ адабиёти.

Диний-мистик адабиёт дин ва тасаввуф билан узвий боғлиқдир. Исломи дини реакциясининг кучайиши, тасаввуфнинг, айниқса унинг нақшбандийлик тариқатининг кенг тарқалиши, «подшоҳи ислом»ларнинг мустабид руҳонийларни қўллаб-қувватлаши, янги-янги хонақоҳларнинг вужудга келиши диний-мистик адабиётни феодал-клерикал муҳитнинг ҳоким бир мафкуравий қуролига айлантирган эди. Темур Аҳмад Яссавийнинг қabri устига катта мақбара қурдирган, Абусаид мирзо Хўжа Аҳрорнинг мухлисига

айланган, Шайбонийхон ва Убайдуллахонлар эса нақшбандий шайхларининг мухлислари бўлиб қолган эдилар. Феодал ҳукмдорлар диний ва диний-мистик асарларни кенг тарғиб қилиш учун бутун чораларни ишга солар эдилар. Кўплаб котиблар, хаттоғлар «Қуръон» ва бошқа диний китобларни кўчириш билан шуғулланар, дин уламолари машойихларнинг асарлари ва ривоятларини йиғиб уларни «таҳрир» қилиб, қўшиб-тўқиб китобат этар, «авлиёлар» ҳақида тазкиралар тузар эдилар. Буларнинг барчаси масжид ва хонақоҳларда, мактаб ва мадрасаларда тарғиб қилинар эди.

Диний-мистик адабиёт намояндалари Аҳмад Яссавий ва Боқирғоний изидан бордилар. Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий каби машҳур ёзувчиларнинг ижодидаги реакцион, мистик ақидалар изидан бордилар, бадбинлик ва тарки дунёчиликни тарғиб қилувчи асарлар яратдилар. Масалан, Ҳисом котиб (XIV аср) Фаридиддин Аттор достони асосида «Китоби Жумжума» асарини яратади. Ҳисом котиб бу асарида подшо Жумжума образи орқали бадбинлик ва тарки дунёчилик ғоясини илгари суради, унинг қаҳрамони Жумжума «фоний дунё»га эътиқод қўйганидан афсус-надомат чекиб, «охират»ни мадҳ этади. Маҳмуд ибн Али (XIV аср) эса қирқ ҳадис асосида «Наҳжул-фародис» («Жаннат боғининг йўли») асарини ёзади. XIV—XVI асрларда шунга яқин «Муҳаммадия» деган яна бир асар пайдо бўлади. Бу асарлар ўзбеклар, татарлар, туркманлар, турклар, қозоқлар ва бошқа туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи халқлар ўртасида кенг тарқалиб, меҳнаткаш омманинг онгини дин, шариат ва тасаввуф доғмалари билан заҳарлайди. Катта ҳажмдаги бу асарлардан ташқари, диний-мистик адабиёт намояндалари, масалан, Убайдий (Убайдуллахон) лирик шеърлари билан бирга Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийга тақлидан шеърлар битади.

Афсуски, диний-мистик адабиёт, дин ва тасаввуфнинг ўзи ка-би айрим тараққийпарвар ёзувчиларнинг ҳам ижодида салбий таъсир этиб, уларнинг асарларида бадбинлик ва мистика элементларини туғдирар эди.

Реакцион сарой-аристократ адабиётининг намояндалари феодал ишратпарастлигининг куйчиси ва сарой ҳукмдорларининг маддоҳи эдилар. Феодал ҳукмдорлар шон-шуҳрат орттириш мақсадида ўз саройларига адабиёт аҳлларини жалб қилар эдилар. Бир хил ёзувчилар ихлос ва эътиқод билан сарой доирасига борсалар, иккинчи бир хиллари моддий муҳтожлик ёки бошқа бирор сабаб билан шоҳлар ва амир-амалдорларнинг тақлифини қабул қилишга мажбур бўлар эдилар. Сарой шоири қанчалик ҳақиқатдан кўз юмиб, мустабид феодал ҳукмдорларни мақтаса, бемаъни айш-ишратларни куйласа, шунчалик реакцион доираларнинг эътиборини қозонар эди. Хушомадгўйлик ва маддоҳликни истамаган шоирлар эса саройдан ҳайдалар, таъқиб этилар ёки жазола-

нар эди. Феодал саройи чинакам ижодкорликка, истеъдоднинг ўсиб туллашига имкон бермас эди. (Улуғбек, Ҳусайний ва Бобир саройидаги адабий ҳаёт маълум даражада бундан мустаснодир.) Сарой муҳити бадий ижодни тематик-ғоявий жиҳатдан маҳдуд қилиб қўяр, тематик-ғоявий маҳдудлик эса шаклбонлик ва тақлидчиликка олиб борар эди.

Шайбоний ва Убайдий каби хонлар сарой-аристократ адабиётининг намояндалари эди. Шайбоний кўпгина шеърларида уруш-юришларини мақтайди, ғалабалари билан кибрланади, халқ бошига солган кулфатларини «тангрининг амри» деб оқлашга интилади, минглаб кишиларни қириш, талон-торож этиш қисобига сурган ҳузур-ҳаловатини сурбетлик билан куйлайди:

«Тангри инояти била қавми Ҳазорани,
Андоқ қилайки тажриба бўлсун ҳазорга»,

«Қозу қазнио кўзио қиз қимиз керак,
Эй мардумони шаҳри Ҳирий борчамиз керак»,

Убайдий, бир томондан, Шайбоний каби, айрим лирик шеърларида нуқул ишратпарастликни куйласа, иккинчи томондан, Аҳмад Яссавийга эргашиб, бадбинлик ва тарки дунёчиликни тарғиб қилади. Убайдийнинг ижодиёти феодал-клерикал адабиётнинг икки тармоғининг ўзаро узвий боғланганини, уларнинг ҳар иккаласи ҳам феодал синфнинг дунёқараши ва манфаатини ифодалаганини равшан кўрсатади.

Шундай қилиб, феодал-клерикал адабиётнинг бир оёғи масжид ва хонақоҳда, иккинчи оёғи сарой ва базмхоналарда эди.

Адабий жанрлар Бу даврда адабий хил ва жанрлар ҳам раванқ топди, аввалдан қўлланилиб келган адабий жанрлар такомиллашиб борди. Янги адабий жанрлар пайдо бўлди.

Лирика бадий ижодиётининг стакчи хили эди. Айниқса ғазал жанри кенг тарқалган эди.

Навой «Мажолисун-нафонс»да ўз даври шоирларини таърифлаб, уларнинг кўни «барчадин дил осонроқ ва нишотафзороқ» «ғазал таврида» ўз асарларини яратганини таъкидлайди. Прогрессив шоирлар ижодиёти билан (ўзбек адабиётида айниқса Навоий) ғазал ғоявий-бадий жиҳатдан такомиллашиб борди, унинг тематик доираси кенгайди, ғазалда ошиқ-маъшук, рақиб ва ринд традицион образларидан ташқари, шоҳлар (кўпроқ салбий), шайх ва зоҳидлар (сатирик) ва бошқа ижтимоий табақаларга мансуб бўлган кишиларнинг образлари ҳам яратилди, ҳажвий ғазаллар вужудга келди, воқеабанд (сюжетли) ғазаллар битиш бир традицияга айланди. Ғазал музыка санъати билан узвий алоқада тараққий этди, ғазаллар куйга солинди. Бу ҳол унинг кенг халқ омма-

сига манзур бўлишида катта роль ўйнади. Абдурахмон Жомий газалнинг мана шу хусусиятларини кўзда тутиб:

«Аз фунуни, шеъри фан беҳтарин омад газал,
Чун наку рӯси, ки дар сурат беҳанд аз жинсу нис»

(«Шеърият фанининг энг яхшисидур газал,
Гўзаллар юзи нис-жинсдан хушдур ҳар маҳал»),—

деган бўлса, Алишер Навоий:

«Газал тарзиға аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра олдим улуғ рустхез»;

Муҳаммад Фузулий:

Газалдур сафо бахши аҳли назар,
Газалдур гули гулистони ҳунар»;

ва XVI аср шоири Сайфи Бухорий:

«Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам»
(«Кўнгилага мақбул беш байтга шеърни
Икки «Хамса»дан ҳам авло биламан»),—

деган эди.

XIV—XVI аср шоирлари ижодида лириканинг мухаммас, рубоий ва қитъа жанрлари ҳам кенг қўлланилди. Мустақил (бир шоирнинг ўз мисраларидангина ташкил топган) мухаммас билан бирга тахмис формаси (ўзга бир шоирнинг газалига мухаммас боғлаш, газалнинг икки мисрасига уч мисрадан қўшиш асосида беш мисрали бандлар тузиш) ҳам кенг тарқалди. Форс-тожик тилидаги тахмислар кўпинча Ҳофиз, Камол Хужандий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби шоирларнинг газалларига боғлаб битилса, ўзбек тилидаги тахмислар, кўпинча, Лutfий, Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро) ва Навоий газалларига боғлаб битилар эди. Баъзан шоирлар ўз газалларига тахмис ёзар эдилар. Ахлоқий-таълимий ва фалсафий масалаларни лирик тарзда ифодалашда кўпинча рубоий ва қитъа жанрларида шеърлар ёзилар эди.

Бу даврда ўзбек ва бошқа туркий халқлар адабиётининг оригинал жанри бўлган туюқ вужудга келди. Навоийнинг айтишига қараганда, туюқ халқ қўшиқларининг бир тури бўлиб, унинг қофиялари омоним (шаклдош) сўзлардан ёки сўз ўйини воситасида ясалган тажнислардан тузилган. Мана шундай шеърлар заминида ёзма адабиётда туюқ жанри вужудга келган. Туюқ тўрт мисрадан иборат бўлиб, рамаи мусааддаси мақсур ваэнида (фоилотун фоилотун фоилон) яратилган ва а-а-б-а шаклида қофияланган. Турк адабиётинида туюқ жанри биринчи марта XIV аср шоири Бурҳониддин Сивосий девонида учрайди. Ўзбек адабиётинида туюқ жанрининг ажойиб намуналарини Амирий, Лutfий, Навоий ва Бобир каби атоқли шоирлар яратдилар. Бу шоирлар ўз туюқларида ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларидан, унинг омоним сўзлари-

дан кенг фойдаландилар ва турли усуллар билан тажниси қофиялар қўлладилар.

Шу билан бирга, шоирлар мусаддас, мусамман, мустазод, таржибанд, таркиббанд, қасида, марсия, соқийнома, лугз (шеърый чистон) ва бошқа жанрларда ҳам асарлар яратдилар.

Бу давр бадий адабиётида, хусусан, XV асрда кенг тарқалган жанрлардан яна бири муаммодир. «Муаммо»нинг луғавий маъноси «яширилган», «пинҳон этилган» бўлиб, одатда бир (баъзан икки) байтдан ташкил топган бундай шеърда бирор сўз (кўпинча кишиларнинг номи) яшириб берилар эди. «Яширин» сўз шоирнинг турли-туман ишоралари (маънодош ёки шаклдош сўзларни топиб олиш, бир тилдаги сўзнинг иккинчи бир тилдаги эквивалентини қўллаш, сўзлардаги маълум ҳарфларни тизиб янги сўз ясаш, абжад ҳисобини ишлатиб, рақамлар асосида сўз тузиш ва бошқа-бошқалар) асосида топилар эди. Мисоллар:

Навий Самарқандда эканлигида, бир кун оёқ оғриғи билан ётган кекса шоир Алои Шошийни зиёрат қилиб, эҳспромт билан унинг номига қўйидаги муаммони тўқийди:

Дур бод аз ту дарду заҳмати по,
Душманатро бало насибу ано¹.

Бу муаммонинг иккинчи мисрасида «ало» (لا) сўзи берилган: «бало насибу ано». Шоирнинг ишораси билан «бало» сўзида «ба» (ўзбекча жўналиш келишиги қўшимчаси — «га»)ни қолдириб, ундан «ло»ни оламиз, «ано»—(عین)нинг биринчи ҳарфи «айн»—«ع»ни олиб, (чунки «عنا»нинг насиби — бошланиш ҳарфи «ع»дир), уни «ло»га қўшамиз (насиб қўшиш маъносида ҳамдир), бироқ «ع»ни «ل»нинг олдига қўшамиз, чунки «ع» «ل»га насиб — бошланма бўлиши керак. Шундай қилиб, «ع»га «ل»ни қўшсак, «لا» келиб чиқади.

Навий кетгандан кейин унинг кимлигини билиб олган Алои Шоший унинг номига муаммо битиб, ҳужрасига жўнатади:

Чашми ту маро диду манаш иск падидам,
Чун сер бубинам, зи ту ипаст умдам².

Бу муаммода «Алишер» сўзи берилган. Араб тилида «кўз» «айн» бўлиб, бу сўздан «ع» ҳарфини ҳам англаш мумкин. «Маро» сўзи эса арабчада «ли»дир. Ишорага биноан «ع» билан «ل»ни қўшамиз, «علي» бўлади, «сер» сўзининг ҳамшақли «шер»дир (муаммода зеру забарни ўзгартириш, олиб ташлаш ёки қўшиш мумкин), «علي»га «شير» бириктирилса, «عليشير» келиб чиқади.

¹ М а з м у н и: Сендан оёқ оғриғи ва заҳмати йироқ бўлсин, душманларингга бало ва машаққат насиб бўлсин.

² М а з м у н и: Кўзинг мени кўрди, мен уни яхши кўролмадим, сендан умидим шуки, кўзларингни тўйгунча кўрсам.

Бу икки мисол ҳам муаммонинг жуда мураккаб бир жанр эканини кўрсатади. Муаммо битиш ва муаммо ечиш атрофлича билимни, ҳозиржавоблик ва узоқ машқ қилишни талаб этар эди. XV асрда муаммо билан шуғулланиш ниҳоятда кенг тарқалган бўлиб, у гўё шоирлар ва китобхонлар учун бир имтиҳон вазифасини адо этар эди. Жомий ва Навоий каби буюк шоирлар ҳам бу жанр билан шуғулланиб, шуҳрат қозонган эдилар. Муаммо ҳақида Бодий Табризий, Шарафиддин Али Яъдий, Жомий, Навоий ва бошқалар махсус рисоалар яратган эдилар.

Прогрессив шоирлар муаммо жанри орқали ўз тараққийларварлик фикр-мулоҳазаларини илгари сурганлар, яшаган муҳитларининг айрим иллатларини танқид қилганлар. Масалан, Восифий муаммо йўли билан Кўчкунчихоннинг Самарқанддаги вазири Хожа Юсуфни қаттиқ фош қилади. У Хожа Юсуфга атаб «мадҳия» ёзади, бироқ «мадҳия»нинг ҳар бир байтидаги муаммода уни шармандаю шармисор қилиб ташлайди. Мана шу шеърдан икки байт келтирамиз:

Ҳаст дар силсилаи хоқоний
Муҳрдоре, ки надорад соний

Бу байтнинг зоҳирий (ташқи) мазмуни: «Хоқонлик силсиласи (тарихи)да у шундай муҳрдорки, унга ўхшаш иккинчи бир муҳрдор йўқдир; унинг муаммодаги мазмуни: у шундай «муҳрдор» «مهردار» ки, унинг «соний»си (яъни иккинчиси, бундан мақсад «معردار» сўзидаги иккинчи ҳарф «ه» йўқдир ва «مهردار» дан «ه»)ни олиб ташласак, «معردار»—«мурдор»—«ҳаром» қолади. Демак, шоир Хожа Юсуфни «муҳрдор» эмас, балки «мурдор»дир демоқчи бўлади.

Фахри офоқ бувад э-ў шуда фош
Мардумию караму ҳусни маош.

Бу байтнинг зоҳирий мазмуни: «Одамгарчилик, карам ва хушмуомалаликда уфқларнинг фахри у билан намоён бўлади», унинг муаммодаги мазмуни: «у туфайли уфқлар фахри фош бўлади», яъни «фахр»—«فخر» сўзидаги «ف» фош бўлиб йўқолиб кетади. «فخر» дан «ف» фош бўлиб чиқиб кетса «خر» («хар», демак, «хари офоқ»—«уфқлар эшаги») қолади. Демак, шоир Хожа Юсуф «уфқлар фахри» эмас, балки «уфқлар эшаги»дир демоқчи бўлади.

Бироқ дидсиз, истеъдодсиз аристократ шоирлар муаммога бир ўрмак деб қараганлар, мазмунга мутлақо эътибор бермай, қандай бўлмасин «шаклдан шакл ясаш»га интилганлар. Айримлари шоирлик даъво қилганлари ҳолда, маза-матрасиз муаммодан бўлак ҳеч нарса ёзмаганлар. Бу ҳол бадий адабиётни тараққиётга эмас, балки инқирозга олиб борар, унинг ижтимоий-эстетик қиммати-

ни барбод этар эди. Муаммо истиқболи порлоқ жанр эмас эди. Бинобарин, XV асрдан кейин прогрессив шоирлар аҳён-аҳёндагина бу жанрга мурожаат қилар эдилар.

Таърих деб номланган жанр ҳам бир хусусияти билан муаммога ўхшайди. Муаммода одатда бирор ном яшириб берилса, таърихда бирор рақам яшириб берилар эди. Шоирлар айрим тарихий воқеаларга бағишлаб шеър битар, аммо одатдаги рақамларни шеърга киритиш ҳар қачон ҳам мумкин бўлавермас, бунга шеърнинг вазии имкон бермас эди. Бинобарин, шоирлар араб алифбесига ҳарфларнинг рақамидан: «абжад» ҳисобидан фойдаланиб, рўй берган воқеанинг йилини (рақамни) ҳарфлар орқали ифодалар эдилар. Бу кўпинча муаммога ўхшаш мураккаб усул ва ишоралар қўллашни талаб этар, йил бир жумбоққа айланар эди.

Араб алифбесига ҳарфларнинг рақами:

ا (а)—1; ب (б)—2; ج (ж — «жон» сўзининг биринчи ҳарфи)—3; د (д)—4; ه (ҳ)—5; و (в)—6; ز (з)—7; ح (ҳ)—8, ط (т)—9; ی (й)—10; ك (к)—20; ل (л)—30; م (м)—40; ن (н)—50; س (с)—60; ع (айн)—70; ف (ф)—80; ص (с)—90; ق (қ)—100; ر (р)—200; ش (ш)—300; ت (т)—400; ض (с)—500; خ (х)—600; ذ (з)—700; ظ (з)—800; غ (ғ)—1000.

Таърихга мисоллар:

Навий-Паҳлавон Муҳаммадининг вафотига атаб ёзган таърихда айтади:

«Агар пурсад касе соли вафоташ,

Бигўйш: «Баъди Махдуми ба як сол»

(«Агар ким унинг вафот йилини сўраса, «Махдум (Жомий) дан кейин бир йил» деб жавоб бергин»).

Байтдаги «Баъди Махдуми ба як сол» сўзларида унинг вафот этган йилини берадики, бу сўзларнинг абжад ҳисоби 899 (1493 — 1494) дир.

Навий Мозандаронда қатл этилиб, калласи Ҳиротга олиб келинган зolim амалдор Муҳаммад Амин ҳақидаги таърихда унинг вафот этган йилини қуйидаги байтда беради:

...Золимеро кушта сўйи шаҳр оварданд сар,

Он чи оварданд қатлашро ҳамон таърих буд.

(...Золимни ўлдириб бошини шаҳарга олиб келдилар, нимаики олиб келган бўлсалар, ўша унинг таърихидир.).

Байтдаги ишорага мувофиқ, золимнинг бошидан муддао «*طاليم*» сўзидаги бош (биринчи) ҳарфлар «*ط*» дир, «*ي*» нинг рақами эса 900 дир. Демак, бу воқеа ҳижрий 900 йилда, мелодий

1495 йилда содир бўлган экан. Таърих жанри ҳам жихатидан ҳам, мисраларнинг қофияланиш тартиби жихатидан ҳам белгили қатъий бир қондага эга эмас. Махсус таърих жанридаги асарлардан ташқари, таърих усули бошқа жанрлардаги асарларда (масалан, дostonларда, мемуарларда ва бошқаларда) ҳам қўлланилган. Кўпинча ёзувчилар асарларининг ёзилган йилини таърих йўли билан баён этганлар. Муҳташам иморатларга у иморатларнинг бино бўлган йилини махсус текст — таърих билан ўйиб ёки нақш бериб ёзиш бир одатга айланган.

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган ўзбек адабиётида нома, мунозара, дoston, ҳикоя, масал ва мемуар каби жанрлар ҳам тараққий этди. Нома жанри лирик турдан лиро-эпик турга қараб ўсиб борди, лирик ҳис-туйғу билан эпик баён жўр бўлди. Мунозара жанрида эса бир неча шеърый ва насрий мунозаралар яратилди, уларда мажозий образлар воситаси билан феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатлари фош этилди. Ўзбек дostonчилиги катта муваффақиятларга эришди. Ишқий-романтик («Юсуф ва Зулайхо», «Гул ва Наврўз» ва бошқалар), фалсафий-таълимий («Ҳайратул-аброр»), фалсафий («Лисонут-тайр») ва тарихий («Шайбонийнома») дostonлар ва қаҳрамонлик («Садди Искандарий») дostonлари вужудга келди. Навоийнинг «Хамса»си ўзбек ёзма адабиётида дostonчилик тараққиётининг чўққиси бўлди.¹ Ҳикоя, масал, мемуар жанрларида ҳам қимматли асарлар яратилди. Бунга Навоий дostonларидаги ҳикоя ва масаллар, «Гулзор» ва «Мифтоҳул-адл» ҳикоялар тўплами, «Бобирнома» ва бошқалар ёрқин мисол бўла олади.

Шундай қилиб, ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиёти турли адабий жанрларнинг равнақ топишида ҳам ўз ифодасини топди. Бадиий адабиётнинг ҳаётга яқинлашиб бориши, унинг тематик-ғоявий жиҳатдан ўсиши ҳамда халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири ва бошқа халқларнинг адабий тажрибасидан ижодий фойдаланиш адабий жанрларнинг такомилда етакчи бўлди, янги адабий жанрларни вужудга келтирди. Ўзбек адабиётининг умумий тараққиётида прогрессив йўналиш бўлган дунёвий адабиёт адабий жанрларнинг равнақ топишида ҳам катта роль ўйнади. Реакцион йўналиш — феодал-клерикал адабиёт бўлса, адабий жанрларнинг ғоявий-бадиий қимматини заифлаштиришга, шакл-бозликни турли адабий жанрларнинг «етакчи хусусияти»га айлантиришга интилди.

Адабий алоқалар. Феодал-клерикал муҳитдаги ихтилофлар, **Таржима адабиёт** хусусан истилочи ҳукмдорларнинг уруш-юришлари халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқаларга катта путур етказар эди. Бироқ кўп ўтмай

¹ Қаранг: Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан, УЗССР, «Фан» нашриёти, Тошкент — 1974.

халқлар яна биродарлик муносабатларини қайта тиклар, иқтисодий ва маданий алоқаларини жонлантдириб юборар, бирининг тажрибасидан иккинчиси баҳраманд бўлар, бирининг хўжалик ва маданий ҳаётда эришган муваффақияти билан иккинчиси шод ва мамун бўлар эди. Феодал-клерикал муҳитдаги турли низолар ва ҳарбий тўқнашуларга қарамай, бу даврда Урта Осиё халқларининг ўзаро ҳамда Озарбайжон, Эрон, Арабистон, Россия, Туркия, Ҳиндистон ва бошқа ўлка халқлари билан иқтисодий-маданий алоқалари хийла жонланди, тараққий этди. Халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар заминида адабиётларнинг ҳам ўзаро алоқаси ўсиб мустақкамланди. Буни ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон, ҳинд ва бошқа халқлар адабиётлари мисолида равшан кўриш мумкин.

Бу халқлар бир-бирларининг адабий тажрибаларидан илҳомланиб, таълим оладилар, адабий традицияларини давом эттирадилар ва ривожлантирадилар. Рўдакий, Фирдавсий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳоқоний, Низомий, Салмон Соважий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хужандий каби буюк Шарқ ёзувчилари ижоди ҳамон турли халқларга манзур бўлиб, китобхонларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Буларнинг асарлари XIV—XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларнинг хаттотлари томонидан қайта-қайта кўчирилиб китобат қилинади, мусаввирларнинг суратлари билан зийнатланади, тазкиралардан кенг ўрин олади. Уларнинг адабий традициялари давом эттирилади ва ривожлантирилади. Лутфий, Жомий, Навоий ва Фузулийга ўхшаш буюк санъаткорлар Саъдий ва Ҳофиз каби классик лирик шоирлар қаторидан ўрин олади. Низомий ва Хисрав Деҳлавий «Хамса»лари ёнига Навоийнинг «Хамса»си ва Жомийнинг «Ҳафт авранг»и қўшилади, мароғалик Ашраф Навоийнинг мақтовига сазовор бўлган «Хамса»ни яратади. Ўзбек шоири Дурбек, озарбайжон шоири Хатойи ва тожик шоири Жомий ўз оригинал «Юсуф ва Зулайхо»ларини яратадилар. «Лайли ва Мажнун» ҳинд шоири Хўжа Имомиддин Лоҳурий, тожик шоирлари Хотифий ва Ҳилолий, озарбайжон шоирлари Фузулий ва Ҳақирий ҳамда бошқа шоирларнинг қалами билан янги вариантларга эга бўлади ва ҳоказо.

Бир-бирларига замондош бўлган ёхуд олдинма-кейин ўтган ўзбек, тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқлар ёзувчиларининг ижоди ўзаро ҳамкорлик алоқалари заминида ўсиб камол топади. Бу айниқса Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик муносабатларида ёрқин намоён бўлади. Шунингдек, Лутфий ва Навоий каби атоқли ўзбек санъаткорлари озарбайжон адабиёти тажрибаларидан ҳам илҳомланиб, катта таълим олган эдилар. Шу билан бирга, Лутфий ва Навоий озарбайжон ёзувчиларига ҳам устоз бўлдилар. Навоийдан руҳлан-

гаи Фузулий озарбайжон адабий тили учун курашнинг улкан яловбардорларидан бири бўлди, лирикаси ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonида Навоий традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди. Шоир Кишварий эса Лutfий ва Навоий ижодидан кўп таълим олди. Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»идан баҳраманд бўлган XVI аср озарбайжон адабиётшуноси Содиқ Афшоир ўзбек тилида «Мажмаул-хавос» («Хос кишилар мажмуаси») тазкирасини тузди. Ўзбек шоирларининг номачилик жанридаги ютуқлари озарбайжон шоири Хатойини «Даҳнома» асарини ёзишга, Амрий, Яқиний, Аҳмадий ва бошқаларнинг мунозаралари Фузулийни шу жанрда бир неча асар ёзишга илҳомлантирди. Турли халқларнинг шоирлари бир-бирларининг асарларига назира ёздилар, ғазалларига тахмис битдилар, тазмин¹ қилдилар.

Тил бобида ҳам турли халқлар ёзувчиларининг алоқа ва ҳамкорлиги равшан кўринади. Кўпгина ёзувчилар ўз тилларида ижод этиш билан бирга бошқа халқларнинг тилларида ҳам асарлар яратиш, китобхоналарга манзур бўладилар. Масалан, ўзбек ёзувчиларининг кўпчилиги зуллисонайн сифатида ўзбек тилида ижод этиш билан бирга, форс-тожик тилида ҳам ёзар эдилар. Лutfий ва Навоий каби ўзбек шоирлари форс-тожик тилидаги адабиёт хазинасига катта ҳисса қўшдилар. Тожик шоири Биноий эса ўзбек тилида мароқли асарлар яратган эди. Улуғ озарбайжон шоири Фузулий озарбайжон, форс-тожик ва араб тилларида ижод этар эди.

Халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг ўсиб мустаҳкамланишида айниқса Навоий бошлиқ Ҳирот адабий мактаби катта роль ўйнади. XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот шеъринат шаҳри тусини олган эди. Бу шаҳарга Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмнинг турли жойларидан келган шоирлар қаторида Озарбайжон, Эрон, Ироқ ва бошқа ўлкалардан келган, Навоийнинг ҳомийлигида ижодий камолотга эришган шоирларни ҳам кўриш мумкин эди. Ўзбек ёзувчиларининг бир қисми бошқа мамлакатларда ҳам ижодий иш билан шуғулланардилар. Масалан, ўзбек адабиётининг бир неча ёдгорлиги Мисрда вужудга келган (Саифи Сароийнинг «Гулистон» таржимаси) ва китобат қилинган («Қутадғу билиг»нинг Қоҳира нусхаси, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» дostonининг Искандарияда кўчирилиши ва бошқалар).

Халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг самараси сифатида таржима адабиёт вужудга келади. Шу даврда вужудга келган ўзбек таржима адабиёти адабий ҳаётнинг муҳим ва салмоқли бир тармоғига айланади. У XIV—XVI асрларда самарали натижаларга эришиб, катта тажриба тўплайди. Ўзбек ёзувчилари улкан сўз санъаткорларининг асарларини таржима қилиб, китоб-

¹ Бир ёзувчининг асарида иккинчи бир ёзувчи асаридан парча келтириш таъмин дейилади.

хочларга тақдим этадилар. Шоир Қутб Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ини, Масъуд ибн Аҳмад Саъдийнинг «Бўстон» асарини, Сайфи Саройн унинг «Ғулистон»ини ўзбек тилига таржима қилди. Шоир Лutfий эса Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си асосида қаҳрамонлик достони битади (бу асар сақланиб қолмаган) ва ҳоказо.

Таржима асарларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бироқ таржима асарлари оригиналнинг айнан таржимаси бўлмай, балки маълум даражада ижодий ишланган асарлардир.

Адабиётшунослик асарлари

Бадий адабиётнинг тараққийси адабиётшунослик асарларининг вужудга келишини тақозо қилар эди. Адабиёт ёдгорликларини тўплаш, уларни китобат қилиш, шарҳлар битиш ва луғатлар тузиш, адабиёт назариясига доир масалаларни ёритиш, сўз санъати тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш илмий-маърифий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмасдан, балки бадий адабиётнинг амалиёти учун, адабиёт аҳллари ва китобхонлар учун жуда катта аҳамиятга эга эди.

Бу даврда бадий адабиётда эришилган катта муваффақиятлар заминида адабиётшунослик ҳам маълум ютуқларни қўлга киритади. Бир неча буюк ёзувчиларнинг асарлари тўпланади, китобат қилинади. Масалан, XV асрнинг биринчи ярмида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг чоғиштирма тексти тузилади, XV асрнинг иккинчи ярмида эса Хисрав Деҳлавийнинг лирик асарлари тўпланиб, тадвин (девол) қилинади. X—XV асрлар адабиёти бўйича янги тазкиралар тузилади. Сайфи Бухорий «Радоифул-ашъор» («Шеърларнинг радифлари») асарини яратади. Навоий асарлари асосида «Бадойиул-луғат» китоби вужудга келади. Аруз вази, қофия, муаммо жанри ва бошқалар ҳақида бир неча асарлар пайдо бўлади. Сайбакнинг арузга доир икки рисоласи, Сайфи Бухорийнинг «Аруз» рисоласи, Камолиддин Ҳусайннинг муаммо ҳақидаги рисоласи, Жомийнинг муаммо ва қофия юзасидан яратган рисоалари, Навоийнинг «Мезонул-авзон», «Мажолисун-нафоис» ва «Рисолаи муаммо» асарлари, Бобирнинг аруз рисоласи, Ҳилолийнинг «Рисолаи қофия»си, Атоулло Ҳусайнийнинг «Бадоеъус-санос» асари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бевосита адабиётшуносликка доир бўлган асарлардан ташқари, адабиёт тарихи ва назариясига доир маълумот ва фикрмулоҳазалар бадий асарларда (айниқса Навоий ва Жомий асарларида), тарих китоблари ва мемуарларда (Восифийнинг «Бадойиул-вақое», Бобирнинг «Бобирнома» си ва бошқаларда) ҳам ўз ифодасини топади.

Буларнинг барчаси, шубҳасиз, адабиётшуносликнинг рагнақ топишига катта ҳисса қўшган ва ўз даври адабиёти ҳамда кейинги босқичлар адабиёти тараққиёти учун маълум дастуриламал бўлиб хизмат қилган эди. Бироқ бу даврнинг адабиётшунослиги

адабий жараённинг айрим масалаларидагина баҳс қиларди, у эстетик догматизмнинг айрим иллатларидан қутулмаган эди, бадий асарлар айрим муаллифлар томонидан шаклий хусусиятларига қараб таҳлил қилинар эди. Утмишдаги адабиётшунослик асарлари ана шу ва бошқа нуқсонларига қарамай, адабиёт тарихи ва сўз санъатининг айрим назарий масалаларини ўрганишда ўзининг илмий-маърифий қимматини ҳозир ҳам сақлаб келмоқда.

Тазкиралар

IX асрда вужудга кела бошлаган тазкирачилик ўзига хос тараққиёт босқичларини кечиб ўтди. Босмаҳонанинг йўқлиги, қўл ёзма китобларнинг камлиги ва қимматлиги натижасида адабиёт муҳиблари турли шеърларни махсус дафтарга кўчириб олар, кичик-кичик тўпламлар тузар эдилар. Машҳур ёзувчиларнинг асарларидан намуна сифатида тузилган бундай илк тўпламларда биографик маълумотлар у ёқда турсин, кўпинча шоирларнинг номи ҳам қайд қилинмас эди, бунга эҳтиёж йўқ эди. Лекин вақт ўтиши билан тўпламларга ёзувчилар ва адабий намуналар кўпроқ кириб боради, шунинг натижасида ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот бериш, асарлари ҳақида мулоҳаза юритиш зарурияти туғилади. Мана шу залда вужудга келган тўпламлар илк тазкиралар эди.

Бизга қадар сақланиб қолган энг қадимги тазкиралардан бири XIII асрнинг биринчи чорагида Муҳаммад Авфий (асли бухоролик бўлиб, кейин Ҳиндистонда туриб қолган) томонидан яратилган «Лубобул-албоб» («Ўзақларнинг ўзаги») тазкирасидир. Бу тазкира форс-тожик тилида ижод этган IX—XII аср ёзувчиларининг асарларини ўз ичига олади. «Лубобул-албоб» маълум тарихий-адабий қимматга эга, бироқ Муҳаммад Авфий латифа ва афсоналарга берилиб кетиб, унда айрим чалкашлик ва хатоларга йўл қўяди.

XV аср тазкирачилик тараққиётида алоҳида бир босқич бўлди. Бу даврда бевосита тазкира сифатида икки асар яратилди: «Тазкиратуш-шуаро» (Давлатшоҳ Самарқандий) ва «Мажолисун-нафонс» (Алишер Навоий). Шу билан бирга, тазкирачиликнинг тараққийсида Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» асари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунки «Баҳористон»нинг 7-равзаси (боби) тазкира характеридадир¹.

Жомий 1486—1487 йилларда яратган ахлоқий-бадий асари «Баҳористон»нинг 7-равзасини шеър ва шоирларга бағишлайди. У равзанинг бош қисмида бадий сўз, вазн, қофия, радиф, бадий тил воситалари ва бошқалар ҳақида фикр юритади ҳамда қасида, ғазал, маснавий, қитъа ва рубоий каби шеър турлари ҳақида маълумот беради. Шундан кейин автор шоирлар қисмига

¹ Биз Навоий бобида «Мажолисун-нафонс» ҳақида алоҳида тўхтаймиз. Бу ўринда аса, қисқача бўлса ҳам, «Баҳористон»нинг 7-равзаси ва «Тазкиратуш-шуаро» билан танишни кифоядир.

Ўтиб, X—XV асрларда ўтган Рўдакий, Дақикий, Фирдавсий, Унсурий, Асжадий, Рашидаддин Ватвот, Ҳоқоний, Низомий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хужандий каби ўттиздан зиёд машҳур шоирлар ҳақида маълумот беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради, ижодлари ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Гарчи Жомий айрим афсона ва ривоятларга кенг ўрин бериб, уларнинг тарихий ҳақиқатни бузувчи ва чалкаштирувчи ўринларини изоҳсиз қолдирса ҳам, лекин фактик маълумотлари билан, адабий-танқидий мулоҳазалари билан X—XV асрлар адабиётини ўрганишга катта ҳисса қўшган эди. Бу жиҳатдан қараганда, бағишлов тарзида ёзилган Навоий бўлими алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу бўлимда Жомий Навоийнинг фаолияти ва ижоди ҳақида фикр юритади, Навоийни тadbирли ва адолатли давлат арбоби сифатида тақдирлайди, сўз ўйини билан Алишерни «Алисер» («Яхши сифатлар») деб атайдиган ҳамда «...инсоф билан айтганда, қаердаки бу тоифа (фозиллар, олим ва шоирлар — Н. М.)нинг номи бўлса, у бу рўйхатнинг бошидир, қачонким бу тоифанинг номини ёзсалар, унинг номи китобнинг ибтидоси — бош сарҳифасидир» дейди. Жомий Навоийнинг икки тилда яратган асарлари билан шуҳрат қозонгани, бироқ майли кўпроқ «туркий»да эканини хайрихоҳлик билан таъкидлаб, «...ўша тилда ундан кўп ва ундан яхшироқ ҳеч ким шеър айтган ва назм гавҳарларини тизган эмас» дейди.

Шундай қилиб, «Баҳористон»нинг 7-равзаси ўзига хос кичик бир тазкира бўлиб, X—XV асрлар адабиётини ўрганишда маълум адабий-тарихий қимматга эгадир.

«Баҳористон»дан бир оз кейин, 1488 йилда Давлатшоҳ Самарқандай «Тазкиратуш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарини яратди. Амир Алоуддавлa Исфафоний ўғли Давлатшоҳ (1438—1491) бошқа мирзодалардан фарқли ўлароқ мансаб ва давлат кетидан қувмади, балки деҳқончилик билан кун кўриб, илм-фан, санъат ва адабиёт билан шуғулланди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да таъкидлаганидек, «...Хуросон мулкининг асл мирзодалари орасида фазл ва дониш зевари била баҳраманд, фақир ва қаноат саодати билан сарбаланд» бўлди. У Навоийнинг таклифи ва маслаҳатлари билан тазкира тузишга киришди ва муваффақият билан бу ишни адо этди. Навоий Давлатшоҳнинг асари ҳақида сўзлар экан «...Султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро — Н. М.) отига «Тазкиратуш-шуаро отлиг китоб битибдур ва бу тоифани (шоирларни — Н. М.) яхши жамъ қилибдур...» дейди.

«Тазкиратуш-шуаро» муқаддима, 7 табақот (боб) ва хотимадан иборат. Муқаддима Ҳусайн Бойқаро ва Навоий таърифи, шеър ва шуаро масаласи, муаллифнинг ҳасби ҳоли ҳамда 9 араб шоир зикридан ташкил топган. Давлатшоҳ санъатни севади, санъат ҳақида фикр юритувчи киши санъатшунос бўлиши керак деб, «Қадри зар заргар шиносанд, қадри гавҳар гавҳарий» («Зар

қадрини заргар билур, гавҳарни — гавҳаршунос») деган машҳур мақолни келтиради. У шеърнинг мазмундорлиги ва бадийлигига катта эътибор беради, усти ялтироқлик ва жимжимадорликни қоралайди ҳамда мажозий маънода бундай дейди:

Хусни ҳайвоний надорад эътибор,
Эй ахий, дар кўин қассобон гузор

(Ҳайвоний хусннинг эътибори йўқ, эй биродар, қассоблар кўчасига бор, кўрасанки, улар ҳайвоннинг чиройлисини ҳам, хунугини ҳам бирдай сўйиб ташлайдилар.)

Бироқ Давлатшоҳ бу адабий-эстетик қарашларидан баъзан чекинади, шаклий мураккабликларга ортиқча эътибор ва баҳо бериб, мазмуннинг етакчилигини унутади, бадий соддаликни менсимайди. Шунинг учун ҳам у Рўдакийнинг машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» деб бошлаган содда, бироқ ниҳоятда мароқли шеърнинг шуҳрати ва таъсир кучига шубҳа билан қарайди.

Табақотлар асосан хронологик принципа тузилган. Уларда Давлатшоҳ X—XV асрларда ўтган 150 га яқин шоир ҳақида сўз юритади, уларнинг асарларидан намуналар беради. Биринчи табақада Рўдакий, Асади Тусий, Унсурий, Асжадий, Фирдавсий, Фарруҳий, Низомий, Арузий Самарқандий, Амъак, Носир Хисрав ва бошқалар; иккинчи табақада Хоқоний, Анварий, Рашидаддин Ватвот, Сўзаний, Мужриддин Бойлагоний ва бошқалар; учинчи табақада Низомий Ганжавий, Саид Ҳиравий, Шамс Тусий ва бошқалар; тўртинчи табақада Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Хисрав Деҳлавий ва бошқалар; бешинчи табақада Салмон Соважий, Зоқоний, Камол Хужандий ва бошқалар; олтинчи табақада Қосим Анвор, Исмаил Бухорий, Али Яздий ва бошқалар; еттинчи табақада Шоҳи Сабзаворий, Мавлоно Жунуний ва бошқалар ўрин олган. Хотима қисмида яна олти шоир: Жомий, Навоий, Суҳайлий, Хўжа Афзал, Абдулло Марворид ва Осафий берилди¹.

«Тазкиратуш-шуаро» X—XV асрларда яшаб ижод этган форс-тожик тилидаги поэзия намояндаларига бағишланади. Бу даврда форс-тожик тилидаги поэзия Моварауннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларда катта муваффақиятларга эришиб, Рўдакий, Фирдавсий, Низомий, Хоқоний, Саъдий, Хофиз, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби буюк сўз санъаткорларини етиштирган эди. Тазкира автори уларга катта эътибор ва ўрин беради.

Тазкира хийла бой материал асосида яратилган. Унда шоирларнинг ҳаёти ва фаолиятига доир қизиқарли фактик маълумотлар баён этилади, афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинади, бадий

¹ Кейинги икки табақа ва хотимадаги шоирлар Навоийнинг «Мажолисун нафис» асаридан ҳам ўрин олган.

асарларидан кўп намуналар келтирилади. Тазкиранинг ифода услуби ҳам диққатга сазовордир, у гўё бир бадий асар каби маълум завқ бағишлайди. Буларнинг барчаси тазкиранинг адабий-тарихий ва эстетик қимматини оширади. «Тазкиратуш-шуаро» XV асрдаги адабиёт тарихини ва адабий-эстетик қарашларни ўрганишда жуда муҳим бир манбадир. Ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш жиҳатидан тазкира, хусусан, унинг Навоий ҳақидаги ўринлари диққатга сазовордир. (Давлатшоҳ Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир қимматли маълумотлар беради, унинг асарларидан намуналар келтиради, «Тухфатул-афкор» қасидасидан катта парча беради.)

«Тазкиратуш-шуаро» шу муваффақиятларига қарамай, айрим жиддий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Тазкира авторни бадий асарлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баъзи бир шарҳлар билан деярли чегаралаб қўяди. У афсона ва ривоятларга танқидий ёндашмайди, тарихий ҳақиқат билан афсонани қориштириб юборади. Бундан ташқари, «Тазкиратуш-шуаро»да айрим фактик ноаниқликлар ҳам бор. Масалан, у Фахриддин Гургонийнинг (XI аср) «Вис ва Ромин» достонини Низомийга нисбат беради. Машҳур совет шарқшуноси Е. Э. Бертельс тазкиранинг шу камчиликларини кўзда тутиб, «Тазкиратуш-шуаро»дан танқидий фойдаланиш зарурлигини, ундаги маълумотларни бошқа манбалар билан қориштириш кераклигини таъкидлаган эди.

Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари биринчи ўзбек тазкираси бўлиб, у XV аср адабиёти намояндаларига бағишланган. 450 дан зиёд ёзувчини қамраб олган бу тазкира фактик материалга бойлиги ва адабий-танқидий мулоҳазалари жиҳатидан бошқа тазкиралардан юқори туради.

Бу тазкиралар кейинги асрлардаги адабиётшунослиқ тараққиётига ҳам самарали таъсир этиб, Ҳасанхўжа Нисорий, Лутф Алибек Озар, Малехо, Возих, Фазлий, Табибий ва бошқа авторларнинг тазкираларига маълум замин тайёрлаган эди.

ХОРАЗМИЙ

Ҳаёти ва адабий фаолияти
Хоразмий ўзбек дунёвий адабиётининг илк йирик намояндаларидан бирidir. Хоразмийнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида, қисқа бўлса ҳам, маълумот берувчи ягона манба унинг «Муҳаббатнома» асаридир. Шоир «Муҳаббатнома»нинг муқаддимаси ва қисман хотимасида ҳамда шу асарга илова қилган шеърий «Ҳикоят» ида ўз саргузаштлари ва адабий фаолияти ҳақида баъзи бир маълумотларни баён этади.

Шоирнинг номи бизга маълум эмас. «Хоразмий» эса шоирнинг тахаллуси бўлиб, бу тахаллус унинг хоразмлик эканини кўрсатади. Хоразмий XIV аср бошларида (ёки XIII аср охирида) туғилган. Хоразмий яшаб ижод этган давр Чингизхон истилосининг даҳшатли оқибатларидан кейин Урта Осиёда хўжалик ва маданий ҳаёт қайтадан бирмунча жонланиб, янги муваффақиятлар қўлга киритилаётган давр эди. Шоирнинг юрти Хоразм эса хўжалик ва маданий ҳаётда ўз аввалги мавқеини анчагина тиклаб олиб, қўшни ўлкалар билан савдо-сотиқ ишлари ҳамда маданий алоқасини маълум даражада изга солиб юборган эди. Хоразмийнинг ёшлик йиллари, ўқиш даври ва илк ижодий фаолияти Хоразмда ўтди. «Ҳикоят»да баён этилишича, Хоразмий бир неча Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган, турли халқларнинг ҳаёти билан танишган ва оғир машаққатларни бошидан кечирган. Жумладан, унинг Шом сафари шундай бўлган эди:

Маро соли ки, сўйи Шом шуд рой,
Басе будам савора, бар сару пой.
Асо дар дасту кашфе зеркаш буд,
Ба ҳар ҳолеки будам низ хуш буд.
Яке обам ҳамедоду яке, нон,
Чу зулфи дилбарон заврақ парешон.
Таваккал кардам аз дарё гузаштам,
Зи сар то пой мулки Рум гаштам.
Ба Шомам бад аз он доданд дастур,
Гирифтам роҳи Шом аз мулки Тайфур.
Рафиқе доштам озодае буд,
Жавону поку сайидзодае буд...
Ба ҳам буд оби худ ширин агар шўр,
Сулаймоне шуда ҳамкосайи мўр...
Гаҳе бар гул, гаҳе бар хор будем,
Ҳаме дар пасу дар кўҳсор будем.

(Менда Шомга сафар қилиш фикри туғилиб, йўлга чиққан йили отлик ҳам бўлдим, яёв ҳам юрдим. Қўлимда ҳасса, оёғимда кавушим бор эди, қайқолатда бўлмайин, вақтим хуш эди. Биров сув берар, биров нон берар эди, кема дилбарлар зулфидек париншон эди. Таваккал қилиб денгиздан ўтдим, Рум (Туркия)ни бошдан-охири кезиб чиқдим. Сўнгра Шомга йўлланма бердилар,

Тайфур мулкидан Шомга йўл олдим. Уртогим бор эди, ҳур киши эди, ёшу воку сайидзода эди... Сулаймон чумолиларга ҳамтовоқ бўлгани сингари¹, суви-мизни, шўр ёки ширинлигидан қатъи назар, баҳам кўрар эдик... Гоҳи гулга, гоҳи тиканакка дуч келдик, текислик ҳамда тоғанларда бўлдик...²

Бу саёҳат давомида бир карвон боши Хоразмийнинг ҳамроҳи-га ўринсиз дашном беради, йўловчи бир тарсо (христиан) эса уни ҳимоя қилиб, буларга ёрдамлашади.

Хоразмий Мовароуннаҳрда ҳам узоқ саёҳат қилади. Саёҳат вақтида у 1353 йилнинг охирида Олтин Урда хони Жо-нибекнинг Сирдарё музофотидаги амалдорларидан бўлган Му-ҳаммадхोजабек билан танишади. Муҳаммадхोजа маърифатпарвар ва қобилиятли шоир бўлиб, у Хоразмийдан ўша қиш фаслида шу ерда қолиб, ўзбек тилида бир асар яратишни илтимос қила-ди. Форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат қозонган Хо-размий Муҳаммадхोजанинг илтимосини мамнуният билан қабул қилади ва «Муҳаббатнома» асарини яратади. Шоир бу ҳақда «Баёни воқеин айтур»да шундай ҳикоя қилади:

Табассум қилди, айди: эй фалони,
Кетурғил бизга лойиқ армуғони.
Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда порсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шаккартек тил била оламини туттунг.
Тиларменким бизинг тил бирла пайдо,
Китобе айласанг бу қиш қотимдо.
Ки уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони.
Қабул қилдим, ер ўптум, айдим: эй шоҳ,
Эшкинги тупроғи давлатли даргоҳ.
Кучум етмишча кўп хизмат қилойин,
Жаҳонга айгу, отингни ёёйин...

«Муҳаббатнома» ҳижрий 754 йилда (мелодий 1353 — 1354 йил-ларнинг қиш фаслида) Сирдарё атрофида яратилади:

Бу дафтарки бўлубтур, миср қанди,
Етти юз элли тўрт ичра туганди.
«Муҳаббатнома» сўзини мунда йиттим,
Қамуғини Сир яқосида биттим.

Шоир Хоразмийдан бизга қадар фақат «Муҳаббатнома» (ун-га илова қилинган «Ҳикоят» билан бирга) асари етиб келди. Бу

¹ Диний афсоналарга кўра, Сулаймон пайғамбар чумолиларнинг меҳмони бўлган эмиш.

² «Ҳикоят» Муинзода томонидан ўзбек тилига шеърин таржима ҳам қилинган (қ а р а н г: Х о р а з м и й. Муҳаббатнома. УзССР Давлат Бадий ада-биёт нашриёти, Тошкент, 1959, 62—64-бетлар).

асар ўзбек дунёвий адабиётининг ишқ-севгини куйлаб шарафлаган илк йирик асарларидан бири бўлди. Гарчи Хоразмиёнинг бошқа асарлари бизгача сақланиб қолмаган ёки номаълум бўлиб келаётган бўлса ҳам, Муҳаммадхожа тилидан айтилган «Муҳаббат нардини кўплардин уттунг» сўзлари унинг бошқа асарлари ҳам дунёвий севги масалаларига бағишланганини кўрсатади.

«Муҳаббатнома»
нинг нусхалари,
тузилиши ва жанр
хусусиятлари

«Муҳаббатнома»нинг икки қўл ёзма нусхаси бор. Улардан бири уйғур ёзувида, иккинчиси араб ёзувида кўчирилган. Уйғур ёзувидаги қўл ёзма 1432 (835) йилда Язд шаҳрида, Мир Жамолиддин деган кишининг, топшириғи билан, Боқи Мансур бахши номли котиб томонидан кўчирилган. 14 варақча битилган «Муҳаббатнома» бошқа асарлар («Сирожул-қулуб» — «Кўнгилларнинг нури», «Масала китоби» — «Масал-матал китоби», «Роҳатул-қулуб» — «Кўнгилларнинг роҳати» номли диний-ахлоқий асарлар ҳамда Лутфийнинг 4 ғазали, Қамар ўғли ва Мансур бахшиларнинг бир неча шеърлари) билан бирга кўчирилган. Бу қўл ёзма Британия музейида сақланмоқда. 1952 йилда СССР Фанлар Академияси Осиё халқлари институти бу қўл ёзманинг фотонусхасини олди. 1959 йилда текстнинг транскрипцияси нашр этилди¹. «Муҳаббатнома» 1957 йилда Италияда ҳам босилди. Адабиётшунос С. Қосимов «Муҳаббатнома» ни тадқиқ этиб, диссертация ёзди, у тил жиҳатидан А. Шчербак, Э. Фозилов ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинди.

«Муҳаббатнома»нинг араб ёзувидаги нусхаси 1508 — 1509 йиллар (914 йил)да кўчирилган. Бу нусхага мустақил асар бўлган «Ҳикоят» илова қилинган. «Муҳаббатнома»дан олиниб антология ва хрестоматияларга киритилган парчалар ана шу қўл ёзманинг фотонусхасидан кўчирилган. «Муҳаббатнома»нинг тўла нусхаси эса 1959 йилда Ўзбекистон ССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти томонидан нашр этилди (нашрга Т. Жалолов тайёрлаган).

Бу икки қўл ёзма бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Араб ёзувидаги нусхада асарнинг ҳажми каттароқ (унда форс-тожик тилидаги мисралар кўпроқ) бўлиб, айрим мисраларнинг ўрни, баъзи сўзларнинг ёзилишида фарқ бор. Уйғур нусхасида эса кейинги варақлар аралашиб кетган, айрим байтлар китобдаги бошқа асарлар орасига кириб қолган. Шунинг учун фақат шу икки қўл ёзма асосида, Шчербак айтганидек, бу нусхаларнинг қайси бири оригиналга яқин эканлигини аниқлаш жуда қийин².

¹ А. М. Шчербак. Огузе-наме, Муҳаббат-наме. Изд-во Восточной литературы, Москва — 1959.

² К. Г. Залеманнинг маълумотига кўра, «Муҳаббатнома»нинг яна бир нусхаси Петербургда, Осиё музейи фондида бўлган. Лекин бу нусханинг тақдирини ҳанузгача номаълум бўлиб келмоқда.

Биз бу китобда «Муҳаббатнома»нинг араб ёзувидаги нусхасидан фойдаландик. Бу нусха «Муҳаббатнома»га илова қилинган «Ҳикоят» билан бирга 473 байтдан иборатдир. «Муҳаббатнома» ҳамд, шоирнинг Муҳаммадхожа билан кўришганининг баёни, 3 ғазал (биттаси форс-тожик тилида), маснавий, «Муҳаммадхожабек мадҳи» ва «Васфул-ҳол»дан ташкил топган. Асарнинг асосий қисмини номалар ташкил этади. Шоир бошда асарини ўн нома қилиб ёзмоқчи бўлган экан, лекин охирида асарга яна бир нома қўшиб, уни ўн бир номадан иборат қилади:

Бу ерга етди сўз таъхир бўлди,
Бурун ўн дедим, у ўн бир бўлди.

Ўн бир номадан учтаси: 4-, 8- ва 11- номалар форс-тожик тилида бўлиб, қолган 8 нома ўзбек тилидадир. Кўпчилик номалар маснавий-номадан ташқари, ғазал ва кичик соқийномаани ҳам ўз ичига олади. (Биринчи номадаги ғазал Хоразмийнинг ғазали бўлмай, балки Муҳаммадхожанинг ғазалидир.) Асарнинг хотимаси «Ғазал», «Муножоот», «Қитъа», «Хотиматул-китоб», «Ҳикоят» (муस्ताқил асар) ва «Илтмосин айтур» қисмларидан иборат бўлиб, асар тексти бир фард билан тугайди.

Демак, «Муҳаббатнома» хилма-хил жанрлардан (нома, маснавий, ғазал, қитъа, мадҳия ва бошқалардан) ташкил топган асардир. Нома асарнинг этакчи жанри бўлиб, унда шоир севгилисининг ҳусн-жамолини тасвирлайди, висол иштиғи ва ҳижрон изтиробини кўйлайди ва кўпинча сабо орқали унга салом йўллайди. Маснавий шоирнинг соқийга мурожаат қилиб айтган шеъри бўлиб, уни соқийнома деб ҳам аташ мумкин. Бу кичик шеърда (кўпинча 3 байт) шоир соқийдан май сўрайди, ўз қайғу-аламини сизгиллаштирмоқчи бўлади ва уни:

Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам

нақароти билан тугаллайди. Бу нақарот «Муҳаббатнома»нинг форс-тожик тилидаги маснавийларига илова қилинган. Хоразмий нома (ишқий шеърний мактуб) ва маснавий (соқийнома) жанрларида ҳам, қитъа ва бошқа лирик жанрларда ҳам ўз санъаткорлик маҳоратини кўрсата олган. Асар бир неча жанрдан таркиб топилши, мураккаб композицияси, ҳажмининг катталиги ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан лирик дostonларга ўхшаб кетади. Шунга кўра, «Муҳаббатнома»ни шартли равишда лирик дoston деб ҳам аташ мумкин.

«Муҳаббатнома»нинг («Ҳикоят» билан бирга) 317 байти ўзбек тилида, 156 байти форс-тожик тилида битилган бўлиб, асар ширу шакар усулида ёзилганга ўхшаб кетади. Лекин, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Муҳаббатнома»нинг асосий тили ўзбек тилидир. Асарнинг катта қисмининг ўзбек тилида ёзилиши,

барча сарлавҳаларнинг ўзбек тилида номланиши ва форс-тожик тилидаги номларни хотималовчи байт сифатида ҳам ўзбек тилидаги нақаротнинг келиши фикримизнинг далилидир. Мана, «Саккизинчи номасин айтур»дан олинган «Маснавий»га эътибор қилинг:

Ало эй соқийи, навбода бар ҳез,
 Ба ёрон кўҳна май дар коми жон рез.
 Қи май сўзад маро жон аз табу тоб,
 Магар бияшинад ин оташ бад-он об.
 Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
 Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам.

(Бироқ, эй соқий, янги майдан кечгил, дўстлар жони, мақсади учун эски май қуйгилким, жоним ўт-оташда куймоқда, май бу ўт-оташни пастлатсин, ўчирсин...)

Ўзбек адабий тилининг равнақ топиши, унинг маданий ҳаётда кенгроқ ўрин эгаллай бориши, ўзбек китобхонларининг эҳтиёжи ва талаби форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат топган Хоразмиини ўз она тилида — ўзбек тилида ҳам ижод этишга, бу тилда «Муҳаббатнома»дек катта бадий асар яратишга илҳомлантирди; у ўзбек классик адабиётида илк зуллисонайн (икки тилда ижод қилувчи) шоирлардан бири бўлиб етишди, форс-тожик адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, ўзбек адабиёти классикаларидан бўлди.

Дунёвий севги темаси.
Ер ва ошиқ образи

«Муҳаббатнома» ўз номи билан ҳам ишқ-севги асаридир. «Муҳаббатнома»даги севги дунёвий моҳиятга эга бўлиб, у инсоннинг инсонга бўлган севгисини куйлайди, уни эътироф қилади, у инсонни таркидунё қилишга эмас, балки яшашга ва ҳаётнинг қадр-қимматини билишга чақиради. Шунинг учун ҳам дунёвий адабиёт намояндалари диний-мистик адабиётга, унинг таркидунёчилик ва бадбинлик мотивларига қарши курашда кўпроқ ишқ-севги темасига мурожаат қилдилар. Хоразмиининг «Муҳаббатнома»си эса диний-мистик адабиётга қарши курашда дунёвий адабиётнинг йирик ютуқларидан бири сифатида вужудга келди.

Диний-мистик адабиёт «у дунё» учун ҳаётдан воз кечишга, жаннат ҳурлари висолига эришиш орзуси билан яшаб, ҳаёт маҳбубасидан юз ўгиришга чақирса, «Муҳаббатнома» ҳаётни, ҳаёт маҳбубасини куйлайди, уни жаннат ва жаннат ҳурларидан афзал қўяди:

Сочинг бир торина минг ҳур етмас,
 Юзунгнинг нурина минг нур етмас.
 Агар берса суюрғаб ҳақ таоло,
 Керакмас сенсизин фирдавси аъло.

Ер (инсон) ҳур-парилардан ҳам кўркли бўлиб, ҳатто осмон фаришталари ҳам унга ошиқ бўладилар:

Кўнгулга жондин ортуқрак керак сен,
 Парию ҳурдин ҳам кўрклурак сен.
 Фаришта кўрса бўлғай сизга мойил,
 Сизингтек кимда бор шаклу шамойил.

Шоир (ошиқ) жаннат ҳурлари деб ёридан воз кечмайди, у жаннатда ҳам ўз ёри билан бирга бўлишни истади, ёрсиз жаннат унинг кўзига дўзах бўлиб кўринади:

Сумантек оравинг гулдур тикансиз,
 Менга дўзах эрур — учмоқ сенсиз.

Ёрнинг ҳусн-жамоли оламга қуёшдек нур таратади:

Агар кун туғмаса ҳам; ёқту қдлғай
 Юзунг нури бу дуйиннинг саройин.

Шунга кўра, қуёш хижолат бўлиб, бутун тун бўйи бетига чодир тортиб олади:

Эи шарми рўйи ту хуршиди ховар
 Кашад дар сар эи шаб то субҳ чодар.

Биҳишт-лолазорнинг қизиллиги ҳам ёрнинг қизил чеҳраси туфайлидир — «Биҳиште лолазор аз гозайи туст...». Ёр Масиҳдек беморларга шифо, ўликларга жон бағишлайди (диний афсонага кўра, Масиҳ — Исо шундай қудратга эга эмиш). Шоир ёрни Масиҳга ўхшатиш билан диний-афсонавий тушунчани тарғиб қилмайди, балки Масиҳнинг «қудрати» ва «мўъжизакор»лигини оддий инсонга кўчириб, таркидунёчи шайх ва зоҳидлар «бахтсиз бир соя» деб қараган инсонни ҳимоя қилади, уни улуғлайди:

Қамуқ кўрклуқлар узра подшосен,
 Масиҳ анфослиқ, Юсуфлиқосен.

Ёр шунчалик кўркам ва дилрабоки, уни кўрган тарсо (бутпа-раст) ҳатто санам (бут)идан воз кечади:

Сени кўрса кечар тарсо санамдин,
 Вужудқа келмади сентек адамдин.

Ёр фақат ҳусн-жамоли билангина эмас, балки ақли ва донишмандлиги ҳамда билими билан ҳам гўзалдир:

Билик билмак ичинда жавҳарий сен,
 Вале ҳусн ичра жавҳардин арийсен¹.

Бундай ёр ҳатто Афлотунни ҳам мафтун қилиб, унинг инон-ихтиёридан устун чиқади:

¹ Арий — юқори, юксак.

Гар Афлотун сенинг ишқинга тушса,
Берур елга қамуқ тадбиру ройин.

Вафо, одамгарчилик ва камбағалпарварлик фазилатлари ёрнинг ҳуснига ҳусн қўшади. Шунга кўра, шоир унга шундай мурожаат қилади:

Бўюнғ сарву санубартек, белинғ қил,
Вафо қилғон кишиларга вафо қил.

Чечак дерман юзунгизга қамар ҳам,
Халойиқ севганин холиқ севар ҳам.

Қачонким шод эсанг, гамгина раҳм эт,
Агар султон эсанг, мискина раҳм эт.

Ёрнинг яхши сифатларини мақтаб ардоқлаган шоир унинг вафосизлик, шафқатсизлик ва илтифотсизлик каби хислатларига бефарқ қараб туролмайди, уни қаттиқ қоралаб, шикоят қилади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, ўтмишнинг бошқа прогрессив ёзувчиларида бўлгани каби, Хоразмийнинг ёрдан шикоят қилиб айтган сўзлари кенгроқ ва чуқурроқ ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, яшаган муҳитининг адолатсизлигига қарши маълум норозилик кайфиятларини ҳам ифодалайди. Буни қуйидаги мисралардан равшан кўриш мумкин:

Айит, мендинким ул мискин эрур, оҳ,
Қачон энгай гадонинг эвина шоҳ.

Бу мисралар форс-тожик тилидаги тўртинчи номада ҳам айнан берилган:

Ба Хоразмий кужо васлат расад, оҳ,
Кужо меҳмони дарвеш шуда аст шоҳ.

Бироқ ошиқ ҳижрон изтироби ва ёр илтифотсизлиги туфайли севгиси ва севгилисидан воз кечмайди, у вафо ва садоқатига содиқ бўлиб қолади:

Кўнгулга ўзганинғ меҳрин ёвутман,
Йироқлик бирла мен сизни унутман.

Шоир умидсизликка тушмайди, ёрнинг висолига эришиб, бахт-саодатга муяссар бўлишига ишонади:

Эрурман васлинга доим талабгор,
Нечаким тун узун бўлса, тонги бор.
Топилгай мақсудим топкунгда бори,
Саодат қилса Хоразмийга ёри.
Оғир уйқучи бахтим неча ётқай,
Висолинғ машриқидин ҳам тонг отқай.

Шундай қилиб, Хоразмий «Муҳаббатнома»да дунёвий севгини кўйлади, ҳусн-жамоли ва ақл-одоби билан кишини мафтун қилув-

чи ёрни таъриф қилди, севгининг завқ-шавқини, висол шодлиги ва ҳижрон изтиробини ҳассослик билан тасвирлади. Вафосиз ва жафокор ёрни танқид қилиб, яшаган муҳитининг айрим иллатларига қарши норозилик кайфиятларини ифодалади, таркидунёчи шайхзоқидларга қарши курашди. Бироқ у феодал-клерикал муҳитнинг инсон эркини топтагани, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилгани ва кўпинча ошиқ-маъшуқларнинг орзу-мақсадларини барбод қилиб, фожиаги воқеаларга сабаб бўлгани ҳақида индамай ўтади. Хоразмий ижодидаги бу зиддиятлар у яшаган тарихий шароитнинг, феодал-сарой ҳаётининг таъсири ва оқибати эди.

Муҳаммадхожа
мадҳи

«Муҳаббатнома»нинг гоъвий зиддиятлари Муҳаммадхожа мадҳи билан янада чуқурлашди. Хоразмийнинг маълумотига қараганда,

Муҳаммадхожа беккина эмас, балки маърифатпарвар ва қобилиятли шоир ҳам бўлган. Бу, шубҳасиз, унинг ижобий томонидир. Бироқ Хоразмий ўз мадҳиясида Муҳаммадхожанинг шу хусусиятларини асос қилиб олиб мақтамайди. Балки уни феодал зодагон ва амалдор сифатида мадҳ қилиб, ўта муболағалар билан идеаллаштиришга интилади.

Қилнчек тил била туттум жаҳонни,
Қаноат мулки ичра подшомен.
Харобот ичра масжидда ерим бор,
Қим уш ҳам ринд мен, ҳам парсо мен.
Неча ҳашматли султон бўлса бўлсин,
Айитмон мол учун мадҳу само мен.—

деган Хоразмий ўзига қарши бориб, Муҳаммадхожани иложи борица мақташ ва таърифлашга киришади. Муҳаммадхожа «саодат маъдани», «мамлакатнинг жони» сифатида тасвирланади, «Сулаймон салтанатининг улуғворлиги», «Масиҳнинг беморларга шифо, ўликларга ҳаёт бағишловчи нафаси», «Ҳотамнинг саховати», «Рустамнинг шижоати» ва бошқа-бошқа сифатлар Муҳаммадхожага кўчирилади, Муҳаммадхожа ҳатто улардан устун қўйилади ва ҳоказо. Тўғри, феодал-клерикал муҳит заминида вужудга келган прогрессив ёзувчиларнинг моддий муҳтожлиги, таъқиб ва таҳдидлар уларни феодал ҳукмронларни мадҳ этувчи асарлар яратишга ҳам мажбур қилар эди. Жумладан, шоир Хоразмийнинг Муҳаммадхожани мадҳ қилиши ҳам маълум даражада унинг моддий муҳтожлиги билан боғлиқдир. Шоир мадҳиясида:

Айтсун банда Хоразмий дуолар,
Карамдин ҳар замон қилғин атолар,—

деган эди. Бироқ Муҳаммадхожа мадҳиясининг вужудга келишини фақат шунинг ўзи билангина изоҳлаш тўғри бўлмайди. Чунки мадҳиянинг гоъвий мазмуни Хоразмийнинг дунёқарашидagi феодал-аристократик тушунчалар билан узвий равишда боғлиқдир. У

подшолик ва қуллиқни табиий бир ҳол деб билади, кишиларни итоткор ва вафодор бўлишга чақиради. Шу билан бирга, «Муҳаббатнома»да саройдаги феодал зодагонларнинг ишратпарастлиги ҳам ўз ифодасини топади. Ишратпарастлик феодал синфининг маънавий заифлиги, ҳаётнинг моҳияти айш суришдан иборат деб тушунишининг натижаси ҳам эди. Буни «Муҳаббатнома»нинг «Вас-Фул-ҳол» қисмида кўриш мумкин. Шoir Муҳаммадхожага шундай мурожаат қилади:

Йигитсан, беда ичкил, нуқл ошоғил,
Бу кундин сўнг юз эллик йил ёшоғил...
Ким асру бевафодур бу замона,
Ҳаҳон қолмас кишига жовидона...

Маснавийларнинг охирида нақарот сифатида такрорланган:

Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам

байти ҳам феодал-клерикал муҳитнинг маънавий қашшоқлиги оқибатида вужудга келган фаталистик тушунчадир.

Шундай қилиб, феодал-клерикал мафкура ва сарой муҳити дунёвий адабиётнинг истеъдодли намояндаси бўлган шoir Хоразмийнинг ижодига маълум даражада салбий таъсир қилиб, ундаги ғоявий қарама-қаршилиқларни чуқурлаштирди, севги, садоқат, инсонпарварлик ва эзгу хулқ-одобни қуйлаган шoir Хоразмий билан феодал зодагонларни кўкларга кўтариб мақтаган ҳамда фатализм каби реакцион кайфиятлар таъсирига берилган шoir Хоразмий ўртасида қаттиқ кураш борди. Бу кураш айни замонда икки адабий йўналиш, прогрессив адабиёт билан реакцион адабиёт ўртасидаги курашнинг бир шoir ижодида намоён бўлиши ҳам эди. Бу курашда прогрессив шoir Хоразмий ғолиб чиқди. У феодал ҳукмдорларни мадҳ этиш воситаси билан ҳам уларни яхшиликка йўллаш мумкин деб ўйлади, эл-юртни унутмади. Шунга кўра, у Муҳаммадхожани мадҳ эта туриб:

Улусқа раҳм этиб ғамхор бўлғил,
Ҳамеша шоду бархурдор бўлғил

мисраларини ҳам қистириб ўтади. Хоразмий умидсизлик кайфиятларининг асири бўлиб қолмади. У «фоний дунё»да айш суриш учун соқийга мурожаат қилибгина қолмади, балки ғам-аламлардан таскин топиш учун ҳам соқийга мурожаат этиб, май талаб қилди.

Кел, эй соқий, кетурғил жоми Жамни¹,
Кишининг кўнглидин май юр ғамни.
Ким ошти кўкка оҳим эҳтироқи²,
Куюрди кўнгулми дилбар фироқи.

¹ Жам — Жамшид. ² Эҳтироқ — ёнмоқ, куймоқ.

Бинобарин, Муҳаммадхожа мадҳи ва шунга ўхшаш бошқа ўринлар «Муҳаббатнома» моҳиятининг етакчи томони эмас. «Муҳаббатнома» феодал-сарой мадҳияси бўлмай, у дунёвий севгининг, ёрнинг васфи ва ошиқнинг психологик кечинмаларининг ифодаси бўлиб, XIV асрда вужудга келган қимматли бадий ёдгорликдир.

Хоразмий ёр васфи ва ошиқнинг психологик кечинмаларини санъаткорона тасвирлайди. Тасвир бир-бири билан узвий боғланиб, гармоник birlikни ташкил этади. Ёр ҳусн-жамоли ва эзгу хулқ-атвори билан ошиқни мафтун қилади, ёрнинг ҳусн-жамолига таҳсин ўқиган ошиқ унинг висолига ошиқади. Бироқ ёрнинг бевафолиги ва жабр-ситами ошиқнинг бағрини эзиб, уни ўртайди. Ёрнинг эзгу хулқ-атвори унинг ҳусн-жамолига мувофиқ ва муносиб келса, бевафолиги ва ситамкорлиги бунга зид келади. Шунинг оқибатида ошиқ билан ёр ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлади. Бу қарама-қаршилик асарнинг конфликтини ташкил этади. Бироқ конфликт ошиқ билан ёрнинг севги муносабатларини барбод қилмайди, уларга синов бўлади. Ошиқ сабрбардош билан ёрнинг висолига эришишга, «узун туннинг сўнггидан тонг бошланиши»га ишонади, умид умидсизликни, шодлик қайғуни енгади. Конфликтнинг шу хилда ижобий ечилиши Хоразмийнинг ҳаёт ва инсонга бўлган муҳаббатининг патижаси, дунёвий адабиётнинг оптимистик моҳиятининг ифодасидир.

Шоир ёр васфи ва ошиқ кечинмалари тасвирида жонлантириш, тазод, тажохули орифона (билиб билмасликка солиш) каби усуллардан, хилма-хил бадий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади, оригинал образлар яратади, айрим традицион образларга янги тус беради. Ёрнинг юзи ойдан, қадди-қомати сарвдан, оғзи гулгунчадан, тиши гавҳардан ортиқ:

Очилса лаълингиз, шаккар сочилур,
Кўруб гулгунчанинг оғзи очилур.

Бўюпгтек сарв йўқ бўстон ичинда,
Юзунг нуридин ой нуқсон ичинда.

Табассум қилсангиз, шаккар уёлур,
Тишинг нижусидин гавҳар уёлур.

Қачонким тор оғзинг шаккарбор,
Сабо гулгунчанинг оғзини йиртор.

Шоир ўхшатишни метафора ва жонлантириш билан боғлаб бера олгани каби, кўпинча уни тажохули орифона усулида ҳам усталик билан ишлатади:

Шаккарму эрнигиз ё қанд, ё жон,
Уёлур лаълингиздин оби ҳайвон.
Лабаст он ё шаккар ё оби ҳайвон,
Суҳанҳоят ҳамма ширинтар аз жон.

(Лабми у ё шаккарми, ё обиҳайвон; сўзларинг жондан ҳам ширин.)

У бош билан оёқни, ҳаёт билан ўлимни бир-бирига зид ва айни замонда бир-бирига боғлиқ ҳолда бериб, тазод усулида ҳам моҳирлик кўрсатади:

Қаро менг ол янгоқингқа ярошур,
Бошим дойим адоқингқа ярошур.

Қарашма бирла ошиқ ўлтурурсиз,
Сиз ўлтурган киши ўлгайму ҳаргиз.

Ўзбек тили бойликларидан яхши фойдалана олган шоир омоним, сўзлар воситаси билан оригинал сўз ўйинлари (жинос санъати) ясади:

Ошар елдин сенинг елганда отинг,
Қуёш ёнглиқ жаҳонни тутти отинг.
(от — ҳайвон; от — ном.)

Агар десам сени Рустам ярорсен,
Қиличинг бирла сафларни ярорсен.
(ярорсен — ярайсан; ярорсен — ёрасан.)

Муҳаббатин тугар минг турли асрор,
Кўнгул асрорини жон бирла асрор.
(асрор — сирлар, асрор — асрайди.)

Бўюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилган кишиларга вафо қил.
(қил — сочининг қили; қил — қилмоқ.)

Сени кўрган рух, ўзиндин ёт бўлур,
Рухунгни кўрса минг шаҳ мот бўлур.
(рух — юз, рух — шахмат рухи.)

Шоир ёр васфи тасвирида Юсуф, Ширин, Хисрав, Лайли ва Мажнунлар образидан ҳам фойдаланади:

Уғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимийсин бизга берди.
Сўзунг Ширин, ўзунг Хисравдин афзун,
Бўлур Лайли сенинг ҳуснунгга Мажнун.

Бундан ташқари, шоир ёрини Масихга, Юсуфга ва Хизрга ўхшатиб, диний-афсонавий тушунчаларга янги мазмун, дунёвий моҳият беради:

Шаккар эрнинг наботи Хизра ўхшар,
Аёғинг кимки ўпса, мангу ёшар.

Ёрнинг ҳусн-жамолидан мафтун бўлиб, ҳатто:

Севарман кўзни сизни кўрмак учун,
Юрурман ерда изни кўрмак учун,—

деган шоир унинг жабр-ситамидан чеккан азоб-уқубатлари, ички кечинмалари тасвирида ҳам турли усул ва хилма-хил бадий тил воситаларини усталик билан қўллайди, ёрига сабо орқали салом йўллаб, арзи ҳол қилади:

Саломим гулга элт, эй тонг насими,
 Ким эрур ой — қули, ахтар — надини.
 Саломиким кўнгул жопона айса,
 Ерур кўзлар саводидин битиса.
 Саломинми текур ул дилстонга,
 Раҳисна бевафо жону жаҳонга.
 Саломинми текур ул кўрка бойга,
 Ким урур чеҳраси минг таъна ойга...
 Айтқил, эй сўзи ёлгон жафокор,
 Қароқлари қароқчи, ўзи айёр.
 Айт, эй меҳринг оз, ишванг фаровон,
 Нетар ул оғизда мунча ялгон.
 Айт, мендинким ул мискин урур оҳ,
 Қачон энгай гадонинг эвина шоҳ.
 Қачон қилгай кўзумни ёқту ул ой,
 Эрур юзи қуёш тек оламорой...

Келтирилган мисоллар Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» мазмунига мувофиқ бадий форма ярата олганини ва турли хил усул ҳамда бадий тил воситаларидан фойдаланиб, асарнинг гоёвий-бадий қимматини оширганини кўрсатади.

«Муҳаббатнома» арузнинг ҳажаж (ҳажаж мусалласи мақсур—мафонлуи, мафоилуи, мафоил) баҳрида ёзилган; шоирнинг сўз бойлиги ва ўзбек тили талаффузига яхши эътибор бериши ҳамда айрим ғазалларнинг бевосита музика куйларига мувофиқ яратилиши шеърини мисраларни равои ва оҳангдор қилган. Зотан, «Муҳаббатнома» мисолида биз санъатнинг икки тури — поэзия ва музиканинг яқиндан боғланганини ва бири иккинчисининг равои нақ топишига таъсир этганини кўраимиз. Хоразмий айрим ғазалларини «Хусайний», «Сифоҳон» каби мақомларда айтилишини таъкидлайди:

Хусайний нардаси узра тузуб соз,
 Муғаний бу ғазални қилди оғоз.

Ироқий мутрибе хоҳам хушилоҳон,
 Ки хонд ин ғазалро дар Сифоҳон.

(Хушовоз ироқий ҳофизнинг бу ғазални Сифоҳон (Исфохон) куйида айтишини истайман.)

«Муҳаббатнома» турли жанрлардаги шеърини формаларни ўз ичига олади, шоир шу жанрларга хос ҳофия усулини тўла сақлайди, у радиждан ҳам усталик билан фойдаланади.

«Муҳаббатнома» XIV аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир. У ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиёти

тига катта ҳисса бўлиб қўшилди, ўзбек адабий тили ва адабиёти-нинг XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин тайёрлаган асарлардан бири бўлди. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ўзбек тилида катта холини ифодаловчи «менг» сўзи борлигини айтиб, «Муҳаббатнома»даги:

Анинг ким ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти

мисраларини келтиради. Бу мисраларни Навоий бевосита «Муҳаббатнома»дан олганми ёки уларни ашулаларда эшитганми — буни билмаймиз. Бироқ, бундан қатъи назар, «Муҳаббатнома» мисраларининг «Муҳокаматул-луғатайн»да мисол тариқасида келтирилиши унинг тил жиҳатидан хийла бой эканини кўрсатади.

«Муҳаббатнома»нинг тилига хос айрим шева хусусиятлари (масалан, «ёқгу», «ёвиқ» каби сўзлар, жўналиш келишигининг «а» формаси ва бошқалар) ҳозирги кунгача Хоразм шевасида сақланиб келмоқда.

Ўзбек адабиёти тарихида «Муҳаббатнома»нинг ўрни

«Муҳаббатнома» ўзбек дунёвий адабиётининг илк йирик асарларидан биридир. Таркидунёчи шайх ва зоҳидларга қарши курашиб, ҳаётни эътироф қилган шоир, ўз даврининг фарзанди сифатида ишқ-севгини диний нуқтаи назардан ҳам асослашга интилиб:

Ушул кунким, сени холиқ яратти,
Сени дилбар, мени ошиқ яратти,—

деган эди. «Муҳаббатнома» бундай диний-илоҳий тушунчалари ҳамда феодал-аристократик қарашларига қарамай, ўз даврининг ижтимоий фикрлари ва сўз санъати тараққиётида прогрессив бир қадам бўлган эди. Бу асар ўзбек классик адабиётида дунёвий тематиканинг ривожланишига ҳисса бўлиб қўшилиши билан бирга, адабий жанрларнинг, айниқса номачиликнинг такомилида катта роль ўйнади.

Шоир:

Сенинг ишқингда Хоразмий йўқолди,
Ва лекни ер юзинда оти қолди.

Буни ким ишқ бирла бир ўқугай,
Ҳақиқат оламин мунда билғай.

Эшитқон бу китобни ҳам битигай,
Тиларменким дуода ёд қилғай,—

деган эди. Хоразмий янглишмади. Унинг асари китобхонларга манзур бўлди ва ўзбек классик адабиёти тараққиётида чуқур из қолдирди. Хужандийнинг XIV асрда ижод этган «Латофатнома»си,

Амирийнинг XV асрда яратган «Даҳнома»си ва Саидахмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшуқнома»си бевосита «Муҳаббатнома»нинг самарали таъсири билан вужудга келган асарлардир. «Латофатнома» автори Хужандий «Муҳаббатнома» ва шоир Хоразмий ҳақида бундай деган эди:

Муҳаббат жомидин ичсанг шаробе,
«Муҳаббатнома»га айсанг жавобе.

...Хужандий, сўзларинг Хоразмий мискин
Эшитса: «Балли!»,— деб қилгайди таҳсин.

ҚУТБ

Ўзбек дунёвий адабиётининг XIV асрда етишган истеъдодли номояндаси шоир Қутбнинг адабий меросидан бизга қадар фақат «Хисрав ва Ширин» дostonигина етиб келган, холос. «Хисрав ва Ширин» улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий дostonининг эркин таржимаси ва айни чоқда ўзбек эпик поэзиясининг йирик ёдгорлигидир. «Хисрав ва Ширин»нинг муваффақият билан таржима қилиниши ва оригиналга киритилган бир қатор янгиликлар (жумладан, муқаддимадаги оригинал лирик шеърлар) Қутбнинг кўп йиллик адабий тажриба эгаси бўлганини ва асарлари билан шуҳрат қозонганини кўрсатади. Бироқ бу асарлар бизга қадар етиб келмаган, улар ҳақида маълумот ҳам ёзиб қолдирилмаган.

«ХИСРАВ ВА ШИРИН»

Дostonнинг қисқача мазмун

Эронда Хурмуз деган кекса подшо бўлиб, унинг Хисрав деган ёлғиз ўғли бор экан. Шаҳзода Хисрав подшолик қондаларини, сипоҳийликни ва турли илмларни ўрганибди. Хисравнинг маҳрамлари орасида Шопур деган жаҳонгашта бир рассом ҳам бўлган экан. Кунлардан бирида у Хисравга малика Меҳинбону ва унинг жияни гўзал Ширин ҳақида ҳикоя қилиб берибди. Шунда Хисрав Ширинга гойибона ошиқ бўлиб, Шопурдан совчи бўлиб боришини илтимос қилибди. Шопур Арманистонга йўл олибди. У Ширин сайр қилиб юрадиган богдаги бир дарахтга Хисравнинг суратини осиб қўйибди. Гўзал ва шижоатли йигитнинг суратини кўрган Ширин унга ошиқ бўлиб қолибди. Шопур пайт толиб, Ширинга Хисравнинг таърифини айтибди ва сонга қилиб юборган узугини тақдим қилибди. Ширин Меҳинбонуга билдирмай, Хисрав томонига — Мадойинга, Хисрав эса ов баҳонаси билан Арманистонга қараб йўл олишибди. Ошиқ-маъшуклар дийдор кўришиб, хушнуд бўлишибди. Бироқ Мадойиндан Хурмузнинг ўлгани ҳақида хабар келиб, Хисрав шошилнч суратда жўнашга мажбур бўлибди. Лекин узоқ қариндошларидан бўлган Баҳром Чубиннинг қаршилигига дуч келиб, тахтни ололмай, яна Арманистонга қайтибди. Ширин тўйга шошилмасликни, олдин Эрон тахтини қўлга киритиб, у ерда тартиб ва оёйишталик ўрнатишини Хисравга маслаҳат кўрибди. Хисрав ёрдам олиш учун Румга (Византияга) бориб, Рум Қайсаридан аскар олибди ва Қайсарнинг тақлифини қабул қилиб, унинг қизи Марямга уйланиб қайтибди. Хисрав тахтга чиққан вақтда Меҳинбону вафот этиб, унинг тож-тахти Ширинга қолибди. Ширин мамлакатни адолат билан бошқара бошлабди: ободончилик ишларига катта эътибор бериб, Фарҳод номли устани ишлатиб, катта ариқ очдирибди. Фарҳод Ширинга хизмат қилиб юриб, уни қаттиқ севиб қолибди. Бундан рашк қилган Хисрав Фарҳодни йўқотиш пайига тушиб, унга Бесутун тоғини кесиб қўшнинг қароргоҳига йўл очсанг, Ширин сенга бўлсин деб «шарт» қўйибди. Фарҳоднинг хавфли тоншириқни муваффақият билан бажараётганини кўрган Хисрав унинг олдига бир маккор кампирни юбориб, Ширин ўлди деб хабар етказдирибди. Фарҳод алам-изтиробга чидай олмай ўзини ҳалок қилибди. Бу орада Марям ҳам ўлиб кетибди. Бироқ Хисрав исфаҳонлик Шакар номли гўзага уйланибди. Кўп ўтмай Шакар ҳам дунёдан ўтибди. Энди Хисрав эс-ҳушини йиғиб олиб, Ширинга бўлган аввалги муҳаббатини яна ёқинлатиб, ундан кечирим сўрабди.

Ширин ўз иродаси ва саботи билан Хисравни енгибди. Хисрав Шириннинг кўрсатмалари билан мамлакатда тартиб ва адолат ўрната бошлабди, ободончилик ва фаровонликка катта эътибор берибди. Бироқ ошиқ-маъшукларнинг фароғатли ҳаёти узоқ давом этмабди. Хисравнинг Марямдан туғилган ўғли Шеруя сарой амалдорлари билан бирга фитна уюштириб, Хисравни ўлдирибди. Отасининг қотили бўлган Шеруя Ширинга уйланимқочи бўлибди. Лекин Ширин Хисравга бўлган севгисини оёқ ости қилмабди. Қўл остидаги қуларини озод этиб, бойликларини бечораларга улашиб берибди ва ўзини Хисравнинг қабри устида ҳалок қилибди.

Достоннинг образлари

Ширин Достоннинг марказий образи Шириндир. У самимий ва садоқатли ёр, халқнинг осойишталиги ва мамлакатнинг ободончилиги учун курашувчи адолатпарвар ҳукмдор, тadbирли давлат арбоби. Шу билан бирга, у достоннинг иккинчи бош қаҳрамони Хисравни қайта тарбиялаган, уни комил киши даражасига кўтарган мураббийдир.

Ширин Хисравни самимий севади ва бу севгига умрбод содиқ бўлиб қолади. Севги йўлидаги қийинчиликлар, Хисравнинг бемаъни хатти-ҳаракатлари унинг иродасини ва кўнгил амрини енгодмайди. Уткинчи ахтирослар унинг хулқ-атворига тамомила ётдир. У голиб чиқиш учун барча синовларга бардош беради. Ширин Хисравга инон-ихтиёрини топшириб қўймайди, унинг олдида тиз чўкмайди, унга ялиниб-ёлвормайди, балки Хисравнинг нишқ-муҳаббатда самимий бўлишини, оқибатли ва иродали бўлишини талаб этади ва бунга эришади. Ўз хатти-ҳаракатларининг ижтўялигини тушуниб, қилмишларидан пушаймон бўлган, беқарорликдан қутулган Хисравни Ширин аввалгидан кўра ҳам зиёдроқ севиб қолади. Ширин севги кайфиятларига берилиб кетиб, эл-юртни унутмайди, давлат ва ободончилик ишларидан четлашмайди. У Меҳинбону вафотидан кейин тахтга чиқиб, давлатга бош бўлганида ўз одиллиги билан бутун эл-юртни шод-хуррам қилади, мамлакатни сув билан таъминлаш ва ободончилик ишларида катта хизматлар кўрсатади:

...Меҳинбону эликим билди Ширин,
 Чавуқтирди халойиқ аро адлин.
 Улаус адан била шод бўлди,
 Қамуғ эиндонлар озод бўлди.
 Зулумдин йинди эолимларнинг алин,
 Гутуб мазаумларнинг ул олди додин.
 Буюрди татғовулар қўйди божин,
 Суюрқаб олмади элдин хирожин...
 Райятлар қамуғ адлинда тинди,
 Экинлар унди, ҳақдин раҳмат инди...
 Қачонким ният эзгу қилса элхон,
 Кўп ошлиқ унар ул йил шўр ердан...¹

¹ Парчалар Қутбнинг эркин таржимасидан олинди. Текст Э. Фозилов нашрга тайёрлаган «XIV аср Хоразм ёдномалари»даги «Хисраву Ширин» билан солиштирилди (Ўзбекистон ССР «Фан» натижети. Тошкент — 1973.)

Ширин ўз юртидагина эмас, балки Эронда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатишда, ободончилик ишларини ривожлантиришда катта ташаббус кўрсатади. У Хисравни мамлакатни адолат билан бошқаришга, халққа ғамхўр бўлишга чақиради.

Хисрав Хисрав дostonнинг жуда мураккаб бир образ разиدير. Бу образ қиёфасида биз икки Хисравни: бир томондан, ишқда беқарор, ишратпараст ва зolim Хисравни; иккинчи томондан, садоқатли ошиқ ва адолатли подшо бўлган Хисравни кўрамиз. Икки Хисрав ўртасида узоқ вақт давомида қаттиқ кураш боради, унинг дам салбий, дам ижобий томонлари устун чиқади. У ишққа берилса, давлат ишларини унутади, давлат ишларига қараган вақтида эса ишққа бепарво бўлиб қолади.

Хисравнинг бир-бирига зид хусусиятлари унинг ёшлик чоғларидаёқ тугилган эди. У вазир Бузургумид раҳбарлигида олимлардан, мураббиялардан яхши таълим олиб, жисмоний чиниққан, ақлли ва билимли йигит бўлиб ўсади. Бироқ айш-ишрат унинг иродаси ва эс-ҳушини маҳв этади.

Хисрав Ширинни қаттиқ севиб қолган эди. Бироқ у ўз эҳтиросларига берилиб кетиб, гоҳ Марямга, гоҳ Шакарга маҳлиё бўлади. Шириннинг таъсири ва матонати билан ошиқ Хисрав беқарор Хисрав устидан ғолиб чиқади. Шундан кейин Хисрав Ширинга шунчалик меҳр-муҳаббат кўядики, ҳатто ўлими олдида ташналигига қарамай, ухлаб ётган Ширинни безовта қилишни хоҳламайди. Чунки у энди кишиларга бефарқ қаровчи худбин эмас, балки мушфиқ ва меҳрибон одамга — янги Хисравга айланган эди.

Шоҳ Хисрав қиёфасида ҳам катта ўзгаришлар рўй беради. У Шириннинг таъсири билан раиятпарвар ҳукмдорга айланиб, эл-юрт осойишталиги учун курашади. Бир вақтлар ўз рашки ва истибдоди туфайли Фарҳод каби мўъжизакор устани мунофиқона ҳалок қилган Хисрав энди кишиларнинг ҳаёти ва тақдирига ғамхўрлик билан ёндашади, қўл остидаги амалдорларига қон тўкманг, ёмон ишларга қўл урманг, фуқаро сиздан шикоят қилмасин, эл-юрт хароб бўлмасин, элга ситам қилувчиларга шафқатсиз жазо берилади деб йўл-йўриқ кўрсатади.

Шундай қилиб, Хисрав қайта тарбияланади. Низомий салбий Хисрав образи билан ўз давридаги феодал ҳукмдорларни танқид қилса, ижобий Хисрав образи билан уларни мана шу Хисравдан ибрат олишга чақиради. У ўғит ва панд-насихат билан феодал ҳукмдорларни адолатли қилиш мумкин деб ҳисоблайди.

Фарҳод Фарҳод дostonнинг бош қаҳрамони бўлмаса ҳам, лекин у воқеаларнинг ривожиди, асарда қўйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этишда катта ўрин тутади. Фарҳод меҳнатқаш ва ижодкор, олим ва донишманд, ошиқ ва ва-

Фодор киши. Шопур сут оқувчи ариқ ва катта ҳовуз барпо қилмоқчи бўлган Ширинга Фарҳодни тавсия қилиб, унинг таърифида бундай дейди:

...Айитти мунда бор бир яхши устод,
Анинг оти эрур фарзона Фарҳод.
Билушур эрдим анниг бирла ошну,
Билур ул ҳандаса илмини эзгу.
Қачонким, тешасин илкига олғай,
Тош узра мендин ортуқ нақш қилғай...

Фарҳод кишиларнинг мушкулини осон қилиш, эл-юртни сув билан таъмин этиш учун белини боғлаб ишга киришади — мўъжизалар кўрсатади ва сал вақт ичида сут оқар ариқни ҳам, катта ҳовузни ҳам тайёр қилади. Кишиларнинг асрий орзуси, сувга эҳтиёжи ушалади. Ширин ва бутун эл-юрт Фарҳодни ардоқлайди, унга таҳсин ўқийди. Бироқ худбин ва шуҳратпараст Хисрав бу улуғ инсоннинг қадр-қимматига етмайди, унинг ҳаётига тузоқ кўяди.

Фарҳод — самимий ошиқ. Фарҳоднинг Ширинга бўлган севгиси унинг кучига-куч, гайратига-гайрат қўшади. У севгилсининг хоҳиши билан мўъжизали ишларга шайланади. Бироқ Фарҳод мураккаб зиддиятларга ва даҳшатли тўсиқларга дуч келади. У Шириннинг Хисравни севганини ва бу севгидан воз кечолмаслигини билади. Лекин Ширинни унутолмайди, чунки у Хисравдек беқарор эмас. Фарҳод Хисрав билан тўқнашади. Аммо Хисравнинг дўқпўписалари Фарҳодни кўрқита олмайди. Хисрав билан бўлган мунозарада Фарҳод ғолиб чиқади.

Фарҳодни маънавий жиҳатдан енголмаган Хисрав уни жисман енгмоқчи бўлади: кўкка тирмашган Бесутун тоғларини кесиб йўл очишни Фарҳодга буюради. Фарҳод бу хавfli ишни муваффақият билан амалга оширади. Хисрав ваъдасига вафо қилмайди. У бир маккорани ишга солиб, Фарҳодни ҳалок қилади. Бироқ Фарҳоднинг ўлими унинг мағлубияти эмас, балки фожиаси эди; Хисравнинг ғалабаси ўса аслида унинг ожизлиги ва мағлубиятининг ифодаси эди.

Меҳинбону Меҳинбону¹ (Шомира) адолатли идеал ҳукмдор образи, ақл ва донишмандликнинг тимсолидир. Меҳинбону Арманистон ўлкасини моҳирлик билан идора қилади. Мамлакатнинг обод бўлиши ва эл-юртнинг осойишталиги учун куч-қувватини аямайди.

Меҳинбону — меҳрибон ва мушфиқ аёл. У жияни Шириннинг тарбияси ва тақдирига алоҳида эътибор беради. Ширин сарой-

¹ Э. Фозилов нашрида Мўҳин Бону.

даги ўн оқила қиз билан бирга ўсади, турли илмларни ўрганеди, Меҳинбонудан давлатни бошқариш ишлари бўйича таълим олади. Меҳинбону Ширин билан Хисрав ўртасидаги севгига бефарқ қараб қололмайди. У Шириннинг бахт-саодатини истайди. Катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Меҳинбону Хисравнинг ижобий ва салбий хислатларини Шириндан кўра равшанроқ ва тўлароқ кўради. У Ширинга насиҳат қилиб, уни эҳтиросга берилмасликка чақиради. Хисрав беқарорликдан қутулиб, садоқатли бўлса ва давлатни адолат билан бошқарсагина, Ширинга муносиб ошиқ бўла олади, деб ҳисоблайди.

Меҳинбону Ширин образини тўлдириб, уни мукаммаллаштиргани каби Ширин ҳам Меҳинбону образини тўлдиради, мукаммаллаштиради. Чунки Шириннинг барча фазилатлари айни чоқда Меҳинбону тарбиясининг самараси эди. Меҳинбону образи Низомийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашларини янада мукаммаллаштиради.

Низомий Ширин образини яратишда севикли рафиқаси Офоқдан катта илҳом олган бўлса, ажойиб давлат арбоби Меҳинбону образини яратишда Грузиянинг машҳур аёл ҳукмдори Тамарадан илҳомланди.

Шопур Шопур (Қутбда: Шовур) уста рассом, олим ва шу билан бирга, беғараз ҳамда садоқатли дўстдир. У Хисрав ва Шириннинг севгисига ҳомийлик қилади. Уларнинг мурод-мақсадларига эришишлари учун қўлидан келган ёрдамни аямайди, мушкул воқеалар ва кўнгилсиз ҳодисалар рўй берганда ҳам умидсизликка тушмайди, дўстлик аҳд-паймонида қайтмайди. Шопурнинг бу фазилатлари ҳамма нарсадан ҳам ўз шахсий манфаатини устун қўювчи худбин, мунофиқ ва тамагир феодал-аристократларнинг кирдикорларига қарама-қарши қўйилади. Шопур образининг асосий қиммати ҳам ана шундадир.

Шеруя Шеруя феодал-аристократларнинг салбий хусусиятларини ўзида тўплаган, мол-дунё ва мансаб учун ҳар қандай ёвузликдан қайтмайдиган шухратпараст, худбин шаҳзодадир. У мамлакат ва эл-юртнинг бахт-саодати билан қизиқмайди, қандай бўлмасин, тож-тахтга эга бўлишга, айш-ишратда яшашга интилади. Шу мақсад билан ҳатто ўз отасига ҳам қотиллик қилади, зўрлик ва ҳийла-найранг билан тож-тахтни эгаллаб олади. Ишқ-муҳаббатдан беҳабар бу шаҳзода Ширинга — ўғай онасига «ошиқлик» даъвосини қилади. Шеруя ва унинг атрофидаги исёнчи амалдорларнинг зулми билан мамлакат ва эл-юртнинг бошига яна оғир кунлар тушади, ободонлик ишлари барбод бўлади, Ширин ҳам, Хисрав ҳам ҳалок бўлади-лар. Худбинлик ва шухратпарастликнинг оқибати шунга олиб келади.

**«Хисрав ва Ширин»
таржимасининг
яратилиши**

Аввалги саҳифаларда биз мўғулар истибодининг Урта Осиё халқлари билан Кавказ, жумладан, Озарбайжон халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларга барҳам беролмаганини, хусусан, XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида бу алоқаларнинг яна ривожлана бошлаганини татқиқлаган эдик. Қутб томонидан улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonининг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиниши мана шу алоқаларнинг муҳим ва салмоқли маҳсулидир.

Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonи хоразмлик шоир Қутбнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Қутб Низомий бадий даҳосининг қудратини тақдирлади, «Хисрав ва Ширин» дostonида қўйилган проблемаларнинг ўз актуаллиги ва қимматини сақлаб келаётганини тушунди ва бу дostonни таржима қилиш фикрига келди. Бироқ моддий муҳтожлик бундай каттага масъулиятли вазифани амалга оширишга имкон бермади. Шоир узоқ вақт ўз орзусини рўёбга чиқара олмай қаттиқ сиқилди. Ниҳоят, у моддий ёрдам сўраб сарой ҳукмдорларига мурожаат қилишга мажбур бўлди. У шу мақсад билан узоқ йўл босиб, кўп машаққат чекиб 30-йилларнинг бошларида Олтин Урда ҳукмдори **Ўзбекхоннинг (1320—1340) ўғли ёш шаҳзода Тинибек (1340 йилда тахтга чиқиб 1341/42 йилларда ўз укаси Бердибек томонидан ўлдирилган) даргоҳига борди.** Бу вақтда Тинибек Ўзбекхоннинг Оқ Урдадаги ноибни эди. Унинг хотини, саройдаги бошқа мўғул хотинлари каби, давлат ишларида, хусусан, маданият ва ободончилик соҳасида катта роль ўйнар эди. Шунинг учун Қутб маликага ва унинг эри Тинибекка мурожаат қилиб, ўз муддаосини айтади. Булар шон-шухратларини ошириш ва ўзларига абадий ёдгорлик қолдириш учун Қутбни қабул қилиб, унга моддий ёрдам берадилар.

Афтидан, Қутб «Хисрав ва Ширин»ни Оқ Урданинг ўзида ижод қилган бўлса керак. Чунки малика мадҳида ёзилган шетрининг қуйидаги бийти шундан далолат беради:

Жамлаахон мулки ул бахт улки,
Оқ Урду далаати ул тахт кўрки.

Қутб, бир томондан, Низомий дostonининг асл моҳиятини сақлаб қолиш, иккинчи томондан, унга ўзгариш ва янгиликлар кириши билан «Хисрав ва Ширин»ни XIV асрга жуда яқин бир бадий асарга айлантириш вазифасини ўз олдига қўйган эди. Қутб бу вазифани муваффақият билан бажарди. У ўзбек китобхонларини Низомий дostonи билан таништирибгина қолмасдан, балки ўзбек адабий тили ва ўзбек классик адабиётининг, хусусан, эпик поэзиянинг равнақ топишига катта ҳисса қўшди.

«Хисрав
ва Ширин»нинг
қўл ёзма нусхаси

асосида ҳижрий 785 йилда (мелодий 1383—1384 йилларда) Искандария (Миср)да қипчоқлик Берка Фақиҳ ибни Бароказ ибни Қондуд ибни Эдгу томонидан кўчирилган. Берка Фақиҳ ўз ақволи ва китобнинг кўчирилиш тарихи (йили) ҳақида бундай маълумот беради:

Мунинг бирла машҳур Мисрда ўзум,
Фақиҳ теб аюрлар, эй ики кўзум...
Югурман табуғда не бўлса кучун,
Гаҳи тўқ бўлурман, гаҳи кўп очун...
Тарих етти юз йил саксон бешинда,
Сафар ойининг йигирми бешинда...

Достон қўл ёзмасининг Мисрда олиб кетилиши ва у ерда кўчирилиши унинг узоқ ўлкаларда ҳам шуҳрат қозонганини кўрсатади.

«Хисрав ва Ширин» қўл ёзмаси 120 варақ (240 бет) бўлиб, 4740 байтни ўз ичига олади: бундан 4685 байт бевоҳита Қутбнинг ўзиники бўлиб, қолгани котиб томонидан қўшиган илвадир. Достон 91 бобдан иборат. Дастлабки боблар традицион «ҳамд», «наът» ва бошқаларни ҳамда «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи», «Малика марҳума Хонмалик мадҳи...», «Китоб назм қилмоққа сабаб баён аюр» қисмларини ўз ичига олади. Достондаги асосий воқеа «Хисрав ва Ширин ҳикоятининг аввали» боби билан бошланади. Қолган барча боблар Хисрав билан Ширин саргузаштига доир воқеалар баёнига бағишланган бўлиб, ҳар бир боб достоннинг муҳим бир эпизодини, композицион ҳалқасини ташкил этади ва текст «Неча сўз хотиматул-китобда айтур» билан тугайди.

«Хисрав
ва Ширин»
таржимасининг
ўзига хос
хусусиятлари

Бир томондан, Низомий достонининг асл моҳиятини сақлаб қолиб, унинг ғоявий-бадиий юксаклигини ўзбек тилида санъаткорлик билан ифодалаш, иккинчи томондан, достонга XIV аср ҳаёти воқеликлари асосида айрим ўзгариш ва янгиликлар киритиш Қутб томонидан таржима қилинган «Хисрав ва Ширин» достонининг муҳим ва ўзига хос хусусиятларидир. Бинобарин, Қутб таржимаси маълум даражада авторлаштирилган эркин таржимадир.

«Хисрав ва Ширин» Қутб яшаган XIV асрда ҳам ўз қиммати ва актуаллигини сақлаб қолган эди. Қутб бу достонни таржима қилиш билан ўзбек китобхоналарини Низомий ижоди билан табиштиришигина эмас, балки, шу билан бирга, феодал ҳукмдорларни инсоф ва адолатга чақириш, уларнинг эътиборини ободончилик ва илм-маърифат ишларига жалб этиш, даҳшатли феодал уруш-

ларнинг олдини олиш, ээгу инсоний хислатларни тарғиб этиш, яшаган муҳитининг иллатларини танқид қилиш ҳамда ўзбек адабий тили ва эпик пәэзиясини тараққий эттириш мақсадини ҳам кўзлаган эди. Таржимада оригиналнинг асл моҳияти сақлаб қолинганлиги ҳам худди шу мақсадга жавоб беради. Шунга кўра, Қутб Низомий дostonининг сюжети ва композициясини, гоёвий мотивлари ва образларини оригиналдагидек тўла сақлаб қолади. Китобхон Қутб таржимасида Низомий санъаткорлигининг кучқудратини, нафосатини тўла ҳис этади, Қутбнинг таржимонлик маҳорати ва санъатидан тўла қаноат ҳосил қилади. Қутб воқеалар тасвирида ҳам, портретлар, табиат лавҳалари, қаҳрамонларнинг ички руҳий кечинмалари баёнида ҳам Низомий дostonининг мубосиб таржимони эканини кўрсата билган. Қутб қаламига мансуб мисралар, Низомий мисралари каби, ўз бадий нафосати билан кишини ҳайратда қолдиради. Фикримизнинг дәлили учун Ширин портретини ва Фарҳоднинг Бесутун тоғида ўзи чизган Ширин суратига қараб ёлворгани тасвирланган эпизодларни кўриб ўтайлик. Мана Ширин портрети тасвирланган эпизод:

...Садаф ичра тизилмиш тишлари дур,
 Тишининг шўъласи дурга беруру нур.
 Ажойиброқ ики лаъли бадахшон,
 Қурарман бўлимиш ул дур узра галтон.
 Қароқи модуси кўрганни ўртар.
 Емон кўзалук кўзин кун бирла ўртар.
 Тилин тебратса ул, вл кўнглин боғлар,
 Сўзи афсун менгиз тилларни боғлар...

Ширин портрети тасвирида «юзи ширин, сўзи ширин, ўзи ҳам» сингари хилма-хил бадий усул ва воситаларни ишлатган шоир унинг маънавий гўзаллигини, садоқатли ёр эканлигини ҳамда маърифатпарвар ҳукмдор сифатида олиб борган фаолиятини тасвирлашда ҳам хилма-хил бадий лавҳалар, образлар ярата билган. Хисравнинг фармони билан Бесутун тоғида тош кесиб, йўл очаётган Фарҳод ҳижрон аламида ўртаниб, Ширин тасвирига қараб бундай дейди:

...Ким: «Э кўнглумга ил, игимга ҳам ам,
 Бошимга муил, яна бошимга марҳам.
 Санинг ишқинг мени бу ишқа влди,
 Кестурди ушбу тош кесмакка солди.
 Бу янглил ранжим ортти, иш узоди,
 Қарорим қолмади, сабрум йиради.
 Сан анда бир оғир гавҳар менгизлик,
 Турурсан тошлар орасинда гизлик.
 Уш андин ўтру мен бу тош кесарман,
 Гуҳар илкимга киргай теб кусарман».
 Бу сўзларни ўшул суратқа айтур.
 Жавоб этмаз яна инграю қайтур...

Қутб байт ва мисраларнинг мумкин қадар оригиналга яқин бўлишига интилади, у кўп вақт Низомий мисраларини айнан (ёки деярли айнан) таржима қилишга эришади. Мисол:

Низомий:

Хаёлатро шабе дар хоб дидаст,
Аз он шаб ақлу ҳуш аз вай рамидаст.

Қутб:

Хаёлингни неча тушида кўрмиш,
Ушул кундин бери ақлин етурмиш.

Бу жиҳатдан қараганда Хисрав билан Фарҳод диалоги ҳам жуда характерлидир.

Низомий:

Нахустин бор гуфташ: к-аз кужои?
Бигуфт: аз дори мулки ошнои.
Бигуфт: онжо ба санъат дар чи кўшанд?
Бигуфт: андуҳ харанду жон фурушанд.
Бигуфто: жон фуруши дар адаб нест.
Бигуфт: аз ишқ бозон ин ажаб нест...

Қутб:

Бурун сўрди: не ерликсан, тею сан?
Айиттиким: ошиқлар шаҳриданман.
Айитти: онда не санъат қилурлар?
Айитти: жон сотиб қазғу олулар.
Айитти: жонни сотмоқлик хато ул,
Айитти: ишқ йўлида ҳам раво ул.

Шу билан бирга, Қутб Низомий мисраларининг мазмунини сақлагани ҳолда, улардаги айрим мураккаб ифодаларни содда ва раво ифодалар билан алмаштириб, китобхонга хийла энгилик туғдиради. Масалан, у Низомийнинг:

Фасиҳа к-ў сухан чу об гуфти,
Сухан бо ў бо сутурлоб бигуфти

мураккаб ифодали байтини соддалаштириб:

Фасиҳиким равои сўз сўзлар эрди,
Сўзин андин уёлиб гезлар эрди,—

деб таржима қилади.

Шундай қилиб, Қутб дoston таржимасининг мумкин қадар оригиналига яқин бўлишига ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. Бироқ Қутб яшаган тарихий шароит, китобхонларнинг эҳтиёжи ундан «Хисрав ва Ширин»га айрим ўзгариш ва янгиликлар киритишни ҳам талаб қилар эди. Бунга амал қилган Қутб «Хисрав ва Ширин»га айрим ўзгариш ва янгиликлар киритади, оригиналга ижодий ёндашиб, уни эркин таржима қилади. Шунга кўра, у dostonнинг муқаддимасида:

Низомий наэми янглиғ туз сўзунгни,
 Анин билгут хонингга бу ўзунгни...
 Қозонтек қайнаб-уш савдо нишурдум,
 Низомий болидин ҳалво нишурдум,—

деган эди.

Қутб «Хисрав ва Ширин»га қандай ўзгариш ва янгиликлар киритди?

Қутб «Хисрав ва Ширин»га Олтин Урда ҳаётига доир лавҳалар киритади, баэм, ов, тўй, мотам ва бошқа маросимлар, феодал саройи ҳаёти, турли хил урф-одатлар тасвирини бериб, дostonни ўз даврига яқинлаштиради, унга янги боблар қўшади; Низомий дostonидаги XII аср ҳаётигагина таалуқли бўлган айрим моментларни қисқартиради, баъзи бобларни чиқариб ташлайди ёки бир-бирига қўшиб юборади, уларни таҳрир қилади, ўзбек халқ мақоллари ва таъбирларини киритади, оригинал образлар ва бадиий тил воситалари яратади ва ҳоказо.

Олтин Урда аҳолисининг кўпчилик қисми чорвачилик ва овчилик билан шуғулланар эди. Бинобарин, Қутб таржимасида, Низомий дostonидан фарқли ўлароқ, шаҳар ҳаёти билан бирга, чорвачилик ва овчилик ҳам кенг ўрин олади; таржимон дostonни чорвачилар ва овчилар ҳаётига доир янги эпизодлар, лавҳалар ва деталлар билан бойитади. Масалан, Қутб дostonида тасвирланишича, Хисрав биринчи марта Арманистонга келганда Меҳинбону уни ҳашаматли саройида эмас, балки далада, майсазор бир ерда кутиб олади ва зиёфат қилади (бу эпизод оригиналда йўқ). Қутб дostonида қаҳрамонларнинг қилич-қалқон билан қуролланганлиги, уларнинг ҳар доим отда юриши ва зўр чавандоз ёканликлари таърифланади. Низомий ов тасвирини эмас, балки ов ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини ифодаласа, Қутб ов манзарасини, жумладан, лочин билан ов овлаш манзарасини батафсил тасвирлайди.

Қутб сарой тантаналари ва маросимлари, жумладан, сарой зиёфатлари тасвирида ҳам ўзи яшаган даврни кўзда тутиб, дostonнинг оригиналидан бирмунча чекинади, унга ўзгаришлар ва янги деталлар киритади: Қутбда май қимизга ўхшаш бошқа бир ичимлик билан алмаштирилади, қўбув асосий чолгу асбоби қилиб берилади, чолғувчиларнинг ҳаммаси ҳам қўбузчилар деб юритилади, овқатлар хили ва номи ҳам ўзгарттирилади ва ҳоказо.

Қутб Низомийнинг хотин-қизларга инсонпарварлик билан қарашини «Хисрав ва Ширин»нинг таржимасида ҳам мукамал ақс эттириш билан бирга, хотин-қизлар образини янги деталь ва янги зиёфатлар билан бирмунча бойитади. Унинг тасвирлашича, хотин-қизлар худди эркаклар каби қилич-қалқон осиб олган бўлиб, отда юришда улардан қолишмайдилар. Қутб Низомийдан фарқли ўлароқ, хотин-қизларнинг ташқи қиёфаси тасвирида уларнинг кийим-кечакларини ҳам батафсил таърифлайди. Қутб таржимаси-

да Ширин образи, унинг севги ва садоқати, ободончилик соҳасидаги фаолияти, бир қадар бўлса ҳам, бойитилган ва такомиллаштирилган. Жумладан, Қутб Шириннинг садоқатини ифодалаш мақсадида Хисравнинг ўлими муносабати билан унинг аза тутишини тўлароқ баён қилади. Муқаддимадаги Малика мадҳига бағишланган махсус боб эса Қутбнинг хотин-қизларга инсонпарварлик нуқтаи назаридан қараганини таъкидловчи ва, шу билан бирга, XIV аср Олтин Урда саройидаги хотин-қизларнинг давлат идора ишлари ва маданият соҳасида хийла актив роль ўйнаганларини кўрсатувчи лавҳа сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Қутб таржимасида Низомий дostonидан фарқ қилувчи бошқа ўринлар ҳам учрайди. Масалан, Низомий Хисравнинг тахтга чиқиш манзарасини унинг мол-мулки, шон-шавкати таърифи билан бошласа, Қутб Хисравнинг адолати ва саховати каби фазилатларини тасвирлашдан бошлайди ва бу билан у Хисрав образидан кутилган асосий мақсадни янада кучайтириб таъкидлайди. Низомий дostonида Баҳромнинг ўлими муносабати билан Хисравнинг 3 кун мотам тутишини ҳикоя қилувчи алоҳида бир боб берилган. Низомий бу бобда Хисрав шунчалик эзгу хусусиятли киши сифатида камол топиб бордики, ҳатто у ўз душмани вафотига ҳам мотам тутганлигини қайд этади. Қутб бу бобни ундан кейинги боб — Хисрав базми тасвирланган бобга қўшиб юбориб, Хисравнинг дабдабали базмларини тасвирлаш орқали феодал ҳукмдорларнинг маишатпарастлигини янада қаттиқроқ қоралашга интилади. Низомий базм тасвири бобини ўзининг шоҳона инъомларга интишмаслигини баён этиш билан тугатса, Қутб уни ўз даврида раҳм-шафқат, ҳамдамлик ва дўстлик йўқлигидан шикоят қилиш билан тамомлайди. (Таржиманинг ана шу ва бошқа хусусиятлари А. Тагиржановнинг диссертациясида (1946) батафсил ёритилган).

Низомий жамият аъзоларини бадавлат кишилар, муҳтожлар, дарвешлар, беморлар, ожизлар, қуллар ва қатлга ҳукм қилинган кишиларга ажратса, Қутб уларни беклар, баҳодирлар, бойлар, дарвешлар ва муҳтож кишиларга ажратиб, Низомийнинг таснифидан бирмунча чекинади.

Қутб «Хисрав ва Ширин» таржимасида дostonнинг оригиналидаги айрим бобларни, масалан, дostonнинг охириги қисмидаги «Чиҳил қисса аз «Калила ва Димна» («Калила ва Димна»дан қирқ қисса»), «Натижаи афсонаи Хисрав ва Ширин» («Хисрав ва Ширин афсонасининг натижаси»), «Меърожи Муҳаммад», «Дар насиҳати фарзанди худ Муҳаммад» («Ўз фарзандим Муҳаммадга насиҳат баёнида») ва бошқа бобларни бермайди. Афтидан, таржимон бу боблар дostonнинг асосий воқеаси ва моҳияти билан бевосита боғлиқ бўлмагани учун уларни чиқариб юборган.

Қутб дostonга айрим эпизод ва деталлар билан бирга янги боблар ҳам қўшди. Дostonнинг муқаддимасидаги «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи», «Малиха марҳума Хонмалик мадҳи» ва «Китоб

назм қилмоққа сабаб баён аюр» боблари шулар жумласига киради. Бу боблар Қутб китоби учун зарурий боблар эди. У дostonни Тинибек ва унинг хотинига бағишлар экан, уларни мадҳ этмай қололмас эди. Тинибек ва Малика мадҳига бағишланган бобларда Қутб уларни адолатли, инсофли ва маърифатли кишилар деб таъриф қилади, ўта муболағалар билан машҳур тарихий шахслар ёки афсонавий образларнинг сифатларини уларга кўчиради. Бу ўринда у сарой қасидачилигига хос услубни қўллайди. Масалан, у Тинибекхон мадҳида, жумладан, қуйидагиларни айтади:

Ожун ул кун юзи бирла мунаввар,
Ким андин дину давлат уш музтар.
Улус-эл эркилиги султони хони,
Жаҳон халқи тани ул танда жони...
Етти иқлим ичинда ҳоли бу замонда,
Тенгинг йўқ шаксиз ул барча жаҳонда...
Ейилди эзгу ишинг, тўлди офоқ,
Юзунг кўргуга олам халқи муштоқ...
Икки ожунни ҳақ бир хонга бермиш,
Бу ҳусну хулқим сан жонга бермиш.
Зиҳи хулқу зиҳи фаҳму зиҳи илм,
Зиҳи ақлу зиҳи табъу зиҳи ҳилм...
Зиҳи хонлиқ, зиҳи шафқат, зиҳи дод,
Дуо бор чинингда йўқ уш фарёд...
Қутб ҳам давлатингиз соясинда,
Еш ўғлонтек июнат доясинда...

Тинибекдан инъом ва ҳомийлик кутиб феодал-сарой қасидачилиги традициялари асосида бу муболағали мақтовларни битган Қутб, ўтмишнинг бошқа прогрессив ёзувчилари каби, ҳукмдорларни инсоф ва адолатга даъват этиш мақсадини ҳам кўзда тутган.

Қутб дoston таржимасида оригиналнинг вазинини (ҳазаж) сақлаб қолган, фақат баъзи-баъзида бу вазндан чекинган (масалан, Алига бағишланган боб мутақорибда битилган). Қутб таржимасининг вазн парадигмаси — ритмик схемаси бундай:

Ип-зо-мий-наз	ми-янг-лиғ-туз	сў-зунг-ни
А-нин-бил-гут	хо-нинг-га-бу	ў-зунг-ни
А-жаб-шах-се	э-рур-бу-о	да-ми-зод
Бў-лур-мўм-о	да-ми-ил-кин	да-шў-лод.
√ — — —	√ — — —	√ — —
Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	фа-у-лун.

Дostonнинг тили

«Хисрав ва Ширин» дostonи XIV аср ўзбек адабий тили ва Хоразм диалектининг муҳим ёдгорлигидир. XIV аср ўзбек адабий тили тараққиётида хусусан Хоразм диалекти муҳим роль ўйнади. Хоразм диалектида қипчоқ ва ўғуз элементлари кучли эди. Ўзбек тили фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, баки Олтин Ўрдада ҳам давлат идора ишларида ва маданий ҳаётда катта ўрин тутар эди.

Шундай қилиб, биз «Хисрав ва Ширин» ва «Муҳаббатнома» каби асарлар мисолида ўзбек адабий тилининг «Қутадғу билиг» ва «Хибатул-ҳақойиқ» тилидан сезиларли даражада илгари кетганини халқ жонли тили асосида бойиб борганини, мўғул тили айрим элементларини қабул қилиб, уларни ўзига сингдирганини ва XV аср ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун маълум замин тайёрлаганини кўрамиз.

«Хисрав ва Ширин»ни форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиш таржимондан ўзбек тили бойлигини яхши билишни ва санъаткорлик маҳоратини талаб қилар эди. Ўзбек тили бойлиқларини, унинг ўзига хос хусусиятларини мукамал эгаллаган Қутб бу катта ва масъулиятли вазифани муваффақият билан амалга оширди. У таржимада Низомий дostonининг гоъвийбадий қимматини тўла акс эттиришга эришди. Гарчи дoston оригиналнинг тили таъсирида Қутб таржимасида форс-тожик тилидаги сўзлар бир қадар кўпроқ учраса ҳам, таржимон дostonни хийла содда тил ва равон услуб билан таржима қилишга эриша олган. У Низомий мисраларини сўзма-сўз таржима қилмайди, балки унинг мазмуни ва моҳиятини ўзбек тилининг бойлиги ва ўзига хос қонун-қоидалари асосида ифодалайди, Низомий шеърларидаги айрим мураккаб ифодаларни содда ифодалар билан таржима қилади. Шу жиҳатдан қараганда, Қутб таржимаси «Хисрав ва Ширин»нинг Шайхий (XV аср) томонидан қилинган таржимасидан ҳам яхши чиққан, чунки Қутб Низомий мисраларининг мазмунига ҳам, таржима тилига ҳам катта эътибор берган. Шайхий эса Низомий мисраларининг мазмунини айнан сақлаб қолишга уриниб, кўп ҳолларда таржима тилига эътибор бермай қўяди, оригиналнинг тили таъсирига берилиб кетади. Буни қуйидаги бир мисолда равшан кўриш мумкин:

Низомий:

Агарчи фитнаи олам шуд он моҳ,
Чу олам фитна шуд бар сурати шоҳ.

Қутб:

Бу янглиғ фитна эркан бу жаҳонда,
Кўруб шоҳ сувратин ўрнатти жонда.

Шайхий:

Агарчи фитнаи оламдур ул моҳ,
Ва лекин қилди мафтун сурати шоҳ.

Қутб Низомий яратган образли сўзларни ҳарфма-ҳарф таржима қилмайди, балки уларнинг мазмуни ва моҳиятини беради ҳамда кўп ўринда уларни ўз янги ва оригинал образли сўзлари билан алмаштиради. У халқ мақоллари ва таъбирларидан фойдаланиб, дostonнинг мазмуни, образлилиги ва тилини бойитади. Мисоллар:

Вале сархуш киши арслон тутар теб,
Масал бор: англамаз оғу ютар теб.

Оғизтек ўт темакдин қўймаз эрмиш,
Қарин тиш эти бирла тўймаз эрмиш.

Қазо кўрким яна бошимга келди,
Жароҳат узра қаро туз экилди.

Қазон остинда ўт ул қайнамасму?!
Агар кўп қайнаса ош айнамазму!!

Масал айтур: бўри қўймотқаким, қўй,
Мен ўлтурдум, еди тилку, мени қўй.

Бўлур мўмдин юзук қилмоққа осон,
Вале билмазга олтуинди йўқ имкон.

Бу мақол ва таъбирлардан айримлари баъзи бир ўзгаришлар билан шу кунга қадар қўлланилиб келмоқда. Масалан: «Англамай сўзлаган оғримай ўлар» («Англамаз оғу ютар теб»), «Ярага туз сепди» («Жароҳат узра қаро туз экилди»), «Қаловин топса қор ёнар, қаловин топмаса қоқшол ўтин ҳам ёнмас» («Бўлур мўмдин юзук қилмоққа осон, вале билмазга олтуинди йўқ имкон»). Бу ўринда Қутб халқ мақолини айнан ишлаатмай, балки унинг мазмунини байтга сингдириб берган бўлиши керак) ва бошқалар.

Шу билан бирга, Қутб:

«Чечак издаб бу боғда қолди ўзум,
Чечак тек ушбу мунгда сўлди юзум»

каби халқ қўшиқларига хос содда ва жўшқин мисралар ҳам яратган.

* * *

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин»и ўзбек халқи билан қардош озарбайжон халқининг иқтисодий ва маданий алоқалари заминида вужудга келди. У ўзбек китобхонларини улур озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг ижоди билан таништиришда катта ва муваффақиятли адабий тажриба бўлди. Ўзбек таржима адабиётидаги тўнғич асарлардан бири бўлган «Хисрав ва Ширин» ўзбек адабий тили ва ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётига ҳам муҳим бир бойлик бўлиб қўшилди. Кейинги асрларда Низомий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш традицияси давом этди ва ривожланди. Ҳайдар Хоразмий (XV аср) Низомийнинг «Махзанул-асрор» («Сирлар хазинаси») дostonини ўзбек тилига эркин таржима қилган бўлса, Огаҳий (XIX аср) Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») дostonини насрий йўл билан таржима қилди. Улур ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий эса Низомий ва бошқа ҳамсанависларнинг традицияларини таржима адабиётида эмас, балки оригинал ўзбек адабиётида мислсиз катта муваффақият билан давом эттириб ривожлантирди ва жаҳон адабиётининг ўлмас обидаси «Хамса»ни яратди.

САЙФИ САРОЙИ

Ҳаёти ва фаолияти Сайфи Саройи XIV аср ўзбек дунёвий адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. У лирик ва эпик шоир, ношир ва таржимон сифатида ўзбек дунёвий адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига муҳим ҳисса қўшди.

Сайфи Саройининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумотга эгамиз. Сайфи Саройи XIV асрнинг 20- йиллари бошида туғилди. Унинг қуйидаги мисралари муҳим биографик маълумот беради:

Қамишли юрт маним тувғон элимди,
Билик ғурбатга келтурғон билмди.
Келиб ўлдим саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири, элнинг гадойи.

Демак, Сайфи «Қамишли юрт»да (бу ҳозирги Хоразм областининг Сариқамиш қишлоғи деб тахмин қилинади) туғилади, билим олмоқ учун ғурбатга — мусофирликка юз тутди, Саройга¹ келиб шеърят билан шугулланади, шеърят фидойиси бўлади. Шоир тахаллусини ҳам Саройдан олади, Сайфи Саройи номи билан шўрат топади. «Саройнинг шоири, элнинг гадойи» мисраси шоир саройда ҳукмдорлар саройида бўлган деб фараз қилишга йўллайди. Муҳими шундаки, қаерда бўлмасин, шоир ўзини элнинг гадойи ҳисоблайди. Бу унинг фаолияти ва ижодиёти йўналишини, гоёвий-эстетик моҳиятини белгилайди. Сайфи Саройининг оригинал шеърятини ҳам, «Гулистон» таржимаси ҳам унинг халқпарвар ва маърифатпарвар ижодкор бўлганини кўрсатади.

Ўз даврининг етук шоирларидан бўлган Сайфи Саройи бадий асарининг оригиналликка, мазмуни ва шаклининг уйғунлигига алоҳида эътибор берган, қобилиятсиз, дидсиз шоирларни қаттиқ танқид қилган:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбул дурур сўзда, кими зог.
Кими тўти бекин чайнар шакарни,
Кими лафэн билан ўртар дурар²ни.
Кимнинг сўзлари мавзуну ширин,
Кимининг лойиқи ташрифу таҳсин,
Кими ўзганинг ашъорин меним дер,
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер.
Кими маъни қўюб, лафэин тувотур,
Кими вазнин бузауб, санъат кузотур.

¹ Сарой номи билан боғлиқ Олтин Урдада бир неча шаҳар бўлган. Сайфи Саройи шулардан қайси бирида бўлганлиги ҳозирча аниқ эмас.

² *Дурар* — дурлар; *Маж* — дур каби сўзлар, шеърят.

Аларнинг ўш бири Сайфи Саройи,
 Жаҳон орифларининг хоки пойи.
 Ани сен жумла шоир камтари бил,
 Қамар юзга ҳамиша муштари бил¹.

(«*Фи авсофи шуаро*»)

Юқоридаги маснавий Сайфи Саройи адабий-эстетик қарашларининг маълум бир ифодасидир. Унинг шоирларни ижодиётларининг моҳиятига қараб гуруҳлаши, истеъдодли шоирларни мақтаб, шаклбозликка берилган шоирларни, шеър ўғриларини танқид қилиши, шубҳасиз, ўз даври адабий ҳаёти ва эстетик тафаккурининг тараққиётига қўшган катта ҳиссаси эди.

Сайфи Саройи форс-тожик, араб ва яна бошқа тилларни мукаммал билган, Яқин ва Урта Шарқ халқлари адабиётини чуқур мутолаа қилган, классик ёзувчиларнинг анъана ва тажрибаларидан таълим олган. Шу билан бирга, у адабий муҳити, замондош қалам аҳли билан яқиндан алоқада бўлган, ижодий ҳамкорлик қилган. Бунга, жумладан, унинг Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исоқ, Мавлоно Имом Мавлавий, Аҳмад Хожа ас-Саройи каби шоирлар билан ғазал мушоираси далил бўла олади.

Сайфи Саройи жуда оғир ва мураккаб бир муҳитда яшади. Узро феодал урушлар, босқинчиликлар, жаҳолат реакцияси эл-юртнинг осойишталигини бузиб, кўп кишиларни бошпана излаб, узоқ-узоқларга йўл олишга мажбур қилган эди. Сайфи Саройи ҳам бир жойда муқим яшай олмади йиғитлик палласида илм истаб мусофирликка юз тутган Сайфи Саройи энди бошпана излаб гурбат чекди, эл-юртдан узоқ тушди. Бинобарин, у ҳасрат ва надомат билан айтган эди:

У суб туфроғим узра найзалар, ман эвдин айрилдим,
 Ватандин бенишон ўлдим-да, ўзга юртга эврилдим.
 Нечун манга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
 Илоҳо айла кам жавринг, ман элга содиқ ул² эрдим,

Афтидан, Сайфи Саройи бир неча мамлакатларда бўлиб, умрининг охирларида Мисрга келиб, ўша ерда муқим бўлиб қолади. Мисрда Урта Осиёдан бошпана излаб келган кўп кишилар шу жумладан илм-фан аҳллари яшар эдилар. Улар ўз илмий-ижодий ишларини давом эттирадидлар, туркий тилларга қизиқиш кучайиб, тадқиқот асарлари ва луғатлар яратилади, араб ва форс-тожик тилларидан айрим асарлар туркий тилларга таржима қилинади. Мисрда ўзбек ва бошқа туркий халқлар адабиётининг янги обидаларни вужудга келади. Шоир Сайфи Саройи ҳам Мисрда ҳижрий 793 йилда (мелодий 1390/1391) улуғ форс-тожик адиби Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарини таржима қилади. Бу таржима «Гу-

¹ Охири мисрада сўз ўйини бор: қамар юз — қамар юзли (ёр), муштари — харидор, айни чоғда: қамар — ой, Муштари — юпитер.

² Ул — ўғил.

листони бит-туркий» деб номланади. Ҳижрий 796 йилда (мелодий 1394 йилда) «Суҳайл ва Гулдурсун» достонини яратади. Сайфи Саройи XIV асрнинг охирларида дунёдан ўтган бўлса керак. Кўп йиллар сарсон-саргардонликда умр кечирган Сайфи Саройининг ҳаёти Мисрда ҳам машаққатли ўтган. Бунга «Гулистон»даги айрим ўринлар, шунингдек, «Суҳайл ва Гулдурсун»даги:

«Илоҳо асрагин Сайфи Саройинг,
Халос айлаб зулмдин кенг саройинг»

каби мисралар далил бўла олади.

Яқинга қадар Сайфи Саройи мероси ягона бир қўл ёзма билан фан оламига, адабиёт мухлисларига маълум бўлиб келаётган эди. Бу Голландиянинг Лейден университети кутубхонасида №1355 инвентарь рақами билан сақланаётган қўл ёзма бўлиб, унда Сайфи Саройининг «Гулистони бит-туркий» асари, бир неча замондош шоирлари билан Сайфи Саройининг мушоираси, айрим қасида, ғазал, рубоий ва қитъалари берилган, ҳошияда халқ қўшиқларидан бир неча банд келтирилган. Яқинда адабиётшунос Насрулла Давронов 1398 йилда Мисрда Абул ибн Қодир деган маърифатпарвар шахс томонидан кўчирилган бир қўл ёзмани қўлга киритди. Унда Мавлоно Исҳоқ Хоразмий, Туғли Ҳожа ва бошқа шоирларнинг шеърлари билан бирга ҳали фан аҳлига маълум бўлмаган Аҳмад Урганжий номли шоирнинг лирик ва сатирик шеърларидан намуналар ҳамда Сайфи Саройининг икки байти, икки қитъаси ва 82 байтдан иборат «Суҳайл ва Гулдурсун» достони бор. Бу қўл ёзма Сайфи Саройи меросини, ўзбек классик адабиёти бисотини ноёб асарлар билан бойитган ғоятда қимматли қўл ёзмадир¹.

Сайфи Саройининг фаолияти ва мероси ҳақида Фуод Кўпрулизода, Ҳифзи Тавфиқ, Ҳасан Ули, Турн Южеф, Фитрат, Ҳоди Зариф, А. Нажиб, Ж. Шарипов ва бошқаларнинг тадқиқот ва мақолаларида маълумот бор. 1954 йилда «Гулистони бит-туркий» Туркияда профессор Фаридун Нафис Узлукнинг сўз бошиси билан нашр этилди. Сайфи Саройи асарлари хрестоматия, кўп томлик ўзбек адабиёти ва бошқа китобларга киритилган. Ғафур Ғулум номдаги Бадий адабиёт нашриёти 1968 йилда Сайфи Саройининг «Шеърлар. Гулистон» китобини нашр этди (Э. Фозилов нашрга тайёрлаган). Шунингдек, Сайфи Саройининг «Гулистони

¹ Қўл ёзма Фарғона область Узбекистон районидаги Ленин номи колхозининг пенсионери Камолхон Султоновнинг шахсий китоб жавонида сақланар экан. У Камолхон Султоновга ота-боболаридан қолган, бобокалони ҳажга борганда Мисрдан олиб келган экан. Қўл ёзма ҳозирда УзССР Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланади (инв. № 435). «Суҳайл ва Гулдурсун» «Ўзбек тили ва адабиёти» журналинда босилди (1974, № 4, нашрга Насрулла Даврон тайёрлаган.)

бит-туркий» асари, шеърлари ва замондошлари билан мушоираси билан биргаликда, «XIV аср Хоразм ёдномалари» (Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1973) да босилди. Н. Даврон Сайфи Саройи меросини тадқиқ этиб, кандидатлик диссертациясини ёзди (1968).

Лирикаси

Сайфи Саройи истеъдодли лирик шоирдир. У ижодий фаолиятини лирика билан бошлади, Сайфи Саройи бун умри давомида, шубҳасиз, катта лирик маъсулот яратган, ахтимол, у лирик асарларини тадвин қилган, девон яратган. Афсуски, Сайфи Саройининг тўла лирик бисоти сақланиб қолмаган ёки у ҳозиргача топилмай келади. «Гулистони бит-туркий» қўл ёзмаси, шунингдек «Суҳайл ва Гулдурсун» қўл ёзмаси орқали бизга Сайфи Саройи лирикасининг айрим намуналари маълум. Бу мерос ўндан зиёд ғазал, икки қасида, икки қитъа, икки байт шеърдан иборат. («Гулистон» қўл ёзмасига илова қилинган форс-тожик тилидаги 3 Фалсафий рубоий ҳам Сайфи Саройи ижодига мансуб бўлиши мумкин). Мана шу намуналарнинг ўзиёқ Сайфи Саройининг истеъдодли шоир бўлганидан дарак беради. Сайфи Саройи лирикасининг етакчи хусусияти унинг дунёвий моҳияти, ҳаётийлигидир. Шоир диний-мистик бадбинлик ва фатализмга қарши ҳаётни, унинг хосияти ва завқ-шарқини куйлайди. Дунёвий адабиётнинг бошқа намояндалари каби Сайфи Саройи ҳам ҳаётга севгини, дунёвий майлларни севги мавзун орқали ифодалайди. У севади ва севилишни истайди. Ер ҳусну лафоти, эзгу хулқ-атвори, маънавий поклиги билан уни мафтун этади, унга шодлик, қувноқлик, бахт-саодат ато қилади. Ер ғафат севги мавзун доирасида қолиб кетмайди, балки у кенг моҳият касб этади. Ер — умуман ҳаёт, дунёвий майллар рамзи. Шоирнинг — ошиқнинг ёрга муҳаббати — ҳаётга муҳаббатнинг ифодаси. Аммо ҳаёт мураккаб. Унинг иллатлари, жабр-зулми ҳам бор. Бу шоирда норозилик кайфиятларини туғдиради. У ёрнинг нозу истиғносидан арз қилиш орқали ҳаётнинг мана шундай ҳақсизликлари устидан ҳам шикоят қилади. Бироқ бу шикоят Сайфи Саройи лирикасида хийла маҳдуд бўлиб қолади, етакчи масала даражасига кўтарилолмай қолади.

Сайфи Саройи табиат муҳибидир. Унинг икки қасидаси асосан табиат васфига бағишланган, табиатнинг кўрки-жамоли, файзи-хосияти уларда ўз илиқ, самимий, содда ва ҳаётий ифодасини топган. Шу билан бирга, табиат Сайфи Саройининг ғазаллари ва бошқа жанрлардаги асарларида ҳам ўз лирик аксини топган, шоир мисраларини мазмун жиҳатидан ҳам, бадкийлик жиҳатидан ҳам бойитган.

Сайфи Саройи қасидаларидан бири бевосита табиат тасвири билан, тонг отиши, қуёш чиқиши тасвири билан бошланади, шоир ажойиб ва оригинал образлар, табиат лавҳаларини яратади, хилма-хил санъат — усул ва бадий тил воситаларини ишлатади, байт-

дан байтга ўтилар экан, табиат кўрки ва жилолари шоирнинг сеҳрловчи сўзлари орқали тобора кенгроқ намоён бўлади, китобхонни табиат таровати ва шеъринг нафосати оламига фарқ этади. Мана шу қасиданинг дастлабки мисралари:

Олтун қанотин очти эса субҳ сунқури¹,
 Кўк кўлга ботти жумла кавокиб кабутари.
 Исфандиёри Рум чиқиб тиктиса алам²,
 Бўлди кўруб ҳазимат они шом лашкари.
 Тўкди қирмизи май қон ақитиб чарх тосина,
 Туннунг юрак томирин очиб субҳ наштари...

Сайфи Саройи шеърлари ибратли фикр-мулоҳазалари, ўғити ва фалсафий мушоҳидалари билан ҳам қимматлидир. Шоир садоқат ва самимиятни, эзгулик ва хуштавозеликни таърифлайди, ҳаёт ва қоиног сирларини билишга интилиб хаёл суради, фикр юритади. Эзгулик, яхшилик таърифи-тарғибига бағишланган бир қитъа билан танишайлик:

Ким келди эса жаҳонга, шак йўқки, кетар,
 Оқил келибон бу ерда кўп хайр етар.
 Сен эгулик³ эт дағи тенгизга солгил,
 Ёзида санга яқин бил ул хайр етар.

Сайфи Саройи замонасининг моҳир санъатқоридир. У бадий сўз сирларини яхши идрок этган, шеъринг қонун-қондаларини мукамал эгаллаган шоирдир. Бунга унинг замондошлари билан қилган мушоираси ҳам ёрқин далил бўла олади. «Гулистон» қўл ёзмасида 8 мушоира берилган. Бу Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исҳоқ, Мавлоно Имом Мавлавий, Аҳмад Хожа ас-Саройи, Хоразмий, Абдулмажид, Туглихожа ҳамда Ҳасан ўглининг биттадан 8 ғазали ва уларнинг ҳар бирига Сайфи Саройи битган назира — жавоб ғазалларидир. Сайфи Саройи мушоира қилган шоирлар ҳақида деярли маълумотга эга эмасмиз⁴. Бироқ бу шоирлар, афтидан, бир даврани, адабий мактабни ташкил этган, гоъвий-эстетик жиҳатдан бир-бирига яқин турган, ижодий ҳамкорлик қилишган, улар бир неча туркий халқларга мансуб бўлган. «Гулистон» қўл ёзмасига киритилган мушоира уларнинг ижодий ҳамкорлигидан бир саҳифа бўлиб, бу мушоира Мисрда ўтган бўлиши мумкин.

¹ Сунқур — шунқор. ² Адам — байроқ. ³ Эгулик — эзгулик. ⁴ Ҳасан ўғли озарбайжон шоири бўлиб, Давлатшоҳ Самарқандийнинг маълумотида, асли номи Шайх Изуддин Пури Ҳасан Исфараёний бўлиб, форс ва турк тилларида дилрабо шеърлар битган, форсча шеърларида Пури Ҳасан, туркийда Ҳасан ўғли тахаллусини қўллаган. Шоир Абдулмажид қримлик бўлган, Ибн Арабшоҳ уни 814 (1411—1412) йилда Қримда учратган, у Юсуф ва Зулайхо ҳақида «Мунисул-ушшоқ» достонини ёзган (каранг: Э. Фозилов, Хоразм, ёдноmaları, 5-бет).

- Мушоирадаги барча шеърлар дунёвий севгини куйлайди, ҳаёт ва коинот мадҳи, табиат тасвири, ўғит ва ибратли сўзлар бу ғазаллар мазмуни, моҳиятини ташкил этади. Шоирлар турли санъат усуллари ва бадий тил воситаларини қўлайдилар, сўз бойлигидан унумли фойдаланадилар. Яна муҳим бир хусусият шундаки, кўпгина ғазалларда (хусусан қофияда) сўз ўйини қилинган, омонимлар қўлланган. Бу ҳол худди шу даврда туркий халқлар ёзма адабиётида туюқ жанрининг вужудга келиши, халқ шеърляти таъсирида алоҳида шеърининг форма сифатида шаклланиши жараёни ҳақида ҳам кенг тасаввур беради. Мана шундай мушоира ғазалларидан бири Мавлоно Имод Мавлавийнинг:

«Дилбарим нечага тегру мен қулун қинда тутар,
Мен қиличмунан, ажаб ким мени ул қинда тутар»

матлаъли ғазалига Сайфи Саройининг:

«Бу фалак нечун мени дойим қара қинда тутар,
Бу отим Сайф¹ ўлдуғучунми қара қинда тутар»

назираси, шунингдек Туғлихожанинг:

«Нигоро, кўз учи бирла боқинг мен ул қароқинга,
Кўзум ёши оқа тутшу тушубман бу қаро қинга»

маталаъли ғазалига Сайфи Саройининг:

«Менингдек нечалар ҳайрон ўшул жоду қароқинга,
Кўруб жисмин хижолатдин равон бўлди қаро қинга»

назираси мисол бўла олади.

Сайфи Саройи қофияга алоҳида эътибор берган. У мисралар охирида фикран ва ритман шеърни такомиллаштирувчи, муסיқийликни таъминловчи сўзларни қофия сифатида келтириш билан бирга ички қофия — қофияи мусажжада ҳам маҳорат кўрсатган. У Мавлоно Исҳоқ ғазалига битган назирасида «дилбар — манзар, шоҳид — зоҳид, манзур — ранжур, бил — йил, байрам ойидур — Сайфи Саройидур» сўзларини ички қофия қилиб келтирган, бу билан мазмунни бойитган, мисраларнинг муסיқийлигини оширган (Мавлоно Исҳоқ ғазалида ички қофия йўқ). Шунингдек, Сайфи Саройининг Ҳасан ўғли ғазалига жавобат битган:

«Топулмас ҳусн мулкинда санга тенг бир қамар-манзар,
На манзар, манзари шоҳид, на шоҳид, шоҳиди дилбар»

матлаъли ғазали ҳам санъаткорлик маҳорати жиҳатидан ўзбек дунёвий адабиётининг шу босқичдаги энг гўзал намуналаридан

¹ Сайф (сайфи) — қилич.

биридир. Сайфи Саройининг бошқа шеърлари ҳам мазмун ва бадиий форма жиҳатидан мароқли ва нафисдир.

Биз бир неча шеър асосида Сайфи Саройи лирикасининг айрим хусусиятларини баён этдик. Шоир девонининг мавжуд эмаслиги, шубҳасиз, унинг лирикаси ҳақидаги мулоҳазаларни маҳдуд қилиб қўяди, уларга этюдлар тусини беради. Бироқ Сайфи Саройи ҳақидаги дастлабки тасаввуримизни унинг «Суҳайл ва Гулдурсун» достони ҳамда «Гулистон» таржимаси тўлдиради, бойитади.

«Суҳайл ва Гулдурсун» достони XIV аср ўзбек дунёвий адабиёти бисотига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Бу кичик дoston дунёвий йўналиши, севги ва садоқатни, мардлик ва жасоратни куйлаши ҳамда тили ва бадиий услуби билан ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётига, ўзбек адабий тили камолотига хизмат қилди.

Достонда тарихий воқеаларнинг, Темир ва Тўхтамиш жанглари ҳамда уларнинг оқибатининг маълум акс садоси бор. Бинобарин, дoston:

Эмас афсона чин ушбу битилимиш,
Бу чин афсонадек ишқда етилимиш.
Айттим оғлабон даврим жафосин,
Бир эрнинг қиссаси, аҳчи вафосин.
Темур Урганжа тортиб келди лашкар,
Кўруб кўз — кўр, бўлуб қолди қулоқ — кар.
Қўзутти жанг билан оламда тўфон,
Оқитти сув текин ер узра кўп қон.
Экинчи эвлари ёқилди ўтқа,
Бундай соврилди тупроқ бўлди бўтқа...

сатрлари билан бошланади. Мана шу жангларда кўп киши асир олинади, асирлар қаторида Тўхтамишнинг ўғли Суҳайл ҳам бор экан. Суҳайл жуда баҳодир ҳамда гўзал йигит экан. Темурнинг қизи Гулдурсун уни севиб қолади. Чоҳга тушиб асир Суҳайлни қутқаради, икковлон қумли саҳрога йўл оладилар. Очлик ва сувсизлик уларни толиқтиради, Гулдурсун юролмай йиқилади. Суҳайл сув ва егулик излаб узоқдан кўринган қишлоққа йўл олади. Қайтиб келса, Гулдурсун ўлиб қолган бўлади. Бу фожиага чидай олмаган Суҳайл жасоратли ёри жасади устида:

Менга яхши букун ёр билан ўлмак,
На лозим ғам билан дунёда қолмак,—

деб ўзига пичоқ санчиб ўлдиради. Достоннинг фожиавий сюжети шундан иборат¹.

¹ Бу афсона, афтидан, турли вариантларда кенг тарқалган. Шулардан бири ҳозирги Челябинск область Темурланг станциясидаги Темурланг минораси билан боғлиқдир. Ҳикоя қилинишича, Темур билан Тўхтамиш жангида Тўхтамиш ёнгилиб, у кўп аскарлари ва ўғли билан асир тушади. Тўхтамиш ўғлининг баҳодирлигини эшитган Темурнинг қизи уни севиб қолиб, зиндондан қутқаради.

Достон муқаддимадан кейин «Суҳайлнинг чоҳда ёгмиши», «Суҳайлнинг туш кўрмиши», «Шоҳ қизи Гулдурсун Суҳайлни кўргони ва уни севиб қолгонин баёни», «Гулдурсуннинг чоҳга тушуб, Суҳайл билан сўзлашгони», «Суҳайл билан Гулдурсунни чоҳдан чиқиб қочганлари баёни» бўлимларини ўз ичига олади. Ҳар бир бўлим воқеанинг композицион ривожланишининг муҳим бир ҳалқасини ташкил этади. Охирги бўлим достоннинг ҳам кульминацияси, ҳам воқеанинг ечими — фоживий хотимасидир.

Суҳайл ва Гулдурсун достоннинг бош қаҳрамонларидир. Севги ва садоқатда, мардлик ва жасоратда улар бир-биридан қолишмайди. Ирода ва қатъият уларнинг сифатига сифат қўшади. Суҳайл ва Гулдурсун фоживий ҳалок бўлади. Аммо бу ҳалокат зулм ва зўрликка қарши исён, эрклик ва эзгуликка интилишнинг ифодаси эди. Гулдурсун ҳақида сўз борар экан, шоирнинг хотин-қизларга гуманистик муносабатини, унинг аёлларга феодал-клерикалча қараш анъаналарига қарши дадил ҳамла қилганини таъкидлаш лозим. Гулдурсун жасорати ва садоқатидан руҳланиб кетган Сайфи Саройи:

Хотин содиқ, ани севгил, азиз эр.
Хир огир ишда ҳам доим сени дер.
Анга дўст бўл, ани севгил, кўнгул бер,
Анинг сў баҳридин гавҳарларин тер...—

дейди.

Сайфи Саройи яратган Гулдурсун образи «Гулдурсун» афсонасидаги Гулдурсун образига тамомила қарама-қаршидир. Афсонадаги Гулдурсун — хиёнатчи, ватанфуруш, иродасиз, ҳавон табиат қиз. Унинг ўлими шу хислатларининг оқибати. Сайфи Саройи яратган Гулдурсун эса мард, жасоратли ва садоқатли аёл. Унинг жасорати фақат севги туғғени бўлиб қолмай, балки адолатсизликка, ўзаро феодал урушларга нафрат ифодаси ҳамдир.

Суҳайл ва Гулдурсун Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонидagi Меҳр ва Суҳайл (бешинчи ҳикоя)ни ёслатади. Унда ҳам журъатли Меҳр Суҳайлни бандан озод этади. Бироқ Сайфи Саройи достони фожива билан, Напий ҳикояси Меҳр ва Суҳайлнинг Жобир устидан галаба қозониб, мурод-мақсадига етиши, анъанавий фольклор асарлари хотимаси билан тугалланади.

«Суҳайл ва Гулдурсун» гоёвий мазмуни билангина эмас, бадий хусусиятлари билан ҳам қимматлидир. Достонда қаҳрамонларнинг руҳий дунёси яхши очилган. Характерлар конфликт тўқнашувида камол топиб боради, чиниқади. Достонда табиат ман-

Қочиб кетаётган ошиқ-машуққа Темур аскарлари етиб келади. Тенгсиз жангга йигит ҳалок бўлади. Аламига чидай олмаган қиз ўзинга ханжар санчиб ўлади. Ошиқ-машуқнинг мардона курашига тан берган Темур уларни кўмдириб, ўша ерда минора қурдиради. (Қаранг: Л. Палиевская. Темурнинг минораси, «Ўзбекистон маданияти», 1971, 12 ноябрь).

заралари ҳам ҳаётий тасвирланган. Асир тушган Суҳайлни зиндонга — чоҳга олиб бормоқдалар. Аммо мушфиқ кишилар унга далда бермоқчи, дардига кишилар ва қушлар шерик, табиат уни ўз кўрки ва файзи билан юпатмоқчи. Контраст воқеликнинг моҳиятини тўлароқ ва мукамалроқ очишга хизмат қилади:

...Суҳайл ҳусни эрур Юсуфдин олий,
Этар мот олмани юзининг оли.
Бийик ардамлари бор, сўзи ширин,
Бўлур ошиқ ани кўрганда Ширин,
Вале жавр тоши ёғиб боши узра,
Этипти бошини ҳам қоши узра.
Уна йўқдур зулмкорларда парво,
Кима мунгойсин, этиб дарда даво?
Фақат ҳолини кўрганлар этур оҳ,
Учраб атрофда қушлар дардли ҳамроҳ,
Бўлуб мутриб гулистонларда булбул,
Қилур минг турли нағма бирла гул-гул.
Бошин эгмиш этиб олтур бошоқлар,
Бошоқларни экинчилар машоқлар...

Достонда халқ ижодиётининг маълум таъсири ҳам кўзга ташланади. Бу мисраларнинг равонлиги ва соддалиги, айрим халқ ибораларининг қўлланиши, «бошланма»лар ва бошқаларда, шу билан бирга, туш эпизодида («Суҳайлнинг туш кўриши») кўрилади.

«Суҳайл ва Гулдурсун» арузнинг ҳазажи мусаддаси мақсур ваэнида (мафонйлуи мафонйлуи мафъойил) битилган.

Хотии содиқ,
Ҳар огир инш
V — — —

ани севгил,
да ҳам дойим
V — — —

азиз эр,
сени дер
V — — —

«Гулистони
бит-туркий»

Сайфи Саройи ҳижрий 793—мелодий 1390/91
йилларда Шайх Саъдийнинг машҳур «Гу-

листон» асарини ўзбек тилига таржима қилади:

Муддати ҳижрат еди¹ юз тўқсон уч,
Йил эдиким оз эди оламда куч.
Аввали шаввол эди ким, эй азиз,
Хат ўлди бу Гулистонномамиз.

Сайфи Саройи «Гулистон»ни таржима қилишга кириш воқеаси ҳақида маълумот бериб айтади: «Илк ёз кунларидан бир кун, бўстон ичинда, гуллар орасида бир неча зариф олимлар билан ўтуруб, иншо илминдан баҳс қилиб абёти ғариб ва ашъори ажиб ўқудум эса, ул олимларнинг уллуси (улуғи) аруз илминдан бир мушқил байтнинг тақаттуъин савол этти. Филҳол жавобин эши-

¹ Еди — етти.

тиб, айтти: «Эй адиби ғариб, сенга бир мувофиқ насиҳатим бор, қабул қилсанг хайр бўлғай». Айттим: «Буюринг». Айтти: «Шайх Саъдий «Гулистон»ини туркий таржима қилсанг, бир соҳиб давлат эр отини ёдгоринг жаҳона қолсун деб». Шу суҳбатдан кейин Сайфи Саройи «Гулистон» таржимасига киришади, уни Миср султонининг Ҳожиби — хос беги Батхосбекка бағишлайди. Муаллиф — таржимон муқаддимада:

Бу Гулистон зийнати Батхосбек,
Ҳожибул-ҳужжоби султон, хос бек...
Бу Гулистон богбони ул адиб,
Ким Саройи Сайф эрур наъми ғариб,—

деб таъриф-тавсиф этади, 7-бобнинг хотимасида унинг таъриф-тавсифини давом эттириб, қарамли, элпарвар деб улуғлайди. Шу тарзда «Гулистон» таржимаси бунёдга келади. Бу таржима ўзбек таржима адабиётининг илк намуналаридан бири бўлиб, у китобхонни Саъдий ижодиёти билан таништириши баробарида, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди.

Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий форс-тожик классик адабиётининг улуг намояналаридан бирidir. У 1204—1208 йиллар орасида Шерозда туғилди, 1291/92 йилларда вафот этди. Саъдий дастлабки маълумотини Шерозда олди, кейин Бағдоднинг машҳур «Низомия» мидрасасида ўқиди. Мадраса таҳсилдан кейин Саъдий кўп йиллик узоқ сафарга жўнаб, Шарқнинг бир қанча мамлакатларини кезиб чиқди ва аҳли салиблар қўлига асир тушди, бирмунча вақтдан кейин ҳалаблик бир дўсти уни асирликдан озод этиб олди. «Бўстон» асари билан шўҳрат қозонган Саъдийни, Форс вилоятининг ҳокими Абубакр ибн Саъдий Зангий ўз саройига таклиф қилади. Саъдий унга бағишлаб бир неча қасида ёзса ҳам, лекин саройга бормади. Чунки у:

«Ба даст оҳаки тафта қардан хамир,
Беҳ аз даст бар сина пеши амир»

(Утдек оҳақни қўл билан қориб хамир қилмоқ амир олдида қўлни кўксига қовуштириб туришдан яхшироқ),— деб ҳисоблар эди. Саъдий бутун куч-қувватини бадий ижодга бағишлади, ҳаёт тажрибаларини, сафар таассуротларини, орзу-армонларини бадий асарларида мужассамлаштирди.

Саъдий улуг шоир ва адибдир. XIV аср бошларида Бесутун номи билан машҳур бўлган Али бинин Аҳмад Абубакр деган киши томонидан тузилган Саъдий куллиёти «Шаш рисола» («Олти рисола»), «Гулистон», «Бўстон», «Қасоиди арабий» («Арабча қасидалар»), «Қасоиди форсий» («Форсча қасидалар»), тўртта ғазаллар девони, «Соҳибия» ёки «Соҳибнома», «Маснавийёт» («Маснавийлар»), «Қитъаот» («Қитъалар»), «Муламмаот» («Ширу шакарлар»), «Муфрадот» («Фардлар») ва бошқаларни ўз ичига олади.

Саъдий айниқса «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари ҳамда ғазаллари билан кенг шўҳрат қозонди. «Бўстон» шеърин ахлоқий-таълимий асар бўлиб, ўн бобга бўлинган. Бу боблар адолат (I), эҳсон (II), ишқ (III), тавозуъ (IV), ризо (V), қаноат (VI), тарбия (VII), шукр (VIII), тавба (IX) ва хотима (X) дан иборат. Саъдий бу асарида ахлоқий-таълимий қарашларини ибратли кичик ҳикоялар ва дидактик лирик шеърларда мужассамлантиради. Бу асар бир неча тилларга, жумладан ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (Масъуд ибн Аҳмад, Оғаҳий ва бошқалар томонидан).

«Гулистон» (1258) насрий ахлоқий-таълимий асар бўлиб, 8 бобга бўлинган. Боблар: подшоларнинг хислати (I), дарвешларнинг ахлоқи (II), қаноатнинг яхшилиги (III), хомушлиқнинг фойдаси (IV), ишқ ва ёшлик (V), нотавонлик ва қариллик (VI), тарбиянинг кучи (VII) ва суҳбат одоби (VIII). Ҳар бир бобда шу масалаларга мувофиқ кичик ҳажмли ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърӣ парчаларда ёки ҳикматли сўзларда «қиссадан ҳисса» чиқарилади. Ёзувчи ўз асарига халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади.

Саъдий Шерозӣй ўз ижодиёти билан Шарқ ва Ғарб халқлари адабиётига самарали таъсир этди. Унинг «Гулистон»идан илҳомланган Абдурахмон Жомӣй «Баҳористон» асарини, Мажидиддин Хофӣй «Хористон» ва Ҳабиб Каоний Шерозӣй «Парешон» асарларини яратдилар. Навоӣй, Бобир, Мунис ва Фурқат каби ўзбек ёзувчилари Саъдийни устоз санъаткор сифатида таърифладилар, ундан ўргандилар, айрим ғазалларига назира ва тахмис битдилар. Вольтер, Лафонтен ва Гёте каби машҳур Европа ёзувчилари ҳам Саъдий ижоди билан танишиб, ундан маълум даражада баҳраманд бўлдилар. Масалан, Вольтер Саъдий асарларини француз тилига таржима қилган эди, Лафонтен ва Гёте эса унинг айрим ҳикоя ва ғазалларидан ижодий фойдаланган эдилар.

Сайфи Сароӣй буюк форс-тожик классиги Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарини таржима қилиш билан Шарқнинг бу буюк мутафаккири ва адибининг ахлоқий-таълимий қарашларини тарғиб этиш, унинг ижодиёти билан ўзбек ва бошқа туркий халқларни таништириш мақсадини ўз олдига қўяди. У «Гулистон»нинг аслини деярли бутунлай сақлаб қолади ва оригиналнинг гоъвий-бандий хусусиятларини таржимада мужассамлаштириб беришга муваффақ бўлади. Бироқ, шу билан бирга, Сайфи Сароӣй оригиналдан маълум даражада чекинади, айрим парчаларни тушириб қолдиради, кўпчилик шеърларни ўзбек тилига таржима қилса ҳам баъзиларини аслича (форс-тожик ёки араб тилларида) қолдиради, бир неча мустақил — оригинал шеърлар киритади, баъзан Саъдий шеърларини ижодий қайта ишлайди, бир ўринда ўзбек шоири Хожа Исҳоқ Хоразмӣй шеърдан парча келтиради, ўзбек ва бошқа туркий халқларнинг оғзаки адабиёти намуналаридан фойдаланади. Бу ва бошқа жиҳатлари билан Сайфи Сароӣй томонидан таржима қилинган «Гулистон», қисман бўлса-да, авторлаштирилган таржима асари тусини олади. Сайфи Сароӣй «Гулистон»ни ўзбек тилининг асосан қипчоқ диалектида таржима қилган ва айни чоқда ўзбек адабий тилининг муштарак адабий тил сифатида тараққий этишига маълум ҳисса қўшган эди.

Таржимон «Гулистон» композицияси, унинг боблари тематика ва номларинини сақлаб қолиб, муқаддимада боблар феҳрастини беради:

Авалги боб: салотин сийрати ичинда турур,

Иккинчи боб: фуқаро ахлоқи ичинда турур.

Учинчи боб: қаноат фазилати ичинда турур.

Тўртинчи боб: сукут фойдаси ичинда турур.

Бешинчи боб: ишқ дағи йигитлик сифати ичинда турур.

Олтинчи боб: қарилқ дағи заифлиқ сифати ичинда турур.

Еттинчи боб: тарбият таъсири ичинда турур.

Саккизинчи боб: суҳбат адаблари ичинда турур.

Шайх Саъдий «Хунарға эга бўлган донишманд киши учун ҳаётда икки умр керак, токим бирида тажриба ҳосил қилсин, иккинчида шу тажриба асосида иш кўрсин» деган эди. Саъдийнинг ўзи буни бошидан кечирди. Ёшлиқ ва йигитлик йилларини саёҳат ва изланиш билан ўтказди, кексалиқ ва қарилиқ айёмида кечмиши ва ҳаёт тажрибаларини бадий асарларида акс эттириб, ижодий ишга берилди. Бироқ икки умр ҳам яшаган муҳитининг зиддиятларини чуқур идрок этишга, унинг муаммоларини ҳал этишга кифоя қилмади. Саъдий муҳитининг зиддият ва муаммолари билан бирга яшади, панд-насиҳат билан ҳаёт иллатларини тугатиш мумкин деб ўйлади, баъзан эса фатализм ва бадбинлик майлларига берилди. «Хазон ели бўстонни қандай хароб қилса, адолатсизлик ҳам,— деган эди у,— дунёни шундай хароб қилади». Бироқ у шу адолатсизликни фош этишдан кўра, ахлоқ-одоб масалаларидаги ўз қарашларини тарғиб қилишга кўпроқ аҳамият берди, панд-насиҳат билан жамият ҳаётини яхшилаш мумкин деб ҳисоблади. Мана шу ғоявий мотивлар «Гулистони бит-туркий»да ҳам тўла берилган.

«Гулистон» айрим ғоявий зиддиятлари ва маҳдудлигига қарамай, феодал ўрта асри шароитида туғилган тараққийпарвар фикр-мулоҳазаларни, инсондўстлик, эзгулик, дўстлик, садоқат каби умумбашарий мотивларни илгари суради, муҳитининг айрим иллатларини дадиллик билан фош қилади, кишиларга ўғит, панд-насиҳат беради. Сайфи Саройи мана шу ғоявий мотивларни туркий халқлар орасида тарғиб қилиш билан Шайх Саъдийнинг овозига жўр бўлади.

«Гулистон»да мамлакатнинг ва эл-юртнинг тақдири биринчи навбатда подшонинг фаолияти ва унинг маънавий дунёси билан боғлаб талқин қилинади. Хукмдорларни адолатга йўллаш, одилларни таъриф-тавсиф этиш ва золимларни қоралаш «Гулистон»нинг муҳим ғоявий мотиви бўлиб, шу ғояни бадий мужассамлаштирувчи кўпгина ҳикоя ва тамсиллар келтирилади, мақол ва ҳикматлар берилади:

Зулам қилса малик раниятқа,
Ложарам мамликат хароб бўлуру.

Ким зулам элин¹ узатса султон бўлуруми, бўлмас,
Қўйларға қурт² ҳаргиз чўпон бўлуруми, бўлмас.

Кетса жаҳон вилоятин тарк этиб ҳумой,
Бойқуш кўланқасига киши келмаги муҳол.

Сигар бир ҳужрага ўн икки меҳмон,
Бир иқлима сиғишмас икки султон.

¹ Эл, ал — қўл. ² Қурт — бўри.

Саъдий ва Сайфи Саройи карам ва саховатни мақтаб, бахилликни қоралаб, кишиларни ҳимматли ва саховатли бўлишга чақирадилар, эзгулик ва шафқат-мурувватни таърифлайдилар. Бировларнинг юкини кўтариб, мушкулани осон этган эшакни мардумозорлардан авло билиб:

...Эшак ул одамийдин яхшироқ ким,
Қилур доим кишининг кўнглин озор,—

дейлади. «Гулистон»да овқат меъёри, ўзини тута билиш ва бошқа ахлоқ-одоб масалалари ҳақида ҳам қимматли ўғитлар бор.

Илм-маърифат ва олимларга эътиқод, эҳтиром масалалари «Гулистон»дан сезиларли ўрин олган. Илм-билим кишининг улуғ фазилати ва бойлиги. Киши ҳамма нарсани йўқотиши, ўғирлатиб қўйиши мумкин. Лекин илм-билим асло йўқолмайди. Аммо илми бўлиб унга амал қилмаса — у жоҳилдир:

Сўзунг бу дурур ким мен фалон олимман,
Чун йўқ амалинг яна ҳамон жоҳилсан.

«Гулистон» худбинлик, кибр-ҳаво, мақтанчоқлик ва насл-насаб ёки амал билан керилиш иллатларини ҳам қаттиқ қоралайди.

«Гулистон» ажойиб ҳикоялар мажмуасидир. «Гулистон» ҳикоялари ҳажм жиҳатидан жуда кичик, лекин мазмунан бой, ибратли ҳикоялардир. Бу ҳикоялар инсофсизлик ва адолатсизликни, нодонлик ва жаҳолатни қоралайди, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этади. Уларда Нуширавон, Ҳотам, Маҳмуд, Аёз ва бошқа тарихий номлар билан юритилувчи образлар, ярим тарихий-ярим афсонавий шахслар образлари берилган. Нуширавон ҳақидаги ҳикоялардан бирида овга чиққан шоҳнинг овқат учун ҳақини тўлаб бир хонадондан туз олишини баён қилар экан, ҳикояни «қиссадан ҳисса» чиқариб, қуйидаги мисралар билан тугатади:

Ранят боғининг султон олиб еса бир олмасин,
Юз ормудин¹ егай бир қул бирини илмайин тишкан.
Буюрса беш юмуртқани олурға куч била султон,
Навқарлари тутуб санчар йигирма қозни бир шишка².

Луқмон ҳикоясида «адабни адабсиздан ўргандим», яъни адабсиз қилган ишни қилмадим, Ҳотам ҳикоясида қўл меҳнати билан топилган луқма ҳар қандай бойликдан улуғ дейлади, яна бир ҳикояда деҳқон кулбасига меҳмон бўлиб, уни сарафроз этган малик таърифи айтилади ва бошқалар. Бу ҳикоялар тематик жиҳатидан хилма-хил, улардаги образ ва характерлар ҳам ранг-ба-

¹ Ормуд — пок. ² Шиш — сих.

ранг. Сайфи Саройи бу ҳикояларга ўзининг айрим ҳикояларини ҳам илова қилади. Бешинчи боб охирида келтирилган шеърӣй ҳикоя — манзума шулар жумласидандир. Таржимон кўп ҳолларда ҳикоя аввалида «Шайх Саъдий айтур...» деб уни эҳтиром билан ёдга олади.

Тил ва услуб жиҳатидан «Гулистони бит-туркий» Рабғузӣй-нинг «Қиссаи Рабғузӣй» асарига, айрим ўринлари (хусусан, билимга таалуқли ўринлар) билан «Қутадғу билиг»га яқин туради. «Гулистон»нинг баъзи ҳикоялари Навоӣй, Хожа ва бошқа адибларда ўзига хос вариантларда учрайди.

«Гулистон» таржимони Шайх Саъдий каби халқ ижодиётидан, унинг ҳикоя ва тамсиллари, ҳазил-мутоибаси, мақол ва иборалардан унумли фойдаланади, сатрларга халқ олқиши ёки қарғишини сингдириб беради. «Гулистон»да бой этнографик маълумотлар ҳам бор.

«Гулистон» таржимасидан бир неча мақол ва ҳикмат келтирамиз:

Уғлон айтти: «Эй ёранлар, ёт черикка ўт урунг,
Е бориб аврат қумошин¹ кийиб, эвда ўтурунг.

Дўстлар эвин супурмагил, дағи душман эшигин қоқмагил.

Мазаллат² билан тири юригинча,
Иллат билан ўлса яхшироқ.

Толесъсиз сайёд тенгизда балиқ тута билмас, дағи ажалсиз балиқ қурқ ерда ўлмас,

Йилон захминдин ул душман батардур,
Ким ўзин дўст кўргузур музайян.

Ранж чекмайин ганж ҳосил бўлмас.

Исо эшакни Ҳижоза элтиб,
Кетурса яна ҳамон эшактур.

Ота меҳридан уста жанри яхши.

Мол умр роҳати учун дурур, дағи умр мол жамъ ётмак учун дегул.

Ичириб элга қошуқ бирла шўрба,
Чўмуч сопи билан кўзин чиқарма.

Бу ва бошқа мақол, ҳикматлар халқ донолиги бойлиги, халқ тили инжуларидир.

¹ Аврат қумоши — аёллар либоси.

² Мазаллат — хорлик, хўрлик.

Таржимон «Гулистони бит-туркий» муқаддимасида айтган эди:

Эй жаҳони илму устоди ҳунар,
Маърифатнинг манбаи соҳиб-назар.
Гул тиласа хотиринг тўли табақ,
Бу Гулистонимдин ўқи бир варақ.
Гул жамоли бир неча кунда кечар,
Бу Гулистон доимо кўнгул очар...

«Гулистон» асрлар давомида кўп халқларнинг, наслларнинг севимли китоби бўлиб келмоқда. Унинг кўпгина панд-насиҳатлари, ўғитлари ҳамон ўз қимматини сақлаб қолмоқда. Сайфи Саройи таржимаси билан бу асар туркий халқларга янада манзур бўлди, ўзбек адабиёти ва адабий тилининг, ўзбек насри ва таржима адабиётининг қимматли ёдгорлигига айланди.

ДУРБЕК

Дурбек ўзбек дунёвий адабиётининг йирик намоёндаларидан биридир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида деярли маълумот йўқ. Фаразан XIV асрнинг охири ва XV аср бошларида яшаб ижод этган шоир Дурбекдан бизга қадар ёлғиз «Юсуф ва Зулайхо» достони етиб келган, холос. Лекин шунга қарамай, «Юсуф ва Зулайхо» достонининг ўзи ҳам Дурбекнинг истеъдодли шоир бўлганини ва ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшганини кўрсатади.

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достоннинг
яратилиш тарихи

«Юсуф ва Зулайхо»нинг муқаддимасида шоир достоннинг ёзилган йилини абжад ҳисоби билан кўрсатиб ўтади:

«Зод» эди тарих тақри «ҳе»ю «дол»,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол.

Бу байтдаги «зод» ض (800), «ҳе» — ح (8) ва «дол» — د (4) ҳарфларининг рақамини қўшсак, 812 чиқади. Демак, достон ҳижрий 812 йилда, мелодий 1409 йилда ёзилган бўлади¹. Достон ёзилган давр Ўрта Осиё халқлари тарихида даҳшатли ўзаро феодал урушлар авж олган бир давр эди. Темур вафотидан кейин унинг империяси тез орада парчаланиб кетди, Темурнинг ўғиллари, набиралари ва кўп сонли амир-амалдорлар ўртасида тож-тахт талашлари кучайди, тож-тахт талашлари қонли тўқнашувларга айланиб, эл-юртнинг бошига оғир кулфатлар солди, халқ таланди, шаҳарлар қамал остида қолди. Мана шундай мудҳиш қамаллардан бири, Абдуразоқ Самарқандийнинг «Матлаус-саъдайн» асаридаги маълумотига қараганда 1409 йилнинг ёз-куз фаслида Балхда рўй берган эди. 1389 йилда ҳиротликларнинг қўзғолонини бостириб, куртлар сулоласини тугатиб, Хуросон ҳокимлигини тузган Темур бу ҳокимликка Балх, Қундуз, Бадахшон, Хутталён ва Ҳисорни киритиб, уни учинчи ўғли Мироншоҳга суюрғол қилиб берган эди. Узоқ давом этган курашлардан кейин Хуросон ҳокимлиги Шоҳруҳ қўлига ўтади. Бироқ Мовароуннаҳрда ҳам, Хуросонда ҳам тему-

¹ Айрим нусхаларда «ҳе» — ح эмас, «айни» — ع (70) келган, у тақдирда достоннинг яратилган йили ҳижрий 874 (мелодий 1469/70) йил бўлади.

рийларнинг тож-тахт кураши ҳамон давом этмоқда эди. Шундай курашлар оқибатида Хуросонга қарашли Балх шаҳри 3 ой қаттиқ қамал қилинади. Дурбек бутун Балх аҳолиси билан бирга бу қамалнинг оғир азобларини бошидан кечиради ва шу аҳволда «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади. Достоннинг муқаддимасида шоир Балх қамалини тасвирлаб, ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатини моҳирлик билан кўрсатади:

...Қалъан Балх ўлди чу дарвоза банд,
 Пояни зулм ўлди бағоят баланд.
 Ҳукм била кирди улус ичкари,
 Ҳосили умрин қўюбон ташқари,
 Шаҳр чу дўзах киби зиндон эди,
 Тошқори чун равзаи ризвон эди;
 Тошқори эрур бори нозу наим,
 Шаҳр ичнда эрди азоби алим;
 Тошқори эрди бари полизу боғ;
 Шаҳр ичнда эрди баса дарду доғ...
 Ушбу қабал халқ уч ойи тамом,
 Ер эдилар гуссау ғам субҳу шом.

Бироқ қамал азобиди қолган шоир китоб мутолаасини ва ижодий ишини тарк этмайди. «Кулбаи эҳзонда ватан» тутиб, «гусса шароби» ичган шоирнинг диққат-эътиборини айнақса «аҳсанулқисас» (қиссаларнинг энг гўзали) деб юритилган «Юсуф ва Зулайхо» қиссаси ўзига жалб қилади:

Лек қисас ичра вале майли жон,
 Қиссаи Юсуфта эди ул замон.
 Ул эди, ул ҳолда маҳбуби дил,
 Ул эдию қиссаи матлуби дил.
 Бандан бечорага шому саҳар
 Қиссаи Юсуф эди андар назар.

Шарқ мамлакатларида жуда машҳур бўлган Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги қиссаларнинг юзага келиши ва такомилли узоқ тарихга эга. Афтидан, Юсуф қадимги яҳудий қабилаларидан бирининг худоси бўлган, кейинчалик у бир тарихий шахс — пайғамбарзода сифатида тасвир этилган. Эрамиздан кўп асрлар муқаддам Юсуф ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлади. Бу афсона ва ривоятлар қайта ишланиб «Таврот»га киритилади. Шу билан бирга, Юсуф ҳақидаги афсона ва ривоятлар бошқа Шарқ халқлари ўртасида ҳам кенг тарқала бошлайди, янги афсона ва ривоятлар пайдо бўлади. Юсуф ҳақидаги афсона ва ривоятлар қайта ишланиб, ислом динининг муқаддас китоби бўлган «Қуръон»га ҳам киритилади.

Бироқ «Юсуф ва Зулайхо» қиссаси диний китобларда қолиб кетмайди, у бадий адабиётдан ҳам кенг ўрин олади, ривожланиб, такомиллашиб боради. Юсуф ва унинг севгилиси Зулайхо ҳақидаги афсона ва ривоятлар жуда кўп ёзувчиларнинг диққат-

эътиборини ўзига жалб этади, Юсуф ва Зулайхо ҳақида кўп асарлар давомида ўнлаб хилма-хил асарлар вужудга келади. Бу темада яратилган энг қадимги бадий асарлардан бири Фирдавсий номига нисбат берилган «Юсуф ва Зулайхо» достонидир (маълумотларга кўра, Фирдавсийгача Абулмуайяд Балхий ва Бахтиёрӣ ҳам шу темада достон ёзганлар). Бу достондан бир оз кейин, XI аср бошларида бухоролик шоир Шаҳобиддин Амбак ҳам «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади. Афсуски, бу достон бизга қадар сақланиб қолмаган ёки номаълум бўлиб келмоқда. 1233 йилда эса шоир Али туркий — ўғуз тилида «Қиссаи Юсуф» достонини яратади. «Юсуф ва Зулайхо» Рабғузӣни ҳам қизиқтиради ва 1309—1310 йилларда ёзган «Қиссаи Рабғузӣ» («Қиссасуланбийё») асарига «Юсуф ва Зулайхо»ни махсус бир қисса қилиб киритади. XIV аср ўрталарида машҳур яҳудӣ шоири Шохӣн Шерозӣ «Ардашер ва Эстер» достони ҳамда бошқа асарлари билан бирга, форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади.

Булардан ташқари, Дурбек достонига қадар Юсуф ва Зулайхо ҳақида яна бир неча асарлар ҳам вужудга келади. Дурбекка қадар етишган ўзбек шоирларининг лирик асарларида ҳам Юсуф ва Зулайхо номи тилга олинади, уларнинг таърифи берилади. Жумладан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида:

Эшиттинг эрса Юсуфнинг жамолин.
Сени ҳусн ичра сад чандон яратти.
Ўғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимёсин бизга берди,—

дейлади. Бироқ Дурбекнинг бу асарлардан қайси бири билан таниш бўлгани бизга маълум эмас. У «Юсуф ва Зулайхо» достонининг муқаддимасида фақат форс-тожик тилидаги насрий бир қиссани тилга олади ҳамда ўз достони учун шу қиссани асос қилиб олганини таъкидлайди:

...Наср эди, бу қисса доғи форси,
Эрди анга жон кўзи навозраси.
Бор эди кўнгулда бурундин бу азм,
Турки тили бирламу қилсам назм.
Ушбу маҳалда анга боис магар,
Ўўлди яна бир нечи соҳиб инъар.
Бандага дедилар, аларким бу дам,
Бўлғул ўшул қавлашнга собит қадам.
Қўйма талаб устида табъингин суст,
Айла бу азмингни тамоми дуруст.
Қиссаи Юсуфни тамои айла назм,
Турк тили бирла қилиб азму жазм.
Қолгай охир сафҳасида ёдгор,
Сендин ўшал қисса ўтуб рўзгор.
Банда ўшал ҳолда қилдим шуру,
Шукр қилиб тенгрига айлаб ружу.
Олдим ўшал лаҳза давоту қалам,
Сафҳаи қоғоз уза урдим рақам...

Бу парча дostonнинг манбаи ҳақида маълумот бериши билан бирга, Дурбекнинг кўп вақтлардан бери турк'—ўзбек тилида Юсуф ва Зулайхо ҳақида асар ёзиш орзусида бўлганини, унинг ижодига адабиёт мухлисларининг жуда қизиқиб келганини ва Балхда ўзбек адабий тилининг гуллаб-яшнаши учун кураш хийла кенг қулоч ёя бошлаганини кўрсатади. Афсуски, Дурбек форс-тожик тилидаги «Қиссаи Юсуф» ҳақида тўлароқ маълумот бермайдди. Бинобарин, Дурбекнинг қайси «Қиссаи Юсуф»дан фойдаланганини аниқлаш ниҳоятда қийин. Форс-тожик тилида яратилган Юсуф ва Зулайхо темасидаги қадимги насрий қиссалардан ҳозирча фақат битта қисса маълум бўлиб, профессор Е. Э. Бертельснинг таъкидлашича¹, у Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088) номига нотўғри нисбат берилган; бу қиссанинг ягона қўл ёзмаси Лондонда сақланмоқда. Шубҳасиз, Дурбек форс-тожик тилидаги насрий қиссадан ташқари, «Юсуф ва Зулайхо»нинг бошқа вариантлари билан ҳам танишган бўлиши мумкин. Бироқ шунга қарамай, Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» дostonи ўзбек классик адабиётининг оригинал бир асари сифатида вужудга келди ҳамда ўзбек дунёвий адабиёти ва адабий тили тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Бунинг дostonда қўйилган масалаларнинг XV асрдаги конкрет ҳаётий шароит аспектида ёритилишидан, дostonнинг шоир яшаган даврдаги жуда муҳим масалаларни қамраб олиши ва бадий савиясидан яққол кўриш мумкин.

«Юсуф ва Зулайхо»нинг Тошкентда беш нусхаси (Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида — тўрт нусха, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида — бир нусха), Самарқандда икки нусхаси (Навоий номидаги СамДУ кутубхонаси ва Абдуҳамид Пўлодий қўлида) бор. Булар XVII—XIX асрларга мансуб. Туркиянинг Тўпқопи саройи кутубхонасида сақланаётган Ҳирот қўл ёзмаси 1516 йилда (ҳижрий 922), Париж Миллий кутубхонасидаги нусха эса 1563 йилда (ҳижрий 971) кўчирилган.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти 1959 йилда Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» дostonини босиб чиқарди. Дoston тексти Ш. Шарафиддинов (Хуршид) томонидан Муҳаммад Саид бин Мирзо Аҳмад Бухорий 1615 (ҳижрий 1024) йилда кўчирган нусха асосида нашрга тайёрланган. Дурбек ҳақида С. Ҳайдаровнинг («Ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида Дурбекнинг роли», 1962) ва Ж. Лапасовнинг («Юсуф ва Зулайхо» дostonи морфологияси, 1971) кандидатлик диссертацияси ва бошқа тадқиқот ҳамда мақолалар бор.

¹ Е. Э. Бертельс. Узбекский поэт Дурбек и его поэма о Иосифе Прекрасном. Альманах «Дар», Ташкент — 1944.

* * *

Кейинги йилларда айрим тадқиқот ва мақолаларда «Юсуф ва Зулайхо» ҳамда унинг муаллифи ҳақида мунозарали фикр-мулоҳазалар баён этилди¹. Мунозара «Юсуф ва Зулайхо»нинг муаллифи, унинг ёзилган йили каби масалаларни ўз ичига олади. Мавжуд маълумотларнинг озлиги, дoston нухсаларининг нисбатан кейинроқ кўчирилган бўлиши, уларнинг камлиги ҳамда ўзаро қиёсий тадқиқ қилинмагани айрим мунозарали масалаларни узил-кесил ҳал этишга имкон бермайди. Бинобарин, биз анъана бўйича «Дурбек» номи ва «1409» санасини сақлаб қолдик. Дostonга Навоий номининг нисбат берилишига келсак, бу, Ф. Сулаймонова таъкидлаганидек, Эд. Блоше хатоси билан содир бўлган. У Париж Миллий кутубхонасидаги нухсани каталогга олар экан, халифа Али номини унга нисбат берилган «Шер» (арабча «али» сўзининг ўзи ҳам «шер»дир) сифатини қўшиб олиб ўқиб, «Алишер» чиқарган, дostonни Алишер Навоийга нисбат берган.

Дostonнинг голлий мотивлари ва образлари «Юсуф ва Зулайхо» сиртдан қараганда қадимги Канъон (Фаластин) ва Миср воқеаларини, пайғамбар на пайғамбарзодалар саргузаштини, «жаброил ва малонкалар мўъжизасини» ҳикоя қилаётгандай туюлади. Бироқ «Юсуф ва Зулайхо» дунёвийлашган асар бўлиб, у китобхонни кўпроқ XV аср Урта Осиё ҳаёти, подшолар ва подшозодаларнинг ўзаро тож-тахт кураши билан, ошиқ ва маъшуканинг аламли саргузашти билан таништиради. Дoston айрим диний-фанатик ақидаларига қарамай, китобхонни ҳаётни ва унинг ноз-неъматларини севишга, бахт-саодатга эришиш учун курашга, ҳар қандай қийинчиликларни сабр-матонат ва ақл-идрок билан енгишга йўллайди. Бу жиҳатдан «Юсуф ва Зулайхо», профессор Е. Э. Бертельс айтганидек, қадимги дунё воқеаларининг романтик тасвири орқали янги тарихий шароитнинг реал манзарасини чизган Уйғонши давридаги итальян рассомларининг асарларига ўхшайди.

Бинобарин, «Юсуф ва Зулайхо»нинг муқаддимасидаги Балх шаҳри қамали тасвирини дostonнинг ўшига ҳос пролог, дoston

¹ Б. Валихўжаев. Ўзбек наъсий адабиётида эпик поэзиянинг тараққиёти тарихидан, докторлик диссертацияси, қўл ёзма, 1967, 102—104-бетлар. Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1974, 50—54-бетлар; Яъқиб Воҳид Жузжоний. Амир Алишер Навоий Фоний. Кобул, 1346 ҳижрий, 100-бет; Ж. Лапасов. «Йусуф-у Зулайха» дostonи морфологияси, қўл ёзма 1971; Ф. Сулаймонова. Навоийга нисбат берилган «Юсуф ва Зулайхо» дostonининг Париж қўл ёзмаси ҳақида. Адабий мерос, манба ва тадқиқотлар, З. УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1973, 148—151-бетлар; Эргаш Фозилов, Жавқон Лапасов. Юсуфу Зулайхо дostonи ҳақида, Ўзбек тили ва адабиёти, № 1, 1974,

воқеаларининг бир кўзгуси деб ҳисоблаш мумкин. Чунки ўзаро феодал урушлар, тож-тахт ва мансаб учун кураш «Юсуф ва Зулайхо» достонининг асосий мавзуи, етакчи конфликтдир. Балки эса феодалларининг мана шундай ўзаро ихтилофлари натижасида қамал қилинган эди.

Дурбек ўзаро феодал ихтилофларни, мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи ўзаро феодал урушларни қаттиқ қоралайди. Юсуф билан унинг акалари ўртасидаги хусумат мол-давлат ва мансаб талашини натижасида пайдо бўлган эди. Юсуф ҳуснда ҳам, ақл-фаросатда ҳам акаларидан устун эди. У отасининг хизматини садоқат билан ўтар эди. Бинобарин, Яъқуб бошқа фарзандларига нисбатан Юсуфга янада кўпроқ меҳр-муҳаббат қўйган эди. Мансабпараст акалар Юсуф тож-тахт вориси бўлади деб ташвишга тушадилар ва унга адоват қила бошлайдилар. Рашк-адоват оға-инилик муносабатларини бузади, ака-укаларни бир-бирига душман қилиб қўяди. Акалари соф дил Юсуфни ҳалок қилдиш пайига тушадилар. Улар мунофиқлик, макр-ҳийла ва разиллик йўлига ўтиб, Юсуфнинг бошига оғир кулфатлар соладилар.

Дурбек феодаллар ўртасидаги ихтилофларни Яман шоҳининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари орқали ҳам қоралайди. Яман шоҳи Миср тахтини қўлга киритиш учун макр-ҳийла йўлига ўтиб, Миср шоҳининг кесагули Соқийни ва дастурхончиси Хаббозни сотиб олади. Бироқ, Юсуф акаларининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари уларнинг ўзларини шармандаю шармисор қилгани каби, Яман шоҳининг макр-ҳийла тузоғи ҳам барбод бўлади, яхшилик ёмонлик устидан ғалаба қозонади.

Дурбек мамлакат ва халқ тақдирини давлат бошлиқларининг хатти-ҳаракатига боғлайди. Дурбекнинг ўйлашича, золим ва жоҳил подшо мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилади, адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо эса мамлакатнинг ободлиги ва элнинг осойишталигини таъминлайди. Бинобарин, мамлакат бошлиғи адолатпарвар ва маърифатли киши бўлиши лозим. Дурбек Миср шоҳи Райённи ана шундай киши деб тасвирлайди. Дастонда баён қилинишича, мамлакат даҳшатли қургоқчилик хавфи остида қолганда кекса подшо Райён давлат ишларини бошқариш учун ўзидан кўра тadbирлироқ ва донишмандроқ бўлган Юсуфни тахтга кўтаради. Юсуф зиндондаги бандиларни озод эттиради, давлат ишларини тadbиркорлик ва донишмандлик билан бошқаради, эл-юрт Юсуфнинг адолат ва ҳимматидан гоёқ шод бўлади, қургоқчиликнинг даҳшатли машаққатларидан қутулади.

Адолатли подшо орзуси феодал ўрта асрига хос прогрессив ҳодиса, инсонпарварлик интилишларининг ифодаси эди.

«Юсуф ва Зулайхо» достонидаги яна бир марказий масала дунёвий севги, инсоннинг инсонга бўлган севгиси масаласидир. Инсон ҳамма нарсадан азиз ва мўътабардир. Севги эса ана шундай азиз ва мўътабар инсоннинг энг олижаноб фазилатларидан

биридир. У кишини тарбиялайди, уни камолотга етказди. Юсуф билан Зулайхонинг севгиси ҳам мана шундай севгидир. Юсуф билан Зулайхо бир-бирини самимий севади. Бироқ турли ихтилоф ва монеликлар натижасида бу ошиқ ва маъшуқа узоқ йиллар давомида мурод-мақсадига эриша олмади. Улар кўп алам-изтиробларга гирифторм бўладилар, лекин аҳд-паймонларидан воз кечмайдилар. Юсуф ҳам, Зулайхо ҳам қарийди, аммо уларнинг севгиси қаримайди, бу севги уларга куч-қувват, ёшлик ва гўзаллик бағишлайди. Севишганлар сабр-матонат билан курашиб, ҳар қандай монеликни енгадилар; бу курашда улар чиниқадилар ва, ниҳоят, орзу-умидларига эришадилар:

Оҳ, не хушдурки чекиб интизор,
 Етса ўз умидина умидвор.
 Кимгаки бор ҳиммат ила эътиمود,
 Оқибатул-амр топар ул мурод...
 Кимки талаб йўлида собит қадам
 Бўлса, топар мақсадини ложарам...
 Чекти Зулайхо била чун ранжи васл,
 Топтилар охир хуш иков ганжи васл...

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Дурбек севгини кўпроқ Зулайхонинг саргузашти ва ички кечинмалари билан боғлаб тасвирлайди. Бу тасодифий эмас, албатта. Феодал жамияти хотин-қизларни хўрлаб, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилар эди. Қизларининг тақдирини ота-оналари ҳал қилар эди. Кўнгилсиз никоҳ ва бахтсиз турмуш феодал муҳитнинг типик бир иллати эди. Бироқ, ўтмишнинг бошқа прогрессив арбоблари каби, Дурбек ҳам хотин-қизлар масаласига прогрессив нуқтаи назардан ёндашиб, айрим феодал-клерикал расм-одатларни танқид қилди.

Зулайхо — журъатли қиз. У ўз истаги билан турмуш қурмоқчи бўлади. Бироқ муроди ҳосил бўлмайди. Юсуфим деб ўйлагани бошқа киши бўлиб чиқади. Зулайхо шум толега кўникиб кетмайди, бу толега қарши исён кўтариб, маломатларга йўлиқади, бироқ севгисидан воз кечмайди. У турли-туман монеликларни енгиб ўтади ва, ниҳоят, орзуи ушалади. Зулайхо образи орқали Дурбек хотин-қизларнинг олижаноб фазилатларини, уларнинг матонати ва қатъиятини, иродаси ва курашини мужассамлаштиради.

«Юсуф ва Зулайхо» оптимистик дostonдир. Дostonдаги воқеалар тугуни, конфликтлари ижобий образларнинг ғалабаси билан, яхшиликнинг тантанаси билан ечилади. Воқеаларнинг ривожини ҳам, уларнинг ҳал этилиши ҳам инсонпарварлик ва халқпарварлик ғоялари билан узвий боғлиқдир. Бу жиҳатдан, айниқса, қул хотини ва унинг ўғли Башир воқеаси жуда характерлидир. Бу воқеа Яъқуб ва Юсуф саргузаштларига параллел саргузашт, ҳатто Яъқуб ва Юсуф саргузаштларининг тугуни ҳамда ечилиш манбаидир.

Яъқуб Юсуф тугилган вақтда болалик бир қул хотинини сотиб олган эди. У қул хотинни Юсуфга энага қилиб қолдириб, унинг ўғли Баширни Мисрда со-

тиб юборади. Ўғлидан жудо бўлган она ғам-ҳасрат ва аламлар билан кўзи ожиз бўлиб қолади. «Тақдир» қул хотин ва унинг ўғли бошига қандай кулфатлар солган бўлса, Яъқуб ва унинг ўғли Юсуфнинг бошига ҳам шундай кулфатлар солади. Юсуф ҳам қул қилиниб Мисрга сотиб юборилади. Ўғлининг ҳижрон алами Яъқубнинг кўзларини қўр қилган эди. Энди Башир ва унинг муштипар онаси нажот толган тақдирдагина Яъқуб билан Юсуф ҳам нажот топади. Юсуф Баширни қулликдан озод қилади. У Башир орқали Канъонга, Яъқубга ўз кўйлагини бериб юборади. Бу кўйлак Яъқубнинг кўзини мунаввар қилиши керак эди. Бироқ Башир аввал онасини излаб топади, висол шодлиги онанинг кўзларини шамдай чароғон қилади. Сўнгра Башир Юсуфнинг кўйлагини Яъқубга элтиб беради. Яъқуб бу кўйлакни кўзларига суртади, унинг кўзлари мунаввар бўлади.

Шоир Яъқубнинг қул хотин ва унинг ўғлига қилган жабр-си-тамини қоралайди. Бу билан шоир мазлумларга зулм қилган киши ўзи ҳам зулмга гирифтор бўлади, мазлумларни шод қилган киши бахтиёр бўлади деган ғояни илгари суради.

«Юсуф ва Зулайхо» достонининг бундан бошқа прогрессив ғоявий мотивлари ҳам бор. Лекин бу дoston ўз даврининг ғоявий қарама-қаршиликлари заминида воқоқ фикр-қарашлари ҳамда эътиқодларидан холи эмас. Бу, хусусан, дostonдаги диний-хурофий тушунчалар илгари сурилган ўринларда ва фатализм эътиқоди изларида равшанроқ кўринади. Юсуф баъзан ислом динини тарғиб қилган, «кофир»ларни (жумладан, Зулайхони ҳам) мусулмонлаштирган киши сифатида гавдаланади, айрим воқеалар «илоҳий мўъжизалар» ва «жаброил» ҳамда «руҳул амин»лар иштирокида содир бўлади. Шоир киши ўз тақдири олдида ожиздир, «рўзи азал»да кишининг пешанасига нима ёзилган бўлса, ўша бўлади, киши фақат сабр билангина ўз муродига етади, дейди.

Феодал-клерикал муҳитда яшаган шоир ижодида бундай ўринларнинг бўлиши табиий бир ҳолдир. Бунинг устига, «Юсуф ва Зулайхо» ислом дини руҳида қайта ишланиб, «Қуръон»га ҳам киритилган эди. Бинобарин, Дурбек достонига «Қуръон» варианты маълум даражада таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Бироқ, шунга қарамай, «Юсуф ва Зулайхо» дунёвий адабиётга, ҳаётий воқеаларни тасвирлашга томон ўсиб борган дoston сифатида қимматлидир.

Юсуф образи

Юсуф — дostonнинг бош қаҳрамони. Унинг фаолияти ва саргузаштлари дostonда тасвирланган воқеаларнинг асосини ташкил этади. Юсуф гўзал ва беозор йигит даражасидан тадбирли ва донишманд давлат арбоби даражасига кўтарилади. У жуда машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтади.

Юсуф ҳимматли, шафқатли ва марҳаматли киши. Лекин у қаҳр-ғазаб қилишни ҳам билади. Юсуф зиндон маҳбусларини озод қилади, подшолик тахтида одиллик билан иш олиб боради. Миср халқининг жонига оро кириб, уни даҳшатли қурғоқчилик офати-

дан қутқариб қолади, канъонликларга ҳам ҳиммат ва саховат кўрсатади. Юсуф подшолик тахтига чиққанда мунофиқ акаларидан қасос олиши мумкин эди. Бироқ у бундай йўл тутмайди, акаларини ўз марҳамати билан ҳам шарманда қилмоқчи бўлади, қон-қариндошларнинг юзига оёқ қўймайди. Лекин акалари Ибн Ямин воқеаси муносабати билан янги хуруж бошлаб, уруш очмоқчи бўлганларида, Юсуфнинг ғазаби қайнайди ва истар-истамас акаларини жазолашга, бирмунча муддат уларни зиндон қилишга мажбур бўлади.

Юсуф садоқатли ошиқдир. У Зулайхони самимий севади, ҳижрон азобида ўртанади, ёрининг висолига ошиқади. Бироқ Юсуф ақл-идрокини, хулқ-одобини ҳис ва эҳтирос ихтиёрига топшириб қўймайди, хиёнат ва мунофиқлик йўлига кирмайди. Юсуф Зулайхони тушида кўриб, уни севиб қолган эди. Бироқ у ёри билан кечикиб дийдор кўришади, чунки Зулайхо Миср Азизига турмушга чиққан эди. Юсуф Зулайхонинг фожиасини тушуниб, унга ачинади, унинг севгисини билади ва қадрлайди, уни унутмайди. Ҳатто, унинг маломатига гирифтор бўлганда ҳам, ундан ғазабланмайди. Юсуф Зулайхо висолига эришиш вақти келажагига ишонар эди. Орадан йиллар, мусибатли саргузаштлар ўтади. Зулайхонинг эри ўлиб кетади: Зулайхо кексайган чоғида ҳам унинг қалбида Юсуфнинг ишқи жўш уради, севги дардида бағри ўртанади. Бу орада Юсуф ҳам мусибатлардан нажот топади. Бироқ ҳали унинг ҳамма орзулари ушалганича йўқ: у Зулайхонинг висолига эришган эмас. Юсуф Зулайхога уйланади, ошиқ ва маъшуқа мурод-мақсадига етади.

Бироқ Юсуф дostonда ўзини тақдирнинг ихтиёрига ташлаб қўйган ожиз ва нотавон киши сифатида ҳам гавдаланади. Бу ожизлик ва нотавонлик, шоирнинг субъектив қарашидан қатъи назар, курашчан, паҳлавон шоҳ ва донишманд Юсуф учун эмас, балки «пайғамбарзода» Юсуф учун хос хусусиятдир. Қачон «мўъжиза»лар, «Жаброил» ва «руҳул аминлар» ишга тушса, Юсуф ожиз ва нотавон, ўз тақдирининг томошабини бўлиб қолади. Қачон Юсуф ишга киришса, курашга отланса, улар четга чиқади. Шунда Юсуф образининг дунёвий моҳияти тўлароқ ва мукамалроқ намоён бўлади.

Зулайхо образи

Зулайхо садоқатли ёр ва ёркисиз аёл образидир.

Зулайхо латофатли ва билимдон, жасоратли қиз:

Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Борча фунун бобида соҳиб камол.

Зулайхо ўз тақдирини ота-онасининг ихтиёрига топшириб қўймайди, балки ўз хоҳиши билан, ўзига муносиб киши билан турмуш қуришни истайди. Тушида мафтун этган йигитга — Юсуфга бўлган севги сирини онасига ошкор қилади. Ота-онаси

унинг раъйини қайтармайди. Зулайхо Мисрга йўл олади. Аммо орзуси ушалмайди. Чунки у Юсуфга эмас, Миср Азизига дуч келади. Маъсума қиз нола-фигон чекди, тақдирига лаънат ўқиди. Аммо ноилож қолиб, қонли кўз ёши билан Миср Азизига турмушга чиқишга розилик берди:

Тузди ўшал навҳасини зор-зор,
 Деги:— умидим гулидин тугди хор,
 Миср Азизи эмас, ул Юсуфим,
 Ут ичига солдим ўзимни-ўзим.
 Буздим ото-оно уйини бори,
 Энди нетайин, боройин қай сори?..

Бироқ Зулайхо «тақдир»га кўникиб кетмайди, Миср Азизининг шон-шавкати ҳам, мол-давлати ҳам уни маҳлиё қилиб қўймайди. Зулайхо ўзини бахтсиз ва асира деб ҳисоблайди, шум «тақдир»га қарши исён кўтаради. Юсуфга бўлган меҳр-муҳаббат кундан-кунга зиёда бўлиб боради.

Зулайхонинг уринишлари натижа бермайди: Юсуфдан «сабр қилмоқ керак» деган сўздан бошқа тасалли кўрмайди. Ишқи тугайли Зулайхо таъна ва маломатлар остида қолади. Энди Юсуф унга шафқатсиз ва бағри тош бир киши бўлиб кўринади. Зулайхо Юсуфдан қасос олишга қарор қилади. Юсуф зиндонга солинади. Бироқ Зулайхо тезда қилмишидан пушаймон бўлиб, Юсуфнинг ҳажрида ўртанади.

Зулайхонинг бошига кўп кулфат ва мусибатлар тушади. Орадани қирқ йил ўтади. Зулайхо ҳамон Юсуфни бутун қалби билан севади. Энди Юсуф ҳам севгидан қайтолмайди, у Зулайхонинг висолига ошиқади, сабри тугайди. Бу орада Зулайхо ёшариб кетади. У Юсуфдан ўзини четга тарта бошлайди. Бироқ бу севгидан тониш ёки ноз-карашма бўлмай, Юсуфнинг қилмишларига бир жавоб эди. Зулайхо қирқ йил сабр қилди, Юсуф ҳам энди сабр синовидан ўтиши керак.

Оғир ва узоқ синовларни бошидан кечирган икки ёр охири висол оғушида бахтиёр бўлади. Зулайхо саргузашти севги ва садоқат ғалабаси билан якунланади. Зулайхо ўрта асрнинг даҳшатли тунги ситамларига гирифтор бўлади, лекин шунга қарамай, пировардида у бахт тонгига эришади. Бу дoston оптимизмининг муҳим ва асосий ҳалқаларидан биридир.

«Юсуф ва Зулайхо»да бош қаҳрамонлардан бошқа образлар ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар ҳам бор. Булар Яъқуб, ўн бир ака-ука, Мағриб шоҳи Таймус ва унинг хотини, Миср шоҳи Райён, Миср Азизи, Яман шоҳи, Хаббоз ва бошқалардир. Улардан ҳар бири дostonда қўйилган масалаларни ёритиш, воқеалар ҳалқаси ва конфликтларни вужудга келтириш ҳамда ҳал этишда маълум ўрин тутати. Ижобий ва салбий образлар ўзига хос хусусиятлари билан гавдаланадилар. Шоир уларнинг маънавий қиёфаси ва ташқи портрети-

тини, фаолияти ва хислатларини тасвирлайди, фантастик ва ҳаётий лавҳалар яратади.

Яъқуб

Яъқуб дostonда пайғамбар ва шоҳ сифатида тасвирланса ҳам, лекин у воқеалар ривожидан, асосан, ота сифатида муҳим роль ўйнайди. Яъқуб — меҳрибон ва мушфиқ ота. У фарзандларининг бахт-саодатини, аҳиллиги ва иноқлигини истайди. Ака-укалар ўртасида низо-адovat бўлмаслиги учун интилади, уларга насиҳат ва ўғит беради. Юсуфнинг бошига акалари кулфат солганини сезади. Бироқ уларга қарши шафқатсиз бўлолмайди, оталик меҳри голиб чиқади. Юсуфнинг ҳажри Яъқуб кўзини ожиз қилади, Ибн Ямнинг фироқи алам-мусибатини оширади. Юсуфнинг дарагини топиб шодланган отанинг кўзлари мунаввар бўлади, у ака-укаларни яраштириб, гина-адovatни тугатади. Бу жиҳатдан Яъқуб образи жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки феодал ўтмишда, жумладан, Дурбек яшаган даврда шаҳзода оға-инилар ўртасида тож-тахт учун қаттиқ кураш борар ва баъзан бошқа феодал ҳукмдорлар бу низо-адovatларни бартираф этиш, оға-иниларни аҳил қилиш ўрнига, ўз манфаати нуқтаи назаридан бирини ёқлаб, иккинчи бирига душманлик назари билан қарар, ихтилофларни чуқурлаштирар эдилар. Яъқуб мана шундай оталарга қарама-қарши қўйилади.

Оға-инилар

Дostonдаги воқеаларнинг асосий ва етакчи йўналишини Юсуф билан унинг акалари ўртасидаги зиддият ва кураш ташкил этади. Бу зиддият ва кураш дostonнинг бош конфликтидир. Воқеалар тугуни шу конфликт билан бирга тугилади, бирга ривожланади ва ечилади. Акалари Юсуфнинг гўзаллиги ва донолигига ҳасад ва ғайрлик билан қарайдилар. Улар Юсуф ота тахтининг меросхўри бўлиб қолмасин деб, Юсуфга чоҳ қазिशга киришадилар. Юсуф ва қариб қолган оталарининг бошига кулфат, мусибат соладилар. Мансабпараст акалар мунофиқлик, тухмат ва хиёнатдан заррача ҳазар қилмайдилар. Улар Юсуфни Молики Тожирга сотар эканлар, унга бундай дейдилар:

Дедилар: — Э хожан иск вяттиқод,
 Бандамиз эрур, ўзидур хоншод.
 Уч кеча-кундув қочиб эрди тамом,
 Қилгон экандур бу чоҳ ичра мақом.
 Эмдики топтуқ қилоли оми банд,
 Турфа гурезанда қул эрур лаванд.
 Бизга керакмастур анинг ҳеч иши,
 Борча сотармиз агар олса киши.
 Илики эгри, ўзи қочқоқ эрур,
 Борча ёмонлиқ ичида тоқ эрур...

Хусумат ва адovat Юсуфни қуллик азобларига гирифтор, Яъқубни эса ногирон қилади. Бироқ пировардида Юсуф бахтиёр, Яъқуб шод ва кўзи мунаввар бўлади. Акалар эса шармандаю шар-

мисор ва қилмишларидан пушаймон бўладилар. Шоир Юсуф акаларининг тақдири мисолида тож-тахтпараст шаҳзодаларни ва, умуман, феодал зодагонларни қаттиқ огоҳлантиради.

Шоҳлар «Юсуф ва Зулайхо»да бир неча шоҳ образи яратилган. Дурбек мамлакат ва халқнинг тақдирини подшоларнинг инсоф ва адолатига боғлар эди. Шоир «инсофли ва адолатли подшо» ҳақидаги орзуларини Мағриб шоҳи Таймус, Миср шоҳи Райён ва, хусусан, Юсуф образида мужас-самлаштиради. Дурбек яшаган давр учун бундай образларнинг яратилиши ижобий аҳамиятга эга эди.

Яман шоҳи мунофиқ, ҳийлагар ва шуҳратпараст феодал образидир. Райёнининг дастурхончиси Хаббоз эса тамагир, мансабпараст ва мол-давлат учун ҳар қандай разилликдан қайтмайдиган мунофиқ сарой амалдоридир.

Хотин-қизлар Дурбек хотин-қизларга ўрта асрнинг пешқадам инсонпарвари сифатида ёндашади. У она ва энага образи орқали Зулайхо образини янада тўлдиради, такомиллаштиради. Зулайхо орзу-армонини ҳам, алам-ҳасратини ҳам ўзига ўхшаш муштипар онаси ва энагасига айтади, улар Зулайхонинг қайғусига шерик бўлиб, сўз билан ҳам, имкони борича амалий иш билан ҳам унга мадад берадилар.

Миср Азизи Бу образ дostonдаги воқеаларнинг бир-бирига уланиши ва ривожланишида маълум роль ўйнаса ҳам, лекин у ижобий ёки салбий хислатлари билан мукамал гавдаланмайди. У қўшимча, воситачи бир образ бўлиб қолади.

Дostonнинг бадний қиммати ва тили «Юсуф ва Зулайхо» гоъвий мазмуни ва бадний қиммати билан ўзбек дунёвий адабиётининг муҳим ёдгорликларидан биридир.

Дурбекнинг санъаткорлиги аввало шундаки, у қадимги афсонавий сюжетга яшаган даврининг ҳаёт манзараларини, кишиларини ва айрим проблемаларини киритиб, оригинал дoston ярата олди. Дoston автори сюжет ва композицияда, образ ва характерлар яратишда, пейзаж ва портретда, бадний усул ва тил воситаларида катта муваффақиятга эришди, халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан моҳирлик билан фойдаланди, ўзбек адабий тилининг ривожига муносиб ҳиссасини қўшди.

«Юсуф ва Зулайхо» сюжети ва композицияси мураккаб бўлган асардир. Унда бир қатор воқеа ва саргузаштлар, кўпгина образлар берилди. Лекин шунга қарамай, дoston жуда енгил ва қизиқиб ўқилади. Даҳшатли Балх қамали тасвири билан танишганда китобхон ўзини гўё бир зумда қадимги Канъонда саёҳат қилиб юргандек, гоҳ ҳаётий, гоҳ афсонавий воқеаларга дуч келгандек ҳис қилади. Ҳақиқат билан ҳаёл, ҳаёт билан афсона гўё ёнма-ён тургандек ва баъзан бир-бирига аралашиб кетгандек кўринади.

Шундай бўлишига қарамай, китобхон дoston замирида XV аср бошлари тарихини, ҳаёт лавҳаларини, қора кучлар билан ёруғликка интилувчи эзгу ниятли одамлар ўртасидаги тўқнашувларни кўради. Дostonнинг муқаддимасидаги Балх қамали тасвири билан дoston воқеаларининг узвий боғлиқлигини тушунади.

Дostonдаги асосий воқеа Юсуфнинг саргузаштидир. Бошқа воқеа ва саргузаштлар у билан узвий боғланиб боради, уни тўлдирди ва такомиллаштиради. Қул хотин ва Башир воқеаси эса дostonдаги асосий воқеани мазмун ва бадий жиҳатдан бойитувчи параллел воқеа бўлиб қолади.

Юсуфнинг саргузашти унинг осойишта ва бахтиёр ҳаётини тасвирлаш билан бошланади. Бироқ бу осойишта ҳаёт узоққа чўзилмайди. Акаларининг Юсуфга қарши хусумати — асосий воқеанинг тугуни бошланади. Бу тугун мураккаблашиб боради, унга янги воқеа ва тугунлар қўшилади. Воқеалар замини кенгайиб, у Канъондан узоқ ва машаққатли йўлга, кейин Мисрга, Мағрибга, Яманга, яна Канъон ва Мисрга кўчади. Янги-янги воқеалар, можаролар содир бўлади, янги-янги кишилар пайдо бўлади. Бу воқеалар композициясини бир неча саргузаштлар чизиғи: Юсуф билан Яъқуб, Юсуф билан акалари; Яъқуб билан бошқа ўғиллари; Юсуф билан Ибн Ямин; Юсуф билан Зулайхо; Зулайхо билан Миср Азизи; Юсуф билан Райён ва бошқалар ташкил этади. Бу воқеалардан ҳар бирининг ўз тугуни, кульминацияси ва ечими бор. Юсуф билан Яъқуб воқеасининг тугуни Юсуфнинг ғойиб бўлишидан бошланади, Юсуфнинг азоб чекиши ва Яъқуб кўзининг ожиз бўлиб қолиши билан бу воқеа ўз кульминациясига кўтарилди. Тугун Юсуфнинг бахтиёр бўлиши ва Яъқуб кўзининг очилиши билан ечилади. Шундай қилиб, дostonдаги воқеалар гўё ҳар томонга шох отиб кетган дарахтга ўхшайди. Бироқ воқеалар дарахтининг илдизи ҳам, танаси ҳам Юсуф ва унинг саргузашти бўлиб қолаверади. Барча шохлар — воқеалар шу саргузаштдан ўсиб чиқади ёки унга келиб уланади.

Воқеалар ривожини билан бирга дostonдаги образлар ҳам кўпайиб боради, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, маънавий қиёфаси ўсади, ўзгаради. Дастлабки эпизодлар Яъқуб ва унинг ўғиллари иштироки билан чегараланиб қолади, кейин бирин-кетин Молики Тожир, Шоҳ Таймус, Зулайхо, Миср Азизи, Райён ва бошқаларнинг фаолияти, саргузашти бошланади. Буларнинг ҳар бири асосий воқеага нимадир қўшади, унинг мазмунини тўлдирди, янги вазият ва конфликтларни вужудга келтиради. Воқеалар ривожидан Зулайхо пайдо бўлиши билан дoston ишқий-саргузашт дostonи тусини олиб, барча кейинги воқеалар ривожидан у Юсуф билан бирга бош қаҳрамон сифатида етакчи роль ўйнайди.

Дostonнинг бошида гўзал ва ақлли, отаси ва акаларига ҳамда Ибн Яминга садоқатли йигит сифатида гавдаланган Юсуф курашлар ва синовларда чекинади, ожизлик қилади, кейин эса ҳу-

жумга отланади, забардаст бўлиб етишади, ошиқ сифатида ҳам, давлат арбоби сифатида ҳам камол топади. Зулайхо ҳам кураш ва синовларда чиниқади. Бошқа образлар ҳам такомиллашиб боради. Шoir айрим образларни муштарак хусусиятлари билан бирга, ўзига хос хусусиятлари билан ҳам гавдалантиради. Масалан, ошиқ сифатида Юсуф билан Зулайхонинг муштарак хусусиятлари бор, лекин улар ўз саргузашти, маънавий қиёфаси ва ички кечинмалари билан индивидуаллаштирилган образлардир. Хаббоз билан Соқийни олайлик. Булар бошда Райёнга суиқасд уюштирмақчи бўладилар, бироқ Соқий бундай мунофиқлик ва хиёнат йўлидан қайтади, хатосини тушунади ва бахтиёр бўлади. Хаббоз эса мунофиқлик ва хиёнатнинг қурбони бўлиб кетади. Подшоларнинг ҳар бири (Яъқуб, Таймус, Райён ва Яман шоҳи) ўзига хос хусусиятлари билан гавдаланади.

Дурбек қаҳрамонларининг портрети ва уларнинг руҳий кечинмалари тасвирига ҳам алоҳида эътибор беради. Масалан, Юсуф ва унинг оға-инилари таърифида бундай дейди:

Бир отодин ўн эдилар сар-басар,
Тенгри йўлида бориси раҳбар.
Бир онодин Юсуфу Ибни Ямин,
Икки қориндош эдилар, пок дин.
Юсуф эди ўртада чун шамъи жам,
Ўзгаси парвонау ул эрди шам.
Ўзгалари кавкабу ул моҳ эди,
Ўзгалари ходиму ул шоҳ эди.
Ўзгалари заррау ул офтоб,
Борча садаф, ул эди дурри хушоб.
Ўзгалари жисму ўшал жон эди,
Инсу малак юзига ҳайрон эди...

Муболаға ва ўхшатишларга тўла бўлган бу таъриф Юсуфнинг ҳусн-жамолда барча оға-инилари орасида тенги йўқлигини кўрсатади.

Худди шунингдек, шoir Зулайхонинг ҳам ҳусн-жамоли ҳамда билимдонлигини ўхшатиш ва муболағалар билан таърифлаб, бундай дейди:

...Бир қизи бор эрди, маҳи ховари,
Оразига шамсу қамар муштари.

Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Борча фунун бобида соҳиб камол.

Хосили умри эди ул шоҳнинг,
Оти Зулайхо эди ул моҳнинг¹.

Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари тасвири воқеаларнинг моҳиятини тўлароқ англашга, персонажларнинг маънавий қиёфаси

¹ Гулханий «Зарбулмасал»да Гунашбонуни тасвирлар экан, шунга монанд мисралар келтиради. Дурбек ҳам, Гулханий ҳам бу таъриф ва тасвирни ҳақ ижодидан олган бўлишлари керак.

билан янада яқиндан танишишга ёрдам беради. Юсуфнинг чоҳдаги кечинмалари, онаси қабри устида қилган нола-фигони, зиндондаги кайфияти, Зулайхонинг ҳижрон азоби ва бошқалар шулар жумласидандир. Юсуфнинг онаси қабри устида қилган нола-фигони бошига оғир кулфатлар тушган гуноҳсиз, лекин ожиз йигитнинг дард-аламини тўлароқ очиб беради:

Деди: «Аё мушфиқу зебо онам!
Куйди бу банд ичида мискин танам!
Гул билла зашжир эрур ҳамдамим,
Егай эдинг дунёда бўлсанг гамим.
Угри киби эгнимадур ёски шол,
Бу не аламдуру бу не дарду ҳол!
Банда дебон сотдилар охир мени,
Бош кўтариб кўргил, оном, бандани.
Дарду аламдур менга бас бе адад,
Вақтидур эндики қилсанг мадад».

Юсуфга тухмат ва маломат қилиб, уни зиндонга солдирган Зулайхо қилмишидан пушаймон бўлиб, ҳижрон аламида ўртанади, илож топиб Юсуфнинг овозини эшитиш билан ўзини овунтирмақчи, банддан озод бўлган Юсуфни узоқдан бўлса ҳам кўриш билан таскин топмоқчи бўлади. Шу сингари ўринлар Зулайхони садоқатли ва ҳароратли севувчи сифатида гавдалантиради. Юсуф фироқида Яъқуб чеккан азоб-изтироблар тасвири орқали эса шоир уни ўз фарзандини севувчи жигарпора бир ота сифатида тасвирлайди.

Дурбек воқеалар баёни, манзаралар ва қаҳрамонларнинг саргузашти тасвирида турли хилдаги бадийи устуллардан фойдаланган. Дурбек айниқса қаршилантириш — контраст усулининг моҳир санъаткоридир. Достондаги воқеалар яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият ва курашларга асосланган. Шоир бу усул ёрдами билан бир-бирига қарама-қарши ҳодиса, ҳолат ва характерларни тўлароқ, жонлироқ қилиб тасвирлашга эришади. Агар шоир қамал қилинган Балх шаҳри тасвирининг ўзини бериб, шаҳарни унинг ташқариси билан чоғиштирмаганда, уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаганда эди, қамал тасвири тўла чиқмас ва бунчалик таъсирли бўлмас эди. Юсуф билан акаларининг, Соқий билан Хаббознинг характери ҳам мана шу усул воситасида тўлароқ очилади. Шоир қаршилантириш усулидан пейзажда ҳам фойдаланади. Баҳор айёми, ҳамма ёқ чамандай кўркам. Бироқ Юсуф акаларининг шум ниятлари табиатнинг бу кўркига зид бўлиб тушади. Юсуфнинг кулфатлари мана шу баҳор айёмида бошланади. Баҳор фони Юсуф акаларининг мунофиқлигини ҳам, Юсуфнинг кулфатларини ҳам тўлароқ ва таъсирлироқ тасвирлашга ёрдам беради.

Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратишда фақат ёзма адабиётнинг эмас, балки халқ оғзаки ижодининг традиция ва

санъаткорлик маҳоратидан ҳам кенг фойдаланди. У сюжет ва композицияни халқ ижоди асарлари, айниқса халқ достони ва эртақларидагидек тузди, воқеа ичида воқеалар берди, уларни асосий воқеа чизиғи атрофига уюштирди. Шоир халқ ижодига хос мотивларни ўз достонига маҳорат билан киритди. Масалан, халқ асарларида туш кўриб бир-бирини севиб қолиш мотиви кўп учрайди. Бу мотив ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларидагина эмас, балки шаклар эпоси «Зариadr ва Одатида» даёқ кўринади. Юсуф ва Зулайхо ҳам бир-бирларини туш кўриб, севишиб қоладилар. Зулайхо Миср Азизига теккандан кейин ҳам у фақат Юсуфни севиди, чунки у Юсуф ишқига алақачонлар гирифтор бўлган эди.

«Юсуф ва Зулайхо» достонида, халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, қаҳрамонлик мотивлари ҳам кенг ўрин олган. Бу жиҳатдан айниқса Юсуф билан акаларининг жанги, Юсуфнинг ёш ўғли Мешомнинг майдонга чиқиб, катта паҳлавонларни — амакилари Яхудо ва Шамъунни енгиши жуда характерлидир.

«Юсуф ва Зулайхо»даги бошқа бир қатор фантастик тасвирий ўринлар ҳам халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири билан вужудга келди. Халқ оғзаки ижоди асарларида эгри билан тўғрини, ҳақ билан ноҳақни ажрим қилувчи «асбоблар», «воситалар» берилди. Худди шунга ўхшаш, Юсуф ҳам гапирувчи жом орқали акаларининг ёлғонини фош қилади.

Дурбек халқ оғзаки ижоди мотивлари билан бирга халқ мақоллари ва таъбирларидан ҳам ўринли фойдаланиб, ўз достонининг гоёвий-бадий қимматини оширади. Достонда халқ мақоллари ва таъбирлари асосида яратилган мисралар хийла кўп учрайди:

Гул тилаган хор жафосин чекар,
Кимки асал олса, ариси тегар.

Гарчи ушолгани уласа бўлур,
Лек ўшал ўрнига тугун қолур.

Эр кишининг сўзи керак бўлса бир,
Шоҳу ғани бўлса у, хоҳи фақир.

Сабр билан тенгру берур коми дил,
Сабр қилу сабр қилу сабр қил

ва бошқалар.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони учун маънавий ва бадий манбалардан бири бўлди, унинг гоёвий-бадий қимматини, халқчилик руҳини оширди.

Юсуф ва Зулайхо арузнинг сариё баҳрида (муфтаилун муфтаилун фоилун) ёзилган. У ўзбек классик адабиётидаги бошқа достонлар каби маснавий шаклида қофияланган.

«Юсуф ва Зулайхо» ўзбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Дурбек форс-тожик тилида ижод қилиш традициясига эргашмади, балки ўз она тилининг ҳомийси ва жарчиси

бўлди, бу тилда муваффақият билан йирик ва гўзал эпик дoston яратди. Дурбек дostonида форс-тожик тилининг маълум таъсири (лексика ва жумла тузилишида) бор, лекин шунга қарамай, дoston XV аср бошларидаги халқ жоли тилига жуда яқиндир. Орадан беш ярим аср ўтган бўлишига қарамай, бу дoston тили жиҳатидан ҳозирги куннинг китобхони учун у қадар кийинчилик туғдирмайди.

Хотима

Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» дostonи билан ўзбек дунёвий адабиётида янги бир саҳифа очди. Бу дoston диний-мистик адабиётга қарши дунёвий адабиётнинг ilk йирик муваффақиятларидан бири бўлди.

«Юсуф ва Зулайхо» Дурбекдан кейин ҳам ўзбек, тожик ва бошқа халқлар адабиётида қайта-қайта ишланди ва ҳар бир ёзувчи ўз даври эҳтиёжи ва дидига мувофиқ янги-янги дostonлар яратди. Улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий «Юсуф ва Зулайхо» дostonини ёзди. Бу дostonни атоқли шоир, тарихчи ва таржимон Муҳаммад Ризо Огаҳий (XIX аср) ўзбек тилига таржима қилди. Шоир Нозим Ҳиравий (XVII аср) «Юсуф ва Зулайхо» дostonини яратди. Ўзбек ва тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бўлган Ҳозиқ (XVIII — XIX асрлар) ҳам форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайхо» асарини яратди. Булардан ташқари, ўзбек ёзувчиларидан Андалиб ва Хиромий ҳам ўз «Юсуф ва Зулайхо»ларини яратдилар, шу мавзуда XIX аср шоири Олим Девона «Равзан асрор» («Сирлар боғи») дostonини ёзди¹. Уйғур ёзувчиларидан Мулла Юсуф Ёрқандий 1791 йилда «Юсуф ва Зулайхо» дostonини битди.

Ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода 1915 йилда яратган «Қироат китоби»да «Юсуф ва Зулайхо»нинг сюжетини содда тил билан қисқача ҳикоя қилади.

Шундай қилиб, «Юсуф ва Зулайхо», бошқа халқлар адабиётида катта ўрин олгани каби, ўзбек адабиёти тарихида ҳам салмоқли ўрин тутди, унинг тараққиётига хизмат қилди.

¹ Қаранг: Б. Валихўжаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1974, 124—145-бетлар.

ҲАЙДАР ХОРАЗМИЙ

Ҳайдар Хоразмий XIV асрнинг охирлари ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли шоирдир. У лирикаси ва «Махзанул-асрор» дostonи билан ўзбек адабиёти ва адабий тилининг ривожига ҳисса қўшди, форс-тожик тилидаги шеърлари билан ҳам адабиёт аҳллари томонидан эътироф этилди.

Ҳаёти
ва фаолиятига доир

Ҳайдар Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумот сақланиб қолган. Бу шоир ҳақида Навоий «Мажолисун-нафоис» ва «Муҳокаматул-луғатайн»да, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкиратуш-шуаро»да баъзи бир маълумотлар берадилар, уни таърифлайдилар. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да Ҳайдар Хоразмийни «хуш таъб» шоирлардан бири сифатида уни Амирий, Атоий, Яқиний, Саккокий ва бошқалар қаторида зикр этиб ўтади, «Мажолисун-нафоис»да «Султон Искандар Шерозий» фаслида туркигўй шоир сифатида тилга олиб, бир байт маснавийсидан («Махзанул-асрор»идан) мисол келтиради. «Султон Искандар Шерозий ҳам,— дейди Навоий,— (Темурга) набирадур. Салтанат такаммулини, дерларким, салотиндин ози онча қилмиш бўлғай. Етти ё секкиз йиллик салтанатида гўёки уч ганж топибдур. Мавлоно Ҳайдар туркигўй анинг модихи (мадҳчиси) экандурким, бу анинг маснавийсидин дурким:

Ҳиммат элдур, яди байзо деган,
Эр нафасидур дами Исо деган.

Султон Искандарни дерларким, таъби назмға мойил эрди ва бу туюқин андин нақл қилурларким:

«Тўлуи ойға нисбат эттим ёруми,
Ул хижолатдин кам ўлди ёруми.
Тори мўюнғнинг закотин мен берай,
Ё Мисрни ё Ҳалабини ё Руми».

Навоийнинг бу маълумотлари Ҳайдар Хоразмийнинг Султон Искандар саройи билан алоқада бўлгани, туркигўй шоирлардан «хуш таъб» сифатида танилгани ва эътироф қилинганини кўрсатади.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкиратуш-шуаро»да Ҳайдар Хоразмий ҳақида бундай дейди: «Аз фузало ва шуаро Мавлоно Ҳайдар буда, ки дар турки ва форси ашъори малиҳу писандида дорад ва жавоби «Махзанул-асрор»и Шайх Низомий ба турки ба номи амирзода Искандар пардохта»— «Фузало ва шуародан Мавлоно Ҳайдар эдиким, туркий ва форсийда гўзал ва диққатга

сазovor шеърлари бор ва Шайх Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига жавоб битиб, уни амирзода Искандар номига атаган».

Ҳайдар Хоразмий лирик мероси сақланиб қолмаган ёки номаълум қолиб келмоқда. Ундан бизга қадар Низомий Ганжавийнинг (1141 — 1209) «Панж ганжи»га кирган биринчи достони «Махзанул асрор»дан илҳомланиб ва унга жавобан битган шу номдаги дoston етиб келган. Бу дostonдаги айрим сатрлар шоирнинг биографияси ва ижодий фаолияти ҳақида айрим маълумот ва ишоралар беради. Ҳайдар асли Хоразмдандир. Унинг Ҳайдар Хоразмий деб аталиши ҳам шу боисдан. У қачонлардир Форс вилоятига келган. Бирмунча вақт, Навоий ва Давлатшоҳ таъкидлаганларидек, Султон Искандар ҳузурда бўлган, унинг сарой шоири сифатида хизмат қилган. Султон Искандар бирмунча маърифатпарвар амирзодалардан бўлган, ўз атрофига, илм, санъат ва адабиёт ахллари-ни тўплаган, ўзи ҳам шеърят билан шуғуланган. Ҳайдар Хоразмий фаразан 1409—1414 йиллар орасида «Махзанул асрор» дostonини яратган. Мусофирлик машаққатларими ёки бирор ҳодисотми «Махзанул-асрор»да, жумладан унинг муқаддимасидаги «Мусаннифнинг ҳасби-ҳоли»да мунгли ва аламли мисраларни вужудга келтирган. Бир неча сатр:

Бир неча гам бирла эдим ҳамнафас,
Муинсу дамсоним ул эрдию бас.
Кўз ёшидин бодл, бағирдин кабоб,
Дарди дилим нуқлу, фиғоним рубоб...
Умр ўтуб, кўрмайиң уйқуда туш,
Нолаларимдин уюмай қурту қуш.
Чархи фалак ташна бўлуб қонима,
Дуняйи дун қасд қилиб жонима.
Сабр биносини бақуллаий бузуб,
Ҳосили йўқ умрдин уммид узуб...

Бироқ бу ва шунга монанд бошқа мисраларни конкретлаштириш, махраждан чиқариш имкониятига эга эмасмиз.

Ҳайдар Хоразмий адабий фаолиятининг давоми ва итмоми, унинг бошқа асарлари маълум эмас. Биз унинг адабий мероси ва ўзбек классик адабиётида тутган ўрни ҳақида фақат «Махзанул-асрор» дostonи ва адабиёт ахллари-нинг маълумоти ҳамда баҳоси асосидагина фикр юрита оламиз.

«МАХЗАНУЛ-АСРОР»

Нусхалари
ва ўрганилишига доир

«Махзанул-асрор»¹ фалсафий-таълимий дostonдир. У улўғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг шу номдаги дostonидан илҳомланиб, баҳраманд бўлиб, унга жавоб тарзида битилган.

¹ Дostonни Навоий ва Давлатшоҳ жанрига қараб маснавий (дoston) деб юритиб, конкрет номини аташмаган. Айрим манбаларда, масалан, луғатларда

«Махзанул-асрор»нинг бир неча қўл ёзма нусхаси етиб келган. Улар Лондон, Париж, Вена, Қозон ва бошқа жойлардаги китоб фондларида сақланади ва шу жойларнинг номи билан бирга айтилади. Шулардан Лондон нусхаси деб аталган Британия музейида сақланаётган нусха 1508 — 1509 йилларда Ҳиротда кўчирилган.

«Махзанул-асрор» XIX асрда бир неча бор нашр этилган. Вена нусхасидан олиб унинг айрим парчаларини рус туркшуноси И. Н. Берёзин «Турк хрестоматияси»га (том I, Қозон, 1857) киритган эди. Қозон университетининг профессори И. О. Готвальд Қозон ва Вена нусхалари асосида уни 1858 йилда нашр этади. Эски уйғур ёзувида кўчирилган Париж нусхаси асосида унинг 9 қисмини француз шарқшуноси Паве де Куртейль 1882 йилда Парижда «Меърожнома» билан биргаликда оммалаштиради ва ҳоказо. Бу асар ва унинг муаллифи ҳақида Ч. Рьё, К. Броккельман, В. В. Радлов ва бошқа шарқшуносларнинг асарларида маълумот ва қайдлар бор.

«Махзанул-асрор» тил ёдгорлиги сифатида тилшунос олимларнинг, луғат муаллифларининг диққат-эътиборини жалб этган. Бу асар XVI асрда яратилган «Бадойиул-луғат», «Абушқа», XVIII асрда тузилган «Мабонул-луғат», шунингдек XIX аср олимлари Фатҳ Али Қожар ва Шайх Сулаймон Афандий луғатларидан сезиларли ўрин олган.

«Махзанул-асрор» бадий ёдгорлик сифатида совет олимлари (Е. Э. Бертельс, Х. Зарифов, А. Абдуғафуров, Б. Валихўжаев, Э. Рустамов, Ж. Шарипов, А. Ҳайитметов ва бошқалар) томонидан ўрганилди. «Махзанул-асрор» ҳақида адабиётшунос Н. Абдуллаев махсус тадқиқот олиб бориб, унинг қиёсий текстини тузди, Низомий достони билан қоғиштириб таҳлил этиб, кандидатлик диссертациясини ёзди (1974).

Ҳайдар Хоразмий
ва Низомий
Ганжавий

Улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий «Панж ганж»и билан Шарқ халқлари эпик поэзиясида янги давр бошлаб берди. Хамса ёзиш ёки Низомий «Хамса»сининг айрим дostonларига жавоб ёзиш катта адабий анъанага айланди. Шу анъананинг меваси сифатида XIV асрда Қутбнинг эркин таржимаси «Хусрав ва Ширин» вужудга келган бўлса, XV асрнинг бош-

у «Махзани Ҳайдар», «Китоби махзанул-асрор» деб айтилади. Н. Абдуллаевнинг фикрича, дostonнинг 3- бобидаги:

«Махзани асрор — бу рамз эрди, бил,
Нотиқа бу кўзгудин ўтронди тил»

байти уни «Махзанул-асрор» номи билан юритишга хизмат қилган. Шарқ халқлари адабиётида бир неча муаллифнинг ўз асарини бир ном билан аташи бир одат эди.

ларида Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига жавобан шу номдаги достонини яратди. Низомийнинг улуғ ижодий даҳоси, унинг буюк санъати Ҳайдар Хоразмийни ўзига мафтун этди. Гуё кўз олдида Низомий гавдаланади, уни дoston ёзишга ундайди, далда беради. У Низомий дostonи каби дoston яратишни орзу қилди. Катта синовга киришди:

...Ақл тенгиз эрдию андеша кел,
Уртасида гавҳари маъни шохон.
Жон тиши бирла қазиб ул қопин,
Қилдим узуб¹ гавс бу уммонин.
Ул киши қўйгай чу Низомий бу ганж,
Қазғана олғай гуҳари даст ранж.
Йўқ эса ҳар муфласи бедастгоҳ,
Ҳеч топа билгайму бу махзанга роҳ...

У Низомийдан илҳом ва мадад олади, унинг тафаккури ва санъаткорлигидан баҳраманд бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳайдар Хоразмий дoston муқаддимасида айтган эди:

Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдан олиб чошни.
Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маънисидин ярлуқу бурҳон топиб.

Ҳайдар Хоразмий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашган сўз санъаткорларидан биридир. У «Махзанул-асрор» дostonини яратишга киришар экан, эски ўзбек тилининг бойликларидан кенг фойдаланиш, унинг қудрати ва кўркини намоиш қилиш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у ўзига хитобан:

Турки зуҳуридир очунда бу кун,
Бошла улуг йир била туркона ун.
Рост қил оҳанги навоу ҳижоз,
Туз ётуғон бирла шудурғуни соз.
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлгу била кўкла қубуз,—

дейди. Ҳайдар Хоразмий ўз олдига икки катта вазифа қўйган эди: Низомий дostonига жавобан дoston ёзиш ва уни туркий — эски ўзбек тилида яратиш. У бу икки вазифани ҳам муваффақият билан адо этди.

Икки дoston Низомийнинг «Махзанул-асрор» дostonи фалсафий-таълимий дostonдир. У 59 бобдан ташкил топган бўлиб, 18 боби муқаддимадир. Дostonнинг асосини 20 мақолат, 20 ҳикоя ташкил этади, дoston хотима қисми билан тугалланади. Мақолатларда шоир яшаган даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалари ҳақида фикр юрита-

¹ Узуб — юзиб, сузиб.

ди, ҳикматли ўғит беради, гуманизм ғояларини илгари суради, феодал-клерикал муҳитнинг бир қатор иллатларини танқид қилади. Мақолатлардан кейин шоир кичик ҳажмли бирор ҳикоя келтиради. Бу ҳикоялар мақолатлардаги масалаларни чуқурроқ ёритиш ва хулосалар чиқаришга ёрдам берадиган бир кўرғазма вазифасини бажаради ёки навбатдаги мақолатга ўтиш учун бир восита — кўприк бўлиб хизмат қилади.

Мақолатларда шоир адолат, мамлакатни бошқариш ва халққа муносабат, золим подшоёлардан шикоят, меҳнат ва унинг фойдаси, кишиларга яхшилик қилиш ва қийинчиликлардан қўрқмаслик, рашк ва ҳасаднинг зарари, саховатнинг фойдаси, бахиликнинг ёмон оқибати ва бошқалар ҳақида даврининг улуғ мутафаккири сифатида фикр юритади. Низомий меҳнатни ҳаётнинг асоси, ҳалол турмушнинг калити деб ҳисоблайди. Шоир мамлакатнинг ободлиги ва халқ осойишталигини давлат бошлиқларининг фаолияти ва хатти-ҳаракатига боғлайди. Унинг фикрича, давлат бошлиқлари адолатли ва маърифатли кишилар бўлса, мамлакат ободлашади, эл-юрт фаровон ва осойишта яшайди. Шунга кўра, у давлат бошлиқларини адолатга чақиради, одил ва золим подшоёлар ҳақида ҳикоялар келтиради. Ануширавон ҳақидаги ҳикоя шулар жумласидандир.

Ануширавон овга чиқади. Вазири билан бир хароба қишлоққа келади. Подшонинг диққатини сайраётган икки бойқуш жалб қилиб қолади. Подшо вазирдан: «Сен қушларнинг тилини биласан, улар нима деб сайраяпти?», деб сўраб қолади. Шунда вазир:

Бу қушлардан бири ўз қизини иккинчисига бермоқчи бўлиб, бунинг эвазига ундан шу қишлоққа ўхшаш бир неча хароба талаб қиляпти, иккинчи бойқуш унга жавобан: «Сен бу ҳақда асло ўйлаб ўтирма, «Агар подшоҳимиз шу бўладиган бўлса, кўп ўтмай бундай харобалар шунчалик кўпаядими, мен сенга юз минглаб бундай хароба қишлоқларни бераман деяпти»,— деб жавоб беради.

Бу гапдан қаттиқ хижолат бўлган Ануширавон зулм қилмасликка, одил бўлишга қарор қилибди, ва, ниҳоят одил подшо бўлиб шуҳрат қозонибди. Бошқа ҳикоялар ҳам ҳажман кичик, лекин ғоятда мазмунли, мароқали ва ибратлидир. Уларни кўпинча шоир халқ ижоди материаллари асосида ишлайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар, халқ иборалари, дoston мазмуни ва бадий моҳиятини оширади, тилини жиловлайди. «Махзанул-асрор»нинг жуда кўп мисралари ҳикматли сўзлар каби янграйди. «Махзанул-асрор» арузнинг сарё баҳрида ёзилган (муфтаилун муфтаилун фоилун).

Ҳайдар Хоразмиининг «Махзанул-асрор»и ҳам Низомий дostonи каби фалсафий-таълимий асар бўлиб, жанр хусусиятлари, композицияси ва бошқа жиҳатлари билан Низомий дostonига яқин

туради. Вазн масаласига келсак, у ҳам Низомий достони каби сарё баҳридадир (сарёи мусаддаси матвий макшув). Ҳайдар Хоразмий достони Низомий достонидан хийла кичик бўлиб, у 615 байтни ўз ичига олади. Достон 23 бобдан ташкил топган. Шундан 7 боби муқаддима бўлиб, у худо, пайғамбар ва халифалар ҳақидаги анъанавий боблар ҳамда Султон Искандар мадҳидан иборат. Қолган 16 боби достоннинг асосий қисми. Бу боблар мавъиза (ўғит-насихат), мақолат ва ҳикоятлардир. Низомий достонидан фарқли ўлароқ, киритилган мавъиза ҳам жижҳатидан жуда муъжаз бўлиб, ҳикматли сўзлар тарзидадир. Мақолатлар тематик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, мазмунан Низомий мақолатларига яқинлари ҳам, тамомила янгилари ҳам бор. Шунингдек, ҳикоятларда айрим ўхшаш ва янги оригинал образлар бор.

«Махзанул-асрор» Ҳайдар Хоразмийни тараққийпарвар мураббий ва истеъодли шоир сифатида гавдалантиради. Шоир ўзининг эстетик ва ахлоқий-таълимий қарашларини ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган мисраларда моҳирлик билан мужассамлаштиради. Уз даври эстетик қарашларига маълум ҳисса қўшган Ҳайдар Хоразмий сўзга киши тафаккурини, унинг фазилати ёки нуқсонини ифодаловчи бир восита деб қарайди, сўзнинг маъноси билан шаклини узвий бирликда олади ҳамда мазмундор ва завқ-шавқ бағишловчи сўзни (бадий сўзни), унинг қудратини таърифлайди, улуғлайди:

...Улки билур сўз гуҳари қийматин,
Сўзда топар сўзлагучининг отин.
Аҳли назар шевасини сўз билур,
Нури басар мевасини сўз билур...
Умр гаронмоя чу бўлғай талаф,
Сўз дуру сўз дунёда қолғай халаф...
Сўзда керак маънию маънида завқ,
Сўзлагучида сўз учун дарду шавқ.

Ҳайдар Хоразмий ахлоқ-одоб ҳақида тараққийпарварлик фикр-мулоҳазаларини илгари суради, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади. У кишиларни яхши хулқ-одобга эга бўлишга, жамиятга фойда келтириш, мурувватли ва ҳимматли бўлишга чақиради, ҳимматсиз ва саховатсиз кишиларни қаттиқ қоралайди:

...Бой дагулдура дирами бор эса,
Фақр ғанийдура карами бор эса...
Ярим аёқ ошқи топарсен насиб,
Ярмини берки есун бир ғариб.
Меъда тамуғиким эрур душманинг,
Қонмағусидур агар ичса қонинг.
Одам атангонға мурувват керак,
Орифу омиёға футувват керак.
Сарвдек озода бўлу росткор,
Ё ўрику олма бикин мевадор.

Нафъ текур барчага ёмгир бикин,
 Ё тенгиз ўртасида жўмдур бикин.
 Бордур бермас, не едур, не ер,
 Ўзи бирла гўргаму элтур, не дер?!
 Эр кишига ҳиммат агар бўлса ер,
 Оқибатул-амр муродин топор,

У нон тепкилик, андишасизликни қаттиқ қоралайди. Жумладан, ўгит бериб:

Ошин ичиб, ўтини сўндирмангиз,
 Суфра бошидин иясин сурмангиз,—

дейди.

Шоир тажрибага, катталарнинг ҳаёт йўли ва тажрибасидан ўрнак олиш, тегишли хулоса чиқаришга, ўз фаолиятига танқидий қараб, хато ва нуқсонларини тугатишга алоҳида эътибор беради, тажрибани мураббий деб ҳисоблайди:

Қимгақим иш бўлмаса пеш уфтод,
 Ҳеч иши ҳеч иш била топмас кушод.
 Тажрибасиз эрмудур, эй ҳамнафас,
 Тажрибадур эрга мураббию бас.

Мураббий санъаткор кишиларни тўғри бўлишга, ҳалол ва инсофли бўлишга йўллайди:

Ростлиқ устинда тарозуни туз,
 Ростлиқ асбобини сақла тўкуз...
 Арратек эт баэл кейин — илгари,
 Теша бикин йўнма ўз-ўзунг сари.

Тўғри бўлиш ва рост сўзлаш кишининг энг аъло сифатидир. Киши ташқи қиёфаси, кийим-кечаги билан эмас, балки маънавий бойлиги, хулқу карами билан мақтовга сазовордир. Чунки:

Ҳар неча тўн бўлса тура упранур,
 Упрамагон хулқу карам тўнидир.

Ҳайдар Хоразмий меҳнат ва меҳнат аҳлини улуғлайди, «Эр керак эмгак била топса ҳузур», «Эр киши эмгакта тетикроқ бўлур» деб меҳнатнинг فايзи ва хосиятини таърифлайди, хусусан деҳқончиликка муҳаббат ғоясини илгари суради:

Тўкмаса деҳқон арақи пой, бил,
 Емишининг фойдасин топмас эл.
 Тарбияту саъй қилур боғбон,
 Тога бўлур, мева берур бўстон.

Шунингдек у косиб-ҳунармандларни ҳам ҳалол меҳнат қилувчи, меҳнати билан мўъжиза яратувчи, кишиларнинг эҳтиёжини таъминловчи, шу билан бирга, худди бир санъаткордек эл-юртга завқ-шавқ бағишловчи кишилар сифатида таърифлайди.

Ҳайдар Хоразмий шеърӣ ҳикоянинг моҳир санъаткорларидан биридир. У кичик ҳажмли ҳикояларда катта ва муҳим бўлган бирор темани ёритишга, характерли образ ва портретлар яратишга муваффақ бўлади.

Ҳайдар Хоразмий ҳикояларида биз Ҳотами Той, Баҳлул, Маҳмуд Ғазнавӣ, Сулаймон, Ёқуб ва Юсуф каби анъанавӣ образларни, шу билан бирга, янги — ҳаётӣ образларни кўрамиз. Янги ҳаётӣ образлар жиҳатидан қараганда айниқса бева хотин ва савдогар — дўқондор ҳақидаги ҳикоя диққатга сазовордир. Ҳикояда шоир бир кичик воқеа орқали муҳитининг ҳаётӣ, реалистик манзарасини тасвирлашга, савдогарларнинг ҳаннотлиги ва инсофсизлигини фош этишга эришган. Бева хотин икки ҳафта машаққат чекиб яхши бўз тўқийди. Унинг бўзини дўқондор ёмон, дағал, сифатсиз, нурсиз деб ерга уриб, газидан ҳам юлиб қолиб, эрзимаган пулга сотиб олади ва бошқа бўзларни ёқтирмаган харидорга ҳалиги хотиннинг бўзини мақтаб-таърифлаб катта пулга сотиб юборади. Шоир сўзи билан айтганда «қилин ёрувчи» бу савдогар «Унга кепак, сиркага сув қотғучи» юлғичлардан эди.

Бу ҳикоя воқеаси Кўфада содир бўлади. Эҳтимол, шоир ўзи гувоҳ бўлган воқеани ҳикояга асос қилиб олгандир. Ҳикоя қаттиқ социал контраст, конфликт асосига қурилган. Бева хотиннинг аҳволи эксплуатация ва ҳақсизлик ҳукмрон бўлган замоннинг даҳшатини кўз ўнгимизда гавдалантириб, мискинларга, бева-бечораларга нисбатан ачиниш туйғусини туғдиради. Мана хотиннинг нола-фигон аралаш илтижоси:

Дедиким: Эй хожаи соҳиб карам,
 Чархи фалак гардишидин ема ғам.
 Тулману бечоран соҳиб аёл,
 Ожизу мискину пароканда ҳол.
 Саъй қилиб бердим ики ҳафта жон,
 То санга келтурдум ани бу замон.
 Бир сурук ўғлон ушогим хору зор,
 Йўлга боқиб, телмирадур интизор,
 Ҳарне десаиғ, тенгрига солдим сени,
 Ҳарне баҳо бўлса узотғил мени.

Бева хотиннинг арз-ҳоли, зор-таваллоси дўқондор қалбини юмшатмайди. Балки у одатдагидек унинг бўзини арзон-гаровга олади:

Газ била ҳам келтуруб ул бўзни кам,
 Берди анга хожа бир-икки дирам.

Қолган ҳикоялар ҳам ғоявий-бадӣӣ мароқли бўлиб, улардаги образлар орқали адолат, инсоф, садоқат, ҳиммат ва бошқа олижаноб ғоя ва сифатлар тарғиб қилинади, шафқатсизлик, инсофсизлик, бахиллик, ҳимматсизлик каби ҳислатлар қаттиқ

танқид қилинади. Ҳикоялар Ҳайдар Хоразмиёни кичик эпик жанр — ҳикоя ва тамсилнинг моҳир санъаткорларидан бири сифатида гавдалантиради.

Хоти́ма «Махзанул-асрор» ўзбек шеърлятида эпик адабий хилда асар яратиш бобида катта тажриба бўлди. У Қутбнинг «Хусрав ва Ширин»идан кейин Низомийнинг «Панж ганж»ини таржима қилиш ёки унга жавобан янги дostonлар яратиш йўлида катта тажриба бўлди. Ҳайдар Хоразмиё «Махзанул-асрор» билан, бир томондан, ўзбек ва озарбайжон адабиётининг ўзаро алоқаларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган бўлса, иккинчи томондан, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса қўшиб, Навоий каби улур санъаткорнинг етишиб чиқишига маълум замин тайёрлаган шоирлардан бири бўлди.

АТОИЙ

Атоий XV асрнинг биринчи ярмида етишган Ҳаёти ва фаолияти истеъдодли лирик шоирдир. Атоийнинг асл ва тўла номи, туғилган ва вафот этган йиллари аниқланган эмас. Шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида унинг ўз девони ва Алишер Навоийнинг айрим асарларида баъзи маълумотлар бор.

Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да мана бундай дейди:

«Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит¹ киши эрди. Ўз замониде шеъри атрок² орасиде кўп шуҳрат тутти. Бу матлаъ анинг-дурким:

Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуқлукидин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбғинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона³ айтур эрди. Қофия аҳтиёжиға муқайяд эмас эрди. Қабри Балх навоҳи-сидадур».

Юқориде номи зикр этилган Исмоил ота ҳақида Навоий «Насойимул-муҳаббат»да қуйидагиларни ёзади: «...Исмоил ота... зоҳиран Хўжа Аҳмад Яссавий... нинг Иброҳим ота отлиғ инисининг ўғлидир... Еши юзга яқин ва авлоди ўн етти ё ўн саккиз бор эрди. Авлоди орасидин Исҳоқ отани ўз қойим мақоми қилиб оламдан ўтубтур...» Хусайн Воиз Кошифий «Рашаҳот» асарида Исмоил отанинг Хузиёнда (Тошкент билан Сайрам ўртасидаги қадимги вилоят) туғилгани ва Аҳмад Яссавийнинг тасаввуф оқими-ни давом эттирувчилардан бўлганини айтади.

Ўз шажараси билан Аҳмад Яссавий авлодидан бўлган Атоий тасаввуф тарғиботчилари бўлган реакцион шайхлар — оталар изидан бормади, балки дунёвий ишлар билан шугулланди. Навоий сўзи билан айтганда, «хушхулқ» ва «мунбасит» киши бўлиб етишди, «туркона» шеърлар битиб, «атрок» орасиде шуҳрат қозонди ва бадбин шайх-зоҳидларга қарши шафқатсиз курашди.

Атоий ўз даврининг етук олим ва фозилларидан биридир. Унинг шеърларида биз фаннинг турли соҳаларига доир хилма-хил маълумотларни, Искандар, Жамшид ва Кайковус каби ўнлаб тарихий номларни, турли географик атамаларни, кўпгина бадий асарлар ва Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Вомиқ, Узро, Юсуф,

¹ Мунбасит — шод-хурсанд, таниқ чеҳрали. ² Атрок — туркий тилда сўзловчилар. ³ Туркона — содда, равон.

Зулайхо, Гул ва Наврӯз каби қаҳрамонларнинг номини ва бошқаларни учратамиз. Ўзбек ва форс-тожик классик адабиёти билан яқиндан танишиб, унинг традиция ва тажрибаларидан таълим олган Атоий халқ поэзиясини, турли хил қиссаларни ҳам севиб ўрганди ва қиссахонларнинг йиғинларида қатнашди. Бунга, жумладан, унинг «Қиссасин» радифли шеъри далил бўла олади.

Илм-маърифат ва бадий ижодиёт билан шуғулланган Атоий Балхдами, Ҳиротдами, қаерда яшамасин, «сарою коху айвон ҳоҷат эрмас» ва «тортма оту тўн учун бу тўққуз айвон миннатин» деб фақирона ҳаёт кечирди. Унинг

Айб этма агар қилса кўнгил нолау зори,
Васлинг ҳавасинда чу менинг зўру зарим йўқ

каби мисралари, шубҳасиз, ўз шахсий ҳаёти билан ҳам боғлиқдир. Бироқ шоирнинг қалби ва табиати бой, унинг ҳар қандай олтину дурлардан ҳам қимматлироқ ижоди — гўзал шеърлари бор. Шунга кўра, шоир бундай дейди:

Қулоқ солсанг Атоий сўзларига,
Нисор эткай санга бу дурри манзум.

Ҳаётни севган ва шодлик-қувноқлик излаган шоир золимларнинг зулмини, инсофсиз ва разил кишиларнинг жирканч кирди-корларини кўриб қаттиқ эзилади, қайғуради. Турли хил алам ва машаққатлар «файласуфу оқил» шоирни «мажнуни шайдо» ҳолига келтиради:

Туно кун бир файласуфу оқиле кўрган киши,
Илғой олмайдур бу кун Мажнуни шайдодин мени.

«Хуштур кишига бўлса муқим ўз ватанида»,— деган Атоий гам-аламларини тарқатиш ва таскин топиш учун шаҳарма-шаҳар кезишга мажбур бўлади:

Чун сифлалар насиви бўлубтур Ҳироту Тун чун,
Кел, хирқа кий, Атоий, равон бўл Ҳироттин.

Бироқ кулфат ва машаққатлар жўшқин шоирнинг лирик сози ва овозини бўға олмади. У нафис ва дилрабо шеърлар битди, лирик девон яратиб қолдирди.

Атоий девони Бизга Атоий девонининг ягона қўл ёзма нусха маълум, СССР Фанлар Академияси

Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган бу қўл ёзма нусха тахминан XVI асрда, сафавийлар даврида яшган озарбайжонлик бирор котиб томонидан кўчирилган бўлса керак. Қўл ёзмада озарбайжонча талаффузга мослаб битилган айрим сўзлар («бохти»—«боқди», «душти»—«тушти» ва бошқалар) ҳамда қўл ёзманинг табризлиқ беклар беги Фатҳ Алихон кутубхонасида сақланган бўлиши шундан далолат беради.

Бу қўл ёзма Атоийнинг жами 260 ғазалини ўз ичига олади. Бироқ Атоий ғазалларининг сони бундан кўп бўлган бўлиши ва шоир лирик турнинг бошқа жанрларида ҳам шеърлар битиб, уларни девонга киритган бўлиши, лекин бу шеърлар бизгача етиб келган қўл ёзмага кирмаган бўлиши мумкин. Аммо шунга қарамай, девоннинг мавжуд қўл ёзмаси ҳам Атоийни ўзбек дунёвий лирикасининг истисноддони ва заковатли йирик бир вакили сифатида гавдалантиради.

Атоий ғазаларида дунёвий севгини куйлайди, табиат кўрки ва инсоннинг фазилатларини таъриф ва тавсиф қилади, таркидунёчилик ва бадбинликка қарши курашади, хилма-хил бадий лавҳалар ва образлар яратади, халқ оғзаки ижоди бойликларидан ва ёзма адабиёт тажрибаларидан фойдаланади, содда, раvon, жўшқин ва нафис байтлар тизади.

Атоий лирикаси академик А. Н. Самойлович (Чагатайский поэт XIV века. Атаи. Записки коллеги востоковедов, II, вып. 2. Л. 1927), Э. Рустамов (Узбекская поэзия в первой половине XIV века, М., 1963) ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган.

Ҳаёт
ва севги лирикаси

Атоий объектив борлиқни эътироф қилади, коннот ва ҳаётни, инсон ва унинг шодлигини сенади. Баҳор фасли, чаман саҳни, гул иси ва булбул хониши унга завқ-шавқ бағишлайди. У гўзал табиат кўйида дўстлари билан бирга бўлишни, ёрнинг висолига ва лутф-эҳсонига мушарраф бўлишни истади:

Кел, эй дилбар, ки бўстон вақти бўлди,
Гул очилди, гулистон вақти бўлди.
Килай нола, боқиб гулдек юзунга,
Чу булбулларга афшон вақти бўлди...
Уқуб гул бахтини мажлисда ҳар дам,
Бўлуб сархуш, гул афшон вақти бўлди...
Муғанниларга булбуллар бикин зор,
Ҳазорон-навъи илҳон вақти бўлди.
Бу дамким, гул қилур булбулга алтоф,
Атоийга ҳам эҳсон вақти бўлди.

Баҳор — кўрк ва чирой, туғилмоқ ва унмоқ фасли, у дилрабо фасл. Инсон эса буларнинг ҳаммасидан ҳам янада кўркли ва дилрабо. Ер — севги, ҳаёт ва инсонга муҳаббатнинг тажассуми. Ёрсиз шоирга на баҳорнинг кўрки ва на унинг завқи-шавқи таътийди:

Васлингиз умрум гулидур, шавқида мен андалиб,
Ез фаслинда бўлур вақти хазон сизсиз манго.
Мен бу юз муштоқидурман, боғу бўстон ким бўлур?
Бўлмасун насрину лола, арғувон сизсиз манго.

Шоир лирикасида дунёвий севги етакчи тема бўлиб қолади, бошқа масалалар унга узвий боғланади.

Атойнинг севги лирикасида уч асосий образ: ошиқ, ёр ва рақиб образлари яратилган. Ошиқ — шоирнинг ўзи. У ҳаётни, ҳаёт кўркини севади, ёрнинг ҳусн-жамолига мафтун бўлади, унинг висолига ошиқади. Ошиққа ҳур-парилар эмас, балки ҳаёт маҳбубаси керак. У ёр дудогидан обиҳаёт топади:

Унуттирди Хизр обиҳаётин,
Ушал ёқути шакарханд бизга.

Эй бежим, валлоҳ, керакмас танда жон сизсиз манго,
Ҳам ҳаёти Хизру умри жовидон сизсиз манго.

Ошиқ ўз ёрига садоқатли ҳамда вафодор:

Кес бошимни, ерга сол, ётсун қаро зулфунг биқин,
Гар назар қилсам юзунгдин ўзга юзга қайрилиб.

Севги ошиқнинг бутун вужуди ва фикр-хаёлини эгаллаб олади, ҳатто уни забун ҳам қилади:

Бўюн сунсам ғамингга айб эмас, ким
Забун айлар муҳаббат шерн нарни.

Севги зар-зўр билан эмас, балки самимият ва садоқат билан боғлиқ:

Ошиқ эрмас ул маҳваш, ким тилар зар бирла васл,
Ошиқ улдур, ким висолинг нақдин истар зоридин.

Севги мол-давлат ва мансаб-мартабага қарамайди. Шунга кўра, ошиқ-шоир:

Гадомен васлингга, не чора айлай,
Ки султонлар бу иш бечорасидур,—

дейди. Ёр осмон париларидан ҳам, жаннат ҳурларидан ҳам кўркли. Унинг хулқ-атвори ундан ҳам гўзал. У табиат ва ҳаётнинг ҳуснига ҳусн қўшади. Бинобарин, у чордевор зулматида қолиб кетиб, ғунчалигида хазон бўлмаслиги, заъфарондек сарғаймаслиги керак, у қуёшдек оламга зиё таратиши ва ҳусн-жамоли билан «аҳли замона хўблари»ни мафтун қилиши керак:

Кел, эй санам, ки бўлди яна навбаҳору ийд,
Ким хуштурур кишига висолу нигору ийд.
Бир лаҳза ол ниқоб юзунгдин қуёш биқин,
Жамъ айла анжуманда гулу лозазору ийд.
Кел, бениқоб чиққил уюнгдин том устина,
Аҳли замона хўбларини бир уёлдур!

Бу мисралар хотин-қизлар феодал-клерикал асорати остида қолган, эрк-ҳуқуқи поймол қилиниб хўрланган ва таҳқирланган бир шароитда, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга эди.

Ёрига вафодор бўлган ошиқ ёрининг ҳам садоқатли ва вафодор бўлишини талаб қилади. Чунки:

Вафосиз дилрабодин тенгри безор,
Агар ҳусн ичра жаннат ҳури бўлса.

Ошиқ ёрнинг вафосизлиги ва марҳаматсизлигидан қаттиқ эзилди, унинг шикоят овози барала янграйди. Бу овозда ошиқнинг яшаган муҳитининг айрим иллатларига — ҳаддан ошган сятам, мунофиқлик, шафқатсизлик ва бошқаларга қарши норозилик кайфиятлари мужассамлашади. Ошиқ билан ёр ўртасига тўғаноқ бўлиб тушган рақиб, ошиқнинг ҳасратига ҳасрат, қайғусига қайғу қўшади. Бинобарин, шоир:

Е ишқ балоси манга, ё жаври замона,
Е ёр жафоси манга, ё гуссаси агёр,—

деб нолайди. Бироқ буларнинг барчаси ошиқ қалбидаги соф ва самимий севги ҳисларини барбод этолмайди, у ёрига содиқлигича қолади:

Атойини қиёс этма ўзунга,
Агар сен ўага бўлдунг, ул ҳамондур.

«Васл нўши дунёда бўлмас, Атойи, ншсиз» деган шоир кексалик айёмига қадар ҳам севгининг завқ-шавқи ва дард-аламини куйлайди:

Ишқингда қаро бошим оқарди,
Бир боқмади кўз қароқи бирла.

Таркидунёчилик
ва бадбинликка
қарши кураш

Атойи севги лирикаси билан таркидунёчилик ва бадбинликка, шайх-зоҳидларга қарши шафқатсиз кураш олиб боради. Шайх-зоҳидлар жаннат учун бу дунёдан, ҳур учун ёрдан воз кечишни тарғиб қилар эканлар, Атойи инсон инсон билан қадимдан ҳамдамдир, севги инсоннинг аъло фазилатидир, деб ҳисоблайди:

«Ёр гамини тарк эт, Атойи!»— дersen, «й носих, пале
Тарк этарму одаме ҳаргин қадимий ҳамдамни!»

Атойи «жаннатнинг эски боғи» деб «юзи навбахор» ёрдан воз кечмайди:

Саъй этар зоҳид мени жаннатнинг эски боғина,
Мен борурменму юзунгдек навбахоримдин йироқ.

Бинобарин, у «ҳуру қусур, кавсару тўби»ларни зоҳиднинг ўзига ҳавола қилиб, дилбарининг висолига ошиқади:

Зоҳидо, ҳуру қусур кавсару тўби санго,
Бизга дилбар васлидур дунёву уқбодин мурод.

Шоир ҳаётнинг кўрки ва завқ-шавқини жаннатдан эмас, балки ҳаётнинг ўзидан излайди: ҳаёт жаннатдан гўзал бўлгани каби, ёр ва унинг кўрки жаннатнинг неъматлари ва ҳурларидан ҳам гўзалдир. Ер юзидаги нор жаннат меваларидан лазиз ва тотлидир:

Кўрармен боғи жаннат мевасиндин,
Яноқинг норини юз қатла беҳроқ...

Шоир ёрнинг қад-қоматини, жаннатнинг тўби дарахтидан ҳам вебо ва кўрклидир, дейди:

Тўби йиғочи эски йиғочтур туман иллик,
Ухшотман они, ким сенга, навбар етилибсен.

Еки:

Учмоқта юз қатла қиёмат бўлуи эрди,
Тубида агар бўлса, бу қомат била рафтор.

Ёрнинг лаби жаннат кавсари шаробидан ҳам ширин ва тотли бўлиб: у «лаб жоми майи сарқитини» топган ҳурлар ҳам жаннат кавсаридан воз кечадилар, дейди.

Атоийнинг айтишича, ҳатто ёр оғзи мўъжизасини кўрган Исо (Христос)¹ ҳам унга тан бериб, уялганидан кўкка қочиб яширинган:

Оғзингда мўъжиз оятин Исо кўруб зиёд,
Биздан қочиб ёшурунди кўк ичра уёттин.

Ҳусн-жамолда ёрга тенглашолмаган ҳурлар эса уялганларидан жаннатга қочиб кетганлар:

Ҳусн ичра қусурин билибон то дами маҳшар.
Ёшунди юзунг хижолатидин жаннат аро ҳур.

Модомики, мавжуд ҳаёт жаннатдан, ёр ҳуридан аъло ва афзал экан, биҳишт деган нарса ҳаёт ва ёрнинг ўзидир:

Атоийга биҳишти жовидондир,
Севар ёри била бир лаҳза дийдор.

Ёрсиз жаннатга бориш эса жаннатдан (ёр юзидан) дўзахга бориш билан тенгдир:

Бўлса жаннатда Атоий сенсизин, қилғай фиғон,
Олдилар дўзахка деб, фирдавси аълодин йироқ.

¹ Диний афсоналарга кўра, Исо дами билан беморларга шифо берган ва ўликларга жон ато қилган эмиш.

Шоир «маҳшар»да ҳам тоату тақво билан эмас, балки ёр ишқи билан фахрланишга қарор беради:

Қилсалар маҳшарда эл тақвою тоат бирла фахр,
Мен сенинг ишқинг била қилгумдур ул дам ифтихор.

У ҳатто «дину имоним ҳам ёрим»дир деб айтишга, ҳайитни «намозу рўза» билан эмас, балки ёр қоши меҳробига дуо айтиш билан кутиб олмоқчиман,— дейишга журъат қилади:

Охир дам агар арз қил имон десалар, мен
«Имоним ўшал моҳ!» дегумдур, лаги ўлгум.

Ийдгаҳга барча эл элтур намозу рўзасин,
Мен қошнинг меҳробина элтай дуодин ийдлик.

У Каъба меҳробига ҳам ёрнинг қошу кўзини кўнглига келтириб сажда қилади:

Қилмагай сажда Атоий Каъбанинг меҳробина,
Бўлмоғунча кўнглида ул қошу кўзнинг нияти.

Ёрнинг ҳаётбахш фазилатлари ҳар қандай кишини ҳам мафтун этади, ҳатто муаззин ҳам унга берилиб кетиб, масжидини тарк қилади:

Кўргали қад-қоматингни йўл юруда ноз ила,
Тарки масжид айлади, бўлди муаззин бе фалоҳ.

Фақат ҳайвон табиат, фаҳму ҳисдан маҳрум бўлган кишиларгина ёки жонсиз мавжудотгина севгисиз бўлади:

Ақли йўқ ҳайвондурур ё фаҳмиҳисси йўқ жамод.
Кимки ҳуснунгни кўруб бўлмаса ҳайронинг, бегим.

Шоир дунёнинг бахт-саодати ва ноз-неъматларини рад этган таркидунёчи шайх-зоҳидларни, ўзларини қонуншунос деб атаган фақиҳларни ва муфтиларни шундай кишилар жумласидан деб ҳисоблайди ва истеҳзо билан улардан кулади. Чунончи:

Бу кун васлингги тарк айлаб, тилар жаннатни зоҳидлар,
Берурлар насяга нақдин, бу не нодон халойиқтур!

Ишқ рамзидин агар бир қилча фаҳм этса фақиҳ,
Тарк этар эрди қамуқ фатвою қилу қолни.

Бир қилча ишқ ҳолатидин топмади вуқуф,
Муфтийи мадраса, ки иши қилу қол эрур.

Шундай қилиб, Атоий севгини инсон ҳаёти ва фаолиятининг муҳим хусусияти ва шарти, ҳаётга бўлган муҳаббат ифодаси сифатида куйлайди. У кишиларнинг ақл-заковатини заҳарлаб, уларни

«у дунё» учун «бу дунё»дан воз кечишга даъват қилувчи шайх-зоҳидларга бефарқ қараб туролмайди, балки ўзининг тараққийпарварлик фикр-мушоҳадаси ва поэтик қобилияти билан уларга қарши курашади. Инсоннинг инсонга бўлган севгисини куйлаш бу курашнинг жуда ўткир воситаси эди, чунки шоир шайх-зоҳидларнинг «жаннат ва ҳурлар»ни мақташларига ҳаётнинг ва ҳаёт маҳбубасининг мақтовини қарши қўйиб, шу восита билан таркидунёчилик ва бадбинликнинг бемаънилигини фош қила олар эди.

Шу билан бирга, Атоий шайх-зоҳидларга қарши курашда ўзидан олдинги прогрессив шоирларнинг традицияларини давом эттириб, май образидан ҳам яхши фойдаланади ва уни ҳаётга муҳаббат, шодлик ҳамда қувноқликка интилишнинг рамзи сифатида қўллайди. Шоир зодагонлар томонидан «гадо» деб таҳқирланган кишиларнинг зодагонлардан кўра олий ҳиммат эканликларини таъкидлаб, шундай дейди:

Э саховат даъви қилгон жумла ному нанг учун,
Кел, даме майхонада кўргил гадолар ҳимматин.

Шоир ҳаётга муҳаббатни куйлар экан, жаннат ва дўзахга, тоат ва ибодатга нисбатан баъзан бир скептик сифатида ёндашиб, айрим антиклерикал кайфиятларни ҳам илгари суради. Бироқ шоирдаги бу кайфият динни инкор этиш заминидан эмас, балки ҳаётга муҳаббатни рад қилувчи айрим диний-хурофий тушунчаларга ва, хусусан, реакцияни тасаввуф қарашларига қарши кураш заминидан туғилган эди. Шоир гарчи жаннат ва дўзахни инкор этмаса ҳам, шайх-зоҳидларнинг «у дунё» учун «бу дунё»дан воз кечиш таълимотига қарши кескин курашиш мақсадида, мавжуд дунёни жаннатга қарама-қарши қўйиб, инсон ҳаёти учун энг зарури ва афзали шу дунёдир, бинобарин, уни севмоқ ва қадрламоқ керак, дейди.

Ижтимоий норозилик мотивлари

Атоий девонида бевосита ижтимоий ҳаёт масалаларига бағишланган шеърлар бўлмаса ҳам, унинг севги лирикасида яшаган даврининг ижтимоий муносабатларига доир фикр-мулоҳазаларини акс эттирувчи алоҳида парчалар мавжуддир. Уларда шоир ҳукмрон синфнинг ҳаётий манфаатларига қарши фикр юритмайди, феодал эксплуатациясининг моҳиятини танқид қилмайди. Шунга қарамай, ўз даврининг маърифатпарвари ва пешқадам шоири сифатида баъзан подшоларнинг зулмидан, босқинчилик урушларидан, зодагонларнинг зулми ва кибр-ҳавосидан шикоят қилади ва мазлумларнинг муҳтожлиги ва ночорлигига ачинади. Бундай норозилик мотивлари ишқий лирик шеърнинг мазмунига моҳирлик билан сингдирилади, сўз гўё ёр ҳақида бораётгандек кўринади, лекин «ёрдан шикоят» замирида ижтимоий норозилик кайфият-

лари ифодаланиб, «бевафо» ва «золим» сингари сўзлар шоҳ ёки султонга нисбат берилади.

Шоирнинг айтишича, ёр ошиқнинг кўз ёши ва нола-фарёдига раҳм-шафқат қилмайди, чунки бағри тош ёр шафқатсиз подшога ўхшайди:

Ёр чун фарёдинга етмас, таҳаммул қил кўнгул,
Додни кимдин тиларсен, подшо раҳм айламас!

Мутакаббир ёр ошиққа қайрилиб боқмайди, чунки у ҳусн султони, ошиқ эса бир гадодир:

Юз Атоийдек гадое ўлса, қайтиб боқмағай,
Бу димоғу кибр ким, ул ҳусн султониндадур.

Ёр шафқатсиз. У, золим ва босқинчи ҳукмдорларнинг қўшини эл-юртларни босиб олиб, кишиларни асир қилиб, мол-мулкларини тортиб олгани каби, кишиларнинг кўнглини бузади:

Ишқ мулкида асир этган мўғул ўлжасидек,
Хаста кўнглумки Хито-Чин кўзлари яғмосидур.

Шоир ғариб ва мискин кишиларнинг аҳволига ачинади. У ошиқ (ўзи) ва рақиблар ўртасидаги зиддият ҳақида сўзлар экан, муҳтож ва йўқсул кишиларнинг аҳволидан шундай шикоят қилади:

Эшикта итларинг манго миннат қилурлар, оҳ,
Ҳеч кимса бўлмасин кишининг нону ошида,

Таънадин қовмас! Атоийни эшикиндин рақиб,
Ҳеч гадое ит урса, эшикни қўюб кетмас, бегим.

Бироқ Атоий феодал зулми остида хонавайрон бўлган меҳнаткаш омманинг ижтимоий норозилик кайфияти ва исёнкорлик руҳини изчил ва тўла акс эттиролмади. Гарчи у киноя билан:

Ғариб² ёрур гадои сўрмоқ, в шоҳ,
Сўрарлар жумла олам муътабарин,—

деса ҳам, яна ҳукмрон табақаларнинг лутф-карами ва раҳм-шафқатига кўз тутиб:

Мен баси мискинмену сиз ҳусн ила асру ғани,
Айб эмас кўз тутса мискинлар тавонгардин мурод,—

дейди. Шоир ижодидаги бу зиддият у яшаган давр учун табиий бир ҳол эди.

¹ Қовмас — қувмас. ² Ғариб — таажжуб, қизиқ.

**Атоийнинг
санъаткорлик
маҳорати**

Атоий ғазал жанрининг устоз санъаткорларидандир. У ғазалларида кишининг хилма-хил ҳис-туйғуларини, ҳаёт завқи, севги шавқи, ҳижрон алами ва висол иштиёқини, таркидунёчиларга қарши ғзаб ва нафрат туйғуларини моҳирлик билан ифодалайди.

Атоийнинг кўпчилик ғазаллари, бошқа ўзбек классик шоирлариники сингари, 7 байтли ғазаллардир. Атоийнинг ғазаллари орасида «Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур», «Жамолинг васфини қилдим чаманда» ва «Бу ҳусну малоҳатки бизнинг ёрда бордур» каби бир неча воқеабанд ғазаллар ҳам бор.

Атоийнинг ғазаллари рамал, ҳазаж ва бошқа баҳрларда яратилган. Девонидаги 260 ғазалдан 109 таси, академик А. Самойлович таъкидлаганидек, рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилун) вазнида битилган. Бу баҳр ўзбек классик поэзиясида жуда кенг тарқалган бўлиб, «туркий» деб юритилган ўзбек халқ кўшиқлари шу баҳрда ижод қилинган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мезонул-авзон» асарида «яна сурудедурким, ани «туркий» деб турлар ва ул ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдан мутажовиз айш аҳлига судманд ва мажолис оро суруддур... ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқедур...», — дейди.

Атоий қофия ва радифда ҳам хийла яхши натижаларга эришди. У айниқса «оч — суймоч — соч — қоч — қиймоч», «кеч-кеч — сеч-сеч» каби янги, равон ва мусиқий қофиялар яратишда муваффақият қозонади. Атоий қўллаган радифлар эса мисраларнинг мазмунини бойитиш ва чуқурлаштиришга ҳамда уларнинг равонлиги ва мусиқийлигига хизмат қилади. Бу жиҳатдан айниқса:

«Эй орази шамсу қамарим, нетти, не бўлди?
В-эй тишлари дурру гуҳарим, нетти, не бўлди?»

матлаъли ғазал диққатга сазовордир. Бу ғазалдаги «нетти, не бўлди?» радифи ички ҳис-туйғуларни тўлароқ ифодалашга ҳамда мисраларнинг бадиий соддалигини ва оҳангдорлигини кучайтиришга ёрдам беради.

Бироқ, Навоий таъкидлаганидек, Атоий баъзи ўринларда қофияга етарли эътибор бермайди, оч қофиялар ишлатади.

Атоий шеърларида турли хил бадиий усуллари, тасвирий воқиталарни қўллаб, оригинал бадиий лавҳалар ва образлар яратади. Ҳаёт ва дунёвий севгининг жўшқин куйчиси бўлган Атоий реал ҳаётни «у дунё»га, ёрни ҳурга, ошиқни шайх ва зоҳидларга қарама-қарши қўйиб, булардан бирини эътироф қилади, улуғлайди, иккинчисини рад этади ёки ачиқ танқид қилади. Шоир бундай ўринларда контраст усулидан моҳирлик билан фойдаланади.

«Сўрса малакулмавт: «Санга ҳур ксрак?»— деб,
«Йўқ-йўқ, менга дилхоҳ!»— дегумдур, даги ўлгум»

каби контраст усули билан яратилган мисраларда ҳаётийлик яна-да чуқурроқ ва жўшқинроқ ифодаланган. Шоир зулм-зўрликка қарши инсоф ва марҳаматни, бевафоликка қарши вафо ва садоқатни куйлар экан, яна контраст усулига мурожаат қилади. У ҳатто ҳазил-мутойиба тарзида айтилган мисраларда ҳам контраст усулини қўллаб, енгил кулгига бирмунча жиддийроқ тус беради.

Масалан:

Гаҳи, ки босса аёгин юзумга, нов ила дер:
«Аёгим оғриди, не бурё¹ эмиштуксен».

Юзига кўп тика боқсам, манга кулуб айтур:
«Атойи, не кўзи тўймас гадо эмиштуксен?!»

Атойи ёр портрети тасвирида ва ошиқнинг ички кечинмалари баёнида оригинал ўхшатиш, киноя, муболаға, тажоҳули орифона, лаф ва нашр каби турли тасвирий восита ва усуллар яратади.

Мисоллар.

Ўхшатиш:

Кирпикнинг новакларинди соқлонур кўнглум, вале,
Бир отиб, ёзмас нишонин икки айёринг кўруб.

Сенинг сиймин танингнинг ҳасратидин,
Кўзумнинг ёшини сиймоб-дерлар.

Киноя:

Йиғлаб юзунгуздан олайин зулф ниқобин,
Гул яхши очилмас кечалар ёғмаса ёмгур.

Бинафша қилса зулфунг бирла даъво,
Эгилди бўйни елдин, кўн еди кож.

Муболаға:

Қилни икки ёрмишу қилмиш авалда бир қалам,
Белингиз тасвириин қилгонда наққошнинг, бегим.

Кўзларим дарёсидин ҳар дам ҳаёлинг кечкали,
Кирпикимнинг хаслариндин боғламишмен солни.

Тажоҳули орифона:

Ераб ул оразмудур ё лола аръар устина,
Е шақойиқ баргидур сарви санубар устина?

¹ Бурё — бўйра.

Эй бегим, ушбу юз, дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз, дегул, шаҳд била шакармудур?

Лаф ва нашр:

Жамолнинг равзан боги жинондур,
Лабинг сарчашмаи руҳи равондур.
Сочинг сунбул, юзунг сарву санубар,
Кўзунг наргис, яноғинг арғувондур.
Белинг, оғзинг сўзи ҳар қайда бўлса,
Хаёли нозуку рамзе ниҳондур.

Қайсари Рум ой юзунг, мушкин сочинг хоқони Чин,
Шоҳи Ҳиндистон менгинг, султони Туркистон кўзунг.
Гарчи оҳуйи Хўтандур бехато билмон недин,
Чину Мочин лолезоринда қилур сайрон кўзунг.

Атоий омоним сўзлар ва турли бирикмалар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясайди ва бундай шеъринг парчалар ўзбек адабиётининг оригинал жанрларидан бири бўлган туюқларга хос хусусиятни намоён қилади.

Мисоллар:

Десангим: «Жон сипар қилғил, Атоийн!»
Турубмен ушмуноқ ўлдур, от ойим!..

Юзунгни, эй малоҳат хони, бир оч,
Тўя кўрсун сени бу мустақил оч.

Шоир сўз ўйинларидан ташқари, арабча ёзувдаги ҳарфларнинг шаклидан ҳам фойдаланиб, оригинал лавҳалар яратади. Чунончи:

Жими зулфунг, нун қошинг қасди жон айлаб эди,
Боқи бўлсун, лутф этиб кирди алиф қаддинг аро.

Бу байтда «жон» «جان» сўзи ҳарфларга бўлиниб, зулф «жим» «ج» га, қомат «алиф» «ا» га, қош «нун» «ن» га ўхшатилади ва шоир ёрнинг зулфи, қоши ҳамда қоматидан «жон» сўзини ясайди.

Мим оғзи била зулфи қадди лом алифидин,
Эй вой, нетай, хаста кўнгул қолди аламга.

Бу байтда шоир «хаста кўнгулнинг аламга қолиши» сабабини ёрнинг «мим»га ўхшаш оғзи (араб ёзувида «м» ҳарфи «م» шаклида ёзилиб, унинг тўғарак қисми жуда кичик бўлгани учун оғиз «мим» «م»га ўхшатилади), «лом»га ўхшаш зулфи (қайирма зулф «л» ҳарфининг арабча шакли — «ل» га ўхшатилади) ва «алиф»га ўхшаш қомати (араб ёзувида «а» ҳарфи «ا» шаклида бўлиб, қад-

қомат алифга ўхшатилади) деб изоҳлайди ва бу ҳарфларнинг шаклидан алам «**ل**» сўзини ясайди.

Ҳарфларнинг ёзилиш шакли асосида ўхшатишлар яратиш, шубҳасиз, каллиграфия санъати билан боглиқ ҳолда вужудга келган.

Бироқ Атоий ғазаллари айрим бадий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Шоир бадий образлар яратишда реал ҳаёт лавҳаларига кам мурожаат қилиб, абстракцияга берилиб кетади, айрим образлар ва лавҳалар деярли ўзгаришсиз ғазалдан ғазалга кўчиб боради, қоматни «тўби»га, тишни «дур»га ўхшатиш каби традицион тасвирий воситалар қайта-қайта қўлланилади ва ҳоказо.

Атоий ва халқ
огзаки ижоди

Атоийнинг адабий мероси унинг халқ оғзаки ижоди асарларини яхши билганини, уларни севгани ва гоъвий-бадий бойликларидан самарали фойдаланганини кўрсатади. Атоий айрим ғазалларини бевосита халқ оғзаки ижоди таъсири остида яратди. Бунга, жумладан:

Ул санамким, сув яқсинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуқлукидин сув била ютса бўлу

матлаъли ғазал ёрқин далил бўла олади. Бу ғазалда шоир халқ эртақларидаги «сув париси» образини яратади ва халқ оғзаки ижодидаги «сув қизи»га ишора қилиб:

Энди билдим рост эрмиш, балки кўрдим кўз била,
Улки дерлар сув қизи, гоҳи кўзга кўрунур,—

дейди.

Атоий айниқса халқ мақоллари ва халқ таъбирларига катта эътибор беради. У халқ донишмандлигининг ифодаси бўлган мақолларга мурожаат этиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тили ва бадийлигини ҳам бойитади. Шоир халқ мақолларини айнан келтиради ёки уларнинг мазмунини сақлагани ҳолда формасини шеърини мисраларга мувофиқлаштиради, айрим ғазалларида бир эмас, бир неча мақоллар ишлатади.

Мисоллар:

Юз сори бўлди равон икки кўнмдин жўйбор,
Сарви дилжўюм не бўлди бир буён қилсанг гузор.

Сен ўшал султони ҳусисен, ки бўстонлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон ел ёпор.

Бўлди бағрим сув ғамингдин, яхшилик қил, сол суга,
Охир эй гул, хирманин, албатта, ҳар эккан ўрор.

Қилди жонимга мени ширин лабниг завқи бале,
Бу масалдурким, киши бол тутса, бармогин ёлор.

Давлатингдин кўкка етти борча қулларнинг боши,
Ушбу не толедур, ойим, бизга етсанг тоғ отар?

Оғзингизни ҳар неча сўрдум, тиладим, топмадим,
Гўё бу сўз ғалатдурким, тилаганлар топор.

Зулфунгиздин гар Атоий бошқа кўрса на ажаб,
Ким, кўрармен, бир синоғини яна икки синор.

Ғанимат тут жамолу ҳусн даврин,
Масалдурким, яна бу дам топилмас.

Рақибу зоҳид оҳимдин куярлар,
Бале, ўт куйдурур ҳар хушқу тарни.

Севса агар Атоий рақибини ажаб эмас
Ким, эғасин оғизлар, итига сўнғак солур.

Лаълидин бағринг қонин ҳар дам Атоий сўрмаким,
Чун аримас ҳар нечаким, ювсалар қон бирла қон.

Васл нўши дунёда бўлмас, Атоий, нешсиз

ва бошқалар.

Атоий халқ қўшиқларининг соддалиги, равонлиги ва мусиқий-лигидан ҳам илҳомланди, уни ўрганди. Унинг 260 ғазалидан 109 ғазалининг «туркий» деб номланган халқ қўшиқлари вазнида яратилиши бунга ёрқин далилдир. Атоийнинг кўпгина ғазаллари халқ қўшиқларига хос бўлган жўшқинлик, соддалик ва равонлик хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунга кўра ҳам унинг айрим ғазаллари шу кунга қадар куйга солиб айтилмоқда.

Халқ оғзаки ижодининг Атоий ғазалларига таъсири ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётининг энг муҳим манбаларидан, бой чашмаларидан бири халқ оғзаки ижоди эканини яна бир қарра кўрсатади.

Ўзбек дунёвий
адабиёти
тараққиётида шоир
Атоийнинг ўрни

Атоий ўзбек дунёвий адабиётининг Навоийга қадар етишган атоқли намоёндаларидан биридир. У ўз бадий ижодини реал ҳаётни, инсоннинг инсонга бўлган севгисини куйлашга бағишлади, ўрта аср реакциясининг энг чиркин иллатларидан бўлган таркидунёчилик ва бадбинликка қарши шафқатсиз курашди. Шоир севгининг завқ-шавқини, ёрнинг ҳусн-жамолини, ҳижрон аламларини нозик ва ранг-баранг лирик ҳис-туйғулар билан тасвир этди. У янги, оригинал образлар яратишга, «назм денгизининг тубига шўнғиб, шеърый дурлар» теришга интилди:

Назм баҳрина чўм, қаърина ет дуртек, Атоий,
Дарё юзина чун хасу хошок керактур.

Шоир бадий маҳоратда яхши натижаларга эришиб, даврининг пешқадам санъаткорларидан бири бўлиб етишди ва Алишер Навоийнинг эътибори ва ижобий баҳосига мушарраф бўлди. Атоий

Ўз шеърлари билан китобхонлар ва адабиёт аҳллари ўртасидагина эмас, балки созандалар ва ҳофизлар орасида ҳам шуҳрат қозонди. Шунга кўра ҳам у:

Гар ўқур хонанда мажлисда Атоий шеърини,
Зухра чанг қўбсор, қилур шамсу қамар завқу чароҳ,—

деган эди.

Атоий ўзидан олдинги атоқли сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақа қилди ва маълум муваффақиятларга эришди.

Атоий деярли дунёвий севги темаси билан чегараланиб қолди, у баъзан яшаган муҳитининг ижтимоий воқеликлари ҳақида фикр юритса ҳам, уларни етакчи тема қилиб олмади. Бу Атоий ижодининг бадий қимматига ҳам маълум даражада салбий таъсир этди. Бироқ, шунга қарамай, Атоий ижоди ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиётида прогрессив ҳодиса бўлди ва Навоий каби улў санъаткорнинг етишувига маълум даражада замин тайёрлади.

САККОКИЙ

Ҳаёти ва фаолияти Атоқли лирик шоир Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб қолган. Саккокийнинг ўз девони ва Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» ва «Хутбаи давовин» асарлари унинг яшаган даври, адабий фаолияти ва XV аср адабий ҳаётида тутган ўрни ҳақида бирмунча маълумот беради. Шу билан бирга, шоир Яқиний ўзининг «Ўқ ва ёй» мунозарасида Саккокийни «турк (ўзбек) шоирларининг мужтаҳиди (ғайратлиси)» деб таърифлайди.

Саккокий мовароуннаҳрликдир. У темурийларнинг пойтахт шаҳарларидан бўлган Самарқандда яшади ва ижод этди. Саккокий девонидаги:

Дашт элидин Ҳожи Тархонга етушса бу ғазал,
Тарк этар ҳар байтига осуда дунёсин Сарой

байти унинг бошқа ерларда ҳам бўлганини кўрсатади. Бироқ бу байтдаги Дашт эли Дашти Қипчоқми, Бухоро яқинидаги Даштаки, Самарқанд Даштаки болосими ёки бошқа бирор жойми — аниқ эмас.

Саккокий шоирнинг тахаллуси бўлиб, унинг асл номи маълум эмас. Саккокий сўзи «саккок» (пичоқчи) сўзидан олинган. Бинобарин, шоир ҳунарманд оилада туғилган деб фараз қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида, аҳтимол, XIV асрнинг охириги чорагида туғилган. Чунки унинг девонида ҳижрий 810 (1407 — 1408) йилда Амир Темурнинг набираси подшо Халил Султонга (1405—1409) бағишлаб ёзилган бир қасида бўлиб, унда:

Тарихқа саккиз юз доғи ўн эрдию қадр ахшоми,
Бир ой туғулди дунёда ким мамлакатда хон эрур.

Бу қадр туни иззату қадр эмди даъво қилса ҳам,
Чун шоҳзода мақдами даъвосина бурҳон эрур.

Лаълу жавоҳир сочилар шаҳ хизматида, мен доғи
Келтурдим шу сўз гавҳарин ким ўз-ўзига кон эрур,—

деган мисралар бор. Шоир, шубҳасиз, бу қасидани маълум ижодий тажриба тўплаган чоғида, чамаси 30 ёшларида яратган бўлиши керак. Зероки, қасида лирик турнинг хийла мураккаб бир жанри бўлиб, одатда, у билан ҳаваскор шоир эмас, балки тажрибали шоир шуғулланар эди.

Саккокийнинг ижоди, хусусан, Улуғбек ҳукмдорлик қилган даврда (1409 — 1449) қамол топди. Маълумки, Улуғбек маърифатпарвар подшо ва буюқ олим бўлиб, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилган. Унинг саройида бир қанча шоирлар тўпланган эди. Саккокий мана шу шоирлар жумласидан бўлиб, унинг ижодий фаолияти Улуғбек билан яқиндан боғлиқдир. Саккокий Улуғбекка бағишлаб қасидалар яратади, уни маърифатпарвар подшо сифатида шарафлайди ва бу билан Улуғбекнинг душманларига қарши курашади.

Саккокий Улуғбекка бағишлаб ёзган бир қасидасида фахр билан:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони,—

деган эди.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этган. Навоий Самарқандда бўлган йилларида (1465 — 1469) Саккокийнинг мухлислари билан учрашгани ва суҳбатлашганини баён қилади.

Саккокий истеъдодли лирик шоирлардан биридир. У ўзбек ва форс-тожик адабиёти тажрибаларидан таълим олди, уларнинг традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди, ўзбек классик адабиётига муносиб ҳисса қўшиб, кўпгина ғазаллар ва қасидалар яратди. Ғазалда санъаткорлик маҳоратини яхши эгаллаган Саккокий ўзбек қасидачилигининг асосчиларидан бири бўлди. Навоий «Хутбаи давовин»да ўзбек шоирларидан Саккокий ва Лутфийнинг китобхонларга манзур бўлиб, шуҳрат қозонгани ҳақида бундай дейди:

«Уйғур иборати фусаҳосиндин ва туркий алфозининг булағосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, бирининг ширин абётининг иштиҳори Туркистонда беғоят ва бирининг латиф ғазалиётининг интишори Ироқ ва Хуросонда бениҳоятдурур ва девонлари мавжуд бўлғай». Демак, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда жуда шуҳрат қозонган шоирлардан бўлган. Унинг шеърлари, хусусан, Самарқанд китобхонларига манзур бўлган. Бироқ Саккокий ижодининг айрим мухлислари адабий рақобатчилик билан Лутфийга туҳмат қилганлар ва Лутфий Саккокий шеърларини ўзлаштириб, ўз номига нисбат берган деган овозалар тарқатганлар. Навоий бу бемаъни овозаларни рад этиб, «Мажолисуннафонс»да бундай дейди:

«Мавлоно Саккокий — Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақид¹ дурлар ва бағоят таърифин қилурлар. Аммо фақир Самарқандда эрканда муаррифларидин ҳар неча тафаҳхус қилдимким, анинг натоиж таъбидин бир нима англайин, таъриф қилгонларича нима зоҳир бўлмади.

¹ Муътақид — эътиқодли.

Борчадин қолсалар сўзлари будурким, Мавлоно Лутфийнинг борча яхши сўзи анингдурким, ўғурлаб, ўз отиға қилибдур. Ул ерларда бу навъ ўхшаши йўқ, мазасиз мукобаралар гоҳи воқий бўлур»... Навоий буюк адабиётшунос ва объектив мунаққиддир. У Саккокий ижодини ҳеч бир камситмайди. Бунга «Хутбаи давоин»даги маълумот ва баҳо кифоядир. Бироқ у адабиёт аҳллари ижодига ғараз билан қараш ҳодисаларига чидаб туролмас эди. Бинобарин, у айрим шеър мухлисларининг Саккокий ижодини муболағалар билан таъриф қилишларини маъқулламайди ва, хусусан, унинг таърифини ошираман деб, Абдурахмон Жомий ва бошқа сўз усталари томонидан юксак баҳоланган ҳамда Навоийнинг ўзи «Маликул-калом» («Сўз подшоси») деб таърифлаган Лутфийга бемаънилик билан туҳмат қилишини қаттиқ қоралайди.

Саккокий девони Саккокий девонининг бир неча қўл ёзма нусхаси маълум. Жумладан, Лондонда, Британия музейида унинг тахминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг, Шарқшунослик институтида 1937 йилда Шоислом котиб томонидан қандайдир манба асосида кўчирилган нусхаси сақланмоқда. Бу нусхалар бир-биридан у қадар катта фарқ қилмайди. Бироқ улардан бирортаси ҳам Саккокий девонининг тўла ва мукамал нусхаси эмас. Уларда Саккокий ғазалларининг фақат бир қисмигина берилган, холос.

Саккокий девони, ўз даврининг анъаналарига мувофиқ, худого бағишланган ҳамд ва наът билан бошланади. Кейин 10 қасида берилади: бир қасида — нақшбандий шайхларидан Хожа Муҳаммад Порсога, бир қасида — Халил Султонга, тўрт қасида — Мирзо Улуғбекка ва тўрт қасида — Арслонхўжа тархонга бағишланади. Қасидалардан кейин ғазаллар бошланади. Бироқ нусхаларда «алиф»дан тортиб «нун»га қадар бўлган ғазаллар йўқ. Девоннинг ғазаллар қисми радифи (ёки қофияси) «н» билан тугалланувчи икки ғазал билан бошланади. Шундан кейин ғазаллар алифбе тартибида давом этади. Бироқ унда «в» билан тугалланувчи ғазаллар йўқ. Девон «**ع**» — «**ي**» ва «**ن**» билан тугалланувчи 40 ғазал билан битади.

Шундай қилиб, Саккокийнинг лирик мероси тўла сақланиб қолмаган ёхуд девонининг мукамал нусхалари ҳозирга қадар номаълум бўлиб келмоқда.

Саккокий ғазаллари Ғазал Саккокий лирикасининг етакчи жанридир. Атоий ғазаллари каби, Саккокий ғазалларининг ҳам асосий темаси севгидир. Саккокий инсоннинг инсонга бўлган самимий севгисини қуйлайди ва шарафлайди. Бу севги ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат кўрки ва эзгу инсоний хислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий боғланади. Шoir дунёвий севги темаси билан шайх ва зоҳидларга, уларнинг бад-

Бинлик ва тарки дунёчилик интилишларига қарши курашади. У «жаннат» ва унинг ноз-неъматлари ҳаёли билан дунёнинг завқ-шавқидан, ҳаётнинг лаззатларидан воз кечган зоҳиддан истеҳзо билан кулиб:

Мен сенинг қадинга мойил, тўбига зоҳид, бале,
Бўлуր ўз андозасинча ҳар кишининг ҳиммати,—

дейди. Ҳаёт жаннатдан, ёр ҳурдан, сарв тўбидан, шароб кавсардан усгун ва авлодир. Шайх-зоҳидлар дин ва тасаввуфга қанчалик этиқод қилмасин, тоат-ибодатга қанчалик берилган кишилар бўлмасин, барибир ҳаёт, ёр ва севги уларни енгади, дейди:

Кўзунгни кўрса зоҳид йўлдин озгай,
Нечаким бўлса маҳкам дин ичинда.

Лабинг майи била усрук кўзунг кўруб зоҳид,
Кабоб қилди жигарнию ўрни — майхона.

Зоҳид кўзунг, қошинг кўруб юзин аюрди қибладин,
Қутулмади бу фитнадин ул неча тазвир айлади.

Зоҳидеким кўрди зулфунг куфрин, имондин кечиб,
Бўйнида тасбиҳини белига зуннор айлади.

Саккокий ғазалларида уч образ: ошиқ, ёр ва рақиб образлари яратилади. Ошиқ — шоирнинг ўзи. У самимий ва садоқатли киши. Ёрнинг висолига ошиқади, ҳижрон азоби билан ўртанади. Севгининг завқ-шавқи ва ёрининг лутф-иноятини орзу қилган ошиқ турли-туман монеликларга, алам-уқубатларга гирифтор бўлади. Бинобарин, машҳур лирик шоир Ҳофиз Шерозий:

Аё соқий, сунуб жоминг қил эҳсон, яшнасин диллар,
Кўринди аввал ишқ осону сўнгра тушди мушкилар,—

деганидек, Саккокий ҳам:

Ишқ ишян Саккокий аввал билмайн осон кўриб,
Охири ўз жомининг ишми душвор айлади,—

дейди.

Бироқ ошиқ монеликларга дучор бўлса ҳам, ишқдан чекинмайди, сабр-матонат билан ҳар қандай қийинчиликка қарши курашга шайланади. Фарҳод Ширин ишқида «кўҳкан» бўлса, у «жонкан» бўлишга аҳд қилади:

Агар Ширин учун Фарҳод ишқи кўҳкан бўлса,
Нетонг Саккокий ҳам, жоно йўлуғда жонкан бўлди.

* Хуршид таржимасидан.

Шоирнинг тасвирида ёр — гўзал, латофатли ва дилрабо. Унинг ҳусн-жамоли ой ва қуёшдан, чаманзор гулларида ҳам зинда. Ёрнинг қоматига на сарв ва на тўби, на шамшод ва на санубар, унинг оғзига на писта ва на гунча, лабига на лаъл ва на ёқут, кўзига на оҳу кўзи ва на наргис, зулфига на сунбул ва на райҳон тенглаша олади. Шу билан бирга, ёр ошиққа ҳаёт ва умид, шодлик ва қувноқлик бағишлайди, у беморга шифо, ўликка жон ато қилади.

Шоирнинг ўйлашича, ёр фақат ташқи гўзаллиги билангина эмас, балки маънавий чиройи билан ҳам ошиқни мафтун қилади, бироқ ёр раҳм-шафқат, лутф-карам, вафо ва садоқатда изчил эмас. У ошиққа жабр-ситам қилади, ваъдасига вафо қилмайди, кибр-ҳавога ва мутакаббирликка берилади; босқинчи лашкар мамлакатларни таласа, ёрнинг «зулф лашқари» жон мулкани ғорат (барбод) қилади, турраси (кокили) кўнгил шаҳрида ғавғо кўзгайди:

Турранг кўнгул шаҳринда кўп ошубу ғавғо қунқориб,
Жон мулкани ғорат қилур ҳар лаҳза зулфунг лашқари.

Шоирнинг айтишича, ошиқнинг дили ва ниятини тушуниб етмаган шафқатсиз ёр уни хўрлайди, жабрлайди:

...Ҳар гадонинг зоҳирин кўрсанг паришон зинҳор,
Сен ани хўр кўрмагил, маълум эмас нийяти.

Ошиқ ёрининг бу нуқсонлардан соқит бўлишини истади ва унга мурожаат қилиб:

Билурсенким кечар дунёи фони,
Қулунгга қилмагил жавру жафони.
Басе кўп ваъдалар қилдингу бординг,
Кел эмди ваъдага қилгил вафони,—

дейди.

Шоирнинг ёрдан шикоят, шубҳасиз, чуқурроқ ва кенгроқ ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, у феодал муҳитнинг айрим иллатларига қарши, қўшинларнинг таловчилиги, айрим зодагонларнинг мутакаббирлиги ва мунофиқлигига қарши норозилик кайфиятларини ифодалайди. Бу норозилик кайфиятлари рақибга қарши қаратилган мисраларда бирмунча кенгайди ва чуқурлашади.

Шоирнинг тасвирида рақиб — одамгарчилик хислатларидан маҳрум бўлган, мунофиқ ва фитначи кишиларнинг мажозий образидир. У кишиларнинг иноқлигига раҳна солади, уларнинг тотув муносабатларини бузади, ифво ва тухмат қилади, дашном беради, таҳқир этади. Рақиб ит табиатдир:

Тишлар қопинга борсам эшикинга гадо теб,
Итликни магар қилди ул ўзина қабола.

Ёр унинг макр-ҳийласига алданмаслиги ва тузоғига гирифтор бўлмаслиги керак. Бинобарин, ошиқ ёрига мурожаат қилиб, шундай дейди:

...Тангрилик бўлгой рақибни мажлисингдин қовласанг,
 Ҳайф эрур худ одамий сак бирла бўлса ошной.
 Сен бу кундин сўнг ҳукм қил, ўз мақомин сақласун,
 Не қилар чангу чағона¹ орасида қарраной².

Шундай қилиб, Саккокий ўз ғазалларида дунёвий севгини, вафо ва садоқатни, шодлик ва қувноқликни куйлайди, мунофиқлик ва разилликни, вафосизлик ва мутакаббирликни қоралайди. Саккокий ғазалларининг бу ғоявий мотивлари унинг қуйидаги ғазалида мужассамлашиб, гўё у шоирнинг қалби ва орзу-тилақларини ифодалайди:

Агар қошимда ўшал гулузор бўлса эди,
 Ғаме йўқ эрди, ғамим гар ҳазор бўлса эди.

Жоним фидоси анинг, кошки бу таним
 Оти туёқидин учқон ғубор бўлса эди.

Кўзим боғир қонидин юз нигор қилмас эди,
 Агар кўнгулга мувофиқ нигор бўлса эди.

Бирор кўнгул ғамидин бўлса эди воқиф дўст,
 Не қайғу, душман агар сад ҳазор бўлса эди.

Уларда қолмагай эрди кўнгулда бу ҳасрат,
 Рақиб ит бикни эшигина зор бўлса эди.

Жонимға саҳл эрур эрди, жафоси ёрнинг,
 Агар кўнгул била ул ёр ёр бўлса эди.

Рақиб тишламас эрди сени, эй Саккокий,
 Анинг итича сенга эътибор бўлса эди.

Саккокий ўзбек дунёвий адабиётига севги лирикасининг ғоявий мотивлари билангина эмас, балки, айни чоқда, санъаткорлик маҳорати билан ҳам ўз ҳиссасини қўшиди. Уста сўз санъаткорларидан таълим олган шоир ошиқнинг турли хилдаги ички кечинmalarини, унинг орзу-умиди ва норозилик кайфиятларини, шодлиги ва қайғусини, муҳаббати ва нафратини, ёрнинг ҳусн-латофати ва ноз-карашмасини, лутф-карами ва истиғносини, рақибнинг мунофиқлиги ва сурбетлигини тасвирлашда янги образлар, оригинал тасвирий воситалар яратишга интилади, тазод, таносуб, жонлантириш, лаф ва нашр каби усуллардан фойдаланади, ўхшатиш, муболаға, мажоз ва бошқа турдаги тасвирий воситаларга мурожаат қилади. Шоир айрим ўринларда бир эмас, бир неча адабий усул ва тасвирий воситаларни моҳирлик билан мужассам-

¹ Чағона (ёки санойил) — чолғу асбоби. ² Карраной — карнай.

лаштиради, ҳаёт воқеликлари асосида янги, оригинал лавҳалар яратади. Мисолларга мурожаат қилайлик.

Алхимиклар «кимё тоши ёрдами билан оддий маъданларни тиллага айлантириш мумкин», деб ҳисоблар эдилар. Уларнинг эътиқодича, металл бўтага солиб эритилади ва унга кимё тоши солиниб, эриган металл олтинга айлантирилади. Саккокий шу эътиқоддан фойдаланиб, ёр фироғида изтироб чекиб, ранг-рўйи саргайган ошиқ тилидан бундай дейди:

Фироқинг бўтаси ичра қонимни сизгурур ҳар дам,
Юзумни олтур этколи гамингни кимё қилма.

Бу байтда фироқ — бўта, юз — металл, ғам — кимё тоши деб берилган.

Шоир Масиҳо (Исо) ҳақидаги диний афсоналардан фойдаланиб, ошиқ ва ёр муносабати баёнида тазод усулини қўллайди ва ҳаётий образ яратади:

Эй Масиҳодам бегим, бир дам бирла бергил шифо,
Шева бирла кўзларинг жонимни бемор айлади.

Ёр — Масиҳодам. Унинг шаҳло кўзи ошиқни бемор қилади, бироқ дами (сўзи) унга шифо беради. Демак, ёрнинг сўзи ҳаёт бағишловчидир.

Саккокий тазод усулида адабиётдаги традицион Масиҳ образи билан кифояланиб қолмайди, балки янги ва оригинал образлар яратади. Чунончи:

Юзунгни қилур тоза кўзум ёшно оҳим,
Гул тоза бўлур топса, бале обу ҳавони.

Саккокий ёмғир ва майин шабада гулни тозалаб, унинг тусини очгани каби, ошиқнинг кўз ёши ва оҳи ёр юзини тозароқ, гўзалроқ қилади, дейди. Бу байтда тазод (кўз ёши ва оҳ юзнинг тоза бўлишига хизмат қилади, ваҳоланки, булар бир-бирига зиддир) ва таносуб (ёмғир ва шаббоданинг гул тусини очиши ошиқнинг кўз ёши ва оҳидан ёр юзининг тозароқ — гўзалроқ бўлишига параллел қўйилган) усули ишлатилган. Айни замонда бу байтда юз гулга, кўз ёши ёмғирга, оҳ — шабадага ўхшатилади.

Саккокий бошқа байтларда ҳам бир эмас, бир неча усул ва тасвирий воситалар қўллаб, мароқли лавҳа ва образлар яратади.

Мисоллар:

Мовароуннаҳр ичра қолдим, чунки икки ёнима,
Кўзларимнинг бири Сайҳун, бири Жайҳун айлади.

Сабо гултек юзингдин олмаса сунбул ниқобини,
Саҳарда тун кеча булбул недин мунча фиғон қилди.

Элти оғзингдин ўғурлаб писта торланқин,
Туз суйин қўйдилар онча, ондин иқрор айлади.

Сақкокийтек оғзингни кўруб қони латофат,
Чок айлади гўлеунча гирибон чаманида.

Сабо зулфунгни тоғитти мағар, холи хаёлимда:
Езилди аждар бўлди, ўролди Аҳриман бўлди.

Қачонким гамзаси кўзлаб ўқин кирипки кезлоса,
Қора қошларидан пайдо бўлур уншоқнинг ёси

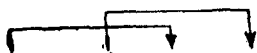
ва бошқалар.

Сақкокий лаф ва наشرينг турли шаклларни моҳирлик билан ишлатиб, мисраларнинг мазмунини бойитади, уларнинг бадний қимматини оширади. Бунга қуйидаги байтларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин:

Бўю юзу лаъл эрну хату ҳаддина туш йўқ,

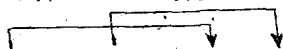

Сарву гулу мул настарину ёсуман ичра.

Оғзинг, кўзингга пистау бодом ўзини тутса тенг,
Оғзини синдур пистанинг, ёр ўртадин бодомни.

Қуллауққа битик беруру юз шодлик айлар,

Зулфу хаттингга сунбулу райҳон чаманида.

Сақкокий сўз ўйинига ҳам уста шоирлардандир. Унинг девонида ғазал ва қасида жанридан бошқа жанрлардаги шеърлар йўқ. Шоирнинг туюқ билан шуғулланган ёки шуғулланмаганини билмаймиз. Бироқ шуниси маълумки, Сақкокий ғазалларида туюқ жанрига хос тажниси қофия усулини муваффақият билан ишлата олган. Унинг «Ёқа келди» ғазалида «ёқа келди» ибораси бир неча мазмунда келган:

Гар ҳажринг ўти жону жигарга ёқа келди,
Жонимга не хуш шарбати васлинг ёқа келди.
Ҳажр ўти неча мажруҳ этиб бузди жигарни,
Васлинг бу шифо марҳами не хуш ёқа келди.
Девона бикин тишлаб эмас югра-юрурда,
Жон пора қилур ҳолда элимга ёқа келди...

Худди шунингдек, «Ол элга ойна, юз кўр бу расму ойинда» мисраси билан бошланувчи ғазалда ҳам оригинал сўз ўйинлари бор.

Сақкокий «Масалдур: эшитган бу ганжу вайрона», «Пирлик-

ка етгил давлату неъмат била» каби халқ мақоли, таъбири ва олқишлари билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тилини ҳам боъитади. Саккокий айниқса халқ қўшиқларига катта эътибор беради. Бир ғазалида:

Туркона ир ирлағунча онинг,
Куйдурди мени ялай-булоси,—

деган шoir кўп ғазалларини худди Атоий каби «туркий» халқ қўшиқлари вазнида — рамали мусаммани мақсурда битди.

Саккокий ғазалларининг кўпи, бешқа лирик шoirларда бўлганидек, 7 байтли ғазаллардир.

Саккокий ғазалларининг бу муваффақиятлари билан бирга, тематик-ғоявий маҳдудлигини, шoirнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалалар билан яқиндан боғланмагани ва баддий образ яратишда кўпроқ абстракцияга берилиб кетганини таъкидлаш лозим.

Саккокий —
қасиданавис

Саккокий девонининг муҳим бир қисмини қасидалар ташкил этади. Қасида элементлари ўзбек классик адабиётида анча илгари пайдо

бўлган бўлса ҳам, лекин қасида махсус адабий жанр сифатида ўзбек адабиётида XIV — XV асрда вужудга келди. Саккокий ўзбек қасидачилигининг асосчиларидан бири бўлди.

Қасида ўтмиш адабиётнинг сиёсий лирикасидир, чунки кўпчилик қасидалар давлат арбобларига ва сиёсий ёки ҳарбий воқеаларга бағишлаб ёзилган. Қасида аста-секин сарой аристократик адабиётининг жанрига айланиб борган. Қасиданавис бирор давлат арбобини ўта муболағалар билан мадҳ қилиб, унинг обрў-эътиборини оширишга интилган ва бунинг эвазига ундан инъом-эҳсон олган. Тарихий шахсларга ёки воқеаларга тенденциоз муносабатда бўлиш ўтмиш қасиданависларнинг асосий хусусияти бўлиб қолган. Бироқ шуни ҳам қайд қилиш лозимки, айрим тараққийпарвар шoirлар ҳам ё моддий муҳтожлик натижасида, ёки феодал зодагонларнинг топшириғи билан қасидалар яратганлар, уларда феодал ҳукмдорларни, амалдорларни муболағалар билан мадҳ қилганлар. Бироқ бундай қасидалардаги мақтовларни хушомадгўй ва маддоҳ сарой шoirлари қасидасидаги мақтовлар билан бир хил деб бўлмайди. Чунки:

1. Тараққийпарвар шoirлар феодал зодагонларни ўз хоҳиш ва ихтиёрлари билан мадҳ қилмай, бунга мажбур бўлганлар.

2. Тараққийпарвар шoirларнинг қасидасидаги мақтовларни феодал ҳукмронларга шартли равишда нисбат бериш мумкин. Зероки, аслида шoir бу мақтовга бир ўғит-насиҳат тусини берар, шу ўғит билан у феодал ҳукмдорларга таъсир этиб, уларни адолатли ва инсофли бўлишга ундар эди.

Қасидачиликка хос бўлган бу зиддиятлар ўзбек қасидачилигининг дастлабки намояндаларидан бўлган Саккокий ижодида ҳам

равшан кўринади. Саккокий феодал ҳукмдорлардан Халил Султон ва Мирзо Улуғбекка, нуфузли руҳоний ва амалдорлардан Хожа Муҳаммад Порсо ва Арслон Хожа Тархонга бағишлаб қасидалар ёзди. Саккокий ўз қасидаларида феодал ҳукмрон синфнинг манфаатларини ифодалайди, феодал зодагонларни ўта муболағалар билан кўкларга кўтариб мақтайди, уларнинг аслида ким бўлишидан қатъи назар, уларга нисбатан «адолатли», «халқпарвар», «саховатли», «ҳимматли», «шавкатли» каби сифатларни аямай ишлата беради, тарихий ёки афсонавий шахслар ҳамда бадий образлардаги сифатларни уларга кўчиради ва ҳоказо.

Бироқ Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаб ёзган қасидалари бундан мустаснодир. Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаб ёзган қасидаларида муболағали мақтовларгина эмас, балки тарихий ҳақиқат ҳам бўлиб, бу тарихий ҳақиқат етакчи роль ўйнайди. Улуғбек бошқа феодал ҳукмдорлардан маърифатпарвар ва буюк олим сифатида ажралиб турар эди. Бинобарин, Саккокий мақтовларининг замирида ҳақиқат элементлари ҳам мавжуддир.

Саккокий Улуғбекка бағишланган қасидаларидан бирида халққа мурожаат қилиб:

Жаҳонди кетти ташвишу мабодий имон келди,
Халойиқ, айш өтинг бу кун, сурури жовидон келди.

Тан эрди бу улус барча, апингтек жони бор ё йўқ,
Биҳамдилоҳ, ўгон фазли била ул танга жон келди,—

дейди ҳамда Улуғбекни «Сулаймони замон», «Нўширавон», «Мусотек шубон», «атодин меҳрибон», «хуршиди замон» каби сифатлар билан мақтайди, уни ҳарбий ишларда, жангларда тенги йўқ киши сифатида таърифлайди ва қасиданинг хотимасини дуо билан тугатади. Шоир:

Салотин дунёда кўп келдию кечти, сенингтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айнтсунким, қачон келди?—

дер экан, Улуғбекдек маърифатпарвар кишини шундай мадҳ этишга ҳақли эди. Шундай қилиб, Саккокийнинг Улуғбекка бағишланган қасидаларида тарихий ҳақиқат ҳам, ўта муболаға ҳам бор.

Саккокий:

Раяят қўй эрур, Султон анга чўпон ё бўри,
Бўри ўлгаю қўй тингай, чу Мусотек шубон келди,—

дер экан, подшоларни халққа нисбатан чўпон ёки бўри бўлган подшоларга ажратади, «бўри»ларни қоралаб, «чўпон»ларни ёқлайди ва Улуғбекни мана шундай чўпон подшо сифатида таърифлайди. Шоирнинг Улуғбекни идеаллаштиришидан қатъи назар,

унинг подшолар ҳақидаги фикри ўз даври учун прогрессив аҳамиятга эга эди. Улуғбек таърифи эса унга қарши курашаётган реакцион гуруҳларга қарши зарба эди.

Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаган қасидаларининг қиммати ҳам шунда.

Шундай қилиб, Саккокий ўзбек классик лирикасининг Навойга қадар етишган йирик намояндаларидан бири бўлиб, унинг ижоди, ғоявий-бадий қарама-қаршиликларига қарамай, ўзбек дунёвий адабиётининг равнақ топишига маълум ҳисса қўшди.

ЛУТФИЙ

Алишер Навоий томонидан «ўз замонининг маликул-каломи» деб баҳоланган Лутфий дунёвий адабиётининг буюк намояндаларидан биридир. У ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек дунёвий адабиётининг, ўзбек адабий тилининг тараққиётига бағишлади, нафис лирик шеърлар ва достонлар яратди. Зуллисонайн шоир Лутфий форс-тожик тилида ҳам бадий юксак шеърлар битди. Лутфий ижодиёти ўз давридаёқ адабиёт аҳлларининг тақдири ва юксак баҳосига сазовор бўлган эди.

Ҳаёти ва фаолияти Лутфийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-лугатайн», «Маноқибн Паҳлавон Муҳаммад», «Хутбаи давовин» ва бошқа асарларида, шунингдек, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», «Хондамирнинг «Ҳабибус-сияр», «Мақоримул-ахлоқ», Абдулла Кобулийнинг «Тазкиратут-таворих», Шамсиддин Сомийнинг «Қомусул-аълом», Возиҳнинг «Мажмуаи манзум ва мансур» асарларида баъзи маълумот ва мулоҳазалар баён этилган. Бироқ манбалардаги маълумот ва мулоҳазалар, шунингдек, Лутфийнинг бизга қадар сақланиб қолган асарлари ҳам, унинг биографиясини тўла ёритиш имконини бермайди.

Барча манбаларда кўрсатилишича, тахаллуси Лутфий бўлган бу атоқли сўз санъаткори 1366 (ёки 1367) йилда Ҳирот чеккасидаги Деҳқанор деган жойда туғилган ва ўша ерда яшаб ижод этган. Шунинг учун у манбаларда Лутфийи Ҳирий деб юритилган ҳамда сабзаворлик, нишопурик, кашмирлик, машҳадлик ва бошқа Лутфийлардан фарқ қилинади. Лутфий 99 йил умр кўриб, Хуросон ва Моваруннаҳрдаги турли тарихий воқеаларнинг лоҳиди бўлди, Темур империясининг вужудга келиши ва парчаланиб кетишини, ўзаро феодал урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини, халқнинг меъморилик санъати билан бунёдга келган муҳташам биноларни, фан кашфиётлари ва санъат-адабиётнинг янги-янги нодир асарларини, жамиятнинг реакцион кучлари билан прогрессив кучлари ўртасидаги кескин курашларни кўрди. Афтидан, у сафарларда бўлиб, айрим Шарқ мамлакатларининг ҳаёти билан ҳам танишган бўлса керак. Лутфий бутун куч ва фаолиятини ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига, бадбинлик ва жаҳолатга қарши курашга, эзгу инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб қилишга бағишлади, эл-юртнинг осойишталиги учун интилди.

«Мажолисун-нафоис»да айтилишича, Мавлоно Лутфий «Йи-гитлигида улуми зоҳирий (дунёвий илмлар)ни такмил қилгондин сўнгра Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний» қошида тасаввуф бўйича таълим олади. Бироқ, шунга қарамай, у тасаввуфга берилиб кетмайди, тасаввуфни тарғиб этган сўфи шоир бўлиб эмас, балки диний-мистик адабиётга қарши курашда борган сари гуллаб-яшнаётган дунёвий адабиётнинг забардаст намояндаси, устоз санъаткор бўлиб етишади.

Лутфий айрим темурий ҳукмдорларга атаб бир неча қасида ёзди, «Гул ва Наврўз» достонини темурийлардан бўлган Искандар мирзога бағишлади, бироқ:

Бу фоний дайр аро гар шодлиг истар эсанг, бўлгил,
Гадолиг нониға хурсанду, бўлма шақта ҳожатманг;—

деган шоир феодал ҳукмдорлар саройидаги аристократ шоирлар доирасига кирмади, хушомадгўй ва маддоҳ шоирга айланмади. У мадҳияларида феодал ҳукмдорларни маърифатпарвар ва адолатпарвар бўлишга чақирди, Искандар мирзога бағишланган «Гул ва Наврўз» достонида эса ўзаро феодал урушларни қоралаб, марказлашган ҳокимият ва осойишталик учун кураш гоёсини илгари сурди.

Лутфий ўз асарларида ҳаёт ва севгини, баҳор ва шодликни, вафо ва садоқатни, маърифат ва осойишталикни, мардлик ва баҳодирликни куйлади, халқ оғзаки ижодининг бой чашмаларидан наҳом ва таълим олди, ўзбек адабий тилини халқнинг хилма-хил таъбир, мақол ва маталлари билан бойитди, Хоразмий, Сайфи Сароий, Камол Хужандий ва Ҳофиз Шерозий каби сўз санъаткорларининг традицияларини давом эттирди ва ривожлантирди; Навоий сўзи билан айтганда, у «форсий ва туркийда назирини йўқ» шоир бўлди. Лутфий, ўзбек ва форс-тожик тилидаги нодир лирик шеърларидан ташқари, эпик достонлар ҳам яратди. У 1411 йилда «Гул ва Наврўз» ишқий-қаҳрамонлик достонини ёзди ҳамда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг 1425 йилда форс-тожик тилида ёзиб тугатган «Зафарнома» номли тарих китоби асосида ўзбек тилида 10 минг байтдан зиёдроқ маснавий — достон битди.

Навоий ҳам, Навоийнинг замондошлари ҳам Лутфийнинг айниқса ўзбек тилидаги асарлари билан катта шуҳрат қозонганини таъкидлайдилар. Навоий Лутфийнинг «туркийда шуҳрати кўпрак эди» деса, тарихчи Хондамир «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърини ундан яхшироқ айта олмаган эди»; дейди. Хуросондан тортиб Ироққа қадар маълум ва машҳур бўлган Лутфийнинг шеърлари адабий суҳбатларга завқ ва шавқ бағишлар, уста сўз санъаткорларига манзур бўлар эди. Навоий XV асрнинг атоқли маърифатпарвари

Сайид Ҳасан Ардашернинг уйдаги адабий йиғинлардан бирида Лутфийнинг ғазаллари ўқиб муҳокама қилингани ва тақдирлангани ҳақида бундай маълумот беради: «...Туркигўй шуародин Мавлоно Лутфий... шеърларидан абёт ўқурлар эди ва бу матлаъни таъриф қилурлар эдиким:

Нозуклик ичра белича йўқ торн гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб, белидин ўлтурур қуйи».

Лутфий устоз зуллисонайн шоирлардандир. У ўзбек тилидаги асарлари билангина эмас, балки форс-тожик тилидаги шеърлари билан ҳам китобхонларга, даврининг йирик сўз санъаткорларига манзур бўлади, Абдураҳмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилади. Навоий «Мажолисун-нафос»да Лутфийнинг «форс-тожик тилидаги ижодкорлик маҳорати ва шуҳрати ҳақида қуйидагича сўзлайди: «...форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур... охир умрида радифи «офтоб» шеъри(ни) айттиким, замон шуароси борча татаббуъ қилдилар (эргашдилар); ҳеч қайси (шоир) матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ бу дурурким:

Э, зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро бажойи моҳ дарбар офтоб¹.

Ва ўтар вақтида бу ғазал матлаини, тугатмайдур эрди, ва-сият қилдиким, Ҳазрати Маҳдуми Нуран (Жомий) тугатиб, ўз девонларида битисунлар, ул ҳазрат ҳам тугатиб, ўз девонларида битидилар ва ул матлаъ будурким:

«Гар кори дилн ошиқ ба кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхўн бемеҳри чунин афтад»².

Навоий Лутфий билан Абдураҳмон Жомий ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик ҳақида «Насоимул-муҳаббат» асарида яна қизиқ бир фактни ҳикоя қилади: Лутфий «Тўқсон ёшидин тажовуз қилгондин ҳазрат Маҳдуми... Нуран (Жомий) отига «Сухан» қасида айтиб келтуруб эрдик, замонининг хушгўйлари барча хўблукга мусаллам тутдилар ва ул Ҳазрат (Жомий) даги инсоф бердилар ва онинг матлаи будур:

Эҳи ҳадиси лабат қути руҳу жони сухан,
Ғули руҳат чаман оройи бўстони сухан³.

Ул Ҳазрат шукргузорлик юзидин маъзарат изҳор қилиб дедиларким: «Бу шеърни силаси (инъоми) уҳдасидин биз чиқа олмай-

¹ Зулфинг тунга ўхшаш бўлиб, гўё қуёш (юзинг) унинг соясида парвариш топади. Қизиги шундаки, тунда ой бўлади, аммо зулфинг туни бағрида — қуёш.

² Ошиқлар дилининг иши шу сингари бемеҳр, бадфълга тушгандан кўра, Чин кофиринга тушгани яхшироқ.

³ Лабингдан чиққан сўзлар сўзнинг озиғи, жони ва руҳидир, сўзнинг гули, сўз бўстонининг зеб-зийнатидир.

миз, магар муқобалада ҳам қасидаи сизнинг отингизга айтқай-миз, сизни эски тўнингизни гадолик қилурмиз». Мавлоно (Лутфий) дедиларким: «Они сизга осон қилурмизким, сила бўл-гай». Ул Ҳазрат узрхоҳлик била кисват (кийим)ни анга кийдур-дилар».

Ўзбек ва форс-тожик адабиётининг тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган улуг санъаткор, афтидан, ўтмишнинг бошқа маърифатпар-варлари каби, турли қийинчиликларга, феодал-клерикал муҳит-нинг сиқувларига дуч келган. Бунга унинг асарларидаги шикоят мотивлари ҳамда Ҳофиз Шерозийнинг:

Сухандонию хушхони намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем

байтига ўхшаш:

Лутфий, Ҳирида қолмади шеъринга муштарий,
Азми Ҳижоз қилки, мақоминг Ироқ эмиш

каби мисралари далил бўла олади. Бироқ бўғиқ феодал-клерикал муҳит оптимист шoirнинг руҳини сўндира олмади, у умрининг охирига қадар бутун куч-қувватини бадий ижодга, тараққийпар-вар орзу-армонларни куйлашга бағишлади.

Адабий мероси Лутфий буюк лирик шоир ва «Гул ва Нав-рўз» ҳамда «Зафарнома» дostonларининг авторидир. У ўзбек тилидаги лирик шеърларини девон қилиб туз-ган ва бу девон, Навоийнинг таъкидлашича, жуда машҳур бўлган. Лутфий девони бизга қадар турли даврларда (айниқса XIX—XX асрларда) кўчирилган кўп қўл ёзма нусхаларда етиб келди. Қўл ёзма нусхаларда шоир шеърларининг миқдори ҳам, уларнинг тексти ҳам бир-биридан фарқ қилади (уларда ғазаллар сони 200—280, тўртликлар 25—40 ўртасида). Лутфий девонининг ҳозирги кунда маълум бўлган энг эски ва мўътабар нусхаси 1511 йилда ҳиротлик Маҳмудбек деган котиб томонидан «Гул ва Наврўз» билан бир китоб қилиб кўчирилган нусхадир. Бу китоб Лондон-да Британия музейида сақланади.

Лутфийнинг форс-тожик тилидаги шеърларидан тазкиралар ва бошқа манбалар орқали айрим сатрларгина етиб келган. Унинг форс-тожик тилидаги шеърларини девон қилиб тузган-тузмагани маълум эмас. «Гул ва Наврўз» дostonининг айрим сатрлари Ало-йи Бинни Муҳибийнинг 1560 йилда тузган «Ал-луғатун-Навоият в-ал истишҳодатул-чигатоият» («Навоий луғати ва чигатой тили далиллари») китобида ҳамда ундан кейинроқ яратилган Шайх Сулаймон Афанди Бухорий ва Козимбек луғатларида келтирилади¹.

¹ Лутфийнинг Британия музейида сақланаётган девони ҳамда «Гул ва Нав-рўз» дostonининг фотонусхаси асосида ЎзССР Давлат Бадий адабиёт наш-риёти, 1958, 1960 ҳамда 1965 йилларда Лутфийнинг танланган асарларини нашр эттирди (Лутфий, Девон. Гул ва Наврўз).

Навой маълумотига кўра, Лутфийнинг «Зафарнома» таржимаси ягона нусхада қолиб кетган ва «баъза ёзмоғон учун шуҳрат топмаган». «Зафарнома»нинг ягона нусхаси сақланиб қолган-қолмаганлигини билмаймиз.

Шундай қилиб, улуғ шоирнинг бизга қадар етиб келган адабий мероси унинг ўзбекча девони ҳамда «Гул ва Наврўз» дostonидир.

Лутфийнинг адабий мероси А. Самойлович (Чагатайские туюги Лутфи. Доклады АН СССР, 1926), Х. Зариф (Лутфий ва Навой. «Улуғ ўзбек шоири» тўплами, 1948), С. Эркинов (Лутфий ва унинг «Гул ва Наврўз» dostonи, кандидатлик диссертацияси, 1958, С. Эркинов. Лутфий. Ҳаёти ва ижоди, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965), Э. Рустамов (Ўзбекская поэзия в первой половине XV века, М., 1963) ва бошқалар томонидан тадқиқ этилди.

ШЕЪРЛАР ДЕВОНИ

Лутфий ўзбек дунёвий лирикасининг Навойга қадар етишган энг катта ва атоқли намояндасидир. Унинг девони ғазал, туюқ, **итъа, рубоий ва қасида жанридаги шеърларни ўз ичига олади. Ғазал ва туюқ** Лутфий лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Лутфий лирик шеърларида ҳаёт завқи ва табиат кўркини, севги шавқи ва висол иштиёқини куйлайди, бадбин ва жоҳил шайхзоҳидларни танқид қилади, айрим диний-хурофий урф-одатлардан кулади, разналик, мунофиқлик ва жоҳилликни қоралаб, самимийлик, садоқат ва маърифатни улуғлайди. У ошиқ, маҳбуба ва рақиб образларини, уларнинг турли ҳолат ва кайфиятларини тасвирлаб, кишининг руҳий кечинмаларини моҳирлик билан очади, ранг-баранг бадий усуллар қўллайди, халқ қўшиқларининг содалиги ва равналигидан, халқ юмори, халқ мақоли ва таъбирларидан усталик билан фойдаланиб, ёзма поэзияни халқ оғзаки ижодининг нижулари билан боитади. Бу билан шоир лириканинг дунёвий моҳияти ва қимматини кийла ривожлантиришга муваффақ бўлади.

Бироқ шунга қарамай, Лутфий ҳам, Атоий ва Саккокийлар каби, лирикада, асосан, дунёвий севги темаси билан чегараланиб қолади, айрим мисраларида даврининг ижтимоий-сиёсий масалалари ҳақида фикр юритса ҳам, лекин бу масалаларни шеърини ижодиётининг етакчи объекти қилиб олмайди, баъзан эса тасаввуфнинг айрим бадбин ақидалари таъсирига берилиб кетади.

Ҳаёт ва севги
лирикаси

Лутфий объектив борлиқни эътироф қилади. У ҳаётни ва ҳаётнинг гули бўлган инсонни самимий севади, шарафлайди. Ез фасли ва ёр васли, атиргул иси ва булбул саси, машшоқлар сози ва ҳофизлар овози, бода кайфияти ва жўраалар сўҳбати уни мафтун этади.

Шоир:

Ез бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.
Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур
Хар ким, ки бу кун дуйида ҳушёр топилса

каби қувноқ, ўйноқи ва жозибадор мисралардан турли лирик шеърлар тизади. Шоирнинг муддаоси бадбинлик ва таркидунёчиликка қарши ҳаётнинг завқ-шавқини куйлаш, кишиларни шайх-зоҳидларнинг жаҳолати ва ҳийла-найранглари тузоғидан қутқаришдир. Шайх-зоҳидлар ҳаётни инкор этсалар, шоир уни эътироф қилади, шайх-зоҳидлар «фоний» дунёдан воз кечишни тарғиб қилсалар, у дунёни севишга чорлайди, шайх-зоҳидлар жаннат ҳурларига мафтун бўлсалар, у ҳаёт маҳбубасига таҳсин ўқийди. Лутфий динни инкор қилмайди, дўзах ва жаннатга шак келтирмайди. Бироқ киши ҳаёт экан, нега у ўз ҳаётидан, ҳаётнинг кўрки ва завқидан воз кечсин, деган мазмунда қуйидаги мисраларни тўқийди:

Бурқаъни кўтар, тенгри учун, эл сени кўрсун,
Бу ҳусну малоҳат яна қайси кун учундур?!

Шоир жаннат (учмоқ) учун ҳаётдан, ҳур учун ёрдан воз кечмайди, унга ёр ва дийдор ҳамма нарсадан афзалдир, чунки ёр кишига ҳаёт бағишлайди:

Келди эшикка, орзум юзунг дурур, кўргуз чиқиб,
Келгин, ки Лутфий ҳожати учмоқ эмас, дийдор арур.

Чашми масту жом лаълин кўргай эрди Хиэр, агар
Ичкай эрди бода, улким оби қайвон тортадур.

Севмоқ ва севилмоқ гуноҳ эмас, балки кишининг табиий эҳтиёжи ва гўзал табиати деб ҳисоблаган шоир айрим диний ақида ва тушунчаларга уларнинг аслига энд бўлган янги маъно беради:

Қутлуқ аёгинг ерга тегибдур, онинг учун,
Эл ерга қўюб бош, қилур барча ибодат.

Қибладин, ёраб, ўлар ҳолатда эврулсун юзум,
Гар сенинг қошингдин ўзга бўлса меҳробим менинг.

Шоир ўз ёрига қараб: сен ҳаж қилмоқчи бўлсанг, Каъбага бориб юрма, Каъба менинг кўнглум, уни зиёрат қилсанг кифоядир дейди:

Сен ҳуснила бойсен, сенга чун фарз дурур ҳаж,
Қил тенгри учун каъбаи кўнглумни зиёрат.

Шундай қилиб, Лутфийнинг ишқий лирикаси чуқур ҳаётини моҳиятга эга бўлиб, у таркидунёчилик ва бадбинликка, айрим диний-хурофий тушунчаларга қарши қаратилгандир.

Лутфий дунёвий севгини, инсоннинг инсонга бўлган самимий севгисини куйлайди. «Дилбар жамоли васфида комил» бўлган шоир унинг латофати ва назокатини моҳирлик билан тасвирлади, ранг-баранг ва оригинал образлар яратди. Бироқ у ёрнинг ташқи кўринишигагина маҳлиё бўлиб кетмади, балки хулқ-атвори ва ақл-заковатининг ҳам ой юзи, шаҳло кўзи, сарв қомати ва париваш сурати каби гўзал бўлишини истади. Шоир мунису меҳрибон ёрига қалбидан салом йўллаб:

Ул менинг жони жаҳонимга салом,
Жондин ортуқ меҳрибонимга салом.
Бир замон холи эмасмен ёдидин,
Муниси жону равонимга салом,—

деса, бевафо ёрдан қаттиқ арз-шикоят қилади:

Бевафолик ичра равнақму бўлур?
Даъвий меҳр айласа ҳақму бўлур?
Бир соғинсанг бизни йилу ой керак,
Яхшиларнинг меҳри мундоқму бўлур?

Шоирнинг айтишича, ишқнинг шартини вафо ва садоқатдир, бевафо ёр ҳақиқий ёр бўлолмайди:

Кишиким, йўқтурур меҳру вафоси,
Агар хуршидтур, ондин не ҳосил?

Не кўнган содда элдур ишқ эликим,
Сенингтеқ бевафони ёр деглар.

Бағри тош ёрдан меҳру вафо кўрмаган ошиқ шоир:

Турбатимнинг тошига мундоқ битингим: «Лутфий қул —
Тош бағирлик ёр учун фарсуда бўлгон хок эрур»,—

деб васият қилади. Бироқ у жабр-ситам кўрса ҳам, ишқидан воз кечмайди, ёрнинг хислати ўзгариши ва меҳрибон ҳамда мушфиқ бўлишига умид қилади:

Жавр ётса, меҳр умиди тутармен ҳанузким,
Бир тавр қолмас одамнинг хислату ҳўйи.

Шоир ижодида ёрдан шикоят қилиш оҳанглари аста-секин бошқа тусга кириб, ижтимоий ҳаётнинг айрим иллатларига қарши шикоят мотивлари кучайиб боради.

Шикоят мотивлари

Хўш, Лутфий ўзи яшаган муҳитининг қайси иллатларидан шикоят қилади? Бу шикоятнинг гоёвий мазмуни нимадан иборат?

Лутфий волим ҳукмдорлардан, мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи бемаъни ўзаро урушлардан, «нодон»ларнинг «доно»ларга жабр-ситам кўрсатишидан шикоят қилади, хасис ва ҳимматсиз давлатмандлардан ғазабланади, мискин ва бенаво кишиларнинг аҳволига ачинади. У, агар султон бедод (инсофсиз) бўлса, ўзгалардан дод (инсоф) куттиш амри маҳол, дейди:

Жон боринча қилмағай Лутфий фиғон бедоддин,
Дод ким берсун, қилур чун жавр султоним менинг.

Шоир темурий ҳукмдорларнинг вилоятларни босиб олиб, эл-юртни талон-торож қилган махсус қўшини — «қора черик»нинг зулмидан шикоят қилиб:

Бузди қаро черик била кўнглум вилоятин,
Ул кўзки, турклардек иши таламоқ эмиш,—

дейди. Олимлар, шоирлар ва санъат аҳллари бошига тушган кулфат ва даҳшатларни кўрган шоир:

Йўқ турур ёлғиз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур,—

деб алам чекади.

Лутфий:

Айтгимки: бу Лутфийга жафо қилма, вафо қил.
Айтурки: бизнинг даврда бу расм қолибтур,—

дейди ва бу шикоятларини маълум даражада умумлаштириб, жабр-жафо қилиш ўз замонасида бир одатга айланиб кетганини тавкидлайди.

Бироқ Лутфий лирикасидаги шикоят мотивлари феодал муҳити иллатлари моҳиятини фош этиш даражасига кўтарилмайди, ҳаёт фактлари асосида етарли даражада конкретлаштирилмай, хийла мавҳум ҳолда қолиб кетади. У инсоф ва адолатга чақиритиш ва панд-насиҳат билан иллатларни тузатиш мумкин, деб ҳисоблайди. Ҳукмдор одил бўлса, мамлакат маъмур бўлади, дейди:

Жон топти иморат қадингиз тузлуки била,
Маъмур бўлур адл ила ҳар қайда вилоят.

Лутфий шеърларидаги шикоят мотивлари, уларнинг пассив ва маҳдуд бўлишига қарамай, ўзбек дунёвий лирикасининг тематик-ғоявий такомилга, ўз даври ижтимоий фикрларининг ўсишига бир ҳисса бўлиб қўшилди.

Санъаткорлик
маҳорати

Лутфий лирикаси Навоий ва Жомий каби улуг сўз санъаткорларининг мақтовига сазовор бўлди, ўзбек, озарбайжон, тожик ва бошқа халқларнинг бир қатор ёзувчилари ундан ўрнак олдилар, у халқ орасида шуҳрат қозониб, севилиб куйланадиган бўлди.

Лутфий лирикасининг сеҳрловчи кучи нимада? Лутфий лирикасининг сеҳрловчи кучи унинг дунёвий (ҳаётий) лигида ва юксак санъаткорлик билан яратилганлигидадир. Лутфий лирикаси сода, раво ва мусиқий, тили бой ва ширали, бадий усул ва воситалари хилма-хил ва оригинал, халқ ижодининг самарали таъсири билан камол топган лирикадир.

Лутфий ўзбек классик лирикаси жанрларининг, хусусан, ғазал ва туюқнинг ривожини ва такомилни учун унумли хизмат қилди. У халқ қўшиқларига яқин:

Қон бўлди кўягул фироқиниғилдин,
Жон куйди ҳам иштиқиниғилдин

матлаъли ғазалга ўхшаш кўпгина жўшқин ва раvon ғазаллар битди, «Эотингда ҳақ изҳори камолот қилибдур» каби воқеабанд ғазаллар яратди, деярли халқ мақолларидан иборат «Аёгинга тушар ҳар лаҳза гису» каби ғазалларини битди, «Дудоғинг маъдани жондур дедим, айтур: сенга не?» каби мушоира-ғазаллар ёзди.

Лутфий ғазаллари кўпроқ 5—7 байтлик ғазаллардир. У ғазалларида бир-бирига жўр, оҳангдор сўзларни қофия қилиш билан бирга, мисраларнинг мазмунини кучайтириш, таъкид йўли билан асосий масалага эътиборни кўпроқ жалб этиш ва шеърнинг раvonлиги ҳамда мусиқийлигини ошириш учун кўп вақт бир ёки бир неча сўздан таркиб топган радифлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур ишқарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

матлаъли ғазалда қўлланган «хоҳ инон, хоҳ инонма» радифи ошиқнинг севғилисига садоқати ва дард-аламинини қатъий ва кескин ифодалашга,

Маҳвашим бир назар этсанг, не ниманг ўксугуси?
Банда сори гузар этсанг, не ниманг ўксугуси?

матлаъли ғазалда эса «не ниманг ўксугуси» радифи ошиқнинг ёрига қаратиб айтган истак-орзуси, илтижо ва илтимосини чуқурроқ ифодалашга хизмат қилади.

Лутфий ўзбек классик лирикасининг оригинал ва янги жанри бўлган туюқнинг ўлига хос хусусиятларини яхши эгаалаб олди, халқ аскияси ва милақ тилан бойликларидан кенг фойдаланиб, 20 га яқин ажойиб туюқ яратди ва машҳур туюқчилардан бўлган шоир Амирийдан ҳам ўзиб кетди.

Лутфий ишқий лирик шеърларининг мазмунини ҳам, бадийий шаклини ҳам ҳаётий лавҳалар билан, реалистик элементлар билан бойиғади, китобхонни феодал муҳитнинг айрим манзара ва урф-одатлари билан таништиғади. Навоийнинг маълумотига кўра, Сайид Ҳасан Ардашернинг уйида ўқилиб таърифланган:

Нозуклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Уз ҳаддини билиб белидин ўлтурур куйи

байтида қизиқ ҳаётий лавҳа берилган. Шоир ёрнинг белини таърифлаб, у сочидан ҳам нозикдир, бинобарин, сочи белидан куйи

тушиб турибди, чунки нозиклик гузаллик меъёри бўлиб, ёрнинг гузалликда сочидан ортиқ бўлган бели юқоридан ўрин олган, дейди. Бу байт феодал-аристократ доирадаги йнгилиш ва зиёфатлардаги ўтириш одатини эслатади. Мансаб ва мартабасиз баланд кишилар юқорида — тўрда, бошқалар қуйида — пойгада ўтирар эканлар. Қуйида ўтирувчилар «сафи наълайн» («кавушлилар сафи») деб юритилар экан¹.

Кўнгулмни сенинг зулфунг олиб гезлади, билдим,
Ўғри киби эл ичра сарафканда дугулму?

байтида кўнгулни мафтун этган ёрнинг осилиб турган зулфи қўлга тушиб, бошини қуйи эгган ўғрига ўхшатилади.

Шаръ ичинда бўлса усрук сўзига йўқ эътибор,
Қонима бергай тонуклуқ икки айёринг сенинг

байтида, шарият қондасига кўра, маст киши расман гувоҳликка ўтолмайди (бу қоидага, албатта, ҳар доим ҳам риоя қилинмаган), бироқ ёрнинг мастга ўхшаш ўйноқи шаҳло кўзлари менинг қонимга гувоҳ бўлмоқда, яъни менинг қотилим шу кўзларнинг ўзидир, дейди.

Тилаб кўнгул сенинг оғзингни тосмас,
Кичик учун магар ўйнар яшунмоқ

байтида шоир болаларнинг бекинмачоқ ўйини асосида ҳаётини бир лавҳа яратиб, ўхшатиш ва ўта муболаға (мфрот) қўллайди.

Бундай лавҳалар шеърнинг ҳаётини муҳиятини маълум даражада чуқурлаштиради.

Ҳаётинилик Лутфийнинг турли бадий усуллар билан яратган кўп образлари учун ҳам хосдир. У кўпинча ёрнинг жамоли ва сифатларини традицион ёки афсонавий образларга қарама-қарши қўйиб, янги образлар яратади, бу образлар традицион ёки афсонавий образлар устидан «голиб» чиқади.

Бир неча мисол келтирамиз:

1. Исо фалакка ошти, чун бўлди лабинг жон бергунчи,
Шармандалиқдин кетмаса, кўкта анга не бор эрур.

Диний афсоналарга кўра, Исо (Исус Христос) ўз нафаси билан беморларга шифо, ўликларга жон бағишлар эмиш, у илоҳий қудрат билан кўкка кўтарилган эмиш. Лутфий аниқ кулги билан бу афсонани рад этади. Исодан ёрни устун қўяди. Зероки, ёрнинг лаби жон бағишловчи бўлиб қолганидан кейин, Исо шарман-

¹ Қаранг: Е. Э. Бертельс. Навоӣ. Опыт творческой биографии. М., 1948, стр. 63—64.

даликдан кўкка кўтарилди, бўлмаса кўкда у нима қилар эди, дейди.

2. Гул ўгранур ўхшар чаман оролиг андин,
Бўстонда варақлари пароканда дугулму?
Йиниу малаку ҳур чаман ичра кўрунмас,
Юзунг ойидин барчаси шарманда дугулму?

Биринчи байтда гул чаманга эсб-зийнат беришни ёрдан ўрганган, дейилса, иккинчи байтда жин, малак ва ҳур ёрнинг ойнага ўхшаш юзидан уялиб, чаманда кўринмайди, дейилади.

3. Юзунгдин лола ранг элтиб, уёлиб шаҳрга кирмас,
Алинг бўйнини киши боглаб, кетурмогунча саҳродин.

Ёрнинг қизил юзини лолага ўхшатиш традицион бир образ эди. Лутфий юқоридаги байтда бу традицион образга қарама-қарши равишда янги ва оригинал образ яратади: гўё лола ўз қизиллигини ёрнинг юзидан олиб, хижолатидан саҳрога чиқиб кетиб қолган, кишилар уни юлиб, даста қилиб олиб келмагунча, у ўз ихтиёри билан шаҳарга келмайди.

4. Кун тушта кўргали сени тушти заволга,
Ой тонгга қолди кеча боқиб ул жамолга.

Бу байтда жуда гўзал бадий лавҳа яратилган: тун, қуёш ботган, самода ой. Бу манзарани шоир усталик билан ёрнинг ҳусн-жамолига боғлайди. Гўё қуёш ёрни тушида кўриш учун уй-қуға кетган, кўкдаги ой эса ёрнинг ҳусн-жамолига боқиб тонг қолмоқда (ёки тонг оттирмоқда).

5. Қуёш ойдек юзунгнинг хижлатидин
Қочиб, тўртинчи кўк узра чиқибдур.

Шоир бу байтида ёр юзини ойнага ва қуёшга ўхшатмайди, балки уни ойнага қуёшдан ҳам устун қўйиб, янги образ яратади. Бу образ, шубҳасиз, халқ оғзаки ижоди таъсирида яратилган. Узбек халқ эртакларидан бирида қуйидагилар ҳикоя қилнади: ер юзида Ой деган гўзал бўлиб, у ҳусн-жамолига беҳад мағрур экан. Бироқ бу мағрурликни Ширин деган қизнинг ҳусн-жамоли енгибди. Шириннинг довуғи ҳамма ёққа тарқалиб, Ой қаттиқ ғаш қила бошлабди. У Ширин билан ўз ҳуснини торттирмоқчи бўлибди. Ҳар иккаласи ҳам тарози паллаларига тушибдилар. Лекин Шириннинг ҳусни чунон оғир келибдики, у Ойни чамбарак қилиб, кўкка учириб юборибди. Ой хижолат чекиб, кўкда қолиб кетибди.

6. Лабинг латофатидин баски фаҳм қилди уёт,
Улум қаро зулумот ичра кирди обиҳаёт.

Бу байтда шоир ёрнинг латиф лабини обиҳаётдан устун қўяди. Афсонага кўра, зулмат ичида кишига мангулик берувчи обиҳаёт деган сув бўлар эмиш. Лутфий бу афсонага қарши кишига мангуликни обиҳаёт эмас, балки ёрнинг лаби бағишлайди, обиҳаётнинг ўзи бунга тан бериб, уялганидан зулматга, ўлим зулматига кириб кетган дейди.

Кўрамизки, Лутфий ёрни Исо, ҳур ва малакларга қарама-қарши ҳамда улардан устун қўяди, ёрни обиҳаётдан ҳам шифобахш ва жонфизо, ой ва қуёшдан ҳам гўзал, чаман гуллари ва саҳро лолаларидан ҳам кўркли, шаҳду шакардан ҳам тотли деб таърифлайди, инсон ва унинг гўзаллиги билан ҳеч ким ва ҳеч нарса тенг келолмайди деган хулоса чиқаради.

Лутфий тажоҳули орифона, тазод, лаф ва нашр каби бадийй усулларни ҳам моҳирлик билан ишлатиб, янги-янги образлар, нафис лавҳалар яратади.

Мисоллар:

Ераб, ул дилбар малак ё ҳур, ёхуд жон эрур?
Ҳақ назар ондин кўтармас: халқ анга ҳайрон эрур.

Бу байтида шоир тажоҳули орифона усулини қўллаб, дилбарни малакка, ҳурга ва, ниҳоят, жонга ўхшатади, уни булардан қайси бири билан тенглаштиришга таажжубланади, аслида эса у дилбарни малак билан ҳам, ҳур билан ҳам тенг қўяди, бироқ, булар билан қаноатланмай, жон билан тенг тутишни мақбул қўради.

Кўнгулсиз ётти кўзи, ваҳ, не бўлди, тенгри учун,
Дудогидин мени бир сув уруб даво қилса?

Бу байтда тазод усули қўлланган. Ёрнинг кўзи ошиқни беҳуш қилади, бироқ дудоқ суви уни ҳушига келтиради. Беҳуш кишини сув пуркаб ҳушига келтирилишини кўз олдимишга келтирсак, бу тазоднинг қанчалик ҳаётий заминга асосланганини дарҳол англаймиз.

Лутфий лаф ва нашрнинг ҳар иккала шаклидан — лаф ва нашри мураттаб ҳамда лаф ва нашри ғайри мураттаб шаклларида фойдаланади. Лаф ва нашри мураттаб:

Қошинг, эрнинг, юзинг, ё рашки ризвон,
↓ ↓ ↓
Ҳилолу кавсару боғи жинондур.

Лаф ва нашри ғайри мураттаб:

Кўргали тишинг билан эрнингни Лутфийнинг кўзи,

Кирпуки устинда ҳардам дурру маржон кўрнадур.

Лутфий ўзбек адабий тилининг жанговар курашчиларидан биридир. У халқ жонли тилидан, унинг мақол ва таъбирларидан жуда кўп фойдаланиб, ўзбек адабий тилининг гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшди. Хусусан, халқ мақоллари ва таъбирлари унинг шеърларининг мазмунини ҳам, бадиийлиги ва тилини ҳам бойитган катта бир манба бўлди. Шолр халқ мақоллари ва таъбирларини шеър тузилиши хусусиятларига қараб ё айнан, ёки қисман ўзгартирган ҳолда ишлабди, мақол ва халқ таъбирлари асосида турля-туман образлар, бадиий усуллар яратди.

Мисоллар:

Эл юзига боқсалар, ўлар мен:
«Хуршидни, нетай, ёшурса бўлмас».

(«Ойни этак билан ёпиб бўлмайди»)

Ерга кирсам кошки, чун и етмас ул ойға элик,
Мушкул аҳволи тушубдур: Ер қатиқу, кўк йироқ.

Дедимки: «Рақибимни қошингдин кўтар! Айтур:
Бир гул қаниким охида юз ҳор топилмас».

(«Гул тинишсиз бўлмас»)

Сенсиёни қилмай тизиммул нола қилсам, қилма айб,
Гар бу юн юлаанса тоққа, келгай оидин юз садо.

(«Ғамимни тоғ ҳам кўтара олмайди»)

Назар аҳли кўруб нортек янгоқинг,
Масалан: «Бир нору, минг бемор» дерлар

Ҳаёт суйига элтиб, сувсиз кетурди мени,
Дудоғингиз не бало ол кўргузди.

(«Дарёга олиб бориб, сувсиз келтирди»)

Сўрдунгки, неча бўлди девона сен қошимдин,
Девонадин сўрарсенким, неча бўлди ойға.

(«Депонадан ой боши сўрама»)

Дилбар соғинмагон жиҳати бу фироқ эмиш,
«Кўядин йироқ бўлса, кўнгулдин йироқ» эмиш.

Йироқ солғунча ўлтур Лутфий қулиш;
Масал бордурки: «Улмоқдин тирилмоқ».

Ою кун юзунг била лоф урсалар, йўқтур ажаб,
Оре, лоф урмоқ йироқтин барчага осон эрур.

Аёғингга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чироғ туби қоронғу».

Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққон ориққа оқар су».

Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кичининг кўзидур, оре, тарозу».

Кўзунг қони...дин иймонмас, ажабтур,
Ки «қўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».

Тилар васлигни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтураар: «Тилоганин тилогу».

Шунингдек, Лутфий халқ юмори, қарғиши, эркалаши ва бошқалардан ҳам ўринли фойдаланди:

Лутфийни ким қарғади «Ераб, баалога учра!» деб
Ким, сенингтеқ тош бағирлик дилрабоға учради;

Кўймағил ҳардам рақибимни қошингдин, сур, бегим
Ким қўтур итнинг дамидин барчага нуқсон эрур;

Бу тўймағур кўвумга дурур кўрмагон киби,
Ойдек юзига нечаки, бу мубтало боқар.

Лутфийнинг ўнлаб халқ мақоллари ва таъбирларидан фойдаланиши у яшаган давр адабий ҳаётида жуда катта воқеа эди. Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»да Мирзаҳожиди Сўғдий деган шоир ҳақида сўзлаб, «агарчи баъзи маҳалда ғариб нималар таъбидин бош ураб эрди, бу байтида хийла сўз ранги ва чошниси борким, байт:

«Ухшатти қоматингни санубарга боябон,
Бечора билмас эмиш алифдин таёвни».

Буғина масални яхши боғлагони учун умид улким, тенгри анга раҳмат қилмиш бўлғай» деб тақдирлаганини эсласак, Лутфийнинг халқ ижодига муҳаббати ва ундан кенг фойдаланганлигининг аҳамияти янада равшанлашади.

Лутфий ёв, ёғи, хасм, душман; лаб, дудоқ, эри каби синоним сўзларни кўп қўлагани каби ўзбек тилидаги омоним ва полисеммик сўзлардан ҳам кенг фойдаланди. У шу сўзлар воситаси билан чиройли сўз ўйинлари ясади ҳамда халқ оғзаки ижоди заминида ўзбек классик адабиётида янги ва оригинал жанр сифатида жузудга келган туюқларнинг ажойиб намуналарини яратади. Чунинчи:

Кўнглума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Биз ёри бўлди фироқинг доғи бор.

Кечти умру тушмади ул ёр ила,
Қўрқарам кўнглум бу ғамдин ёрила,
Бу вафосизлиқки, сендин кўрмишам,
Эътиқодим қолмади ҳеч ёр ила.

Биринчи туюқдаги *доғи* сўзи биринчи мисрада: *доғ* — «яра», иккинчи мисрада *яна* — «тагин» ва тўртинчи мисрада «тоғ» маъносида келса, иккинчи туюқдаги *ёрила* сўзи биринчи мисрада «ёр қўлга» (тушмади), иккинчи мисрада «ёрилмасқ» ва тўртинчи мисрада «ёр билан» маъносида ишлатилган.

Шеърнинг мусиқийлигига алоҳида эътибор берган Лutfий шеърят билан музикани узвий равишда бир-бирига боғлайди, ўз шеърларини халқ куйлари ва классик куйларга мослаб битади, турли куйларнинг номини тилга олади ва бу номлардан куйидагича сўз ўйинлари ҳам ясади:

Лutfий, Ҳирида қолмади шеъринга мушгари¹,
Азми Ҳижоз қилки, мақоминг Ироқ эмиш.

(Ҳижоз ва Ироқ сўзлари ҳам ўлка, ҳам куйлар номини ифодалаган.)

Солди Туркистон элига Лutfийни кофир кўзунг,
Не мажоли борки қилгай «Рост» оҳанги «Ироқ»

(Рост ва Ироқ сўзлари куй маъносида ҳам ишлатилган.)

Лutfийнинг лирик поэзиядаги санъаткорлик маҳорати, шубҳасиз, юксакдир. Бироқ у ҳам ўз замонидagi бошқа шоирларда бўлган нуқсонлардан холи эмас эди. Шеърларининг тематик торлиги образлар галереясини кенгайтиришга имкон бермади, лирик ҳис-туйғунинг кўпроқ романтик тарзда ифодаланиши айрим мавҳум образларни вужудга келтирди. Шоир юзни ойга, қуёшга, гулга; киприкни ўққа, найзага ўхшатиш каби қайта-қайта такрорланган традицион образларни ҳам кўп ишлатди, тил бобида эса айрим ғализ ва ўта мураккаб ибораларни қўллади.

«ГУЛ ВА НАВРҮЗ» ДОСТОНИ

«Гул ва Наврўз» XV аср ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида муҳим ўрнни тутган катта ва қимматли адабий ёдгорликдир. Лutfий «Гул ва Наврўз» ишқий-қаҳрамонлик достонида севги темасини феодал урушларга хотима бериш, маърифатпарвар ҳукмдор бошчилигида марказлашган ҳокимият вужудга келтириш учун кураш билан боғлайди, мардона кураши билан турлича даҳшатларни, ҳатто ўлимни ҳам енгиб мурод-мақсадига эришган, эл-юртни бемаъни урушлар гирдобидан қутқариб, осойишталикни барқарор этган Гул ва Наврўзнинг мураккаб саргузаштларини ҳикоя қилади.

¹ *Мушгари* — харидор.

Достоннинг
яратилиш тарихи

Достоннинг хотимасидаги:

...Тарих секкиз юз ўн тўрт эрди ҳижрат
Ки нақш эттим бу манзури муҳаббат

байти унинг ҳижрий 814 йилда, мелодий 1411 йилда ёзиб туртилганини кўрсатади. «Гул ва Наврўз» Темур империяси парвланиб кетиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон тахти учун шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасида қонли курашлар авж олган бир вайроқда вужудга келди. Даврининг истеъдодли шоири ва маърифатпарвари Лутфий беъмани ўзаро феодал урушлардан ва эл-юрт бошига тушган даҳшатли уқубатлардан қаттиқ ранжиди. Достоннинг муқаддимасидаги «Сабаби назми китоб» бобида айтилган:

...Ушул кунларки вақтим эрди нохуш,
Тириклик номулойим умре нохуш,
Паришонлик била ақлим мушавваш,
Бузулгон бу кўнгилда минг туман ғаш.
На бир ҳамдамки ул ҳамсоз бўлғай,
На бир маҳрамки ул ҳамроз бўлғай,
Мусоҳиб нозанинларнинг фироқи,
Муосир, ҳамнишинлар иштиёқи,
Аёқ тутқучи банду ҳамдамим оҳ,
Аёқлик қон ютар шому саҳаргоҳ

каби рамзли мисраларнинг вужудга келиши бежиз эмас эди. Мисраларнинг маъноси, шоирнинг ўз давридаги ижтимоий-сиёсий воқеаларга муносабати ва орзу-армонлари достоннинг асосий қисмларида тўлароқ ва ёрқинроқ ифодаланади.

«Сабаби назми китоб»да айтилишича, Лутфий «Гул ва Наврўз» достонини Темурнинг набираларидан бўлган Искандар Мирзонинг топшириғи билан ёзган. Искандар мирзо у вақтда Самарқанд ва Исфаҳоннинг ҳокими бўлган. У маърифатпарварлиги билан бошқа Темурий шаҳзодалардан бирмунча фарқ қилган ҳамда маърифатли шоир бўлган¹.

Наврўз Шарқ халқларининг, жумладан, Урта Осиё халқларининг жуда қадимги анъанавий байрамларидан биридир. Наврўз янги йил байрами, баҳор ва гул байрами. Табиатнинг уйғониши кишиларга завқ-шавқ бағишлайди, уларни меҳнат ва ижодга қўлайди. Наврўз ҳақида кишилар қўшиқ ва афсоналар яратадилар, уларни байрам шодиёнасида куйлайдилар, ҳикоя қиладилар. Аста-секин Наврўз ёзма адабиётдан ҳам кенг ўрин ола бошлади. Чунончи, Умар Хайём «Наврўзнома» номли илмий насрий асарини, Хожа Кирмоний (1341 йилда вафот этган) «Наврўз ва Гул» достонини яратадилар. Котиби Чалабийнинг (XVIII аср) «Қафиз-зунун» асаридаги маълумотга кўра, Абдурахмон Жомий ва Мундий ҳам шу темада асар яратган. Наврўз темаси ўзбек халқ

¹ Машҳур астроном Ғиёсиддин Жамшид 1427 йилда ёзиб тугатиш астрономик жадвалини Искандар мирзога бағишлаган эди.

оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида ҳам узоқ тарихга эга. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» китобидаги халқ қўшиқларининг кўпи баҳор фасли таърифи ва мадҳиясига бағишланган. Ёзма адабиётда эса Лутфийга қадар ҳам лирик ва эпик асарларда баҳор — наврӯз тасвири катта ўрин тутади. Атоийнинг

Чун юзумг кўрди, кўзум қилди ватаннинг тарсин,
Гулни чун Наврӯз топди, ёди Навшоҳ айламас

байти ҳам ўзбек адабиётида Гул ва Наврӯз сюжети мавжуд эканлигини кўрсатади. Эҳтимол, Атоий Лутфий достонини кўзда тутгандир. Бироқ шуниси аниқки, бизга қадар етиб келган ўзбек адабиёти намуналари орасида Наврӯз темасида махсус битилган биринчи дoston Лутфийнинг «Гул ва Наврӯз» достонидир. «Гул ва Наврӯз» достонини яратишда Лутфийнинг қандай манбаларга таянганини аниқ билмаймиз, бироқ шуниси равшанки, Лутфий бу достонни яратишда кўпроқ халқ оғзаки ижодидан фойдаланган. Достоннинг ёзма адабиётдаги шу тема (ёки ном)да яратилган бошқа дostonлардан сезиларли даражада фарқ этиши, унда халқ оғзаки ижодига хос бўлган хусусиятларнинг сақланиб қолиши ҳамда муқаддимадаги

Нужордиким: «Бу гул фаслида дорҳол
«Гулу Наврӯз»нинг асосини сол»

таъкиди ҳам шунини кўрсатади.

Шоир қайси бир адабий манбадан фойдаланган бўлмасин, у ўз достонига яшаган муҳитининг ҳаётий воқеаларини асос қилиб олди, даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳақида прогрессив киши сифатида фикр юритди ва ўзбек адабий тили ҳамда адабиёти тараққиётига янги бир тухфа қўшди.

«Гул ва Наврӯз»да навшоҳлик шаҳзода Наврӯз билан фархорлик малика Гулнинг саргузашти ҳикоя қилинади. Бу саргузашт ошиқ-маъшукнинг севги саргузашти бўлиши билан бирга, турли хил ёнзуликларни енгиб талаба қилган қаҳрамонларнинг ва ўлкаларни ўларо феодал урушлар офатидан қутқариб, марказлашган йлрик ҳокимият вужудга келтирган тадбирли давлат арбобларининг саргузаштидир.

Навшоҳнинг кекса подшоҳи Фаррух ўғил кўради. Бола наврӯзда туғилгани учун унга Наврӯз деб ном берадилар. Наврӯз бақувват, ақлли, мамли ва турли ишларда уқувли йигит бўлиб етишади. У Фархор ўлкасининг шоҳи Мушқиннинг қизи Гулни тушида кўриб, севиб қолади. Гул ҳам Наврӯзни тушида кўриб, унинг ишқига гирифтор бўлади. Наврӯз кўп саргузаштларни бошидан кечириб, охири Фархорга етиб келади. Бироқ Мушқин Гулни Хитой хоқонига тортиқ қилмоқчи бўлади. Узаро аҳдлашган Гул билан Наврӯз Хитой чегарасига яқинлашганда қочиб кетадилар; таҳликали воқеаларни бошларидан кечириб, охири бир дарёга етиб келадилар. Даҳшатли тўқин севгичиларни бир-биридан ажратди. Гул Аданга, Наврӯз Яманга тушиб қолади. Қаҳрамон Гул Аданда, Нав-

рӯз эса Яманда аскар бошлиғи қилиб тайинланадилар. Адан билан Яман ўртасида уруш бошланади. Яккама-якка жангда Гул Яманлик паҳлавон Баҳромни енгади. Жанг майдонига Наврӯз чиқади. У голиб қаҳрамон — Гул билан олишувни керак. Бироқ Наврӯз билан Гул бир-бирини тавиб қолади, жангга шайланган паҳлавонлар бир-бирининг қучоғига отилади. Уруш ярашга, мусибат шодиснага айланади.

Навшод, Фархор, Адан ва Яман шоҳлари кенгашадилар, тўрт давлатни бирлаштириб ягона давлат қилишга ва Наврӯзни шоҳ қилиб кўтаришга қарор қиладилар. Наврӯз адолатли ва маърифатпарвар подшо бўлади.

«Гул ва Наврӯз»нинг етакчи темаси севгидир. Бу севги салимийят, вафо ва садоқат, мардлик ва жасорат, эзгули ва адолат каби омилидор фазилатларни мужассамлаштирган, курашларда чиниққан севгидир. Гул ҳам, Наврӯз ҳам севги ва курашда камол топади. Ҳеч қандай даҳшатли куч уларнинг эзми ва иродасини бука олмайди, ўлим таҳликаси севги йўлидан чекинмишга мажбур қилолмайди. Зероки:

Киши ким ишқ бирла ошнодур,
Анга ҳар дам фалақдин минг жафодур.,
Балодур сарбасар ишқи жаҳонсӯз,
Ким ўртар мубталоларни шабу рӯз.
Эр ўлакким қадам қўйса бу йўлда,
Қадам бошдин керакдур, жони қўлда.

Севги ошиқларга куч-қувват ва жасорат бағишлайди. Улар қотил Ялдойи Зангийни, ҳийлакор шайх Наждни, одамкўр девларни енгиб голиб чиқадилар, денгиз тўғони ҳам ишқ тўғонига бас келолмайди. Севги ўлимни даф этади, урушни мағлуб ва осойишталикни барқарор қилади.

Ф. Энгельс «...Миллий давлатлар ташкил қилишга интилишнинг тобора ойдинроқ ва онглироқ кўринаётган тенденцияси ўрта асрлардаги тараққиётнинг асосий омилларидан биридир»¹, — деган эди. Бу тенденция Лутфийнинг «Гул ва Наврӯз» достонинда ҳам «ойдинроқ ва онглироқ» кўрина бошлайди. Лутфий ўзаро адоватда бўлган майда феодал давлатлар ўрнига йирик ва марказлашган давлат вужудга келишини, золим ва жоҳил подшо ўрнига адолатли ва маърифатпарвар ҳукмдор бўлишини орзу қилади. Бу орзу достоннинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар унинг бутун моҳиятига сингдирилган. Шоир Навшод шоҳи Фаррухни адолатпарвар шоҳ сифатида таърифлаб, «Гул ва Наврӯз» китобининг бошида:

...Ки Навшод элида бор эрди бир шоҳ,
Келурдин воқифу кечгандин огоҳ,
Оти Фаррух, ўзи фарҳунда ахтар,
Анинг ҳукмида ул иқлиму кишвар.
Қамуқ оламда адлу доди машҳур,
Черики бениҳоят, мулки маъмур,—

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том XVI, часть I, стр. 444.

дейди. Уғил кўрган кекса подшо севиниб, эл-юртни шод-хуррам қилади, бандиларни зиндондан озод этади:

...Севунгандин отоси гапжин очти,
Неким қозғонганин оламга сочти.
Улуқ тўйлар қилиб ишратлар этти,
Яротқон бирла кўп нийятлар этти.
Улуқта мустаҳиқларни қилиб шод,
Ҳам ул дам бандиларни қилди озод.

Адолатпарварлик ва халқпарварлик Гул ва Наврўзнинг асосий хислатларидан бирига айланади, қаҳрамонларнинг фаолияти ва хислатига сингиб кетади. Гул ва Наврўз туфайли Адан ва Яман ўртасидаги уруш-ихтилоф бартараф бўлади, бир-бирига хўсумат қилган икки подшо ярашади, икки ҳокимият бирлашади, кўп ўтмай унга Навшод ва Фархор ҳам қўшилади. Йирик ва марказлашган давлатга Наврўз шоҳ бўлади, у мамлакатни адолат билан бошқаради; эл-юрт уруш ва босқинчилардан халос бўлиб, осойишталик бошланади:

...Чопиштилар келиб тушлук — тўшиндин,
Улус фориг бўлиб санчиш ишиндин...
Уруш, санчиш кўтарилди ародин,
Хўсумат кетти икки подшодин.
Бу хушлуқдин бирикти икки иқлим,
Ародин кўпти хавфу қолмади бим.
Кечиб ҳижрон кечаси, ўтти зулмат,
Еруди субҳи васлу кетти гурбат.
Саодат юзланиб, нақбат туганди,
Етилди давлату меҳнат туганди...
Ўаҳонда кимниким кўрсанг, тарабсоз,
Улус хушвақту олам айшпардоз...
Барининг ўрнига Наврўз бўлди,
Муроду бахтики фируз бўлди...
Ўаҳонда қўйди яхши расму оини,
Тузатти дунйини сарто ба пойин...

Бу билан Лутфий теурий феодал ҳукмдорлари ўртасидаги ихтилофларнинг битишув йўли билан ҳал этилишини, ўзаро феодал урушларнинг тугатилиши ва давлат ҳокимиятининг марказлаштирилишини истар эди. Достоннинг муқаддимаси ва хотимасидаги Искандар мирзо мадҳи ҳам айнан шу мақсадга қаратилган. Шоир Искандар мирзони муболағалар билан мадҳ қилади, лекин уни, шунингдек, бошқа теурий ҳукмдорларни ҳам, Наврўздан ибрат олишга, ўзаро феодал уруш ва ихтилофларга хотима бериб, эл-юртда осойишталик барқарор этишга чақиради.

Лутфий икки ўлка ва халқнинг фарзанди бўлган Гул ва Наврўзнинг самимий севгиси ҳамда тўрт давлат ўртасида дўстлик, тотувлик муносабатлари ўрнатилиши мисолида халқлар дўстлиги гоясини куйлайди. Инсонпарвар шоир феодал-клерикал муҳитнинг, хотин-қизларни хўрлаши ва таҳқирлашига қарши уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади, ўз фазилатлари билан Наврўздан қо-

лишмайдиган доно ва жасоратли қиз — Гул образини яратади. Шайх Нажди образи орқали мунофиқ ва ҳийлакор шайх-зоҳидларни фош қилади.

Наврӯз образи
Наврӯз — дostonнинг бош қаҳрамони. Дostonдаги асосий воқеа Наврӯзнинг туғилишидан бошланади ва у билан бирга ўсади, ривожланади. Наврӯз ёш болалик чоғиданоқ яхши сифат ва фазилатлар орттира боради, у турли билимларни эгаллаб олади, ов, сипоҳийлик иши ва бошқалар билан шуғулланади:

...Кичик ёшдин қамуқ фанларни билди,
Кўпин ўз ақли бирла фаҳм қилди.
Не турди бир нафас, не урди бир дам,
Тамом ўрганди, билди барча ирдам.
Гаҳе қуш қушламоқ, гаҳ овламоқда,
Кийик немламоқ, арслон қувламоқда...

Бироқ Наврӯз ҳали жамиятда ўз ўрнини топган эмас. У тажрибасиз, маҳдуд, фақат ўзини ва ўз атрофини кўра олади, саройдаги ишратлар уни маҳлиё қила бошлайди. Буларнинг барчаси унда мутакаббирлик ва худбинлик аломатларини туғдира бошлайди. У май косада ўз ҳусн-жамолини кўриб ўзига ошиқ бўлади. Лекин ҳақиқий севги уни худбинликнинг ҳалокатли йўлидан қутқариб олади. Наврӯз тушида Гулни кўради. Гул унга:

Қиё боқди табассум бирла ул ҳур,
Дедиким: эй ўзи ўзина мағрур,—

деб таъна қилади ва ўз сифатлари ҳамда эл-юртини баён этади. Наврӯзнинг қаршисида латофатли ва лобар қиз гавдаланади. Наврӯз Гулга мафтун бўлади. У энди ўз ҳусн-жамолига; сарой ва ҳашаматларга маҳлиё бўлмайди. Унинг орзу ва мақсади Гулнинг висоли бўлиб қолади. Висол ғайрат ва курашни, матонат ва чидамни талаб этади. Наврӯзни катта ва даҳшатли синовлар, таҳликали воқеалар кутади. Наврӯз синовларнинг барчасига тайёр. У чекинмайди, умидсизликка тушмайди. Унга отаси ҳамроҳ қилиб қўшган Баҳман хиёнат қилади, якка ўзи тоғ ошади, дарё кечади, девлар манзилига келиб қолади, денгиз тўфонига гирифтор бўлади ва ҳоказо. Наврӯз бу кураш ва синовларда чиниқади, самимий севги ва вафо уни жасоратли ботир ва паҳлавонга айлантиради, фазилатига фазилат қўшади. Эзгулик ва одамийлик унинг энг аъло сифати бўлиб қолади. Наврӯз мискинларга мушфиқ, дардмандларга малҳам бўлади, адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо бўлиб етишади, эл-юртни шод-хуррам қилади.

Гул образи
Дostonдаги воқеа ва масалаларнинг ривожини, ечилиши ва ҳал этилишида Наврӯз қандай ўрин тутса, Гул ҳам шундай ўрин тутади. Гул — Фархор мамлакатининг маликаси. У ҳусн-жамолда тенги йўқ қиз. Гул феодал са-

ройининг бошқа тантиқ қизларидан катта фарқ қилади. У маликалиги ва ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб кетмайди. Унинг маънавий гўзаллиги ҳусн-жамолидан ҳам зиёда. У ақлли, одобли, фаросатли ва тadbирли қиз. У садоқатли ёр, ботир, шавкатли қўшин бошлиғи, ҳар бир ишда камолотли. Шoir Гул таърифиди:

Надинким ўксам ортуқдур жамоли,
Ҳар ишким десангиз бордур камоли,—

дейди.

Гул феодал-клерикал муҳитнинг хотин-қизларни хўрлаши ва уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилишга қарши исён кўтаради. У хотин-қизлар фақат севишми мумкин, улар севишга ҳақли эмас деган феодал-клерикал тушунчага асир бўлмайди, инон-ихтиёрини отасига топшириб қўймайди, у Наврўз билан Чин чегарасидан қочади. Гул Наврўзни самимият билан севади, унга умрбод содиқ бўлиб қолади. Гул азм-иродаси, жасорати ва фаҳм-идроки билан барча мудҳиш офатларни енгади, ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатиб, кишиларнинг ҳурмати ва тақсирини сазовор бўлади. Гул денгиз тўлкишига учраб Наврўздан жудо бўлгач, Аданга бориш йўлида йиртқич арслонларга қиргин солиб, гаввосларни ўлимдан қутқаради: у гаввослар бошлиғи Жавҳарга хандақ қазини буюради ва «тебраймай маҳкам туришини» талаб қилиб, арслонларга қарши мардома қўжум бошлайди. Аданликларга ўзини Чин шаҳродаси деб танитган Гул (у кимлигини ошкор қиломас эди) Яманнинг қўшин бошлиғи паҳлавон Баҳромга қарши яккама-якка жангда мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб, уни мағлуб қилади.

Шундай қилиб, назокатли ва мулойим хулқ-атворли, мушфиқ ва меҳрибон Гул, халқ дostonлари ва эртакларидаги жасоратли хотин-қизлар каби, душманга шафқатсиз, жангда мард, курашда ботир бўлиб етишади. Гул бу фазилатлари билан эл-юртга манзур бўлади, камол топади ва мурод-мақсадига эришади.

Бошқа образлар «Гул ва Наврўз»да, бош қаҳрамонлардан ташқари, ўндан зиёд бошқа образлар ҳам бор. Булар Навшод мулкининг шоҳи Фаррух, Фархор ҳукмдори Шоҳи Мушкин, Яман хони Рафиъ, Адан хони Бадиъ, Наврўзнинг дўсти Булбул, Гулнинг онасиси Савсан, мунофиқ Баҳман, Шайх Нажди ва бошқалар бўлиб, уларнинг ҳар бири дostonдаги асосий воқеа ёки маълум эпизоднинг ривожиди, конфликтларнинг туғилиши ёки ҳал этилишида маълум ўрин тутади, ўз яхши ёки ёмон хатти-ҳаракати, ижобий ёки салбий хислатлари билан намоён бўлади.

«Гул ва Наврўз»да тўрт ҳукмдорнинг образи берилган. Булардан Навшод шоҳи Фаррух эзгулиги ва адолатпарварлиги билан алоҳида ажралиб туради. У эл-юртнинг осойишталиғи учун курашади, яхши фазилатлари билан шуҳрат топади. Фархор ҳукмдори

Шоҳи Мушкин ҳам адолатпарвар. Булбул Наврўзга уни бундай таърифлайди:

...Ки Фарҳор элида бир хонимиз бор,
 Шаҳи Мушкин деган султонимиз бор,
 Эру(р) Ҷамшид уруғиндин нажди,
 Фаридундин ҳам орғуқ адду доди,
 Адимул-мисл эрур икки жаҳонда,
 Тенги йўқтур замини ҳам замонда...

Бироқ Мушкин — жоҳил ота, у қизи Гулни «етти парда» ичида сақлайди ва унинг истак-орзуси билан ҳисоблашмай Чин хоқонига тортиқ қилади. Адан ва Яман хонлари эса эл-юртни хароб этувчи ўзаро урушлар қиладилар. Бироқ Гул ва Наврўзнинг самимий севгиси, ақл-иродаси ҳамда Фаррухнинг донишмандона ўғити ва тақлифи подшолар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилади, Шоҳи Мушкин билан қизи Гул дийдор кўришади ва Шоҳи Мушкин қизининг тақдиридан гоъта шодланади. Адан ва Яман шоҳлари ярашади, тўрт ўлка бирлашиб катта ва марказлашган давлат вужудга келади.

Достондаги воқеаларни шу хилда тамомлаш билан Лутфий мамлакат ва халқ тақдирини ҳукмдорларнинг хатти-ҳаракатига, шахсий хислатига боғлайди, адолатсиз подшоларнинг адолатли бўлиши, феодал ҳукмдорлар ўртасидаги низо-адоватларнинг дўстлик ва ҳамкорликка айланиши мумкин деган феодал ўрта асрига хос гоъни илгари суради.

Булбул дўстлик тимсолидир. У Наврўз билан танишиб, унинг севги сирини билган чоғидан бошлаб севгувчиларни мурод-мақсадига етказиш учун куч-қувватини аямайди. Наврўзга ҳам, Гулга ҳам садоқатли дўст бўлиб қолади, уларнинг қайғусига шерик бўлиб, шодликларидан қувонади.

Савсан, бир томондан, сарой муҳити ва феодал-клерикал ахлоқ таъсири билан Гулга ўринсиз маломатлар қилиб, уни тақдирга кўнишга, отасининг раўйига мувофиқ, хоқонга эрга чиқишга ундаса, иккинчи томондан, Гулнинг дард-аламига шерик бўлиб, унинг бахт-саодатли бўлишини истайди.

Бу сўзлар ҳақ-ҳуқуқи топталиб, чор девор ичида қон ютган маъсума аёлларнинг мунгли ноласи, аини замонда, Гул каби журъатли қизлар билан бирга, шум тақдирга қарши бош кўтарган мушфиқ оналарнинг исёнкор овозидир.

Ёмонлик, разолат, зулм-зўралик, мунофиқлик Баҳман, Шайх Нажди, Ялдойи занги каби салбий образларда мужассамлаштирилади. Баҳман Наврўзга хиёнат қилади, унга йўл бошловчи бўлиш ўрнига, бойликларини ўғирлаб, қочиб кетади. Ялдо Гул билан Наврўзни банди қилиб хоқонга юборади. Шайх-зоҳидлик ниқобига ўралган Нажди эса Гул билан Наврўзни макр-ҳийла билан ўз равил тузоғига илинтирмоқчи бўлади. Яхшилик билан ёмонлик,

адолат билан разолат, ҳаёт билан ўлим ўртасида қаттиқ кураш боради, бу курашда яхшилик ёмонликни, адолат разолатни, ҳаёт ўлимни енгади, салбий образлар мағлуб бўладилар, ижобий образлар мурод-мақсадларига, бахт-саодатга эришадилар.

«Гул ва Наврўз»
нинг бадий
хусусиятлари

Лирик шеърларида юксак санъаткорлик маҳоратини кўрсатган Лutfий «Гул ва Наврўз» достонида ҳам катта бадий муваффақиятларга эришди. У халқ эпик поэзиясининг кўп асрлик тажрибалари ва ёзма адабиётнинг традицияларидан ижодий фойдаланди, ўзбек дostonчилигининг ривожига муносиб ҳисса қўшди.

«Гул ва Наврўз» мураккаб сюжетли дostonдир. У узоқ йиллар давомида турли ўлкаларда содир бўлган хилма-хил воқеаларни, оддий ҳаёт лавҳаларидан тортиб кишини фантазия оламига олиб кириб ҳайратда қолдирувчи воқеаларгача ҳикоя қилади. Асосий воқеа Навшод шоҳи Фаррухнинг ўғил кўриши — Наврўзнинг туғилишидан бошланади. Воқеа аста-секин ривожланиб, унинг доираси кенгайди, турли-турли персонажлар ва уларнинг фаолияти билан боғланиб боради. Бироқ дostonдаги воқеаларнинг барчаси, ҳар бир эпизод, ҳар бир лавҳа Гул ва Наврўзнинг ишқий-қаҳрамонлик саргуваштини ёритишга хизмат қилади, шу саргуваштнинг маълум ҳалқасини ташкил этади ёки уни тўлдирди, тақомиллаштиради. Бу нарса дostonнинг изчил ва мукаммал композициясини вужудга келтиради.

Дostonнинг темаси воқеаларнинг ривожини, турли конфликтларнинг пайдо бўлиши ва ечилиши билан ёритиб борилади. Яхшилик билан ёмонлик, ижобий образлар билан салбий образлар ўртасидаги кураш тобора мураккаблашиб боради. Висолга эришиш учун кўп кулфат ва машаққатни бошидан кечирган Гул билан Наврўз Адан ва Яман подшолари томонидан яккама-якка жанг майдонига қўйилади. Улар ё ўзаро феодал адоватларнинг қурбони бўлиши, ёки севги ўлимни — урушни енгиши керак. Воқеа асосий кульминацион нуқтага кўтарилади. Бироқ севгувчилар бир-бирини таниб олади, севги ўлимни ҳам, урушни ҳам енгади. Энди чигаллар оsonлик билан счила боради. Гул ва Наврўз висолга етадилар, Адан ва Яман хонлари ярашади, Фаррух ва Шоҳи Мушқин фарзандларининг дийдорини кўрадилар, тўрт ўлка бир давлат бўлиб бирлашади, осойишталик ўрнатилади, адолатпарвар Наврўз шоҳ бўлади.

«Гул ва Наврўз» образлари дostonдаги воқеанинг ўзи билан бирга ўсади, ривожланади. Шоир образларни уларнинг ўзига хос ҳаёт йўли ва индивидуал хислатлари билан гавдалантиради, маънавий дунёсини ва ташқи қиёфасини усталик билан тасвирлайди. Бунга айниқса дostonнинг бош қаҳрамонлари — Гул билан Наврўз яққол мисол бўла олади. Отасининг саройидаги ноз-неъмат ва кайф-сафолар ичида болалик ва илк йигитлик йилларини ўтказ-

ган НаврҶҶз билан турли саргузаштларни бошдан кечирган, кураш ва синовларда чиниққан НаврҶҶз бир-биридан кескин фарқ қилади. Гул ҳам худди шундай образдир.

Бир вақтлар НаврҶҶзни сарой базмлари овулган бўлса, у Гулга ошиқ бўлгандан кейин бундай базмлар унга кўнгил хуши бўла олмайди. Шоир ошиқ НаврҶҶзнинг ички кечинмаларини тасвирлаб, жумладан, бундай дейди:

...Нигорино мен ул бечорадурмен,
Ки ҳажринг жавридин оворадурмен.
Енар ўт ичра ўртаб хонлигимни,
Кулунг бўлдим, қўюб султонлигимни.
Агарчи шоҳ эдим, эмди гадомен,
Ғариблик дарди бирла мубталомен.
Ғарибу бекасу мискинман, эй жон!
Ғарибу ошиқу ғамгинман, эй жон!..
Тараҳҳум вақтидур, эй ёр, эй ёр!
Ғарибқа раҳм қил, зинҳор, зинҳор!..

Ҳижрон азоби билан бағри эзилган Гул Булбулдан НаврҶҶзнинг ҳол-аҳволини сўрайди:

Анга сўрди: Нечукдур ул ғарибим,
Муҳибдин ёд этарму ул ҳабибим.
Сезибмудур бу дармонсиз балони,
Соғинуорму бу мискин мубталони.
Фалакнинг жавридин ҳоли нечундур?
Бу мотам ичра аҳволи нечундур?
Рафиқи бормудур меҳнатдин ўзга?
Кўрарму ҳеч нима заҳматдин ўзга?..

Бу мисралар Гулнинг НаврҶҶзга муносабатини ифодалаш билан бирга, Гулнинг ҳам, НаврҶҶзнинг ҳам руҳий кечинмаларини тасвирлайди.

Шоир қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини тасвирлашда пейзаждан, қаршилантириш каби турли бадий усуллардан фойдаланади. Гул мажбуран Чинга жўнатилади. Жўнаш пайтида тун зулмати чекиниб, тонг ёриша бошлаган эди:

Чу боди субҳ бунёд этти парвоз,
Қаро қузғун ҳазимат қилди оғоз.
Фалақдин меҳри анвор бўлди толеъ,
Қоронгулуқни кўздин қилди рожеъ...

Бу тасвир табиат манзараси билан қаҳрамоннинг аҳволи ва кайфиятини қарама-қарши қўйиш, уни тўлароқ ва бўрттириброқ ифодалашга хизмат қилади. Тонг ёриша бошлаган эди, бироқ Гул учун тун, айрилиқ зулмати келган эди.

НаврҶҶз Чинга йўл олиб, Гулнинг кетидан изма-из боради. Тун зулмат бўлгани учун севишганларнинг ҳам дили зимзиё:

...Жаҳон эрди анингтек тирау тор,
Ки не юлдуз, не ой эрди падидор.

Булут кўкраб, яшин ёшнаб, эсиб ел,
Бурашиб қор, ёғиб ёмғур этиб сел...

Бироқ шундай қоронғи ва даҳшатли тунда бирдан севишганларнинг дилида жасорат ва умид чироғи ёна бошлайди, ошиқ ва маъшуқа қочиб қутулишга қарор қиладилар:

«Яроғ улдур, ки отлансақ бу шабгир,
Қилиб бошдин-аёқ тунларни тағйир,
Қочиб Фархор иқамидин-ошсақ,
Бориб Навшод-мулкни төлошсақ?»
Ризо берди Гули Мушнин бу сўзга,
Бурунқи аҳдини қилмади ўзга...

Шоир Гул ва Наврўзнинг гўзал ташқи қиёфасини тасвирлаш билан уларнинг маънавий дунёсини бойитса, Баҳманнинг беўхшов қиёфаси, Шайх Наждининг дўзахга ўхшаш кўзи тасвири ва бошқалар билан салбий образларнинг разиллигини янада чуқурроқ очади. У изтироб чекаётган кишини чала сўйиб ташланган паррандага, жангни қора булут ёқиб даҳшатли қуюнга ўхшатиш каби содда ва гўзал бадий воситалар яратади.

Лутфий «Гул ва Наврўз» дostonида халқ оғзаки ижодининг бой чашмаларидан тўла баҳраманд бўлди: Буни, ҳаммадан аввал, дostonнинг оптимистик руҳи, ундаги воқеаларнинг ижобий образлар галабаси билан тугаланиши, халқнинг осойишталик ва ободончиликка бўлган интилишининг куйланиши, шу билан бирга, дostonнинг бадий хусусиятлари ва тили равшан кўрсатади. Наврўз темасининг ўзиёқ халқ ижодига бориб тақалади. Шоир бу темани ёритишда халқ дostonларининг сюжети ва композициясига монанд сюжет ва композиция яратди. У қаҳрамонларига Гул, Наврўз, Булбул ва бошқа номлар бериш билан ҳам халқ ижодига мурожаат қилди, Булбул ва Савсан образларига халқ асарларидагидек мажозий характер берди. Тасвирий ўринларда, айниқса, фантастик воқеалар тасвирида халқ санъаткорлигидан илҳомланди.

Шоир халқ мақоллари ва таъбирлари билан дostonнинг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитди. Мисоллар:

Эр ўганким қадам қўйса бу йўлда,
Қадам бошдин кирақдур жони қўлда.

Чўлуған суни кўрмойини иномас,
Неча су десалар сусоғи қонмас.

Исинурму киши ўтқа йироқдин?
Мени суйган нетар Навшод тахтин?

Отоси йиғлай-йиғлай ою қоёнди,
Ўгул ўйнай-кулай йўлга узонди.

Лутфий халқ юморидан ҳам илҳомланиб, қизиқ ва оригинал лавҳалар яратди. Масалан, у Шайх Наждининг барча ярамаслик-

лари устига ўлгудек хасис ва зиқна одем эканлигини таъкидлаб, шундай бир манзарани тасвирлайди:

...Эшикдин ўтру чиқди бир азовил,
Муҳаққақ лойиқи тайра афобил.
Илакларин тутуб эвга кибрди,
Бориб меҳмон учун суфра кетурди.
Не суфра, арпа ўтмаки била сў,
Дегайеен ким эрур оғриққа дору.
Аравг қўйди эса тотмога фурсат,
Тотар-тотмасдан ймеди суфрани бат.

«Гул ва Наврўз»нинг тили содда ва мисралари равондир. Шоир достоннинг тилини халқ жонли тилидаги сўзлар билан бойитиб, ўзбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса қўшди. «Гул ва Наврўз» XV аср ўзбек адабий тилининг қимматли ёдгорлигидир.

Лутфий «Гул ва Наврўз»ни ҳазаж баҳрида (мафойилун, мафойилун, мафонил) ёзди ва ўзбек тилининг талаффуз хусусиятларига мумкин қадар қаттиқроқ риоя қилишга интилди. «Гул ва Наврўз», классик адабиётнинг бошқа достонлари каби, маснавий йўлида қофияланган.

«Гул ва Наврўз» катта ғоявий-бадний муваффақиятларига қарамай, XV аср муҳитига хос бўлган айрим зиддият ва нуқсонлардан ҳам холи эмас. Бу ҳол достонда қўйилган ижтимоий-сиёсий масалаларнинг идеалистик тарзда ёритилишида, подшопа-растлик этиқоидида, деярли барча асосий қаҳрамонларнинг аристократ табақаларга мансуб бўлишида, айрим диний-хурофий тушунчаларда, тил ва тасвирдаги баъзи ғализликлар ва бошқаларда кўринади.

Ўзбек дунёвий
адабиёти
тараққиётида
Лутфийнинг ўрни

Лутфий ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек дунёвий адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига бағишлади. У даврининг атоқли сўз санъаткори бўлиб етишди. Диний-мистик адабиётга, таркидунёчилик ва бадбинлик этиқоидига қарши шафқатсиз кураш олиб борди, ҳаёт ва севгининг ҳассос куйчиси бўлди. У халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан, ёзма адабиёт традицияларидан ижодий фойдаланди, Салмон Соважий ва Хужандий каби атоқли сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақалашди. У бир шеърда «рангин шеъри Салмондан қолишмаслиги»ни таъкидлаган бўлса, иккинчи бир шеърда:

Лутфий каломи етса Самарқанд аҳлига
Амудан ўтмас эди Хужандий сафинаси,¹—

деб фахрланади. Гарчи бунда маълум даражада фахрияга хос одатдагидек анъанавий муболага бўлса ҳам, лекин Лутфий ўз

¹ Сафина — кема; бу ўринда: адабий асар маъносда ишлатилган.

шеърлари билан Хуросонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам кенг шуҳрат топган эди.

Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг, қайси туркигўй шоир яхшироқ шеър битган ва улардан сен кимни кўпроқ хуш кўрасан, деган саволига: «Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва маликул-каломидурлар» деб жавоб берган. Ҳз даврининг «маликул-каломи» бўлган Лутфий ўзбек классик адабиёти тараққиётининг кейинги босқичларига ҳам самарали таъсир этди. Кўпгина шоирлар унинг ғазалларига назира ва мухаммас битдилар, дostonларида (масалан, Мажлисий «Сайфулмулук»да) «Гул ва Наврўз»дан илҳомланиб, кўп нарса ўргандилар.

Лутфий асарлари совет китобхонларига манзурдир, унинг бир қатор ғазаллари шу кунга қадар куйга солиб айтилмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ

(1441—1501)

Ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий жаҳон адабиётининг буюк санъаткорларидандир. Унинг номи ва мероси Гомер ва Данте, Рўдакий ва Фирдавсий, Низомий ва Шота Руставели, Саъдий ва Жомий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Рабиндранат Тагор ва Лу Син каби улкан сўз санъаткорларининг номи ва меросидек ўлмасдир.

Навоий бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ўзаро феодал урушларининг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У улуғ гуманист, донишманд, давлат арбоби, ўзбек адабий тилига асос солган ва ўзбек классик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, истеъдодли энциклопедист олим бўлиб етишди, жуда қимматли асарлар яратди, даврининг маданий ҳаётига раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомий, кўплаб шогирдлар етиштирган устоз бўлди.

Навоий: «Умидим улдурки ва хаёлимга андоқ келурки, сўзим мартабаси авждан қуйи энмагай ва бу ёзган асарларимнинг тانتанаси аъло даражадан ўзга ерни ёқтирмагай», деган эди. Навоий янглишмади. Унинг орзулари айниқса бизнинг замонда рўёбга чиқди. Унинг асарларини қадрлаб, уларга юксак баҳо берувчи замон социалистик замон бўлди. Совет кишилари Навоийни севдилар ва ҳурмат қиладилар, унинг асарларидан таълим-тарбия ва эстетик завқ оладилар, Навоий ижодиётидаги феодал ўрта асри мароити вужудга келтирган зиддиятларнинг моҳияти ва сабабларини тушунадилар.

НАВОИЙНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИ

Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш узоқ ва мураккаб тарихга эгадир. Бу тарих XV асрнинг ўзидан, Навоий замондорларининг асарларидан бошланади. Беш асрга яқин давр ичида Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш мураккаб тараққиёт босқичларини кечиб ўтди. Совет навоийшунослиги Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганишда янги ва юқори босқич бўлди. Совет навоийшунослиги қисқа бир давр ичида жуда катта ютуқларга эришди.

Навоийнинг ҳаёти
ва фаолиятини
ўрганиш манбалари

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда биринчи манба Навоийнинг ўз асарларидир. Навоийнинг деярли барча асарларида, хусусан, унинг «Муншаот», «Вақфия», «Хамсу-тул-мутаҳаййирин», «Хутбаи давовини», «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луғатайн» каби асарларида унинг ҳаёти ва фаолиятига доир кўп ва қимматли фактлар, маълумотлар бор. Бу факт ва маълумотлар Навоийнинг шахсий ҳаёти, ижодий фаолияти, айрим асарларининг ёзилиш тарихи, ижодий режалари ва орзу-нитилишлари, маданий ҳаёт ва ободончилик соҳасидаги хизматлари, халқнинг осойишталиги учун кураши, муҳрдор ва вазир сифатида қилган ишлари, дўстлари, ҳамкорлари, рақиблари ва душманлари билан бўлган муносабатларини ҳамда бошқа-бошқа масалаларни қамраб олади.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда унинг замондошлари томонидан яратилган асарлар ҳам жуда қимматли манбадир. Булар Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» («Яхши хулқлар»), «Ҳабибус-сияр» («Суюкли хислатлар»), «Хулосатул-ахбор» («Воқеаларнинг хулосаси»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарлари, Бобирнинг «Бобирнома»си, Восифийнинг «Вадойиул-вақое» («Гўзал воқеалар») китоби ва бошқалардир. Шу билан бирга, Абдурахмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Хирадиномаи Искандар» ва «Баҳористон» каби асарларида ҳамда бошқа авторларнинг китобларида Навоийнинг фаолияти ва ижодиётига доир муҳим маълумот, таъриф ва баҳолар берилган. Бу манбаларда фактик материал ва объектив фикр-мулоҳазалар билан бирга, баъзан Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг дўстлигини ортиқ даражада бўрттириб юбориш, уларнинг ўртасидаги ихтилофлардан кўз юмиш, Навоийнинг айрим фазилатларини илоҳийлаштириш каби камчиликлар ҳам бор. Бинобарин, Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини, XV аср тарихий воқеаларини ёритишда бу манбалардан танқидий фойдаланиш зарур.

Навоий кейинги асрларда яратилган барча тазкиралардан, бир қатор тарих китоблари ва мемуарлардан ҳам кўп ўрин олади. Лутф Алибек Оварининг «Оташкада», Сом Мирзонинг «Тухфай Сомий», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Мажмаул-фусаҳо» («Гўзал сўз эгаларининг тўплами»), Фахрий; Ҳиравийнинг «Латофатнома», Мирзо Ҳайдар Дўғлатнинг «Тарихи Рашидий», Абдулмуъинзоннинг «Томут-таворих» («Тарихлар тугали») асарлари ва бошқа-бошқалар шулар жумласидандир. Бу асарларда, Навоий

¹ Қаранг: А. Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма («Навоий ҳақида янги маълумотлар» мақоласи); Рафур. Булом номидаги Санъат ва адабиёт нашриёти, Тошкент — 1974.

замондошларида бўлганидек, қимматли фактик материал ва объектив адабий-тарихий мулоҳазалар бор.

Навойнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда халқ оғзаки ижодида Навоий ҳақида яратилган асарлар ҳам аҳамиятлидир. Навоий ҳақида ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг оғзаки ижодида кўпгина эртак, афсона, ҳикоя ва латифалар яратилган. Уларда тарихий фактлар айнан баён қилинмаса ҳам, халқ тушунчасидаги Навоий образи яратилган. Навоийни самимий севган ва унинг асарларини ардоқлаган халқ уни доимо улуғ инсон, донишманд ва тадбирли давлат арбоби, истеъдодли олим, заковатли шоир, бева-бечораларнинг манфаатларини ҳимоя қилган халқ фарзанди,

Алишер Навоий.

сахий, олижаноб киши сифатида тасаввур қилган. У шу асосда Навоий образини яратиб, унинг ҳақида хилма-хил асарлар ижод этган, Навоий халқ қаҳрамонига айланиб кетган. Агар кўпгина ёзма манбаларда Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги дўстлик алоқаларни ортиқ даражада бўрттирилиб, уларнинг ўртасидаги ихтилофлар ҳатто тилга олинмаган бўлса, халқ ижодида Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги ихтилофлар асосий масалалардан бири қилиб олинган. Халқ ижодида, бир томондан, Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги зиддиятларни маълум даражада тарихий ҳақиқатга мувофиқ равишда акс эттирилса, иккинчи томондан, бу ихтилофлар аспектида, умуман, феодализм жамиятидаги прогрессив кишилар билан реакцион кишилар ўртасидаги зиддиятлар тасвирланади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги «Навоий ва йигит», «Навоий ва қирқ вазир», «Навоий ва Гули» ҳамда «Мирали ва Султон Суюн» («Мир Алишер ва Султон Ҳусайн») диклидаги туркман ҳикоялари ва бошқалар Навоийнинг ўлмас образини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Утмишда Навоийнинг ўрганилиши

Навоий ўзбек классик адабиётининг барча тараққиёт босқичларида устоз шоир ва халқнинг бениҳоя катта ҳурмати ва муҳаббатига сазовор бўлган сўз санъаткори бўлиб қолди. Бу улуғ санъаткорнинг асарлари турли даврларнинг хаттотлари, томонидан зўр эҳтиром ва муҳаббат билан кўчирилди, рассомларнинг нақш ва су-

ратлари билан зийнатланди. XIX асрнинг 70- йилларида Ўзбекистонда босмахона пайдо бўлганидан кейин Навоийнинг «Хамса», «Чор девон», «Вақфия» ва бошқа асарлари бир неча бор нашр этилди. Навоийнинг айрим асарлари ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилди, газаллари куйга солинди, ҳикматли сўзлари мақолларга айланди, халқ унинг асарларидаги ўлмас қаҳрамонлардан илҳомланиб, Бекобод яқинидаги тоққа Фарҳод тоғ, сойга Ширин сой деб ном берди, халқ ижодчилари Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун ҳамда Дилоромлар ҳақида янги-янги асарлар яратдилар. Барча тараққийпарвар ўзбек шоирлари Навоийдан таълим олдилар, унинг традицияларини давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Жумладан, шоир Мунис бир шеърда:

«Сўз ичра Навоийки жаҳонгир турур,
Мунисга маоний йўлида пир турур»,—

деб уни ўзининг устози ҳисоблайди. Шоир Оғаҳий эса:

«Оғаҳий, ким топғай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг навосидин санго»,—

дейди.

Навоийнинг асарларига назира битиш, газалларига мухаммас боғлаш бир одат бўлиб қолади. Ёзувчи Умар Боқий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг қисқартирилган насрий вариантини ишлаб чиқади, Мир Махдум, «Ҳайратул-аброр»ни мустасно этганда, «Хамса» дostonларининг насрий баёнини «Насри Хамсаи беназир» номи билан китобат қилади. Навоий асарлари бўйича луғатлар тузилади ёки луғатларда Навоий асарларининг тексти кенг ўрин олади. Форсча ва туркча луғатлардан ташқари, хоразмиқ олим Муҳаммад Хоксорнинг ўзбек тилида ёзилган «Мунтаҳабул-луғот» («Танланган луғатлар», 1798 йил) китоби ана шундай луғатлардандир.

Бироқ буларнинг барчаси узоқ тарих учун, XVI—XIX асрлари ўз ичига олган 400 йиллик давр учун, ниҳоятда оз эди, чунки халқ оммасининг кўпчилик қисми Навоий асарларини бевосита ўқиш ва ўрганиш имкониятидан маҳрум эди. Навоийнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси илмий асосда ўрганилмаган эди. Навоий асарларининг даврдан-даврга, китобдан-китобга ўтган текстига ўринсиз ўзгаришлар, хатолар ва «тузатишлар» кириб борар, лекин текстология ишлари деярли олиб бориламас эди. Реакцион феодал-клерикал доиралар эса Навоий асарларининг китобхонлар орасида тарқалиши ва ўрганилишига қарши тиш-тирноқлари билан кураш олиб борар, баъзилари Навоий ижодиётини сохталаштириб, Навоийни «шоҳнинг ихлосманд вазири», «илоҳий севги куйчиси» сифатида тасвирлаб, улуғ шоирнинг асарларини бузиб талқин қилар эдилар, феодал саройининг Адо (XIX аср) каби хушомадгўй шоирлари бемаъни мақтончоқлик билан:

Гар Навоийдин Адо сўзини ўткарса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Хусайни Бойқаро,—

деб Навоийни камситишга интилар эдилар.

Буржуа миллатчилари ва пантуркистлар бўлса Навоийни сох-талаштиришга, ўзбек халқини бу улуғ сўз санъаткорининг меросидан маҳрум этишга ҳаракат қилдилар.

Демак, ўтмишда Навоийнинг фаолияти ва мероси кам ўрганил-дигина эмас, балки Навоийни ўрганишда соғлом ва ижодий тен-денция билан бирга зарарли, илмга зид, Навоийни сохталашти-ришга, унинг меросини барбод беришга қаратилган тенденция ҳам кучли эди.

* * *

Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти халқлар ўртасидаги маданий ва адабий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди. Халқлар дўстлиги гоёсини куйлаган улуғ шоир тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, араб ва бошқа халқларнинг адабиётини му-ҳаббат билан ўрганди ва, ўз навбатида, бой ижодиёти билан Шарқ халқлари адабиётининг тараққиётига самарали таъсир этди.

Навоий билан Жомийнинг дўстлиги, ҳамкорлиги ўзбек ва то-жик халқларининг, бу икки халқ маданияти ва адабиётининг дўст-лиги ва ҳамкорлигининг ёрқин намунасидир. Навоий билан Жо-мийнинг дастлаб устоз билан шогирд ўртасидаги алоқа сифатида вужудга келган ўзаро муносабати тезда икки халқнинг буюк шоири ва маданият арбоби ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликка айланди. Навоий Жомийдан сиёсий фаолиятида, маданият ва ободончилик ишларида ҳам, бадий ижодда ҳам маслаҳатлар олди, Жомийнинг ижодидан таълим ва илҳом олди, унинг асарларига юксак баҳо берди ҳамда унга бағишлаб «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарини яратди. Айни замонда Жомий ҳам Навоийнинг фаолияти ва ижо-дий ишларига зўр эътибор билан қаради ва юксак баҳо берди. Абдурахмон Жомий Навоийдан маслаҳатлар олар ва ўзининг янги асарлари билан дастлаб уни таништирар эди. Шунинг учун Навоий «Хамса»сида буни таъкидлаб:

«Номарақам рақам этиб хомасин,
Кўрмади, мен кўрмайин, эл номасин»,—

дейди. «Муҳокаматул-луғатайн»да қайд қилинишича, Абдурахмон Жомий янги ёзган асарларини Навоийга бериб: «Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотирингга ҳар не айткудек сўз келса айт»,— дер ва Навоийнинг фикрларини самимият билан қабул қи-лар экан.

Навоийни ўқиш, ўрганиш ва ундан таълим олиш тобора ошиб боради. Навоий асарлари Шарқ ўлкаларининг кўп хаттотлари то-

монидан қайта-қайта кўчирилади ва нодир китоблар фондига киради. Навоий асарларини яқиндан ўрганиш учун луғат китоблари тузила бошланади. Навоий ҳаётининг охирида ёки ўлимидан бир оз кейин унинг асарлари асосида «Бадойиул-луғат», кейинроқ эса «Луғати Навоий» яратилади. 1560 йилда Алоий бинни Муҳибий «Ал-луғатул-Навоийят в-ал-истишҳодатул-чигатойят» («Навоий луғати ва чигатой тили далиллари») китобини тузади. XVIII асрда Мирзо Мадҳийхон тузган «Мабонул-луғат» («Луғат пойдевори»), XIX асрда Фатҳ Али Комарий («Луғати атроқия» — «Турклар луғати») ҳамда Шайх Сулаймон Афандий Бухорий («Луғати чигатойи ва турки усмоний») тузган луғатларда ва бошқаларда Навоий асарлари асосий сўзлик бўлиб хизмат қилади. Бу луғатларнинг кўпи форс-тожик тилида яратилган эди; Шайх Сулаймон Афандий эса турк тилида ёзган эди.

Навоийнинг айрим асарлари бошқа халқларнинг тилига таржима қилинади ва янги асарларнинг яратилишига асос бўлади. Масалан, «Мажолисун-нафоис» XVI асрдаёқ бир неча бор форс тилига таржима бўлади. 1531 йилда вафот этган турк шоири Ломий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини ихчам тарзда, баъзи ўзгаришлар киритиб турк тилига таржима қилади. Бу таржима 1965 йилда Огаҳ Сирри Левенд томонидан нашр этилган. Христофор Арманийнинг 1557 йилда италян тилида Венецияда нашр этилган «Сарандиб шоҳи уч ёш ўғлонининг анърати» асарининг иккинчи қисмида Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидан Баҳром ва Дилором саргузашти ҳикоя қилинади. Шунингдек, XVII аср грузин шоири Цицишвили «Барамгуриани» («Баҳром Гўр») достонидан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидан, Баҳром ва Дилором қиссасидан баҳраманд бўлди. Навоий асарларини таржима қилиш кейин ҳам давом этади. Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам»и Фаноний томонидан турк тилига таржима қилинган, таржима 1782 йилда «Тарихи Фаноний» номи билан Венада босилган. Бу нашр Навоий асарларининг маълум бўлган биринчи нашридир. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари турк ва татар тилларига таржима қилинади.

Навоийнинг асарлари Шарқ халқларига яқиндан таниш ва манзур бўлиб боради. Навоий кўп халқларнинг классиклари қаторидан ўрин олади, халқларнинг эҳтироми ва муҳаббатига сазовор бўлади, кўп шоирлар Навоийни ўзларига устоз ҳисоблайдилар, ундан таълим оладилар. Кўпгина тожик шоирлари, Фузулий, Кишварий, Мирзо Фатали Охундов, Али Акбар Собир каби озарбайжон ёзувчилари, Махтумқули ва Зелили каби туркман шоирлари, қозоқ ёзувчиси Абай, қорақалпоқ шоири Бердақ, Ажиниёз (Ҳожиниёз), татар шоирлари Абдулла Тўқай, Қаюм Носирий ва бошқа-бошқалар Навоийни ҳурмат билан тилга олиб, унга юксак баҳо берадилар, айрим асарларига назиралар ётадилар.

Навоийдан таълим олган ва илҳомланган улуг озарбайжон шоири Фузулий:

«Турку Ажаму Арабда айём,
Хар шоира вермишди бир ком,
Улмишди Навоийи суҳандон,
Манзури шаҳаншаҳи Хуросон»,—

деган бўлса, Кишварий (XVI аср) «Навоий ҳимматидин Кишварий аҳли назар ўлди»,— дейди. Худди шунингдек, қозоқ адабиётининг Навоийдан таълим олган классиги Абай:

«Физули, Шамси, Сайхали,
Навоий, Саади, Фердауси,

Хожа — Хафиз — бу аммаси,
Мадат бер я шагири фаръяд»,

қорақалпоқ адабиётининг классиги Бердақ эса:

«Чор китобдан тура қочдим,
Навоийдан савод очтим.
Фузулийдан дурлар сочтим,
Дилбарларни излар эдим»,—

дейди. Шунингдек, ўзбек халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, бошқа халқларнинг оғзаки адабиётида ҳам Навоий ҳақида ҳикоя ва латифалар яратилади, Навоий адолатпарвар, халқпарвар ва улуг шоир сифатида тасвир қилинади.

Бу фактлар халқлар ўртасидаги маданий ва адабий алоқаларнинг узоқ тарихий илдизларга эга эканлигини кўрсатади.

* * *

Европаликлар XVI асрданоқ Навоий асарлари билан таниша бошлаган бўлса-да¹, лекин Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганиш иши, асосан, XIX асрда бошланган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Алишер Навоий асарларининг текстини ҳам, у асарлар асосида ёзилган луғатларни ҳам нашр этишга киришилди. Француз шарқшуноси Катрмер 1841

¹ Табризлик арман ёзувчиси Христофор (XVI аср) «Сарандиб шоҳи уч ёш ўғлонининг зиёрати» асарини «Хашт биҳишт» (Хисрав Деҳлавий) ва «Сабъан сайёр» (Навоий) ҳикоялари асосида яратган эди. Бу асар XVI асрда италия тилига, кейин эса бир қатор европа тилларига таржима қилиниб нашр этилса ҳам, илм-фан аҳллариغا Христофор асарининг иккинчи қисми Навоий достони асосида яратилгани номалум эди. Сарандиб шоҳи ва шаҳзодалари ҳақида Европа адабиётида ҳам кўп асарлар ёзилган. Бу сюжет Вольтернинг «Заманга ҳамда Марк Твеннинг «Том Сойер чет олда» китобидан ўрин олган. XVIII аср инглиз ёзувчиси Хорас Уолпол «Сарандиблик уч шаҳзода» ҳикоясини ёзган.

йилда босилган хрестоматиясига Навойнинг икки асарини: «Муҳокаматул-лугатайн» ва «Тарихи мулуки Ажам»ни киритди. Бундан бир оз вақт кейин рус олими И. Н. Берёзин «Турк хрестоматияси» китобида Навоий асарларидан бир неча парча берди¹.

Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганиш М. Никитскийнинг «Амир Низомиддин Алишер, унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти» номли магистрлик диссертацияси билан (1856 йил) бошланди². М. Никитский Хондамир, Давлатшоҳ ва Сом Мирзонинг асарларидан фойдаланиб, шарқшуносликда биринчи бўлиб Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини тўлароқ акс эттирган асар яратди. М. Никитский Навоийнинг сиёсий фаолиятига, маданият соҳасидаги ишлари ва ўзбек адабий тили тараққиётидаги ролига юқори баҳо беради, унинг истеъдодли олим ва шоир эканини таъкидлайди. Бироқ у Алишер Навоийнинг бадий асарларини чуқур ўргана олмаганлиги учун «Навоий таржимон шоир» деган ғайри илмий хулосага келади.

М. Никитскийдан 5 йил кейин, 1861 йилда Истамбулдаги «Asiaticque journal» («Осиё журнали»)да Франция консулхонасининг таржимони бўлиб хизмат қилган М. Белиннинг Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир мақоласи босилиб чиқади. Унда Навоийнинг давлат идора ишлари ва маданий ҳаётдаги хизматларига ижобий баҳо берилади. Бироқ у ҳам Навоийнинг бадий асарларини пухта ўрганмайди, ҳеч қандай асоссиз: «Навоий Хисрав Дехлавий, Низомий ва Жомийларнинг таржимонидир»,— деб даъво қилади. Француз шарқшуноси Э. Блоше эса Навоий асарларининг бадий қимматини камситади. Машҳур инглиз олими Ч. Риё (у Британия музейидаги қўл ёзмаларнинг шарҳли каталогини тузган), венгр олими А. Вамбери ҳам, айрим хато мулоҳазаларига қарамай, Алишер Навоийни тенгсиз шоир ва ўзбек адабий тилига асос солган киши сифатида таърифлаганлар.

Рус ва Фарбий Европа шарқшунослари Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганишда М. Никитский ва М. Белиндан кейин ҳам бирмунча иш олиб бордилар. Масалан, рус шарқшуноси В. Вельяминов-Зернов 1868 йилда Санкт-Петербургда XVI асрда тузилган «Ал-лугату-Навоият в-ал-истишҳодатул-чигатоият» лугатини нашр эттиради. Француз шарқшуноси Паве де Куртейль Навоий асарларидан фойдаланиб, лугат тузади. Рус шарқшуноси Н. И. Ильминский Навоийнинг «Муҳокаматул-лугатайн» асарини хийла чуқур ўрганиб, Навоийни ўз она тили — ўзбек адабий тили учун курашган қудратли киши сифатида таърифлайди. Бироқ

¹ Берёзин хрестоматиясида «Сайфулмулук» (Мажлисий) дан ҳам парчалар берилган бўлиб, хрестоматия автори «Сайфулмулук»ни Навоий дostonи деб ҳисоблаган.

² Бунгача Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида айрим дастлабки маълумотлар берилган, холос.

рус шарқшунослари ҳам, Ғарбий Европа шарқшунослари ҳам Навоий фаолиятини унинг бадий ижодиёти билан узвий боғлаган ҳолда ўрганмадилар, улар Алишер Навоийнинг сиёсий, илмий фаолиятини эътироф қилдилару, лекин унинг бадий ижодиётини чуқур ёритолмадилар ва «Навоий — таржимон» деган ғайри илмий қарашни давом эттирдилар. (Масалан, Белиннинг фикрига таянган француз шарқшуноси Бува, инглиз шарқшуноси Э. Браун ва бошқалар ҳам шулар жумласидандир.) Афсуски, Навоий ҳақида биринчи манбалар асосида «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» деган қимматли асар яратган атоқли рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд ҳам бундай ғайри илмий даъволардан холи бўлмади ва «Навоий тақлидчи шоир» деган хато фикрни такрорлади.

Шундай қилиб, рус ва Ғарбий Европа шарқшунослари ўтмишда Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти юзасидан материал тўплаш, уларни системага солиш, умумлаштириш, Навоий асарларини нашр этиш, Навоийнинг тил соҳасидаги хизматларини ўрганиш ва бошқалар бўйича маълум ютуқларга эришган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг текшириш ишлари биография ва лингвистика масалалари билан чегараланиб қолди, Навоийнинг ижодиётини, хусусан, унинг бадий асарларини илмий асосда ўрганиш билан узвий боғланган ҳолда олиб борилмади. Улар Навоийнинг бадий ижодиётини сохталаштирдилар, унинг оригиналлигини инкор этдилар. Бундай ғайри илмий қарашлар ҳозир ҳам айрим реакцион чет эл олимлари томонидан давом эттирилмоқда.

Совет ҳокимияти йилларида Алишер Навоийнинг фаолияти ва илмий-адабий меросини ўрганишда янги давр бошланди. 1920 йилларида Навоий ҳақида бир неча мақола, 1926 йилда Бокуда «Навоий», 1928 йилда Ленинградда «Мир-Али-Шир» тўпламлари босилган бўлса-да (уларда жиддий хато ва зиддиятлар ҳам бор), лекин ҳали Навоийни сохталаштириш, меросни менсимаслик каби зарарли тенденциялар кучли эди. Совет навоийшунослиги 30-йилларда вужудга келди. Марксизм ва ленинизмга ёт бўлган қарашларга, группаларга қарши курашда тараққий этган, чиниққан совет адабиётшунослигининг сафи истеъдодли кадрлар билан тўлиб, мустаҳкамланиб борди. Ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари ўзбек совет адабиёти масалаларини, бу адабиётнинг вакиллари ижодини ўрганиш ва ёритиш билан бирга, ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг бойликларини текшириш ва ёритишда янги-янги муваффақиятларга эриша бошладилар. Ўзбек адабиёти бойликларини, жумладан, Алишер Навоийнинг меросини ўрганишга рус, озарбайжон, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг адабиётшунослари ҳам ўз муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Иттифоқ ҳукумати улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлишини 1941 йилда кенг ни-

шонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Ўзбекистонда ва бутун Иттифоқда юбилейга тайёрлик ишлари қизиқ кетди. Навоий асарлари, унинг дostonлари, «Хамса»нинг қисқартирилган варианты (нашрга тайёрловчи С. Айний), «Чор девон», «Муҳокаматул-лугатайн», «Маҳбубул-қулуб» ва бошқалар нашр этилади. Навоий асарлари рус, украин, тожик, озарбайжон, қозоқ, туркман ва бошқа тилларга таржима қилина бошлайди. Ўзбекистон, Москва, Ленинград ва қардош республикаларнинг олимлари Навоийнинг даври, унинг ҳаёти ва фаолияти, илмий-адабий мероси ва бошқа халқларнинг адабиётига таъсири каби масалалар билан кенг ва мунтазам шуғуллана бошладилар. Матбуотда кўплаб мақолалар босила бошлади, газета ва журналлар Навоий асарларидан намуналар бериб, жамоатчиликни Навоийнинг ижодиёти билан таништирди.

1939 йилда йирик адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» деган илмий-оммабоп асари нашр этилади. Навоий юбилейи Комитетининг тошшириги билан И. Султонов О. Шарафиддиновнинг бу китобини қайта ишлаб, ўз таҳрири остида 1948 йилда нашр эттирди. Мазкур асар 1971 йилда янги нашрда босилади.

1940 йилда нашр этилган «Родоначальник узбекской литературы» тўплами Улуғ Ватан урушигача бўлган совет навоийшунослигининг муҳим ва катта ютуғи бўлди. Бу тўплам А. Боровков («Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш»), Е. Э. Бертельс («Лайли ва Мажнун»), Ҳамид Олимжон («Фарҳод ва Ширин» дostonи), Ҳ. Зариф («Рубоий»), О. Усмонов («Муҳокаматул-лугатайн»), М. Шайхзода («Навоий ва бизнинг замонамиз») ва бошқа олимларнинг мақолаларини ўз ичига олади. Уша йили М. Шайхзоданинг «Гениал шоир» асари нашр этилади. Адабиётшунос В. Абдуллаев Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва фаолияти ҳақида кандидатлик диссертациясини ёзди.

Бироқ Улуғ Ватан уруши даврида юбилей кечиктирилди. Даҳшатли уруш шароитида фронтдан узоқ Ўзбекистондагина эмас, балки Москвада ва қамалда қолган Ленинградда ҳам Навоий меросини ўрганиш жадаллик билан давом этди.

«Совет Иттифоқи»га қарши бошланган уруш,— дейди профессор Е. Э. Бертельс «Навоий» монографиясида, — Навоий юбилейини мўлжалланганидек ишонлаш имконини бермади. Ленинградлик шарқшунослар қамал ҳалқасида қолдилар. Бироқ шу оғир шароитда ҳам иш давом этди. Мен 1941 йилнинг декабрида Навоий ижодига бағишланган ва даҳшатли бомбардировка ҳамда артиллерия отишмалари остида ўтган йиғилишда сўзга чиққан эдим. Гарчи йиғилиш бинонинг юқори қаватида ўтиб, у ер ҳаводан келётган оғир зарбалар билан тебраниб турса ҳам, йиғилиш қатнашчиларидан бирон киши залми ташлаб чиқиб кетмади ва йиғилиш охирига етказилди». Ленинград Давлат Эмитажининг директори академик И. А. Орбели бошчилигида И. Ю. Крачковс-

кий, Е. Э. Бертельс, А. Н. Болдирев, А. Н. Кононов, Б. Б. Пиотровский, Б. Т. Руденко ва бошқа олимлар, олим ва шоир-таржимон Н. Ф. Лебедев, расом М. Н. Мох, шоир-таржимон Вс. Рождественский ва бошқалар қуршовнинг энг оғир кунларида ҳам Навоий ва унинг мероси билан шуғулландилар¹.

1942 йилда бир қанча ленинградлик, москвалик ва киевлик шарқшунос олимлар Тошкентга эвакуация қилиндилар. Улар ўзбек халқининг азиз меҳмони бўлдилар. Бу олимлар ўзбек адабиётшунослари билан ҳамкорликда иш олиб бордилар, ўз илмий тажрибалари билан ўртоқлашдилар ва ёш олимларга раҳбарлик қилдилар. Навоий меросини ўрганиш иши қизиб кетди. Навоий асарларининг илмий-танқидий текстини яратиш, унинг илмий ва бадиий асарларини ўрганиш, Навоий даврини текшириш ва бошқа масалалар бўйича талай ишлар қилинди, бир неча диссертациялар яратилди.

Ёзувчи ва санъаткорлар ҳам улуғ шоир ва мутафаккирнинг образини яратиш устида ишладилар. Ёзувчи Ойбек уруш йилларида ўзбек тарихий романининг ажойиб намунаси «Навоий» романини яратди.

Улуғ Ватан уруши совет халқининг шонли ғалабаси билан туғди. Энди кечиктирилган юбилейни ўтказиш учун имконият туғилди. Ўзбек халқи билан биргаликда барча қардош халқлар юбилейга қизгин тайёрландилар. Навоий асарларини оммалаштириш, таржима қилиш, ўрганиш, илмий ва илмий-оммабоп асарлар ижод қилиш, санъат ва адабиётда Навоий образини яратиш ва бошқалар бўйича катта ишлар қилинди. 1948 йилнинг май ойида бутун мамлакат Навоий юбилейини нишонлади.

С. Айний нашрга тайёрлаган «Хамса»нинг қисқартирилган, тузатишлар киритилган варианты иккинчи марта нашр этилди. Навоий танланган асарларининг 3 томи босилди, «Навоий замондошлари», «Бобирнома» (Бобир), «Мақоримул-ақлоқ» (Хондамир) ва бошқа асарлар нашр этилди, Навоий африкасининг намуналари, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ва бошқа достоилари рус ҳамда бошқа қардош халқларнинг тилларига таржима қилинди.

Навоийнинг фаолияти ва меросини илмий ўрганиш соҳасида янгида-янги ютуқларга эришилди. Тўпламлар, монографиялар, диссертациялар яратилди. СССР Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти 1941 йилда тайёрлаган «Алишер Навоий» номи мақолалар тўплами 1946 йилда босилиб чиқди. А. К. Боровков таҳрири остида чиққан бу тўплам А. Ю. Якубовскийнинг «Навоий даврининг ижтимоий ва маданий хусусиятлари», И. Ю. Крачковскийнинг «Араб адабиётидagi Лайли ва Мажнун қиссасининг илк тарихи», Е. Э. Бертельснинг «Навоий ва Низомий», А. К. Боровковнинг «Алишер Навоий — ўзбек адабий тилининг асосчиси», шунингдек, А. Н. Болдирев, А. А. Семёнов, А. М. Белицкий ва С. Л. Волиннинг мақолаларидан иборат. Ўзбекистон Фанлар академияси 1948 йилда Ойбек таҳрири остида ўзбек ва рус тилларида «Улуғ ўзбек шоири» номи иккита мақолалар тўпламини нашр

¹ Бу ҳақда қаранг: М. Муродов. Навоийшунослар жасорати. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1972.

ётди. Бу тўпламлар Я. Фулом, Р. Набиев, М. Е. Массоннинг Навоий даврига, В. Абдуллаев, С. Айний, В. Зоҳидов, Х. Зарифов, Ойбек ва Дейч ҳамда М. Шайхзоданинг Навоийнинг фаолияти ва ижодиётига бағишланган мақола-ларини ўз ичига олади. 1948 йилда Навоийнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодиётига бағишланган учта монография асар — О. Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижодиёти», Е. Э. Бертельснинг «Навоий. Ижодий биография тажрибаси» ва С. Айнийнинг «Алишер Навоий» асарлари босилб чиқди. Бошқа қардош халқларнинг тилларида ҳам Навоий ҳақида мақолалар, китоблар ва тўпламлар яратилди. Навоий ҳақида бир неча диссертациялар ёзилди; В. Зоҳидовнинг «Навоийнинг дунёқараши», А. Саъдийнинг «Навоий ижоди — ўзбек классик адабиётининг юқори босқичи» деган докторлик диссертациялари шулар жумласидандир.

Езувчилар ва санъат ходимлари ҳам Навоий юбилейини муносиб тўғралар билан кутиб оладилар. Ўзбекистон Давлат нашриёти 1948 йилда шеър ва достонлардан иборат «Салом, Навоий» тўпламини босиб чиқарди. Уйғун билан Иzzат Султанов «Навоий» драматини яратдилар, шу драма асосида «Навоий» киносценарияси ёзилди. Езувчи А. Бать «Ҳаёт бўстони» повестини, Вадецкый «Оддий инсон» романининг биринчи китобини ёзди. СССР халқ артисти Олим Хўжаев саҳнада, СССР халқ артисти Раззоқ Ҳамроев экранда зўр муваффақият билан Навоий образини яратдилар. Рассом Қайдалов Навоий портретини ишлади, Ўзбекистон халқ рассоми Искандар Икромов Навоий асарларини ажойиб нақшлар билан безади. Навоий дostonлари асосида «Фарҳод ва Ширин» музикали драматининг янги варианты, «Лайли ва Мажнун» операси, кейинроқ «Меҳр ва Суҳайл» балети ва «Дилором» операси яратилди.

Самарқанд Давлат университети, Ўзбек Давлат опера ва балет Катта театри, Ўзбекистон халқ кутубхонаси ва яна бир неча маданий муассасалар, ўқув юрталари, қолхоналар Навоий номи билан аталадиган бўлди. Юбилей кунларида Тошкентнинг Навоий кўчасида бу улуг шоир ва мутафаккирнинг муҳташам ҳайкали очилди.

* *
*

50—60-йиллар совет навоийшунослигининг камолот босқичи бўлди. Бу босқич Навоий асарларини тўплаш, СССР ва чет эл фондларини ўрганиш, Навоий меросининг мукаммал библиографиясини тузиш, асарларининг нодир нусхаларини аниқлаш ва текшириш, текстологик тадқиқотлар олиб бориш, оммалаштириш ва қардош халқлар тилига таржима қилиш, Навоий меросининг проблематик масалаларини, унинг салафлари ва халаф (изчил)лари ижодиётини, адабий алоқа ва ўзаро адабий таъсир каби масалаларни ёритишда ниҳоятда сермаҳсул бир босқич бўлди. Навоий меросини ўрганиш ва ёритишда адабиётшунослар, санъатшунослар, тарихчилар, тилшунослар ва бошқа соҳа олимлари, Ўзбекистон билан биргаликда Москва, Ленинград ҳамда қардош республикаларининг нам аҳллари унумли иш олиб бордилар. Хорижий олимлар ҳам маълум натижаларга эришдилар.

Навоий асарларининг энг мукаммал феҳрасти 50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошида тузилди. (Х. Сулаймон. Навоий асарларининг манбалари ва нашрлари ҳақида. Алишер Навоий. Асарлар. Ҳафт томлик, I том, 1963.) Унда Навоийнинг 32 асари рўйхати берилган. Китобхоналарга биринчи бор Навоийнинг илк девонлари, «Девони Фоний», «Ситтаи зарурия» («Олти зарурия») ва «Фусули арбаа» («Тўрт фасла») тақдим этилди.

40-йилларда бошланган Навоий асарларининг илмий-таъриқий текстини яратиш ишлари 50—60-йилларда жуда катта натижалар билан деярли якунланди. Порсо Шамсиев («Ҳамса»), Ҳамид Сулаймон («Ҳазойинул-маоний»), С. Ғаниева («Мажолисун-нафоис»), Ш. Эшонхўжаев («Лисонут-тайр»), А. Халилов («Тарихи мулки Ажам») ва бошқалар унумли хизмат қилдилар.

50—60-йиллар Навоий асарларини оммалаштиришда бениҳоя сермаҳсул бўлди. Хусусан, «Ҳамса», «Ҳазойинул-маоний» ва Навоий асарларининг ўн

беш томлигининг нашр этилиши катта маданий ҳодисадир. 60- йилларнинг охирида Навоий асарларининг нашри сирасига факсимиле нашри ҳам қўшилди, (Девон. Москва, 1964, нашрга тайёрловчи Л. В. Дмитриева; Илк девон, Тошкент — 1968, нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон.)

Навоий асарлари, хусусан, лирикаси ва «Фарҳод ва Ширин»и кўп тилларга таржима қилинди. Навоий асарларининг русча ўн томанги нашр этилди (1968—1971 йиллар, Навоий асарларини В. Державин, Л. Липкин, Л. Певьковский, Н. Гребнев, С. Иванов, А. Рустамов ва бошқалар таржима қилган).

50—60- йилларда Навоийнинг дунёқараши, эстетикаси, санъаткорлик ҳақо- си, ижодий услуби, тили, ҳажвиёти, Навоий ва адабий алоқалар, Навоий ижо- диётида традиция ва новаторлик, жанрлар инкишофи каби масалалар кенг ва атрофлича ўрганилди, бир неча монографик тадқиқотлар, илмий оммабоп асар- лар, мақолалар тўплами оммалаштирилди, кўпгина диссертациялар ёзилди, библиографик кўрсаткичлар (Алишер Навоий. Библиография (1917—1966), тузувчилар: Н. Мирзаева, Э. Полвопова, 1968), «Алишер Навоий кўл ёзма асарлари каталоги» (тузувчилар: Қ. Муниров, А. Носиров, 1970) тузилди. Шу йиллар мобайнида В. Зоҳидовнинг «Мир идея и образов Алишера Навоия» (1961), Е. Исоқовнинг «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» (1965), А. Ҳайит- метовнинг «Навоий лирикаси» (1961), М. Шайхзоданинг «Устоднинг санъат- хонасида» мақолалар цикли («Шарқ юлдузи», 1965, № 10, 1966, № 5), А. Ҳайитметовнинг «Навоийнинг ижодий методи» (1963), А. Абдуғафуровнинг «Навоий сатираси» (1966), Навоий аъналарининг давоми ва тақомли ҳақида В. Абдуллаев, Б. Ванхўжаев, Ҳ. Еқубов, А. Қаюмов, Х. Расулов, Э. Ибро- ҳимова, Р. Мажидий ва бошқаларнинг мақолалари оммалаштирилди.

Совет навоийшунослиги Навоий ва адабий алоқалар проблемасини ёритиш- да ҳам катта натижаларга эришди. Ўзбек ва қардош халқлар адабиётшуносла- рининг жуда кўп тадқиқотлари ва мақолалари босилди. Фанлар академияси- нинг Тил ва адабиёт институти мазкур проблемага доир «Навоий ва адабий тәъсир масалалари» (1968) тўпламини нашр этди. Э. Рустамов XV аср ўзбек ва бошқа халқларнинг адабий алоқаларини тадқиқ этиб, докторлик диссерта- циясини ёзди. Адабиёт музейининг «Адабий мерос» (I, 1968) тўплами ва Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг «Навоийга армуғон» (1968) тўпламида навоийшуносликнинг бошқа масалалари билан бира- га адабий алоқалар масаласи ҳам кенг ўрин олди. Навоий ижодиёти ва Герб адабиётини чоғиштириш соҳасида академик В. М. Жирмунский, академик Н. И. Коврадиннинг бир қатор мақолалари пайдо бўлади. Шу йиллар мобайнида Навоий мероси материаллари асосида кўпгина диссертациялар яратилди.

50—60- йилларда Ф. Абдуллаев, А. Рустамов, Э. Фозилов, Х. Дониёров ва бошқа тилшуносларнинг ҳам диққатга сазовор тадқиқотлари вужудга келди.

Алишер Навоий ҳақида бир неча илмий-оммабоп асарлар ҳам нашр этилди. Ойбекнинг «Навоий гулшани» (1967) мақолалар тўплами, унинг А. Дейч билан бирга ёзган «Алишер Навоий» илмий-оммабоп очерки (рус тили- да, 1968), Т. Жалоловнинг «Хамса» талқинлари» (1962), А. Ҳайитметовнинг «Навоий даҳоси» (1968), С. Ғаниевнинг «Алишер Навоий» (1969), С. Нар- зуллаеванинг «Алишер Навоий» (1965), Н. Маллаевнинг «Генал шоир ва мутафаккир» (1968), М. Қодировнинг «Алишер Навоий ва санъат» (1968) ва бошқалар шулар жумласидандир.

В. А. Абдуллаев «Навоий Самарқанда» (1968), И. Султон «Навоийнинг қалб дафтари» (1969) асарлари Навоий биографиясини янги маълумот ва фактлар билан бойитувчи асарлар сифатида қимматлидир.

50—60- йилларда санъат ва адабиётда Навоий образини яратишда ҳам унумли босқич бўлди. Ойбек Навоий ҳақида «Навоий ва Гули» (1968), «Али- шернинг ёшлиги» (1975), Мирқарим Осим «Зулмат нчида нур» ҳикоялари (1963), шоирларимиз «Навоийни куйлаймиз» (1968) тўламини, Иноят Маҳ- сум «Навоий Астрободда» музыкали драмасини, В. Саъдулла «Салтанат ларза- ли» шеърли-музыкали драмасини яратди. Шунингдек, рассомлар, ҳайкалтарош- лар, графиклар ва бошқа санъаткорлар Навоийга доир катта ижодий ишлар қилишди.

Навой асарларининг бадний қўл ёзмалари, уларга ишланган миниатюра ва бошқаларни ўрганишда ҳам бирмунча ишлар қилинди. Темур ва темурийлар даври санъатини ўрганишда, хусусан, 1969 йилнинг сентябрида ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган симпозиум катта ҳодиса бўлди.

Навой асарларини оммалаштириш, шарҳлаш ва тадқиқ этишда хорижий олимлар ҳам маълум натижаларга эришдилар. Бу борада хусусан турк олими Оғох Сирри Левендининг тўрт томлик тадқиқоти ва Навоий асарлари мажмуаси (1959), Афғонистонда «Анжумане тарих» нашриёти Муҳаммад Яъқуб Воҳедиди Дўзжоний ташаббуси билан нашр этган «Алишер Навоий» китоби (1967), эрон олимлари томонидан оммалаштирилган «Девони Фониий» (1342 ҳ.), социалистик мамлакатларда таржима қилинган Навоий асарлари, Навоий ҳақидаги мақолалар ва бошқалар шулар жумласидандир.

Буларнинг кўпи Алишер Навоийнинг 525 йил тўлишига юбилейига (1968) катта аҳмиёт бўлди.

Навойшунослик юбилейдан кейин ҳам катта самараларга эришмоқда. 1957 йилдан бери ҳар йили 9 февралда Навоийнинг тутилган кунини нишонлаш мақсадида илмий-традицион конференция ўтказилиб, Навоий меросини ўрганиш соҳасида қилинган йиллик ишларга яқун ясалади. Юбилейдан кейинги йилларда навойшунослик бир қатор янги тадқиқот ва асарлар билан бойинди. В. Зоҳидовнинг «Улуғ шoir ижодининг қалби» (1970), А. Ҳайитметовнинг асарлари ва «Ҳайратул аброр»нинг насрий тавсифи (1974), А. Абдуғофуровнинг «Навоий ижодида сатира», (1972), Содир Эркиновнинг «Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни ва унинг қиссий таҳлили» (1971), Н. Маллаевнинг «Навоий ижодининг халқча негизи» (1973), «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» (1974) А. Қўмомовнинг «Сади Искандарий» (1975) асари, Навоий «Ҳамса»сининг рус тилидаги мукамал Москва нашри ва бошқалар шулар жумласидандир.

{ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ }

Болалик чоғлари,
Ўқиб йиллари

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг отаси Гиёсиддин кичкина ва бир неча қариндошлари темурийлар саройига яқин турган амалдор аристократ, бувилари эса темурий шаҳзодаларнинг онагалари бўлган. Алишер гўдаклигида темурий шаҳзодалар билан бирга тарбияланди. Тўрт ёшида уни ўқитишга бердилар. Зийрак ва қобилиятли Алишер мактабдаги бошқа болалардан ажралиб турар ва катталарнинг диққатини ўзига жалб қилар эди. Бироқ Ҳиротдаги ўқиб узоққа чўзилмади.

Шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасида тож-тахт учун бўлган кураш кучайиб бормоқда эди. Тож-тахт талашлари тўқнашувларга айланиб, мамлакатнинг хароб ва халқнинг янада хонавайрон бўлишига сабаб бўлар эди. Айниқса 1447 йилдан — Шоҳруҳ мирзо вафотидан кейин темурийларнинг тож-тахт талашини ниҳоятда кескинлашиб кетди. Хуросонда қизиб кетган ўзаро уруш-жанжаллар кўп кишиларни турли томонга кўчиб кетишга мажбур этди. Жумладан, Навоийлар оиласи Ироққа кўчиб, Тафт шаҳрида яшай бошлади. Тафтда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий турар эди. Ёш Алишер бу олимнинг суҳбатида бўлди. Али Яздий ёш Алишернинг ақли ва фаҳм-фаросатидан гоят хурсанд бўлди.

Орадан 2—3 йил ўтгандан кейин ўзаро феодал урушлар хийла пасайди ва Хуросонда бирмунча тинчлик бошланди. 1452 йилда Алишер оиласи Хиротга қайтиб келди. Ғиёсиддин Кичкина Абулқосим Бобир (1452—1457) саройида хизмат қила бошлади. Кўп ўтмай Абулқосим Бобир уни Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади.

Навоий Хиротда қолди ва ўқишини давом эттирди. У адабий асарларни қунт билан ўқий бошлади. У Саъдийнинг (1184—1292) «Гулистон», «Бўстон» китобларини, айниқса Фаридиддин Атторнинг (1230 йилга яқин вафот этган) «Мантиқут-тайр» («Қуш нутқи») асарини қайта-қайта ўқир ва ёд олар эди. Фаридиддин Атторнинг бу асари ёш Алишерга ёмон таъсир қилди. Натижада у кишилардан четлашадиган ва ёлғизликни ёқтирадиган бўла бошлади. Бу ҳол унинг ота-онасини ташвишга солди. Улар боланинг ақлига зарар етмасин деб, хавфсирар эдилар. Алишернинг «Мантиқут-тайр»ни ўқиши маъна қилинди. Лекин бу чора фойдасиз эди, чунки у бутун китобни ёдлаб олган эди.

Ота ва она Алишернинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт-шароитларни яратиб бердилар. Алишер замонасининг машҳур музикашуноси Хўжа Юсуф Бурҳондан музика ўргана бошлади ҳамда тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқалар билан жиддий шуғуллана бошлади. ♣

† Алишер айниқса адабиётни севди. Оила муҳити болалигидаёқ унда адабиётга зўр ҳавас туғдирган эди. Алишернинг отаси маърифатпарвар киши ва санъат ҳамда адабиёт муҳибларидан эди. Алишернинг Абусаид мирзо томонидан қатл қилинган тоғалари Мир Сайид (тахаллуси Кобулий) ва Муҳаммад Али (тахаллуси Ғарибий) ҳам қобилиятли шоир бўлган эдилар. Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Кобулий ҳақида: «Яхши таъби бор эрди, туркчага майли кўнроқ эрди...», — деса, Ғарибий ҳақида: «Хушмуховара (хушсуҳбат) ва хушхулқ ва хуштаъб ва дардманд йиғит эрди. Кўнроқ созларни яхши чолар эрди. Уни ва усули хўб эрди. Мусиқий илмидин ҳам хабардор эрди...», — дейди. Навоийлар уйида тез-тез шоирлар тўпланишиб, шеърлар ўқишар, адабиёт ва санъат ҳақида музокаралар қилар эдилар. Буларнинг ҳаммаси ёш Алишерда адабиётга зўр ҳавас уйғотган эди.

‡ Алишер бадий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлади. Навоийнинг неча ёшидан бошлаб шеър ёзганини билмаймиз. Лекин шуниси маълумки, у 10—12 ёшларидаёқ бадий завқи ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъаткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг ўзи «Мажолисун-нафоис»да кекса шоир Миршоҳий билан хат ёзишганини сўзлайди: «...фақир агарчи ани кўрмадим, аммо анинг била фақир орасида эълон ва ирсол воқеъ бўлди...». Миршоҳий вафот этганда, Навоий 12 ёшда эди. 10—12 ёшли боланинг кекса шоир билан хат

ёзишуви Алишернинг зўр қобилияти ва истеъдодидан хабар берар эди. Бунга қуйидаги бир воқеа ҳам равшан далил бўла олади:

Навоийнинг болалик чоғларида шоир Лутфий хийла қариб қолган эди. Навоий Лутфийни ўзининг устози ҳисобларди. Кекса Лутфий ёш Алишернинг истеъдодига қизиқди ва унга катта баҳо берди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида Лутфий Навоийдан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли ғазални ўқиган:

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгоч қуёш...

Бу ажойиб ғазалдан қаттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ўн-ўн икки минг шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим»,— деган.

Алишер отадан ёш етим қолди. У маърифатпарвар ҳукмдор Абулқосим Бобир қарамоғида тарбиялана бошлади ва 15 ёшида Султон Ҳусайн Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобирнинг саройида хизмат қила бошлади. Абулқосим Бобир 1456 йилда Машҳадга жўнади. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ҳам Абулқосим Бобир билан Машҳадга бориб, ўша ерда ўқишни давом эттиришди. 1457 йилда Абулқосим Бобир вафот этади. Навоий Машҳадда қолиб ўқишни давом эттиради. Мансаб ва давлат орзусида юрган Ҳусайн мирзо Марвга бориб, тахтни эгаллаш учун куч тўплай бошлайди.

Машҳадда қолган Навоий мантиқ (логика), фалсафа, риёзиёт (математика) ва бошқа фанлар билан шуғулланди, Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Атоий, Лутфий ва бошқа ёзувчиларнинг асарларини қунт билан ўргана бошлади. Ўзбек ва форс-тожик тилларида бир қанча шеърлар битди. У икки тилда ҳам гўзал шеърлар ёзгани учун «зуллисонайн» (икки тил эгаси) номи билан шўҳрат қозонди. Ўзбек тилидаги шеърларида «Навоий» («напо» сўздан), форс-тожик тилидаги шеърларида эса, асосан, «Фоний» («фано» сўздан) ва баъзан «Навоий» тахаллусини қўллайди.

Навоий Машҳадда Сайид Ҳасан Ардашер ва Камол Турбатий каби даврининг машҳур шоирлари билан танишади. Навоий билан танишган маърифатпарвар кишилар унинг қобилиятига тан берар ва у билан умрбод дўстона муносабатда бўлиб қолар эдилар. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Машҳадда рўй берган қизиқ бир воқеани ҳикоя қилади. Кунларнинг бирида Навоий бетоб бўлиб мусофирхонада ётган экан. Бир вақт бир неча киши Навоий ётган бинога кириб, мусофирларга хайр-садақа қилиб, бинонинг деворларидаги шеърларни ўқиб муҳокама қилибдилар. Улар бир

байтнинг мазмуни устида мунозаралашиб қолибдилар. Кексароқ бир киши ўз фикрини кўпчиликка маъқул қилади. Шунда Навоий мунозарага аралашиб, кекса кишига эътироз билдириб, бошқаларнинг фикри тўғри эканини айтади. Шундан кейин кекса киши хато қилганига иқрор бўлади, Навоий билан қилган суҳбатидан мамнун бўлади, Навоий Машҳадда турган вақтда, уни бир неча бор йўқлаб келади ва кейинчалик ҳам унга совға-саломлар юбориб туради. Бу киши ўз замонасининг машҳур шоирларидан Камол Турбатий эди.

Навоий билан айниқса Сайид Ҳасан Ардашер ўртасида яқин дўстлик пайдо бўлади. Сайид Ҳасан Навоийнинг истеъдодига юқори баҳо беради ва уни бадий ижод соҳасидаги фаолиятини кунт билан давом эттиришга ундайди. Навоий бу маърифатпарвар одам ҳақида кейинчалик «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» деган биографик-адабий асар ёзади.

Навоий тахминан 18—19 ёшларида Абдурахмон Жомий билан танишади. Навоийнинг билим савияси ва адабий қобилиятидан мамнун бўлган Жомий уни ҳам шогирд, ҳам фарзанд деб биларди. Кўп ўтмасдан шогирд ва устознинг муносабатлари икки улуг шоир ва мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлигига айланди.

Ҳиротдаги тож-тахт талашлари бирмунча пасайгандан кейин Навоий Ҳиротга қайтади. 1459 йилда Хуросон тахтини ҳам эгаллаган Абусаид энг жоҳил ва золим феодал ҳукмдорлардан эди. Шафқатсиз Абусаид жуда кўп кишиларни, ҳатто ўз қариндошларини, жумладан, Улуғбекнинг бир неча оила аъзоларини қатл қилди. Абусаид XV асрнинг энг реакцион руҳонийси Хўжа Аҳрор билан жуда яқин бўлиб, унинг кўрсатмаси билан иш қилар эди. Дин-шариат ниқоби остида чексиз ер ва ҳисобсиз мол-мулкни қўлга киритган Хўжа Аҳрор бир қанча даҳшатли воқеаларга, кўп кишиларнинг хонавайронлигига сабаб бўлган эди. Абусаид эл-юртни эзиб-талаши билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳдларини таъқиб остига олади.

Абусаидга қарши халқ норозилиги кундан кунга кучайиб бормоқда эди. Хуросонда Абусаидга қарши кўп қўзғолонлар кўтарилди. Хоразмда эса Абусаиднинг зулмидан безган халқ Абусаиднинг нойиби Қутлуғ Дарвешга қарши қўзғалиб, унинг ўғлини ўлдирди. Бадахшонда ҳам Абусаидга қарши катта қўзғолон бўлди.

Абусаид саройида бир оз вақт хизмат қилган Навоий тезда унинг сиёсатидан қаттиқ ғазаблана бошлади, эл-юртнинг мусибатли ҳаётига ачинди. Абусаиднинг хатти-ҳаракатларидан норози бўлган Навоий кейинчалик Машҳаддаги дўсти Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърый мактубида ўша даврдаги машаққатли ҳаётнинг ҳақиқий манзараларини тасвирлаб берди. Хондамир Навоийнинг Абусаидга қарши норозилиги ва ғазаб-нафратини ифоқдалаб, қуйидаги бир воқеани ҳикоя қилади:

«Султон Абусаид замонда бир куни шавкатли Амир (Навойй) Паҳлавон Муҳаммад билан Боғи Сафидда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номи бир киши учраб қолди, у вазирлардан шикоят қилиб, «улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен бу воқеадан Абусаид миззога арз қилгани келган эдим, бироқ соқчилар унинг олдига киришга қўймадилар, ваҳолонки, менинг аҳволим жуда ночор: ҳар куни ҳар кундан бир оз нонни тиланчилик билан олиб, шу билан кун кечирмоқдаман», — деди Олий ҳазрат (Навойй) унга қараб (ачиниш билан) шу байтни ўқидилар. Байт:

Ғадоски нон аз дари шоҳ жуфт,
Вибояд зи оби худаш даст муфт.

(Подшо эшигидан нон излаган тиланчи ўз суви билан қўлнинг ювиб, қўлига урмоғи, яъни ҳамма нарсадан воз кечмоғи керак.)

Навойй кейинчалик «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonида бу зolim ва жоҳил ҳукмдор ҳақида сўзлаб, унинг ҳалокатига қўшиннинг норозилиги сабаб бўлди, деб кўрсатади: «Султон Абусаид... кўп мамлакатлар олди ва тиф билан... элга ошуб солди ва лекин сипоҳиси (қўшини) рози эмас эрқанди, уруш вақти барча қўзғалди ва ўзи аду (душман) аро таҳликага қолди».

Абусаид ҳам Навоййнинг норозилигини билар эди. Табиийки, Абулқосим Бобирнинг ўрнига Хуросон тахтига ҳам чиқиб олган Абусаид Бобирнинг яқин кишиларига, жумладан, Навоййга хайрихоҳ бўлолмас эди. Навойй Абусаидга қарши тож-тахт учун кураш олиб бораётган Хусайн Бойқароннинг мактабдоши ва дўсти эди. Навоййнинг тоғалари эса Абусаидга қарши кўтарилган бадахшонийлар ҳаракатини қўллаб-қувватлаган эдилар. Шуларга кўра, Абусаид Навоййни, Заҳириддин Бобир (1483—1530) сўзи билан айтганда, Хиротдан «ихрож» (сурғун) қилди.

Навойй Самарқандда Абусаид, афтидан, Навоййнинг отасидан қолган мол-мулкни мусодара қилдирган. Навойй қаттиқ моддий қийинчиликларга дуч келган. Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» китобида Навоййнинг моддий қийинчиликлари ва шунига қарамай, банд ҳимматлилиги ҳақида характерли бир шоҳса ҳикоя қилинади.

«...Абусаид замонда жума куни, Хирот шаҳри ичидаги масжиди жомеъда жума намозини адо қилгандан кейин, хиёбонда сайр қилиш учун ўша томонга жўнадим. «Муфарраҳ» кўчасига яқинлашганимда бош яланг ва оёқ яланг ҳолда ўтирган бир ғадойни кўрдим.

У айтар эди:

— Аёлманд бир кишиман, бир неча оч-яланғоч болаларим бор, эртадан буён ўтириб тиламан, ҳозиргача ҳеч ким бир пул бергани йўқ.

Уа ҳазрат (Навойй) айтдиларки, ўша вақтда ёнимда бир танга бор эди, унда бошқа дунё молдан ҳеч нарса йўқ эди. Ўз-ўзимга шундай дедим: майда ва йирик нарсаларни яратувчига таваккал қилиб, бу тангани шу дарвешга берсанг, токи, бола-чақаларининг бугунги овқатини тўғриласа, сенинг эса эрталик ризқингни худонинг ўзи етказар.

Уша заҳотиёқ тангани унга бериб, ўтиб кетдим. Намозшомгача хиёбонда сайр қилиб юриб қайтгач, кўрдимки, ҳалиги дарвеш ўша жойда ўтириб, илгари-

ги сўзларини айтиб тиланарди. Унинг ҳаддан ташқари ёлғончилиги ва тиланчиликдаги ўта ҳарислигида таажжубландим. Аммо бу ишдан хабардор бўлганимни унга билдирмадим...».

Навойи шу аҳволда Самарқандга келди. Самарқандда ҳам дастлабки пайтларда моддий қийинчиликда яшади, лекин шунга қарамай, Самарқанд мадрасаларига қатнади, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳли билан яқинлашди, билим савияси, истеъдоди ва қобилияти билан тез орада обрў ва эътибор қозонди. Вафойи тахаллуси билан яхши шеърлар битган Самарқанднинг маърифатпарвар ҳокими Аҳмад Ҳожибек, олим Фазлуллоҳ Абулайис ва бошқалар Навойига ҳомийлик қилиб, унга ҳар томонлама кўмаклаша бошлайдилар. Замонасининг машҳур олими Фазлуллоҳ Абулайис Навойига мударрислик қилади ва уни ўзига фарзанд деб ҳисоблайди.

Хондамир «Мақоримул-ахлоқ»да Фазлуллоҳ Абулайиснинг Навойига муносабати ҳақида: «...Хожа жаноблари Олий ҳазратнинг ўткир зеҳни эканини ҳар вақт мақтар эди ва бошқа ўқувчилардан уни ортиқ кўрар эди», — дейди.

Самарқанд Урта Осиёнинг энг йирик маданий марказларидан бири эди. Самарқандда бир қанча атоқли олимлар, санъаткорлар ва Мирзо Ҳожи Сўғдий, Сайид Қутб Самарқандий, Юсуф Сафойи, Шайхим Суҳайлий каби шоирлар бор эди. Фарғона водийси, Ташкент, Бухоро, Ҳирот ва бошқа жойлардан кўп кишилар Самарқандга келиб, унинг машҳур мадрасаларида таҳсил олар, олимлари, санъаткорлари ва шоирлари билан ҳамкорлик қилар эдилар. Самарқанд Навойининг ҳам ҳаёти ва ижодида жуда катта роль ўйнади. Навойи бу шаҳарда ўз билимини мукаммаллаштирди, бадий ижод соҳасидаги тажрибаларини бойитди. У Фазлуллоҳ Абулайис ва Алоий Шоший дарсларида, адабиётнинг турли назарий масалаларига доир суҳбатларда ва мактабдошларининг шеърлари муҳокама қилинган мунозараларда актив қатнашди. У Самарқанд шоирларидан ёрдам олди, ўз навбатида, уларга ёрдамлашди. Жумладан, у Самарқандда андижонлик шоир Мавлоно Юсуфшоҳ (Бадий) шеърларини ислоҳ қилгани ҳақида «Мажолисун-нафоис»да бундай дейди: «...фақир таҳсил учун Самарқандга боргонда Андижондин келди ва онда фақир била бўлур эди. Сигари сий (ёшлиги) жиҳатидан шеърида хомлиғ бўлса, ислоҳ қилинур эрди... Фақирдан ўзга киши анинг шеърида сўз айта олмас дерлар эрди...». Хондамир «Мақоримул-ахлоқ»да Навойининг Самарқанд шоирлари билан ижодий ҳамкорлиги ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Навойи бошқа тилларни камситмагани ҳолда, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида бадий асар яратишга ундади, уларга кўмаклашди. У Мирзобек, Мирзо Ҳожи Сўғдий, Аҳмад Ҳожибек, Ҳаримий Қаландар Самарқандий каби шоирлар билан бирга Лут-

фий, Атоий, Саккокий ва бошқа ўзбек шоирларининг традицияларини муваффақият билан давом эттирди ва ривожлантирди.

Навой Самарқандда Саккокий ва бошқа шоирларнинг бадий мероси билан яқиндан танишди. Самарқанддаги маданий ёдгорликлар, айниқса Улугбек обсерваторияси ва Улугбек мадрасаси унда катта таассурот қолдирди. Навоий кейинчалик бу таассуротларини ўз асарларида, жумладан, «Хамса»сида ифодалади. У Самарқандда Мовароуннаҳрнинг географик ҳолатини ўргана бошлади. Сайхун (Сирдарё), Жайхун (Амударё) ва Кўҳак суви (Зарафшон) дарёларининг ҳўжалиқнинг ривожини учун катта аҳамиятга эга эканини тушунди, дарёлардан деҳқончилик ишлари учун кенг фойдаланиш зарурияти устида фикр юритиб, мамлакатни сув билан маъмур этишни орзу қилди. У Самарқанднинг меҳнаткаш табақалари, жумладан, косиб-ҳўнармандлари ҳаёти билан қизиқди, уларнинг яхши фазилати, хулқ-атвори ва меҳнат маҳоратидан мамнун бўлиб, уларни сўямий мақтади.

Навой Самарқандда, ўрни келганда, сиёсий ишларга ҳам аралшиб турди, айрим зolim амалдорларни қоралади, ўлимга ҳукм қилинган гуноҳсиз кишиларнинг ҳаётини бир неча бор сақлаб қолди (Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Навоийнинг бу инсонпарварлик фазилатларини ёрқин ифода этувчи бир неча воқеани ҳикоя қилади).

Навой Самарқанддаги ҳаётини умрбод асида сақлаб қолди, самарқандлик дўстларини унутмади. У тарихчи Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ, Муҳаммад Олим Самарқандий ва музыка устози Дарвиш Аҳмад Самарқандийларга ҳомийлик қилди. Абу-саид ўғилларининг тож-тахт талаши кучайиб, Самарқанд ҳокими Аҳмад Хожибек ва бошқалар шу курашларнинг қурбони бўладилар, Самарқандда реакция авж олади. Кўп олимлар, санъаткорлар ва шоирлар Самарқанддан Ҳиротга бориб, Навоийнинг ҳомийлигида ижодий ишларини давом эттирадилар. Жумладан, Улугбек билан бирга ўқиган кекса олим Муҳаммад Олим Самарқандий Навоий даргоҳига бориб, Самарқанддаги ҳаётини тасвирлаб, «биз бахти қаролармиз» деб шеър битиб, Навоийдан кўмак ва ҳимоя тилайди. Худди шунингдек, Фазлуллоҳ Абулайсининг ўғиллари — Хожа Хованд Абулайсий ва Хожа Абулқосим Абулайсий ҳамда Абумўминий каби ёшлар ҳам Ҳиротга бориб, Навоийнинг ҳимояси остида таълим-тарбия оладилар.

Шундай қилиб, Самарқанд Навоийнинг ҳаёти ва ижоди учун муҳим аҳамиятга эга бўлгани каби, Навоийнинг Самарқанддаги фаолияти Самарқанд маданий ҳаётининг равнақи ва, умуман, Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққийси учун катта ҳисса қўшди.

Навой Самарқандда 1469 йилга қадар турди. Тож-тахт орзусида юрган Ҳусайн Бойқаронинг Ҳирот тахтини эгаллаб олиши учун шу вақтларда қулай бир воқеа юз берди. 1468 йилнинг

охирларида Абусаид Фарбий Эронни эгаллаш учун жанг олиб боради. Жангда Абусаиднинг қўшини енгилиб, унинг ўзи ўлдирилади. Шу вақтда Ҳирот остоналарига яқинлашиб қолган Ҳусайн Бойқаро фурсатдан фойдаланиб, 1469 йилнинг бошларида Ҳиротга киради ва тахтни эгаллайди. Худди ўша йилнинг апрель ойида Навоий Ҳиротга қайтиб келади.

Слѣсий фаолияти.
Маданият ва ободончилик соҳасидаги хизматлари

Алишер Навоийдек обрўли ва тadbирли кишиларга муҳтож бўлган Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротга қайтишидан мамнун бўлиб, уни саройга чақирди ва муҳрдорлик вазифасини топширди. Бу мансаб энг катта мансаблардан бири бўлиб, давлатнинг ҳар қандай ҳужжати муҳрдор орқали расмийлаштирилар, муҳрдор муҳр (печать) босар ва имзо чекар эди.

Навоий Ҳусайн Бойқаро давлатини мустақкамлашда ва мамлакатни майда қисмларга бўлиб юборишга интилаётган шаҳзода ва амир-амалдорларга қарши курашда катта иш кўрсатди. Ёдгор Муҳаммаднинг фитнасини фoш қилиб, мамлакат ва халқнинг осойишталигига бутун кучни сарф қилди. Солиқларни халқдан орттириб олаётган баъзи бир амалдорлар Навоийнинг талаби билан ишдан четлаштирилди. Бу эса Навоийнинг халқ орасидаги обрўини янада ошириб юборди.

Муҳрдорлик вазифаси Навоийнинг ижодий ишлар билан кўпроқ шуғулланишига имкон бермас эди. Шунинг учун у бу вазифадан истеъфо берди. Лекин Ҳусайн Бойқаро ўз давлат аппаратида Навоийдек тadbирли ва донишманд кишининг бўлишини зарур деб ҳисоблаб, орадан кўп вақт ўтар-ўтмас (1472 йилда), Навоийни амирлик (вазирлик) вазифасига тайинлади.

Навоийни мансаб ва шахсий шoн-шавкат эмас, балки эл-юрт учун хизмат қилиш қизиқтирар эди. Шунга кўра, у мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи ўзаро феодал урушларнинг олдини олишга интилар, Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғиллари ўртасидаги низо-адоватларни бартараф қилишга ҳаракат қилар эди. Айниқса у ободончилик ва маданий ҳаёт соҳасида жуда катта хизматлар қилди.

Алишер Навоий ўз атрофига олимлар, ёзувчилар ва санъатнинг турли соҳаларидаги кишиларни жалб этди, уларга ҳар томонлама ёрдам берди. Навоий бу кишиларнинг кўпига ҳомийлик қилди, ижодий ишларига раҳбар бўлди, моддий ва маънавий кўмак берди. XV асрнинг атоқли тарихчиси Мирхонд Навоийнинг илм-фан аҳлларига ҳомийлигини кўрсатувчи қуйидаги фактни ҳикоя қилади:

«...Мен умримнинг биринчи ярмини тарих китобларини мутолаа қилишга сарф этдим. Баъзи мажлисларда тарихий воқеаларни ҳикоя қилганимда, эшитувчилар қизиқиб, диққат билан тинглар эдилар. Дўстларим тарихий воқеаларни жамлаб китоб шаклида ёзишимни илтимос қилдилар...»

Мирхонд сўзини давом эттириб, моддий қийинчилиги туфайли узоқ вақт китоб ёзишга кириша олмагани, охири Навоийга мурожаат қилганини айтади. Навоий ундан содда, китобхонга осон тушуниладиган китоб ёзишни талаб қилади.

«Шундай бир тарих китоби тартиб қилинсинки, унинг иборалари мажоз, истиора, киноя ва бошқа мураккабликларга ўралмаган бўлсин, содда, ҳар ким ҳам тушуна оладиган, қисқа ва мўъжаз бўлсин. Китоб бир муқаддима, 7 қисм ва бир хотимани ўз ичига олсин, ҳар бир қисм мустақил бир китоб шаклида бўлсин, ўқувчи у қисмлардан бирини ўқиганда бошқа қисмларни варақлаб кўришга мажбур бўлмасин...»

«Мен бу хизмат учун лозим бўлган иш жойи, китоблар (манбалар) ва бошқа керакли нарсалар тўғрисида гап очганимда,— дейди Мирхонд,— у ўзи биво қилган «Халосия» хонақоҳидаги ўзига махсус жонаи бутун китоб ва асбоблари билан бирга менга топширди».

Машҳур rassom Беҳзод, хаттот Султон Али каби кишилар ҳам бевосита Навоийнинг ҳомийлигида камолга етган эдилар.

Навоий олим, санъаткор ва ёзувчилардан унумли ишлашни, ўз қобилият ва имкониятларидан тўғри фойдаланишни талаб қилар эди. У ижодий ишга бепарволик билан қаровчи, шошма-шошарлик билан юзаки иш қилувчи кишиларни ёқтирмас, уларга қаттиқ танбеҳ берар эди. У ҳам марҳаматли, ҳам талабчан устоз эди.

Навоийнинг талабчанлиги ва ишга ниҳоятда масъулият билан қарашини кўрсатувчи бир факт билан танишайлик.

Осафий деган шоир ўз ижодий маҳоратини оширишга кўпинча ялқовлик қилар, ўз ишга бепарволик билан қарар эди. Навоий унинг бу камчиликларини қаттиқ танқид қилди, унумли ва яхши ишлашга ундар эди. Бир кун Осафий Навоийнинг олдига келиб шундай деган:

— Устод, мен энди сиз айтгандек ижодга киришдим. Мана, масалан, кеча бозордан икки пулга шам олиб, кечқурун ишга ўтирдим ва шу шам ёпиб тугагунча 200 мисра шеър ёздим.

Осафийнинг бу гапи Навоийга ёқмайди, чунки Осафий шошма-шошарлик билан шеър ёзиб, туссиз ва кучсиз мисралар яратган эди. Шунга кўра, Навоий Осафийга:— Демак, сиз ёзган ҳар юз мисра шеърнинг баҳоси бир пул эканди,— дейди.

Навоий вазирлик вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ободончиликка катта аҳамият берди. Подшолигининг дастлабки йилларида Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг ободончилик соҳасидаги фаолиятини қўллаб-қувватлади, давлат хазинасидан маблағ ажратди. Шу билан бирга, Навоий ободончилик ишларига ўз маблағини аямай сарф этди. Самарқандда жуда муҳтожликда яшаган Навоий Ҳиротга қайтганидан кейин, отасидан қолган мол-мулкка эга бўлди, Ҳусайн Бойқаро унга Ҳирот, Сабзавор ва бошқа жойлардан катта мулк ажратиб берди. Навоий бу мулкда ишловчи меҳнаткашларга ҳиммат ва марҳамат билан қарар, олиқ-солиқларни хийла енгиллаштиради, етим-есирларга, мусофирларга, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига инъом-эҳсон қилади эди. Бир навбат Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолига солинган юз минг

динор қўшимча солиқни ўз маблағидан тўлаб, мазлум аҳолни ундан қутқарган ҳам эди.

Навоийнинг ташаббуси билан жуда кўп ва хилма-хил бинолар қурилди, боғлар барпо қилинди, ҳовуз ва ариқлар қазилди. (Буларнинг рўйхати ва тафсилотлари Хондамирнинг «Мақоримулахлоқ» китобида ҳамда Навоийнинг «Вақфия» ва бошқа асарларида келтирилган.) Шулардан бири Халосия хонақоҳи бўлиб, Хондамирнинг маълумотида, у ерда мусофир ва қашшоқ кишиларга овқат тортилар ва ҳар йили 2000 га яқин пўстин, босма чакмон, қўйлак-лозим, тақия ва кавуш улашилар экан. Бундан ташқари, у Ҷамотхона хонақоҳи, Сари Хиббон, Ҳавзак, Чилдухтарон, Тарноб ва Панждеҳ каби бир неча ўнлаб рабоб, кўпгина мақбаралар, масжидлар қурдиради, бир неча ҳовузлар қаздиради, ариқлар очади. Сувсиз ерларга сув чиқариш ишига катта аҳамият берган Навоий Тус вилоятининг Чашман Гулист булоғидан Машҳадга сув келтириш учун ўн тош (70 км га яқин) келадиган ариқ қаздиришга киришади ва бошқалар. Навоий бинолар қуриш ва ҳовуз-ариқлар қозишда ишлаётган кишиларни турли йўллар билан рағбатлантирар, уларга зиёфат ва инъомлар берар, кўп вақт ўзи иш бошида туриб, этагини бар уриб, енг шимариб усталар ва мардикорлар билан бирга ишлар эди.

Алишер Навоийнинг сиёсий фаолияти ва маданий соҳадаги ишлари реакцион гуруҳларнинг кучли норозилигига сабаб бўлди. Улар давлат хазинасини ободончилик ишларига ва маданий ишларга сарф қилишни истамас эдилар. Улар ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқнинг манфаатларидан афзал кўрар эдилар. Реакцион гуруҳлар Навоийни сарой ишларидан четлаштиришга, Ҳусайн Бойқаронинг жиловини ўз қўлларига олишга интилар, Навоийга қарши бўхтонлар ёғдирав, итволар тўқир эдилар.

Навоийнинг вазирлик мансабида туриши учун ортиқ шароит қолмаган эди. У мамлакат ва халқ учун кўпроқ ижодий ишлар билан хизмат қилишга аҳд қилади ва 1476 йилда вазирлик мансабидан истеъфо беради. Навоий,—дейди Хондамир юқорида кўрсатилган асариде,—«...Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал» деган сўзларга амал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат маснадини ўзининг муборак қадами билан зийнатлади ва жабр-жафо рақамларини даврон саҳифасидан маҳв қилиб, адолат ва инсоф эшикларини инсониятга очиб қўйди. Яраланган давр жароҳатларига малҳам қўйиб, пур алам даҳр касалларига адолат шарбати билан шифо бахш қилди.

Бир неча йил «халқ ўртасида ҳукмронлик қилсангиз, адолат билан ҳукм юритинг» сўзларига амал қилиб:

Зи мансаб рўй дар бемансаби неҳ,
Ки аз ҳар мансаби бемансаби беҳ.

(Мансабдан мансабсизликка юз қўй, ҳар бир мансабдан кўра мансабсизлик яхши.)

деган байтнинг мазмунини хотирадан ўтказиб, амирлик мансабидан истеъфо берди...». Лекин, шунга қарамай, Навоий мамлакатнинг сиёсий ишларидан тамомила узоқлашмади. У Ҳусайн Бойқарони маърифатли подшо қилаш ниятидан воз кечмади, унга умид ва ишонч билан қаради. Навоий сарой доирасидаги низоларнинг олдини олиш, ободончилик йўлидаги тадбир ва режаларини давом эттириб, яна кўп хизмат қилди. Шунинг учун Навоий вазирликдан кетганидан кейин ҳам реакцион гуруҳ унга қарши фитна ва игвони давом эттираверди.

Ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш.
Лирик девонлар ва «Хамса»нинг яратилиши

Вазирлик мансабидан бўшаган Навоий қизгин ижодий ишга берилиб кетди. У ўзбек адабий тилини тараққий эттириш, бу тилда катта бадий асарлар яратиш, уларда мамлакат ва халқ манфаатларига қаратилган энг актуал масалаларни ёритиш вазифаларини ўз олдига қўйган эди. Навоий ўзидан олдинги ёзувчиларнинг прогрессив традицияларини давом эттирди, ривожлантирди ва ажойиб бадий асарлар яратди, ўзбек адабиётини янги босқичга кўтарди. У ўзбек адабий тилини камситган, ўзбек ёзувчиларини меъсимаган ва ўзбек тилида гўзал бадий асарлар яратиш мумкин эмас деб даъво қилган реакцион кишиларга қарши қаттиқ зарба берди, халқнинг жонли тилидан янада кенг ва унумли фойдаланиб, ўзбек адабий тилини бойитди ва равақ топтирди.

Навоий кўпчилик асарларини ўзбек тилида ёзиб, бу тилнинг бадий дурдоналар яратиш учун катта имкониятларга эга эканини кўрсатиб берди, ўзбек ёзувчилари олдига ўз она тилида ижод этиш вазифасини қўйди, уларга бу йўлда ҳар жиҳатдан ёрдам берди. Шу билан бирга, у форс-тожик тилини ҳам ўз она тилидек севди, бу тилда ҳам ажойиб асарлар яратди ва форс-тожик шоирларига катта эҳтиром билан ёндашди, улар билан ижодий ҳамкорлик қилди, араб тили ва унинг лексикаси билан шуғулланди.

Навоий дастлаб лирик шеърлари билан кенг шуҳрат қозона бошлади. 1465—66 йиллардаёқ Навоийнинг китобхоналари унинг шеърларини тўплаб, девон тузадилар. Навоийнинг ўзи эса 1470 йилнинг бошларида биринчи девони «Бадойиул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Кейинроқ, 1476—1483 йиллар орасида, иккинчи девони «Наводируи-нихоя» («Беҳад подирликлар»)ни яратди.

Лирик турда катта тажриба ортириб, шуҳрат қозонган Навоий, энди ўзбек тилида йирик эпик асарлар яратиш вазифасини ўз олдига қўйди. Вазирлик мансабидан истеъфо берганидан кейин «Хамса» ёзишга тайёрлана бошлади. У оз вақт давомида «Хамса» учун керакли барча материалларни тўплади. Низомий, Хисрав Деҳлавий ва бошқа шоирларнинг «Хамса»си ёки «Хамса» цикли бўйича яратган алоҳида дostonларини, халқ оғзаки ижоди

ҳамда тарих асарларини мукаммал ўрганиб чиқди ва «Хамса» ёзиш фикрини Абдураҳмон Жомийга айтди. Жомий унинг мақсади ва режаларини маъқулади, маслаҳатлар берди. Навоий 1483 йилда «Хамса»ни ёзишга киришди. У «Хамса»ни ёзиш учун жуда қисқа муддат — икки йилдан сал кўпроқ вақт сарф қилди. 1483 йилда «Хамса»нинг биринчи дostonи «Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши»), 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр» («Етти сайёр»), 1485 йилда «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonларини ёзди. Бу дostonларида у даврининг жуда муҳим проблемаларини қўйди, ўрта асрнинг илғор мутафаккири сифатида прогрессив фикр-қарашларини илгари сурди, Фарҳод, Ширин, Лайли ва Мажнун каби ўлмас образларни яратди, сўз санъатининг хилма-хил ва ранг-баранг лавҳаларини мужассамлаштирди, ўзбек тилининг қудратини намойиш этди, Низомий ва Хисрав Деҳлавий билан ижодий мусобақада катта муваффақиятларга эришди.

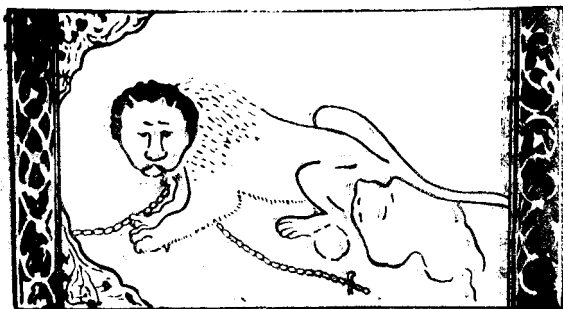
Навоий «Хамса»сининг вужудга келиши ўзбек адабиёти тарихида жуда катта воқеа бўлиши билан бирга, у жаҳон адабиётининг ҳам ўлмас обидаларидан бири бўлди.

Умри зойеъ этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатнинг каланди бил,—

деган шиорни майдонга ташлаган Алишер Навоий ўз вақти ва имкониятларидан ниҳоятда самарали фойдаланди. «Хамса»дан кейин яна кўпгина бадий ва илмий асарлар яратиб, санъат ва адабиётнинг, илм-фаннинг тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Навоий Астрободда Навоийнинг ободончилик соҳасидаги ишлари, бадий ижодиёти, ёш олим ва санъаткорларга самимий ёрдами, халқнинг арз-додига қулоқ солиши унинг обрўини ва шуҳратини ошироқда эди. Бу ҳол Навоийнинг душманларини, хусусан, Мажидиддинни тобора қаттиқроқ тинчсизлантироқда эди. Ҳусайн Бойқаро ободончилик ва маданий соҳадаги ишлардан хийла четлашиб, айш-ишратга берилган эди. Саройдаги айш-ишратлар, феодал амалдорларнинг суистеъмоли, исрофгарчиликлари давлатнинг моддий аҳволини оғирлаштирган эди. Бу аҳволдан ҳам реакцион гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида фойдаланадилар. Навоийнинг талаби билан саройдан узоқлаштирилган Мажидиддин саройнинг бирор катта мансабни эгаллаш учун пайт пойлаб юрар эди. У ўз мақсадини амалга ошириш учун саройнинг молиявий танглигидан фойдаланди. У бир неча туман ақчага муҳтож бўлган Ҳусайн Бойқаронинг хазинасига бир йўла 2000 туман ақча келтириб топширди. Бундан мамнун бўлган Ҳусайн Бойқаро Мажидиддинни вазир қилиб тайинламоқчи бўлди. Бирок Навоийнинг бу тadbирни маъқулламаслигидан бирмунча ташвишга тушди.

Навойнинг душманлари уни пойтахтдан узоқлаштиришни зўр бериб талаб қилмоқда эдилар. Ниҳоят, Хусайн Бойқаро Алишер Навоийни Астрободга ҳоким қилиб тайинлади. Бу билан у, биринчидан, Навоий душманларининг талабини қондирди; иккинчидан, Навоийнинг обрўи ва тадбиркорлигидан фойдаланиб, мамлакатнинг муҳим чегара вилоятларидан булган Каспий денгизи бўйидаги Астрободда ўз позициясини мустаҳкамламоқчи бўлди.

Запжирбанд шер (Навоий ишлаган сурат)

Навоий 1487 йилда Астрободга жўнади ва у ерда давлат идора ишларида бирмунча тартиб ўрнатди. Халқдан ортиқча солиқлар ундираётган амалдорларни ишдан бўшатди. Астрободнинг ободончилигига қатта аҳамият берди, у ердаги олимлар, санъаткорлар ва шоирлар билан яқин алоқа боғлади, уларнинг ижодий ишларига ёрдам берди, раҳбарлик қилди.

Навоий Хусайн Бойқарони инсофли ва маърифатли ҳукмдорга айлантириш ниятидан ҳали ҳам воз кечмаган эди. У Астрободдан Хусайн Бойқарога ва бошқа амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислохотлар ўтказишга ундар эди. Масалан, у Хусайн Бойқарога ёзган мактубларидан бирида қуйидаги масалаларни қўйди:

«Қуллауқ арвайшоит улким, бир неча сўя хотирга келиб эрди, арз қилмоғи вожиб кўрунди. Аввал улким, натином қилмаским, эрта унгоши намоз қилмас...»

Яна улким, аласаббоҳ ҳарамдин чиққач, девонда ўлатуруб додхоҳ сўрулса, дегни додхоҳ сўрарда ўзлук била машгуулауғ қилмасе, агар бир масалумга бировдин зулме ўтган бўлса, волимга андоғ сиёсат қилмаским, ўнга волимларга мужиби интибоҳ бўлса...

Яна улким, аркони давлатга ҳар ишким буюрулуур, агар бутмети бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун — андоқ муқаррар бўлсаким, боз бутардек иш ҳамул кун арз қилиб, жавоб олсалар. Кечроқ бутар ишни тўгла ё индин, ё мюидин ўтқармасалар. Агар баъзи ҳукм йўсуни била мюидин ўтказиб, арзга етқурмасалар, аларга андоқ хитоб бўлсаким, ўз ишлариндин тоғил бўлмасалар...

Яна улким, умид улдурким, ҳақ таоло чоғирдин куллий тавариқ бергай...

Яна улким, мулк ва мол ишидин, бас додхоҳ ишидин фароғат ҳосил бўлса, маломат дафъи учун кутубхонага кирилса, кутубхона аҳли билан машғуллауқ қилалса...

Яна улакам, шаҳ аҳтисоби амрида яхши аҳтимом қилинса, андоқким, шаробхона, байтул-лутф, қиморхона — буларга ўхшаш номашруъ умрни куллий маъъ қилинса. Муҳтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидин вуқуф топсалар.

...Дағи ҳар масжиднинг имомига тайин қилсаларким, ул маҳалла аҳлининг ўгул ва ушогига мактаб тутуб ўқутсалар...»

Бироқ Навоийнинг истаклари амалга ошмади. Ҳусайн Бойқаро ҳам, унинг саройидаги реакцион амалдорлар ҳам Навоийнинг халқпарварлик ва маърифатпарварлик масъалатларига қулоқ солмадилар. Сарой доирасидаги маъний бузуқлик, бошбошдоқлик кучайиб бормоқда эди. Навоий Астрободга жўнатилган бўлса ҳам, унинг душманлари тинчимадилар. Улар Астрободга жосуслар юбордилар ва Навоийни хоинлик билан заҳарлаб ўлдиришга ҳаракат қилдилар. Лекин Навоий енгилмади, маънан мағлуб бўлмади, балки у ўз душманларини кўпчилик олдида шарманда қилди.

Навоий Астрободда ортиқ қолишни истамади, у туғилиб ўсган шаҳри Ҳиротни, ёр-дўстларини, қаламқаш биродарларини соғинди, Ҳиротдаги ва, айниқса, сарой доирасидаги кўп воқеалардан ташвишга тушди, сиқилди. Хондамир юқоридаги асарида Навоийнинг Астрободдаги кайфиятларини ифодаловчи қуйидаги ҳазиломиз бир ҳикояни баён этади:

«Бир вақтлар Астробод шаҳри Амирнинг (Навоийнинг) адолатлари соясида фаровон ва обод эди. Бир куни ҳавода турлича ўзгаришлар пайдо бўлди. Амир ўз ҳузурда бўлган баъзи бир вилоят катталарига қараб, бугун ҳавода қизиқ ўзгаришлар бўлди, деди. Астрободликлардан бири: Бу бизнинг шаҳримизнинг яхши хусусиятларидандир. Бу ерда бир кумда тўрт фаслнинг ҳаноси кўрилади, — деди.

Давлатли Олий Ҳадрат (Навоий): «Тўғри, — деди, — бу шаҳарда бир кум бир йилдек ўтар экан».

Пойтахтдаги бемаъний ишлар, жанжаллар эл-юртнинг осойишталиги ва ободончилик ишларига катта шикаст етказиб, Навоийни қаттиқ безовта қилади. У газалларидан бирида бундай дейди:

Кўнгила мулкин истар ободу бузар хайли фиरोқ,
То Навоий аэми мулки Астробод айлади.

Навоий Ҳиротга қайтишни илтимос қилиб, Ҳусайн Бойқарога хатлар юборди, бироқ Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг талабини оқибатсиз қолдиради. Навоий ўз ўрнига Амир Бадриддинни қолдириб, Ҳиротга қайтди ва Ҳусайн Бойқародан Ҳиротда қолдиришни илтимос қилди. Лекин иккинчи кунёқ Астрободга қайтиб кетиш ҳақида Ҳусайн Бойқародан буйруқ олди. Навоий яна бир неча ой Астрободда турди. Навоийга қарши душманлари томонидан уюш-

тирилган суиқасд фош бўлиб қолгандан кейингина Хусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротда қолиш ҳақидаги талабини қабул қилди.

Ҳаётининг
сўнги йиллари

Ҳиротга қайтиб келганидан кейин Навоий саройда бирор расмий мансабга эга бўлишни истамади. Лекин, шунга қарамай, у давлат идора ишларида қатнашди, кучайиб кетаётган тож-тахт талашлари-ни бартараф қилишга, ота-бола ва ака-укалар ўртасидаги жанжалларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилди. Навоий ва бошқа маърифатпарвар кишиларнинг зўр бериб уринишларига қарамай, шоҳ ва унинг ўғиллари ҳамда бек ва амалдорларнинг мансаб ва бойлик орттириш учун кураши тобора кучайиб, ҳарбий тўқнашувларга айланиб бормоқда ва темурийлар давлати ҳалокатга юз тутмоқда эди. Сарой ва унинг атрофидаги аристократлар халқни талон-торож қилиб, давлат хазинасини ҳам, эл-юртнинг бойликларини ҳам соғурдилар, майхўрлик ва қиморбозликка берилдилар, дабдабали зёфатлар бериб, исрофгарчиликка йўл қўйдилар. (Восифийнинг «Бадойиул-вақо» асарида ва бошқа манбаларда буларни тасвирловчи кўпгина фактлар келтирилган.)

Подшо ва шахзодаларнинг тож-тахт талашиб ўзаро курашишлари, саройдаги ишратпарастлик ва адолатсизлик Навоийни қаттиқ азар эди. Бунинг устига бирин-кетин Навоий учун бир қатор мусибатли воқеалар рўй берди. 1492 йилда Абдурахмон Жомий вафот этди. Бу йўқотишдан Навоий қаттиқ қайғуради.

Навоийнинг укаси Дарвеш Али Балх ҳокими номидан шаҳарни бошқарар эди. У Мажидиддиннинг Навоийга қарши уюштирган иғволаридан қаттиқ ғазабланиб, Хусайн Бойқарога қарши исён кўтарди. Хусайн Бойқаро Мажидиддинни вазирликдан четлатишга мажбур бўлди. Мажидиддин Навоийга бўҳтон қилишни давом эттириб, Дарвеш Али исёнига Навоийнинг бевосита алоқаси бор, деб иғво қилди ва Хусайн Бойқарони бунга ишонтирди. Хусайн Бойқаро Балхга қўшин тортганда, Навоий у билан бирга боришга мажбур бўлди. Дарвеш Али исёни бостирилди. Навоийнинг исёнга алоқаси бўлмагани аниқланди. Хусайн Бойқаро Дарвеш Али билан ярашди, лекин ўз ваъдасидан қайтиб, кўп ўтмай, Дарвеш Алини зиндонга солди.

Мажидиддин вазирликдан бўшатилган бўлса ҳам, лекин унинг ўрнига Низомулмулк деган жоҳил амалдор тайинланган эди. Шоҳ саройидаги низо-адоват янада жиддийлашди. Хусайн Бойқаро мастлик билан ўз хотини Хадичабегимнинг ва Низомулмулкнинг фитнасига учиб, Бадиуззамоннинг ўғли Мўмин мирзони ўлдиришга буйруқ берди. Бу ҳодиса Хусайн Бойқаро билан ўғли Бадиуззамон орасидаги келишмовчиликни янада кескинлаштирди. 1499 йилда Хусайн Бойқаро сарой иғволари таъсири билан Навоийнинг қариндоши ва севикли шогирди шоир Мирзаҳайдар Сабухийни ўлдиртирди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси Навоийни руҳан азоблар ва сўхатига ёмон таъсир қилар эди. Бироқ, шунга қарамай, у кенг

кўламда қизғин ижодий иш билан шуғулланди, ўз олдига қўйган ижодий планларини амалга ошира бошлади.

1488 — 1501 йиллар орасида Навоий бир қанча бадий ва илмий асарлар ёзди. Ҳиротга қайтганидан кейин кўп ўтмай, «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам шоҳлари тарихи») асарини ёзди. Бу асарида у тарихий манбалар билан бирга «Шоҳнома» каби бадий асарлардан ҳам кенг фойдаланди, қадимги халқ афсоналарини қайта ишлади. Бу асар маълум тарихий ва бадий қимматга эга. Навоий 1490 йилда шоир ва маърифатпарвар Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» биографик-бадий асарини яратди, 1491 йил муаммо жанри ҳақида «Рисолаи муаммо»ни ёзди. Уша йили «Мажолисун-нафоис» тазкирасини ёзишга киришди ва кейинчалик уни тўлдириб, таҳрир қилди. Бу асарида у 450 дан ортиқ XV аср шоирларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот бериб, уларнинг асарларидан парчалар келтиради. Навоий 1492 — 1494 йиллар орасида устози ва дўсти, улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий ҳақида «Хамсатул мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. Бу асар Жомийнинг фаолиятини, унинг Навоий билан дўстлиги ва ҳамкорлигини ҳамда умуман XV асрнинг иккинчи ярмидаги маданий ҳаётни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Шунингдек, у 1492 йилдан кейин Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларга ёзган мактубларини «Муншоот» номи билан бир китоб қилди. У форс-тожик тилида битган мактубларини ҳам алоҳида китоб қилган. Бу мактублар Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг дунёқарashi ҳамда XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиши билан бирга, XV аср ўзбек ва форс-тожик прозасининг ҳам ёдгорлигидир. 1492 йилдан кейин Навоий шеър тузилиши, аруз вази ҳақида ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлган «Мезонул-авзон» («Вазилар ўлчови») асарини яратди. XV асрнинг маърифатпарвари ва шоири Паҳлавон Муҳаммад ҳақида «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» биографик-бадий асарини, 1496 йилда сўфилар ҳақида «Насоимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси»)ни яратди. У 1491 — 1498 йиллар орасида аввалги икки шеърлар девони билан кейинги ёзган шеърларини қўшиб, тўрт девондан иборат машҳур «Ҳазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни тузди. «Ҳазойинул-маоний» билан деярли бир вақтда, форс-тожик тилида яратган шеърларини тўплаб, «Девони Фоний»ни тузди. 1498/99 йилларда «Лисонут-тайр» фалсафий дostonини ёзиб, таркидунёчи шайх ва зоҳидларни фoш этиб, ҳаётга, инсонга муҳаббат ғоясини илгари сурди. У шу асари билан деярли бир вақтда машҳур лингвистик асари «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тил ҳақида муҳокама») асарини яратди. «Муҳокаматул-луғатайн» Алишер Навоийнинг узоқ йиллар давомида ўзбек тилини илмий асосда текшириш ва бу тилда бадий асарлар яратиш процессида орттирган тажрибаларининг якуни бўлди. Навоий 1500 йилда

сўнги йирик асари «Маҳбул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани»)ни ёзди. Булардан ташқари, Навоий ўз даврининг иқтисодий-ижтимоий тузуми ва ўз мулклари ҳамда қурдирган иморатлари ҳақида маълумот берувчи «Вақфия» (1482 йил), диний ва ахлоқий масалаларга доир «Назм-ул-жавоҳир» — «Гавҳарлар тизмаси» (1485 йил), «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Анбиёлар ва ҳакимлар тарихи»), «Сирожул-муслимин» — «Мусулмонлик нури» (1488 йил) ва бошқа бир қанча асарлар ҳам яратди. Навоий яратган асарларнинг деярли ҳаммаси бизга қадар сақланиб қолган.

* * *

Навоий давлат идора ишлари, ободончилик, қурилиш ва бошқалар билан ўта банд бўлишига қарамай, ижодий режаларини бирин-кетин амалга ошира бориб, ниҳоятда бой ва буюк мерос қолдирди. Бироқ у мўлжаллаган айрим асарларини ёзишга фурсат тополмади, орзулари ушалмай қолди. Навоийнинг ўзи ёзмоқчи бўлган 3 асар ҳақида маълумот беради. Булар Юсуф ва Зулайхо, Навоийнинг шахсий севгиси ҳақидаги дostonлар ва Хусайн Бойқаро фаолиятига бағишланган тарих китобидир. Афсуски, бу асарлар ҳам яратилмай қолди.

Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Юсуф қиссаси ҳақида мулоҳаза юритар экан, каминга «...умр омон берса, турк тили била-ўқ қофири кави варақи узра хомои мушкин шамомани сургай, бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосига еткургай», яъни: умр омонлик берса, турк тили билан бор оқ варақларга мушкин хома (қора қалам) билан хушҳидларни суриб, бу қисса назмини бошлаб охирига еткургай, — деган эди.

Навоий шахсий севгиси ҳақида махсус асар ёзишни орзу қилган эди. У «Лисонут-тайр»даги «Шайх Санъон» қиссасининг хотимасида бундай деган эди:

Кел, Навоий, сўзни ҳоло хатм қил,
Ишқ аро изҳори дъво қилмағил.
Бир неча кун умрдан топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир дoston...

Бу асар ёзилганда, Навоий биографияси, хусусан унинг шахсий ҳаётининг очиқ қолган айрим саҳифалари тўлдирилиб, баъзи мунозарали масалаларни бартараф этган бўлар эди.

Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Хусайн Бойқаро ҳақида алоҳида асар ёзмоқчи бўлганлигини шундай баён қилади:

Вале энди азмин будурким: худой —
Агар бўлса умрумга муҳлат физой,
Чекиб турфа тарихингга хомани,
Қилиб нуктага тез ҳангомани,
Сифатингни аввалдан оқиргача,
Хаслоти маффию зоҳиргача,

Валодот куниндан тутуб бу дам,
Борин шарҳ ила айлагайман рақам.

Афсуски, бу режа ҳам амалга ошмади.

Кейинги йилларда бир қатор олимлар айрим манба ва маълумотларга таяниб, Навоий «Сабъат абҳур» («Етти донғиз») номли арабча изохди луғат тузган деган фикрни илгари сурмоқдалар.

Турк олими Огаҳ Сирри Левенд 1956 йилда Туркиянинг Аясўфия, Сулаймония ва Нуруусомния кутубхоналарида «Сабъат абҳур» номли фанга маълум бўлмаган 6 қўл ёзма топади. У Аясўфия нуҳасининг муқаддима ва котима маълумотларига асосланиб, луғат Навоийга мансуб деган фикрга келади ва «Навоийнинг арабча сўзлиги» мақоласини оммалаштиради. (Türk dili araştırmaları yilligi, Анкага, 1956, 239—245). Бир йилдан кейин профессор Аҳмад Оташ «Алишер Навоийнинг арабча сўзлиги ҳақида» (Türk dili araştırmaları yilligi, Анкага, 1957, 179—186) мақоласида, бошқа манба ва маълумотларга суяниб, Огаҳ Сирри Левенднинг фикрини рад этди. Озарбайжон олими профессор Ҳамид Арасли бу мақолаларни қиёсий ўрганиб, «Сабъат абҳур» Навоийга мансуб деган қарорга келди (Х. Арасли. Навоий меросини ўрганиш тарихидан. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1960, № 3). Афғон олими Воҳиди Ёузжоний ва бошқалар ҳам шундай фикр юритадилар.

«Сабъат абҳур»ни тадқиқ қилган Ботирбек Ҳасанов, бу луғатнинг муаллифи ҳақида ўзининг кандидатлик диссертациясида (Тошкент, 1974) қуйидагиларни қайд қилади: Алишер Навоий араб тилини мукаммал ўрганиб, бу тилнинг лексикографиясига доир қимматли маъбалардан бой материал тўплаб берган. У шу материалларни маълум тартибга солиб, шарҳли луғат тузмоқчи бўлган ва қисман ишга киришган ҳам. У бўлажак луғатга «Сабъат абҳур» деб ном қўйган ва унинг муқаддимасини ёзишга улуғрган (бу муқаддима Аясўфия нуҳасида бор). Муқаддима мусаввада (қоралама)да қолиб кетган. Аммо «Сабъат абҳур» ҳақида Навоий ҳам, унинг замондошлари ҳам ҳеч қандай маълумот ёзиб қолдирмаганлар. Орадан 236 йил ўтгандан кейин, 1736 йилда шоир ва олим Аҳмад ибн Али Дамашқий Ал-Маниний (1678—1759) бу ишни изохсига етказиб, «Сабъат абҳур»ни тузган, Навоий муқаддимасини сқлаб қолган. Бу ҳақда у «Сабъат абҳур» ўзи ёзган муқаддима ва хотимасида маълумот беради.

* *

*

Навоий қизгин ижодий ишлар билан банд бўлган бир вақтда Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигининг таваззули кучайиб, шоҳ ва унинг фарзандлари ҳамда амир-амалдорлар ўртасидаги тож-тахт учун кураш кескинлашиб, ишратпарастлик азжига чиққан эди. Ҳусайн Бойқарога қарши гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда унинг ўғиллари исён кўтармоқда эдилар. Улуғ шоир ва мутафаккир буларнинг барчасидан қаттиқ алам чекади, афсус ва надомат қилади, тож-тахт талашларини ҳамон бартараф этишга интилади, бирок бирор ижобий натижага эришолмайди ва бу курашларнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини тушуниб етмайди. Шунга қарамай, у келажакка, яхши кунларга ишонч ва умид билан қарайди.

Ҳусайн Бойқаро исён кўтарган ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзога қарши 1500 йилнинг ёзида қўшин тортган эди. 28 декабрда Ҳусайн Бойқаронинг Муҳаммад Ҳусайнга қарши урушда ғалаба қозониб, у билан ярашгани ва Ҳиротга қайтиб келастгани ҳақида

хабар келади. Навоий бетоблигига қарамай, подшони кутиб олиш учун бошқалар билан бирга йўлга чиқади. Унинг бетоблиги кучаяди.

1501 йилнинг 3 январида Алишер Навоий вафот этди. Бутун Хирот қаттиқ мотам тутди. Мусибатли хабар тезда бутун Хуросонга, Мовароуннахрга ва бошқа жойларга бориб етди. Кўп шоирлар, тарихчилар Навоийнинг хотирасига бағишлаб асарлар ёздилар. Хондамир Навоий ўлимнинг бутун мамлакат учун қандай оғир мусибат бўлганини тасвирлаб, шундай қитъа битган эди:

Аз мавти ў нашта ба ҳар хона мотаме,
В-аз фавти ў бихест зи ҳар гўша шеване,

Э-ин саҳмгин мусибату э-ин саҳмнок марг,
Оташ фитод дар дили ҳар сангу оҳане.

Таржимаси:

Ўлимдан ҳар бир уйга тушди мотам.
Мамлакатнинг ҳар бурчидан чиқди фиғон.
Темир юрак, тош юракли кишилар ҳам
Бу даҳшатли мусибатдан ютдилар қон.

НАВОИЙ ЛИРИКАСИ

Алишер Навоий улуғ лирик шоирдир. У Саъдий, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомий каби машҳур шарқ лирик шоирларининг, Хоразмий, Сайфи Сароий, Атоий, Сақкокий ва Лутфий каби ўзбек дунёвий адабиёти намояндаларининг энг яхши адабий традицияларини давом эттирди ва рйвожлантирди, халқ поэтик ижодиётининг ғоявий-бадий бойликларидан унумли фойдаланди. Бадий адабиётнинг ҳаётга, жамият эҳтиёжларига хизмат қилиши учун курашган Навоий лирик поэзиянинг тематикаси, ғоявий мотивлари на образлари системасини бойитди, такомиллаштирди. Ҳассос шоир лирик турнинг хилма-хил жанрларида ёзилган шеърларида инсоннинг мураккаб ҳис-туйғуси ва руҳий кечинмаларини, ҳаёт ва табиат лавҳаларини гоят юксак санъаткорлик маҳорати билан бадий мужассамлаштирди. Навоий лирикаси, унинг бошқа турдаги бадий ижодиёти каби, реакцион диний-мистик адабиётга ва ғоявий-бадий қашшоқ феодал-сарой адабиётига қарши курашда ўсиб, такомиллашиб борди. Ўзбек лирикасини янги тараққиёт погонасига кўтарган Навоий зулласонаин шоир сифатида форс-тожик тилидаги лирика хазинасига ҳам муҳим ҳисса қўшди, ўзбек, озарбайжон, туркман, тожик ва бошқа халқлар лирик поэзиясининг кейинги тараққиёт босқичларига самарали таъсир этди. Навоийнинг шеърларига назира битиш, мухаммас боғ-

лаш бир адабий традицияга айланди. Унинг кўпгина шеърлари шу кунга қадар халқ куйлари ва классик мақомларга жўр бўлиб келмоқда, композиторлар Навоий шеърлари асосида янги кўшиқлар яратмоқдалар.

Навоий жуда катта ва бой лирик хазина яратиб қолдирди. Бу лирик хазинанинг асосини 45 минг мисрага яқин ўзбек тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Ҳазойинул-маоний» ва 12 минг мисрадан зиёд форс-тожик тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Девони Фоний», форс-тожик тилидаги 6 фалсафий қасидадан иборат «Ситтаи зарурия» («Олти зарурият») ҳамда йил фасллари тасвирига бағишланган «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») қасидалари ташкил этади. Бундан ташқари, Навоийнинг дostonларида лирик фрагментлар (лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотима), «Назмул-жавоҳир», «Муншаот», «Вақфия», «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Мезонул-авзон» каби асарларида кўпгина мустақил байт, фард, рубоий, қитъа ва бошқа жанрлардаги шеърини дурдоналар бор.

«ҲАЗОЙИНУЛ-МАОНИЙ»

Навоийнинг илк девонлари

Алишер Навоий мактаб ёшидаёқ бадийи адабиёт билан шуғуллана бошлайди. Дастлаб бошқа шоирларнинг асарларига тақлид қилиб, машқ тарзида лирик мисралар битган Навоий кўп ўтмай мустақил суратда қалам тебрата бошлади. Унинг ҳаёт воқеалари ҳақидаги таассуротлари, ҳис-туйғуси, фикр-ўйи, завқи ва диди лирик мисраларда ифодаланди ва ёш шоир халқ орасида шуҳрат қозона бошлади. Бу ҳақда унинг ўзи «Бадойиул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)нинг «Девоча»сида:

Кўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди наъм либосида адо,
Ул назмға жонни қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гунбази гардунга садо.—

дейди.

Адабиёт муҳиблари Алишер Навоийдан девон тузишни илтимос қилганларида, у девон тузиш учун ҳали вақт эрта деб ҳисоблайди. Навоийнинг ниҳоятда олижаноб ва камтар киши эканлигини билган мухлислари унинг лирик асарларини йиғиб девон туза бошлайдилар. «...аммо халқ орасида,— дейди Навоий «Бадойиул-бидоя»нинг «Девоча»сида,— минг байт, икки минг байт орттироқ ўксукроқим ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур»

бўлиб эрди»¹. Шундай қилиб, Навоий шеърлари 1465 йилда биринчи марта китобхонлар томонидан девон қилиб тузилди.

Шоир янги-янги асарлар яратди, моҳир ва устоз сўз санъаткори бўлиб етишди. Унинг шеърларининг шуҳрати янада кенгроқ ёйилиб беради, китобхонларни мафтун қилар ва ҳофизларнинг овозига жўр бўлар эди. 1470—1476 йиллар орасида Навоий «Бадойиул-бидоя» девонини тузади. Бу шоирнинг ўзи тузган биринчи девон эди. «Бадойиул-бидоя» 842 шеърдан ташкил топган (585 ғазал, 3 мустазод, 4 мухаммас, 2 мусаддас, 3 таржиъбаанд, 49 қитъа, 78 рубоий, 10 чистон, 52 муаммо, 10 туюқ, 46 фард) бўлиб, шоир «баъзи абётеким хомроқ ва баъзи ғазалиётеким нотаомроқ эрди, китобат шуюидин ва шуҳрат вуқуъидин ўзгалар орасидин хориж қилмоқлик мутааззир, балки муҳол кўрин»гани учун уларни ҳам девонга киритади. Лекин шунга қарамай, «Бадойиул-бидоя» XV аср адабий ҳаётида катта воқеа бўлган эди, у ўз тематикаси ва ғоявий-бадий хусусиятлари билан олдинги шоирларнинг ҳам, Навоий замондошларининг ҳам кўнгини девонларидан фарқ қилар эди. Навоийнинг ўзи ҳам «Бадойиул-бидоя»га ёзган «Дебоча»сида бу фарқ-тафовутга эътиборни жалб этади. Жумладан, у «...гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилдин ва давонин такмилидин ғараз мажозий ҳусн ва тавсифи ва мақсуди зоҳири хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдулар. Девон топилгайким, анда маърифатомез бир ғазал топилмагайким, анда мавъизатангез бир байт бўлмагай. Мундоқ девон битилса, худ усру беҳад захмат ва зойиъ машаққат тортилгон бўлгай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамд ва наът ва мавъизадин бошқа ҳар шўрангез ғаваддинким, истимон маҳвашларга мужибни саркашлик ва гамкашларга мужибни мушаввашлик бўлгай, бирор-иккироқ насиҳат оро ва мавъизат оро байт иртиқоб қилиндеким, аларнинг ламаъни рухсори ифрат бурқаъидин кўп ташқари ломий бўлмагай, то буларнинг вужуди хирманни ул барқ эҳроқидин биакул войиъ бўлмагай...» дейди. Демак, Навоий шеърининг тематикаси ва ғоявий мотивлари доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, у, «Дебоча»да таъкидлаганидек, ўз замондошларидан фарқли ўлароқ, девонга фақат ғазалларингина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларини ҳам киритади ва ғазалнинг композицион мукамаллигига алоҳида эътибор беради.

1476 — 1483 йиллар орасида Навоий иккинчи девонини «Наводирун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар»)ни тузади. Бу девон 693 шеърдан (628 ғазал, 3 мустазод, 3 таржиъбаанд, 5 қитъа, 46 рубоий, 1 луғз, 6 муаммо ва 1 туюқдан) ташкил топган. «Наводи-

¹ Шундай девонлардан бири 870 (1465—1466) йилда машҳур хаттот Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган бўлиб, у Ленинградда Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда.

рун-лиҳоя» Навоий адабий даҳосининг янги ва йирик бир маҳсули бўлди.

«Бадойиул-бидоя»нинг XV асрга мансуб нодир нусхалари Париж (1480/81 йиллар), Лондон (1482/83 йиллар), Боку (1484 йил) ва Тошкентда (1486 йил) сақланади. «Наводирун-ниҳоя»нинг эса ҳозирча ягона нусхаси маълум. XV асрнинг 80-йилларида кўчирилган бу нусха Тошкентда сақланади. (Нусхада «Наводирун-ниҳоя»нинг «Дебоча»си йўқ.)

«Бадойиул-бидоя» ва «Наводирун-ниҳоя» Навоийнинг лирик куллиёти — «Хазойинул-маоний»нинг вужудга келишига катта ва мустақкам замин бўлган эди.

«Хазойинул-маоний»
нинг яратилиш
тарихи, тузилиши
ва таркиби

Ижодини лирикадан бошлаган Навоий қарлик айёмига қадар бу адабий турдан йироқлашмади. У достонлар, адабий-биографик ёки илмий асарлар яратиш билан банд бўлган чоғларида ҳам лирик тур билан шуғулланар, янги-янги шеърлар битар эди. Натижада яқин девондан ташқари жуда кўп янги шеърлар тўпланиб қолади, бу шеърларнинг сони, Навоийнинг таъкидлашича, аввалги икки девондаги шеърларникидан кўпроқ эди, уларни тўплаб девон қилиш зарур эди. Навоий Абдурахмон Жомий билан кенгашади, у барча шеърларини тўрт девон қилиб тузишни маслаҳат беради¹. Бу маслаҳат Навоийнинг режаларига мувофиқ келади. Навоий Жомийнинг маслаҳатидан кейин зўр ғайрат билан ишга киришиб, шеърларини тўплайди, таҳрир қилади, Хусайн Бойқаронинг назаридан ўтказди. Шу залда у 1491 — 1498 йиллар орасида тўрт девонни ўз ичига олган машҳур лирик куллиёти «Хазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни тузади².

Навоий йилнинг тўрт фаслига қиёс қилиб ўз умрини тўрт босқичга: ёшлик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексаликка бўлади ҳамда бу босқичларнинг чегарасини белгилайди: туфулият (ёшлик) — 7 — 8 ёшдан 20 ёшгача, шабоб (йигитлик) — 20 ёшдан 35 ёшгача, куҳулат (ўрта ёшлик) — 35 ёшдан 45 ёшгача ва кексалик 45 ёшдан 60 ёшгача. У «Хазойинул-маоний»нинг дебочасида ҳар бир девонини шу босқичлардан бирининг маҳсули деб атайди ва шунга мувофиқ уларга махсус номлар қўяди. Чунончи, унинг дебочада эътироф этишича, ҳар бир девон шоир ҳаётининг маълум босқичидаги самараси бўлиб, улар қатъий хронологик чегара билан ажратилган ва мазмун жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

¹ Яқин ва Урта Шарқ шоирларидан фақат Хисрав Деҳлавийгина тўрт йирик девон тузган, Навоийнинг маълумотиغا қараганда, унинг тўрт девони етиб келмаган, номуълум қолиб кетган.

² «Хазойинул-маоний» тўрт девондан ташкил топгани учун у XIX асрдан бошлаб «Чор девон» («Тўрт девон») номи билан ҳам юритилган.

Бироқ илмий тадқиқотлар, хусусан, Ҳамид Сулаймоннинг Навоий лирикаси тексти асосида олиб борган текшириш ишлари «Хазойинул-маоний» девонлари хронологиясининг нисбий эканлигини, шоир ҳаётининг турли даврларида яратган шеърларини девонларга қатъий бир хронология асосида эмас, балки аралаш ҳолда тақсим қилганини кўрсатди. Айрим шеърлар (ёки шеърӣ парчалар) ўша шеърлар киритилган девоннинг номланишига — хронологиясига мутлақо мувофиқ келмайди. Масалан, номланишига мувофиқ, «Ғаройибус-сиғар»даги барча шеърлар шоирнинг ёшлик чоғларида ёзган шеърларини ўз ичига олиши керак эди. Бироқ биз «Ғаройибус-сиғар»да шундай байтларга ҳам дуч келамиз:

Кечти умрум нақди гафлат бирла нодонлиғда ҳайф.
Қолғони сарф ўди андуҳу пушаймонлиғда ҳайф.

Ешинг эллик бўлди юз қўйил фаво туфроғига,
Ким шабоб айёми айшу беадаблиғ чоғи бас.

«Наводируш-шабоб»да эса қуйидаги парчаларни ўқиймиз:

Ешим эллик бўлди юз ҳасрат есамким суди йўқ,
Ўзни майдин куш тутай чун ўтти умрум хушроғи.

Менки эллик йил чекиб гам, топмадим хушвақтлик,
Топқаменму умрнинг амдики ўтмиш хушроғи.

Зум ила бедодидин махлас не мумкин, эй кўнгул,
Чунки қувватлиғ йигитдур ёру мен ожиз қори.

Шунингдек, «Ғаройибус-сиғар»даги бир қатор шеърларда Хусайн Бойқаро номи подшо сифатида зикр этилади (Хусайн Бойқаро тахтга чиққанда Навоий 28 ёшда эди); «Наводируш-шабоб»га эса шоир Сайид Ҳасан Ардашер вафотига бағишлаб ёзган марсиясини киритади. (Сайид Ҳасан Ардашер 1488/89 йилда вафот этган бўлиб, бу даврда Навоий 47 — 48 ёшларда эди.) Бундай мисолларни кейинги икки девондан ҳам келтириш мумкин.

Бундан ташқари, тўртала девоннинг ҳажми бир-биридан катта фарқ қилмайди: биринчи девонда — 840 шеър (11437 мисра), иккинчида — 759 шеър (10847 мисра), учинчида 740 шеър (10840 мисра) ва тўртинчида — 793 шеър (11776 мисра) бор. Ваҳоланки, Навоийнинг ўзи кексалигида кўпроқ шеърлар битганини, кейинги ёзган шеърларининг сони аввалги икки девонидаги шеърлар сонидан хийла зиёд эканини таъкидлайди. Девонлардаги шеърларнинг жанрига қараб тақсимланишида ҳам маълум бир тартиб ва миқдорга риоя қилинган. «Ғаройибус-сиғар»га ва «Наводируш-шабоб»га 8 жанрдаги, «Бадойиул-васат» ва «Фавойидул-қибар»га 9 жанрдаги шеърлар киритилган, девонларнинг етакчи жанри бўлган ғазаллар эса баб-баравар тақсимланган, ҳар бир девонга 650 тадан ғазал киритилган ва ҳоказо.

Буларнинг барчаси «Хазойинул-маоний» девонларининг хронологияси нисбий ва номланиши шартли эканини кўрсатади. «Мушсаот»даги: «Бурунги икки девон ашъори била сўнгра айтилгонларни қўшиб, тартиб била (курсив бизники — Н. М.) тўртга айрилди», — сўзлари ҳам шу мулоҳазани қувватлайди.

Навой девонларининг тўрт редакцияси асосида унинг ўзбек тилидаги шеърларининг асл хронологиясини белгилаш мумкин. Адабиёт ҳаваскорлари томонидан 1465/66 йилларда тузилган девон бир босқични ташкил этса, «Бадойиул-бидоя»даги янги шеърлар иккинчи босқични, «Наводирун-ниҳоя»даги шеърлар учинчи босқични ва «Хазойинул-маоний»даги аввалги икки девонда бўлмаган шеърлар тўртинчи босқични ташкил этади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймон шу усулда Навойнинг ўзбек тилидаги шеърларининг асл хронологиясини, «Хазойинул-маоний» девонларидаги шеърларнинг нисбий хронологиясини белгилаб¹, қуйидаги таблицани тақдим қилади:

«Хазойинул-маоний» девонлари	Ўсмирлик шеърлари	Йигитлик шеърлари	Ўрта ёшлик шеърлари	Кексалик шеърлари	Тўрт девонда
I. «Ғаройибус-сигар»	156	499	27	158	840
II. «Наводируш-шабоб»	—	166	237	356	759
III. «Бадойиул-васат»	132	75	106	427	740
IV. «Фавойидул-кибар»	146	115	87	445	793
Жами:	434	855	457	1386	3132 ²

Навой «Хазойинул-маоний»га лирик турнинг 16 жанридаги шеърларини киритган; жанрларнинг девонлардаги тартиби ва шеърлар миқдори тубандагича:

1) Ғазал — 2600; 2) мустазод — 4; 3) мухаммас — 10; 4) мусаддас — 5; 5) мусамман — 1; 6) таржиъбанд — 4; 7) таркиббанд — 1; 8) маснавий — 1; 9) қасида — 1; 10) соқийнома — 1; 11) қитъа — 210; 12) рубой — 133; 13) муаммо — 52; 14) чистон — 10; 15) туюқ — 13; 16) фард — 86. (Ҳар бир жанрдаги шеър қофияси ёки радифидаги тугалланувчи ҳарфга қараб, яна қатъий бир тартиб билан жойлаштирилган.)

Алишер Навой девон тузиш анъаналарига, асосан, риоя қилди. Бироқ у тўртала девонини ҳам шеърятнинг етакчи жанри бўлган

¹ Ҳ. Сулаймон таъкидлаганидек, кейинги тадқиқотлар ва, хусусан, XV асрга мансуб бўлган янги қўл ёзмаларни қўлга киритиш, шубҳасиз, Навой шеърларининг хронологиясига маълум тузатиш ва аниқликлар киритади.

² Ҳамид Сулаймоннинг маълумотига қараганда, Навойнинг аввалги девонларидаги 30 дан зиёд шеър «Хазойинул-маоний»га кирмай қолган.

газаллар билан бошлаб, бу анъаналар доирасидан ташқари чиқди (одатда, девон қасида жанридаги шеърлар билан бошланар эди).

Навоий девонлари, унинг бошқа асарлари каби, адабиёт, санъат ва илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини тезда ўзига жалб қилди, китобхонлар орасида шуҳрат қозонди. Фактлар Навоий девонларининг XV асрнинг ўзидаёқ Мовароуннаҳр ва Хуросондагина эмас, балки Эрон, Озарбайжон, Синдзян, Ҳиндистон, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатларда ҳам кенг тарқалганини, кейинчалик эса Европа ва ҳатто Америка кутубхоналари фондига кириб бурганини кўрсатади.

Навоий девонлари XV асрда Султон Али Машҳадий, Абдужамил котиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Муҳаммад бин Нур, Султон Муҳаммад Хандон каби машҳур хаттотлар томонидан қайта-қайта кўчирилганидек, кейинги асарларда ҳам моҳир хаттотлар томонидан янги нусхааларга кўчирилади (масалан, проф. А. Қаюмовнинг «Кўқон адабий муҳити» китобида келтирилишича, XIX аср бошларида Кўқон хони Муҳаммадалихоннинг фармони билан «Хазойинул-маоний» 300 нусхада кўчирилган). Кейинчалик эса у босмахоналарда ҳам кўп марта нашр этилади. Бироқ Навоий девонлари асрдан-асрга, китобдан-китобга ўтиб бориши билан ўз тузилиши, тартиби, ҳажми, тексти ва бошқа жиҳатлардан хилма-хил ўзгаришларга учрайди, «таҳрир» қилинади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймон Тошкент, Ленинград, Душанба, Боку, Париж, Лондон ва бошқа шаҳарларнинг кутубхона ва музейларида сақланаётган кўп сонли қўл ёзмаларни (уларнинг орасида XV—XVI асрларда кўчирилган нодир нусхалар ҳам бор) қиёсий ўрганиши натижасида «Хазойинул-маоний»нинг илмий-танқидий текстини ишлаб чиқди.

**«Хазойинул-маоний»
нинг тематик
доираси ва ғоявий
мотивлари**

Алишер Навоийнинг лирик поэзия тараққиётидаги катта хизмати даставвал шундаки, у, лириканинг тор тематик доирасини ёриб чиқиб, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини шеърларига тема қилиб олди, лирик поэзиянинг ғоявий мотивларини фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалар билан бойитди, такомиллаштирди. Шунинг учун ҳам шоир лирик девонлар куллиётини «Хазойинул-маоний» — «Маънолар хазинаси» деб атаган эди.

Севги ва садоқат, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробин, вафо ва дўстлик, шафқат ва марҳамат, ватанга ва халққа муҳаббат, гуманизм ва халқлар дўстлиги, инсоф ва адолат, меҳнат ва маърифат, одоб ва тавозе, ҳиммат ва саховат, ҳалоллик ва тўғрилик, май нашидаси ва табиат кўрки ҳамда зулм-истибдоддан нолиш, адолатсизлик ва инсофсизликни қоралаш, разолат ва жаҳолатни фош этиш, бадбин ёки ҳийлакор шайх-зоҳидларни танқид қилиш ва бошқалар Навоий лирикасидаги масалалар есласини ташкил

этади. Бу масалалар тасвири ва талқинида улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий баъзан адашади, ҳаёт муаммолари олдида лол қолади, зиддиятларга йўлиқади, реакцион қарашлар таъсирига тушади. Масалан, у — подшоларнинг адолатсизлигини тавҳид қила туриб, яна уларнинг ўзидан адолат ва нажот кутади, реакцион шайх-зоҳидларни аччиқ сатира остига олади, лекин шу билан бирга, дин ва тасаввуфга (тасаввуфнинг нақшбандийлик тариқатига) катта ихлос ва эътиқод билан қарайди. Аммо шундай зиддиятларга қарамай, гуманизм ва халқпарварлик, инсоннинг бахт-саодати учун кураш ва унинг куч-қудрати ҳамда ақл-заковатига ишонч Навоий лирикасида ўзининг асосий ўрни ва етакчилик ролини сақлаб қолади, айрим зиддиятларни енгиб боради. Навоийнинг улуғлиги, унинг лирикасининг ҳаётийлиги ва маънавий юксаклиги ҳам шундадир.

В. Г. Белинский лирик поэзиянинг моҳияти ва спецификаси ҳақида сўзлаб, бундай деган эди:

«...Мавзу бу ерда ўз-ўзича қимматга эга эмас, ҳаммаси субъектнинг унга берган аҳамиятига боғлиқ, ҳамма нарса хаёл ва сезги билан мавзуга кирган руҳга боғлиқ»¹.

Шу жиҳатдан қараганда ҳар қандай лирик асарнинг бош қаҳрамони, субъект — шоирнинг ўзидир, ҳаёт, воқелик унинг руҳий кечинмалари, ҳис-туйғуси, фикри ва шуури орқали ифодаланади. «Хазойинул-маоний»нинг бош қаҳрамони Алишер Навоийдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони XV асрнинг улуғ мутафаккир шоири, гуманисти, файласуфи ва мураббийси сифатида ўзининг илғор фикр-қарашлари, орзу-идеаллари, шодлиги, табассуми, сукунати, ҳаяжони, алам-изтиробни, қаҳр-ғазаби ҳамда ғоявий зиддиятлари билан бирга гавдаланади, ҳис-туйғуси, руҳий кечинмалари билан китобхонни ўша аср ҳаёти, унинг зиддиятлари оламига олиб киради, ўрта аср зулмати ва жаҳолатига қарши гуманизм ва маърифат нурини таратган бир чақмоқ каби мужассамланади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони айни чоғда ошиқ ва ринд ҳамдир. Бироқ бу лирик қаҳрамон ҳар қачон ҳам шоирнинг ўз кечмиш таассуротлари, ҳис-туйғуси ва тилақларини бевосита ифода-лайвермайди, балки кўпинча шоирнинг қалби, руҳи ва ҳис-туйғусини ифодалаш учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Бинобарин, мутафаккир, файласуф ва мураббий лирик қаҳрамон бевосита Навоийнинг ўзидир деб ҳукм чиқарганимиз ҳолда, ошиқ ва ринд лирик қаҳрамон ҳақида эса бундай ҳукм чиқара олмаймиз.

Навоий лирикасида мутафаккир, файласуф, мураббий, ошиқ ва ринд образлари билан бирга ёр, рақиб, шайх, зоҳид, воиз, подшо каби лирик образлар ҳам бор. Булардан рақиб, шайх, зоҳид ва

¹ В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Уздавнашр, Тошкент — 1955, 184-бет.

подшо (золим подшо) салбий образлар бўлиб, бу образлар яратилган шеърларда лиризм кўпинча юмор ва сатира билан қўшилиб, чатишиб кетади.

Ҳаёт ва инсон мадҳияси Навоий лирикаси ҳаёт таронаси ва инсон мадҳиясидир. Навоий ҳаётни эътироф қилади, уни севади, инсонни шарафлайди ва улуғлайди. Зероки, оламнинг олам бўлиб яратилиши ҳам, асосан, ҳаёт гули бўлган инсон учундир:

Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,
Сен ғараз инсондин ар оламдин инсондур ғараз.

Бинобарин, инсон ҳаётини, ўзлигини, умрни севиши, қадрлаши керак:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Ҳар неники севмак андин ортиқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз.

Реакцион дин ва тасаввуф аҳллари инсонни у дунё учун, жаннат ва раваз учун ҳаётдан, ўзликдан воз кечишга тарғиб этсалар, Навоий инсонни ҳаётсиз, ҳаётни инсонсиз тасаввур қилолмайди, буларнинг ҳар иккисини бирликда кўради. Ҳаёт гулшан, боғ-бўстон бўлса, инсон шу гулшан ва боғ-бўстоннинг гули, самаридир. У шу гулшан ва боғ-бўстонда файз ва камол топиши керак. Бошқа бир гулшан ва боғ-бўстон бўлиши маълум эмас:

Даҳр боғинда неча кунким тириксен, айш қил,
Ким яна топмоғ эмас маълум бу бўстон киби.

Навоий жаннат ва раваз тушунчаларини қатъиян инкор этиш даражасига кўтарилолмас ҳам, ҳар қалай, уларнинг мавжудлигига бир шубҳа билан қарайди, ҳаёт гулшанини жаннат ва раваздан устун ва авло деб билади. Бу тараққийпарварона ва журъатли фикрлар унинг бутун лирикасида, хусусан, севги темасидаги асарларида ўсиб, такомиллашиб боради.

Инсоннинг ҳаёти абадий эмас. У туғилади, ўлади, ота-боболар ўрнини фарзандлар ва набиралар вгалайди. Шундай экан, киши ҳаётдан тўла фойдаланиши, ҳар бир дақиқанинг қадр-қимматини билиши керак. Сўнги пушаймон эса фойдасиздир:

Эй Навоий, умр ўтар елдек, ўзингни шод тут,
Елга етмак мумкин эрмастур чу суръат кўргузуб.

Бироқ инсон ҳаётининг моҳияти унинг қисқа ва узунлиги билан эмас, балки мазмуни билан белгиланади. Ҳаётдан мурод фақат айш-ишрат эмас. Ҳаётнинг мезони инсоннинг фаолияти, хатти-ҳаракати, сифати ва фазилатидир. Инсон ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган хизматга бағишла-

ши, касб-ҳунар ўрганиши, маърифатли бўлиши, яхши фазилатларни эгаллаши керак. Шундагина у ўз инсоний бурчини адо этган комил инсон бўлади:

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз ўлмагай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамам ўтмак биайни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Инсон дунёдан ўтиб кетади, лекин эл-юртга яхшилик қилган комил кишининг оти боқий бўлиб қолади:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от¹,

Мутафаккир ва мураббий шоир кишиларни тўғри, ҳалол, рост-гўй, саховатли, ҳимматли, марҳаматли, оқил ва одобли бўлишга чақиради, ёмон хислат ва одатларни қоралайди. Бу Навоийнинг бутун лирикаси, айниқса қитъа ва рубоий жанридаги шеърлари мазмунига узвий равишда сингиб кетган.

Навоий гуманизми халққа ҳамда ватанга бўлган чексиз муҳаббатда янада тўлароқ намоён бўлади. Худбин ва манфаатпараст кишиларга қарши «Хушроқ, эл бедодидин ўзумга бедод айласам» деган шоир:

Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам

каби мисралар орқали умумнинг манфаатларини шахсий манфаатдан юқори қўйиш ғоясини тарғиб этади. «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» деб бошланадиган машҳур рубоийсида ватанпарварлик ва эрксеварлик ғоясини барала куйлаган шоир мусофирлик чоғларида ёзган бошқа бир рубоийсида:

Улсам ясаманг мунда мазоримни менинг
Юклаб элтинг жисми фиғоримни менинг.
Утру чиқориб аҳли диёримни менинг,
Кўйида қўюнг танни низоримни менинг,—

дейдиким, бу билан у ҳаётинигина эмас, балки қабрини ҳам диёри билан боғлаб, жасадининг диёри тупроғи қўйнидан жой топишини истайди.

Навоийнинг гуманизми бир эл ёки элат қобигига ўралиб қолган маҳдуд гуманизм эмас. Навоий гуманизми инсон ва инсоният манфаатларини ифодалайди. У одамга унинг жинси ёки ирқи, элати ва диний эътиқодига қараб эмас, балки инсоний сифатларига қараб муносабатда бўлади.

¹ Бу икки мисра махсус бир муаммо бўлиб, унда «Саъд» сўзи яширинган. Муаммодаги ишорага кўра سعادت сўзидан ت («о» ва «т») олиб ташланса,

سعاد қолади.

Хотин-қизлар қаттиқ хўрланган, таққир этилган бир шаронг-да Навоий уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бел боғлайди, уларни инсон, она ва рафиқа сифатида улуғлайди:

Яхши хотунлар сафойи зуҳдидин
Олам ичра гар ёруғлуқ бўлса фош,
Йўқ ажаб, чунини араб алфозида
Истилоҳ ичра муаннасдур қуёш

қитъасида хотин-қизларни қуёш билан тенглаштириб (араб тилида қуёш — шамс женский роддадир), уларни оламга нур таратадилар дейди; бошқа бир қитъасида эса ақли расо ва одобли хотинларни ярамас эркаклардан афзал ва устун қўйиб:

Юз туман нопок эрдин яхшироқ,
Пок хотинлар аёгининг изи,—

дейди. Навоий лирик асарларидаги бу гуманистик ғояларини «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби дostonларида такомиллаштириб, хотин-қизларнинг ажойиб образларини яратди.

Навоий турли ирққа ва диний эътиқодга мансуб бўлган халқларни самимият билан севади, ҳурмат қилади. Дostonларида турли халқларнинг вакиллари образини яратган Навоий лирик шеърларида ҳам халқлар дўстлиги, биродарлиги ғоясини жўшқин лиризм шавқи билан тарғиб қилади:

Кўнгулни олса малоҳат била тафовут йўқ,
Хитоний ўлсину ё армани ва ё ҳинду.

Ҳусн чун жилва қилур, оқу қарода йўқ фарқ,
Кишига келса бало¹ — хоҳи хито, хоҳи ҳабаш.

Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб аслу насаб,
Менга лўли била ҳинду, анга қўнғироту қиёт

каби оташин мисраларда у халқларни бир-биридан ажратувчи ташқи белгиларига эмас, балки уларни бир-бирига яқинлаштирувчи, тенгма-тенг қўювчи белгиларга эътиборни жалб этади ҳамда инсонни ирқи, влати, эътиқодига қараб, унга турлича муносабатда бўлиш реакцияи тенденцияларига қарши курашади.

Навоийнинг ҳаёт ва инсон ҳақидаги фикр-қарашлари, шубҳасиз, ғоятда катта ижтимоий ва тарбиявий аҳамиятга эгадир. Бироқ Навоий ҳаётни, инсон ва унинг хулқ-атворини жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизидан ажратиб қўяди, яшаган муҳити виддиятлари ва иллатларининг синфий моҳиятини тушунолмайд

¹ Бало — бу ўринда ишқ изтироби маъносига.

ди, панд-насиҳат, маърифат ва мурося йўли билан халқнинг моддий ва маънавий аҳволини яхшилаш, инсонни бахтиёр қилиш мумкин, деб ўйлайди.

Севги ва шодлик
тароналари

Навоий — севги ва шодликнинг оташин ва жўшқин куйчиси. Севги Навоий лирикасининг, хусусан ғазалларининг етакчи темасидир. У:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг девонни ҳифз,—

дейишга тўла ҳақли эди, чунки унинг кўпчилик шеърлари севгига, севгининг моҳияти ва хосияти, ошиқ ва маъшуқа образлари, висёл шавқи ва ҳижрон алами тасвирига бағишлангандир. Айни чоғда Навоийнинг севги лирикаси ошиқ ва маъшуқанинг ишқий кайфиятлари тасвири даражасидан юқори кўтарилиб, кенг ижтимоий-фалсафий моҳият касб этади. У севги темаси орқали ҳаётга, инсонга муҳаббатни куйлайди, бадбинлик ва таркидунёчиликка қарши курашади, яшаган муҳитининг айрим иллатларини фожиа этиди, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади.

Навоий куйлаган ва шарафлаган севги ҳаётий севги, инсоннинг инсонга бўлган севгисидир. Бу севги мутасаввифларнинг ишқий илоҳийсига, ҳаётдан воз кечиб, инсондан юз ўгириб, ҳурлар ҳаблига оғишта бўлишига тамомила қарама-қаршидир¹. Навоий севгининг ҳаётий моҳияти ва хосиятини қайта-қайта таъкидлайди ва инсоннинг инсонга бўлган севгисини тарғиб қилади:

Қилгай инсоният, ар кўз мардумига тутса унс,
Эй Навоий, яхшидур инсонга инсондин анис.

Эй Навоий, ул пари ўлтурса ҳам оздур сени,
Кимки инсондур онинг маҳбуби ҳам инсон керак.

Эй кўнгул, ҳуру пари васфин эшиттим гўйинё,
Ҳеч қойси одамлиғда эмас инсонча хўб.

Деда зоҳид: «Ул паридин ҳур умиди бирла кеч»,
Эй Навоий, бўлмагай бу ҳадгача нодонлигим.

Дема бу оламда ул ой хўб ё жаннатда ҳур,
Кўрмамишмен андоғин, бори эрур мундоғи хўб.

Севги инсоннинг табиий хусусиятидир. У инсон ҳаётининг мазмунини бойитади, унга кўрк беради. Севги кишини камолотга етказди. Севгисиз ҳаёт файзсиз ва нурсиздир. Шунга кўра шoir:

¹ Навоийнинг айрим шеърларида, масалан, традицион ҳамд ва муножатларида ишқи илоҳийнинг баъзи элементлари кўринади, бироқ булар ўткинчи элементлардир.

Хизр умрию Скандар мулки тошқон ёрсиз,
Оби ҳайвон ичса заҳри бегумондир ким ичар.

Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса, жон уйлаким ўлмас, жаҳон эиндон әрур,—

дейди.

Севги инсоннинг энг яхши сифат ва фазилатлари билан узвий боғлиқдир. Вафо, садоқат, дўстлик, ҳамдамлик, мушфиқлик, тўғрилиқ ва ҳалоллик унинг шарти ва бурчидир. Худбинлик, манфаатпарастлик, қалбакилик, мунофиқлик ва иккиюзламалик каби хислатлар севгига тамомила ётдир. Севги ирқ ва элат, дин ва ёътиқод айирмаларига тобе бўлмайди, у мол-давлатга, мансаб-мартаба ва насл-насабга қарамайди. Севгини зўр ва зар билан ҳам қўлга киритиб бўлмайди. Севги йўлида шоҳ ҳам, гадо ҳам тенгдир, балки гадо авлороқдир:

Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балки фузун,
Гар гадолиғ айлар ўлса ишқнинг яғмосидин.

(Бу тезис айниқса Навоийнинг «Ишқ аро душвордир...» деб бошланувчи ғазалида такомиллаштирилади.)

Навоийнинг лирик қаҳрамони самимий ошиқдир. Унинг севгиси пок ва мусаффо дир. У севгига бир ҳою ҳавас деб эмас, балки инсон ҳаётининг ажралмас йўлдоши, қалб ва ироданинг амри, шарафли ва масъулиятли бурчи деб қарайди. Севги инсон учун катта синов ва имтиҳон ҳамдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони севги синовига бардош берган иродали ва матонатли ошиқдир. Феодал-клерикал ахлоқ хотин-қизларни камситган, шарият эркакларнинг бир неча хотин олишига кенг йўл очиб берган бир шароитда Навоийнинг лирик қаҳрамони ёрини улуғлайди ва ардоқлайди, унинг ҳусн-жамоли ва ахлоқ-одобига мафтун бўлади, у бутун ҳаёти ва қалбини битта севикли ёрга бағишлайди. Мана ошиқнинг гўё қасамёд тарзида айтган бир ғазалининг мисралари:

Қўнглум ўртансин агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳам ким сенинг шавқингни пайдо айласа...
Узгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кўзум,
Узга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.
Ғайр зикрини ошқора қилса лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошқора айласа...

Бу рашк ёки ҳасаднинг ифодаси эмас, балки садоқат ва самимиятнинг қатъий бир овозидир. Ошиқ учун ёр ҳаммадан ҳам авло ва мўътабар. На жаннат ва на кавсар, на ҳур ва на тўби ёрнинг, унинг маскани, лаби ва қад-қоматининг ўрнини боса олмайди. Ошиқ уларнинг ҳаммасини рад этади, жаннат, ҳур, кавсар ва тўби хаёлига гирифтдор бўлиб, ҳаётдан ва ҳаёт маҳбубасидан воз кечган шайху зоҳидларни аччиқ заҳарханда билан фош қилади.

«Кўюнг борида қилмон жаннатқа гузар ҳарғиз» ва «Қайси тўби жилваси сарви хиромонингча бор» каби кўпгина ғазаллар ва бошқа жанрлардаги шеърлар шу ғояни тарғиб қилади.

Навойнинг лирик қаҳрамони беқарор ошиқ эмас. Бироқ аини чоғда бу лирик қаҳрамон ўз инсоний ғурури ва ор-номусини оёқ ости ҳам қилмайди. У ёридан ҳам садоқатли, вафодор бўлишни талаб қилади:

Ёр улдурким тили, кўнгли онинг бўлса бир,
Ким тили ўзгаю кўнгли ўзга, ул ёр эмас,—

деган шоир бевафо ёрдан

Тилга келмон кўнглум ўтинким менга ул бағри тош,
Тил била ғам ер, кўнгли бирла вале ғамхор эмас.

Кўнгли ўзгадур, тили ўзга, не чора қилғомен,
Кўнглида юз фикру тил бирла бири изҳор эмас,—

деб қаттиқ шикоят қилади. Сабр-матонат, лутф ва карамнинг ҳам ўз чегараси бор. Ёр бевафолик ва шафқатсизликни ҳаддан оширса, унинг оёғи остига йқирилиб кўз ёши тўкишнинг ҳожати йўқ, ундай тили бошқаю дили бошқа меҳрсиз ёрдан воз кечиш керак:

...Чунки ул бизни унутмоғни соғинди, яхши иш,
Сен доғи кел бир нафас они соғинмоғни унут.

Севги таронаси ёрнинг ҳусн-жамоли, лутфу карами, висол завқи ва ҳижрон изтиробини куйлашдан жафокор ёрдан нолиш, шикоят қилишга ўтиб боради. Бироқ ёрдан шикоят тор ишқий ҳис-туйғуни ифодалаш доирасида қолиб кетмайди, балки у кенг ижтимоий моҳиятга эга бўлади. Шоир ёрдан шикоят қилиш усули билан, кўпинча, яшаган муҳитининг иллатларини фош этади, золим ёрни адолатсиз подшога, инсофсиз амалдорга, ҳимматсиз давлатмандга, шафқатсиз жаллодга ўхшатади:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин

матлаъли ғазалнинг

Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин,
Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини эл,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин

мисралари билан тугалланиши Навоий шикоятининг ижтимоий моҳиятини равшан кўрсатади. Бундай шеърлар Навоий яратган севги лирикасининг сезиларли қисмини ташкил этади.

«Бода қон, нағма фиғон, сур азо, айш бало,
Кўргасен жилва агар айласа ишқ анжумани»,

«Ёр васлига қувондим, қовди кўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур ўлмасун»

тарзидаги байтларда эса ёрдан шикоятдан кўра ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик кучлироқ садо беради. Ошиқ рақибнинг мунофиқлиги, худбинлиги ва макр-ҳийласи ҳақида сўзлар экан, бу шикоят янада кенгроқ ва чуқурроқ мазмунга эга бўлади.

Бироқ Навоийнинг севги лирикаси, ундаги шикоят оҳанглирига қарамай, умидсизлик ва бадбинлик, ғам ва алам, ҳасрат ва надомат лирикаси эмас, балки ҳаёт ва шодлик, гўзаллик ва лаптофат, умидворлик ва ишонч таронасидир.

Ҳаётга муҳаббат ва шодлик, қувноқлик кайфиятлари май ва ринд образларида янада такомиллашиб боради. Биз Навоийнинг ҳаётига доир тарихий маълумотлардан унинг майга бутунлай мойил эмаслигини, майхўр ва ишратпараст кишиларни ёқтирмаганини, улардан қаттиқ нафратланганини биламиз. Навоий майхўр ва ишратпараст кишиларни фош этиб асарлар ҳам битган. Масалан, у «Қайратул-аброр»нинг махсус бир бобини майхўрликнинг зарарини ифодалашга бағишлаб, майпарастлик балосига йўлиққан кишиларнинг ҳажвий образини яратади. Хўш, шундай экан, нега Навоий майни таъриф ва тавсиф қилади, риндларга ижобий баҳо беради, ҳатто ўзини «риндлар сархайли» («риндларнинг бошлиғи») деб атайдими? Навоий, худди Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий ва бошқа шоирлар каби, майни шодлик ва қувноқлик рамзи сифатида қўлайди, уни таркидунёчилик ва бадбинликка қарама-қарши қилиб қўяди. Руҳонийлар томонидан ҳаром деб ҳисобланган май ҳақида сўз юритиш уларнинг инсонни ҳаётнинг ивоз-неъматларидан маҳрум қилиб жаннат ваъдалари билан алдашлариغا қарши курашда ўткир бир восита эди. Шунга кўра ҳам у:

Зоҳид санга ҳур, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсин, манга майхона керак,—

дейди. Навоий майни таърифлар экан, зинҳор, кишиларни майхўрлик ва ишратпарастликка даъват қилмайди, балки уларни ҳаётни севишга, умрни қадрлашга, шодлик ва қувноқликка чақиради. Навоийнинг фикрича, май ва майхонанинг хосияти даставвал шундаки, у кишиларни бадбинлик ва жаҳолатга етакловчи шайхнинг ваъзлари ва хонақоҳ бандидан қутқаради:

Бировки дайр сори зоҳир айлади ихлос,
Бурунги нафъи буқим хонақоҳдин ўлди халос.

Май мени қилди риёий порсолиқдин халос,
Порсолиқ йўқки ушбу худнамолиқдин халос...

Хонақоҳ, аҳли йўлуқса мастлигдин тонимон,
Шукрим бўлдум аларга ошнолигдин халос...

Эй Навоий, хонақоҳда топмадим жуз тафриқа,
Хум киби майхонанинг кунжида оромим керак.

Кўпинча «дайр пири» («майхона бошлиғи») сифатида тасвирланган ринд ҳаётни севади, инсонни қадрлайди, шодлик ва қувноқликни тарғиб қилади. Шу билан бирга, у шайх-зоҳидларни, золим ва мунофиқ кишиларни дадиллик билан фош этади. Бинобарин, Навоий риндни ҳурмат қилади, уни хонақоҳ шайхига қарама-қарши қўяди:

Хизмат эттим хонақоҳ шайхига, қадрим билмади,
Дайр пири бандаси менким эрур бас ҳақшунос.

Навоий майга кишини ғам-аламдан хориж этувчи, таскин берувчи ва юпантирувчи бир нарса ҳам деб қарайди. Шунга кўра у ўзига хитоб қилиб:

Эй Навоий, ҳам замондин, ҳам замона аҳлидин
Ҳар замон ғам етса юзлаи кулбаи хамморға,—

дейди. Шу ният билан майхонага қадам босган лирик қаҳрамон у ерда ҳам осойишталик ва шоду ҳуррамлик тополмайди, май ҳам, майхона ҳам унга ором бермайди. «Ғаройбус-сиғар»даги тарз жибанд соқийномада

«Харобот аро кирдим ошuftа ҳол,
Май истарга илгимда сингон сафол»

байтининг нақарот тарзида қўлланиши ҳам шу билан изоҳланади.

Ғазаб ва нафрат,
ҳасрат ва надомат
мотивлари

Алишер Навоий ҳаётнинг гўзал, инсоннинг бахт-саодатли бўлишини, халқнинг осойишта ва фаровон яшашини орзу қилар эди. Навоийнинг орзу-истаклари реал ҳаёт билан, муҳит

билан тўқнаш келади, у ўз истаklarига тамомила тескари манзарани, турли-туман иллатларни: шоҳларнинг зулми ва амалдорларнинг зўравонлигини, жоҳилларнинг нозу неъмат ичида, маърифат аҳлининг хору зорликда яшаётганини, давлатмандларнинг бахалиги ва шайх-зоҳидларнинг макр-ҳийласини кўради, ўзи ҳам шу иллатлардан жабр-ситам, қайғу-алам чекади. Шунинг оқибатида шоир қувноқликдан сукутга, табассумдан қаҳр-ғазабга, эътирофдан инкорга, насиҳатдан танқидга ўтиб боради, унинг ижодида шодлик тароналари ўрнини ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари эгаллайди.

Эй Навоий, дард лиғ назмингни аҳли дард билур,
Дардсиз доғи бўлур они ўқуғоч аҳли дард,—

деган шоир муҳити ҳақида дард-аламли мисралар битади. Унинг «Кимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим», «Шоҳнинг мунглау мушаввашлар билан не нисбати», «Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул», «Мени ишқдин манъ этар сода шайх», «Неча ёлгон сўзу музҳиқ ҳаракот, эй воиз» каби танқидий, сатирик шеърлари вужудга келади, ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари кўпдан-кўп шеърлари таркибига кириб боради. Шоирнинг лирик рубобидан шикоят, ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат оҳанглари барала эшитила бошлайди:

Мунглау бошим остидаги тошимниму дей?
Тош устидаги ғариб бошимниму дей?!

Ҳасрат суйиндин кўзумда ёшимниму дей?!
Улмақдин савброқ маошимниму дей?!

Навой лирикасида унинг шахсий ҳаёти ва фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган шикоят мотивлари ва ҳасрат-надомат кайфиятлари, шубҳасиз, сезиларли ўрин тутади. Унинг:

Эй муғанний, тут «Ироқ» оҳангию кўргуз «Ҳижоз»,
Ким Навоий хотири бўлмиш Хуросондин малу.

Эй Навоий, чун ватанда бир даме хуш турмоғим
Мумкин өрмас, ихтиёр ытмай жилони найлайин?

Эй Навоий, махлас тилар бўлсанг эл тил-оғзиндин,
Назмдин ҳам тилни тийгил, насрдин ҳам юм оғиз.

Шаҳ ҳарамида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб.

Тут гадолиғни, Навоий, муғтанам,
Шоҳлар оллинда бош индурма кўп

каби лирик мисралари шундан далолат беради. Бироқ Навоий лирикаси шахсий қайғу-алам, ҳасрат-надомат лирикаси эмас. Навоий лирикаси жуда кенг ва чуқур ижтимоий моҳиятга эгадир. Шоирнинг «менлиги» маҳдуд эмас, у доимо ўзини жамиятда, эл-юрт орасида кўради, ўзини кўшининг бири деб ҳисоблайди. Бинобарин, Навоий лирикасида «мен» ишгим доирада қолиб кетмайди, балки у узвий равишда «биз»га (кўпга) ўтиб боради. Уз муҳити ҳақида:

Ҳаҳонким зоҳир айлар лолау боғ,
Эрур ул боғ зиндон, лоласи доғ,—

деган шоир замон ва замон аҳли ҳақида дард-алам чекади:

Менга ишқ дарди эмас муҳлик бас,
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдир.

Навойининг лирик қаҳрамони доимо халқ учун қайғуради, халқ, унинг шодлиги ва фаровонлиги учун курашади, халқ манфаатини ўз шахсий манфаатидан юқори қўяди, халқнинг шодлиги билан шод бўлиб, қайғусидан изтироб чекади. Бинобарин, у:

Салтанатдин бода ортуқдур манга юз қатлаким,
Хушроқ эл бедодидин ўзумга бедод айласам;

Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,—

дейди.

Мамлакат ва халқ аҳволини подшоларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларига боғлаб, одил шоҳни орзу қилган, адолатни тарғиб этиб, шоҳларни адолатпарварликка чақирган шоир «Кўп тафовут келди золим шоҳдин одилғача» деб, золим шоҳларни қаттиқ танқид остига олади, уларни эл-юртни хароб қилувчи, талон-торож этувчи кишилар сифатида айблайди:

Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмоқ эрур
Маош айламак аждаҳо комида.

Сен жафо қилғач қўнгул жон бирла тарким туттилар,
Бўлса шоҳ золим, эл ичра зулмга эрмиш ривож.

Навой «Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар била не нисбати» деб бошланувчи ғазалида эса халққа жабр-ситам қилган золим, шафқатсиз, худбин, ишратпараст подшоларнинг реалистик тавсифини беради, уларнинг портретини чизади.

Навой бадбин зоҳидларга, худбин ва ҳийлакор шайхларга, жоҳил ва мунофиқ воизларга қарши муросасиз кураш олиб боради, уларнинг кирдикорлари, феъл-атворларини шафқатсиз фош қилади, лирик ифодадан юморга, юмордан сатирага ўтиб, ҳажвий образлар яратади. Бу жиҳатдан Навойнинг айниқса «Мени ишқдин манъ этар сода шайх», «Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул» ва «Неча ёлғон сўзу музҳик ҳаракот, эй воиз» каби ҳажвий ғазаллари жуда характерлидир. «Мени ишқдин манъ этар сода шайх» ғазалида Навой шайхларни ҳийлакорлик ва маккорликда айблайди, уларнинг қўлларидаги ҳассани риекорлик денгиздаги тамагирлик кемасининг эшкагига, тасбеҳларини тузоқ ичидаги донга ўхшатади. «Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул» ғазалида эса шайхларни шайтонга, муридларни девлар тўдасига ўхшатади ва:

Иблис сифат эл сори майл этма, Навой,
То бўлмагасен зарқу рие қайдида мағлул

деган хулосага келади. «Неча ёлғон сўзу музҳик ҳаракот, эй воиз» ғазалида шоир

Кеча ичмак маю кундуз демак ичманг ани,
Кўз тут ўз ҳолингга таъзиҳини бот, эй воиз

каби мисраларда ваъзхон шайхларнинг макр-ҳийласи ва мунофиқлигини фош этиб ташлайди.

Хонақоҳлар макр-ҳийла ва мунофиқлик, нодонлик ва жаҳолат масканига айланган эди. Шунга кўра шоир хонақоҳни дўзахга, шайхларнинг ваъз-насиҳатларини дўзах азобига ўхшатади:

Навой, хонақоҳ дўзахча бордур, шайх анга молик,
Не тонг гар андаги элга насиҳатдин азоб айлар.

Агар хонақоҳ эшиги ёпилса, илм-маърифат, инсоф ва адолат эшиклари ланг очилади деган хулосага келади:

Хонақоҳни боғладинг, эй шайху, қилдинг азми дайр,
Юз эшик очилди, гар боғланди эрса бир эшик.

Шайх-зоҳидларга, воизларга қарши ғазаб ва нафрат ўтини сочган шоир баъзан антиклерикал кайфиятларни ҳам ифодалаб, жаннат ва дўзахга, «у дунё»нинг роҳати ёки азобларига шубҳа билан қарайди. Бу жиҳатдан айниқса заҳарханда билан битилган қуйидаги қитъа характерлидир:

Қилиб мен анча исғиним, агар дўзах аро кирсам,
Менинг беҳал гуноҳим бирла дўзах сарбасар тўлғай.
Худоё, авф осонроқдур, йўқса ғазаб қилсанг,
Магарким ўзга дўзах, ўзга ўт, ўзга азоб ўлғай.

Инсоний фазилатларни диний эътиқоддан кўра авлороқ деб билган шоир худпараст зоҳидларга қарши:

Ул санамга сажда қилсам, зоҳиди худбин не айб,
Бутпараст ўлмоқ кўп ортуғроқки бўлмоқ худпараст,—

дейди. Бироқ Навойнинг антиклерикал кайфиятлари хийла маҳдуд бўлиб, улар шоир ижодида кўпинча айрим элементлар ҳолида қолиб кетади.

Навой лирикисидаги ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари, шубҳасиз, катта ижобий қимматга эга бўлиб, улар инсонга, халққа ва маърифатга бўлган чексиз муҳаббат заминида туғилган эди. Бироқ Навой яшаган муҳитининг бир қатор иллатларини шафқатсиз танқид қилган бўлса ҳам, кўпгина муаммолар олдида лол бўлиб қолди. Бунинг устига нажот йўлини тополмаган шоир баъзан «тақдир» олдида ожиз бўлиб қолади, бадбинлик майлларига тушиб қолади. Аммо буларнинг барчаси Навой лирик поэзиясининг ўткинчи мотивлари бўлиб, улар шоир ижодий даҳосининг етакчи йўналиш ва моҳиятига у қадар катта зарар етказмайди. Навой айрим ғоявий зиддиятларни енгиб ўтиб, улуғ гуманист шоир, моҳир лирик сифатида мужассамлаша-

ди. Навоий ижодининг, жумладан лирикасининг асрлар ва авлодларга манзур бўлиши, бадий сўз санъатининг равнақиға самарали таъсир этишининг сири ҳам шундадир.

Навоийнинг лирик маҳорати

Алишер Навоий устоз лирик шоирдир. У лирик поэзияни фақат тематика ва ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, балки бадий жиҳатдан ҳам янги тараққиёт поғонасига кўтарди. Шакл ва мазмуннинг узвий бирлиги учун курашган Навоий ўз лирик шеърларининг мазмунига мос ва мувофиқ бадий форма яратди. У лириканинг хилама-хил жанрларида шеърлар битди, бу жанрларнинг такомиллиги катта ҳисса қўшди, янги-янги образ ва характерлар, пейзаж ва портретлар яратди, реалистик тасвир тенденцияларини ривожлантирди, инсоннинг мураккаб ҳис-туйғусини, руҳий кечинмаларини моҳирлик билан ифодалаб, турли-турли адабий усул ва бадий тил воситалари қўлади, халқ оғзаки поэтикаси инжуларидан ижодий фойдаланди. Лекин шу улкан муваффақиятлари билан бирга Навоийнинг лирик асарларида у яшаган давр поэзиясига хос бўлган айрим нуқсонлар: абстракт тасвир, мавҳум образ, ортиқча такрор ва бошқалар ҳам намоён бўлади.

«Хазойинул-маоний» жами 16 хил жанрда: ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, қасида, соқийнома, қитъа, рубоий, муаммо, чистон, туюқ ва фард жанрларида ёзилган шеърларни ўз ичига олади.

Ғазал жанри сон ва салмоқ жиҳатидан ҳам Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлиб, «Хазойинул-маоний»нинг ҳар бир девонида 650 тадан ғазал берилган. «Ғазалда уч киши тавридуру у навъ» деб бошланувчи қитъасида Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийни ғазалнинг устози деб таърифлаган Навоий ҳақли равишда:

Навоий назмига боқсанг эмастур
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи,—

деб таъкидлаган эди. Навоий ҳароратли ишқий ғазаллар билан бирга ижтимоий-сиёсий темаларда ҳам ғазаллар битди, шайх-зоҳидларни, воизларни фош қилувчи ҳажвий ғазаллар яратди, ошиқ, ёр, рақиб ва ринд образлари билан чегараланиб қолмади, образлар туркумига мутафаккир ва мураббий образларини ҳамда шоҳларни, шайх-зоҳид ва воизларни киритди. Ғазалнинг композицион мунтазамлигига алоҳида эътибор бериб, кўпгина воқеабанд ғазаллар ёзди, поэзия билан музыка санъатининг ўзаро алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, аксар ғазалларини халқ куйи ва мақомларига мослаб ижод этди. Навоий ғазалларининг кўпи 7 байтдан иборатдир.

Навоийнинг мухаммас, мусаддас, мустазод ва мусамман жанридаги шеърлари (уларнинг миқдори кўп эмас) ўз ғоявий-ба-

дий хусусиятлари билан унинг ғазалларига яқин туради. Навоий Лутфий ва Ҳусайнийнинг айрим ғазалларига мухаммас ва мусаддас боғлаши билан бирга ўзининг «Очмағай эрдинг жамолинг олам аро кошки» ғазалини тахмис қилади, «Эй рафиқ» радифли ғазалига мусаддас боғлайди.

Навоий фард, рубоий ва қитъаларида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий фикрларини бир хулоса ёки ўғит тарзида баён этади, мисраларни ҳикматли сўзлар даражасига кўтаради, киноя йўли билан муаммолар, юмор билан чистонлар битади ва туюқнинг ажойиб намуналарини яратади. Шоир бирон каттароқ ҳодиса, воқеа муносабати билан вужудга келган мураккаброқ ҳис-туйғуларини ифодалашда лирик турнинг йирик ҳажмдаги жанрларига мурожаат этиб, қасида, соқийнома, маснавий, таржиъбанд ва таркиббандлар битади. Ҳусайн Бойқаронинг тахтга чиқиши муносабати билан уни қутлаб ва инсоф-адолат билан давлатни бошқаришга йўллаб ёзилган қасида, Саъид Ҳасан Ардашерга битилган шеърини мактуб — маснавий ва бошқалар шулар жумласидандир. Булардан энг каттаси «Фаво-йидул-кибар»га киритилган соқийнома бўлиб, у 458 байтдан ташкил топган.

Навоий лирикаси ҳаёт ва инсон ҳақидаги лирикадир. Шоир умуман тема ва роъвий мақсаднинг қўйилиши жиҳатидангина эмас, балки барча образлар, лавҳалар, тасвир воситалари ва бошқалар билан ҳам лирик поэзияни ҳаётга, инсоннинг қалби ва ҳиссиётига янада яқинлаштиради. У бадий тасвида боаларнинг ўйинидан шоҳларнинг сиёсатига қадар, оддий маиший ҳаёт деталаридан табиат ҳодисаларига қадар — барчасига мурожаат этади, янги образ ва лавҳалар яратади. Бу билан Навоий лирик поэзиянинг реалистик тенденцияларини кучайтириш ва такомиллаштиришга муваффақ бўлади. Мисоллар:

Жонда қўйғоч нақди ишқин қилди кўнглумни ҳалок,
У атурур маҳрамни султон, ганж пинҳон айлагач.

Ишқий бир ғазадан олинган бу байтда шоир ошиқ билан ёр муносабатини, ошиқнинг изтироби, ёрнинг шафқатсизлигини феодал муҳитининг, подшоҳлар ва, умуман, давлатмандларнинг даҳшатли бир одати орқали тўлароқ, чуқурроқ ва таъсирлироқ ифодалашга эришади. Подшоҳлар ва умуман давлатманд кишилар ўз бойликларини ҳаммадан яширишга интилар эдилар. Улар ўзларига қарам бўлган бирор кишини, кўпинча қул ёки маҳрамни ишлаб, бойликларини ер остига кўмдирар, лекин бир кун келиб бу сир очилиб қолмасин деб, у қул ёки маҳрамни ўлдирар эдилар. Бу реалистик деталь билан Навоий, бир томондан, ошиқнинг алам-қайғули кайфиятини ифодаласа, иккинчи томондан, феодал-аристократ муҳитнинг даҳшатли зулмига қарши исён кўтаради.

Тўқди қон гулгун либосин кийгач ул хўблар маҳн,
Қон тўқар эрмиш қизил тўн кийса бешак шоҳлар.

Бу байтдаги иккинчи мисрага алоҳида эътибор беринг: подшолар уруш бошлаганда ёхуд оқибати фожиага олиб келувчи бирон шум ниятни ўйлаганда, одатда, қизил либос кияр эдилар.

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш нетонг,
Ростравлар арсадин гэр тутсалар рухдек кироқ.

Шоир подшо саройидаги амир-амалдорлар ҳам, подшонинг ўзи каби эгри, ярамас кишилардир, тўғри кишилар эса подшодан узоқ турадилар деган ғояни шахматдаги фигураларнинг ўрни ва юриш тартиби орқали ифодалайди.

Қоши кўнглум ўғрисидур роқиъ ўлмоғлиғ не суд,
Ўғри бош солғоч қуйи, бордур далили эътироф.

Бу байтда ёрнинг қайрилма қоши кўнглимни ўғирлади, ёр қошининг қайрилма эканлиги кўнглини ўғирлаганига далилдир, чунки ўғри ўғрилигини эътироф қилса, бошини қуйи солади, қомати эгилади деган реалистик бир лавҳа тасвирланади.

Оразин кўрдум ниҳон, эшк айлади сирримни фош,
Ешурун қолмас ўгурлуқ уй аро ким бўлса ёш.

(Иккинчи мисрада «Болалик уйда сир бўлмас» мақоли ифодаланган.)

Ораўий васлидин ранжур эрур мунглиғ кўнгул,
Қут учун тазвир ила бемор бўлгондек гадо.

(Тиланчи киши хайр-садақа олиш учун баъзан ҳийла билан ўзини бемор қилиб кўрсатади.)

Ишқинг ўти шуъласин муфрит тилар Мажнун кўнгул,
Ўйлаким девоналар доим тилар қиламоқ олов.

(Ақлидан озган кишилар, одатда, ўтга ўч бўлади, ўзини ўтга ташлайди.)

Кўзларинг оз журм учун қилса итоб эрмас ажаб,
Бор муайянким, бўлур беморлар нозик мижоз.

(Одатда, бемор кишининг таъби нозик, ўзи инжиқ бўлади.)

Ғам Навоийнинг кўзин қилмиш булутким заъфдин,
Истар оғзига томизгайлар момуғ бирла суни.

(Одатда, оғир бемор бўлган кишининг оғзига пахта билан сув томизади-лар.)

Тўқди захмидин бағир қонини ҳижрон нолиши,
Ўйлаким сиқмоқ била эл сув оқизгай нордин,

(Аворни сиқиб сувини олиш одатига эътибор қилинг.)

Оразинг чин нақши, мушки ҳарён хол эрур,
Ҳинд эликим Чинга келмиш мушк савдо қилғали.

(Ҳиндистонликлар мушк сотиб олиш учун Чинга — Хитойга борар эканлар, шоир юзни хитойликка, холни ҳиндистонликка ўхшатади.)

Васан аро кўрдим, тенг эмиш бўйию сочи,
Тун кун тенг экан воҳир ўлур бўлди чу наврўз.

Совуғ оқимдин ёруглиқ ов, вале кўп тийралик,
Қишда ул янглиғки тун бўлғай увун кун қисқариб.

Ғофил ўлма, навардин итса аду,
Шамъ ўчургонда, ел кўрунурми?!

Дур тишингдин донан сабрим қилур бебар десам,
Тулуб айгурким, экиннинг офатидур жалалар.

Қарилар хотири нозикдир, эй тифл,
Шикастидин қилиб ваҳм, ўлма густоҳ.

Унуттингмуки, атфол ўйнағонда,
Синар оз майл кўргондин қуруқ шох.

Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин. Биз «Хазойи-нул-маоний»да алоҳида байтларгина эмас, балки «Кўз ёшим ғалтон борур ул орази дилжў сори», «Зулфунг очилиб орази дилжў била ўйнар», «Кўнгуллар нолаеси зулфунг камандин ногаҳон кўргач» каби ғазалларнинг бошдан-охирига қадар реалистик лавҳа ва образлар асосига қурилганини кўрамиз. Бундан ташқари, Навоий бир қатор традицион образларни қайта ишлаб, уларнинг реалистик моҳиятини кучайтиради, Хизр ва Масихга ўхшаш диний ёки ҳаёлий образлардан ижодий фойдаланиб, уларнинг асл моҳиятига зид бўлган янги образлар яратади. Масалан:

Эй хату жонбахш лаълингдин Хизру Масиҳ,
Балки бу икки уётдин ниҳон Хизру Масиҳ.

Бу байтда шоир, бир томондан, ёрнинг хати (қош-киприклари) ва лаъли (лаби)ни Хизр ҳамда Масиҳга ўхшатса, иккинчи томондан, ёрнинг хати ва лаълини Хизрга ҳам, Масиҳга ҳам қарама-қарши қўяди, инсонга ҳаёт бағишлашда ёр билан тенглаша олмаган Хизр ҳам, Масиҳ ҳам уятда қолиб ғойиб бўлиб кетди, дейди. Шундай қилиб, шоир яратган ёр образи Хизрни ҳам, Масиҳни ҳам енгади, ҳаёт афсона устидан ғалаба қозонади.

Бундай ҳаётий лавҳалар, тасвир ва образлар поэзиянинг ҳаётга яқинлашиб боришига катта ҳисса қўшган ва реализм тенденцияларининг тараққиётида катта роль ўйнаган эди.

Навоий лирикасида асотирий — мифологик, афсонавий образлар ҳам кўп учрайди. Жумладан унинг «Кўк бинафшазорини анжум наргисзор этар» ғазали космогоник мифология тушунча ва тасвири асосида яратилган бўлиб, шоир ҳижрон тунини ва ошиқнинг

ҳазин ҳамда ҳаяжонли ички дунёсини тасвирлашда Зухра (Венера), Миррих (Марс), Муштарий (Юпитер) ва бошқа сайёралар ҳақидаги мисралардан катта санъаткорлик билан фойдаланган.

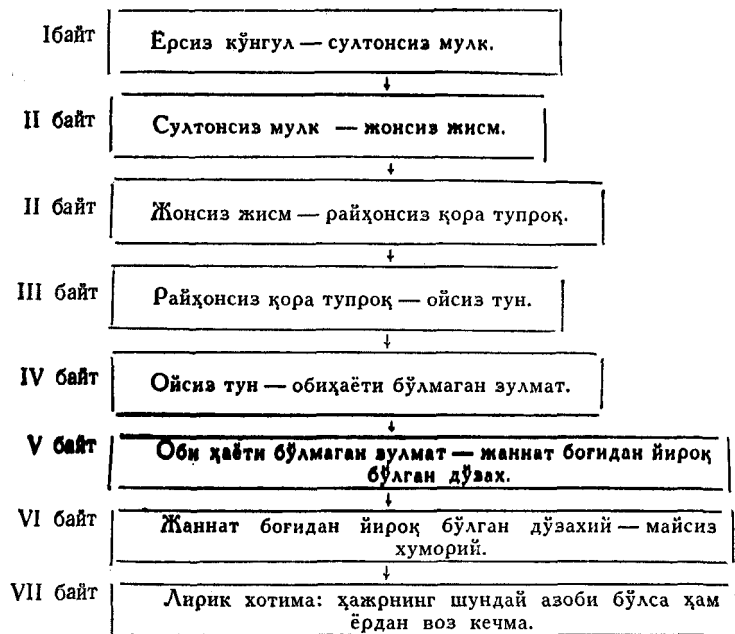
Навоний бадиий тасвир ва тавсифнинг моҳир санъаткоридир. Шоир лирик ҳиссиётни тўлароқ ва мукамалроқ ифодалаш, асарнинг композицион изчиллигини, мантиқий ва шеърӣ тафаккурнинг узвий бирлигини таъминлаш ва оригинал образлар яратишда, тадриж, тазод, таносуб, ҳусни таълил, таҷоҳули орифона, лозим ва малзум, лаф ва нашр каби турли адабий санъат — усуллардан, сифатлаш, оддий ўхшатиш ва кетма-кет ўхшатиш (ташбиҳи мусалсал), оддий муболаға ва ўта муболаға (ифрот), киноя, истиора ва бошқа бадиий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади. У кўпинча бир эмас, бир неча адабий усул ва бадиий тил воситасини бир шеър, бир образ ва лавҳада мужассамлаштириб боради.

Чунончи, Навоний тадриж усулининг моҳир устасидир. У шу усул воситаси билан кўпгина воқеабанд ғазаллар яратади, лирик ҳиссиёт ифодаси билан объект тасвирини бир-бирига узвий боғлайди, бир қатор образлар яратиб, уларни марказий — етакчи образ атрофига тўплайди. «Ёрдин айру кўнгил мулкедурур султони йўқ», «Хильъатин айлабмудур ул шўҳи сиймин тан қаро», «Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро», «Сочти тердин гул уза ул сарви гул рухсор сув», «Ваъда айлаб васл жисми нотавоним ўртама», «Оҳким ғамингда гулбази ахзарни куйдурур», «Қилғали хильъатин ул сарви гул андом қизил», «Ҳаво хуш эрдию, олимда бир қадаҳ майи ноб», «Кирди симобий либос ичра яна ул гул узор» каби кўпгина ғазаллар шу усул асосида яратилган. Бу шеърлардан биз «Ёрдин айру...» ғазали билан танишайлик:

Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкум султони йўқ жисмедурурким жони йўқ.
Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул
Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.
Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронгу кечадекдурким, маҳи тобони йўқ.
Ул қоронгу кечаким йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедурким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.
Зулматеким чашмаи ҳайвони онинг бўлмагай,
Дўзахедурким, ёнида равзаи ризвони йўқ.
Дўзахийким равзаи ризвондин ўлғай ноумид.
Бир хуморийдурким, анда мастлиғ имкони йўқ.
Эй Навоний, бор анга мундоқ уқубатларки бор,
Ҳажрдин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.

Бу ғазал ҳижрон темасида ёзилган бўлиб, шоир барча образларни, ўхшатиш ва ўхшатишмишларни марказий образ — «ёрдам айру кўнгул» образи такомилга қаратади. Шу йўл билан шоир ҳижрон даҳшатини, ҳижрон алам-изтиробига гирифтор бўлган

ошиқнинг аҳволи ва кайфиятини тўлароқ ва таъсирлироқ қилиб ифодалашга муваффақ бўлади. Бу ғазалнинг композиция тузилиши ва образлар силсиласини қуйидаги схемаларда равшанроқ кўриш мумкин:

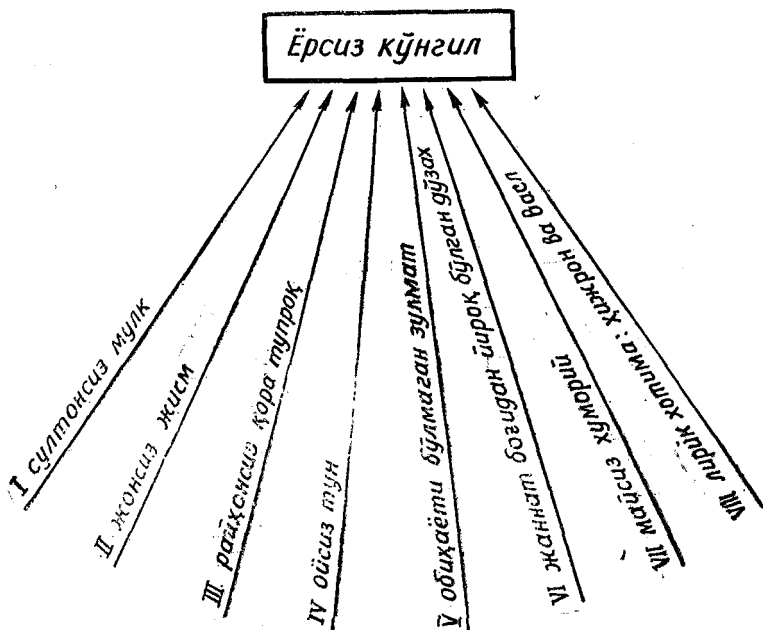

Навоий ҳаёт зиддиятларини, бир-бирига қарама-қарши бўлган манзара ва ҳодисаларни, воқеа ва образларни, ҳис ва туйгуларни тасвирлашда кўпинча тазод (қаршилантириш) усулини қўллайди ва бу усул воситаси билан мақсад-муддаонинг, субъектив ҳис ва шуур билан тасвир объектининг ички моҳиятини тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга ёришади. Унинг «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади», «Навбахор ўлдию айшим гулбуни очилмади», «Кўнглума ёр истабон меҳнат келурни билмадим», «Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим» каби ғазаллари шу усулда яратилган. Бундан ташқари, Навоий жуда кўп шеърлари таркибига тазод усулини киритиб, у шеърларнинг ғоявий-бадий қимматини янада оширишга муваффақ бўлади.

Тазод усули талабига кўра, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутб (образ, тушунча, жисм, жараён ва бошқалар)нинг би-

¹ Афсонага кўра, оби ҳаёт поёнсиз зулматда бўлар экан.

ри иккинчисини рад этиши ёки инкор қилиши лозим. Лекин айни чоғда кўпинча бир-бирини рад этувчи ёки инкор қилувчи икки қутб ўртасида қандайдир ички ёки ташқи алоқа ҳам бўлади; улардан бири иккинчисини келтириб чиқаради. Навоий тазоднинг бу специфик хусусиятларига тўла амал қилиб, оригинал лавҳа ва образлар яратади. Мисоллар:

Жаҳонки, оҳим била тийраду, эмас мумкин —
Бу шом рафъи юзунг субҳи бўлмайин мавжуд.

Бу байтда субҳ шомга қарама-қарши қўйилапти. Бироқ шомга ҳам, субҳга ҳам ёр сабабчи, чунки унинг ҳажри шомни бунёд этса (ошиқ ҳижрон аламида оқ чекавериб олами қоронғу қилган), унинг юзи (юз қуёшга ўхшатилади) субҳни бунёд этади.

Шакар лаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма,
Ки бедиларни аччиқ йиғлатур охир шу шаккарханд.

Бу байтда аччиқ шакарга, йиғламоқ табассумга қарама-қарши қўйилади.

Гарчи қотил кўзидин ўлса тирик,
Тирилу р нўши лабидин ҳам улук.

Бу байтда кўз лабга, ўлмоқ тирилмоққа қарама-қарши қўйилади, ошиқни ўлдирадиган ҳам, тирилтирадиган ҳам ёрнинг ўзи деган фикр баён қилинади.

Нетиб ўлмайки сабрим оздин-озу шавқ кўптин-кўп,
Ул ойнинг ҳусни кўптин-кўп, вафоси оздин-оз эрмиш.

Бу байтда сабр билан шавқ, ҳусн билан вафо, оз билан кўп бир-бирига қарама-қарши қўйилган.

Навойи ҳис-туйғуни мукамалроқ ифодалаш, тасвир объектининг моҳиятини тўлароқ очиш ва образни бўрттириш учун ҳусни таълил (чиройли хато), тажоҳули орифона (билиб билмасликка солиш), лозим ва малзум каби адабий усулларни ҳам кенг қўллайди. Шоир байтдан-байтга, шеърдан-шеърга ўтиб борар экан, янги-янги ва оригинал бадий тил воситалари яратади, сўз ўйинлари ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклидан мароқли бадий фигуралар ясайди, кўпинча улар биргаликда келиб, бир образда мужассамлашади. Навоий табиат лавҳаларини моҳирлик билан тасвирлайди. У кўпинча баҳор мавсумига мурожаат қилади, баҳор тасвири фонда шодлик ва қувноқликни ҳам, қайғу-аламни ҳам моҳирлик билан ифодалайди, лавҳадан портретга, портретдан лавҳага ўтиб боради. Бу жиҳатдан Навоийнинг хусусан «Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила байрам», «Навбаҳор ўлдию мен ҳажрида, соқий, май тут» каби газаллари характерлидир.

Ёзма поэзиянинг тажриба ва традицияларидан ижодий фойдаланган Навоий халқ оғзаки адабиётига ҳам катта эътибор ва муҳаббат билан ёндошди, халқ шеърларининг соддалиги ва самимийлигидан, равонлиги ва муסיқийлигидан илҳомланиб, худди Лutfий яратган шеърлардек, «Бизнинг шайдо кўнгул бечора бўлмиш», «Кўзунг не бало қаро бўлбтур», «Базм аро гар йўқ май била даф» ва «Не кун ўлғайки, нигорим келгай»га ўхшаш кўпгина, содда, енгил ва равон газаллар битди. Шу билан бирга, Навоий халқ асарларидаги образлардан, бадий тасвир воситаларидан ҳам фойдаланди, халқ мақоллари, маталлари ва таъбирлари билан шеърларининг мазмунини бойитди, бадий қимматини оширди. Навоий шеърларини, хусусан, газалларини ўқир эканмиз, қуйидагига ўхшаш кўплаб мақол ва халқ таъбирларини учратамиз:

Мутриб била не кўнгли очиласун Навоийнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер «ироқ»дин.

Тўқуб май муҳтасиб, мен йиғладим лекин ул усрукка:
Сув келтирмак ҳамону кўза синдурмак ҳамон эрмиш.

Ишқинг ўтинки ёшурдум эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён.

Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрнига жон олур,
Атфоли ғаминг ичра бас турфа ўюнлардур.

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур,
Чиқмоғон жонга умид — ушбу масалдур машҳур.

Хўблар тийғи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар.

Борибон аҳбобу мен гафлат асири бўлмоғум,
Уйладурким ит уюб қолдию кўчти корвон.

Ул қуёштин меҳру мендин тийралик, ваҳ истарам,
Ер ёрилса, ерга кирсам инфолимдин гаҳе.

Эй Навоий, олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг киби, мен яғлиғ ўлгунг сен доғи.

Шунингдек, Навоий бир фардида:

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсонае.
Бошладим филҳоқким, «Бир бор эди, бир йўқ эди»,—

дер экан, халқ эртақларининг традицион бошланмасидан усталик билан фойдаланиб, ёрнинг оғзи шу қадар кичик, бели шу қадар нозикки, унинг борлигини ҳам, йўқлигини ҳам билиб бўлмайди, дейди.

Навоий шеър тузилиши бобида, вазн, қофия, радиф ва бошқаларда ҳам мислсиз санъаткорлик маҳоратини кўрсатди. У ҳажаз, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, мужтасс, сариъ, ҳафиф, мутақориб, мутадорик ва бошқа баҳрларнинг хилма-хил вазнларида шеърлар битди, ўзбек поэзиясининг вазн турларини бойитди. У одатдаги қофиядан ташқари, қофиятайн (жуфт қофия), ички қофия ва тарсеъ усулларини ҳам қўллади, бир ёки бир неча сўздан ташкил топган радифлар қўллаб, таъкид ва тақрир орқали шеър мазмунининг етакчи нуқтасига эътиборни тўлароқ жалб этиш ва мисраларни раван ҳамда оҳангдор қилишга эришди.

Мазмуни билан ҳам, бадий формаси билан ҳам ажойиб ва латиф шеърлар яратган шоир

Эй Навоий, олуну шингарфу зангор истама,
Бўлди наъминг рангидин девон қизил, сориг, яшил,—

деб фахрланишга тўла ҳақли эди. Навоий ўзбек классик лирикасини янги тараққиёт поғонасига кўтарди. Навоий шеърлари халқ орасида кенг шуҳрат қозонди¹. Шоир ўз лирикасига замондош қалам аҳллариининг муносабатини фаҳр билан таъкидлаб:

¹ Восифийнинг маълумотига кўра, Навоийнинг «Дин офати бир муғбани моҳлиқодур майхорою бебок» деб бошланувчи газалига бастакор Абдулло Мирворид бир куй яратган экан, ашула бутун Ҳиротда кенг тарқалиб, шеър ва куйнинг таъсиридан кичилар ёқаларини йиртар эканлар. Бу маълумот муболага билан айтилганига қарамай, Навоийнинг шуҳрати ва Навоий шеърятининг таъсир кучини кўрсатади.

Эй Навоий, қилғали таъб аҳли жинси шеър назм,
Назмнинг ўлди барчасига қофия, балки радиф,—

деган эди.

Навоий ўз замондошлари ижодигагина эмас, балки ўзидан кейинги шоирлар ижодига, ўзбек, озарбайжон, тожик, турк, туркман, қозоқ, татар ва бошқа халқларнинг сўз санъаткорлари ижодига ҳам самарали таъсир этди. Навоий шеърлари маълум эстетик-тарбиявий қимматини сақлаб келмоқда, унинг ғазаллари куйларга жўр бўлиб келмоқда, шоирларимиз Навоийнинг санъаткорлик маҳоратидан илҳомланмоқдалар ва таълим олмоқдалар.

Маснавий
(Сайид Ҳасан
Ардашерга ёзилган
шеъринг мактуб)

«Маснавий» сўзи ўтмиш адабиётда, бир томондан, дostonларга нисбатан, иккинчи томондан, ҳар икки мисраси ўзаро қофияланиб борган ҳар қандай шеъринг асарга нисбатан қўлланилар эди. «Хазойинул-маоний»нинг

биринчи девони — «Ғаройибус-сиғар»га кирган маснавий Алишер Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеъринг мактубидир¹. Мутақориб баҳрида (фаулўн фаулўн фаул) битилиб, 256 мисрадан ташкил топган бу шеъринг мактубини Навоий мустабид подшо Абусаид даврида, 1460 йилларнинг ўрталарида Самарқандда яратган ва ўша пайтларда Хиротдан узоқда (вэҳтимол Машҳадда) бўлган Сайид Ҳасан Ардашерга йўллаган эди (кейинчалик Навоий бу асарни маълум даражада таҳрир қилган ва «Хазойинул-маоний»га киритган).

Сайид Ҳасан Ардашерга ёзилган шеъринг мактубни композициясига қараб шартли равишда, муқаддима, Сайид Ҳасаннинг таърифи ва тавсифи, мамлакат аҳволи тасвири ва муаллифнинг ҳасби ҳоли ҳамда хотима қисмларига ажратиш мумкин. Ҳажм жиҳатидан хийла катта бўлган бу асарини Навоий традицион муқаддима — ҳамд билан бошлайди. Сайид Ҳасан Ардашернинг таърифи ва тавсифига ўтар экан, унинг саховати, маърифати ва бошқа фазилатларини улуғлайди.

Сайид Ҳасан Ардашер (1415/16 — 1488/89) XV асрнинг фозил ва маърифатпарвар кишиларидан бири бўлиб, Бойсунгур ва бошқа темирйиллар саройида хизмат қилган эди. У илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилар, зуллицсонайн шоир сифатида икки тилда (ўзбек ва форс-тожик тилларида) жозибали шеърлар битар эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да уни таърифлар экан, «...бу фақир турк ва сорт орасида ондин тамомроқ киши кўрмайдур мен» деган эди. «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» асарида эса унинг ҳаёти ва фаолиятини, фазилати ва

¹ Бу асарда Навоий ўз ҳол-аҳволини баён этгани учун айрим адабиётшунослар (масалан, Олим Шарафиддинов) уни «Ҳасби-ҳол» деб ҳам номлаганлар.

хислатларини яна кенгроқ ва тўлароқ баён этади. Жумладан, у «аммо адаб ва ҳилм ва тавозуъ ва ҳаё зотларига анингдек ғолиб эрмишким, бу мужмал мазкур бўлгон фазойилдинки, тафсил: сарф ва наҳв ва луғат ва арабият ва мантиқ ва фикҳ ва ҳадис ва тафсирдур ва сойир таснифот, мисли: шеър ва муаммо ва таърих ва нужум ва адвор ва мусиқий бўлғай, агар баъзи мажолисда сўз ўтса эркандур, бовужуди улки, мажлис аҳлининг кўпидин яхшироқ билур эркандурлар, ҳам ҳаё ва адаб жиҳатидин, ҳам бировга илзом ва ҳижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп мажолисда такаллум ҳам қилмас эрмишлар»,— дейди. Навоий 14—15 ёшларида—1455/56 йилларда Сайид Ҳасан Ардашер билан танишади. Сайид Ҳасан истеъдодли Али шерга жуда катта меҳр кўяди, унга ҳомийлик қилади. Булар бир ота-боладек бўлиб қоладилар. «Алар тариқ ва равиши бу фақир ни андоқ шефта қилдиким,— дейди Навоий «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер»да,— бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди ва алар ҳам келиб аҳвол сўрарлар эрди: «Ташвише бўлмамиш бўлғайким, бу кун сендин хабар топа олмадик...» Навоий ҳам доимо унга бир фарзанддек муносабатда бўлар эди. «Ва аларнинг фавти замонида,— дейди Навоий,— бу фақир шаҳрда йўқ эрдим. Подшоҳ ҳукми била бир сари бориб эрдим. Келгандин сўнгра, чун соҳиб азо фақир эрдим, таъзият қойдасин бажо келтуруб, шаҳрнинг шимоли ҳаддида тоғ этагида алар учун ҳазира ясадимким, «Жўйи нав» суви анинг ичидин ўтар, бағоят бийик ва хуш ҳаво ердур...»

Навоий билан Сайид Ҳасан ўртасида мана шундай яқин, дўстона ва самимий муносабат бор эди. Абусаид ҳукмронлик қилган йилларда Навоий ҳар томонлама кўп азият чекди. Абусаид уни, Бобир таъбири билан айтганда, Ҳиротдан ихрож қилди ёки кетишга мажбур этди. Навоий даҳшатли реакциянинг хуружларига қарамай, Улуғбек даври маданияти традицияларини маълум даражада сақлаб қолган Самарқандга келган ва замонасининг Фазлуллоҳ Абулайсий каби забардаст олимларидан иштиёқ билан таълим олишга киришган эди. Бироқ Абусаиднинг зулми ва жаҳолати Ҳирот ва Хуросонгагина эмас, балки Самарқанд ва бутун Мовароуннаҳрга ҳам ёйилиб келмоқда, эл-юртнинг хонавайронлигини оширмоқда, илм-фан ва санъат-адабиёт аҳллари-нинг осойишталигини бузиб, ижодий ишларига раҳна солмоқда, кўп кишиларни турли томонга бош олиб кетишга мажбур қилмоқда эди. Буларнинг барчаси Навоийни қаттиқ алам-изтиробга солади.

Аён бўлғай олингда ҳангомае,
 Битимак манга фарз эди номое.
 Санга ҳолатимни аён айламак,
 Бу азми вужуҳин баён айламак,—

деган шоир қўлига қалам олиб, мамлакат аҳволи ва ўз кайфиятларини ифодалаб, Сайид Ҳасан Ардашерга шеърий мактуб ёзишга киришади.

Бу шеърий мактуб Алишер Навоийнинг реалистик тенденциялари яққол намоян бўлган энг муҳим асарларидан биридир. Шоир мактубда бадий тасвирнинг муболага ва бўрттириш усулини кенг қўллайди. Бироқ бу нарса асарнинг реалистик моҳиятини инкор этмайди, балки ҳаётни тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга эҳтиёт қилади. Шоир ўз муҳитидаги ҳаётнинг даҳшатли манзараларини китобхоннинг кўз ўнгига гавдаантиришга муяссар бўлади:

...Не мулку не эл, эмди таҳрир этай,
Алар ҳолатин васф бир-бир этай.
Дема мулқким, ваҳшат обод зишт,
Тамуғ билгуруб, ғойиб ўлғоч биҳишт.
Тамошосини кимки бунёд этиб,
Сифоҳону Рай мулкидин ёд этиб
Ҳисори аноу тааб маҳбаси.
Сияҳ чоҳдин тийрароқдур баси.
Иморатида ганждин йўқ асар,
Ҳизона хароба бўлуб сар-басар.
Масожида тоат била нур йўқ,
Халониқда нон расми дастур йўқ.
Ҳам авқофни садр амлок этиб,
Вале кўпрагин май учун тоқ этиб
Ҳам эл манзилини шаҳ катардек бузуб,
Товуғ ўрнига чуға ўлтургузуб...

Навоий сўзи билан айтганда, Хуросон элидан «вафо, сахо ва муруват» кетган, бу уч нарсанинг ўрнини «нифоқ, бухл (бахиллик) ва ҳасад» эгаллаган эди. Амалдорлар арзимас баҳона билан кишиларни ўлдириб юборар, ўғри-мутаҳдамларни, безориларни қўллаб-қувватлар эдилар, порахўрлик ва тамагирилик уларнинг одати бўлиб қолган эди.

...Қаро пул учун айлабон қатл фан,
Ўлуктин тамаъ айлаб, аммо кафан...
Не вайронда эски танобе билиб,
Йилон соғиниб, ганж даъви қилиб...
Улим келса бир зори бедил сари,
Мадад айлабон лек қотил сари...

Зулам ва зўрлик мамлакат осойишталигини бузиб, кишиларни тўзиб турли жойларга бош олиб кетишга мажбур этади:

Ҳирот аҳлин элтиб ҳаводис ели,
Эсиб дай елидек Самарқанд эли.

Навоий ҳам шулар жумласидан эди.

Сафар тушти олимға беҳтиёр,
Қазо амрида элга не ихтиёр?—

деган Навоий мусофирчиликда янада кўпроқ алам-изтироб чекади:

Менга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
 Ки бир дам иковлон дейишсак гаме...
 Не бир ҳужраким, ком топқай кўнгул,
 Даме анда ором топқай кўнгул...

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърӣ мактуби XV асрдаги ижтимоӣ ҳаётнинг қимматли бир ҳужжати ва ўзбек классик адабиётининг янги ҳамда нодир асаридир. Бу асар нома жанри тараққиетида ҳам катта воқеа бўлган эди. «Муҳаббатнома» ва «Таашшукнома» каби асарлар, асосан, ишқӣ-интим кайфиятларнинг бадий ифодаси бўлса, Навоийнинг шеърӣ мактуби — номаси ижтимоӣ-фалсафӣ моҳиятга эгадир. Аввалги номаларда романтик тенденциялар етакчи роль ўйнаган бўлса, Навоӣ асарида реалистик тенденция етакчи ўрин олади. Навоӣ бу шеърӣ мактубида инсонни шарафлайди, унинг тили, тафаккури ва ижодӣ қобилиятини улуғлайди, назм ва шеърӣ устозлари ҳақида фикр юритади. Жумладан у сўз ҳақида:

Кўнгул дуржи ичра гуҳар сўздурур,
 Башар гулшанида самар сўздурур,—

дейди.

Буларнинг барчаси асарнинг ҳаётӣ моҳиятини, унинг фалсафӣ-эстетик қимматини янада оширади.

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърӣ мактуби лиро-эпик асар бўлиб, у Навоӣ ижодиётининг эпик поэзияга томон тараққӣ этиб боришида катта бир қадам эди.

«ДЕВОНИ ФОНИЙ»

Алишер Навоӣ забардаст зуллисонан ширдир. Форс-тожик тили Навоийнинг иккинчи она тили эди. Навоийнинг бадий ижодиети шу тилда бошланган ва шоир умрининг охирига қадар ўзбек тилидаги асарлари билан бир қаторда форс-тожик тилида ҳам шеърлар битиб, бу тилдаги адабиёт хазинасига катта ҳисса қўшган ва китобхонларга манзур бўлган эди.

Навоийнинг форс-тожик тилидаги бадий ижодиётининг улкан самараси унинг «Девони Фоний» деб номланган лирик тўпламидир. Навоӣ бу тўпламини ҳаётининг сўнгги йилларида (эҳтимол, «Хазойинул-маоний» билан бир вақтда) тузган эди. У «Муҳокаматул-луғатайн»да ўз асарларини таъриф ва тавсиф қилар экан, «Девони Фоний» ҳақида бундай дейди:

«Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамъи сухан адолат ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдир, тартиб берибменки, олти мингдан абети адади кўпракдурким, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлубдур. Ва баъзи ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саъдий... ғазал таври мухтариидур. Ва баъзи Мир Хисравга ким ишқ оташкадасининг шуъла

ангезидур ва дард ғарибхонасининг ашкрези. Ва баъзи ҳазрати Махдум нуранга (Жомийга — Н. М.) ким, камол авжининг меҳри ломидур. Ва мазкур бўлгон азизлар ҳолатининг жаминики, бу девон халойиқ орасида шойиъдур ва рўзгор аҳлининг табълари ул сари рожиъ ва анда кўп турлик дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқиъдурки, тафсили бу фақирдин муносиб эмас. Ва анда ҳар навъ назм аснофидин мисли муқаттаот ва рубоиёт ва маснавий ва таърих ва луғз ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи ҳазрати Махдум — нуран муборак назариға етиб дурким, хомамдин рўзгор сафҳасига ёзилибдур ва қаламим лайл ва наҳор авроқида нақш қилибдур.

Фоний девонининг мукамалроқ нусхалари Париж, Теҳрон ва Истамбул кутубхоналарида бўлиб, у нусхалар бир-биридан унчалик фарқ қилмайди. Париж нусхасига кўра, «Девони Фоний» «Девбоча», 6 қасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия — таркиббанд, 72 қитъа, 73 рубойи, 16 таърих, 373 муаммо, 9 луғз — жами 1131 шеър ёки 6197 байтдан ташкил топган. Демак, «Девони Фоний» жанр тури жиҳатидан «Хазойинул-маоний» каби бой бўлиб, бу девоннинг ҳам етакчи жанри ғазалдир. «Девони Фоний» шеърларининг кўпчилиги Навоий асарлари ўн беш томлигининг 5- томи (икки китоб) сифатида босилди. (Уни Париж нусхаси асосида Ҳамид Сулаймон нашрга тайёрлаган.)

«Девони Фоний» тематикаси ва ғоявий мотивлари билан «Хазойинул-маоний»га ҳамоҳангдир. «Девони Фоний» шеърларида ҳам Навоий соф ва самимий севгини, дўстлик, садоқат, тўғрилик, ҳалоллик каби фазилатларни куйлайди, таркидунёчи зоҳид ва риёкор шайхларни, мунофиқлик, худбинлик, бахиллик, тамагирлик каби хислатларни аччиқ танқид қилади. Инсоннинг мураккаб ва зиддиятли ҳис-туйғусини, қалби ва шуурини ҳароратли лирик мисраларда ифодалайди. Моҳир санъаткор оригинал образлар, янги шеърӣй лавҳалар ва поэтик шакллар яратади.

«Девони Фоний»даги кўпгина ғазаллар Хисрав Деҳлавӣй, Ҳофӣз Шерозӣй, Абдураҳмон Жомӣй ва бошқа машҳур лирикларнинг шеърларига ўхшатма тарзида яратилган. Уларга шоир «татаббуъ» (ўхшатма) ва «тавр» (йўл-усул) сўзларини сарлавҳада қайд этади. Бундай шеърларда у гўё буюк устозлар билан ижодий мусобақалашади, уларнинг шеърлари билан басма-бас келадиган янги шеърлар битади. Бошқа шеърларини «Мухтараъ» (ихтироъ) деб таъкидлайди. Навоийнинг «Татаббуъ» шеърлари ҳам, «Мухтараъ»лари ҳам классик лирик поэзиянинг ғоявий-бадий мумтоз намуналаридир.

Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърларининг савияси ва унинг санъаткорлик маҳорати ҳақида равшанроқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг «Оламе хоҳам...» ғазали ва «Тухфатул-афкор» («Фикрлар совғаси») қасидаси билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

«Оламе хоҳам...»

Алишер Навоий ўзининг эзгу орзу-инти-лишларини адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат ҳокимияти орқали амалга ошириш мумкин деб ўйлар ва шунга интилар эди. Бу ўрта асрлардаги кўпчилик мутафаккирларга хос прогрессив моҳиятга молик қараш эди. Лекин буюк мутафаккирларнинг орзу-ниятлари адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат ҳокимияти учун кураш ғояси доирасидан юқори кўтарилиб, ўзига хос ижтимоий идеални вужудга келтирган эди. Буюк гуманистлар ўз ижтимоий идеалларини ифодалаб, бахт ўлкаси, бахтиёрлар диёри ҳақида, хаёл сурганлар. Бундай утопия турли халқлар тарихи ва турли даврларда ўзига хос моҳиятга эга бўлган. Бироқ инсонпарварлик, инсоннинг бахт-саодатини орзу қилиш уларнинг барчаси учун муштарак хусусиятдир. Ижтимоий идеал утопияси Яқин ва Урта Шарқ халқлари тафаккури тарихида ҳам салмоқли ўрин тутади. Бунинг куртакларини жумладан «Авеста»да, ундаги Ахура Мазда, Зардушт, Каюмарс, Йима ҳақидаги миф ва мадҳияларда, турли гот (қўшиқ)ларда кўриш мумкин. Меҳнаткаш халқ оммасининг эксплуататорларга қарши кураши, осойишталик ва фаровонлик учун интилиши ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг, бахт ҳақидаги утопиянинг тараққийсига замин бўлди, унга актив таъсир этди. Маздакчилар, ахийлар, сарбадорлар каби машҳур халқ ҳаракатлари шундай моҳиятга ва аҳамиятга эгадир. Ижтимоий идеал утопияси Форобийнинг «Фазилатли шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари...» асарида, Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» ва Абдурахмон Жомийнинг «Хираномаи Искандар» дostonларида, бошқа мутафаккирларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Бундай утопик идеал Алишер Навоий ижодиёти руҳига ҳам сингиб кетган.

Яшаган муҳитидан сиқилган, эзилган, ундан етарли қаноат ҳосил қилолмаган Навоий баъзан «адолатли ҳукмдор» ғоясидан чекинади, замонни тузатиш ва яхшилаш амри маҳол ва ғайри имкон деган хулосага келади. Шу жиҳатдан қараганда «Олам хоҳам...» газали жуда характерлидир. Тўққиз байтдан иборат бу газални композиция жиҳатидан шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин: I—IV, V—VIII ва, ниҳоят, хотималовчи IX байт. Дастлабки тўрт байт билан танишайлик:

Оламе хоҳам, ки навбад мардуми олам дар ў,
 К-аз жафои мардуми олам набошад ғамдар ў.
 Не ба рӯз ашки асиронаш намоян сайли қатл,
 Не ба шаб э-оҳи ғарибон қисвати мотамдар ў.
 Не зи бедоди фалак дар вай диле бо садилам,
 Не зи шамшери ситам сад захми бемарҳам, дар ў.
 Н-аз парирўён дар ў хайли ҳама ноодами,
 Не ҳазорон дев аз жинси бани одам дар ў.

(Бир олам истайманки, унда шу олам халқи бўлмаса, бу олам мардумининг жафосидан ғам бўлмаса. На унинг кундузида асирлар кўз ёшидан қатл сели кўрнинси ва на кечасида ғариблар оҳидан мотам либоси бўлсин. На унда фалак

зулимдан юз аламли бир кўнгила ва ма ситам қиличидан малҳамсиз дил яраси бўлсин. На унда одамгарчилиги йўқ парилардан бир тўда ва на одам жинсидан минглаарча девн бўлсин.)

Шоир янги олам, янги кишилар истади! Бу унинг идеали, келажакка парвози. У мавжуд олам билан, муҳити кишиларнинг жафосидан ғам чекиш, кундуз куни асирлар кўзидан қатла сели каби қонли кўз ёшининг оқиши, ғариблар оҳи, мотам либоси, юз аламли кўнгила, ситам қиличи ва унинг зарбидан марҳамсиз дил яраси, одамгарчилиги йўқ парига ўхшаш гўзаллар, одам жинсига монанд девлар билан муроса қилолмайди. Буларнинг барчаси бўлмаслиги керак. Демак, шоир ўзи яшаган муҳитни рад этади. Ҳаёт ҳақиқати билан шоирнинг идеали ўртасида қаттиқ кураш боради. Юқоридаги мисралар шоирнинг ўзбек тилидаги

...Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Еғдуруб ашкин, тутар ҳолинга ҳар тун мотамин.
Ғар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким, ком учун боштин яратқай олами

мисраларига жўр бўлиб кетади.

Ғазалнинг иккинчи қисмида шоир исён ва ҳамладан «чекинади», соқий ва майхонага мурожаат этади, муҳитнинг ғам-аламларидан таскин топмоқчи бўлади:

Чун маҳол аст ин ҳавас, ёй дил, сўи майхона рав,
Э-он, ки бошад ҳар сафоли кўҳна жоми Жам дар ў.

(Эй дил, мазкур ҳавасларнинг рўёбга чиқмаса, майхонага бор, чунки ундаги ҳар кўҳна сафол Жамшиднинг жоми бўлади.)

Ғазалнинг иккинчи қисмидаги бу «чекиниш» ғоявий «чекиниш» эмас, балки бир оний ҳиссий «чекиниш»дир. Биринчи қисмдаги исён ва ҳамла «чекиниш»ни енгади. Шоир ғазални қуйидаги байти билан якунлайди:

Фониё, дар вазъи гардун пур макун андеша, э-он, кий,
Нуктае навбад, ки навбад бар хирад мубҳам дар ў.

(Эй Фониё, олам вазиятини кўп ўйлама, унда ақл ҳал қилмаган ҳеч бир муаммо йўқдир.)

Демак, хотима байт бу ғазални оптимистик руҳда якунлайди, шоир биринчи қисмда ифодалаган орзуларнинг қачон бўлмасин ушалишига, жамият муаммоларининг ҳал бўлишига ишонади. Бу инсонга, унинг ақл-заковати ва истиқболига ишончдир. Ғазалнинг сўнгги байти «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод тилидан айтилган қуйидаги мисраларга жўр бўлиб кетади:

Деди: Ҳар ишқи қилиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Улум ичра манга то бўлди мадҳал,
Топилмас мушкиле мен қилмаган ҳал.

Шундай қилиб, «Оламе хоҳам...» газали Навоийнинг ижтимоий идеалини ифодаловчи, исёнкор ва эрксевар руҳи билан Хайём, Носир Хисрав ва Ҳофиз шеърларига ҳамоҳанг газал сифатида қимматлидир.

«Тухфатул-афкор»
қасидаси

Навоий қасида жанрининг ҳам моҳир усталаридан биридир. У қасидачиликда Анварий, Ҳоқоний, Салмон Соважий ва бошқа буюк қасиданависларнинг анъаналарини катта муваффақият билан давом эттиради, ривожлантиради. Навоий қасидаларида ҳам буюк мутафаккир, мислсиз сўз санъаткори сифатида гавдаланади. У қасидаларида муҳитининг муҳим масала ва муаммоларини мавзу қилиб олади, фалсафий фикр-мушоҳидаларини ифодалайди, ҳаёт ва табиат лавҳаларини чизади.

Навоий-Фоний форс-тожик тилидаги қасидаларини икки туркумга жам этган: «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») ва «Ситтаи зарурия» («Олти зарурия»). «Фусули арбаа» тўрт фаслнинг моҳияти, манзараси ва уларнинг ўзига хослигини ажойиб файласуфшир ва рассомнинг сўзлари билан бадий мужассамлантирилган қасидалардир. Бу қасидалари ҳақида Навоий «Муҳокаматул-муғаттайн»да: «Яна зоҳир шуароси тариқида ҳам тўрт қасидаки, «Фусули арбаа»¹га мавсумдир ва анда тўрт фасл — ҳарорат ва бурутат ва рутубат ва ёбусати кайфияти маълум. Ҳомам рақам қилибдурки, тўрт фасл тўрт фасл хосияти асаридек рубъи маскунга ёйилибдур», — деган эди.

«Ситтаи зарурия»² 6 қасидадан иборат: «Рухул-қудс» («Муқаддас руҳ»), «Айнул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Тухфатул-афкор» («Фикрлар совғаси»), «Қутул-қулуб» («Қалбларнинг озукаси»), «Минҳотул-нажот» («Нажот йўли») ва «Насимул-хулд» («Жаннат насими»). Бу қасидалар фалсафий ҳам диний-ахлоқий қасидалардир. Улар Анварий, Хисрав Деҳлавий, Ҳоқоний, Шервоний, Абдурахмон Жомий ва бошқа буюк қасиданависларнинг қасидаларига татаббуъ сифатида яратилган. Уларда Навоий устўз қасиданависларнинг анъаналарини давом эттириб қолмай, яшаган даврининг ҳаёти ва муаммоларини ижтимоий-фалсафий мушоҳидаларини, дин ва тасаввуф ҳақидаги қарашларини акс эттиради, шу билан сеҳрли санъаткорлик қаламини намойиш этади.

«Тухфатул-афкор» Навоийнинг Абдурахмон Жомийга бағишлаган фалсафий қасидасидир. Бу қасиданинг ўзига хос яратилиши

¹ «Фусули арбаа»ни «Девони Фоний»нинг Париж нусхасидан топиб аниқлаган Ҳамид Сулаймон уни Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг «Навоийга армуғон» («Фан», 1968) илмий тўпламида оммалаштирди.

² «Ситтаи зарурия» ҳам Ҳамид Сулаймонёв томонидан нашрга тайёрланган (Адабий мерос, I, «Фан», 1968).

тарихи бор. Бир вақт Навоий Жомий ҳузурда бўлганида, Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» («Яхши кишилар дарёси») қасидаси ҳақида сўз боради; Навоий у қасидани таърифлаб юксак баҳо беради. Орадан бирмунча вақт ўтади. Навоий 1476 йилда Марвга жўнаш олдида Абдурахмон Жомийнинг олдига бориб, у билан хайрлашади. Жомий Навоий қўлига ўроғлиқ бир қоғоз тутқизади. У йўлда от устида кетаётиб қоғозни очиб ўқийди; Жомий «Дарёи аброр»га гўзал бир ўхшатма—«Лужжатул-асрор» («Сирлар денгизининг туби») қасидасини битган экан. Бундан илҳомланган Навоий ҳам ўхшатма қасида битиш фикрига тушади. У йўл-йўлакай қасиданинг матлаъини (бошланмасини) яратиб, фикр олишиш мақсадида уни чопар орқали Жомийга жўнатади. Жомий матлаъни ёқтиради, Навоийнинг қасида яратиш ҳақидаги фикрини маъқуллайди. Навоий йўлда 100 байтдан иборат қасидани тугатади ва Марвда қарор топиши биланоқ, уни кўчириб Жомийга юборади. Қасидадан ғоятда мамнун бўлган Жомий Навоийни қутлаб мактуб ёзади, унга бир бўрк ва рўмол совға қилади. Қасида китобхонлар орасида шўхрат қозонади. Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳаййирин»ида ҳикоя қилинишича, «Тухфатул-афкор»нинг яратилиш тарихи шундай бўлган экан.

Қасида деярли феодал-сарой адабиётининг бир жанрига айланиб қолган эди. Подшоларга, амир-амалдорларга бағишлаб қасида ёзиш, уларни кўкларга кўтариб мақташ, идеаллаштириш традиция бўлиб қолган эди. Лекин «Тухфатул-афкор» ана шундай қасидалардан тубдан фарқ қилади. «Тухфатул-афкор» даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларига бағишланган фалсафий қасидадир. Бу қасидада Навоий адолат ва зулм, одил подшо ва волим подшо, яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритади. Золим подшоларни, ҳар қандай ёмонликни аччиқ танқид остига олади, адолат ва яхшиликни, инсоф ва одобни тарғиб қилади. Шоир чуқур фалсафий фикрларини ажойиб санъаткорлик маҳорати билан бадий мужассамлаштиради, мисраларни ҳикматли сўзлар даражасига кўтаради, оригинал образлар, бадий тил воситалари яратади.¹

Қасида подшолар тасвири билан бошланади. Дастлабки мисраларнинг ўзидаёқ шоир китобхонни фикрлар оламиининг ич-ичига олиб киради, чуқур фалсафий фикрлар жозибали мусиқий мисраларда намоён бўлади:

¹ «Тухфатул-афкор»дан кейин Навоий шу асарнинг вазни ва қофиясида Хусайн Бойқарога атаб бир қасида ёзади. Дарвешлар таърифига бағишланган бу қасиданинг фақат матлаъигина маълум бўлиб, тўла тексти ҳали топилган эмас.

Оташин лаъле ки тожи хисравонро зевар аст,
 Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
 Шаҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк
 Хисрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.
 Қайди зинат муқити фарру шуқуҳи хисравист,
 Шери занжири зи шери беша камсавлаттар аст.
 Лозими шоҳи набошад холи аз дарди саре,
 «Кўси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст».

(Подшолар тожини зийнатловчи ўтга ўхшаш лаъл уларнинг бошидаги хом хаёли пиширувчи чўғдир. Улимани ўйламаган шоҳ туфайли мамлакат вайрон бўлади, ўз ишининг оқибатини ўйламаган андишасиз подшо шаҳар ва вилоят бошига битган зиёндир. Зийнат занжири подшолик шавкати ва салобатини барбод қилади, ҳа, занжирланган шер ҳам ўрмондаги шердан камсавлатроқ бўлади-ку, ахир. Подшолик мартабаси кишиларни бош оғриқ қилишдан холи бўлмайди. «Шоҳ ноғорасининг ичи бўшу, лекин шовқини бош оғритади».)

Навоий «Тухфатул-афкор»да ҳам, бошқа асарларидаги сингари, подшоларни икки гуруҳга — одил ва золим подшоларга ажратади:

Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
 Хук дигар дар шиёри мулку деҳқон дигар аст.

(Мамлакатнинг обод бўлишида, бинолар қурилишида золим билан одил бир эмасдир, ҳа, шудгорда тўнғизнинг иши бошқа-ю, деҳқоннинг иши бошқадир.)

Шоир подшоларни одил, инсофли ва қаноатли бўлишга чақириб Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасидан «Ҳарки қонеъ шуд ба хушқу тар шаҳи баҳру бар аст» («Ҳўлу қуруққа қаноат қилган киши қуруқлик ва денгизнинг шоҳидир») мисрасини тазмин қилади¹. Шу билан бирга, у кишиларни тўғри, беозор, мушфиқ, ҳимматли, ҳалол-покиза бўлишга йўллайди:

Бегуноҳро сохтаи озурда аз теги забон —
 Нотавон қардан рағи беранжро аз наштар аст...
 Аҳли ҳимматро зи ноҳамворни гардун чи бок?
 Сайри анжумро чи ғам к-андар замин жўю жар аст?..

(Гуноҳсиз кишига тил тиғи билан озор бериш — соғ томирни ништар билан ишдан чиқаришдир. Ҳимматли кишиларга осмон гумбазининг текис эмаслигидан не хавф? Сайр этувчи юдузлар ерда жарлик ва дарёлар борлигидан нега ғам чексин?..)

Навоий бу фалсафий қасидасида маккор шайх-зоҳидларни фош қилади, оғир меҳнат юки остида жабр-жафо чеккан кишиларнинг аҳволига ачинади. Хуллас, Навоий «Тухфатул-афкор» қасидасида жуда катта ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни даврининг улуғ мутафаккири ва гуманисти сифатида бадий муҷассамлаштиради. Шунга кўра ҳам шоир бу асарини «Фикрлар

¹ Бошқа бир ёзувчининг асаридан парча олиб, уни ўз асари таркибига киритиш ўтмиш адабиётида тазмин деб юритилган.

совғаси» деб атаган эди. У қасидани тугатар экан, Жомийга мурожаат қилиб, бундай деган эди:

«Тухфатул-афкор» агар созам лақаб инро равост,
Тухфа чун наздат зи баҳри фикратам ин гавҳар аст.

(Бу асарга «Тухфатул-афкор» деб ном қўйиш раводир, чунки у фикрларим денгизидан олиниб, сенга тухфа қилинган гавҳарлардир.)

Навойий мазмунга бой бўлган бу асарига муносиб бадийий форма ярата олган. Бу жиҳатдан айниқса «Тухфатул-афкор»даги оригинал ўхшатишлар диққатга сазовордир. Подшолар тожини зийнатлаган лаъл — уларнинг бошидаги хом хаёлни пиширувчи чўғдир; зийнат банди-занжирига гирифтор бўлган подшо — занжирланган шердир; золим подшо — тўнғиз, одил подшо — деҳқондир ва бошқалар. Шу билан бирга, Навойий қасидада муаммо жанрига хос усулдан ҳам ўринли фойдаланиб, асарнинг ғоявий-бадийий қимматини янада оширишга муваффақ бўлади. Навойий золим подшо мамлақатни хароб қилади, деган ғояни «Хисрави беоқибат хусри билоду кишвар аст» («Оқибатсиз подшо шаҳарлару вилоят учун зиён-зарардир») мисрасида муаммо усули билан ҳам ифодалайди. «Хисрав» сўзи арабча ёзувда *خسرو* шаклида бўлиб, ундан охирги ҳарф — «в» (و) олиб ташланса (чунки «Хисрави бе оқибат»дан муаммо усулида сўнгсиз — сўнгги ҳарфисиз — оқибатсиз «Хисрав» кўзда тутилади), «хуср» *خسر* — қолади, «хуср»нинг маъноси эса зиён-зарардир. Демак, оқибатсиз «хисрав» (подшо) «хуср» (зиён-зарар)дир. Иккинчи бир ўринда шоир қашшоқликнинг оғир машаққатларини муаммо усули билан образли қилиб қуйидагича тасвирлайди:

Меҳнати ифлоси муфлис дар гарони Қоф дои,
«Қоф» шуд чун «фоқа» беҳад гашт в-ин мушкилтар аст.

(Ҳаддан ошган қашшоқлик меҳнат-машаққати Қоф тоғидек оғирдир. «Фоқа» — қашшоқлик сўзи ҳадсиз — охирги ҳарфисиз қолиб, тескарисига ўқилса, «Қоф» чиқадиким, бу мушкулдир.)

Арабча ёзувда «фоқа» «*فاقه*» шаклида бўлиб, охирги ҳарфи олиб ташланса, «*فاق*» қолади, «*فاق*» тескарисига ўқилса, «*فاف*» чиқади.

Шундай қилиб, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийнинг қасидаларидан илҳомланган Навойий XV аср адабиётида ғоявий-бадийий юксак янги бир асарини — «Тухфатул афкор» қасидасини яратган эди.

Алишер Навойийнинг санъаткорлик маҳорати унинг Абдураҳмон Жомий вафотига ёзган таркиббанд шаклидаги марсиясида ҳам равшан кўринади. Бу марсияда Навойий, бир томондан, «Оламеро ба сўйи олами дигар бурдан» («Бир оламини (яъни Жомийнинг ўзи бир олам эди) бошқа бир оламга олиб кетдилар») каби мисра-

ларда марҳумнинг улуғвор портретини чизса, иккинчи томондан, жудолик қайғу-ҳасратларини шу даражада чуқур лиризм билан ифодалайдики, Садриддин Айний таъкидлаганидек, бу марсияни ўқиганда, орадан бир неча аср ўтган бўлишига қарамай, у кишини ҳаяжонга солмай қўймайди.

НАВОИЙНИНГ ЭПИК АСАРЛАРИ

Алишер Навоий улкан лирик шоиргина бўлиб қолмай, балки шу билан бирга, буюк эпик шоир — дostonнавис ҳамдир. Лирик поэзияда катта тажриба тўплаб Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа ўлкаларда кенг шуҳрат қозонган Навоий эпик асарлари билан мислсиз катта муваффақиятларга эришди. У 1482—1485 йилларда «Хамса»ни, 1499 йилда эса «Лисонут-тайр» фалсафий достонини яратди. Навоий «Хамса»си ўзбек классик адабиётининг чўққиси ва жаҳон адабиётининг ўлмас обидаларидан бири бўлди. Унинг «Лисонут-тайр»и XV аср тараққийпарвар фалсафий фикрларининг бадий тажассуми бўлди.

«ХАМСА»

Хамсачилик традицияси

Хамсачилик Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида узоқ ва мураккаб тарихга эга бўлган бир адабий традициядир. Бу традиция улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавийнинг (1141—1209) адабий фаолияти билан бошланди. Низомийнинг «Хамса»си фақат озарбайжон адабиётидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкалари адабиётида ҳам янги боб очди. Низомийдан кейин хамса яратиш кучли бир адабий традицияга айланади. Хамса яратиш учун беш дoston ёзишнинг ўзи кифоя қилмас эди. Бу дostonлар номи, жанри, вазни, сюжети, образлари ва композицияси билан Низомийнинг дostonларига монанд бўлиши ва айни замонда Низомий «Хамса»сининг такрори ёки тақлидий нусхаси эмас, балки янги, оригинал хамса бўлиши, бошқача айтганда, сўз санъати тараққиётида янги бир қадам, янги поғона бўлиши керак эди. Бу жуда мураккаб ва талабчан традиция эди. Бинобарин, ўнлаб шоирлар хамса яратган бўлсалар ҳам, уларнинг кўпчилиги бу соҳада муваффақият қозонолмади, Низомий билан ижодий олишувга бардош беролмади. Фақат уч шоиргина улуғ хамсанавис бўлиб, Низомий қаторидан ўрин олишга муяссар бўлди. Булар улуғ ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий (1253—1325), улуғ форс-тожик шоири Абдурахмон Жомий (1414—1492) ва улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийдир.

Хисрав Деҳлавий «Матлаул-анвор» («Нурларнинг бошланмаси»), «Ширин ва Хисрав», «Мажнун ва Лайли», «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») ва «Оинаи Искандарий» дostonларини яратди. Хисрав Деҳлавий Низомийдан ижодий таълим олди. «Хамса» дostonларига қатор ўзгаришлар киритди, уларни ўз даври ҳаёти ва эҳтиёжларига яқинлаштирди. Бироқ унинг айрим ўзгаришлари у қадар муваффақиятли чиқмади. Лекин, шунга қарамай, Хисрав Деҳлавий «Хамса»си ўзининг сеҳрловчи санъаткорлик қудрати билан китобхонлар орасида кенг шухрат қозониб, асрлар ва авлодларга манзур бўлди, Низомий «Хамса»си каби юксак баҳоланди.

Хамсачилик традицияси XV асрда янада кенг тус олди. У алоҳида шоирлар учун ҳам, маълум халқлар ва даврлар адабиёти учун ҳам катта имтиҳон бўлди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да бир неча шоирларнинг хамсага ёки унинг айрим дostonларига эргашиб асарлар яратганини кўрсатади. Чунончи, Мавлоно Ашраф «Хамса» ёза бошлаган, лекин уни тугата олмаган; Али Оҳий «Хамса»га хос бир неча дoston битган; Мавлоно Котибий «Хамса» ёзишга киришган, лекин уни тугата олмаган; Мавлоно Фасеҳ Румий Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига эргашиб дoston яратган; Хожа Ҳасан Хизр шоҳ «Лайли ва Мажнун»га жавобан «Зайд ва Зайнаб» дostonини ёзган; Мавлоно Абдулло «Хамса»нинг «Лайли ва Мажнун», «Хисрав ва Ширин» ва «Ҳафт пайкар»ига эргашиб дostonлар яратган ҳамда «Искандарнома»га жавобан «Зафарнома» ёзган; Хожа Имом «Лайли ва Мажнун» дostonини битган; аммо бу шоирларнинг бирортаси мукаммал хамса яратишга, Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг қаторидан ўрин олишга муяссар бўла олмади. Лекин XV асрда бирданига икки буюк хамсанавис етишди. Булардан бири Абдурахмон Жомий бўлса, иккинчиси Алишер Навоий эди.

Навоий «Хамса»си—
хамсачилик
тараққиётида
лиги босқич

XV аср ўзбек классик адабиёти олдига бир қатор катта ва масъулиятли вазифаларни қўйди. Шулардан бири ўзбек тилида хамса яратиш эди. Ўзбек китобхонларининг ортиб бораётган эҳтиёжи, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиётининг тараққиёси ҳамда истиқболи шуни талаб қилар эди. Бундай катта ва масъулиятли ишга фақат Навоийгина киришди. У, ёзувчи халққа унинг ўз тилида, унга манзур бўладиган асар яратиши лозим, деб ҳисоблади. Бинобарин, у «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Низомий ва Хисрав Деҳлавийни таърифлаб, турк (ўзбек) тилида «Хамса» ёзишининг сабаби ҳақида бундай деган эди:

...Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жонни тутти.
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи.

Ул тил била назм бўлди малфуз,
 Ким форсий англаар ўлди маҳзуз.
 Мен туркча бошлабон ривоят,
 Қилдим бу фасонани ҳикоят.
 Ким шуҳрати жаҳонга тўлғай,
 Турк элига доғи баҳра бўлғай.
 Невчунки бу кун жаҳонда атрок,
 Кўптур, хуштабъу соф идрок.

Хамса яратиш Навоий учун ҳам, умуман, ўзбек классик адабиёти ва унинг истиқболи учун ҳам катта ва масъулиятли имтиҳон бўлди. Навоий «Хамса»си уч юз йиллик тажриба ва традицияга эга бўлган хамсачилик тараққиётида янги ва йирик адабий ҳодиса бўлди.

Навоий устоз хамсанависларнинг юксак санъаткорлигини эътироф қилади ва шарафлайди, уларнинг адабий тажрибаларидан таълим олади. Достонларининг муқаддима қисмида Низомий ва Хисрав Деҳлавийга ҳамда ўзи билан деярли бир вақтда хамса яратган Абдураҳмон Жомийга бағишлаб махсус боблар ёзиб, уларни улуғлайди.

У:

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
 Қўлдаса Хисрав била Жомий қўлум,—

деб улардан мадад тилайди. Бироқ Навоий хамсанавис салафларининг достонларини такрорлашга ёки уларга кўр-кўрона тақлид қилишга интилмайдди. У ўз олдига янги ва оригинал хамса яратиш вазифасини қўяди. Буни Навоий «Хамса»нинг бир неча ўрнида очиқ-ойдин таъкидлайди. Жумладан, у «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида бундай дейди:

...Ани назм этки тарҳи тоза бўлғай,
 Улусқа майли беандоза бўлғай.
 Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ,
 Мукаррар айламак сендин не лойиқ?
 Хуш эрмас эл сўнгинча рахш сурмак,
 Йўликим, эл югурмиштур югурмак.
 Биравким бир чаманда сойир эрди,
 Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
 Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
 Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.

Хамсанавис салафларининг ижодий ютуқларини эътироф қилган ва шарафлаган Навоий уларнинг достонларидаги нуқсонларга бепарқ қарамайди. У салафларининг жузъий камчиликларини эмас, балки жиддийроқ камчиликларини топади ва холисона танқид қилади. Масалан, у Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг достонларида Хисравнинг ижобий образ сифатида талқин ва таъриф этилишига қўшилмайди. Бинобарин, у «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида бундай дейди:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ
 Саросар бўлдилар Хисравга маддоҳ.
 Ки мулки андоқу ойини мундоқ,
 Сипоҳи андоқу тамкини мундоқ...

Навоий «Сабъан сайёр»нинг муқаддимасида Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг Баҳром образи, унинг саргузаштларининг берилиши ҳақида ҳам шундай танқидий мулоҳаза юритади.

Навоий «Хамса»ни яратишда тарихий манбалардан ва, хусусан, халқ оғзаки ижоди бойликларидан: халқ афсоналари, эртаклари, қўшиқлари, мақол ва ҳикматли сўзлари ҳамда халқ асарларининг бадий услубидан моҳирлик билан фойдаланди. Шоир «Фарҳод ва Ширин»да «Иқболи саодат» тилидан ўзига хитоб қилиб:

...Агарчи назми дилкаш тушса масмуъ,
 Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ,
 Бурун жамъ эт, неким бўлғай таворих,
 Борида иста бу фархунда тарих,
 Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
 Сўз айтур элга ул ён тушмағай кўз...—

дейди.

Навоий жуда оғир ва жуда масъулиятли ишга киришади. У Яқин ва Урта Шарқ ўлкаларида устоз сўз санъаткори сифатида шуҳрат топган Низомий ва Хисрав Деҳлавий билан ижодий баҳслашади. Бу жуда катта билим ва юксак адабий дидни, истеъдод ва қобилиятни талаб этар эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Фарҳод ва Ширин»да:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
 Низомий панжасиға панжа урмоқ...
 Керак шер оллида ҳам шери жанги,
 Агар шер ўлмаса, бори паланги,—

дейди. Демак, Низомий — шеърининг шер. У билан баслашиш учун шер, жуда бўлмаса йўлбарс бўлиш лозим эди. Навоий шер билан тенглашган шер бўлди. У оғир ва масъулиятли вазифани муваффақият ва шараф билан бажарди. Ниҳоятда қисқа бир муддатда, икки йилдан зиёдроқ вақт ичида, 51 минг мисрадан ортиқ беш дostonни яратди. У 1483 йилда «Ҳайратул-аброр» фалсафий-таълимий дostonини, 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин» ишқий-қаҳрамонлик дostonини, «Лайли ва Мажнун» ишқий-романтик дostonини ва «Сабъан сайёр» ишқий-саргузашт дostonини ҳамда 1485 йилда «Садди Искандарий» қаҳрамонлик дostonини яратди¹.

¹ Навоий «Хамса»сининг кўп нодир нусхалари, шу жумладан, Навоий ҳаёт давридаёқ Ҳиротнинг машҳур хаттотлари — Абдулжамил котиб ва Султонали Машҳадий томонида қўчирилган нусхалар бизга қадар етиб келган,

Навий «Хамса»си аввалги хамсалар билан тенглашибгина қолмай, балки улардан ўзиб ҳам кетди. Бинобарин, Навоий ҳақли равишда:

Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа;
Чекиб Хисрав доғи тиги забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Яна Ҷомий Ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса кўси шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен тахти фармонимда осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрес,
Ки қилмишдур найи килким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам...—

деган эди.

Навий «Хамса»си XV асрнинг ўзидаёқ атоқли сўз санъат қорларининг юксак баҳоси ва тақдирига сазовор бўлган эди. Абдурахмон Ҷомий «Хирадномаи Искандар»нинг хотимасида Навоийнинг «Хамса»си ҳақида бундай деган эди:

...Бу бешларга аввал бошлаб уриб панжа,
Хуш хабарлар келтурганнинг юрти Ганжа;
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб!,
Бу сўз Даман жодусида боғлағай лаб.
Осмондин мақтов-ёғсин у қаламга,
У қаламдан келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форси тилда дур терганлар,
Дари тилда¹ назм инжусин келтурганлар,
Агар ул ҳам назмин ёзса дари тилда,
Қолмас эди сўз айтишга куч ҳеч элда...
Бошқа тилда нукталарни сўйлади ул,
Ақд учун етукликка қолади йўл.
Сенинг юксак табинг билан сўз устоди,
Қаламнингнинг калиди-ла сўз кушоди.
Сўз юзининг порлоқлиги ўчган эди,
Ҳазина ҳам юкин боғлаб кўчган эди.
Сўзамоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдан сўзининг юзи порлади бот,
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Э Навоий, лутфинг билан наво топди.

(Ғафур Ғулом таржимаси)

¹ Навоий «Хамса»си демоқчи.

² Дарий тили — форс-тожик тили.

«ҲАЙРАТУЛ-АБРОР»

Жанр хусусияти
ва композицион
тузилиши

«Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») жанр хусусияти ва композиция тузилиши жиҳатидан «Хамса»нинг бошқа дostonларидан тубдан фарқ қилади.

«Ҳайратул-аброр» фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарда фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этиш, кишиларга таълим ва ўғит бериш мақсадини ўз олдига қўяди. Одатда, бундай дostonда тема бирор воқеани ҳикоя қилиш асосида эмас, балки ёзувчи фикр-мулоҳазаларининг баёни асосида ёритилади. Бу ҳолат «Ҳайратул-аброр»нинг жанрига хос иккинчи бир хусусиятини вужудга келтиради: лирик ифодани, тавсиф ва таърифни асосий ва етакчи ифода усулига, эпик тасвирини эса қўшимча ва ёрдамчи усулга айлантиради. «Ҳайратул-аброр»да ҳаёт, воқелик шоирнинг эпик баёни ҳикояси орқали эмас, балки унинг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғуси ва таъриф-тавсифи орқали ёритилади. Шу маънода «Ҳайратул-аброр» лирик-тавсифий дostonдир. Бироқ бу ҳолат унда эпик тасвири — ҳикоя ва масалларни мустасно қилиб қўймайди. Зероки, В. Г. Белинский айтганидек, поэзиянинг уч хили «Мустақил элементлар сифатида, айрим-айрим мавжуд бўлса ҳам, лекин алоҳида асарларда кўриниб бериб, улар бир-бирларидан кескин чегаралар билан ажралмайди. Аксинча, улар кўпинча аралаш ҳолда учрайди...»¹

«Ҳайратул-аброр»нинг бундай жанр хусусияти унинг композицион тузилишини ҳам белгилайди. «Ҳайратул-аброр»нинг ҳар бир боби махсус бир масалага бағишланади. 7976 мисрадан ташкил топган «Ҳайратул-аброр» 64 бобга бўлинган. Булардан 21 боби муқаддима, 40 боби — 20 мақолат ва 20 ҳикоя ҳамда масал, сўнгги уч боби эса дostonнинг хотимасидир. Дostonнинг асосини 20 мақолат ташкил этади, ҳикоя ва масаллар эса илова тарзида берилади.

«Ҳайратул-аброр»нинг уч композиция силсиласи (занжири) бор: а) дostonнинг умумий композицияси; б) мақолатларнинг композицияси; в) ҳикоя ва масаллар композицияси.

«Ҳайратул-аброр» гоъвий мазмуни, бобларнинг ўзаро гоъвий боғланиб бориши, биридан иккинчи бирининг келиб чиқиши, такомиллашуви ва, хусусан, бош қаҳрамон шоир ва мутафаккир Навоий образи билан умумий, ягона композиция силсиласига эгадир. Шу жиҳатдан қараганда, ҳатто дostonнинг традицион муқаддима си бўлган ҳамд, муножот ва наътлар унинг асосий боблари — мақолатлари билан маълум даражада узвий боғланади, чунки уларда ҳам дostonнинг мақолатларида етакчи бўлган гуманизм, халқпарварлик, маърифатпарварлик ва дидактик мушоҳада куртаклари

¹ В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Т., 1955, 151-бет.

бор. Мисол учун тўртинчи муножотнинг қуйидаги мисраларини олайлик:

Лутфу карам ганжини неткунг дурур?
 Кимга атову карам өткунг дурур?
 Бир неча муҳтожу асиру гадо,
 Юзлари силлийи гунаҳдин қаро...
 Хон анга ёйғилки эрур муштади,
 Тўқ эмас, ар эса бўлуру мумтади...
 Ансаб анга луқмаки ул оч эрур,
 Авли анга тўнки яланғоч эрур...

Бу мисраларда Навоий бева-бечораларнинг, оч-яланғочларнинг аҳволига ачиниб, улар ҳаётининг фаровон бўлишини орзу қилади. Низомий, Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ҳамда сўз ва кўнгил таърифига доир муқаддима боблар эса дostonнинг асосий қисми билан бевосита ва узвий боғланади. Мақолатлар ўз ички композициясига эга бўлиб, уларга илова қилинган мустақил композицияли ҳикоя ва масаллар мақолатларнинг, шу билан бирга, дostonнинг умумий композициясини тўлдирди ва такомиллаштиради.

«Ҳайратул-аброр» мутафаккир, донишманд ва мураббий шоирнинг дostonидир. Бу дostonда Навоийнинг турли-туман масалаларга доир фикр-мулоҳазалари баён этилган. Дostonда ёритилган масалаларни шартли равишда уч туркумга ажратиш мумкин: 1. Фалсафий масалалар; 2. Ижтимоий-сиёсий масалалар; 3. Ахлоқий-таълимий масалалар.

Фалсафий масалалар   Объектив борлиқ ва илоҳиёт, инсон ва унинг ўзлиги, дин, тасаввуф ва бошқа масалалар
 Навоий фалсафий қарашларининг асосини ташкил этади. Бу масалалар «Ҳайратул-аброр»да ҳам маълум даражада ўз ифодасини топган.

Навоий феодал ўрта асрида, ислом дини ҳоким мафкура бўлган бир шароитда яшади. Шунга кўра Навоийнинг фалсафий қарашлари ниҳоятда мураккаб ва хийла зиддиятлидир. Навоий, айрим материалистик элементларига қарамай, табиат ва жамият ҳодисаларини идеалистларча мушоҳада этади, худо ва динни эътироф қилади. Лекин шунга қарамай, у ўзининг гуманизми, оқилона мушоҳадаси ва халқпарварлик тенденцияси билан яшаган муҳитидаги фалсафий қарашлар савиясидан юқори кўтарилади, тараққийпарвар улуғ мутафаккир сифатида гавдаланади.

Навоийнинг фикрича, илоҳиёт — худо бутун борлиқнинг ягона моеysi — субстанциясидир; дастлаб ёлғиз худонинг ўзидан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса бўлмаган; худо ҳадсиз куч-қудрат ва имкониятларга эга бўлган; сўнгра худо ўз куч-қудрати ва имкониятларини намоиш қилиб бутун борлиқни яратган; бу борлиқ худди бир ойна (миръот) бўлиб, унда илоҳиёт зуҳур этган:

Не бўлиб аввалда бидоят санга,
 Не келиб охирда ниҳоят санга.
 Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
 Борчага холиқ, бориға айн ўзунг...

Шундай қилиб, Навоий, бир томондан, объектив борлиқни эътироф қилади, иккинчи томондан, уни илоҳийлаштиради. Бундай дунёқараш фалсафада пантеизм деб юритилади. Навоий пантеизми объектив борлиқни илоҳийлаштиришга, идеалистик моҳиятига қарамай, мавжуд оламга, хусусан, инсонга самимий муҳаббат билан ёндашуви, инсон ва унинг фаолиятига оптимистик қараши жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий объектив борлиқни инкор этувчи мистикларга ва уни рад қилувчи аскетларга қарши объектив борлиқни эътироф қилибгина қолмай, балки уни севишга, уни яхшилашга, инсоннинг бахт-саодати учун курашга интилар ва кишиларни шунга йўллар эди.

Навоийнинг фикрича, худо оламни яратар экан, биринчи навбатда инсонни кўзда тутди. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир:

Мунча ғаройибки мисол айладинг,
 Борчани миръоти жамол айладинг.
 Ганжинг аро нақд фаровон эди,
 Лек боридин ғараз инсон эди.
 Қонини ҳайвони, агар худ набот,
 Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.
 Борчасини гарчи латиф айладинг,
 Борчадин инсонни шариф айладинг.

Инсоннинг бахт-саодати учун, унинг камолоти учун кураш «Ҳайратул-аброр»нинг асосий етакчи ғоясидир.

Навоий «Лисонут-тайр» фалсафий дostonида объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласини айниқса кенг ёритади. Бу асарда шоирнинг фикр-қарашлари ривожланган ва такомиллашган.

Навоий динни эътироф этади, ислом ва шариат шартларини таъриф ва тавсиф қилади, тасаввуфнинг Баҳоваддин нақшбанд ва Хўжа Аҳрор каби йирик номоядаларини мадҳ қилади. Навоийдек феодал ўрта асри мутафаккири учун бу табиий бир ҳол эди. Бироқ Навоийнинг дин ва тасаввуфнинг ижтимоий-синфий моҳиятини чуқур англаб ололмаганини, хусусан, на дин ва на тасаввуф унинг ижоди учун асосий, етакчи фактор бўлмаганини унутмаслик керак. Навоийнинг дин ва тасаввуф реакциясига танқидий ёндашиши, хусусан, жоҳил, инсофсиз ва ҳийлакор дин-шариат пешволарини, шайх-зоҳидларни фош этиши эса ғоятда ижобий аҳамиятга эга эди. Навоий инсонни эзиб-таловчи, уни жаҳолат ва подонлик гирдобига етакловчи, жаннат ваъдалари билан авраб, дўзах қийноқлари билан даҳшатга солувчи руҳонийларни, мутасаввуфларни қаттиқ қоралайди, ҳажв қамчиси билан савалайди. Бу жиҳатдан айниқса «Ҳайратул-аброр»нинг тўртинчи мақолати — «Хирқапўш шайхлар...» диққатга сазовордир. Навоий бу мақолатда

хирқапуш шайхларнинг ташқи қиёфасини ҳам, феъл-атворини ҳам усталик билан тасвирлаб, уларни шармандаю шармисор қилади. Чунончи:

Шайх хирқасининг ипи макр риштаси бўлса, слкасидаги бахялар нақс юлдузи, чойшаби ёлгон тонг, ҳассаси ҳийлакорлик уйининг устуни, тамаъ-гирлик кемасининг эшқаги... соқоли кишини кулдиради; у эчкидек эгри ёғочга чиқса-да, бироқ эчки (ўйнида) ўғрини тутиб беради, шайх эса ўзи ўғри. Шайх банги, қора дори унинг ёнидан аримайди. Сирти тозадек, ичи ифлос, тоши озода, ичи ахлатхона... кўйлагига мушк сепган, лекин қалбида ит ўлиб сасган... у зикр тушиб филдек депсинади, нафс олдида қафасдаги ҳайвондек хору залла. Бундай кишига дўзах ўти ҳам ҳайф. Бироқ шу ҳолида у ўзини хиёру пайгамбар деб кўрсатади... хонақоҳи фиққ-фасод маскани. У мурид овлайди, бирини хиаватишини қилса, яна бирини зўрлик билан узлатга чекинтиради. Муридлари ҳам ўзидек водон ва алдамчи, воқеачи унга ёлгон тушини сўзлайди, шайх эса уни ёлгон сўзлар билан таъбир қилиб беради... Афсуски, бундай шайхлар обрў-эътибор қозониб, ҳатто шоҳларни ҳам авраб мурид қиладилар, инъом ва тузфага, мол-мулкка эга бўладилар¹. Хуллас:

Бу эл эрур борча ямондин ямон,
Кимки йўқ андин ямон, андин ямон.

Навоий бундай ҳийлакор шайх-зоҳидлар билан бирга таркидунёчи, бадбин шайх-зоҳидларни ҳам фош қилади, улар хомхаёл билан ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам хароб қиладилар, дейди.

Хонақоҳлар тобора кўпайиб борган, шайхларнинг таъсири ортган феодал жамияти шароитида Навоийнинг шайх-зоҳидларни дадиллик билан кескин фош этиши ғоят катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий кишиларни хонақоҳлар тузоғидан қутқазिशга интилар ва ҳийлакор, бадбин шайх-зоҳидларга қарши уларнинг ғазаб ва нафратини кучайтиради эди.

Ижтимоий-сиёсий масалалар

Навоий, бошқа асарларидаги каби, «Ҳайратул-аброр»да ҳам яшаган даврининг ижтимоий-сиёсий масалаларига кенг ўрин беради. У XV асрнинг реалистик ҳаёт лавҳаларини тасвирлайди, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини дадиллик билан танқид қилади, халқнинг орзу-армонларини куйлайди, турли ижтимоий табақаларни таъриф ва тавсиф этади, уларни бир-бирига чоғиштиради, қарама-қарши ёки параллел қўяди, бирларини олқишлайди, бирларини танқид қилади, бирларини фазл-камолотларини оширишга, бирларини хато ва хатарли йўлдан, турли нуқсонлардан қутулиб, тўғри йўлга тушишга ундайди. Шоир уларнинг шакл-шамойилини, афт-башарасини, кийим-кечагини, феъл-атворини, мақсад ва муддаосини, завқи ёки ғазабини ёритишда санъаткорлик маҳоратини ишга солади, муболаға ва ўхшатиш, киноя ва истиора, тазод ва тадриж каби адабий усул ва бадиий тил воситаларидан фойдаланади.

Тўғри, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеаларининг таҳлили ва таърифида жамиятнинг моддий ҳаёт шароитларини, ишлаб чи-

¹ Парчанинг насрий баёни.

қариш муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини синфларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон»га ажратади, феодал-клерикал муҳит иллатларининг илдизи ва уни бартараф этиш йўллари тополмайди. Навоий яшаган муҳит унинг тафаккурини тарихий жиҳатдан чеклаб қўйган эди, ундаги заифлик ва зиддиятлар муҳитнинг заифлиги ва зиддиятларининг инъикоси эди. Бироқ аниқ муҳими шундаки, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеликларини улуғ инсонпарвар ва пешқадам маърифатпарвар мутафаккир сифатида, эл-юрт манфаатини ҳимоя қилиш асосида ёритишга интилади. Бу билан у XV аср қобигида қолиб кетмайди, балки ундан кейинги даврларга мансуб ва манзур киши бўлиб қолади.

«Ҳайратул-аброр»даги:

«Одамий эрсанг, демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами»

байти Навоийнинг бутун фаолияти ва ижодиёти учун етакчи шиор бўлиб қолади. Навоий инсонни севади, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади ва бахт-саодати учун курашади. Навоий севган инсон ярамас хислат ва иллатлардан мусаффо, фозил ва комил инсондир. У меҳнатқаш, ижодкор, ўз касб-корини, лавозимини мукамал эгаллаган, меҳнати ва заковати, фаолияти ва интилиши билан ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам манфаат етказувчи инсондир. Навоий бошқаларнинг ҳам ана шундай инсон бўлишини истади.

Бироқ Навоий яшаган муҳит турли-туман зиддиятлар билан, ҳақсизликлар билан тўлиб-тошган эди, зулм ва жаҳолат, худбинлик ва майшатпарастлик, хусумат ва адоват авж олган эди, меҳнат аҳли оч-яланғоч, маърифат намояндалари хор-зор, жоҳил ва золим кишилар ҳурмат ва иззатда эдилар. Шоирнинг орзу-армонлари яшаган муҳитининг иллатларига тўқнаш келиб, унинг алам-ли, қайғули мисраларини вужудга келтиради. Бироқ шоир чекинмайди, у ўша иллатларни ҳужумкорлик билан танқид қилишга киришади, ҳаётни, муҳитни тузатиш, яшилаш йўллари излай бошлайди.

Жисмоний меҳнат аҳллари — деҳқонлар, чорвачилар ва қосиб-ҳунармандларгина эмас, балки илм-маърифат аҳллариининг ҳам аҳволи мушкул эди. Мадраса талабаларининг аҳволи янада аянчли ва мунгли эди. Навоий мусофир талабаларининг аҳволини қуйидагича реалистик тасвирлайди:

Зулм дурур ушбуки бир потавон,
Илм тилаб шаҳридин ўлғай раvon.
Айни фалокатдин аёғи яланг,
Тўни йўқидин тани доғи яланг...
Халқ кўпу йўқ бир ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.
Кўча кўпу эв кўпу бозор ҳам,
Билмайин улким, қаён урғай қадам...
Сайр этиб оқшомғача бетўшае,

Чун бўлуб оқшом тутубон гўшае,
 Заъф ила ҳуши ўзига келмайин,
 Тонггача уйқу кўзига келмайин...
 Не топилиб кундуз анинг маскани,
 Не билиниб кеча анинг маъмани...
 Бўйла гаму меҳнати даврон чекиб,
 Уну ўн беш йил югуриб, жон чекиб,
 Баъзи ўлуб, баъзи итиб ҳар тараф,
 Баъзи этиб доясиб бартараф...
 Эврулубон доираи моҳу сол,
 Зоҳир ўлуб бир-ики соҳиб камол...

Лекин не-не машаққатлар билан ўқиб олим бўлган кишиларнинг аҳволи ва истиқболи унинг талабалик давридан деярли фарқ қилмас эди.

Сарой аҳллари, амир-амалдорлар, қози ва муфтилар эса зулм-зўрлик билан мол-дунё орттирар, айш-ишрат, ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечирар эдилар. Мана золим ва жоҳил феодал ҳукмдорнинг саройи манзараси, сарой аҳллариининг кирдикори ва фаолияти:

...Базмлар муҳайё бўлган жаннат боғидек у қасрларнинг зийнати нимадан вужудга келган?.. Пардаларининг ипи элнинг жонидан, лаъли ва қизил бўёғи улуснинг қонидан. Қуёш тусли нақшлар эл моли билан зарланган, элнинг дуру лаъли билан гавҳарланган. Гиштини масжидни бузиб олиб келган, тошини элнинг қабристонидан келтирган... Шоҳ, шундай жойда шоҳона айш-ишрат сурасан... ярим тунгача шундай айш-ишрат қурасан. Бу аҳволингга қадаҳ қон йиғлайди, шамъ куйиб, кўз ёши тўқади (шамнинг эриб оқиши), хўроз кўкка фиғон қилади (тонг отиб, хўроз қичқиради)... Базмдаги қария ҳам, йиғит ҳам — ҳар бири бир телба итга айланади... маст-аластликдан чарчаб ўликка ўхшаб йиқилиб ётиб қолади. Тонг отади. Бироқ шоҳ ва унинг амалдорлари уйқуда. Уйқу кўзларидан узоқлашгач, ҳар бири бир зулм билан машғул бўлади. Уларининг айш-ишратларини қуриш учун элга ситам қиладилар. Яна айш-ишрат асбоби муҳайё бўлиб, яна базм бошланади... бу ёмонлик ҳар кун тунгача давом этади, тонгга қадар гафлат ҳоким бўлади...

Қози таърифи:

Шоҳиди эдил анга ёлгон тонук,
 Тухмат этарга дирам олгон тонук...
 Ноҳақ учун ёзиб узун можаро,
 Уз юзидек сафҳани айлаб қаро,
 Борча хиёнатни диёнат билиб,
 Борча диёнатда хиёнат қилиб...
 Хўша узумким, киши ришват деса,
 Куйдурубон боғни жаннат эса...

Муфти қозидан қолишмайди. Ўзига фойдали бўлса, ҳар қандай ноҳақ ишга фотиҳа, туҳматга фатво беради. Девсифат девон омили — солиқ йиғувчи амалдор қаерга бориб тушса, у ернинг тинчлигини бузади, деҳқонларнинг уй-жойини оёқ ости қилиб, фисқ билан шуғулланади, мол-жонига қасд қилади:

Бир яна омили девон бўлуб,
 Дев анинг аъмолида ҳайрон бўлуб,
 Чарх этиб исм амалдор анга,

Баҳра қилиб ушбу амал дор анга...
 Қайси вилоятгаки азм айлабон,
 Эл ҳараму боғида базм айлабон...
 Чаҳдаги туҳум арпасин оти еб,
 Уйда товуғларни сурук тоти еб.
 Ҳосил ўшул уйга бало дорибон,
 Қайси бало, балки вабо дорибон...

Хуллас, мансабдорларнинг иши ел каби совурмоқ, ўт каби куйдирмоқдир... Одати — қатл этиш, ҳар бир туки — ўлим томиридир... улар итдан ҳам тубанроқдир...

Шу тариқа Навоий яшаган муҳитининг ижтимоий-сиёсий воқелиklarини ростгўйлик билан тасвирлайди, иллатларини ошқор этади, реалистик танқидий манзаралар, портретлар яратади. Бироқ у муҳитининг кескин контрастлари, зулму қабҳоҳатларининг асл сабабларини тополмайди, феодал жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизларини сақлаган ҳолда бу жамиятни тузатиш, унинг иллатларини йўқотиш мумкин, деб ўйлайди. Бунга у кишиларнинг хуақ-атворини тарбиялаш ва адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат вужудга келтириш орқали эришиш мумкин деб ҳисоблайди. «Ҳайратул-аброр»нинг учинчи боби бўлган «Салотин боғида...» махсус шу масалага бағишланади, бошқа бобларда ҳам бу масала катта ўрин тутайди.

Навоийнинг фикрича, худо шоҳликни насиб қилган киши ҳам эслида оддий бир бандадир. Давлат бошлиғи одил, оқил, ориф ва эл-юртга ғамхўр бўлиши лозим:

Бўлди раият галаву сен шубон,
 Ул шажари мусмиру сен боғбон.
 Қўйни шубон асрамаса ою йил,
 Оч бўри туъмасидур бори бил.
 Бўрини доғи галадин дур қил,
 Сув берибон боғни маъмур қил...

Навоийнинг айтишича, подшо ва унинг амир-амалдорлари икки турли: «яхши» (одил, ориф) ва «ёмон» (золим, жоҳил) бўлиши мумкин. Одил ва ориф подшоларни, амир-амалдорларни мақтаган, тўғрироғи, шундай кишиларни орзу қилган Навоий золим ва жоҳил подшоларни, амир-амалдорларни қаттиқ ганқид қилади, қоралайди. Мамлакат ва халқнинг тақдирини уларнинг фарзияти ва хатти-ҳаракатига боғлайди:

Шоҳни иш адл ила бунёд этар,
 Адл бузуқ мулкни обод этар.
 Кофири одил ани обод этиб,
 Мўъмини золим ани барбод этиб...

Навоий золим ва жоҳил подшолар зулм-жаҳолат йўлидан қайтишлари ва одил бўлишлари мумкин, деб ўйлайди. Овга чиқиб, деҳқоннинг хароба кулбасига меҳмон бўлган подшо Баҳром бу харобаликнинг сабабини сўраганда, деҳқон шундай жавоб беради:

Деди: бурун яхши эди ҳолимиз,
 Зулм хароб айлади аҳволимиз.
 Шоҳ улус ҳолидин огоҳ эмас,
 Жуз маю мутриб анга дилаҳоҳ эмас,
 Хайли очибон тамаъ оғзини кенг,
 Айладилар мулкни ер бирла тенг.

Деҳқоннинг сўзлари Баҳромнинг кўзини очади, у маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакат ишларини бошқаради. У қишлоқ обод ва боғ-бўстон бир жойга айланади. Навоийнинг амалий мақсади ҳам мана шу эди. Навоий яшаган даврда ўзаро феодал ихтилофлар, реакция мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини заифлаштириб, иқтисодий ва маданий ҳаётга катта зарар келтирмоқда эди. Давлат бошлиғи Хусайн Бойқаро айш-ишрат ва сарой фитна-найранглариға гирифтор бўлиб бормоқда эди. Навоий мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, хўжалиғи ва маданиятини тараққий эттириш учун ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида катта ишлар қилган Хусайн Бойқарони айш-ишрат ва сарой фитналари гирдобидан олиб чиқишга интилар ва унинг фаолиятига катта умид билан қарар эди. Навоий шу истак-орзу билан «Ҳайратул-аброр»да Хусайн Бойқарони мадҳ этибгина қолмай, балки «Шоҳ Ғозий» ҳикоясида унинг идеаллаштирилган образини ҳам яратади. Ҳикояда айтилишича, Шоҳ Ғозий тахтга чиқиб:

Адл эшигин элга кушод айлади,
 Тахт уза ўтирдию дод айлади.
 Тузди бузуқларни иморат била,
 Зулмни дафъ этти адолат била...

Кунларнинг бирида бир бева кампир «сен менинг ўғлимни жангда ўлдириб юбординг, сенда қон ҳақим бор» деб, шоҳ Ғозий олдиға арзға келади. Шоҳ билан кампир қози олдиға борадилар. Қози «кампир қонга қон олмоқчи бўлса, подшони ўлдирishi ё бўлмаса шоҳ уни рози қилиши керак» деб ҳукм чиқаради. Шоҳ бўйниға сиртмоқ солиб, кампирнинг қўлиға қилич беради, оёғи остиға танга тўкади ва:

Деди: «Қасос айласанг, оллингда бош,
 Сиймни ол, гар гаразингдур маош.
 Мен эдим ул амрда беихтиёр,
 Ҳар не сен этсанг манга не ихтиёр».

Кампир шоҳнинг одиллигини кўриб, хурсанд бўлади, унинг қонидан кечиб, олтин-кумушни олиб, «Золи зар» («Тилла кампир») деб ном чиқаради. Навоий Хусайн Бойқаронинг ва бошқа подшоларнинг шундай бўлишини орзу қилар эди. Ҳикоядаги қози ҳам, подшо образи каби, идеаллаштирилган образдир.

Шундай қилиб, Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тарихий чекланган, хийла зиддиятли бўлса ҳам, гуманизм тенден-

цияларига, халқпарварликка асосланганлиги ҳамда амалий мақсадларни кўзлаганлиги билан аҳамиятлидир.

Ахлоқий-таълимий масалалар Донишманд мураббий Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг бир неча бобини бевосита ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига бағишлайди. У ҳикматомуз сўзлар билан яхши хулқ-одобни, меҳнатсеварлик ва бошқа эзгу хислатларни тарғиб этади, ярамас одат ва хислатларни шафқатсиз танқид қилади.

Бешинчи мақолат карам ва саховатга бағишланган. Навоий бу мақолатга сахийлик билан бахилликни бир-бирига қарама-қарши қўяди, улардан ҳар бирининг моҳиятини очиб беради. Саховат инсоннинг энг яхши сифати ва фазилатидир. Бироқ саховатнинг ҳам ўз шартлари бор. Сахий киши эҳтиёжмандларга кўмаклашиши, саховат беғараз, беминнат бўлиши керак. Сахийман деб тўкиб-сочиш ҳам яхши эмас, бу исрофгарликдир:

Нақдни доғи гулдек совурмағил,
Гунча киби доғи гириҳ урмағил.

Кишиларнинг саховатига кўз тикишдан кўра ўз қўл кучи билан кун кўриш улурроқ ва олижаноброқдир. Навоий бу фикрнинг тўлароқ ифодалаш учун Ҳотами Той ҳикоясини келтиради. Ҳотамдан, сен ўзингдек бошқа бирор ҳимматли кишини кўрганмисан? деб сўраганларида, у бундай ҳикоя қилади: кунлардан бирда катта зиёфат олдидан далага чиқиб айланиб юрганимда чўпхас йиғиб бозорга бораётган қомати букчайган бир мўйсафидни кўрдим. Унга: Ҳотами Тойнинг уйига бориб, ноз-неъматидан баҳраманд бўлсангиз, бу машаққатли меҳнатни сизга ким қўйибди десам, мўйсафид бундай жавоб қилди:

«...Сен доғи чеккид бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.
Бир дирам олмоқ, чеккибон даст ранж,
Яхшироқ видинки, бирор берса ганж».

Ҳотам ҳикоясини:

«Уки бу янганг сўзи манзуи оди,
Мендан анинг ҳиммати афзуи оди»

сўзлари билан тугатади.

«Ҳайратул-аброр»нинг олтинчи мақолати одоб масалаларига бағишланади. Навоий бу мақолатида кишилар билан муносабат ва муомала мезони, ўзини тута билиш, бола тарбияси ва бошқалар ҳақида қимматли фикр-мулоҳазаларини баён этади. Одоб билан тавозе бир бутунликни ташкил этади. Киши ҳар бир кишининг

аҳволига яраша муомала қилиши, катталарга хизмат, кичикларга шафқат этиши лозим:

Ҳар кишининг таврига лойиқ керак,
Сурати ҳолига мувофиқ керак.
Кимки улўғроқ, анга хизмат керак,
Улки кичикроқ, анга шафқат керак.

Навобий бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш ҳақида кенг тўхтайти. Шу билан бирга, у болаларга мурожаат қилиб, шундай насиҳат қилади:

Бошни фидо айла ато бошига,
Жисмни қил садқа ано қошига...
Тун-қуниингга айлагали нур фоз,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш...

Мураббий шоир ўзини тута билмаслик, ўринсиз кулги ва бошқа хилдаги салбий хислатларни ҳам қаттиқ қоралайти.

Навобий «Ҳайратул-аброр»нинг еттинчи мақолатида қаноат ва меҳнатни таърифлайти, таом емоқ, кийим киймоқ ва бошқа масалалар ҳақида қимматли фикрлар юритади, насиҳатлар қилади. Жумладан, у бундай дейти:

...Кимса неча зебу тамаъдин йироқ,
Зимнида осойиш эрур яхшироқ.
Гавҳару дурни қулоқ озори бил,
Сўзни қулоқнинг дури шаҳвори бил.
Олтун исирғаки қулоқ оғритур,
Зарҳал этукдурки, аёғ оғритур.
Нукта дурин бил қулоқ оройиши,
Кенг этук ўлди оёқ осойиши...

Мақолатга илова қилинган «Қаноатли ва тамагир» ҳикоясида Навобий «хомтамаъ даҳрда ранжур эрур» гоёсини илгари суради.

«Ҳайратул-аброр»нинг саккизинчи мақолатида Навобий вафо ва садоқатни таъриф ва тавсиф қилади, кишиларни ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига қовушишга чақиради. Чунки:

...Йўқ ҳунари ёлғуз эса юз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши.
Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?..
Тоқ киши айши уйин бил нигун,
Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?

Шоир вафо ва севгини узвий равишда бир-бирига боғлайти. Севгисиз ҳаёт йўқ, вафо эса севгининг шартидир, дейти:

Бас кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.
Ёрки, ойини вафо йўқ анга,
Шамъ кибидурки, зиё йўқ анга.

Мақолатнинг охирида шоир ўз муҳитидан, инсофсиз кишилардан шикоят қилади. Вафо ва садоқатнинг моҳияти ва хосиятини кучайтириб кўрсатиш учун вафодорлиги туфайли Амир Темурнинг қатлидан омон қолган ҳиндистонлик икки вафодор ёр ҳақида ҳикоя келтиради.

Ростлик ва тўғрилиқ темасига бағишланган ўнинчи мақолатда Навоий хилма-хил ўхшатишлар ёрдами билан ростгўйлик ва тўғрилиқнинг фойдаси, ёлғон сўзлаш ва эгриликнинг зарарини баён этади.

Шоир мақолатга ёлғон сўзлаши оқибатида овчининг тузоғига тушган дуррож (тустовуққа ўхшаш қуш) ҳақида «Шер билан Дуррож» масалини ҳикоя қилади.

«Ҳайратул-аброр»нинг ўн биринчи бобда Навоий илмга ва илм-фан аҳлига юксак баҳо бериб, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради ва:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил,—

деб илмни амалий фаолият билан боғлайди ҳамда илмни ўз шахсий манфаатига хизмат эттирувчи кишилардан газабланиб:

Илмни ким воситан жоҳ этар,
Ўзинию халқни тумроҳ этар,
Олим агар жоҳ учун ўлса эдил,
Илмни анинг жаҳлига бўлғай далил,—

дейди.

Мақолатдан кейин «Имом Фахр Розий била Султон Муҳаммад хоразмшоҳ» ҳақидаги ҳикоя келтирилади. Бу ҳикояда айтилишича, султоннинг ҳаммомда ювина туриб: у дунёда олим қандай мартабада бўлади-ю, шоҳ қандай мартабада бўлади, деган сўроғига, олим: у дунё бамисоли ҳаммомдир, сен тож-тахтинг ва кийим-кечагингни олиб боролмайсан, менинг илмим эса ўзим билан қолади, деб жавоб бериб, уни енгади.

Ун учинчи мақолатни Навоий элга манфаат етказиш масалаларига бағишлайди. Ҳақиқий одам эл-юртга фойда етказиши, қўл кучи ё маблағи билан, ширин сўян ва маслаҳати билан мадад бериши лозим. Шу билан бундай киши ўзгаларгагина эмас, балки айни чоғда ўзига ҳам фойда келтирган бўлади:

Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу нафъ ўзунга кўпракдурур.

Аксинча, агар киши ўзгаларга ёмонлик қилса, бу билан у, биринчи навбатда, ўзига ёмонлик қилган бўлади:

Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.

Кўрилган бобларда кишининг яхши ва ёмон сифати, хислати ва одатини бир-бирига қарама-қарши қўйиб, бирини ёқлаб тарғиб қилган, иккинчи бирини қоралаб рад этган Навоий кейинги бир неча мақолатни ярамас ва жирканч сифат, хислат ва одатни, бемаъни хулқ-атворни фош этишга бағишлайди; ўн бешинчи мақолатда майхўрлик ва майхўрларни, ўн олтинчи мақолатда худбинлик ва худбинларни аччиқ танқид қилади, уларнинг афт-башараларини ҳам, ички дунёсини ҳам фош этади.

Мураббий, шоир Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни ҳормай-толмай тарғиб этиши, донишмандона ўғитлари, шубҳасиз, катта прогрессив аҳамиятга эгадир. Навоийнинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

Бироқ, афсуски, Навоий ахлоқнинг синфий моҳиятини, ярамас хулқ-атвор синфий қарама-қаршилиikka асосланган жамиятнинг, жумладан, феодал-клерикал муҳитнинг маҳсули эканини тушунмас, тўғрироғи, Навоий яшаган давр бунга имкон бермас эди.

«Ҳайратул-аброр» даги образлар

«Ҳайратул-аброр»даги образлар системаси дostonнинг жанр хусусиятлари ва композицион тузилиши билан боғлиқ. Таъкидлаб ўтилганидек, «Ҳайратул-аброр»да қўйилган масалаларни бирон воқеани ҳикоя қилиш орқали ёритилмайди. Шу жиҳатдан қараганда у «Хамса»нинг бошқа дostonларидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайратул-аброр»нинг спецификаси унда катта эпик образлар яратиш имконини бермайди. Лекин шунга қарамай, «Ҳайратул-аброр»да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор. Бу образларни дostonдаги масалаларнинг ривожлантиришда, асарнинг композициясида қанмасалаларнинг ривожланишида, асарнинг композициясида қанбош қаҳрамони. 2. Мақолатлардаги тавсифий образлар — портрет ва характерлар. 3. Ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар.

Дostonнинг бош қаҳрамони — Навоийнинг ўзи. Асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар шоир образи китобхоннинг доимий ҳамроҳидир. Ҳатто ҳикояларда бир неча дақиқагина «чекинган» бу образ тезда шу ҳикоянинг хотимасида, лирик мисраларда, соқийга қарата айтган сўзлари ёки қиссадан қисса чиқариши билан яна намоён бўлади, китобхонни янги-янги масалалар, ўй-фикрлар, зиддиятлар, курашлар оламига олиб киради. Китобхон бу образнинг саргузашти, ташқи қиёфаси ёки бошқа жиҳатлари билан танишолмайди, лекин доимо унинг қалби ва шуури, ҳис-туйғуси, шодлиги ва ғазаби билан бирга бўлади, ҳамма нарсани у орқали билиб олади, тушунади, ўйлайди, яқун ясайди. Навоий бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан гавдаланади.

Шоир мақолатларда маълум бир ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масала ҳақида юритган фикр-мулоҳазаларини конкретлаштириш мақсадида тавсифий образлар — портрет ва характерлар яратди. Бундай образлар қўйилган масалани ҳар томонлама тўларақ очишга хизмат қилади, асарнинг бадий қиммати, услубини бойитади. «Салотин» мақолатидаги зolim шоҳлар, «Хирқапўш шайхлар» мақолатидаги риёкор шайхлар ва бадбин зоҳидлар, «Илм сипеҳри» мақолатидаги мусофир талабалар, «Қалам аҳли» мақолатидаги жоҳил амалдорлар, «Маҳл майининг дурдакашлари» мақолатидаги майхўрлар, «Худнамолар» мақолатидаги худбин ва мутакаббир амалдорлар образи ва бошқалар шулар жумласидандир.

Биз булардан иккита ҳажвий тавсифий образ билан танишайлик. Навоий ўн олтинчи мақолатда мутакаббир ва зolim феодал амалдор образини тавсифлаб, унинг портрети ва характерини типиклаштиради, унинг шакл-шамойили, кийим-кечаги, юриш-туриши, фикр-ўйи, феъл-атвори ва бошқа-бошқа томонларини тасвирлайди, сатира ва юмордан кенг фойдаланади.

Амалдор ўзини ботир, отини Рахш, Рахшгина эмас, балки яшин деб билади. Рустамни ҳам назар-писанд қилмайди. Гўё унинг боши кўкдан тўрт энлик қуйи, холос. Аслида у зулмда йўлбарсдек йиртқичдир. У ўзини қолон деб билади ва ит ёти билан тамадди қилади, кибр-ҳаво унинг устида ажинлар пайдо қилган... Бўйинида тавқи бор, ҳатто кўчадаги дўди ит ҳам унга, бўйинига занжир тушибди-ку, деб таъна қилади, зероки, унинг бўйинидаги тапқ лаънат тавқидир. Зулмда у Заҳқокдир, икки илони ҳалқа бўлиб ётибди... Мўйлови икки томонга шохлаб чиққан тузоқдир, бу тузоқ нафсу ҳаво қўшларини ўз домига туширади. Оғзидан битта ҳам баъмани сўз чиқмайди, чакаги эса лоф уришдан чарчамайди... жиғасининг патини бойқўшнинг бошидан юлиб олгану, унга товуснинг тожи деб ном қўйган... Бўрқининг учини ичига буккан, бу гўё ҳирсу ҳавас қўшларига бир ошён бўлган. Агар тўни ипакдан бўлмаса, кўнгли ҳазин бўлади, ипаги Чин ипаги бўлмаса, қўшлари устида чин (ажин) пайдо бўлади... нозу ҳавас билан катондан қўйлак қилган... Белбоғи ипак, тўни олтин билан зийнатланган, этигининг нағали зарҳал, эгари олтин, жибилгири гавҳар билан зийнатланган...

Бу — образнинг ташқи қиёфаси. Маънавий олами эса бундан ҳам қабиҳдир. Бу образ феодал-клерикал муҳитдаги бекларнинг, амалдорларнинг реалистик, бадий умумлаштирилган типик образидир. Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг ўн бешинчи мақолатида майхўрликнинг зарари ва бемаънилигини ҳар томонлама фош этиб, майхўрлик балосига мубтало бўлган кишининг кулгилан портрети ва жирканч аҳволини тасвирлайди.

Шоир майхўрга мурожаат қилади:

Қачонгача жаҳолат жомини ичасан, гурурланасан, фисқ-фужур қиласан, ўлимни, паймонанг тўлишини ҳам ўйламайсан... кўчада бир телбадек кўринишинг билан болалар бошингга тош ёғдиради, манглайинг тошга тегиб ёрилади, салангнинг печи бузилади, кишиларга қоғоғон итдек ҳамла қиласан... Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, тўғри келган жойга қўл ташлайсан... қусунинг соқолингни булғайди... ит келиб ялаб уни лок қилади. Мастлигинг тарқалгач, яна бода ича бошлайсан. Бошингдаги дасторингни, белингдаги ақчангни тополмайсан. Улик-

дан кафан тамаъ қилувчи ўғриллар тўнингни ечиб олган бўлади. Қини қолиб, пичоғингдан айрилсан, оёғингда бир пой кавушинг қолиб, иккинчисини йўқога-сан. Этагинг лой, олдинг шилта, олдингда кўл... уйингни излайсану узун, бепоеъи кўчадан ўзгани тополмайсан. Аъзойи баданинг қақшаб титрайди, оғзинг бемаза там беради... бошинг айланган, ҳушинг йўқолган...

Шоир бу тасвирини шундай хулосаловчи мисралар билан тугатади:

Ҳар кишиким қилса бу сувдин тараб,
Хона сиеҳ ўлмоғи эрмас ажаб.
Сув демагил оники бир ўт эрур,
Ким етти кўк хирманини куйдирур...

Навоний мақолатлардаги масалаларни тўлароқ ёритиш, фикр-мулоҳазаларини янада конкретлаштириш учун бир кўрғазма — намуна сифатида мақолатларга ҳикоялар илова қилади. Шоир лирик ифодадан тавсифий баёнга, тавсифий баёндан эпик воқеага ўтади. Кичик ҳажмли ҳикояда бирор саргузаштни сўзлайди, ортиқча тафсилотга берилмайди, саргузашт кўпинча бир эпизоддан иборат бўлиб қолади. Воқеа кураш ва конфликтлар билан ечилади, шу кураш ва конфликт фонида турли характердаги образлар яратилади, улар тугалланган образ даражасига кўтарилади. Шоҳ Ғозий, Ҳотам, Мўйсафид, Фахриддин Розий ва бошқалар шундай образлардир.

«Ҳайратул-аброр»
нинг бадий
хусусиятлари

«Ҳайратул-аброр» фалсафий-дидактик дostonнинг мислсиз ажойиб бир намунаси дир. Навоний бу дostonида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини юксак санъаткорлик маҳорати билан мужассамлаштиради.

«Ойни ёруг, чархни демак баланд,
Табъи баланд элга эмас дилписанд»,—

деб сўз санъаткорлари олдига китобхонлар аҳтиёжига мукамал жавоб берувчи, уларнинг фикри, диди ва завқини ўстирувчи асарлар яратиш талабини қўйган Навоний «Ҳайратул-аброр»да шу таълабга тўла амал қилади.

Навоний лирик ифодани тавсиф билан, тавсифни эпик баён билан узвий боғлайди. Бу усул асарнинг мазмунини тўлдириб, ривожлантириб боради ҳамда унинг бадий қимматини оширади. Шоир ранг-баранг тавсифий ва эпик образлар яратади, буларнинг ҳаммаси бош қаҳрамон — Навоний образи, унинг тафаккури ва ҳис-туйғулари билан бир катта бадий полотнога айланади. Шоир дostonдаги барча масалаларни контраст усули воситаси билан ёритади. Адолат зулмга, қиммат бахилликка, қаноат тамагирликка, вафо вафосизликка, илм жаҳолатга, тўғрилиқ эгриликка қарама-қарши қўйилади ва ҳоказо. Фикр-мулоҳазаларгина эмас, балки образлар ҳам шу зайлда бир-бирига қарама-қарши

қўйилади. Шоир контраст (тазод) усули билан бирга тадриж (ривожлантириш), таносуб (параллелизм) ва бошқа усуллардан, сўзларнинг ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклларида ҳам кенг фойдаланади ва бу билан мазмунни тўлдиради, бойитади. Масалан, у қаноатни улуғлашга ва подшоларни бировларнинг мол-мулки ва аҳли аёлига қасд қилмасликка чақирдиш учун қўйдагича сўз ўйини ясайди:

...Шоҳ ул эмаским, бошига қўйди тож,
 Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж...
 Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,
 Англа ани шоҳки, муҳтож эмас.
 Шоҳ агар ул бўлсаки, муҳтождур,
 Ҳарф ила муҳтожда ҳам тождур.
 Шоҳ десанг кимда кўруб тожни,
 Шоҳ дегил бу важҳ ила муҳтожин.

(Тожиға қараб кишини шоҳ деб ҳисоблама, агар тож билангина киши шоҳ бўлар экан, у чоғда муҳтожин ҳам шоҳ дегин, чунки «муҳтож» сўзида ҳам «тож» бор.)

Навоий бошқа асарларида бўлгани каби, «Ҳайратул-аброр»да ҳам бадий тил воситаларидан кенг фойдаланади. Достоннинг деярли ҳар бир байтида янги-янги бадий образлар яратилади. Шоир айниқса ўхшатишни кўп қўллайди. Ўхшатиш маълум бир фикр-тушунчани тасдиқ этиш учун ҳам, рад қилиш учун ҳам ишлатилади. Қўйида биз таносуб ва ўхшатиш асосида яратилган бир парчани кўрайлик. Шоир ўринсиз (хушомад мақсадида) қилинган ҳимматни рад этиб:

...Ҳам йнборур лаъл Бадахшон сари,
 Ҳам кетурур, зирани Қирмон сари.
 Хизрга етгач тутар оби ҳаёт,
 Минср шакар резига ҳабби набот.
 Шамъни кундуз ёритур беадад,
 Меҳр зиёсига берай деб мадад.
 Мушкни ҳар кеча сочар бедаранг,
 Тун сочиға бермак учун бўю ранг...
 Ўйла булутдекки қуруқ боғ уза,
 Ёгмай ўтуб, сувни тўкар тоғ уза...—

дейди. «Ҳайратул-аброр»нинг кўпгина байтлари чуқур мазмундорлиги ва бадий мукамаллиги билан ҳикматли сўз даражасига кўтарилган, айрим саҳифалар гўё бутунлай ҳикматли сўзлар тизмасидан вужудга келган. Мана йнгирманчи мақолатдаги шундай байтлар:

Лутфу қарам гарчи эрур дилпазир,
 Қаҳру сиёсат ҳам эрур ногузир...
 Неча маразга гар эрур суд қанд,
 Нечага ҳам заҳр эрур судманд.
 Маддаким, бермаса марҳам кушод,
 Ништар-ўқ айлар анга дафъи фасод.

Бармоқ учи бирла чу чиқмас тикан,
Игна била қутулур андин бадан.
Кимники инсон десанг, инсон эмас,
Шаклда бир, феълда яксон эмас.
Нахл сифат шам ила муз шўшаси,
Мунинг ўт, онинг сув эрур хўшаси.
Кимники айлай дер эсанг маҳраминг,
Кўп синамай айламагил ҳамдаминг...

Бу ҳикматли сўзлар халқ мақолларига жуда ўхшаш. Айрим мақоллар Навоийнинг ҳикматли сўзларига айланиб кетганидек, шубҳасиз, Навоийнинг айрим ҳикматли сўзлари ҳам халқ мақолларига айланиб кетган. «Ҳайратул-аброр»да:

«Тор ини сичқонга солиб эрди ғам,
Қўйруқиға боғлади ғирбол ҳам»

(«Сичқон сирмас нинга, ғалвир боғлар думига»)

каби шу кунгача сақланиб келаётган мақоллар ҳам бор.

Навоий «Ҳайратул-аброр»да фақат халқ мақолларидангина эмас, балки халқ ижодининг бошқа жанрлари ва усулларидан ҳам кенг баҳраманд бўлган. Масалан, «Ҳайратул-аброр»даги «Ҳотами Той», «Шер билан Дуррож», «Искандар» ва бошқа ҳикоя ҳамда масаллар халқ ижоди материаллари асосида яратилган. Навоий халқ ижодига хос сажъ усулини қўллаб, бобларнинг сарлавҳасини қофияли наср усулида битеди. Халқ ижодини, жумладан, халқ қўшиқларини бутун қалби билан севган Навоий «Ҳайратул-аброр»да:

Тўрқ суруди била солиб қўлум,
Қилсам анда ҳай тулугум, ҳай тулум,—

деб бежиз айтмаган эди. У халқ оғзаки ижодидан узоқ бўлган, халқ асарларини менсимаган ёзувчиларни қаттиқ танқид қилади.

«Ҳайратул-аброр» арузнинг сариъ баҳрида (муфтаилўн муфтаилўн фоилўн) ёзилган, у маснавий йўлида қофияланган.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

«Хисрав ва Ширин»
дан «Фарҳод
ва Ширин»га

«Фарҳод ва Ширин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик дostonидир. Олижаноб инсоний фазилатларни, умумбашарий орзу-интилишларни тараннум этган бу асар ўзбек классик адабиётининг янги ва улкан асари бўлиши билан бирга, Урта Шарқ халқлари адабий традициялари тараққиётида ҳам янги ҳодиса, катта бир босқич бўлди. Навоий хамсачилик традициясидан мустаҳкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги тема ва проблемалар, янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва

характерларнинг бадий тажассуми бўлган «Фарҳод ва Ширин» достонини яратди.

Хисрав ва Ширин образлари маълум тарихий илдиизга эга бўлиб, Хисрав машҳур сосоний подшоларидан бўлган Ануширвоннинг набириаси Хисрав Парвездир. Хисрав Парвез 590 йилда тахтга чиққан ва 628 йилда, ўз ўғли Шеруянинг буйруғи билан, қатл қилинган эди. Эрон, Византия, Сурия тарихий хроникаларида, X аср араб тарихчиси Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий асари ва бошқа манбаларда берилган маълумотларга кўра, Ширин ҳам тарихий шахс бўлиб, у Хисравнинг энг севиқли хотини экан. Арман қизи ёки оромийлардан бўлган гўзал Ширин феодал зодагонларнинг хонадонидан эмас экан. Шунинг учун феодал-аристократик доира Ширинга паст назар билан қараб, уни Хисравга номуносиб деб ҳисоблар экан. Бу ҳолат феодал-сарой иғволарини янада кучайтириб юборган экан.

Мана шу тарихий воқеалар заминиде турли-турли афсона ва ривоятлар вужудга келиб, Хисрав ва Ширин саргузашти, уларнинг севгиси афсонавий тус ола бошлайди, янги-янги афсона ва ривоятлар тўқила бошлайди. Бу афсона ва ривоятларнинг бирмунчаси «Қасри Ширин ва Бесутун» номи билан шуҳрат топади. Машҳур араб сайёҳи Еқут (1179—1229) Ширин ҳақида анчагина ривоятлар эшитганини, уларнинг кўпи Доро I томонидан Бесутун тоғ қоясига ўйиб ёдирилган ёдгорликлар ёқини ҳикоя қилади. (Бесутундаги аҳмонийлар қасрининг харобалари шу кунга қадар «Қасри Ширин» номи билан юритилади.)

Шунингдек, Фарҳод ва Меҳинбону ҳақида ҳам турли маълумот ва ривоятлар бор. Айрим манбалар Фарҳодни тарих билан, Бесутун тоғ қояси билан боғлайди. Ривоятларга кўра Фарҳод қояга Ширин, Хисрав ва от Шабдиз тасвирини ишлаган экан. Фарҳод образи дастлаб фольклорда вужудга келди, ёзма адабиётда такомиллашди. Меҳинбону образининг излари қадимги Сурия тарихи, Сурия — Мидия афсоналарига бориб тақалади. У Сурия хроника ва ривоятларида Семирамида, арман афсоналарида Шамирам деб номланади. Низомийда Шомира — Меҳинбону (улуғ соҳиба). Тарихий хроникалар ва хусусан афсона ҳамда ривоятлар ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин образларининг вужудга келишига маълум бир замин бўлади. Ёзма адабиётда биринчи бор Абулқосим Фирдавсий Хисрав ва Ширин образини қайта ишлайди.

Фирдавсий «Хисрав ва Ширин»да сосонийлар сулоласи расмий хроникаларидаги маълумотни асос қилиб олади. Шоҳ ва Маликанинг севги саргузашти ва фожиали тақдирини тасвирлаб, Хисравни шавкатли шоҳ ва ошиқ, Ширинни садоқатли ёр сифатида гавдалантиради, Шеруяни худбин шаҳзода ва падаркуш сифатида фош этади.

Хисрав ва Ширин темасини Фирдавсийдан икки аср кейин улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий қайта ишлайди. Низо-

мий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга киришар экан, ўз олдига тамомила янги вазифа ва мақсад, янги масала ва муаммолар қўяди, уни ўзи яшаган XII аср ҳаётига, озарбайжон муҳитига яқинлаштиради. У сосонийлар сулоласи расмий хроника матери-алларига эмас, балки кўпроқ халқ оғзаки ижодий материаллари-га таянади, улардан ижодий фойдаланади. Низомий севги ва садоқат мавзуини асос қилиб олиш, уни янги планда тасвирлаш билан бирга, дostonда мамлакатни адолат билан бошқариш, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, меҳнат ва ижодкорлик каби масалаларга ҳам кенг ўрин беради. У дostonнинг сюжети ва композициясини ҳам, образлари ва характерларини ҳам тамомила янгича ишлаб чиқади. Низомий дostonнинг марказий образи Ширин бўлиб қолади. Ширин вафодор ёр бўлиши билан бирга адолатли давлат арбоби ҳамдир. У сабр-бардоши ва мустаҳкам иродаси билан севгида беқарор бўлган Хисравни садоқатли ошиққа, ишратпараст, худбин подшо Хисравни адолатли подшога айлантиради. Хисрав қайта тарбияланади. Низомий дoston воқеалари доирасини кенгайтиради, унга Византия ва Кавказдаги воқеаларни, Меҳинбону, Фарҳод, Шопур ва бошқа образларни киритади. Булардан айниқса Фарҳод образи дostonнинг ғоявий-бадий қимматини тўлдиради, такомиллаштиради.

Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonи жуда кенг шуҳрат қозонади. Хисрав ва Ширин темасида дoston яратилган Урта Шарқ халқлари адабиётида бир традиция бўлиб қолади. Низомийдан бир аср кейин машҳур ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий «Ширин ва Хисрав» номи билан «Хамса»сининг иккинчи дostonини яратади. Хисрав Деҳлавий Низомий дostonининг сюжети ва композициясини асосан сақлаб қолади. Бироқ у Хисравнинг шоп-шавкати ва қаҳрамонлигига кўпроқ эътибор бериб, Ширин образини бирмунча бўшаштириб қўяди. Деҳлавий дostonида Хисрав Шириннинг таъсири ва тадбирлари билан янги кишига айланмайди, балки Ширинга уйланганидан кейин ортиқ даражада айш-ишратга берилиб, давлат ва мамлакат ишларидан йироқлашади. Бу ҳолат дostonнинг ғоявий мазмунига катта путур етказди. Лекин шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий дostonи ўз бадий соддалиги ва жозибadorлиги билан кенг шуҳрат топади.

XIV асрда Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» дostonини шоир Қутб ўзбек тилига эркин таржима қилади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи муқаддимасида маълумот беришича, XV аср ўрталарида вафот этган шоир Ашраф ва яна номалум бир шоир ҳам дoston ёзган эканлар:

Бу майдонга чу Ашраф сурди марқаб,
Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб.
Яна бўлгон экан бу нома марқум,
Вале роқим эмастур яхши маълум.

Тадқиқотларда Навоий таъкидлаган «Яхши маълум бўлмаган роқим» Ориф Ардабилий деган фикр илгари сурилади¹. Ориф Ардабилийнинг форс тилида битилган «Фарҳоднома» дostonи икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Фарҳод билан Гулистон деган қизнинг, иккинчи қисмида Фарҳод билан Шириннинг севги саргузаштлари ҳикоя қилинади.

Хисрав ва Ширин темасида яратилган дostonлардан Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Ашраф ва «номаълум шоир»нинг дostonлари Навоийга маълум бўлган, албатта². Навоий халқ томонидан шу темада яратилган афсона ва ривоятларни ҳам, шубҳасиз, яхши билган.

Навоий ўз салафларининг истеъдоди ва ижодий ютуқларига доимо юксак баҳо беради. Лекин, шу билан бирга, уларнинг асарларидаги камчиликларни холисона танқид қилади. Хусусан, Навоий салафлари томонидан Хисравнинг ижобий қаҳрамон сифатида таъриф ва тавсиф этилишига қаттиқ эътироз билдиради. Навоий салафларининг изидан боролмайди. Унингча, ишқда беқарор, худбин ва маишатпараст Хисрав мақтовга сазовор эмас; Хисрав қилмишларига яраша жазоланиши, унинг тимсолида золим ва худбин подшолар шафқатсиз фош этилиши лозим; Хисрав ва хисравларга қарши инсоннинг энг олий фазилатларини жам этган янги, комил кишилар образини, хисравлар дунёсига қарши инсониятнинг асрий орзу-армонларини ифодалаган янги дунёни яратиш керак.

Шунинг учун ҳам Навоий тамомила янги дoston яратишга киришади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи даврининг, инсон фаолиятининг хилма-хил масалаларини қамраб олган, ўрта аср гуманизмининг энг илгор қарашлари ва орзу-интилишларини ифодалаган бир дoston сифатида вужудга келади.

Навоий севги, садоқат, меҳнатсеварлик, ижодкорлик, дўстлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги фикр-уйлари ва орзу-интилишларини, хусусан, дostonнинг бош қаҳрамони Фарҳод образида мужассамлаштиради.

Елиб жон мусқафиди икки оят,
Добон Фарҳоду Шириндин ҳикоят.

деган шоир ўз дostonига «Фарҳод ва Ширин» номини беради.

¹ Қаранг: Мухтасир Азарбайчан адабийёти тарихи, Баки, 1948, 117—118-бетлар;

Н. Г. Арасли. Ариф Ардабили и его поэма «Фархаднаме». Автореферат канд. дис., Баки, 1969.

С. Эркинов. Навоий «Фарҳод ва Ширин» ва унинг қиссий таҳлили. Узбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1971.

² Навоий Қутб таржимаси билан таниш бўлмаса керак. Агар у Қутб таржимасини билганида, шубҳасиз уни зикр этар эди.

«Фарҳод ва Ширин» образлари

Фарҳод

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий «Хисрав ва Ширин» достонини расмий хроника материаллари ва афсона ҳамда ривоятлар асосида яратиб, сосоний Хисрав Парвезнинг шон-шавкатини улуғлаган эди. Унинг достонида кейинги достонларда мавжуд бўлган бешқа бир қатор образлар (Меҳинбону, Шопур ва бошқалар) каби Фарҳод образи ҳам йўқ эди. Вақт ўтиши билан «Хисрав ва Ширин» достони халққа, халқнинг орзу-интилишларига яқинлашиб боради, шу заминда Фарҳод образи шакллана бошлайди. Турли халқларнинг бир қанча афсона ва ривоятларида ҳамда ёзма адабиёт намояндаларининг асарларида Фарҳод номининг зикр этилиши бу образнинг хийла қадимий традицияларга эга эканини кўрсатади. Шубҳасиз, Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга киришар экан, мана шундай афсона ва ривоятлардан ҳам фойдаланади. У биринчи бўлиб ёзма адабиётга Фарҳод образини киритади. Бу образ достоннинг гоъвий-бадий қимматини, халқчиллигини оширади. Бироқ Низомий достонида бу образ бош қаҳрамон даражасига кўтарилмайди.

Навоий достонида эса тамомила бошқача манзарани кўраимиз. Навоий достони деярли Фарҳоднинг туғилишини тасвирлаш билан бошланиб, Фарҳоднинг вафоти билан тугалланади. Навоий Фарҳоднинг бутун ҳаёти ва кураш йўлларини ҳикоя қилади. Барча масалалар Фарҳоднинг ҳаёти ва фаолияти заминида туғилади ёки Фарҳодга келиб боғланади. Бинобарин, Фарҳод мукаммал эпик образ даражасига кўтарилади. Бунинг натижасида асар шеърый романга ўхшаб кетади.

Фарҳод болалик чоғидаёқ ижобий хислатларга эга бўлади. У жуда ақлли, зеҳли бола бўлиб ўсади. Фарҳод зўр ҳавас билан ўқийди, табиёт, математика, логика ва бошқа фанларни ўрганади, кўп ўтмай бир қатор илмларни эгаллаб, ўз қобилият ва малакаларини оширади:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.
Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб,
Ўқиб ўтмак, ўқиб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб етмаган илм.

Фарҳод ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан, жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланиб, чиниқа бошлайди. Сувда сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти бўлиб қолади. 10 ёшида унда 20 яшар йигитнинг

куч-қуввати бўлади. У ўзининг ақли ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради.

Фарҳод — ниҳоятда камтар киши. Шаҳзодалик, отасининг мол-давлати уни маҳлиё қилмайди. У ўзини оддий кишиларнинг бири деб ҳисоблайди ва мазлум халқни чин кўнгилдан севади, Фарҳод мазлумларнинг дардига малҳам бўлишга интилар, умумнинг манфаатини ўз манфаатидан устун қўйр эди:

Бирокким зор йиглаб, йиглаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Чиқариб сўзлуғ сўз бошининг дуд,
Совуқ оҳ айлаб оҳин оташ олул.
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокни кўриб, кўксин қилиб чок.

Шунинг учун халқ Фарҳодни севади, унинг дард-аламидан қайғуради, шодлиги билан қувонади.

Фарҳод вояга етган сари ўз ишларидан қаноатланмайдиган бўла бошлайди. У қандайдир улуғ ишларга бош бўлиш, кишиларнинг бахти йўлида кўпроқ хизмат қилишга интилади. Хоқон Фарҳодни хурсанд қилиш учун йилнинг тўрт фаслига мос тўрт қаср қурдира бошлайди. Фарҳод бу қасрлар унинг ўзига қурилаётгани учун эмас, балки усталарнинг ҳунари ва санъатини ўрганиш учун қурилиш ишини кузатади ва бинокорликни ўрганиш вазифасини ўз олдига қўяди. Меъмор Боний, наққош Моний ва тош йўнувчи Қоран билан дўстлашади. У усталарнинг ҳунарини иштиёқ билан кузатиб, яхши ўрганиб олади:

..Анингдек қилди хора йўнмоғин вирд,
Ки юз Қоран қошида бўлғай шогирд.
Қилиб бир дамда онча иш ниҳони,
Ки қилғай ўзгалар бир йилда они..
Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очди чеҳра филҳол.
Бу ишни доғи оз фурсатда қилди,
Анингдек ким кераклик эрди, билди.

Хоқон ўғлига тож-тахтини ҳам таклиф қилади. Лекин Фарҳодни тож-тахт қизиқтирмас эди. У шунча илм-ҳунарли бўлишига қарамай, ўзини старли тажриба ва малакага эга деб ҳисобламас, давлатни идора этиш учун катта тажриба ва тадбиркорлик лозим деб билар эди. Бу билан Навоий ўз давридаги худбин ва тож-тахт-параст шаҳзодаларини қағтиқ қоралаб, уларни Фарҳоддан ибрат олишга йўллайди. Навоийнинг Фарҳодни шаҳзода қилиб беришдан асл мақсади ҳам шу эди¹.

Шундай қилиб, Фарҳод дастлаб билимли, ҳунарли, ижодкор киши бўлиб етишади. У илм ва ҳунарни ҳаёт билан боғлайди. Киши

¹ Низомий дostonида Фарҳод Хитойда ўқиб таълим олган уста сифатида берилса, Хисрав Деҳлавий дostonида хоқоннинг ўғли сифатида тасвирланиб, у усталик ҳунарини ман этган отасидан аразлаб Хитойдан чиқиб кетади.

Ўз илми ва ҳунарини омманинг манфаатига хизмат эттириши лозим деб ҳисоблайди. Бу хусусан Фарҳоднинг Арманистондаги фаолиятида равшан кўринади. Фарҳод Ширинни излаб Арманияга¹ боради. У тоғда канал қазिश учун ниҳоятда қийналиб ишлаётган мингларча кишиларни кўрар экан:

«Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир!»

деб уларга ёрдам беради, уларга бош бўлиб ишлаб, мўъжизалар кўрсатади. Фарҳод билими ва ҳунарини ишга солиб, мингларча кишиларнинг меҳнати ва машаққатини энгиллаштиради. Фарҳоднинг меҳнат фаолияти ва қобилияти айниқса ҳовуз қазिश ва канал очиш ишларида камол топади.

Сув проблемаси дostonнинг марказий масалаларидан бирига айланади. Маълумки, ўзбек халқи сув учун асрлар давомида қаттиқ кураш олиб борган, халқ кучи билан бир қатор суғориш иншоотлари вужудга келтирилган бўлса ҳам, лекин феодал тузум қишлоқ хўжалигини сув билан етарли таъминлашга имкон бермас эди. Узаро феодал урушлар эса суғориш иншоотларини вайрон этиб, сув танқислигини тобора кучайтирар эди. Сув танқислиги XV асрда, Навоий яшаган даврда, жуда кучли эди. Халқнинг сув учун қийналаётганини кўрган Навоий уни сув билан таъминлашни истар, лекин бу истагини амалга оширолмас эди. Навоий халқнинг сув билан таъминланадиган вақт келишига ишонади. Фарҳод бошчилигида катта ҳовуз қазилади, канал очилади. Ариқ — каналга «Наҳрул-ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), ҳовузга «Баҳрун-нажот» («Нажот денгизи») деб ном қўйилади:

Ариққа қўйдилар «Наҳрул-ҳаёт» исм,
Фалакваш ҳангига «Баҳрун-нажот» исм.

Бу номлар ҳам Навоийнинг сув масаласига қанчалик катта аҳамият берганини кўрсатади: сув — ҳаёт, сув — нажот. Шунинг учун ҳам ариқ ва ҳовузнинг тайёр бўлиши халқ байрами, халқ тантанасига айланиб кетади.

Демак, меҳнат ва ижодкорлик «Фарҳод ва Ширин»нинг марказий масалаларидан биридир. Шунинг учун ҳам Навоий дostonини иккинчи бир ном билан «Меҳнатнома» деб ҳам атайтиди:

Заруратким, солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу «Меҳнатнома»ни қилғум дурур шарҳ.

Фарҳоддек меҳнатсевар ва ижодкор, комил инсон образини яратган Навоийнинг ўзи ҳам ундан илҳомланиб, қаламининг Фарҳод тешаси каби ўткир ва унумли бўлишини орзу қилади:

Бу кон ишқида тешанг хора рез эт,
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.

¹ Навоий Арманистонни «Армания» шаклида қўллаган.

Навойи Фарҳоднинг меҳнат ва ижодкорликда эришган муваффақиятларининг асосий бойси унинг илми, ақли ва иродаси деб ҳисоблайди. Фарҳод ақл ва тафаккур кучига баҳо берад экан:

Деди: ҳар ишқи қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манго то бўлди мадҳал,
Топилмас мушқуле мен қилмаган ҳал,—

дейди.

Фарҳод халқпарвар ва ватанпарвар инсондир. У доимо юртнинг ободонлиги ва халқнинг фаровонлиги учун курашади. Ўзи биноркорлик қилади, тоғ-тош кесади, инсоннинг ҳар қандай душманларига (фантастик ёвуз кучларга ҳам) қарши курашади. У Ширинни севиш билан бирга, Шириннинг юрти ва элини ҳам севади. Арманистонни ёвуз Хисравнинг ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Фарҳодни куч билан енголмаган Хисрав уни макр-ҳийла билан асир олади. Лекин бу Фарҳодни маҳв этолмайди, унинг иродасини буколмайди, севги ва ҳаққоният учун кураш йўлидан чекинтиролмайди. Фарҳод ҳамон дадил ва мағрур. Мана Хисрав билан унинг мунозараси:

Деди: недур сенга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамша...
Дедиким: ишқига кўнглаунг ўрундур?
Деди: кўнглаумда жондек ёшурундур...
Деди: кўнглаунг фидо қилса жафоси?
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси...
Деди: у ишқдин инкор қилғил!
Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!..
Дедиким: шаҳга бўлма ширкат андеш!
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!..

Фарҳоднинг кескин ва қатъий жавоблари мутакаббир ва худбин Хисравни руҳан мағлуб қилади.

Фарҳод ўз юртидан узоқда, душманнинг макр ва ҳийла тузоғида ҳалок бўлади. Лекин у охириги нафасигача ҳам адолатнинг тантана қилишига ишонади. У дўстлари билан ғойибона хайрлашар экан, уларга Хисравни енгиб, адолат ўрниатилиши васият қилади. Хисрав ҳам, ўлим ҳам унинг орзу-армонларини енголмайди.

Навойи Фарҳод образини реалистик ва романтик деталлар билан бойитади, такомиллаштиради. У жамиятда Фарҳодни ва Фарҳоддек кишиларни кўришни орзу қилади, шундай кишиларнинг етишишига комил ишонч билан қарайди.

Ширин

Ширин ўз характери ва фазилатлари билан Фарҳод қаторидан ўрин олган, унга ҳар жиҳатдан муносиб бўлган олижаноб инсон образидир. Бу образ сиймосида ҳам Навойи энг эзгу орзу-армонларини мужассамлаштиради.

Ширин маърифатпарвар холаси Меҳинбону тарбиясида илми, ақли ва ифбатли бир қиз бўлиб етишади. У мамлакатнинг ободончилиги, сув билан таъминланиши учун курашади. Меҳинбону билан бирга канал қазииш, сув чиқариш каби катта ишларга бош бўлади. Ширин Фарҳод сиймосида инсоннинг бахти учун курашувчи ажойиб шахсни кўради. Фарҳоднинг қаҳрамонликлари, ижодкорлиги Ширинни мафтун этади. У тоғ-тошларни кесиб ариқ ўтказган Фарҳодни самимий тақдирлайди. Ширин феодал саройининг тантиқ, арзанда ва ҳою ҳавасларга берилган қизларидан эмас. Уни мол-давлат ва ясан-тусанлар эмас, балки инсоннинг бахти учун хизмат қилувчи орзулар қизиқтиради. Ширин чин инсон бўлишни ва чин инсонни севишни буюк фазилат деб билади. Уни шаҳзода Фарҳод эмас, балки инсон Фарҳод мафтун этади (у Фарҳоднинг насл-насабини билмас ҳам эди). Ширин зolim Хисравнинг «ошиқона» тақлифини:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур,—

деб рад этади.

Ширин — садоқатли ёр. У энг даҳшатли дамларда ҳам Фарҳодга вафодор бўлиб қолади, иродаси бўшашмайди.

Ширин Хисравнинг ёвуз ниятини билар эди. У мамлакатнинг Хисрав қўлига ўтиши ва халқнинг таланишини истамас эди. Шунинг учун ҳам Ширин жон-жаҳди билан Хисравга қарши курашади. Лекин Хисравнинг қўли баланд келади, у макр-ҳийла билан Фарҳодни асир қилиб, мамлакатни хавф остида қолдиради. Ширин учун икки йўл қолади: ё ҳаёт, ё ўлим. Ширин сўнгисини қабул қилади. Бу Шириннинг маънавий ғалабаси эди, чунки зolim ва мупофиқ Хисравга бўйин эгиб тирик қолгунча, чин инсонликка ва Фарҳодга содиқ қолиб ўлган авлодир.

Ширин образи узоқ тадрижий такомил босқичларини кечиб ўтди. Фирдавсий яратган Ширин образи учун тарихий хроникалар ва дастлабки афсона-ривоятлардаги Ширин прообраз бўлди. Фирдавсийнинг Ширини садоқатли ёр, тадбирли аёл ва эл-юртга мушфиқ инсон образидир. Низомийга келиб Ширин тамомила янги моҳият касб этди. Низомий бу образни яратишда расмий хроникал маълумотлар доирасини ёриб ўтди, у янги-янги афсона ва ривоятлардан фойдаланди, кенг бадиий фантазия асосида янги Ширин образини яратди. Низомий достонида Ширин ётакчи, бош қаҳрамон даражасига кўтарилди, шоир энг гўзал орзу-интилишларини шу образ қиёфасида мужассамлаштирди. Ширин садоқатли, продалм ёр бўлиши билан бирга, тадбирли мураббия, одил ва доиншманд давлат арбоби ҳамдир.

Навсий яратган Ширин ўз фазилатлари билан Низомийнинг Ширинига жуда яқин туради. Бироқ Навоий ўз достонининг янги

режаси ва вазифалари нуқтаи назаридан бу образни ҳам қайта ишлайди, янги Ширин яратади. Низомий достонида Шириннинг характери билан Хисравнинг характери ўртасида маълум конфликт бор. Бироқ Ширин Хисравни севади. Хисрав бу севгига муносиб кишига айланиши керак. Ширин матонати ва иродаси билан, ақл-тадбири билан Хисравни қайта тарбиялайди, конфликт орадан кўтарилади. Навоий достонида эса севишганлар — Фарҳод билан Ширин ўртасида ҳеч қандай конфликт йўқ, уларнинг феъл-атвори, фаолияти ва орзу-мақсади бир. Ширин билан Хисрав эса бир-бирига тамомила зил, ёт кишилардир. Фарҳод Хисравга қанчалик душман бўлса, Ширин ҳам шундай душмандир. Фарҳод билан Ширин бошқа дунёю, Хисрав билан Шеруи бошқа дунё. Буларнинг ўртасида қаттиқ ва муросасиз кураш боради. Бу курашда чекиниш йўқ: ё ҳаёт, ёки ўлим. Ширин образининг моҳияти ва характерини ҳам мана шу кураш белгилайди. Натижада Ширин образи янада актив, янада шижоатли бир аёл сифатида гавдаланади.

Аёлларни қаттиқ зулм остида тутган, хўрлаган, инсонлик ҳақ-хуқуқларини поймол қилган феодал тузуми шароитида Навоийнинг Шириндек комила, оқила ва фозила аёл образини яратиши гуманизмнинг ўрта асрдаги қудратли овози, феодал-клерикал жаҳолат ва урф-одатларга қарши шиддатли ҳамласи эди. Ширин образининг ва бу образ орқали Навоий ифодалаган идеалнинг асосий қиммати ҳам шундадир.

Меҳинбону

Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари Меҳинбону образи билан янада мукаммаллашади. Феодал тузуми ва реакцион ислом дини хотин-қизларни ҳар тарафлама камситиб, қуллик, жаҳолат ва нодонликда сақлаб келган бир замонда Навоий хотин-қизларнинг илмли ва ҳунарли бўлишларинигина эмас, балки йирик давлат арбоби бўлишларини ҳам орзу қилади. У ана шу орзуси туфайли идеал ҳукмдор Меҳинбону образини яратади. Меҳинбону — адолатли ҳукмдор, у мамлакатнинг ободлиги ва халқнинг осойишталиги учун курашади. Ариқ ва ҳовуз қазиб ишига раҳбарлик қилади. Жияни Шириннинг тарбиясига катта аҳамият беради. Меҳинбону — илм-маърифат ҳомийси. У кишиларнинг илмли бўлишига ҳар томонлама кўмаклашади, олимларни қадрлайди, ҳурмат қилади. Унинг саройидаги ўн қиз илм ва ҳунарда ажойиб кишилар бўлиб етишади:

...Бу фанларда булар бир-бирдан аҳсан,
 Юз ул фанлик аро ҳар қайси яқфан,
 Дилорому Дилорую Дилосо,
 Гуландому Суманбўю Сумансо,
 Паричеҳру Паризоду Париваш,
 Парипайкар — зиҳи ўн исми дилкаш.

Меҳинбону кишиларнинг яхши мақсад, орзу-интилишларини қўллайди, уларга мадад беради. Фарҳод сиймосида улуғ бир инсон-

ни, садоқатли ёр, меҳнаткаш, ижодкор ва қаҳрамонни кўрган Меҳинбону уни самимият билан ҳурмат қилади, унга оналарча меҳр қўяди. У Фарҳод ва Шириннинг соф муҳаббатини қизгин ҳимоя қилади.

Меҳинбону мамлакатни, халқни, Фарҳод ва Ширинларнинг орзусини разил Хисравнинг даҳшатли ҳужумидан мудофаа этишда жасорат ва тadbир билан иш тутади. Ноилож қолганидан кейингина Хисрав билан келишишга мажбур бўлади. Акс ҳолда, Хисрав эл-юрт бошига яна янги-янги офатлар келтирар эди, Меҳинбону билан Хисрав бир-бирига тамомила қарама-қарши кишилардир. Аёллардан чиққан ҳукмдор Меҳинбону мамлакатни обод ва халқни фаровон қилиш учун курашса, эрлардан чиққан ҳукмдор Хисрав мамлакатни хароб қилади, халқни эзиб талайди. Бу билан Навоий, бир томондан, одил ва зolim подшо ҳақидаги қарашларини ифодаласа, иккинчи томондан, хотин-қизларга паст назар билан қараш тенденцияларига зарба бериб, кишининг яхши ёки ёмон бўлиши асло унинг эркак ёки аёллигида эмас, дейди. Бу фикр гоят зўр прогрессив аҳамиятга эга эди.

Ёзма адабиётда Меҳинбону образини биринчи бўлиб Низомий яратган. Бу образни яратишда у Кавказ халқларининг афсона ва ривоятларидан ижодий фойдаланган. Меҳинбону образи адолатли ва маърифатпарвар подшо сифатида тасвирланади. Бу образ, худди Ширин образи каби, Низомий дostonини XII аср муҳитига, Кавказ ҳаётига янада яқинлаштиради. Низомийдан кейин Меҳинбону образи «Хамса»ларнинг (ёки «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» номи билан яратилган алоҳида дostonларнинг) традицион образига айланади. Меҳинбону образининг янгича моҳияти, хусусан, унинг Фарҳодга бўлган оналарча меҳри ва Хисравга қарши кураши, нафрати фонида ойдинлашади.

Шопур

«Фарҳод ва Ширин»нинг муҳим ижобий образларидан бири Шопурдир. У комил бир инсон, истеъдодли санъаткор — рассом ва сайёҳдир. Шопур — софдил ва самимий киши. У дўстлик ва содиқликнинг тенги йўқ тимсоли. Дostonда дўстлик ва садоқат Шопурнинг етакчи фазилати сифатида тасвир этилади. Фарҳод Шопур ва унинг ҳамроҳларини денгизда қароқчилардан қутқазган эди. Шундан бошлаб Шопур Фарҳодга дўст тутинади, Фарҳодни мурод-мақсадига етказиш, бахтиёр қилиш учун куч-қувватини аямайди. У Фарҳодни Арманистонга олиб боради, унинг ҳамма ишларига яқиндан ёрдам беради. У Фарҳоднинг севиклиси Ширинга ҳам содиқ дўст бўлиб қолади. Шопур тоғ қазиишда Фарҳодга ёрдамлашиб қандай жонбозлик кўрсатган бўлса, Арманистонни Хисравнинг ҳужумидан мудофаа этишда ҳам шундай жонбозлик кўрсатади.

Шопур Фарҳоднинг васиятини бажариб, унинг кўкалдоши Баҳром билан бирга Хисравнинг ўғли Шеруяга қарши курашиб, уни енгади, Арманистонда адолат ва осойишталик ўрнатади.

Навой халқлар дўстлиги ғоясининг улуғ куйчисидир. У халқлар дўстлиги ғоясини «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам марказий масалалардан бири қилиб қўяди. Бу ғоя айниқса достоннинг уч ижобий образи — Фарҳод, Ширин ва Шопур образларида ёрқин ифодаланади. Хитойлик йигит Фарҳод арман қизи Ширинни севади. Эронлик Шопур бу севгига ҳомийлик қилади. Уларнинг фаолияти, дунёқараши, орзу-интилиши бир-бири билан чамбарчас боғланган.

Низомийдан бошлаб Шопур образи ҳам хамсачиликда традицион образга айланган эди. Навой достонида Шопурнинг фаолияти Фарҳод фаолияти билан узвий боғланади (Низомийда эса у Хисравнинг тарбиячиси, дўсти ва ҳомийсидир). Бу ҳолат Шопур образига янги сифат ва хислатлар бағишлаб, уни Фарҳод қаторидан ўрин тутган, халқ учун фидокор, зулм ва зўрликка қарши курашувчи жанговар бир кишига айлантиради. Шундай қилиб, Навой достонида Шопур образи ҳам такомиллашади, дoston воқеаларининг ривожи ва ечимида актив роль ўйнайди.

Шопур, Гамлетнинг садоқатли дўсти Горадио каби, жаҳон адабиёти тарихида дўстлик ва садоқатнинг бир симболи бўлган ўлмас образлардандир.

**Бошқа ижобий
образлар**

«Фарҳод ва Ширин»да яна бир неча ижобий образлар бор. Булардан ҳар бири дoston сюжетининг, унда қўйилган масалаларнинг ривожида маълум ўрин тутади, достоннинг бадий қимматини оширади. Хоқон, вазир Мулкоро, Баҳром, олим Суҳайло ва бошқалар шундай образлардир.

Низомий достонида хоқон образи йўқ. Амир Хисрав Деҳлавий эса Фарҳодни Хитой хоқонининг ўғли қилиб олади, у хоқон ҳақида асосан Фарҳоднинг Ширинга ўз саргузаштини ҳикоя қилиб бериши эпизодида сўзлайди. Фарҳод меъморчиликка қизиқади, хоқон шаҳзодага бу касб билан шуғулланишни ман этади, Фарҳод норози бўлиб юртдан чиқиб кетади ва охири Арманистонга келиб қолади. Навой достонида эса хоқон муҳим бир образдир. У асар воқеаларининг ривожида салмоқли ўрин тутади. Хоқон одил, маърифатпарвар ҳукмдор ва мушфиқ, меҳрибон падар сифатида тасвирланади. Унинг мол-мулк ва шон-шавкатда камчилиги йўқ, лекин фарзандсиз. Ниҳоят, хоқон фарзанд ҳам кўради. Эляюртга тўй-томоша бериб, аҳолини уч йиллик хирождан озод этади:

Олиб кишвар элининг эҳтиёжин,
Бағишлаб элга уч йиллик хирожин.

У Фарҳоднинг ҳар томонлама тарбия олишига катта эътибор беради. Нури дийдасини шод қилиш учун қасрлар қурдиради, ҳатто тож-тахтини унга таклиф қилади. Бу билан у, бир томондан,

кўзи очигида муносиб валнаҳд етказиб, уни давлатни бошқарини ишига тайёрламоқчи бўлса, иккинчи томондан, ўйчанлик ва гамгинликдан йироқлаштирмоқчи бўлади. Хоқон Фарҳодни одил бўлишга ва элнинг маслаҳати билан иш кўришга йўлайди:

Неким элнинг салоҳидир, они қил,
Менинг будур салоҳим, ʼмди сен бил.

Фарҳоднинг одоб билан айтган оқилона сўзлари хоқонга манзур бўлади, у ўглини тахтга чиқишга ортиқ қистамайди. Хоқон Фарҳодни донишмандлар ўлкаси Юнонга олиб боради, ўглини ҳақимлар маслаҳати билан иш қилишга ундайди.

Хоқон образи билан Навоий адолатли ва маърифатпарвар подшо ғоясини илгари суради. У аҳил, иттифоқ ота-бола образи орқали тож-тахт талашиб юрган Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига ўғит ҳам беради.

Баҳром дostonда адолат симболи сифатида тасвирланган. Баҳром мард, ботир ва адолатпарвар шахс. У ёшликдаги дўсти Фарҳодни унутмайди, уни излаб Арманистонга келади. Фарҳод билан Шириннинг ўлими уни қаттиқ қайғуртиради. Баҳром ўз олдига Арманистонни озод этиш вазифасини қўяди. У Шеруяни енгади. Арманистоннинг хароб қилинган жойларини қайта тиклайди. Мамлакатда осойишталик ўрнатади. Баҳром образи дostonни оптимистик руҳда хотималаш учун хизмат қилади. Бу образни яратишдан Навоийнинг асл мақсади ҳам шу эди.

«Фарҳод ва Ширин»даги муҳим ижобий образлардан яна бири олим Суҳайлодир. Суҳайло 500 йил умр кўрган, горда маскан тутган «замонасининг Суқротидир». Халқ ʼртақларидагидек фантастик тарзда тасвир ʼтилган бу образнинг замирида реалистик ҳақиқат, мақсад бор. Маълумки, Навоий илм-фанни юксак қадрлар, унинг куч-қудратига катта баҳо берар эди¹. Унингча, турли хил мушкулотларни олимларсиз ҳал этиш мумкин эмас. Давлат арбоблари ҳар бир масалада олимлар билан кенгашишлари, уларга таянишлари керак. Суҳайло ҳам шундай олимлардан. У маслаҳатга келган хоқон ва Фарҳодга «келажакнинг калити»ни топширади. Унинг кўрсатмалари асосида Фарҳод Искандар тилсимини очад, аждарни ўлдиради, Аҳраманни енгади ва Чинга қайтиб, кўзгуда Ширинни, ўз келажagini кўради.

Салбий образлар «Фарҳод ва Ширин»да яхшилик билан ёмонлик, маърифат билан жаҳолат, қаҳрамонлик билан мунофиқлик, адолат билан разолат ўртасида узлуксиз кураш боради. Яхшиликни ва яхшилик кучларини Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва Шопур каби образлар сиймосида мужассамлаштирган Навоий Хисрав, Шеруя, Бузург Умид ва бошқа салбий образлар орқали инсон учун офат келтирувчи ёвуз кучларни тас-

¹ Навоийнинг Улуғбекка берган баҳоси ва таърифини эсланг.

вирлайди. Булар ҳар қандай яхшилик, чин инсоний фазилат ва улуғ мақсадларнинг ашаддий душмани, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай қабоҳат ва разолатдан қайтмайдиган кишилардир. Уларнинг зулми билан обод жойлар вайрон бўлади, тинчлик ўрнини уруш ва жанжал эгаллайди, мамлакат бойлиги таланади, гуноҳсиз кишиларнинг боши кесилади. Навоий Хисрав, Шеруя, Бузург Умийд ва бошқа салбий образларда ўз давридаги реакцион феодал аристократларнинг хатти-ҳаракатларини, зулм-зўрликларини кўрсатади. У айниқса ўзаро феодал урушларни ва темурийлар ўртасидаги тож-тахт талашларини қаттиқ қоралайди, темурий шоҳ ва шаҳзодаларнинг маиший бузуқлиги ва жоҳиллигини қаттиқ танқид қилади. Бинобарин, бу образлар реалистик моҳиятга эга бўлиб, XV аср ҳаёти учун типик образлардир.

Хисрав

Хисрав — худбин, зolim, жоҳил подшо, Унинг бутун қилмиши халқни талаб бойлиқ орттиришга, кайф-сафо суришга қаратилган. У Шириннинг гўзаллигини эшитиб «ошиқ» бўлади, уни хотин қилиб олиш баҳонаси билан Арманистонни эгалламоқчи, халқнинг мол-мулкни талон-торож қилмоқчи бўлади. Фарҳод тили билан айтганда, у «севги» сўзини ҳам бошқалардан эшитиб олган. Бу «ошиқ» подшо ўзининг ёвуз ниятларини қурол кучи билан амалга оширмоқчи бўлади. Қурол кор қилмагач, макр-ҳийлани ишга солади. Эронда халққа қаттиқ жабр қилган Хисрав Арманистонда янада қаттиқроқ зулм қила бошлайди, кўп обод жойларни хароб қилади, кишиларни қириб ташлайди. Бироқ бу зolim мақсадига эриша олмайди. Бу ёвуз иккинчи бир ёвузнинг, ўз ўғли Шеруянинг қўли билан ҳалок қилинади.

Шундай қилиб, Хисравни салбий образ сифатида тасвирлаш ва уни фoш этиш дoстoннинг реалистик моҳиятини чуқураштиради, практик аҳамиятини оширади, чунки Навоий Хисрав образи орқали феодал ҳукмдорларнинг, жумладан, темурийларнинг бир қатор салбий томонларини қаттиқ танқид қилади.

Шеруя

Шеруя ўз жоҳиллиги, инсофсизлиги ва равилиги билан отаси Хисравдан қолишмайди. У худбин, мансабпараст ва бадхулқ. Шеруя Ширинга ошиқлик ниқоби остида (унда чин сеvги йўқ эди) ўз отасини ўлдиради. Аслида унинг мақсади отасининг тож-тахтини эгаллаш ва Арманистонни қўлга киритиш эди. Аммо у мақсадига эришолмайди. Баҳромнинг одил ҳужумига тоб беролмай енгилиб, шармандаю шармисор бўлади.

Навоийнинг Хисрав билан Шеруя ўртасидаги фожиали низога катта эътибор бериши бежиз эмас эди. Бундай низолар Навоий яшаган давр учун ҳам хос эди (Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари ўртасидаги низолар). Навоий шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги низоларни қоралайди, уларни яхши сифат ва хислатларни эгаллашга, аҳл, иттифоқ бўлишга чақиради.

Хисрав ўз атрофига айёр, қаллоб ва хиёнатчи кишиларни тўплаб олган эди. Унинг вазири Бузург Уммид, Маккор, Ялмоғиз кампир ва бошқалар шулар жумласидандир¹.

Достонда Фарҳод ва Ширин каби ижобий қаҳрамонлар Хисрав бошлиқ ёвуз кучларнинг зулм-зўрлиги, макр-ҳийласи билан ҳалок бўладилар. Лекин қачон бўлмасин, адолатнинг ғалаба қозонишига ишонган Навоий достонни оптимистик руҳда — Шеруянинг мағлуб этилиши, Арманистонда адолат ва осойишталик ўрнатилиши билан тугатади.

«Фарҳод ва Ширин» эпик достондир. Бошнинг бадиий хусусиятлари қаҳрамон Фарҳоднинг саргузашти, ҳаёт ва кураш йўли достоннинг асосини, ундаги воқеаларнинг манбаи ва йўналиш нуқтасини ташкил этади.

Барча воқеалар, кураш ва тўқнашувлар, образлар шу саргузашт заминиди пайдо бўлади ёки унга келиб боғланади, достоннинг сюжети ва композицияси мураккаблашиб боради.

Кўринишда, достон оддий ҳаёт воқелиги билан боғланади, фарзанди йўқ хоқон ўғил кўради. Болага Фарҳод деб ном қўядилар. Шоир Фарҳод сўзини муаммо йўли билан изоҳлаш орқали қаҳрамоннинг сифатлари ва кураш йўлларига ишора қилади:

Жамолидин кўрингач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,
Ҳам ул фар соясидин топди зийнат,
Бу жавҳарларга чун иснод топти,
Мураккаб айлагаҳ Фарҳод топти...
Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Хуруфи маъжзин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирар ҳарф ибтидодин айлабон фард².

Фарҳоднинг гўдаклиги ва болалик айёми билан, эртақлардаги-дек паҳлавонлиги, куч-қуввати, фаҳм-фаросати ва ақл-заковати билан танишиб, унга меҳр қўйган китобхон бу «фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард»нинг нималигига тобора қизиқади, севикли қаҳрамоннинг тақдиридан хавотирланади. Лекин шоир китобхонни бирданига саргузаштлар оламига олиб кирмайди. Фарҳод ўқий-

¹ Навоий достониди Фарҳодга гул исқатиб уни беҳуш қилган маккор (эркак) ва «Ширин ўлди» деган ёлғон овоза билан Фарҳодни ҳалок этган кампир образлари берилган. «Фарҳод ва Ширин» саҳна асариди ёса бу икки образ бирлаштирилиб, унга Есуман деб ном қўйилган.

² Бу парчада Фарҳод сўзига икки хил изоҳ берилган: а) «Фарҳод» сўзи «фарри шоҳи» («шоҳлик нури») дан «фар» فر «ҳиммат» هيمت «иқбол» اقبال ва «давлат» دولت сўзларининг биринчи ҳарфини олиб, бир-бирига қўшишдан ҳосил бўлган فرهاد - فر + ه + ا + د.

б) «Фарҳод» сўзи «фироқ» فراق, «рашк» رشك, «ҳажр» حجر «оҳ» اه, «дард» درد сўзларининг биринчи ҳарфлари қўшилишидан فرهاد - فر + ه + ا + د таркиб топган.

ди, ҳунар ўрганади. Бироқ у ғамгин, бу ғамгинлик кундан кунга кучайиб боради. Қасрлар ҳам, отасининг тож-тахтини таклиф этиши ҳам ундаги ғамгинликни тарқатолмайди. Фарҳод алланималарга интилади, алланималарни орзу қилади. Лекин унинг бу интилиши, орзуси ҳали равшан эмас. Ниҳоят, Фарҳод отасининг хазинасида сирли ойнадаги ёзувни кўриб, Юнонистонга (Грецияга) жўнайди, аждарни, Аҳраманни енгади, Искандар тилсимини очади. Юртига қайтиб, у тилсим очилган ойнада тоғ-тош кесиб сув очаётган кишиларни, меҳнат ва ижод мўъжизаларини кўрсатаётган йиғитни (Ўзини) ва гўвал қизни (Ширинни) кўради, унга ошиқ бўлади. Достоннинг тугуни шу ўриндан бошланади. Фарҳод образининг реалистик моҳияти ривожланиб боради. У аждар, Аҳраман каби афсонавий кучларга қарши курашувчи қаҳрамондан, тоғ-чўлда тер тўкиб сув очган, Хисравдек золим ва жоҳил подшоларга қарши мардона курашган қаҳрамонга айланиб боради. Достонда янги-янги воқеа ва курашлар пайдо бўлади, воқеалар саҳнасига янги-янги образлар кириб боради. Бу воқеалар Фарҳод ва Шопур, Фарҳод ва Ширин, Фарҳод ва Меҳинбону, Фарҳод ва Хисрав, Фарҳод ва Баҳром; Ширин ва Меҳинбону, Ширин ва Фарҳод, Ширин ва Хисрав; Меҳинбону ва Ширин, Меҳинбону ва Фарҳод, Меҳинбону ва Хисрав; Хисрав ва Ширин, Хисрав ва Меҳинбону, Хисрав ва Фарҳод, Хисрав ва Шеруя; Шеруя ва Хисрав, Шеруя ва Ширин, Шеруя ва Баҳром композиция чизиқларида ривожланди, бу композиция чизиқларининг барчаси бир-бирига улашиб достоннинг ягона — монолит композициясини вужудга келтиради. Достоннинг ҳар боби (жами 53 боб) шу композициянинг муҳим бир ҳалқасини ташкил этади.

Фарҳод бошлиқ ижобий образлар билан Хисрав бошлиқ салбий образлар — инсоннинг дўстлари билан унинг душманлари, яхшлик билан ёмонлик ўртасидаги кураш достоннинг конфликтidir. Бу конфликтнинг, айни чоғда достон тугунининг кульминацияси Фарҳод билан Хисрав мунозарасидир. Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлади, лекин достон тугуни уларнинг маънавий ғалабаси билан — Баҳром ва Шопурларнинг Шеруяни енгиб, адолат ва осойишталик барқарор этиши билан сечилади.

«Фарҳод ва Ширин»да кўпгина лирик парчалар — лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималар ҳам бор. Бу лирик парчалар воқеанинг мазмунига гоёвий хулоса ясайди, шoirнинг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатини, унинг ички руҳий кечинмалари ва хоҳиш-истакларини ифодалайди ҳамда эпизодларни бир-бирига боғлайди.

Навий образларни тайёр ҳолда бермайди. Фарҳод ва Ширин образлари воқеанинг ўзи билан бирга, кураш ва тўқнашувларда, изланиш ва синовларда ўсиб, камол топиб боради. Бу, биринчи навбатда, достоннинг бош қаҳрамони Фарҳод образига тааллуқlidir. Ҳар бир образ ўз индивидуал жиҳатлари билан, дунёқарашини,

мақсади, кишиларга муносабати, хулқ-атвори ва ташқи қиёфаси билан тўла намоян бўлади. Фарҳод ғайрати, ижодкорлиги, журъати, самимийлиги, мустаҳкам иродаси ва шунингдек келишган ташқи қиёфаси, бақувватлиги билан; Ширин гўзал хулқи, садоқати, қатъияти ва латофати билан; бошқа ижобий образлар ҳам ўзларининг яхши фазилат ва хислатлари билан гавдаланиб, китобхонларнинг муҳаббатига сазовор бўладилар. Салбий образлар эса золимлик, жоҳиллик, худбинлик ва маккорлик каби жирканч томонлари билан китобхоннинг нафрат ва ғазабини уйғотади. Хисравнинг қўпол, беўхшов ташқи қиёфаси унинг золимлигини янада тўлароқ тасвирлашга ёрдам беради.

Навоий яратган образлар ички руҳий кечинмалари билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгига мукаммал гавдаланади. Бунга, хусусан, кўзгуда Ширинни кўрган Фарҳоднинг ҳолати, Шириннинг Фарҳодга ёзган дард-аламли мактуби ва бошқалар ёрқин мисол бўла олади. Кичик бир эпизод келтирайлик. Меҳинбону меҳнат мўъжизалари кўрсатган Фарҳоднинг бошидан дуру лаъл сочдиради. Бироқ Ширин кўринмагани учун булар Фарҳодга татимайди, аксинча, дуру лаъл унинг бошига ёғдирилган тошдек туюлади:

Анинг ҳар гомига айлаб нисоре,
 Сочиб бошига нақди бешуморе.
 Синуқ бошига бўлмоқ лаълду дур пош,
 Кўрунуб ҳажр аро ёққан киби тош...

Навоий қаҳрамонларнинг тилига ҳам катта эътибор беради. Қаҳрамонлар тилидаги ўзига хос хусусиятлар уларнинг маънавий қиёфасини ёритишга ёрдам беради. Масалан, Фарҳод билан Хисравнинг мунозарасини эслайлик. Фарҳоднинг ифода услуби, фикрини очиқ-ойдин ва қатъий баён этиши унинг мустаҳкам иродаси, мардлиги ва донолигини кўрсатиб турса, Хисравнинг ифода услуби, айниқса буйруқомиз дағдағали сўзлари унинг фикрий ожизлиги, нодонлиги ва худбинлигини англаб олишга ёрдам беради. Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубида унинг ўз севгилисига бўлган яхши нияти, шофқати, муруввати, самимияти ва садоқати очиқ ифодаланиб турибди.

Навоий бадий тасвир устасидир. У киши образларинигина эмас, балки ҳаётнинг турли лавҳалари ва табиат манзараларини ҳам катта маҳорат билан тасвирлайди. Масалан, қиш фасли тасвирланган қуйидаги парчани кўрайлик:

Совурди чун шажар барғини сарсар,
 Су(в)нинг сиймобини дай қилди мармар.
 Ҳаво доғи булутдин кийди сийноб,
 Булут доғи ҳавога сочди сийноб.
 Дай устоди нечунким зарғари Чин,
 Зилол атфолди лавҳин қилди сиймин.
 Булутдин ким томиб ҳар қатран су(в),
 Бурудатдин ёғиб оламга инжу...

М а з м у н и:

Қаттиқ шамол дарахт(лар) баргини совурди, қиш симобдек ҳаракатдаги сувни музлатди. Ҳаво булутдан синжоб (олмахонга ўхшаш бир хил ҳайвон терисидан тикилган пўстин) кийди; булут ҳавога қор (симоб) сочди. Қиш устаси, Чин заргари кумушдан тахт ясагандек, сув (муз)дан тахт ясади. Булутдан томган ҳар томчи сув совуқдан инжу бўлиб оламга ёғилди...

Шоир тасвирий ўринларда бадийй фантазияни ишга солади, халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллардан илҳом олади. Масалан, Фарҳоднинг аждарга қарши кураши, Аҳраманни енгиши, Искандар тилсимини очиши, денгизда қароқчиларга қарши курашуви ва бошқа эпизодлар бадийй тасвир жиҳатидан халқ эртақлари ва афсоналарига жуда ўхшаб кетади. Қасрларнинг кўриниши, тоғда ариқ қазиш, Фарҳоднинг Хисрав билан жанги ва бошқа эпизодлар ҳам тасвирий жиҳатдан мароқли бўлиб, китобхоннинг кўз ўнгига жонли манзарадек гавдаланади.

Навий тазод, мумтанеъ ва жонлангириш каби бадийй усулларнинг, ўхшатиш, муболаға ва мажоз каби бадийй тил воситаларининг ранг-баранг ва ажойиб намуналарини яратади, кўпинча бир неча бадийй усул ва тил воситаларини бир образ ёки лавҳада мужассамлаштиради, фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ёки романтик орзу ажойиб ва нафис бадийй либос кияди. Мисоллар:

Кўзида сув ва лекин кўнглида ўт,
Бўлиб ҳар сори боқмоқдин кўзи тўрт.

(Фарҳод каналга сув очишга жўнамоқда, кишилар кўп, лекин Ширин кўринмайди. Сув очишга кетаётган Фарҳоднинг кўзида сув, кўнглида ўт. Бир-бирига энд бўлган сув билан ўтни бирга бериш тазод усулидир. «Кўзи тўрт» эса халқ орасида кенг тарқалган таъбирдир. Тазод ҳам, бу таъбир ҳам Фарҳоднинг ҳолатини, унинг руҳий кечинмаларини тўлароқ ифодалашга хизмат этади.)

Анга роқиб ҳаминша ул париваш,
Бўлуб ул дев пайкар ҳам парикаш.

(Шириннинг оти таърифида шоир у отни девга, Ширинни эса парига ўхшатади. Қадимги афсонавий тушунчаларга кўра, қаерда пари бўлса, ўша ерда дев бўлиши, ёхуд қаерда дев бўлса, ўша ерда пари бўлиши табиийдир. Шу тушунча асосида қўлланилган адибий усул ўтмиш адабиётшунослигида лозим ва малзум усули деб аталган.)

Мумкин бўлмаган нарсани мумкин деб тасвирлаш мумтанеъ усули дейилади. Масалан, қуйидаги байтнинг иккинчи мисрасида «Суви келмаган ариқда қўл ювдим» дейилади:

Ариқким мудзига юз ганж бердим,
Су(в)и келмай илик ондин юб эрдим.

...Чу ул маҳд ичра кирди сарви гулрў,
Кўрарким элтмиш меҳмонни уйқу.
Менингдек уйқуни ким кўрди жовид,
Ки уйғонмай, етиб бошига хуршид?

(Фарҳод ўлган. Уни кўргани Ширин келади. Сарвқомат, гул юзли Ширин қараса, меҳмонни уйқу элтибди. Фарҳод — меҳмон, чунки у мусофирликда. Шу билан бирга, мусулмон эътиқодига кўра, инсон дунёда бир меҳмондир. Фарҳод гўё уйқуда ётибди. Ухлаб ётган кишининг устига қуёш тушганда, у уйғониб кетади. Ширин — қуёш. Лекин бу қуёш Фарҳод устида пайдо бўлганда, нега у уйғонмади? Чунки Фарҳод абадий уйқуда эди.)

Кўриб турибмизки, шу тўрт мисранинг ўзида қанча чуқур фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ва гўзал образлар бор.

Тун. Қаттиқ ёмғир ёғади. Ёмғирдан кейин:

Ясаб чун ул су(в)дин айлаб таваҳҳум,
Янги ой кемасин кирмакка анжум.

(Ҳаво очилади. Юлдузлар ва янги ой кўринади. Кўк гўё бир денгиз. Шунча ёмғирдан кейин сув денгизининг пайдо бўлиши табиий-да. Юлдузлар бу сувда оқиб ёки чўкиб кетмайлик деб ойдан кема ясаб, унга тушиб олмақчи (янги ой кема шаклига монанд.)

Шажар гар бўлмаса товуси боги(й),
Недин товусдек ўлди оёғи?
Магар англаб ўзига уйқу чоғин,
Пари ичра ўгурлаб бир оёғин.

(Дарахт — боғ товуси. У шоҳу барглари, кўрки билан товусга ўхшайди. Агар шундай бўлмаса, нега унинг танаси товуснинг оёғига ўхшайди? Аммо товуснинг оёғи иккига-ку, дарахтнинг танаси битта. Ҳа, товус ухлаганда бир оёғини патининг орасига яширади, дарахтнинг танаси шу ҳолатга ўхшайди.)

Кетурдилар бу хинги бодпаймой,
Равон минди шафақ гулгунида ой.

(Шириннинг қизғиш тусли отга миниши шафақ устида ой кўринишига, от шафаққа, Ширин ойга ўхшатилади.)

Кесиб ҳар тешаси қилгоч хароши,
Фалак фили юкидек пора тоши.

(Фарҳод қазиган тошнинг ҳар парчаси фалак филига ортилган юкка ўхшайди.)

Анингдек тешадин сақраб ушоқ тош,
Ки нозир бир йиғочдин қочуруб бош.

(Фарҳод тешасидан отилган тош ушоқлари шундай узоққа учадики, унинг ишини бир ёғоч — 7 км га яқин жойдан туриб кузатувчи киши, бошимга тош келиб тушмасин деб, ўзини панага олади.)

Хуллас, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳам, Низомий ва Хисрав Деҳлавий достони каби, ҳазажи мусаддаси маҳзүф вазнида (мафоилўн мафоилўн фаулўн) ёзилган.

«Фарҳод ва Ширин»
нинг халқ
вариантлари

«Фарҳод ва Ширин» халқ орасида кенг тарқалган асарлардандир. Унинг афсона ва ривоят, эртақ ва дoston вариантлари бор. Булар сюжети ва композицияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, лекин ғоявий мазмуни билан жуда яқин туради. Сув учун, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, самимий севги ва садоқат «Фарҳод ва Ширин» вариантларининг асосий моҳияти ва лейтмотивини ташкил этади. Уларнинг кўпчилигида меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳод золим ва айёр Хисравга қарши қўйилади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг қайси варианты қачон вужудга келганини аниқлаш қийин. Бироқ шуниси аниқки, «Фарҳод ва Ширин» кўп асрлар мобайнида яшаб келган, такомиллашган асарлардандир. Унинг қадимги вариантларидан бири XII—XIII асрларда марказий Қорақумда бино бўлган Девқалъа номи билан боғлиқдир¹.

Шунингдек, бундан бошқа кўп жойлар ҳам Фарҳод ва Ширин номлари билан аталади: Бекобод районида Ширинсой, Фарҳодтоғ, Хисрав қудуғи; Шеробод районида Ширин даҳмаси; Бойсун районида Бибиширин қишлоғи ва бошқалар. Шуларнинг ҳар бири билан боғлиқ бўлган турли бадий асарлар бор. Уларда ё Сирдарё, ёки Амударё (баъзан умуман Дарё) сувларини чўлга чиқариш учун кураш ҳикоя қилинади.

Ўзбек халқ эртақларидан бирида ҳикоя қилинишича, Фарҳод бир камбағалнинг ўғли экан. Отаси ўлиб, унга бир кетмон, бир сандиқ мерос қолибди. Фарҳод сандиқни очиб қараса, унда бир кўзгу бор экан. Кўзгуга қараб гўзал бир қизни кўрибди ва беҳуш бўлиб йиқилибди. Уртоғи Шопур келиб, уни ўзига келтирибди. Фарҳод билан Шопур бу гўзал қизни излаб йўлга тушишибди, улар жуда кўп юриб, охири Бекободга келибдилар. Бекобод хароб бир жой экан; у ернинг аҳолиси машаққат чекиб, тоғ-тош кесиб, Сирдарё сувини чўлга оқизиш тараддулида экан. Фарҳод отасидан қолган кетмон билан ишга тушиб, мўъжизалар кўрсатибди. Фарҳоднинг овозаси Бекобод ҳукмдори Гулчехра ва унинг жияни Ширинга бориб етибди. Фарҳод кўзгуда кўрган гўзалнинг ўзини кўрибди. Фарҳод шарафига зиёфат берибдилар.

Шириннинг ҳусн-жамоли таърифини эшитган Эрон шоҳи Хисрав совчи юборибди. Гулчехра Ширин ҳали ёш деб рад жавоби берган экан, Хисрав ғазабланиб, Бекободга қўшин тортибди. Бироқ Фарҳоднинг тоғдан қулатган тошалари Хисрав қўшинини тўзғитиб юбориб, катта шикаст етказибди. Шунда Хисрав вазирининг маслаҳати билан ҳийла йўлига ўтибди: Мирзачўлга ким сув чиқарса, Ширин ўшанга тегсин, дебди. Фарҳод эур бериб ишини давом эттирибди. Хисрав Мирзачўлга бўйра ёдирибди. Бўйралар товланиб сувдек мавж берибди. Ширин ноилж Хисравнинг тақлифига кўнибди. Лекин тонг отгандан кейин айданганини билган Ширин кўз ёши тўкиб Фарҳод томон йўл олибди. Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ҳам Шириннинг ёнига жўнабди. Уртада Сирдарё оқиб ётган экан. Ошиқ-маъшуқ икки томонда қолибди. Шунда Фарҳод Ширинга қўлини чўзган экан, у тоққа айланиб қолибди. Ширин кўз ёши тўка бериб, сойга айланибди. Ушандан бери кишилар тоғни Фарҳодтоғ, сойни Ширинсой деб атар эканлар.

¹ Қаранг: С. П. Толстов, Древний Хорезм, Москва, 1948.

Бошқа ўзбек халқ эртақларининг мазмуни ҳам шу вариантга ўхшайди. Бироқ уларнинг хотимасида Хисравнинг ҳийласини өшитган Фарҳод ўзини ҳалок этади, Фарҳоднинг ўлимига чидай олмаган Ширин ҳам ўзини ўлдиради¹.

Халқ орасида «Фарҳод ва Ширин»нинг булардан бошқа яна турли вариантлари: эртақлар, афсоналар ва дostonлар бор. Фарҳод ва Ширин номлари халқ кўшиқларидан, бахшиларнинг термаларидан ҳам кенг ўрин олади².

Буларнинг барчаси «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ оммаси орасида қанчалик кенг илдиз ёйгани ва унинг севикли дostonга айланганини кўрсатади. Навоий «Фарҳод ва Ширин» дostonини яратишда салафлари дostonи билан кифояланмай, тарих асарларига, айниқса халқ оғзаки ижодига ҳам катта эътибор берган эди. У халқ оғзаки ижодини ранг-баранг гулларга бой бепоён чаман, дурларга кон тубсиз денгиз деб ҳисоблар эди:

Биравким бир чаманда сойир эрди,
 Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
 Хамул ерда эмас гул истамак хўб,
 Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп...
 Ки бу баҳр ичра ким поён анга йўқ,
 Етишмак қаърига имкон анга йўқ.
 Етишкан эл неча дур олгон эрмиш,
 Не олий қадр дурлар қолгон эрмиш.
 Ки чун мен зори бесармой еттим,
 Териб бу дилрабога зевар эттим...

Биз Навоийнинг қайси афсона ва ривоятлардан, халқ эртақларидан фойдаланганини билмаймиз. Бироқ шуниси равшанки, у халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди. Шу билан бирга, улуғ шоир халқ оғзаки ижодига самарали таъсир этди. Шубҳа йўқки, бир қатор афсона ва эртақлар Навоий дostonи асосида вужудга келган. Биз юқорида танишиб ўтган ўзбек халқ эртаги ва шу билан бирга озарбайжон эртагида ҳам Навоий дostonи билан ўхшашлик ва ҳамоҳанглик яққол кўзга ташланади. Машҳур халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли эса бевосита Навоий дostonи асосида «Фарҳод ва Ширин»нинг фольклор вариантыни яратади. Бу вариантда,

¹ Озарбайжон, турк ва бошқа халқларда ҳам «Фарҳод ва Ширин»нинг турли вариантлари мавжуд.

² XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида «Фарҳод ва Ширин» вариантлари А. Кушакевич, Н. Ляпунова, Н. Волинский ва бошқалар томонидан ёзиб олинади. Н. Волинский вариантда «Фарҳод ва Ширин» янгича хотимланади. Туркистон Россияга қўшилади. Мирзачўлга сув чиқарилади. Фарҳод ва Ширинлар тирилиб, қабрдан туриб, бир-бирининг қучоғига отилади. Сув ва дўстлик Мирзачўлгагина эмас, балки ўлқ Фарҳод ва Ширинларга ҳам жон бағишлайди. Бу халқнинг ўтмишдаги асрий орзуси эди.

«Фарҳод ва Ширин»нинг турли вариантлари Назармат Эгамназаров (1939 йил), М. Афзалов (1944 йил), М. Алавия (1945) ва бошқалар томонидан ҳам ёзиб олинади. Шулардан Фозил Йўлдош дostonи нашр этилади (1968),

қўп халқ асарларида бўлганидек, Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлмайди, балки мурод-мақсадига эришади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантларидан ташқари, китобий вариантлари ҳам бор. Умар Боқий (XIX аср) «Фарҳод ва Ширин» нинг қисқа насрий вариантыни тузиб чиқади. Шоир Маҳзун (XIX аср) ҳам «Фарҳод ва Ширин» қиссасини ёзган. Мир Махдум эса «Насри хамсаи беназир» номи билан «Хамса»нинг насрий баёнини китоб қилиб нашрга тайёрлади (Тошкент, 1908).

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун»-нинг тарихига доир

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан биридир. У ўнлаб ёзувчилар ва халқ ижодчилари томонидан қайта-қайта ишланиб, Яқин ва Урта Шарқ халқлари орасида ниҳоятда кенг тарқалган.

«Лайли ва Мажнун» кўп асрлик мураккаб тарихга эга. Унинг куртаклари, академик И. Ю. Крачковский таъкидлаганидек¹, VII асрнинг иккинчи ярмига бориб тақалади. Айрим араб манбаларининг маълумотига кўра, Мажнун тарихий шахс бўлиб, у Бани Омир қабиласидан чиққан, унинг асл номи Қайс ибн Мулавваҳ (ёки Қайс ибн Муод) бўлган². Қайс ўз қабилadoши Лайли деган қизни севган³, ўз севгиси ва ҳижрон аламлари ҳақида мунгли шеърлар битган. Бундай маълумот, жумладан, ибн Қутайбанинг (889 йилда вафот этган) «Китобуш-шеър ва шуаро» асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда вафот этган араб олими Авон ибн-Ҳаким ал-Қалбий ҳам, 819 йилда вафот этган араб тарихчиси Ҳишом ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлар эса ўз яқин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ бўлган умавийлар хонадонига мансуб бир йигитнинг шеърлари бўлиб, у ўз номини ошкор этмаслик учун Мажнун тахаллусини қўллаган, дейишади. Шундай қилиб, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб қолади. Лекин VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ араб поэзиясида Мажнун тахаллуси зикр этилган кўпгина мунгли шеърлар вужудга келади,

¹ И. Ю. Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. («Алишер Навоӣ». сб. статей. Изд. АН СССР, М.-Л., 1946).

² Баъзи манбалардан унинг номи Маҳдий ибн Муод, ал-Буҳтурий ибн-ал-Жаъд ва бошқалар деб кўрсатилади.

³ Баъзи маълумотларга қараганда, Лайли тарихий шахсдир. Машҳур тожик шоири ва мутафаккири Носир Хисрав (XI аср) «Сафарнома» асарида ҳикоя қилишича, у Арабистонда бўлган чоғида, Тоиф яқинида кишилар унга Лайли яшаган қўрғоннинг харобаларини кўрсатган эканлар.

бундай шеърлар тобора кўпайиб боради, тўпламларга киритилади. Аммо Мажнун номи зикр этилган шеърларнинг барчаси ҳам ёлғиз бир кишиники эмас эди. Араб олимлари ал-Жоҳиз (IX аср) ва 908 йилда вафот этган ибн ал-Муътазнинг айтишича, кишилар Лайли номи билан боғлиқ бўлган барча шеърларни Мажнун номига нисбат бераверганлар. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърларни девон қилиб тузади, уларга шарҳлар беради ҳамда шеърларни Мажнун ҳақидаги ривоятларнинг сюжетига киритади.

Демак, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлгани каби, Мажнун номига нисбат берилган шеърларнинг авторлиги масаласи ҳам мунозаралидир. Бироқ шуниси аниқки, мана шу шеърлар замирида Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган эди. Агар VIII аср бошларида Мажнун ҳақидаги ана шундай айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар ҳали у қадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб бундай ривоятлар кўпайиб, кенг тарқалиб боради, X асрда эса Мажнун номи, Мажнун шеърлари ва ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Урта Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг шуҳрат топади. Ривоятлар турли китоблардан ўрин олади, Мажнун номи шоирларнинг шеърларида тез-тез зикр этилади. Мажнун ҳақида бизгача сақланиб қолган ривоятлар тарқоқ эпизодлардан иборат бўлиб, изчил ва мукаммал сюжет ва композицияга эга эмас эди.

Мажнун номи билан боғлиқ шеърлар турли ривоятларнинг вужудга келишига асос бўлган бўлса, ривоятлар ёзма адабиётда Лайли ва Мажнун ҳақида йирик полотноларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлайди. Лайли ва Мажнун ҳақида биринчи марта 1188 йилда улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий дoston яратди. Низомий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси гоёвий-бадий юксак ва мукаммал бадий асар даражасига кўтарилди, ҳамсачиликнинг традицион достони бўлиб қолади.

Низомий «Лайли ва Мажнун» достонини яратишда араб ривоятлари билан чекланиб қолмади. У Лайли ва Мажнунлар қиссасини ўз даврига яқинлаштирди, феодал-клерикал мухитнинг ярмас урф-одатларини, шахс эркининг поймол этилишини қаттиқ танқид қилди. Лайли ва Мажнунларнинг мусибатли саргузашти ва фожиали тақдирини тасвирлаш орқали ўз замонасидаги мушхш жабр-ситамларга қарши исён кўтарди.

Низомий «Лайли ва Мажнун» қиссасига янги ҳаёт бағишлади. Унинг достони тез шуҳрат қозонди, XII асрнинг ўзидаёқ унга эргашиб шоирлар дostonлар яратадилар. (Бироқ у дostonлар сақланиб қолмаган.) «Лайли ва Мажнун» ҳамсачилик традициясида мустаҳкам ўрин олди. Низомийдан кейин улуғ ҳинд шоири — ҳамсанавис Амир Хисрав Деҳлавий 1298/99 йилларда «Мажнун ва Лайли» достонини яратди. Хисрав Деҳлавий Низомий достонининг мазмуни ва композицион йўналишини асосан сақлаб қолди.

Бироқ у дostonга бир қатор ўзгаришлар киритди. Хисрав Деҳлавийнинг Мажнунга Навфал қизининг никоҳ қилиниши эпизодини киритиши (Мажнун отасининг раъйини қайтаролмай, бу никоҳга кўнган бўлса ҳам, лекин гўшангага кирмай, саҳарлаб тоққа қочиб кетади), Лайли ва Мажнуннинг даштда, ҳайвонлар ва ҳатто ўсимликлар ҳимоясида бутун тунни ўтказиши ва бошқалар воқеалар ривожига ижобий таъсир этади. Хисрав Деҳлавий дostonи билан «Лайли ва Мажнун» ҳамсачилик традициясидан янада мустаҳкамроқ ўрин олди ва кенгроқ шуҳрат қозонди.

«Лайли ва Мажнун»
Навоний қаламида

«Лайли ва Мажнун»нинг тадрижий тақомилда Навоний дostonи янги ва улкан воқеа бўлди. Навоний араб ривоятлари, Низомий ва

Хисрав Деҳлавийлар дostonи ҳамда Ашрафнинг бизгача сақланиб қолмаган «Лайли ва Мажнун»и билан яқиндан таниш эди. У «Лайли ва Мажнун» дostonини яратишга киришар экан, маълум адабий традициялардан воз кечолмасди, албатта. Навоний олдида мана шу адабий традициялардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда даврининг янги ва муҳим талаб ҳамда эҳтиёжларига жавоб бериш вазифаси турар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи дostonининг хотимасида бундай дейди:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.
Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона,
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...
Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жоини тутти!¹
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи...
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят,
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай..

Бу парчада Навоний икки масалага: биринчидан, «афсона» ва «мазмун»га, яъни асарнинг қобиги ва мағзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътибор қилади.

Навоний ўз дostonида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлардан фойдаланади. Бироқ унинг мақсади «афсона» сўзлаш эмас, балки «мазмун» баён этишдир. Афсона асарнинг қобиги, унинг «мавзун либоси»дир. Ҳаёт, Навоний яшаган муҳит масалалари асарнинг мазмуни, асл моҳиятидир. Сиртдан қараганда, дostonдаги воқеалар қачонлардир араб саҳроларида бўлиб ўтгандек

¹ Низомий Ганжавий ва Хисрав Деҳлавийлар ҳақида фикр юритяпти.

туюлади. Бу адабий традициялар заминда вужудга келган ва асарнинг романтик ҳикоявий колоритини кучайтирувчи шартли элементлардир. Моҳият эътибори билан эса Лайли ва Мажнун ҳам, уларнинг аламли, фожиали саргузаштлари ҳам феодал-клерикал муҳит билан, Навоий яшаган замин ва замон билан узвий боғлиқдир.

Феодал-клерикал муҳит инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини топтаган, даҳшатли қонун-қоида ва урф-одатларни жорий қилган эди. Кишилар инсоний хислатлари билан эмас, балки насл-насаби, мол-мулки ва мансаби билан баҳоланар эди. Айниқса хотин-қизларнинг аҳволи ва тақдири мудҳиш эди. Феодал-клерикал зодагонлар уларни одам қаторига қўшмас эдилар. Қиз бола эрга чиққунича отасининг, кейин эса тамоман эрининг измида бўлар эди. У ўқиш ва ишлаш ҳуқуқидан маҳрум эди, рўзгор чўриси, паранжи асираси ва чордевор тутқуни эди. Никоҳ никоҳланувчиларнинг хоҳиши билан эмас, балки ота-онанинг амри-иродаси билан бўлар эди. Отана кимга лозим кўрса, қизини ўшанга узатар эди. Еш-ёш қизлар, кўпинча, қалин эвазига бир неча кундош устига берилар эди. Улар ғунчалик вақтидаёқ хор-зорликда сўлиб хазон бўлар эдилар. Масалан, истеъдодли шоира Робиа қулни севгани учун қотил акаси томонидан ҳаммомга қамаб ўлдирилган эди. Шодимулк билан Халил мирзо фожиаси ҳам ана шундай даҳшатли манзаралардан бири эди. Амир Темурнинг набираси Халил мирзо самарқандлик бир косибнинг қизи шоира Шодимулк билан севишиб қолганда, Темур набирасининг косиб қизига уйланишига рухсат бермайди. Шодимулк севгисини куйлаб аламли ғазаллар битади. Халил мирзо сургунда ўлиб кетади. Шодимулк унинг қабри устида ўзига ханжар санчиб ҳалок бўлади. Ахир Шодимулк фожиаси XV аср Лайлисининг фожиаси эмасми!

Демак, Навоий «Лайли ва Мажнун» достонини яшаган даврининг ҳаётий талаблари асосида яратган эди. Шоир Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан яшаган муҳитининг даҳшатли қонун-қоидаларига, урф-одатларига қарши исён кўтаради. Шу билан бирга, бу дoston инсонни, унинг ҳақ-ҳуқуқини, самимий севгисини ҳимоя қилишга, кишиларнинг шахсий ва оилавий бахт-саодатлари учун курашга чақирувчи кучли садо эди.

Навоий «Лайли ва Мажнун» устида ишлар экан, достоннинг ҳаётий моҳиятини тўлдириш ва такомиллаштиришга, Лайли ва Мажнуннинг фожиасини чуқурроқ ёритишга интилади, сюжет ва композицияга, образларнинг характерига бир қатор ўзгаришлар ва янгиликлар киритади. Навоий Лайли билан Мажнуннинг мактабда бирга ўқиши ва улар ўртасида муҳаббатнинг пайдо бўлишини янги реалистик деталлар билан бойитади. У қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига катта эътибор беради. Мажнуннинг саҳрога, тоққа қочиб кетиши эпизодларини такомиллаштириши ҳамда унинг тушга ишониши эпизодларини киритиши билан даҳшатли қувғин

ва таъка тоши остида қолган кишининг руҳий аҳволини тўлароқ ёритишга эришади. У Лайли образини ҳам хийла такомиллаштиради, уни активлаштиради. Масалан, Лайли ибн Саломга никоҳланиш олдидан заҳарли ханжар тайёрлаб қўйган ва Мажнунга содиқ қолиб, ўлишга аҳд қилган эди. Навоий, Хисрав Деҳлавий дostonида бўлгани каби Мажнуннинг Навфал қизи билан никоҳ қилиниши эпизодини беради. Бироқ у бу эпизодни бошқача планда ривожлантириб, дostonнинг гоёвий-бадий қимматини янада оширади. Навоий дostonида Навфалнинг қизи севган йигитидан айрилган.

Мажнун билан Лайли саргузашти бир-бирига монанд. Мажнун қизни қолдириб, Лайлини истаб йўлга чиқади. Лайли хафақон касали тутиб қолган Ибн Саломни қолдириб, Мажнунни истаб йўлга чиқади. Келини ташлаб чиққан Мажнун билан куёвни ташлаб чиққан Лайли саҳрода учрашадилар.

Навоий дostonга Лайлига қабиладош бўлган Зайд образини ҳам киритади¹. Бундан ташқари, Навоий «Лайли ва Мажнун»га яна кўп ўзгариш ва янгилликлар киритади. У маиший ҳаёт лавҳалари, маросимлар, расм-русум, урф-одатлар ва бошқаларни XV аср ҳаёти нуқтан назаридан тасвирлайди. Кичик тасвирий ўринларда ҳам ўзи яшаган замин ва замондан фойдаланишга интилади. (Масалан, бир ўринда Лайлининг кўз ёшини Жайҳун дарёси (Амударё)га ўхшатади.) Буларнинг барчаси Навоий дostonининг оригинал қимматини, миллий колоритини оширишга хизмат қилади. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» мукамал шеърин роман даражасига кўтарилади.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлар, шунингдек, Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг дostonлари туркий халқларга, жумладан ўзбекларга қисман маълум бўлса-да, лекин уларнинг кўпчилиги бу асарлардан баҳраманд бўлиш имкониятига эга эмас эди. Улар учун ўз тилида дoston яратиш лозим эди. Давр, китобхонлар, ўзбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шуни тақозо қилар эди. Навоийгача ўтган ўзбек ёзувчилари ўз шеърларида Лайли ва Мажнуннинг лирик образини тасвирлаган бўлсалар, Навоий биринчи бўлиб ўзбек тилида ва, умуман, туркий тилларда «Лайли ва Мажнун» дostonини, Лайли ва Мажнуларнинг мукамал эпик образини яратди. Шундай қилиб, Навоий ўз олдига қўйган икки масалани — ҳаётини мазмун ва тил масаласини катта муваффақият билан ҳал этди, «Лайли ва Мажнун»нинг тарихий такомиллида янги давр бошлаб берди.

«Лайли ва Мажнун»
образлари

«Лайли ва Мажнун» бир-бирига қарама-қарши бўлган кишиларнинг, икки хил эътиқод, интилиш ва хислатнинг тўқнашуви.

¹ Низомий дostonининг кейинги асрларга мансуб бўлган қўл ёзма нусхаларида Зайд образи бор. Бу, Е. Э. Бертельснинг фикрича, котиблар томондан кейин киритилган.

асосига қурилган дostonдир. Дostonда севги билан ҳирс, садоқат билан мунофиқлик, номус билан орсизлик, хайрихоҳлик билан худбинлик, мушфиқлик билан зўравонлик, адолат билан адолатсизлик, олижаноблик билан қабоҳат ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу кураш севги темасида, Лайли ва Мажнуннинг ишқий-фожиавий саргузаштида, ижобий образлар билан салбий образларнинг қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати ва феъл-атворида мужассамлашади.

Қайс (Мажнун) Қайс — дostonнинг бош қаҳрамони. У самимий ошиқ, истейоддли шоир ва олижаноб табиатли инсон. Феодал эксплуатацияга асосланган ваҳшиёна қонда ва урф-одатлар, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишилар унинг бошига кулфат ва мусибат тошларини ёғдириб, фожиали ўлимга маҳкум этадилар. Бироқ Қайснинг фожиали ўлими унинг маънавий мағлубияти эмас, чунки у замонасининг ваҳшиёна қондаларига, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишиларга тобе бўлмайди, пок севгисидан воз кечмайди. Қайснинг ўлими унинг фожиали тақдирига сабаб бўлган муҳитга, у муҳитдаги ҳукмронларга ва қонун-қондаларга қарши бир исён эди.

Дostonда бош қаҳрамон Қайснинг туғилишидан бошлаб, унинг ҳалокатига қадар бўлган саргузаштлари бирма-бир ҳикоя қилинади. Қайс кекса бир қабила бошлиғининг ёлғиз ўғли. У гўдаклик чоғида ҳусни билан ҳам, ақл-фаросати билан ҳам кишиларни мафтун қилади. 4—5 ёшларида Қайсни мактабга берадилар. У ўқиниш иштиёқи ва зеҳн-қобилияти билан ҳамсабоқларидан ажралиб туради ва тез орада яхши билимдон киши бўлиб етишади. Қайснинг болалик чоғлари Фарҳоднинг болалик йилларини эслатади. Аммо бу икки қаҳрамоннинг кейинги, аниқроғи, асосий ҳаёт йўли ва фаолияти бир-биридан тубдан фарқ қилади. Навоий Фарҳодни ошиқ, ижодкор, қаҳрамон ва жанговар курашчи сифатида тасвирлайди, ўзининг орзу-идеалларини шу образ сиймосида мужассамлаштиради. «Лайли ва Мажнун» дostonида эса у бошқачароқ вазифа ва мақсадни, Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан шахс эркини, инсоннинг севги ва садоқат каби олижаноб фазилатларини поймол этган феодал ўрта асрининг даҳшатли қонун-қондаларини, урф-одатларини қоралаш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у Қайс образини тамомила бошқача планда ривожлантиради. Қайснинг бутун ҳаёти ва фаолияти Лайлига бўлган севгига бағишланган. У севги билан бирга камол топади, севги йўлида жабрситам чекади ва шу йўлда фожиали ҳалок бўлади.

Қайс мактабдоши, катгароқ қабила бошлиғининг қизи Лайли билан севишиб қолган эди. Лайли билан Қайс — бир-бирига муносиб ёр. Лекин улар замонасининг даҳшатли қонда-одатлари туфайли юрак сирларини пинҳон тутишга мажбур бўладилар. Чунки:

Бўлғай иккисига хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф икки нотавон ҳам.

Бироқ севги тугёнини ортиқ пинҳон тутиш мумкин эмас. Севги Қайснинг қалби ва эс-ҳушини тамомила маҳв этади. У, қандай бўлмасин, Лайлининг дийдорини кўришга интилади, Лайли сўзини тилидан туширмайди. Фаҳм-фаросатли, мушфиқ кишилар Қайснинг қалбини тушунадилар, унга ачинадилар ва мурод-мақсадига етказиш учун кўмак беришга интиладилар. Бироқ севгининг завқ-шавқидан беҳабар, бағри тош кишилар Қайснинг бу аҳволдан куладилар, уни «Мажнун» (жинни) деб атайдилар:

Лайли, Лайли дебон чекиб ун,
Эл деб: Мажнундур, ушбу Мажнун.

Қайснинг фазилатларини билган Лайлининг отаси дастлаб унга ачинади. У Қайс таърифида бундай дейди:

...Ақли комил, каломи маъқул,
Бор эрди менга ҳам асру мақбул.

Бироқ у Қайснинг ўз қизига ошиқ эканини билиб, батамом ўзгариб кетади, ғазаби жўш уради. Ўзидан кўра кичикроқ қабила бошлигининг ўғлига, эл орасида «гап-сўз» бўлган Қайсга қизини беришдан ор-номус қилади, севишганларнинг бошига даҳшатли кунлар солади. У Лайлини мактабдан чиқариб олиб, чордевор ичига қамайди, Қайснинг оёғига кишан солдиради. Бироқ бу худбин ва жоҳил муштумзўрнинг шафқатсиз тадбирлари севишганларнинг қалбини енголмайди. Лайли чор девор ичида ҳам Қайс деб қонли кўз ёши тўкади, Қайс кишанни узиб, чўл-сахрога кетиб, Лайлининг хаёли ва ишқи билан яшайди. Лайлининг отасидан мурувват кўрмаган Мажнуннинг мушфиқ отаси Қайсни севги уқубатларидан қутқариш учун Ҳажга олиб боради. Лекин бу ҳам кор қилмайди. Лайлига меҳр-муҳаббати жўш урган Қайс Ҳажда шундай тиловат қилади:

«...Бу ишқ ўтиким баён қилурмен,
Муҳлик гамини аён қилурмен.
Дгмонки мени тарабга хос эт
Ехуд гамн ишқдин халос эт.
Дерменки манга бу ўтни ҳар дам,
Афзуи қилу, қилма заррас кам...
Бўйнуи уза, «айн»ин айлагил тавқ,
«Шин»ин қил ичимга шуълан шавқ.
«Қоф»ин манга айла кўҳи андуҳ.
Кўнглумга гамини кўҳ то кўҳ.
Уч нуқтасини шарора айла,
Иккисини икки хора айла...¹
Дерлар манга: «Ишқни унутғил,

¹ Бу мисраларда қўштирноқ ичидаги сўзлар арабча ёзувдаги «ишқ» — «عشق» сўзининг таркибидаги ҳарфларнинг номи, беш нуқта эса шу сўзнинг нуқталаридир.

Лайли ғамидин канора тутғил»,
 Олло-олло, бу не сўз ўлғай,
 Ул қавмға тенгри узр қўлғай...
 Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
 Будумни қил онсиз ўлса нобуд».

Қайснинг севги йўлидан қайтиши мумкин эмас. Севги унинг ҳаёти, ҳатто ҳаётидан ҳам авло. Таъна тошлари ва дашномлар авж олганда, Қайс учун фақат бир йўл қолади: «ваҳшатлик элдин улфат риштасин узиб, ваҳшийлар билан дўстлашади». Қайс яшаган муҳитининг зўравонларини ваҳший ҳайвонлардан ҳам ваҳшийроқ деб ҳисоблайди. Бу унинг феодал истибдодига қарши лаънатловчи айбномаси — исёни эди.

Таъналар, азоб-изтироблар Қайснинг руҳий ҳолатига, шубҳасиз, салбий таъсир этади. Бироқ у яхши сифат ва фазилатларини барбод қилмайди. У ҳамон севгисига содиқ, кишиларга мушфиқ. Шoirлик истeъдоди eса яна камол топади:

Лайли ғамидин қилиб тафаккур,
 Юз байту ғазал деб ўйлаким дур.
 Ҳам қофияси анинг сифоти,
 Ҳам барча радифи онинг оти...
 Ул назм илаким тузуб навое,
 Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
 Пажмурдаға жон мулосиқ айлаб,
 Афсурдани зору ошиқ айлаб.

Қайс ана шу фазилатлари билан Навфалнинг ҳурмати ва эътиқодини қозонади. Қайсни Лайли билан қовуштириш имкони қолмагандан кейин Навфал уни ҳам ўғил, ҳам куёв қилиб, қизини беришга қарор қилади. Қайс отаси ва Навфалнинг раъйини қайтаролмай, бунга розилик беради. Бироқ бу мушкулотга қандай қилиб бўлса ҳам чора топишга интилади. Унинг бахтига Навфалнинг қизи бошқа бир йигит билан севишган экан. Қайснинг Лайлига ошиқлигини билган ва унинг мушкул муаммо олдидан турганини кўрган қиз унга:

Чун кишвари ишқнинг шоҳисен,
 Ишқ аҳли ўтининг огоҳисен,—

деб ўз севги сирини айтиб беради.

Қизнинг сўзлари, бир томондан, мушкулотдан нажот топгани учун Қайсни шодлангирса, иккинчи томондан, унда висол кунларини ўзи ва Лайли каби ташналик билан кутаётган қиз ва йигит аҳволига нисбатан ачиниш, қайғуриш ҳисларини уйғотади. Қайс Навфалнинг қизига бахт-толе тилайди, уни севгисига янада садоқатлироқ бўлишга чорлайди ва узр сўраб кетади.

Ўзи истамаган ҳолда шундай аҳволга тушиб қолган Қайс Лайлининг ҳам бошига шундай, балки бундан ҳам оғирроқ аҳвол тушганини, уни зўрлаб Ибн Саломга никоҳ қилганларини тушунади.

Бинобарин, у Лайлидан ўпкаламайди, гина қилмайди, балки унга ёзган хатида таскин беришга интилади. Қайс ўзини унутган дамларида ҳам Лайлини унутмайди. Ҳатто ўлим ҳам уни Лайлидан ажратомайди. Бўғиқ муҳит Лайлини ҳам, Қайсни ҳам ҳалок этади. Ҳаётда бир-бирига эришолмаган бу икки севишганнынг мурдаси бир тобутга қўйилади:

Бир наъшқа солдилар иковни,
Жонсиз келину ўлик куёвни.
Кирди ики жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга.

Лайли

Лайли — ташқи қиёфаси билан ҳам, маънавий дунёси ва хулқ-атвори билан ҳам ниҳоятда гўзал қиз. У давлатманд хонадонда ўсган бўлишига қарамай, ҳою ҳавасга берилган ва тантиқ қизлардан эмас. У ҳаётга эзгу орзу-ниятлар билан қарайди. Ғайрат билан ўқийди, билим олади. Лайли фазилатлари билан ўзи яшаган муҳит савиясидан юқори кўтарилади. У кишини мол-дунёси, насаби ва мансаби билан эмас, балки инсоний хислатлари билан баҳолайди, мазлумларга мушфиқлик қилади, бечораларга чора излайди.

Лайли — вафодор ёр. Севги унинг маънавий дунёсини янада бойитади. У ҳисси билангина эмас, балки ўй-фикри ва ақл-заковати билан ҳам Қайсга боғланган. У севгини бир умрга биргалик, ҳамдамлик деб билади. Отасининг зулм-даҳшати ҳам, Ибн Саломнинг молу давлати ва шону шавқати ҳам уни Қайсга бўлган муҳаббати йўлидан қайтаролмайди. Ибн Саломга бўйин эгиб яшайдан кўра, ўлимни авло кўради.

Лайли — мазлума қиз. Унинг инон-ихтиёри ўзида эмас, муҳит унинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилган. Лайли ўзига ўхшаш бошқа қизлардек орзу-армонларидан воз кечиши, отасининг амри билан Ибн Саломга тегиши, уй чўриси бўлиши керак. Лекин Лайли бунга кўнмайди. У муҳитининг машъум қонда ва одатларига қарши боради. Лайли яшаган муҳитда қиз бола севиш ҳуқуқидан маҳрум эди, у фақат севилиши мумкин. Лекин Лайли Қайсни севади. У ўзига ўхшаш ақлли, заковатли ва одобли йигитнинг севгисига севги билан жавоб беришни ўзининг инсоний бурчи деб билади, унинг қалби шунга чорлайди. Аммо севги сир тутилиши лозим. Лайли ҳаммага ҳам юрак дардини очолмайди. У фақат меҳрибон онаси ва энагаси билан ҳасратлашиши мумкин. Улар ҳам аёл-ку, уларнинг ҳам ҳаёти Лайлиникидан енгил бўлмагандир. Бироқ она ҳам, энага ҳам мазлума. Уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Лайли буни билади. Лекин барибир кўнглида борини айтиши керак. Инсон инсон билан ҳамдамлашиши керак. Лайли шу ягона имкониятдан фойдаланади.

Қайсга жуда оғир. Аммо Лайлига янада оғирроқ. Қайс — эркак. У жуда бўлмаганда тоғ-саҳрога жўнаб, «ваҳший кишилар»

нинг» дийдори ва қабих сўзларидан йироқлашади. Табиат, оз бўла-
са ҳам, унга ором ва таскин бахш этади. Лайли эса чордевор
ичидан чиқолмайди. Бинобарин, у Қайсга:

...Сенинг неча ким ғамингга йўқ маҳл,
Чун эр кишисен бу саҳл эрур, саҳл.
Хар сори урай десанг танингни,
Тутқучи тикандур этагингни.
Этак доғи пойбандинг эрмас,
Даври зиҳи ҳам камандинг эрмас.
Мискин мани зору пойбаста,
Йўқ, йўқки заифи пошикаста.
Не майли сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.
Бўлмоқ юз алам унда маҳбус
Бирён, яна бирён улди помус.
Эр мажниси аро роҳ эрур зеб,
Хотун кишига салоҳ эрур зеб...—

деб ёзганида, батамом ҳақли эди.

Лайли — олижаноб инсон. У шунча азоб-машаққат, алам-изти-
роб чекса ҳам, кўзига ўзи эмас, Қайс кўринади. Узи ғам-қайғу
юки остида эзилади-ю, лекин Қайсни ғам-қайғудан қутқаришга
интилади, жуда бўлмаса, сўзи билан уни юпатишга ҳаракат қи-
лади.

Лайли Қайсга шу даражада хайрихоҳки, ҳатто у Қайснинг
Навфал қизига уйлантирилганини эшитиб, ўкиниш, таъна қилиш
у ёқда турсин, балки унга қалбидан бахт тилайди. Лайли ўлими
олдида ҳам Қайсни унутмайди, онаси билан видолашар экан, уни
Қайсга онадек меҳрибон бўлишга чорлайди ва:

Фарзанддек айлаб анга асбоб,
Фарзандинг ила айла ани ҳамхоб,—

деб васият қилади.

Лайлининг фожиаси ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган минг-минглаб
лайлиларнинг фожиаси эди. Навоий Лайли фожиасини тасвирлаш
билан бу фожиага сабаб бўлган қонун-қоида ва урф-одатларга
қарши исён кўтаради, шахс эркини, севгини, хотин-қизларнинг
ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилади.

Навфал

Достондаги воқеаларнинг ривожига, ғоявий-
бадий такомилда муҳим ўрин тутган ижо-
бий образлардан бири Навфалдир. Навфал — баҳодир ва олижа-
ноб одам. У ҳаётнинг ачиқ-чучугини тотиган, Навоий сўзи билан
айтганда, «ишқ кўрган», «ғам дашти аро югурган» киши. Навфал
кечмиш кунларини унутолмайди, у ҳаёт тажрибасидан тўғри хуло-
са чиқариб, ситамкаш ва жабрдийда кишиларга кўмаклашишни
ўзига бир одат қилиб олган. Даштда ов қилиб юрганида, иттифо-
қо у Қайсни учратади. Унинг ҳол-аҳволидан огоҳ бўлади, билими,
заковати ва шоирлик истеъдодидан мамнун бўлади, бахтсиз севги

саргузаштидан қайғуради. Навфал Қайсни шу аҳволда қолдириб кетолмайди. Навфал Қайсга ҳомийлик ва сарварлик қилади. Дастлаб Лайлининг отасига мурожаат қилади. Қайснинг фазилатларини холисона таърифлаб, уни ҳам фарзанд, ҳам куёв қилишга ундайди. Лайлининг отасидан рад жавобини олган Навфал севишганларни жанг билан бўлса ҳам мурод-мақсадига етказмоқчи бўлади. Бироқ Қайснинг илтимоси билан жангни тўхтатишга мажбур бўлади. Бошқа чора қолмайди. Қайсни кишилар орасига қайтариш, уни янги бахт билан мушнуд этиш керак.

Фарзанд қилай сени ўзумга,
Миннатни қўяй ёруғ юзумга,—

деган Навфал уни ўзига куёв ҳам қилмоқчи бўлади. Бироқ у қизининг бошқа бир йигит билан севишганини билмас экан, бундан воқиф бўлган Навфал қизи ва йигитга бахт тилайди, Қайс ва унинг қариндошларидан уэр сўрайди. Олижаноблик шунини талаб этади. Навфалнинг бошқача йўл тутуши мумкин эмас.

Достонда яна бир неча ижобий образлар яратилган. Қайснинг ота ва онаси шулар жумласидандир. Қайснинг отаси, бир томондан, «бечора улусқа чорасиз», «меҳнатнавоз» бўлса, иккинчи томондан, оқил ва мушфиқ падар. У Қайснинг тарбиясига, ўқиб билим олиши ва келажакига катта аҳамият беради. Ошиқлик дардида ўртанган ўғлининг орзусини ушатишга интилади. Бироқ зулм ва зўрлик олдида ноилож қолади. Қайснинг онаси ҳам шундай олижаноб аёл. Аммо ота-она ўғилларининг муроди ҳосил бўлишини қўролмай, алам-ҳасратда дунёдан ўтиб кетадилар.

Лайлининг онаси ҳам, энагаси ҳам меҳрибон аёллардир. Улар Лайлини кўз қорачиғидай севадилар, унинг бахт-толеини тилайдилар. Бироқ, улар муштумзўр ва худбин отанинг раъйини қайтаролмайдилар. Чордеворда Лайли билан бирга қонли кўз ёши тўкишдан ўзга чора тополмайдилар. Бу образлар феодал ўтмишдаги хотин-қизларнинг оғир аҳволини янада равшанроқ ёритади ва улуг мутафаккир Навоийнинг хотин-қизларга бўлган хайрихоҳлик қарашлари маъмунини янада бойитади.

Зайд ва Чўпон образлари ҳам қалби пок, кишиларга яхшилик қилишни ўз инсоний бурчи ва шарафи деб ҳисоблаган халқ фарзандлари образидир.

Навфалнинг қизи эса ўз севгиси ва номус-орини ҳимоя қилган садоқатли ёр ва журъатли қиздир.

Лайлининг отаси Лайлининг отаси феодал истибдодининг типик намояндасидир. У ҳуқуқи чекланмаган мустабид ҳукмдор, мол-давлати ва шон-шавкати билан мағрур феодал, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай разилликдан қайтмайдиган худбин, муштумзўр. У на инсоф ва на адолатни, на сеvgи ва на садоқатни, на шафқат ва на ҳимматни билади. Ҳар бир масалани зўравонлик билан, даҳшат билан ўз фойдасига ҳал этмоқчи,

ҳаммани қулдек итоаткор қилмоқчи бўлади. У Қайс отасининг оқилона мактубига жавобан бундай дейди:

Билмангму шуқуҳи савлатимни,
Аъроб аро молу шавкатимни?
Ҳам ўғлунга, ҳам сенга билурмен,
Ким ҳар не қилай десам қилурмен.
Лекин санга бу тағофул ўлмиш,
Ғафлат юзидин тажоҳул ўлмиш.
Қил забтин анинг чу бўлдунг огоҳ,
Мундан нориким, наузу биллоҳ!
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлағумдур охир.
Сўнгра санга доғу қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдоя итургум.

Лайлининг отаси — босқинчи, эл-юрт бошига мусибат солувчи ҳукмдор. У ўз оиласида ҳам мустабид. Хотини ҳам, бошқалар ҳам унинг раъйига қарши боролмайди. У қизи Лайлига бир буюм деб қарайди. Уни чордеворга қамаб, қон қақшатиб, мол-давлат эвазига Ибн Саломга никоҳлаб бермоқчи бўлади. Бу худбин ва шуҳратпараст қотилликдан ҳам қайтмайди. У агар Навфал жангда ғалаба қозонса,

Уқ игнасини тикай либосин,
Ханжар суйидин эзай хиносин.
Туфроққа солай қади ниҳолни,
Ерга киярай қоши ҳилолин,—

деб Лайлини ўлдиришга аҳд қилади. Бу қотил Лайлининг гунчалигидаёқ ўлиб кетишига ҳам, Қайснинг «Мажнун» бўлиши ва фожиаи ўлимига ҳам, Қайс ота-онасининг фарзанд доғида қон ютиб, мурод-мақсадларига эришолмай ўлиб кетишларига ҳам сабабчи бўлади. Бироқ у Лайли ва Қайсни жисман ҳалок қилади-ю, маънан маҳв этолмайди. Севги ундан устун чиқади.

Ибн Салом Ибн Салом ор-номусдан, шафқат ва адолатдан заррача асар бўлмаган мустабид ва жуда бадавлат феодалдир. У эртаю кеч айш-ишрат қуради, кишиларга озор бериш билан роҳатланади. Ибн Салом «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Навоий томонидан:

...Ким зарқу риеву шўр бирла,
Ошиқ этар ўзни зўр бирла.
Ишқи ўти бўлмас элга жозиб,
Андоқки, зиёда субҳи козиб,—

деб таърифланган сохта ошиқлардан биридир. У севгининг нима-лигини ҳам, висол завқи ва ҳижрон изтиробини ҳам билмайди. Бир лаҳзада ўчиб қолувчи эҳтирос учқунини севги деб тушунади. Бировларнинг орзу-армонини оёқ ости қилиш, бахтини барбод бериш билан шум муддаосига эришмоқчи бўлади. У Лайлининг

қалбини ўзига мойил этолмайди. Бироқ Ибн Салом Лайлининг отасига манзур бўлади, чунки Лайлининг отасига Ибн Саломнинг мол-давлати керак. Шунга кўра, золим ота «ойни аждаҳога» бермоқчи бўлади. Бироқ Лайлини бу аждаҳо дамидан қутқариб қолиш керак. Аждаҳо ўз заҳри билан ўзи заҳарлансин. Майпараст Ибн Салом никоҳ айёмида ичкиликка берилиб кетади, заҳарланиб шарманда бўлади, касали тутади. Лайли ундан қутулади:

...Ул бўлди ҳаётини чу маҳжур,
Мотамга мубаддал Улди ул сур...
Ҳам ул кеча айрилиштилар бот,
Уз бўлмайин ўлдилар яна ёт.

«Лайли
ва Мажнун»да
психологик тасвир

«Лайли ва Мажнун» санъатча юксак асардир. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси сюжет ва композиция, образ ва характерлар, тавсиф ва тасвир жиҳатидан

янада такомиллашади, унинг бадиий-эстетик қиммати ошади.

Навоий достони 38 бобдан иборат. Ҳар бир боб сажъ йўли билан ёзилган махсус сарлавҳа билан бошланади. Сарлавҳа бобнинг мазмунини бир пролог сифатида баён этиш билан бирга, бадиий жиҳатдан диққатга сазовордир. Масалан, шоир достоннинг XVII бобида Қайснинг Лайлидан жудо бўлиши, ҳажр изтиробини ва унинг саҳрога кетиб, селдек кўз ёши тўкишини тасвирлайди. Шу бобга у «Мажнуннинг фироқ чоғида тапўр ичидаги ўтдек тоби ва ҳажр бандида тузоққа тушган қушдек изтиробини ва ҳақим фусунидин жунунининг тугёни ва табиб парҳезидин иситмасининг ғалаёни ва ўз заҳр комиғига тўккан талх-талх шўробаси ва бу шўробадин комида аччиқ-аччиқ хунобаси ва кўнгли ўтидин темур банди сув бўлғони ва сувдек саҳро азми қилиб ашки суйидин водилар тўлғони» деб сарлавҳа қўяди. Боблар узвий равишда бири-бирига боғланиб боради, воқеалар силсиласини вужудга келтиради. Шу билан бирга, образларининг маънавий қиёфаси ва индивидуал хислатлари равшанлашиб, бўртиб боради. Шоир турли бадиий усул ва тасвирий воситалардан кенг фойдаланади, ҳассос рассом каби табиатнинг хилма-хил лавҳаларини чизади ва ҳоказо. Булар «Лайли ва Мажнун»нинг бадиий хусусиятлари ва компонентлари «Хамса»даги бошқа достонларнинг бадиий хусусият ва компонентлари каби жуда бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Бироқ «Хамса»нинг бошқа достонларидан фарқли ўлароқ, «Лайли ва Мажнун»нинг асосий ва етакчи бадиий хусусияти психологик тасвирдир, чунки шоир феодал муҳит даҳшатларини Лайли ва Мажнуннинг алам-изтиробли ҳаёт йўли ва фожиали ўлими, уларнинг руҳий кечинмалари орқали очиб ташлайди. Бинобарин, достон хотимасида шоирнинг:

Сўнгин нечақим узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир,—

дейиши бежиз эмас эди.

«Лайли ва Мажнун» достони Қайснинг туғилиши тасвирдан бошланади, унда Қайс ва Лайлининг ёшлик йиллари тасвирланади. Қайс ҳам, Лайли ҳам ақл-фаросатли, шод-қувноқ ёшлардир. Бироқ уларнинг бахтли ёшлик айёми узоққа бормайди. Бир-бирини сидқи дил билан севган Қайс ва Лайлининг бошига оғир ва мусибатли кунлар кела бошлайди. Висол ўрнини ҳижрон, шодлик ўрнини қайғу, кулги ўрнини оҳу фиғон, табассум ўрнини қонли кўз ёши эгаллайди. Саҳифадан саҳифага ўтилар экан, шоир китобхонни қаҳрамонларининг психологик кечинмалари дунёси ичига олиб киради. Шу зайлда психологик тасвир асосий ва етакчи восита бўла боради, бадий тасвирнинг бошқа турлари ва компонентлари унинг атрофига уюшиб боради.

Баҳор айёми. Қайс билан Лайли учрашиб, севишиб қоладилар. Қайс ва Лайли ҳаётининг ҳам баҳор айёми. Севги гунчаси гуллаши ва ҳосил бермоғи керак. Бироқ табиат ўз йўли билан боради-ю, Лайли ва Қайс бошқа йўлга тушиб қолади. Уларнинг севги гунчаси қулф уриб очилмайди, баҳор мавсуми тугамай, ҳазон сли бошланади. Севгивчиларнинг йўлига тўсиқлар туша бошлайди. Уларни дийдор кўришишдан маҳрум қиладилар. Севгивчиларнинг қалби дард-аламга тўлиб, ранги рўйи заъфардек саргайди.

Лайлининг дийдорини кўришдан маҳрум бўлган Қайс булбулга қараб:

...Сен аҳли висолсен, дам урма,
 Ҳажр аҳли қошида нукта сурма!
 Мискин ману дардманди мажруҳ,
 Топмай тан аро нишоани руҳ,—

деб булбулнинг бахтиёр, ўзининг бахтсиз эканини айтади. Ҳатто Қайс ўзини Лайлининг ҳовлисидаги итдан ҳам бахтсизроқ ҳисоблайди.

Қайсни чўлу биёбон сайридан ҳам маҳрум қиладилар, унинг оёқларига кишан соладилар. Ишқ, ҳижрон ўти билан куйган ошиқ кишанда. Ваҳоланки, гуноҳкорни утга ташлаб куйдирганларида унинг оёқ-кўлини банддан озод қиладилар.

...Ут ичра бировни ки солурлар,
 Бандини оёғидин олурлар.
 Ут банд ила бўлди жилвагоҳим,
 Мундоқму азим ёмиш гуноҳим?!

Йўқ, Қайс гуноҳкор эмас, севги гуноҳ эмас, севги — ҳаётнинг кўрки, садоқат — инсон фазилати. Қайснинг аҳволига ҳатто паррандалар, ўсимликлар раҳм-шафқат қилиб ачинади-ю, лекин Лайлининг инсонлик ҳисларидан маҳрум ёвуз отаси қизига ҳам, Қайсга ҳам йиртқишларча муносабатда бўлади.

Бечора Лайли ҳатто йиғи билан тасалли олиш имкониятидан ҳам маҳрум. У бировлар олдида кўз ёши тўқомайди. Бу мумкин эмас. Уй холи қолганда, муштипар қиз ўз ҳолига наво айтади:

Деким: «Недур, эй сипеҳри золим,
 Солмоқ бу шикасталикка ҳолим.
 Наҳлимғаки эрди зеридастинг,
 Не эрди шикаст уза шикастинг?
 Наҳлики ушоттинг они осон,
 Туфроқ ила қадди бўлди яқсон.
 Тортиб яна тешаи жафони,
 Юз пора не эрди қилмоқ они?..
 Фарёдқи ўлгудек ғамим бор,
 Тонг йўқ, гар ўзумга мотамим бор.

Жабр-ситам, азоб-изтироб ҳаддан ошади. Чордевор ичида Лайли, тору саҳ-рода Қайс не-не машаққатларга йўлиқмайди, қанчадан-қанча қонак кўз ёши тўкиб, фарёди фалакка чиқмайди! Лекин севгидан чекинмиш йўқ. Қайснинг Лайлига ихлоси ва эътиқоди шу қадар зўр эдики, Лайлилар кўчиб кетгандан кейин уларнинг ёски манзилида қолган ит ҳам Лайли манзилида яшагани, унга побонлик қилгани учун Қайсга жуда қимматли ва азиз бўлади. Қайс тоғ-саҳрода девонасифат бўлиб ўзини унутади-ю, лекин Лайлини унутмайди. «Буг-дой каби қовриган, сомон каби совриган» Лайли ҳам бир лаҳза бўлса-да, Қайсни унутамайди. Ниҳоят, «куёв»ни қолдириб йўлга тушган Лайли билан «келин»ни қолдириб келган Қайс саҳрода учрашадилар. Бу охириги учрашув. Қоронғи, зулмат тун. Бироқ севишганларнинг қалби чароғон. Бутун кoinот Қайс билан Лайлини олқишлайди, уларни қўриқлайди. Қанча-қанча машаққат-лардан кейин бир неча соатлик висол бахтига муяссар бўлган Лайли билан Қайсга халақит бермаслик учун бутун борлиқ хомуш туради:

...Ургамчи шабоққа жулни тирмаб,
Тумшугини ришта бирла чирмаб,
Хуфшоки сайри давр топиб,
Оламга қаноти парда ёпиб.
Юзига тушиб бўри қулоғи,
Андин ёпилиб кўзи чароғи.
Ногоҳ уку чекмагай дебон ун,
Тумшуги этиб кўзуни чобун.
Қўйчи итин уйқу девн босиб,
Қўйлар юнги риштасидин осиб...

Жонлантириш усули билан битилган бу табнат тасвири севиш-ганларнинг висол шодлигини, уларнинг қалби ва руҳини тўлароқ англаб олишга хизмат қилади. Навойнинг қаршилантриш, тано-суб ва бошқа усуллари ҳам қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини тўлароқ ифодалашга, қўйилган темани атрофлича ёритишга мос тушади. Шoir, бадий тил воситаларини ҳам шу мақсадда қўллай-ди. Масалан, у:

Бир-бирини кўргач икки дилхоҳ,
Чектилар онингдек оташин оҳ,
Ким ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманларига бу шувла тушти,—

дер экан, ҳижрон уқубатларига гирифтор бўлган икки дилхоҳнинг қалби ва дардини муболага билан тўлароқ очади. Навой, кўпин-ча, бир неча бадий усул ва тасвир воситаларини бир масала ва образ атрофига уюштиради. Лайлининг қабилалошини кўрган Қайс:

Йиглаб деди: «Эй рафиқи мажруҳ!
Нетгай сенга айласам фидо руҳ?
Жоним баданинг шифоси бўлсун!
Бошим қадаминг фидоси бўлсун.

Кейинги байтда ҳам таносуб (жон → бадан = бош → қадам), ҳам тазод (бош — қадам), ҳам тарсеъ (жоним — бошим, бада-нинг — қадаминг, шифоси — фидоси, бўлсун — бўлсун) бор. Лай-ли қабиласидан бўлган бир чўпонни учратганда ёса:

Мажнун тобониға қўйди бошим,
Наъл этти этукларига қошин,—

дейди.

Бу байтда ҳам тазод (*бош — тобон*), ҳам лозим-мазлум (*бош — қош*), ҳам гўзал ўхшатиш (*қош — наъл*) бор. Айни чоғда бу икки парчада баъдий компонентлар Қайснинг ички кечинмаларини очишга хизмат қилади. Табиат лавҳаларини рассомдек чизган Навоий айрим фаслларга символик маъно беради, уларни асардаги воқеликнинг мос бир фони қилиб олади: Қайс билан Лайли баҳор фаслида севишиб қоладилар, уларнинг ҳар иккаласи ҳам табиат сўлғин тус олган куз фаслида ҳалок бўладилар.

Навоий бошқа образларнинг, айниқса Қайс билан Лайлининг гамида адо бўлган Қайснинг ота-онаси, Лайлининг онаси ва энагаси психологик кечинмаларини ҳам моҳирлик билан тасвирлайди. Масалан, Лайлининг вафоти муносабати билан онаси чеккан нола шу қадар моҳирлик билан ишланган, реалистик деталлар билан бойитилганки, у кишини ларзага солади.

Навоий достони, Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар достони каби, ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи макфуф вазнида (мафъулу мафоилўн фаулўн) ёзилган, маснавий йўлида қофияланган.

«Лайли ва Мажнун» беш асрдан бери китобхонларнинг сеvimли китоби бўлиб келмоқда. У ўзбек халқи орасидагина эмас, балки озарбайжон, туркман, турк, татар ва бошқа халқлар орасида ҳам кенг шуҳрат топган. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и кўп шоирларни шундай асар ёзишга илҳомлантирди ва уларнинг ижодига самарали таъсир этди. Улуғ озарбайжон шоири Фўзулий (1498—1556) «Лайли ва Мажнун» номли оригинал достонини яратар экан, Навоийдан устоз сифатида баҳраманд бўлди. Шоир Мадалихон (XIX аср) ҳам ёзиб тугалламаган «Лайли ва Мажнун»ида Навоийдан илҳомланган эди. Умар Боқий «Фарҳод ва Ширин»нинг насрий вариантини ишлаб чиққани каби, «Лайли ва Мажнун»нинг ҳам насрий вариантини яратади. Халқ шоирлари Навоий достони асосида «Лайли ва Мажнун»нинг фольклор вариантини яратадилар. «Лайли ва Мажнун» достони асосида яратилган сахна асарлари кўп йиллардан бери мунаффақият билан томошабинларга намоиш этилмоқда.

«САБЪАИ САЙЁР»

«Лайли ва Мажнун»ни ёзиб бўлганидан кейин Навоий жадаллик билан «Хамса»нинг тўртинчи достонини яратишга киришди, қарийб тўрт ой ижодий меҳнат қилиб, 1484 йилда бу янги достонини ёзиб тугаллади ва унга «Сабъаи сайёр» («Етти сайёра») деб ном берди:

Бўлди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъаи сайёр».

«Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достондир. У ўз композицияси билан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади.

«Сабъаи сайёр» халқ оғзаки ижоди (хусусан, эртақлар)да бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Достон Баҳром ва Дилором ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоядан иборат.

«Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси бўлган Баҳром ва Дилором ҳикояси ошиқ ва маъшуқанинг севги саргузаштларига бағишланган бўлиб, у бир неча асрлик тарихга эга. Баҳром Гўрга доир адабий традициялар тараққиётида янги бир улкан қадам эди. Навоий ҳикояси ҳақида мулоҳаза юритишдан аввал, қисқача бўлса ҳам, мана шу адабий традициялар билан танишиб чиқайлик.

Сосонийлар сулоласида Варахран V (418—438) деган бир подшо ўтган эди («Варахран» дарий тилида «Баҳром» деб олинган). У гўр — кулон (ёввойи эшак) овига ўч бўлгани учун Баҳром Гўр номи билан шуҳрат топган экан. Баҳром Гўр ҳақида Эронда ҳам, у билан қўшни бўлган ўлкаларда ҳам турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, у шон-шавкатли подшо, моҳир овчи ва ишратпараст киши сифатида тасвир этилади. Баҳром Гўр ҳақидаги афсона ва ривоятлар «Худойнамак» ва «Шоҳнома»лардан ўрин олади¹.

Афсона ва ривоятлардан ҳамда ёзма манбалардан ижодий фойдаланган Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Баҳром Гўр ҳақида достон яратади. Бу ёзма адабиётда Баҳром ҳақида ёзилган биринчи достон эди. Фирдавсий ўз достонида Баҳромнинг шоҳлиги тарихи ва унинг номи билан боғлиқ бўлган бир қатор афсона ва ривоятларни ҳикоя қилади. Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшо, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган худбин ва қаҳр-ғазаби даҳшатли киши сифатида тасвирлайди.

¹ Айрим олимлар, масалан, И. А. Орбели (Бехрам и Авадс, Л., 1934) Баҳромнинг бадний образ сифатида кенг шуҳрат топишини Варахран сўзининг момақалдироқ ва жинг маъбуди бўлган Вертрагна сўзига қamoҳанглиги билан боғлиқ, Варахран билан Вертрагна қадимий ривоят ва афсоналарда бир-бирига қўшилиб, мужассамлашиб кетган деб кўрсатади. Вертрагна, И. А. Орбели ва Е. Э. Бертельс (Навои. М.—Л., 1948, 194-бет) таъкидлаганидек, Кавказ ҳалқлари орасида ҳам кенг тарқалган, унинг номи арман паҳлавони Ваҳанга ва грузин қаҳрамони Вахтаंगा образларида сақланиб қолган.

Навоий «Сабъаи сайёр»да космогоник мифологиядан кенг фойдаланган. У Баҳромни Миррих (Марс)га, Дилоромни Зухра (Венера)га ўхшатади. Миррих қаҳрамонлик ва жангу муҳориба маъбуди, Зухра гўзаллик ва санъат маъбудаси — ҳомийси ҳисобланган. «Сабъаи сайёр»даги етти қаср, уларнинг туси, етти ҳикоя ҳам қадимги «илми нужум» ва космогоник мифология билан боғлиқдир (Қ а р а н г : Н. М а л л а е в, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1974).

Фирдавсий достонида Баҳромнинг саргузаштларини ҳикоя қилувчи қолиповчи ҳикоянинг ва шу ҳикоя рамкасига киритилган бошқа ҳикояларнинг ҳам бош қаҳрамони Баҳромнинг ўзидир.

Фирдавсийдан кейин Баҳром Гўр ҳақида Низомий Ганжавий дoston яратди. Низомийдан бошлаб Баҳром хамсачиликнинг традицион бир образига айланиб қолди. Биз «X—XII асрлар адабиёти» қисмида танишиб ўтганимиздек, Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достони Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолиповчи ҳикоя, етти гўзал ҳикояси ва етти маҳбус саргузаштидан иборат. Низомий Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолиповчи ҳикояни яратишда Фирдавсий достонидан ижодий баҳраманд бўлди. Бироқ Низомий ўз олдига янги ижодий вазифалар қўйган эди. У қолиповчи ҳикоянинг марказий масаласи қилиб давлат бошлиғи ва мамлакатни бошқариш масаласини қўяди, адолатли ҳукмдор учун кураш ғоясини илгари суради.

Фирдавсий достони бутун «Шоҳнома»нинг ягона вазни бўлган мутақорибда ёзилган бўлса, Низомий бу саргузашт достонини ҳафиф баҳрида (фоилотўн мафоилўн фаълўн) ёзади. Низомийдан кейин барча хамсанавислар Баҳром Гўр ҳақидаги достонларини шу вазнда яратадилар.

Низомийдан кейин Хисрав Деҳлавий Баҳром Гўр ҳақида «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») достонини яратди. Хисрав Деҳлавий достонида ҳам Баҳромнинг саргузаштини тасвирловчи қолиповчи ҳикоя ва етти маликанинг ҳикояси бор. (Хисрав Деҳлавий бу ҳикояларни жамлаб, достонини «Ҳашт биҳишт» деб номлаган.) Хисрав Деҳлавий Баҳром ҳақидаги Низомий ҳикоясининг фабуласини, Баҳром ва унинг севикли канизаги образига хос хусусиятларни асосан сақлаб қолади. «Ҳашт биҳишт» автори ҳикояни Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлаб, унгача бўлган воқеаларни тушириб қолдиради. Хисрав Деҳлавий Баҳром саргузаштларини хийла қисқартиради, воқеани соддалаштиради, айрим муҳим ўзгариш ва янгилликлар киритади.

Хисрав Деҳлавийнинг Баҳром саргузашти рамкасига киритилган етти ҳикояси тамомила янги ҳикоялар бўлиб, уларда шоир ҳинд фольклори материалларидан кенг фойдаланган. Бу ҳикоялар оптимистик руҳда ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Навойий эслатиб ўтган хамсанавис Ашрафнинг бошқа достонлари каби, унинг «Ҳафт пайкар»и ҳам бизгача сақланмаган ёки ҳозирга қадар номаълум қолиб келмоқда.

Шундай қилиб, Навойийга қадар бадий адабиётда Баҳром Гўрга оид катта ижодий таъриба тўпланган, адабий традиция вужудга келган ва у маълум такомил босқичларини кечиб ўтган эди. Навойий буларнинг барчасини мукаммал ўрганиб чиқади, салафларининг ютуқ ва айрим камчиликларини аниқлаб олади, ўз достонининг янги вазифа ва режаларини белгилаб олади. Хамсачилик традицияси Навойийнинг зиммасига маълум мажбурият юклайди.

У «Хамса»нинг тўртинчи дostonини Баҳром темасига бағишлайди, салафлари сингари Баҳром ҳикоясини қолипловчи ҳикоя қилиб олиб, унинг ичига ҳафтанинг етти кунда етти тусдаги етти қасрда айтилган етти ҳикояни киритади, дostonини ҳафиф баҳрида яра-тади ва ҳоказо. Бироқ доимо адабий традицияларга ижодий ёндашган, давр ва китобхонларнинг янги эҳтиёжларини биринчи планга қўйган, оригиналлик ва новаторликка интилан Навоий, шубҳасиз, адабий традициялар доирасида қолиб кетолмас эди. У салафларининг ижодий ютуқларидан таълим олиш билан бирга, уларнинг асарларидаги қусурлардан ҳоли бўлишга ҳаракат қилди. Салафларининг санъаткорлик маҳоратига юксак баҳо бериб, уларни тақдирлаган ва ҳатто:

Менки шогирди бебизоат мен,
Ул иковга мутен тоат мен,—

деган Навоий, уларнинг камчиликларини ҳам холисона танқил қилади. У Низомий ва Деҳлавий дostonларидаги асосан Баҳром образи билан боғлиқ бўлган икки камчиликка эътиборни жалб этади:

Бир бу ким, йўқ анда моя дard,
Қилдилар ишқ сўзидин¹ ани фард...
Яна бири буки, анда баъзи иш
Зоҳиран номуносабат тушмиш.
Бўйла тухматки айш учун Баҳром
Ясади етти қаср сурғали ком.
Етти иқлим шоҳидин етти қиз,
Ҳар бири лутфу ҳусни ғоятсиз,
Етти қасри ичига келтурди,
Ком ҳар кун бири била сурди.
Турфа буким чу бўлди бодапараст,
Қилди оқшомга тегру ўзни маст,
Уйқу комин олурга мастона,
Шўхларга буюрди афсона.
Бу ажабким алар дағи дедилар,
Қиссахон қизлари магар эдилар:
Тонгдин оқшомга тегру пайдар-пай,
Улки ичар қадаҳ тўла-тўла май,
Анга худ гафлат ўлди даъбу сифат,
Уйқусига фасона не ҳожат?
Бўлса ҳам ақл манъ қилмасму?
Қисса айтур киши топиламасму?..

Демак, Навоийнинг фикрича, Низомий ва Деҳлавий дostonларида, биринчидан, Баҳром «мояи дard» ва «ишқ сўзидин» маҳрум-дир, иккинчидан, унинг етти қаср қуриши, етти қасрда ишрат суриши ва афсона тинглашида ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган

¹ «Сўз» бу ерда тожикча «сўхта» («куймоқ», «ёнмоқ») сўзидан олинган.

ўринлар бор: Баҳром айш суриш учун етти қаср қуради, етти шоҳнинг қизига уйланади. Бу уни ҳақиқий севгидан янада йироқлаштиради. Бунинг устига у маст-аласт бўлиб, ухлай олмайди, хотинларидан афсона тинглайди. Ваҳоланки, маст-аласт киши ўзини билмай ётади, унинг афсона тинглашига ҳожат қолмайди. Мабодо афсона тинглагиси келиб қолса, бошқа «қисса айтур киши топилмасму?». Бинобарин, шундай нуқсонларга эга бўлган Баҳромни тавсиф этиш ва, хусусан, уни мадҳ қилиш номуносибдир:

...Ким мунингдек икки ваҳиди замон,
 Ҳар бири ўз вақтида фариди замон.
 Бўйла нодон учун ёзиб авсоф,
 Анга қилгайлар ўзларини вассоф.
 Мадҳини беҳисоб ёзгайлар,
 Балки мавзун китоб ёзгайлар...

Навоий ўз достонида бу икки нуқсонга ҳам йўл қўймайди. У дostonни мукамал ишқий-саргузашт дoston даражасига кўтаради, Баҳромни «мояи дard» ва «ишқ сўзи»га гирифтор бўлган киши сифатида тасвирлайди. Шоҳлик худбинлиги жўш уриб, Дилоромни кимсасиз чўл-биёбонда қолдирган Баҳром тезда ўз қилмишидан пушаймон бўлади, ҳижрон азобига тоб беролмайди. Аъёнлар ва ҳакимлар чора излаб, етти қаср қурдирадилар ва Баҳромни етти шоҳнинг қизига уйлантирадилар. Бироқ булар фойда бермайди. Кундузи ороми, кечаси уйқуси йўқ. Баҳромни юпатиш учун жаҳонгашта етти мусофирни чорлаб, афсона айттирадилар. Ниҳоят, етти мусофирнинг ҳикояси туфайли Баҳром яна Дилоромнинг висолига муяссар бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоий, бир томондан, Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг юқорида айтилган нуқсонларини таъкидлаш билан, уларнинг ижодий даҳосини ва Баҳром Гўр ҳақидаги дostonларининг фазилатини ҳеч бир камситмаганидек, иккинчи томондан, бу нуқсонларни тугатиш билан кифояланиб қолмоқчи ҳам эмас эди. У янги, оригинал дoston яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эди:

...Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
 Балки бу хуш наво тарона аро
 Йўқ эди ҳеч чорау тadbир,
 Ким бирор ерда бўлмағай тағйир,—

деган Навоий янги ва оригинал дoston яратишга муваффақ бўлди. У Баҳром ва Дилором ҳикоясини деярли янги планда қайтадан ишлаб чиқди, Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг марказий темаси бўлган севги проблемасига тўла мувофиқлаштирди, образларни янгича талқин қилди, дostonга Моний ва Чин савдогарни образларини киритди, бу ҳикояни ва умуман дostonнинг компози-

циясини такомиллаштирди, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида тамомила янги етти ҳикоя яратди ва ҳоказо. Бу билан Навоий дostonнинг ғоявий-бадий қимматини ва ҳаётий, реалистик моҳиятини янада оширди.

Баҳром Баҳром — қолиповчи ҳикоянинг бош қаҳрамони. У шоҳ ва ошиқ. Баҳром зиддиятли характерга эга бўлган мураккаб образдир. Навоий бу образ қиёфасида бир-бирига қарама-қарши икки шахсни: одил подшо ҳамда вафодор ошиқни, ўз ҳузур-ҳаловати ва шахсий кайфиятларига берилиб, эл-юртнинг аҳволи ва давлат ишларидан четлашган, ўз эҳтиросларига асир бўлган шуҳратпараст подшо ва худбин ошиқни тасвирлайди. Биринчи Баҳромни қутлайди, шарафлайди, иккинчи Баҳромни қоралайди, уни фожиали ўлимга маҳкум этади.

Навоийнинг Баҳром ва Дилором ҳикояси ўз сюжети билан Хисрав Деҳлавий дostonига яқин турса, образларнинг характери жиҳатидан (айниқса шоҳ Баҳром) Низомий дostonига яқин туради. Навоий ҳам, Хисрав Деҳлавий каби, қолиповчи ҳикоядаги воқеани Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлайди¹. Баҳром мамлакатни адолат билан бошқаради, уни обод ва элни шод-хуррам қилади:

**Ҳар не вайрон қилиб эди бедод,
Дод на қилди барчасин обод...**

Бироқ Баҳром бу фазилатларини узоқ сақлаб қололмайди. У тез орада айш-ишратга, овга берилиб кетади, ақл-ирода жилловини ҳис ва эҳтирос қўлига топшириб қўяди.

Овда рассом Моний билан учрашиб, Дилоромнинг суратини кўрган Баҳром унга ошиқ беқарор бўлиб қолади. Баҳром хоқондан оладиган бир йиллик хирожини Хитой савдогарига тўлаб, Дилоромнинг висолига эришади. Баҳром Дилоромни бутун қалби билан севади. Бироқ у шоҳлик билан ошиқликни уйғунлаштира олмайди.

Шундай қилиб, айш-ишрат ва худбинлик шоҳ Баҳромнинг ижобий хислатларини енгиб борди. Бу ҳатто ошиқ Баҳромга ҳам салбий таъсир этди. У худбинлиги туфайли овда севикли ёри Дилоромни чўл-бийбонга, ўлим қаърига ташлаб кетди. Бироқ севги тугғени тезда ғалаба қилди. Баҳром Дилоромни излади, ундан дарак тополмади. Ҳижрон азоби унинг юрак-бағрини эзди, аёнлар ва ҳақимларнинг тадбирлари ҳам кор қилмади. Баҳром етти кунда етти афсона эшитди. У ўзига ибрат бўла оладиган Суҳайл,

¹ «Бир деганни икки демак хуш эмас. Сўз чу такрор топти дилкаш эмас»,— деган Навоий, Хисрав Деҳлавий каби, Баҳромнинг бунгача бўлган саргузаштларини бир неча мисрада баён этиш билан қиёяланади.

Ахий, Масъуд, Жуна ва Фаррух каби ажойиб кишиларнинг саргузашти, олижаноб фазилати, хислати билан танишди. Баҳром улардан ибрат олиши керак эди. Бироқ у шундай қилмади. Дилоромнинг висолига иккинчи марта муяссар бўлгандан кейин Баҳром яна айш-ишратга, овга берилиб кетди. У тузалмас дарду илатга гирифтор бўлган эди. Бундай киши давлат бошида ортиқ қолмаслиги керак. Биринчи жазо (Дилоромдан жудолик)дан тегишли хулоса чиқара олмаган Баҳромни энди ҳалокатга маҳкум этиш керак. Баҳром сарой аҳли, қўшин ва Дилором билан катта овга чиқади. Лак-лак ҳайвонлар, қушлар қириб ташланади, қон ариқ бўлиб оқади. Бу овлоқ бир вақтлар ботқоқ ер экан. Кўп қон тўкилиши ва қаттиқ ёмғир ёғиши билан ернинг устки қатлами юмшаб, ботқоқлик очилади. Натижада Баҳромни ҳам, унинг ҳамроҳларини ҳам, халқ таъбири билан айтганда, ер ютади. Бу билан Навоий Баҳромнинг ҳалокатини янада даҳшатлироқ ва ҳаққонийроқ қилиб тасвирлайди. (Низомий достонида Баҳром горда, Хисрав Деҳлавий достонида чоҳда ғойиб бўлади.)

Баҳром образи жуда муҳим ҳаётий, сиёсий-тарбиявий аҳамиятга эга. Навоий Баҳром образини ўз даврининг ҳаёт шароитлари, воқеликлари нуқтаи назаридан яратади¹. Навоий ижобий Баҳром (Баҳром шоҳлигининг дастлабки даври) образи орқали ўз давридаги ҳукмдорларни мамлакатни инсоф ва адолат билан бошқаришга йўлласа, салбий Баҳром образи орқали темурий шоҳ ва шаҳзодаларга хос бўлган худбинлик, ишратпарастлик, асабийлик каби хислатларни аччиқ танқид қилади². Баҳром айрим жиҳатлари билан Ҳусайн Бойқарони эслатади.

Навоий Баҳромнинг саргузашти ва, хусусан, унинг фожиали тақдири билан Ҳусайн Бойқарони ҳам, бошқа темурий шоҳ ва шаҳзодаларни ҳам огоҳлантирмоқчи, уларни машъум йўлдан қайтармоқчи бўлади. Шоир ҳикоядаги фикр-мулоҳазалари ва панд-насиҳатлари билан кифояланмай, асл мақсадини янада ошкор баён этиш учун достонининг хотимасига «туш» эпизодини илова қилади. Бу эпизодда тасвирланишича, Навоий тушида Баҳромни кўрган эмиш. Баҳром унга ўз саргузаштларини эслатиб ўтади, сўнгра Ҳусайн Бойқаро ҳақида гапириб, унинг салтанати, ҳарбий шижоати, ободончилик ишларидаги фаолияти ва бошқа жиҳатларини таърифлайди. Шундан кейин у ўзининг айрим хатти-ҳара-

¹ Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг камчиликлари ҳақида сўзлаб, «Бўлса тарих аларга гар матлуб, Анда сўз боғламоқ эмасдур хуб»,— деган Навоий тамомила ижодий тўқима образ яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эди.

² Бу Навоийнинг дostonдан кутган етакчи мақсади эди. У адолатли идеал ҳукмдор образини Баҳромда эмас (гарчи унинг дастлабки фаолиятида бунинг куртаклари кўринса-да), балки «Сади Искандарий»да Искандар образида, «Сабъаи сайёр»да Фаррух, Жуна, Суҳайл каби образларда мужассамлаштиради.

катлари ва феъл-атворидаги нуқсонлар (ишратпарастлик, худбинлик ва бошқалар)дан афсус-надомат чекиб, Хусайн Бойқарода ҳам шундай нуқсонлар борлигини айтади ва унга насиҳат қилади:

...Ул дағи айш сори мойилдур,
Нағмау савт бирла хушдилдур...
Шоҳлар ичра манга эрур монанд,
Де олурмен: эрур манга фарзанд...
Энди шоҳингга де саломимни,
Сўнгра мундоқ етур паёмимни:
Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шаҳлиг таркига киро қилмас,
Шаҳки минг йил онинг ҳаётидур,
Ғараз ўлганда яхши отидур.

Мислсиз катта журъат билан айтилган бу сўзлар Навоийнинг дostonдан кузатган асосий амалий мақсади эди. «Туш» эпизоди фақат Баҳром образининггина эмас, балки бутун дostonнинг ҳам реалистик қимматини оширади. Баҳром образи камолотининг асосий моҳияти ҳам шундадир¹.

Дилором «Сабъаи сайёр»нинг муҳим образларидан бири Дилоромдир. Дилором ҳусн-латофатда тенги йўқ аёл, истеъдодли санъаткордир. Дилоромнинг олижаноб қалби, мусаффо хулқ-атвори унинг ҳуснига ҳусн қўшади. Дилором — садоқатли ёр. У Баҳромни сидқи дил билан севади, севгисига бир умр содиқ қолади.

Бироқ Дилором — эрксиз, тутқун аёл. У гўдаклик чоғидаёқ Хитойдаги икки хоннинг уруши туфайли асира бўлади. Бу асира ни Хожага — савдогарга сотадилар. Дилоромнинг булбулдек овози, музыкага майли ва истеъдоди ҳаммани мафтун қила бошлайди. Дилором устоз санъаткорлардан таълим олади. Бефарзанд Хожа аввал уни фарзанд қилиб нури дийдасидек асраса, Дилоромга харидорлар кўпайгандан кейин, уни катта пулга сотмоқчи бўлади. Ниҳоят, Хитой хоқонининг Баҳромга тўлайдиган бир йиллик хирож бадалига уни Баҳромга сотади. Бинобарин, Дилором:

Мен қанчали сиедбахти лим,
Ҳам сиедбахту ҳам сиед қалим, —

дейишига тўла ҳақли эди. Тўғри, Баҳром Дилоромни самимият билан севади, уни ардоқлайди. Бироқ Дилоромнинг бошига машъум кунлар солган ҳам мана шу Баҳромнинг ўзи бўлади. Шоҳлик худбинлиги ва қаҳр-ғазаби ошиқликнинг лутфу карамини, шафқату марҳаматини енгиб қўяди: Дилором «ов маҳорати — машқнинг самараси» дегани учун, Баҳром уни сочи билан қўл-оёғини боғлаб,

¹ Навоий «Ҳайратул-аброр» ва «Садди Искандарий»да ҳам Баҳром Гўр ҳақида ҳикоялар битган.

кимсасиз чўл-биёбонга — ўлим қаърига ташлаб кетади. Дилоромни гоҳ фарзанд, гоҳ канизак ўрнида билган Хожа уни соғиниб, Эронга йўл олганда, иттифоқо чўлда бир қора нарсани кўриб қолади; унга яқинлашиб қараса, ўлиги-тириги номаълум Дилором экан. Дилоромни шоҳи кафанга ўраб, Хоразмга йўл олади. Дилором ҳушига келгандан кейин ўзини гуноҳкор ҳисоблаб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи, ундан узр сўрамоқчи бўлади. Катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган Хожа бунга эътироз билдиради:

Шаҳки бир сўз учун тўкар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг?
Шоҳ бир шуълан фурузондур,
Ҳар кишига етишса сўзондур.
Ут аро ихтиёр ила сурмак:
Баҳра бермас бағайри куйдурмак.
Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ — офат кам.

Хожанинг бу сўзлари айни ҳақиқат эди. (Бу сўзлар Навоийнинг Хожа тилидан айтган ўз сўзларидир!) Дилором Хоразмда қолади. Унинг овози ва сози бутун Хоразмда шуҳрат топади. Хоразмшоҳ унга уйланмоқчи бўлади. Хоразмшоҳ Дилором билан Хожанинг эътирозига қарамай, зўрлик билан уни саройга олиб боради. Бироқ Баҳромга содиқ бўлган Дилором сози ва овози билан шоҳни ҳам, саройдагиларни ҳам ухлатиб, саройдан қочади. Бу қол бир неча бор такрорлангач, шоҳ Хожани ота ва Дилоромни сингил деб ҳисоблашга мажбур бўлади. Жума куни еттинчи қасрда Хоразмдан келган мусофирдан Дилоромнинг тақдирини эшитган Баҳром Дилоромни ўз даргоҳига олиб келади. Яна Дилоромнинг шодлик кунлари бошланади. Лекин бу узоққа бормайди. Уша катта ов куни, шоҳ Баҳромнинг айби билан, бошқалар қатори Дилоромни ҳам ер ютади. Дилоромнинг тақдирини мана шундай даҳшатли тугайди.

Навоий, салафлари каби, Дилоромнинг ҳусн-латофати, санъати ва маънавий гўзаллигини таърифлаш билан феодал ўрта асрининг реакцион қараш ва урф-одатларига қарши чиқиб, хотин-қизларга нисбатан гуманизм ғояларини илгари суриб, уларнинг шаъни ва инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Шу билан бирга, Навоий Дилоромнинг кулфатли ҳаёт йўлига (унинг асира бўлиши, Хожанинг уни гоҳ фарзанд, гоҳ канизак тутиши, унинг сотилиши, Баҳромнинг қаҳрига йўлиқиши ва бошқалар), машъум фожиасига бeн-роқ ўрин бериб, бу образнинг реалистик моҳияти ва қимматини оширишга муваффақ бўлади. Дилоромнинг фожиаси минглаб Дилоромларнинг фожиаси эди. Дилоромнинг ўз тақдирига пассив қарашини, унинг итоаткорлик кайфияти (ўзини айбли ҳисоблаб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи бўлиши) ва бошқа заиф томонлари у яшаган муҳитнинг оқибати эди (феодал зулми ва ҳақсизликка қарши исёнкорлик руҳини эса Навоий «Сабъаи сайёр» ҳикоялари-

даги Маллунинг қизи ва Меҳр образларида мужассамлаштиради. Бу образлар шоирнинг кўпроқ фантастик тафаккури ва романтик қалами билан бунёд бўлган образлардир).

Баҳром ва Дилором ҳикоясида бир неча бошқа образлар ҳам бор. Улар ёрдамчи образлар бўлиб, баъзан уларнинг фаолияти ҳикоядаги воқеаларнинг ривожини учун восита сифатида хизмат қилади. Моний ва Хитой савдогари шундай образлардандир. (Савдогарнинг Дилоромга муносабатидаги зиддият: бир томондан, унга оталарча меҳри, иккинчи томондан, уни бир канизак сифатида сотиб юбориши — шу тоифадаги кишиларнинг маънавиятига хос зиддиятдир.)

Шундай қилиб, «Сабъан сайёр»нинг қолишловчи ҳикояси Баҳром Гўр адабий традициялари ривожига қўйилган янги ва катта бир қадам бўлиб, у Баҳром Гўр ҳикоясини ҳаётга янада яқинлаштиради, уни реалистик тенденциялар (гарчи чекланган бўлса-да) билан бойитиб, гоёвий-бадий қимматини янада оширади.

«Сабъан сайёр»нинг гоёвий-бадий тўқимасида етти ҳикоя ниҳоятда кенг ва катта ўрин тутлади. Шунга кўра ҳам Навоий:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти ҳикоятдур,—

деган эди.

Навоий қасрлар туси ва кунлар сирасини айнан Низомий ва Хисрав Деҳлавий дostonларидагидек сақлаб қолади:

Биринчи ҳикоя — шанба куни (Сатурн — Кайвон куни) — қора қасрда;

Иккинчи ҳикоя — якшанба куни (Қуёш куни) — сариқ қасрда;

Учинчи ҳикоя — душанба куни (Ой куни) — яшил қасрда;

Тўртинчи ҳикоя — сешанба куни (Марс — Миррих — Баҳром куни) — гулгун қасрда;

Бешинчи ҳикоя — чоршанба куни (Меркурий — Аторуд куни) — нилуфар қасрда;

Олтинчи ҳикоя — пайшанба куни (Юпитер — Муштарий куни) — сандал тусли қасрда;

Еттинчи ҳикоя — жума куни (Венера — Зухра куни) — оқ қасрда.

Етти сайёр тилидан айтилган Навоий ҳикоялари тамомила янги ҳикоялар бўлиб, улар халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган. Улар севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, ҳиммат ва саховат, мардлик ва қаҳрамонлик, донишмандлик ва ижодкорлик каби хислатларга бағишланади. Уларда реал ҳаёт лавҳаларидан тортиб фантастик манзараларга қадар, оддий турмуш воқеаларидан тортиб кишини эсанкиратувчи хаёлий саргуваштлар ҳам бор. Шоирнинг кенг фантазияси Мовароуннаҳр, Хуросон, Ажам, Ҳиндистон, Сарандиб, Миср, Румо, Яман ўлкаларига ва бошқа-бошқа ўлкаларга, поёнсиз саҳроларга, тўлқинли денгизларга, сеҳрли жазираларга парвоз қилади, турли ўлка, эътиқод, ижтимоий гу-

руҳ ва касб-корга мансуб кишилар образини, хилма-хил характерларни яратади. Барча ҳикоялар кескин конфликт асосига қурилади, конфликтларнинг моҳияти турлича, бироқ уларнинг марказида ҳаммасига хос бўлган етакчи конфликт — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш туради. Халқ оғзаки ижоди асарларида бўлганидек, ҳикоялардаги конфликт яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозониши билан ҳал бўлади, китобхоннинг кўз ўнгида ёвуз кучларни, денгиз тўлқинларини, тилсимларни енгиб чиқувчи ботирлар, паҳлавонлар, олижаноб кишилар образи гавдаланади. Шоир ҳар бир ҳикоянинг мазмуни билан шартли ташқи белгиларни (қасрларнинг туси, ҳикоячи ва тингловчининг либоси ва бошқаларни) бир-бирига уйғунлаштиради, уларни бир-бири билан боғлайди.

Биринчи ҳикоя Шанба. Қора қаср. Ҳижрон дарди билан қалби зимзиё бўлган Баҳром қора либосда. У қора либос кийган ҳинд гўзали билан мушкин¹ май ичади. Бироқ мушкин май унинг қайғусини тарқатолмайди. Бутун кун зимзиё тундек ўтиб, кеч киради, шом қоронғиси чўқади. Баҳром уйқусиз. Эҳтимол, афсона кор қилар деб, бир мусофирни чорлаб келадилар. Қора либос кийган ҳиндистонлик мусофир шаҳзода Фаррух ва сахий Ахийнинг бошидан ўтган қора кунларни ҳикоя қилади.

Бу ҳикояда уч асосий образ берилган: Фаррух, Ахий, Гулчеҳра. Фаррух — шаҳзода. Бироқ у мансабга, шоҳона ишратга берилган шаҳзодалардан эмас. Фаррух худди Фарҳод каби ёшлик чоғидан бошлаб илм-фанга, турли ҳунарларга берилиб кетади, олижаноб фазилатларга эга бўлади. Отаси тахтини таклиф қилганда, Фаррух уни одоб ва донолик билан рад этади. Фаррух — мард, иродали, шафқатли йигит. У инсоф ва адолат йўлида ўз шахсий манфаатларини қурбон қилишга тайёр танги киши. Фаррух жуда кўп машаққатлар чекиб, тушида кўрган гўзалнинг висолига эришади. Бироқ бу гўзал Ахийдек олиҳиммат бир кишининг хотини бўлиб чиқади. Фаррух олижаноблик қилади, ақли ва иродаси унинг эҳтиросини енгади. У Гулчеҳрани эсон-омон Ахийга қайтаради. Ахийнинг оғир кунларида унга мададкор бўлади. Фаррух эл-юртнинг фаровонлиги учун курашади, у, Ахий сингари, бева-бечораларга, мусофирларга мушфиқлик қилади ва ҳожатига чора топади. (Фаррух кўп яхши хислатлари билан Баҳромга қарама-қарши қўйилади.)

Ахий — сахий ва олижаноб одам. Кишиларга раҳм-шафқат қилиш, моддий ва маънавий кўмак бериш унинг ҳаётий мақсади ва идеалидир. У шу сифатлари билан шухрат топади, шу сифатлари билан оғир кунларда нажот топади. Навоий Ахийнинг сахийлигини бўрттириб, Фаррухни бахтиёр қилиш учун у ҳатто ўз хотини

¹ Мушк — қора рангли хушхид модда.

Гулчеҳрани унга никоҳлаб берди, деб тасвирлайди (бироқ шоир усталик билан Гулчеҳранинг номусини, оиланинг номусини сақлаб қолади).

Гулчеҳра вафодор, садоқатли, ақлли ва ифбатли аёлдир.

Ҳикоянинг сюжети қизиқарли, ситуацияси фавқулодда ва композицияси мураккабдир. Фаррух тушида кўрган гўзал Аҳийнинг хотини бўлиб чиқиши ҳикоянинг кульминация нуқтаси бўлиб, бу мураккаб тугун равонлик билан ечилиди. Ҳикоя севги ва садоқатнинг, одамгарчилик ва олижанобликнинг ғалабаси билан тугайди.

Иккинчи ҳикоя Яқшаба. Сарик қаср. Зарбоф кийимлар кийган Баҳром сариқ либос кийган румлик гўзал билан олтин қадаҳда сариқ май ичиб, зўрға кунни кеч қилади. Румлик мусофирни олиб келадилар. У румлик Зайд Заҳҳоб (Зайд заргар) деган кишининг саргузаштини ҳикоя қилади.

Ҳикоянинг бош қаҳрамони Зайд Заҳҳобдир. У илмли, ҳикматли, уста ҳунарманд, ижодкор, шу билан бирга, турли мушкулларни осонлик билан ҳал этувчи, қийинчиликларни енгувчи тадбирли киши. Навоий Зайд Заҳҳобнинг бу сифатларини қутлайди. Бироқ Зайд Заҳҳоб — айш-ишратга берилган, хиёнатчи ва ҳийлакор киши. Навоий унинг бу хислатларини қаттиқ қоралайди. Подшоларга илм ва ҳунар аҳлларидан фойдаланишни, мамлакатни уларнинг ёрдами билан бошқаришни тарғиб қилган Навоий айни чоғда бундай кишиларнинг ҳам айрим иллатлари бўлиши мумкин деб, давлат бошлиқларини эҳтиёткорликка чақиради. Шу билан бирга, Навоий подшолар саройидаги ғийбат ва хусуматни, худбин ва фирибгар руҳонийларнинг хатти-ҳаракатларини қаттиқ танқид қилади. Бу ҳикояда олтин ва олтинга ўчлик балоси ҳақида гапирилади.

Учинчи ҳикоя Душанба. Яшил қаср. Яшил либос кийган Баҳром яшил либос кийган шаҳрисабзлик¹ гўзал билан яшил қадаҳда май ичиб, кунни кеч қилади. Шаҳрисабзлик мусофирни олиб келадилар. У савд² ҳақида ҳикоя айтади.

Савд ҳикояси сюжети ва композицияси билан ҳам, образлари ва гоёвий мотивлари билан ҳам халқ қаҳрамонлик эртақларига жуда яқин туради. Савд оғир шартларни, даҳшатли тўсиқларни енгиб, синовдан ўтиб, севгилисининг висолига эришган жасоратли ботир йигитдир. У ҳаётнинг ва инсон толеининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишманднинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шоҳининг бегуноҳ кишилар қонини тўки-

¹ Шаҳрисабз «яшил шаҳар» демакдир.

² Савд «бахт» демакдир.

шига чек қўяди. Қаҳрамонлик ва журъат даҳшат ва разолатни, тадбир ва тафаккур ҳийла ва жаҳолатни енгади.

Ҳикоядаги дев Қатрон ва жодугар Зол ёмонликнинг мажозий образидир, мўйсафид (Палякус ҳаким) эса, фикр-қарашларидаги айрим мистик элементларига қарамай, ақл ва тафаккурнинг тажассумидир.

Тўртинчи ҳикоя Сешанба. Гулгун қаср. Гулгун либос кийган Баҳром шафақ ранг кийим кийган гўзал билан ёқутфом соғарда лаъла ранг май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга ҳиндистонлик бир мусофирни чорлаб келадилар. У шоҳ Жуна ва саҳий Масъуд ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Жуна адолатли, ҳимматли ва саховатли идеал подшодир. У ҳикоядаги воқеаларнинг ривожини ва конфликтнинг ҳал бўлишида етакчи ўрин тутати. Жуна туфайли Масъуд Жайпур ва Маллунинг таҳдидидан омон қолади. Масъуд билан қиз бахтиёр бўлади, Жайпур ва Маллу қилмишларига яраша жазоланиб, вилоятга Масъуддек одил ва олиҳиммат киши ҳоким қилиб тайинланади. Навоий шоҳларнинг Жунадек, уларнинг вилоят ҳокимларини Масъуддек кишилар бўлишини, ҳукмрон доираларнинг Жуна ва Масъудлардан ибрат олишларини истар эди. Масъуд — олиҳиммат ва қалби пок киши. Маллунинг қизи эса адолатсизлик ва инсофсизликка қарши исён кўтарган жасоратли қиздир. Воқеа ва конфликтнинг ечимида у жуда муҳим роль ўйнайди. Деҳқон шижоати ва тўғрилиги билан характерланади. Жайпур ва Маллу эса тахтпараст, худбин ва инсофсиз давлат бошлиқларининг бирмунча типиклаштирилган образларидир.

Ҳикояда саховат билан бахиллик, инсоф билан инсофсизлик, тўғрилик билан мунофиқлик ўртасида қаттиқ кураш боради.

«Хушдурур боғи кинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули»,—

деган Навоий бу ҳикояни ҳам ҳаётнинг, яхшиликнинг ғалабаси билан оптимистик руҳда хотималайди.

Бешинчи ҳикоя Чоршанба кунини. Мовий қаср. Баҳром мовий кийимда. У нилуфар либос кийган гўзал билан бирга фирузагун жомда май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга бешинчи иқлим йўлидан келган мусофирни олиб кирадилар. У Меҳр ва Суҳайл ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Бешинчи ҳикоя ўзининг гоёвий-бадий қиммати билан «Сабъаи сайёр»нинг энг яхши ҳикояларидандир. Унда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки олам: севги, садоқат, инсоф, адолат, мардлик ва қаҳрамонлик олами, яъни Меҳр ва Суҳайллар олами билан разолат, адолатсизлик, мунофиқлик ва макр-ҳийла олами, яъни Жобирлар олами ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонликни, адолат разолатни, ботирлик мунофиқликни енгади.

Ҳикоянинг марказий қаҳрамони Меҳрдир. У мураккаб конфликтнинг, чигаллашиб кетган тугуннинг ечилишида етакчи роль ўйнайди. Меҳр — вафодор ёр. Қароқчи Жобир унинг иродасини енголмайди, мурод-мақсадига эришолмайди. Меҳр чора ахтаради, унинг азму иродаси ва тадбири билан Суҳайл ҳам, асир оталар ҳам, барча бандилар ҳам нажот топадилар, йўлда хавф-хатар қолмайди.

Хотин-қизлар ҳўрланган, таҳқир этилган муҳитда Меҳрдек бир қиз образининг яратилиши ўрта аср зулматида гуманизмнинг, бадий тафаккурнинг сўнмас зиёси эди.

Суҳайл — Меҳрнинг меҳр-муҳаббатига муносиб йигит. У халқ эртақларидагидек ўтда куймас, сувда чўкмас, қилич кесмас қаҳрамонлардан. Суҳайл кучининг оз бўлишига қарамай, Жобир қароқчиларига қарши ботирларча жанг қилади. Ҳалол кураш билан Суҳайлни енгилшга кўзи етмаган Жобир макр-ҳийлага ўтиб, кемани тешади, шундагина у ҳалок бўлаётган кеманинг мард курашчисини асир олади. Бироқ Суҳайл маънан мағлуб бўлмайди. Суҳайл севгилисининг тадбири билан зиндондан қутулади ва Жобирга пешвоз чиқиб:

Сен агар зоҳир ётнинг итликни,
Мен санга кўргувай йигитликни,—

деб жангга киради, Жобирни шармандаю шармисор қилиб енгади.

Ҳикояда икки шоҳ — Нуъмон ва Навдар образлари яратилган. Булар ижобий образлардир. Навоий уларнинг адолати, саховати ва шижоатини таърифлаб мақтайди. Бироқ Навдар образида Баҳромга хос сифатларни ҳам тасвирлаб, бир томондан, ҳикояни композиция жиҳатидан қолипсавчи ҳикоя билан янада боғласа (Баҳромдек овга ўчлиги туфайли Навдар Жобирга асир тушади), иккинчи томондан, подшо қўшинга таяниши, у билан ҳамжиҳатликда иш тутиши керак, деган ғояни илгари суради:

Шаҳ тилар бўлса шоҳлик қилмоқ,
Сипоҳидин керакмас айрилмоқ.
Шаҳин дерлар сипоҳ бирли шоҳ,
Шоҳ эмасдур, йўқ эрса анда сипоҳ.
Шаҳга хайл ўлса фитҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса, бир кишидур...
Борса шатранж шоҳининг сипоҳи,
Кўрки, борму ҳисоб ичинда шоҳи.

Жобир барча ёмонликнинг, разолатнинг тимсолидир. У маҳв этилиши керак. Уни ақл ва тадбир, жасорат ва мардлик, дўстлик ва ҳамжиҳатлик маҳв этади.

Навоий яшаган даврда савдо йўлларида турли қароқчилар тўдаси карвонларга, йўловчиларга ҳужум қилиб, уларни талар эди. Шу жиҳатдан қараганда, бу ҳикоянинг амалий аҳамияти янада

катта бўлиб, у савдо-сотиқ йўлларининг тинчлиги учун кураш саласини ҳам илгари суради.

Олтинчи ҳикоя Пайшанба. Сандал тусли қаср. Сандал тусли либос кийган Баҳром сандал либос кийган ва сандалнинг гузали билан бирга сандал ранг май ичиб, кунни кеч қилади. Олтинчи иқлим йўлидан келган мусофирни чорлайдилар. У Муқбил ва Мудбир ҳақида ҳикоя айтади.

Бу фантастик ҳикоя-эртақда бир-бирига тамомила қарама-қарши бўлган икки образ — икки характер яратилган. Муқбил — қалби соф, тўғри, садоқатли ва хушфеъл йигит. Бироқ у хийла-пассив киши. Муқбил бахтга эришиш учун актив кураш олиб бормайди, балки «тақдир» унинг яхши хислатлари эвазига бахт «ато» қилади. Бу ҳолат ҳикояда фатализм элементларини келтириб чиқармай қолмас эди. Ҳикояда халқнинг «ёлғон гапирган ёрилайб ўлсин» таъбири Мудбир образи ва унинг тақдирида мужассамлашган. Ҳикоя, фаталистик элементларига қарамай, ахлоқ-одоб софлигини тарғиб этишда катта тарбиявий аҳамиятга эга. Воқеаларни ривожлантириш, образ яратиш ва, хусусан, бадий тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошқалар тасвири)да Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган.

Еттинчи ҳикоя Жума. Оқ қаср. Оқ либос кийган Баҳром оқ либосда гузал билан биллур жомда оқ май ичиб кунни ўтказди. Кеч киради. Хоразмлик мусофирни чорлаб келадилар. У ўз саргузашти ва Дилором ҳақида ҳикоя қилади.

Бу ҳикоя, бир томондан, Хоразм машшоғининг, иккинчи томондан, Дилоромнинг саргузаштларини ўз ичига олади. Эртақларга хос романтик тасвирига қарамай, машшоқнинг саргузашти ва унинг тақдирида чуқур реалистик моҳият бор. Феодал саройи атрофига жалб этилган санъат аҳллари бир оз вақт обрў-эътибор, эҳсон ва инъом кўрсалар ҳам, кўпинча уларнинг тақдири фожияли бўлар, саройдан қувилиб, кунни дарбадарликка қолар эди. Хоразм машшоғи ҳам шундай санъат аҳлларида биридир (унинг фожиясига Дилором сабаб эмас, балки бир воситадир, холос). Салафларидан фарқли ўлароқ, Навоий дostonнинг композициясини янада такомиллаштириш учун қолипловчи ҳикоянинг давомини еттинчи мусофир ҳикоясидан келтириб чиқаради, бу билан у ҳикояларнинг қолипловчи ҳикоя билан узвий алоқасини мустаҳкамлайди.

Биринчи ҳикояни Баҳром қора қасрда, қора либосда тинглаган эди. Чунки у Дилоромидан ажралган, ҳижрон зулматига гирифтор бўлган эди. Еттинчи ҳикояни эса у оқ қасрда оқ либосда тинглайди. Бу ҳикоя висол умидидан дарак бериб, Баҳромнинг қалбини равшан қилади. Бироқ Баҳром ўзининг аччиқ тажрибасидан хулоса чиқармаганидек, етти сайёрнинг ажойиб ҳикояларидан ҳам ибрат олмайди. Баҳром бедаво касалга йўлиққан эди. Бинобарин,

Навойи уни ўлимга маҳкум этади, унинг ҳалокати билан бошқаларнинг кўзини очмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр» Баҳром Гўр ҳақидаги такомиллашган янги ҳикоя ҳамда халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган хилма-хил воқеа ва саргузаштларни, образ ва характерларни ўз ичига олган ажойиб етти ҳиколдан иборатдир.

Шоир достонини:

Халққа эби торак ййла ани!
Уқугонга муборак ййла ани!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элин харидор эт!

мисралари билан тугатган эди. У янглишмади, орзусига етди.

Навойининг бу достони ҳам, унинг бошқа асарлари каби, китобхонларга манзур бўлиб келмоқда. Бу достон Ўрта Осиё, Кавказ халқлари, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакат халқлари орасида ҳам шухрат топган, у қадим замонлардаёқ грузин тилига эркин таржима қилинган, бошқа халқлар адабиётида ҳам маълум из қолдирган эди. Навойининг бу достони ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёти тараққиётига самарали таъсир этди.

«Сабъаи сайёр» Совет ҳокимияти йилларида кенг халқ оmmasига янада яқиндан маълум ва манзур бўлди. Навойи достонининг бешинчи ҳикояси асосида «Меҳр ва Сухайл» балети яратилган бўлса, драматург Комил Яшин Баҳром ва Дилором ҳикояси мотивларидан фойдаланиб (янгича композиция ва янгича образлар талқини билан), «Дилором» операсининг либреттосини яратди.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

«Садди Искандарий» («Искандар девори») қаҳрамонлик эпосеяси Навойи ижтимоий-сиёсий қарашларининг ёрқин кўзгусидир. Адолатли ва маърифатпарвар подшо бошчилигидаги марказлашган давлат учун кураш «Садди Искандарий» достонининг асосий ғоявий мотивидир. Лирик асарларида, «Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Сабъаи сайёр» достонларида бу масалага алоҳида эътибор бериб, ижобий ва салбий подшолар образини яратган Навойи «Садди Искандарий»да адолатли ва маърифатпарвар подшонинг мукамал қиёфасини кўрсатиш, ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва идеалларини бадий мужассамлаштириш ва-вифасини ўз олдига қўяди.

Искандар номи остида, одатда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандари Зулқарнайн, Искандари Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр Македонский тасаввур қилинади¹. Бироқ Навойи қаҳрамони билан тарихий Искандар ўртасида

¹ Александр номи Шарқда шунга монандроқ бўлган «Искандар» сўзи билан юритилган, «Румий» ва «Мақдон» Искандарнинг ватанини ифодаласа,

айрим ўхшаш элементлар бўлса-да, Навоий Искандари мутлақо тарихий Искандар — Александр Македонский образи эмас. Искандар Навоий орзу қилган адолатли ва маърифатпарвар идеал подшонинг ҳаёлдаги романтик образидир. Бу масалани тўлароқ ва мукамалроқ ёритишдан аввал Александр Македонский ва унинг бадний адабиётда традицион бир образга айланиши ҳақида қисқача бўлса ҳам сўзлашга тўғри келади¹.

**Александр
Македонский
ва бадний адабиёт**

Александр Македонский (356—323 йиллар) қадимги дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва давлат арбобидир.

Александр Македонский вафотидан кейин кўп ўтмай унинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳақида Клитарх ва Онескрит бир асар яратганлар. Бу асар грек ёзувчиси Плутархнинг (46—126) Александр Македонский ҳақидаги йирик биографик асарига асос бўлди. Александр Македонский ҳақида яратилган тарихий-биографик асарлар билан деярли бир вақтда турли афсона ва ривоятлар пайдо бўла бошлади. Дастлабки афсона ва ривоятлар унинг юришларида қатнашган аскарлари томонидан яратилган деб тахмин қилинади. Грек тарихчиси Аррианнинг (95—175) маълумотига кўра, Александр Македонский аскарларининг маълум қисмини ватанига қайтариб юбораётганида, уларга «Борингиз, форслар ва мидиёнларни, бактрияликлар ва шақларни енгган, Каспий денгизига қадар (бўлган территорияда) яшовчи парфиёнларни, хоразмийларни ва гирканларни бўйсундирган... шохингиз ҳақида ҳикоя қилингиз»,— деган экан. Бироқ ҳикоячилар тарихий фактлардан кўра фантазияга, уйдирмага кўпроқ берилиб кетиб, турли афсона ва ривоятлар тўқиганлар.

Эрамининг I асри арафасида Александр Македонский ҳақида унинг тарихий қиёфасини батамом ўзгартириб юборган бир роман вужудга келади. Бу роман Александрнинг сарой врачси ва тарихчиси Каллисфен (370—324) томонидан яратилган деб ҳисобланар эди

Бироқ олимлар аллақачон бу романнинг Каллисфенга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини исбот этганлар. Шунинг учун ҳам у «Псевдо Каллисфен» («Сохта Каллисфен») номи билан юритилади. «Псевдо Каллисфен»да Александр Филиппнинг ўғли эмас, балки бир Миср қоҳинининг фарзанди қилиб берилади. Гўё фиръавнлар авлодидан бўлган бир қоҳин Мисрдан Македонияга қочиб борган, Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб ўзига мойил қилган,

«Зулқарнайн» («Икки шохли») Искандарни илоҳийлаштириш заминида унга нисбат берилган сифатдир. Шох жуда қадим замонларда Яқин Шарқда илоҳий қудратнинг симболи бўлиб, худолар (ёки шохлар) шохли қилиб тасаввур этилган. «Зулқарнайн» сўзининг Искандарга нисбатан берилиши ҳақида ёзма ёдгорликларда ва халқ ижодида турлича талқин ҳамда афсона ва ривоятлар бор.

¹ Бу масала Е. Э. Бертельснинг «Роман об Александре» (Москва, 1948) асарида батафсил ёритилган.

Олимпия коҳиндан бир ўғил (Александр) кўрган эмиш. «Псевдо Каллисфен» қадим замонлардаёқ паҳлавий, сурия, арман, латин ва бошқа тилларга таржима қилинган, латинча таржимаси асосида унинг инглизча, французча, немисча версиялари вужудга келган, таржималарда унга турли-туман ўзгариш ва янгиликлар киритилган эди.

Маълумки, Александр Македонский аҳмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган, зардуштийлик динига қарши шиддатли кураш олиб борган эди. Бинобарин, у Эрон аристократиясининг, айниқса зардуштий коҳинларининг хотирасида жуда ёмон из қолдиради. Улар Александрни ёмонликнинг, қоронғиликнинг тимсоли бўлган Аҳриман билан боғлаб тасвир эта бошлайдилар. Тарих китобларида ҳам у бошқинчи подшо сифатида берилди. Бироқ Александр Македонский шахсига бундай муносабатни давом эттириш аристократ табақаларнинг сиёсий эътиқодига мувофиқ келмас эди. Уларнинг талқинига кўра, фақат Эрон шаҳаншоҳлари насл-насабидан бўлган кишигина Эрон тахтига чиқа олади, бу илоҳий қудратнинг амридир, унга ҳеч қандай куч раҳна сололмайди. Бинобарин, бу зиддиятни бартараф этиш зарур эди. «Псевдо Каллисфен»да Александрни мисрлик деб тасвирлаш, афтидан, бу зиддиятни бартараф этишга маълум бир йўлланма бўлиб хизмат қилган. Сарой тарихчилари Александр Македонскийни асли эронлик деб, уни Доро II нинг ўғли қилиб кўрсата бошлайдилар. «Худойнамак»дан кейин бу традиция мустаҳкамланади, расмий тус олади. Мана шу заминда Доро II нинг ўғли Искандар — Александр Македонский ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлиб, улар тарихий асарлар ва ёзма адабиётга кириб боради.

Искандарнинг ярим тарихий, ярим афсонавий саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоятлар билан бирга, Искандар ҳақида кичик-кичик ибратли ҳикоялар ҳам вужудга келади. Уларда Искандар Арастунинг маслаҳати билан иш тутган донишманд, халқпарвар, олижаноб киши сифатида тасвирланади. Бундай ҳикоялардан баъзи бирлари, масалан, «Искандар ва Девона», «Искандар ва хоқон» ва бошқалар Искандар образи яратилган дostonларда ҳам келтирилди. Искандар образи лирик асарларда ҳам ўз ифодасини топа бошлайди.

Туркий халқларда ҳам Искандар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўла боради. Машҳур олим Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги айрим қайд ва изоҳлар шундан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий халқ этимологиясига асосланиб, айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар номи билан боғлаб изоҳлайди, у ҳақда яратилган баъзи бир афсона ва ривоятларнинг (ёки парчаларнинг) қисқача мазмунини баён этади.

Кейинги асрларга мансуб бўлган ўзбек адабий ёдгорликларидан Рабғузийнинг «Қиссасул-анбиё» асарида (XIV аср) Искандар

ҳақидаги афсона ва ривоятлар хийла кенг ўрин тутади. Рабғузӣй Искандарнинг уруш-юришлари, сад барпо этиши, оби ҳаёт излаб зулматга кириши ва бошқаларни ҳикоя қилади. У қадимий афсона-ривоятлардан ҳам, «Қуръон»дан ҳам фойдаланади, Искандарни исломнинг ҳомийси қилиб кўрсатишга алоҳида эътибор беради.

Ўзбек халқи орасида ҳам, бошқа халқларда бўлгани каби, Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Уларда Искандар ё золим подшо, ёки одил подшо сифатида тасвирланади. Масалан, Хоразм халқ эртаги «Искандари Зулқарнайн»да Искандар одил подшо ва лашкарбоши сифатида берилиб, унинг Дороп (Доро)га қарши жанги ва ғалабаси ҳикоя қилинади. «Шохли Искандар» номли халқ эртагида эса у золим ва қотил сифатида тасвирланади. Бироқ бу эртакларнинг қачон пайдо бўлгани, улардан қайси бири Навоийга таниш бўлгани ҳозиргача ўрганилган ва аниқланган эмас. Лекин шуниси маълумки, халқ ижодига катта эътибор билан қараган Навоий оғзаки адабиётдаги Искандар билан яқиндан таниш эди.

Шундай қилиб, замонлар ўтиши билан Искандар ҳақида турли-туман асарлар яратила боради ва Искандар тарихий заминдан тобора узоқлашиб, бадий тўқима образга айланиб қолади. Искандарни ё одил, ёки золим подшо сифатида тасвирлаш, уни жаҳонгир, файласуф ва пайғамбар сифатида талқин этиш адабий традиция тусини олади.

* *
*

Х асрдан бошлаб Искандар образи ёзма эпик поэзиянинг традицион образи сифатида такомиллашиб боради. Х асрнинг улуг санъаткори Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Искандар ҳақида махсус дoston яратган эди. У ўз дostonида асосан «Худойнамак» материалларига, турли ривоят ва афсоналарга ҳамда, қисман бўлса-да, «Псевдо Каллисфен» романига таянади. Фирдавсий дostonининг асосини Искандарнинг қаҳрамонлик (кўпроқ фантастик) саргузаштлари ташкил этади. Фирдавсий Искандарнинг Дорога қарши жанги, Ҳиндистон, Миср, Хитой ва бошқа мамлакатларга юриши, зулматга кириши, ғов қуриб, яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиши, турли даҳшатли ҳайвонларга қарши жанги ва бошқаларни ҳикоя қилади. Фирдавсийнинг Искандари, профессор Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек, шавкатли ва шижоатли подшо. У мустабид подшо образи бўлмагани каби, адолатли подшонинг идеал образи ҳам эмас. У «Шоҳнома»даги бошқа бир қатор сосоний подшолардан кескин фарқ қилмайди. Гарчи унинг Дорога қарши жанги, яъжуж-маъжужларга қарши ғов қуриши адолат мотивлари билан боғланса-да, лекин кўпчилик уруш ва юришларининг сабаби ҳам, оқибат-натижаси ҳам очилмай қолади. Гўё унинг фантастик саргузаштлари қаҳрамонликнинг бир синови бўлиб қо-

лади, холос. Бинобарин, Искандарнинг қаҳрамонлиги маҳдуд, баъзан эса абстракт қаҳрамонликдир.

Низомийнинг «Искандарнома»си билан Искандар образи Яқин ва Урта Шарқ халқлари адабиётида янги тараққиёт поғонасига кўтарилади ва хамсачиликнинг традицион образи бўлиб қолади. Низомий Искандар образида адолатли идеал подшо қиёфасини мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди. У тарихий-хроникал асарлардан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади. Бироқ Низомий фантастик саргузаштларни камайтириб, Искандарнинг фаолиятини ва Искандар образининг ички моҳиятини тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга интилади. Шоир Искандар образини, тўғриси, бу образдан кутилган мақсадни ўз замонаси ва замини билан боғлайди.

Низомийдан тахминан 100 йил кейин, 1300—1301 йилларда, улуғ ҳинд шоири Амир Хисрав Деҳлавий «Ойинаи Искандарий» («Искандар кўзгуси») достонини яратди. Низомийнинг Искандар ҳақидаги тарихий-афсонавий манбалардан мукамал фойдаланганини қайд этган Хисрав Деҳлавий ўз достони сюжетида асосан «Искандарнома» воқеаларига таянди. Лекин, шу билан бирга, у «Искандарнома» материалларидан хийла эркин фойдаланиб, достонига бир қатор янги ҳикоя ва тамсиллар киритди. Хисрав Деҳлавий Искандар достонининг композициясини хийла мукамаллаштирди. «Ойинаи Искандарий»нинг тили анча содда, услуби равандир. Достоннинг яна бошқа фазилатлари ҳам бор. Бироқ, шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий кўп жиҳатдан Низомий даражасига ета олмайди, у Искандар образини, достоннинг ғоявий мотивларини янги тараққиёт поғонасига кўтара олмади, чунки Хисрав Деҳлавий сарой шоири бўлиб, у ўзининг ижтимоий мавқеи билан ҳам, ижтимоий-сиёсий эътиқоди билан ҳам Низомийдан катта фарқ қилар эди.

Хуллас, Искандар образи узоқ асрлар давомида мураккаб тақомил босқичини кечиб ўтиб, хамсачиликнинг традицион образига айланди. Навоий Искандари мана шу адабий традициялар тараққиётида янги ва улкан ҳодиса бўлди.

Искандар — адолатли
ва маърифатларлар
идеал подшо образи

Алишер Навоий хамсачилик традициясидан келиб чиқиб, Искандарни бешинчи достонининг бош қаҳрамони қилиб олади. Навоий Искандар образини яратар экан, кўпгина тарих китобларини (жумладан, ўзи таъкидлаганидек, XIII аср тарихчиси Носириддин Байзавийнинг «Низомут-тавориҳи»и («Тарихларнинг низомномаси»))ни, бадий асарларни, афсона ва ривоятларни ва, хусусан, хамсанавис салафларининг достонларини яхши ўрганиб чиқади, ўз асари учун материал тўплайди. Алишер Навоийни тарихий Искандар эмас, балки бадий адабиётда традицион бир образга айланган Искандар кўпроқ қизиқтирар эди. Навоий Искандарнинг тарихи билан қанчалик таниш бўлишидан

қатъи назар, Искандар прообрази асосида ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларни, шубҳасиз, ҳал қилолмас эди. Искандаргина эмас, балки бошқа бирон подшо ҳам Навоий идеалларига тўла мувофиқ келмас эди. Навоий бунга қадар ўтган подшолар образини эмас, балки ўз тасаввуридаги, бундан кейин подшо бўлиши мумкин ва зарур бўлган подшо образини яратиши керак эди; Навоий подшо жамиятдаги иллатларни бартараф қилиб, адолат ва маърифат, озолишчилик ва фаровонлик қарор топтириши, бошқалар бу подшодан ибрат олиши лозим деб ўйларди. Бу ижодий вазифани бажаришга тарихий шахслар ёки тарихий фактлар эмас, балки бадий фантазиянинг куч-қудратигина кенг имкон берар эди. Бу борада эса (Искандар образи заминиде) маълум адабий тажриба ва традиция вужудга келган эди. Хамсанавислар, айниқса Низомий Ганжавий, Искандар тимсолида шундай образ яратишда катта муваффақиятларга эришган эдилар. Навоий янги тарихий шароитда яшагани, ўз олдига янги гоъвий-эстетик вазифалар қўйганлиги учун мавжуд адабий тажриба ва традициялар доирасида қолиб кетолмас эди. Бор материалларни танлаш, саралаш ва уларни ижодий қайта ишлаш, янги материаллар киритиш, Искандар образини, аниқроғи, бу образдан кузатишган амалий мақсадни XV аср ҳаётига яқинлаштириш, подшо ва халқ, подшо ва сарой аҳли, подшо ва қўшиқ, подшо ва илм-маърифат аҳли каби масалаларни ёритиш, хулоса қилиб айтганда, Искандар образини янги тараққиёт погонасига кўтариш керак эди. Навоий мана шундай катта ва масъулиятли ижодий ишга киришди ва уни муваффақият билан адо этди.

Навоийга қадар Искандар образи уч планда: шоҳ, олим ва пайгамбар сифатида талқин қилинар эди. Навоий Искандарни шоҳ ва олим сифатида талқин этди ҳамда салафларидан (Низомийдан ҳам) фарқли ўлароқ, шоҳ ва олим образини бир-бирига узвий боғлади, унинг яхши фазилатларини бўрттириб тасвирлади. У Искандарнинг олимларга муносабати, улар билан ҳамкорлигига катта эътибор ва ўрин берди. Навоий Искандарнинг саргузаштларига доир воқеалар доирасини белгилаб, чегаралаб олди. Гарчи у Искандарнинг ўнлаб ўлкаларга юриш қилишини, афсонавий саргузаштларини, денгиз саёҳати ва оби ҳаёт излашини дostonнинг XXIII бобида ярим тарихий-ярим афсонавий маълумотлар ҳамда бадий ёдгорликлар асосида санаб ўтса ҳам, Искандарнинг ҳаёти ва фаолияти силсиласини бир неча йирик эпизод асосида тузди. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, Искандарнинг барча «саргузашт»ларини баён қилиш учун «Шоҳнома»дек катта бир асар ҳам кифоя қилмас эди. Зотан, афсонавий саргузаштларга берилиб кетишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Навоийнинг дostonдан кузатган мақсади афсона сўзлаш эмас, балки адолатли ва маърифатпарвар идеал подшо образини яратиш, шу асосда ўз давридаги ижтимоий-сиёсий проблемаларни ёритиш эди. Бинобарин, Навоий саргузашт эпизодларни бирмунча камайтирди, улардан ҳар бирининг моҳия-

тини, ижтимоий-фалсафий мазмунини чуқурлаштирди. Бу Навоийнинг катта санъаткорлик маҳорати эди.

Искандарнинг туғилиши, ёшлик йиллари, таълим-тарбияси, Файлақуснинг вафоти ва Искандарнинг тахтга чиқиши, унинг Дорро билан тўқнашуви, Эронни эгаллаб олиб, у ерда адолат ўрнатиши, Кашмирга юриш қилиб золим Маллуни енгиши, Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони билан дўстона битишуви, Мағрибда ваҳшийларга қарши жанги, Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиш учун сад барпо этиши ҳамда денгиз саёҳати Искандар саргузаштларининг асосини ташкил этади.

Навоий Искандар образини тайёр ҳолда бермайди, уни воқеалар ривожи билан бирга поғонама-поғона ўстириб, такомиллаштириб боради. (Бу жиҳатдан қараганда, Навоий Искандари Хисрав Деҳлавий Искандаридан тубдан фарқ қилади ва Низомий қаҳрамонига яқин туради.) Навоий шаҳзода Искандар образига, унинг гўдаклик йиллари, таълим-тарбияси ва балоғатга етишига катта эътибор беради. Шаҳзода тож-тахт ва мол-давлатга эмас, балки илм-фанга, олижаноб инсоний фазилатларни эгаллашга интилади. У Арастунинг отаси Нақуможис қўлида яхши таълим-тарбия олади, ақл-заковати ва куч-қуввати билан ҳаммани худди Фарҳоддек ҳайратда қолдиради. Файлақус вафот этади. Валиаҳд Искандар тахтга чиқиши керак. Бироқ у тахтга чиқишга ошиқмайди. Унинг фикрича, давлатни бошқариш ҳой-ҳавас эмас, балки инҳоятда оғир ва масъулиятли вазифа, у катта тажриба ва билимни талаб этади. Бинобарин, Искандар халққа мурожаат қилиб:

..Вале мен эрурман бағоят ҳақир,
 Доғи салтанат амри беҳад хатир.
 Бу ишга керактур тавоно киши,
 Эмас мен киби нотавоно иши...
 Не бор шаҳлик айларга вният манга,
 Не айлай десам қобилият манга...
 Чу мен айладим ажзим изҳорини,
 Бу андешадин кўнглим озорини.
 Сиз эмди ўзунгузга шоҳе топнинг,
 Бу кишварга кишварпаноҳе топнинг,—

дейди. (Отаси Фарҳодга тахтини таклиф қилганда, унинг отасига берган жавобини эсланг.) Шу зайлда Навоий шаҳзода Искандарни мол-давлат, мансаб-мартаба ва айш-ишратга берилиб кетган худбин ва айёр шаҳзодаларга қарши қўяди. Навоий яшаган муҳитни, теурий шаҳзодаларнинг айш-ишратга ва тож-тахт талашига берилиб кетганини кўзда тутсак, шаҳзода Искандар образининг моҳияти ва амалий аҳамияти янада ойдинлашади.

Искандар тож-тахтни рад этади. Бироқ эл-юрт камтарин ва ақл-заковатли Искандарни тахтга муносиб деб ҳисоблар эди. У эл-юртнинг раъйига қараб тахтга чиқади, мамлакатда инсоф ва адолат ўрнатади, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, обо-

дончилик ва илм-маърифат учун бел боғлайди. У тахтга чиқиб маросимга йирилган халойиққа мурожаат қилиб бундай дейди:

Ки берди манга додгарлик слоҳ,
 Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,
 Келиб олима арзи ҳол айласун,
 Ҳз аҳволини қийлу ҳол айласун!
 Қошимда сўзини арз айлар замон,
 Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон...
 Аён айласун реши дарду ғамин,
 Еқай дод бермак била марҳамин.

Халқ арз-ҳол қила бошлайди. Искандар ваъдасига амал қилади. Эл-юртни икки йиллик хирождан озод этади, золим амалдорларни мансабдан четлаштиради ва жазолайди, бозорларнинг нарх-навоси, тош-тарозуси ва бошқалар устидан қаттиқ назорат ўрнатади, ҳанноглик ва кўзбўямачиликка хотима беради. Искандар отасининг ҳукмронлиги даврида рўй берган барча ҳақсизликларга чек қўяди. Унинг адолати туфайли эл-юрт фаровон бўлади:

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
 Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Искандар инсофли ва адолатли подшо ҳамда нажоткордир. У ўз халқигагина эмас, балки бошқа ўлкаларнинг халқларига ҳам инсоф ва адолат билан муносабатда бўлади, уларни золимларнинг зулми ва турли даҳшатлардан қутқаради, ободонлик, фаровонлик ва осойишталик учун курашади.

Мустабид Дорога бир қатор ўлкалар қарам эди. У ўлкалар, жумладан, Рум ҳам Дорога катта хирож тўлар эди. Тахтга чиққан Искандар хирож тўлашни тўхтатиб қўяди. Ғазабланган Доро уруш бошлайди. Искандарнинг жангга қарши жанг қилишдан ўзга чораси йўқ эди. Жангнинг иккинчи куни Доронинг амалдорлари Дорога қарши суиқасд қилдилар. Яраланиб ётган Доро Искандардан тавбасига таяниб, афв сўрайди. Олижаноб Искандар уни кечиради. Доронинг уч васиятини (суиқасдчиларни жазолаш, қариндош-уруғга азият етказмаслик ва қизи Равшанакка уйланишни) қабул қилади. Эрон тахти Искандарга ўтади. Искандар Эронда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатади, асирларни озод қилади, аҳолига турли имтиёзлар беради. Доронинг жабр-ситамидан нажот топган Эрон халқи Искандардан хурсанд бўлади. Искандар Дорога қарам бўлиб келган ўлкаларда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатишни, золим подшоларни тож-тахтдан даф этишни истар эди. Шу мақсадда у Дорога қарам бўлган ўлкаларга хат билан мурожаат қилади. Искандарнинг тақлифини Кашмир, Ҳинд ва Чин ҳукмдорларидан бошқа ҳамма подшолар қабул қилади. Искандар юриш қилишга мажбур бўлади. У Кашмирга қараб йўл олади, Ҳирот ва Самарқандни бино қилади (Навой, бошқа шоирларда бўлганидек, Искандарни Урта Осиё билан боғлаб тасвирлаш мақсадида уни

Хирот ва Самарқандни бино этган деб кўрсатади). Кашмир шоҳи Маллу ниҳоятда зolim ва мустабид эди. У Искандарнинг Кашмирга йўл олганини эшитиб, сеҳргарлик билан ўт ва шамолни яшириб, ўзи бола-чақаси билан темир қўрғонга кириб олади. Искандарнинг доимий ҳамроҳлари ва маслаҳатчилари бўлган олимлар портловчи моддалар ишлатиб, қўрғонни заbt этидилар. Улим олдида ётган Маллу тавбасига таянади. Искандар уни афв этади, Маллунинг васиятига кўра унинг қизи Меҳрнoзга уйланади, ўгли Фирузни Кашмирга подшо қилади. Кашмирда ҳам адолат ва осойишталик барқарор бўлади. Кашмир воқеалари бошқаларга ўрناк бўлади. Тадбирли Ҳинд шоҳи совға-салом билан Искандарни кутиб олади. Искандар Ҳинд элини икки йиллик хирождан озод этади. У қиш фаслини Ҳиндистоннинг Нигор деган ажойиб ўрмонида ўтказиб, кейин Чинга қараб йўл олади. Олимлар Искандарга уруш бошламай туришни маслаҳат берадилар. Тадбирли Хитой хоқони элчи қиёфасида Искандарнинг қароргоҳига келиб, у билан ошкора сўзлашади. Икки ўртада ҳеч қандай ихтилоф қолмайди. Шундай қилиб, Кашмирни мустасно қилганда, Искандар Дорога қарам бўлган ўлкаларда ҳеч қандай урушсиз, қон тўкишсиз адолат ва осойишталик ўрнатишга муваффақ бўлади.

Искандар инсониятга зарар келтирувчи ҳар қандай кучларга қарши курашади. У ватанига қайтаётиб, Мағриб ўлкасида ит катталигида бўлган чумолисимон ҳайвонларга дуч келади. Улар одамхўр ваҳшийларнинг посбонлари экан. Искандар қўшини билан ваҳшийлар ўртасида жанг бошланади. Ваҳшийлар бошлиғи якка-якка жангга киши талаб қилади; Искандар йигитлари майдонга тушишга ботинолмайдилар. Шунда Чин хоқони тортиқ қилган канизак эркакча либос кийиб, бетига ниқоб ташлаган ҳолда майдонга киради ва ваҳшийни енгади. Шундан кейин Искандар қўшини Қирвон ўлкасига келади. Улка ниҳоятда хароб бўлиб, аҳоли ваҳший яъжуж ва маъжужларнинг яғмосидан мусибат чекар экан. Искандар Қоф тоғи этагида яшовчи яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб сад — девор қурдиради. Бу девор адолат ва осойишталик девори эди. Уни бино қилишда турли мамлакатларнинг халқлари, жумладан, румликлар, мовароуннаҳрликлар, форслар, хитойлар, ҳиндулар, руслар, французлар ва бошқалар қатнашади. Халқлар дўстлиги ва иттифоқлиги инсониятнинг ашаддий душмани тимсоли бўлган яъжуж ва маъжужларни маҳв этади. Искандар ўзининг одилona ва оқилona сиёсати билан халқлар дўстлигини мустаҳкамлайди. Искандар қўшинининг сафи турли халқларнинг фарзандлари билан тўлиб, ўсиб боради. Бу қўшинда жанговар рус аскарлари ҳам бор эди:

Жувонғорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.
Алар жавшани барча қолқондуруқ,
Синон қўлларидан нечукким суруқ.

Искандар истеъдодли олим, илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси эди. Ешлигида Нақуможисдан таълим олган Искандар умр бўйи Арасту ва Афлотун каби олимлар билан бирга бўлади, уларнинг маслаҳати билан иш тутади, илмий фаолиятларига ҳомийлик қилади. Чин хоқони ҳада қилган ойинаи Чиндан илҳомланган Искандар олимларни янги илмий ихтироларга руҳлантиради. Афлотун ва Суқрот бошчилигидаги олимлар юлдузлар оламини текширувчи сутурлобни, Арасту ва Буқрот раҳбарлигидаги олимлар, ер юзидаги турли ҳодисаларни кўрсатиб берувчи ойинаи жаҳоннамони кашф қиладилар. Искандарнинг ташаббуси билан ўлкаларнинг табиий ва географик хусусиятлари ўрганилади, жойларда масофа кўрсатувчи белгилар ўрнатилади.

Ер юзи мамлакатларида адолат ва осоишталик ўрнатган Искандар Румга қайтади. У Румни онаси Бону ва олимларга топшириб, денгиз сирларини билиш учун узоқ сафарга жўнайди. Муҳит денгизига етиб боради, шиша сандиққа тушиб, денгиз ажойиботларини кўради. Сафардан қайтишида касал бўлади. Онасига хат ёзиб, қайғурмасликни, олимлар билан биргаликда мамлакатни бошқаришни васият қилади. Искандар ҳамроҳларидан ўлганимда бир қўлимни тобутнинг сиртига чиқариб қўйинг, деб сўрайди. Бу билан у, Искандар жаҳонни эгаллаган бўлса ҳам, дунёдан бўш қўли билан кетмоқда, демоқчи эди¹. Искандар ўлади. Бироқ у ўз мақсадларига эришади, дунёда адолат ўрнатади. Унинг номи боқий бўлиб қолади.

Навий Искандардек подшони, бутун ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун курашга бағишлаган подшони орзу қилар эди. У Искандар образи билан ўз давридаги феодал ҳукмдорларига таъсир этиб, уларни Искандардан ибрат олишга чақирмоқчи бўлади. Навойнинг бу нияти унинг инсонга чексиз муҳаббати заминида вужудга келган бўлиб, у гуманизмнинг ўрта аср шароитидаги ёрқин ифодаси эди. Бироқ Искандар образи романтик образ бўлиб, унинг хаёлдан ҳақиқатга айланиши мумкин эмас эди.

Олимлар образи Навий «Садди Искандарий»да бир қанча олимлар образини яратади. Булар Нақуможис (Никомахос, дostonда Арастунинг отаси), Арасту (Аристотель), Филотун-Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ), Асқалинус (Искилинус), Буқрот (Гиппократ), Хурмуc (Гермес) ва Файсоғурc (Пифагор)лардир. Қадим замонлардан бошлаб антик грек олимлари ва файласуфлари, айниқса Аристотель, Платон, Сократ, Гиппократ ва бошқалар Яқин ва Ўрта Шарқ халқларига ҳам яхши маълум эди, уларнинг кўпгина асарлари араб тилига таржима қилинган ва Ўрта Осиё ҳамда бошқа мамлакатларнинг олимлари томонидан шарҳланган, таҳлил қилинган ва айримлари ижодий

¹ Бу эпизод «Ҳайратул-аброр»да махсус ҳикоя сифатида келтирилган.

қайта ишланган эди. Аристотель, Платон ва бошқалар ҳақида афсона ва ривоятлар, бадий асарлар пайдо бўлган эди. Шубҳасиз, Навоий буларнинг кўпи билан муқаммал таниш эди. Бироқ Навоий «Садди Искандарий»да грек олимлари ва файласуфларининг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий фаолияти ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-фалсафий қарашларини ёритиш мақсадини ўз олдига қўймайди. Уларнинг тилидан баён этилган фикр-мулоҳазалар Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазаларидир.

Олимлар дostonдаги воқеаларда, дostonнинг гоъвий мотивлари ривожда жуда катта ўрин тутадилар, дostonнинг бош қаҳрамони Искандар образини тўлдирадилар, такомиллаштирадилар. Нақуможис — Искандарнинг мураббийси ва устози. Арасту ва бошқа олимлар — унинг ажралмас ҳамроҳи ва маслаҳатдоши. Искандар ҳар бир масалада олимлар билан кенгашади, оқилона фикр-мулоҳазаларига амал қилади, уларнинг кўмаги билан муаммоларни ҳал этади, хавф-хатарни енгади. Шу залда, «Садди Искандарий» даги олимлар ўз илмий фаолиятлари қобигига ўралиб қолмай, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашадилар, илм ва тафаккурнинг ҳаётий, амалий натижалари учун курашадилар. Навоий илм-маърифат аҳлларининг шундай бўлишини истар, орзу қилар эди.

Давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳлларининг, донишмандларнинг кенгаши ва маслаҳати билан иш олиб бориши лозим деган гоъни илгари сурган Навоий бир қатор ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни олимлар тилидан баён этади. Бу кўпроқ Искандарнинг саволи ва Арастунинг жавоби тарзида берилди¹. Савол-жавоб адолат ва унинг натижаси, келишмовчилик ва унинг оқибати, ақл-фаросат ва ирода, қиш фаслининг фазилати, баҳор фаслининг файзи ва бошқа масалаларни қамраб олади. Искандарнинг:

...Шаҳиким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экин адлнинг лозими?,—

деган саволига Арасту бундай жавоб беради:

...Шаҳиким анга адл бунёд ўлу,
Натижа буким, мулки обод ўлу.
Чу мулки ўлди обод, халқи ганий,
Яқиндурки, маъмур ўлу маҳзани.
Чу маҳзани бу навъ маъмур отар,
Сипоҳийга бешак мавожиб отар.
Сипоҳий қачон шаҳра толиб келур,
Адусиға, шак йўқки, голиб келур...
Яна улки чун адли зоҳир дурур,
Бори қавм ила хайли шокир дурур.
Сипоҳийси гар тиг урар беада,
Ранят дуо бирла айлар мадад...

¹ 75- бобда Искандарнинг саволига Суқрот, 80- бобда эса Луқмон жавоб беради.

Достоннинг хотимасида етти олим тилидан айтилган сўзлар бу фикр-мулоҳазаларни тўлдиради, такомиллаштиради: подшо элга мушфиқ ва марҳаматли бўлиши (Арасту); сипоҳни лутфи билан шод, раиятни адли билан обод қилиши (Филотун); улуснинг осойишталиги учун курашмоғи (Сукрот); ярамас кишиларга нисбатан сиёсат қўллаши, қаттиққўл бўлиши (Буқрот); оғзи, сўзи, кўнган ва кўзи пок (Файсоғурс); ҳимматли ва саховатли бўлиши керак (Ҳурмус). Асқалинус эса бундай дейди:

Яна Асқалинус иршодидур.
 Ки: «Ободгар элга шоҳ додидур,
 Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга,
 Улус бирла мулк ўлмас обод анга.
 Чу шаҳ зулм сори узотти илқ,
 Очилди улуг зулм уйига эшик...
 Агар шаҳга иш лутфу гар кин эрур,
 Элига ҳамул шева ойин эрур...»

Ер куррасининг ҳолати, етти денгиз, сутурлоб, сайёралар ва бошқа масалалар юзасидан ҳам Навоий ўз даврининг илмий ютуқлари ва фаразлари асосида фикр юритади.

Шундай қилиб, Навоий олимлар образи билан, бир томондан, илм-маърифатни тарғиб қилиб, олимларни мамлакат ва халқ ҳаёти учун фойдали ишлар билан шуғулланишга йўлласа, иккинчи томондан, феодал ҳукмдорларни илм-фан аҳлларига ҳомий бўлишга, уларнинг маслаҳати билан эл-юртни идора қилишга чақиради.

Низомийнинг «Искандарнома» ва Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонида подшоси бўлмаган бахтиёр кишилар ўлкаси эпизоди тасвирланади. Бу эпизодда ифодаланган гоё Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ижтимоий-фалсафий тафаккурининг ривожланишида гоёта катта аҳамиятга эга эди (бу гоёнинг илдизлари Форобийда бор). Навоийнинг гуманистик тафаккури, шубҳасиз, бу гоёга мойил ва оҳангдош эди. Бироқ темурийлар саройига яқин турган, бир неча йил бу саройнинг расмий лавозимларида хизмат қилган Навоий, табиийки, бундай эпизодни беролмас, подшосиз давлат ҳақида ошкор сўз очолмас эди.

Хотин-қизлар
 образи

Навоий «Садди Искандарий»да олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган Бону ва Луъбати Чин¹ каби ажойиб хотин-қизлар образини яратади.

Бону мушфиқ ва меҳрибон она бўлиш билан бирга, тадбирли, тажрибали давлат арбоби ва заковатли олима ҳамдир. Бону Искандарнинг адолат ва осойишталик йўлидаги хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди, олимларнинг илмий фаолиятига ҳомий-

¹ Искандарга Чин хоқони тортиқ қилган канизак ниҳоятда гўзал бўлгани учун уни «Луъбати Чин» («Чин кўғирчоғи») деб юритилган.

лик қилади. Бону образи, хусусан, асарнинг хотимасида ёрқинроқ намоён бўлади. Искандар вафот этади. Фарзандидан жудо бўлган қари она қаттиқ алам-изтироб ичида

Укурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гоҳи сустойиб...

деб фарёд чекади, нола-фигон қилади. Бироқ фарёд чекиб, нола-фигон қилиш фойдасиз. Сабр-бардош керак. Таъзияга келган етти олим Бонунинг фазилатларини таърифлаб, уни сабр-бардош қилишга чақирадилар. Она таскин топади. Олимлар билан бирга Искандарнинг ишларини давом эттириб, адолат билан Румни бошқаради. Бону образи ўз сифат ва фазилатлари билан «Фарҳод ва Ширин»даги Меҳинбону образига яқин ва уйғундир.

Луъбати Чин мислсиз жасоратли қиз. Искандарнинг йигитлари Мағрибда ваҳшийлар бошлиғи билан яккама-якка жанг қилишга ботинолмайдиган турганда, ниқобланган Луъбати Чин майдонга киради, жасорати, чакқонлиги ва куч-қуввати билан ваҳшийлар бошлигини енгади. Шу билан у Искандар қўшинини мағлубият ва шармандалиқдан қутқариб қолади. (Низомий достонида Луъбати Чин ваҳшийларга асир тушади, уни Искандар аскарлари озод этади. Навоий эса бу образнинг воқеалар ривожига родини, унинг жасорати ва баҳодирлигини бўрттириб тасвирлайди. Низомий достонида Искандар Луъбати Чинга ҳам уйланади. Навоий буни ортиқча ҳисоблаб, тушириб қолдиради.) Луъбати Чин халқ эртаклари ва дostonларидаги қаҳрамон хотин-қизлар образига уйғундир.

Бону ва Луъбати Чин каби образлар орқали Навоий хотин-қизлар ҳақидаги гуманистик қарашларини янада бойитади, такомиллаштиради.

* *
*

«Садди Искандарий»да, юқоридаги образлардан ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар бор. Тадбиркорлиги ва фаҳм-фаросати билан даҳшатли урушнинг олдини олган Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони, бир қанча ўлкаларни талаган мустабид Дорю, худбин ва зolim Кашмир подшоҳи Маллу ва бошқалар шулар жумласидандир. Чумолисимон ҳайвонлар, ваҳшийлар ва бошқалар эса ёмонликнинг, зулмат ва даҳшатнинг симболидир. Инсон, унинг ақл-идроқи ва куч-қудрати буларнинг барчасини маҳв этиши, енгиси керак. Искандар бошлиқ яхшилик кучлари бунинг уддасидан чиқади. Бу Навоийнинг инсонга, унинг ақли ва қудратига, келажикга бўлган умид ва ишончининг жўшқин ифодаси эди.

«Садди Искандарий»
нинг композицияси
ва бадий
хусусиятлари

«Садди Искандарий» «Хамса»даги энг катта дostonдир. У 7215 байт (14430 мисра)дан ташкил топган. Дoston 89 бўлимдан иборат. «Садди Искандарий» ўз композицияси билан «Хамса»даги бошқа дostonлардан ҳам, ҳамсанависларнинг шу темадаги дostonларидан ҳам тубдан фарқ қилади. Дoston муқаддима, асосий қисм ва хотимадан иборат. Дастваб-ки 14 боб дostonнинг муқаддимасидир. Муқаддимани моҳият эътибори билан бир-бирига яқин турган ва узвий боғланган 4 қисмга бўлиш мумкин: 1) ҳамд, муножот, наът, меърож; 2) ҳамса такмилида, сўз таърифида, Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий таърифида; 3) Ҳусайн Бойқаро ва Бадлуззамон мадҳи; 4) тарих илми ва қадимги Эрон шоҳларининг 4 табақоти¹.

XV бўлимдан дostonнинг асосий қисми бошланади. XV бўлимда Навоий Искандарнинг туғилиши ва ёшлик йилларини тасвирайди (бу бўлим Искандар саргузаштларининг ўзига хос бир дебочасидир). XVI бўлимда подшо ва донишманд Искандар саргузаштлари баёнига ўтилади, шу бўлимдан бошлаб дoston композицияси тамомила янги негизга, янги принципга эга бўлади, дostonнинг ҳар тўрт бўлими мазмунан узвий боғланган алоҳида боб ҳисобланади. Дostonнинг тематик-ғоявий моҳиятини мукамал ёритиш учун Искандарнинг саргузаштларининг тасвирида кифоя қилмайди. Ҳар бир эпизодни, Искандарнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, унинг сифат ва фазилатларини назарий жиҳатдан асослаш, маълум бир замин яратиш керак бўлади. Бинобарин, Навоий Искандарнинг саргузаштига доир бирор эпизодни ҳикоя қилишдан аввал бобга 3 бўлим (назарий муқаддима, ҳикоя ва Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби) киритади. Шу залда дostonни ташкил этган 64 бўлим 16 бобни ҳосил қилади. Масалан, Навоий Искандарнинг тахтга чиқиши эпизоди тасвирдан (XIX бўлим) олдин ҳиммат (XVI бўлим), Искандар билан гадо ҳикояси (XVII бўлим) ва Искандар билан Арастунинг савол-жавоби (XVIII бўлим) бўлимларини беради. Тўртала бўлимнинг ҳам темаси бир бўлиб, ҳиммат масаласига бағишланади.

Кейинги боб Искандар билан Доро ўртасидаги можароларга бағишланади. XXIII бўлимда Искандарнинг Дорога хирож тўламай қўйиши, унинг ҳақлиги, Доронинг ноҳақлиги баён этилади. Адолат таърифи (XX бўлим), Маҳмуд ҳикояси (XXI бўлим) ва адолатнинг натижаси ҳақида Искандар саволига Арастунинг жавоби (XXII бўлим) Искандар билан Доро можароларининг моҳия-

¹ Навоий ярим тарихий, ярим афсонавий манбалар асосида қадимги Эрон шоҳларини 4 табақотга бўлади: Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар. (Пешдодийлар ва Каёнийлар афсонавий сулолалар бўлиб, Ашконийлар — аршакий парфислардир). Навоий Искандар иккинчи табақотдан сўнг ўтди дейди (аслида Искандар Сосонийлар даврида ўтган).

тини англашга, Искандарнинг позициясини қувватлаш ва Доронинг истибоддини қоралашга хизмат қилади. Навбатдаги боб Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларнинг ҳарбий тўқнашувга айланиб кетишини, Искандарнинг ғалабаси ва Доронинг мағлубиятини тасвирлайди. Шу бобнинг биринчи бўлимида (XXIV бўлим) шоир мухолафат (ўзаро келишмовчилик)ни қаттиқ қоралайди, феодал ҳукмдорлар ўртасидаги ихтилофлар туфайли вужудга келган ўзаро урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрсатади:

...Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур,
 Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур,
 Не тўфон, бало баҳри чайқолмоғи,
 Жаҳон аҳли сув остига қолмоғи...
 Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
 Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ...
 Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
 Яна жониб ўғулға маҳал.
 Иккисига кин ўти солғай ғазаб,
 Ул ўт қон ичарга қилиб ташна лаб.
 Ато жон бериб, ўғлин ўлтурғали,
 Уғул ҳам анга тиғи кин сургали.
 Қариндош топса қариндошини,
 Дамо-дам тилаб кесғали бошини.
 Тушуб ошноларға бегоналиқ,
 Кетиб ҳамшишинларға ҳамхоналиқ...

Шоир XXIV бўлимдаги мулоҳазаларини XXV бўлимдаги ҳикояда мужассамлаштириб, Чингизхон билан Хоразмшоҳ ўртасидаги ихтилофларни тасвирлайди. Модомики, ихтилоф шундай оқибатларга олиб келар экан, у тақдирда Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларга қандай баҳо бериш керак? Бу саволга XXVI бўлимда Арасту жавоб бериб, илм-фан аҳллари умуман низо-адоватни рад этадилар, низо-адоватни тинч йўл билан бартираф этиб бўлмаса, у тақдирда адолатни қурол кучи билан ҳимоя қилишга ижобий қарайдилар, деб жавоб беради. Бу билан Искандарнинг Дорога қарши кураши оқланади.

Бошқа боблар ҳам шу тарзда қурилган.

Навоий мушоҳада, мунозара, ҳикоя ва катта эпик ривояти бир-бирига уйғунлаштиради, сўз санъатининг турли усулларини бир асарда мужассамлаштиради. «Садди Искандарий»нинг композиция усули дostonчилик тараққиётида катта, янги қадам эди. Тўғри, Хисрав Деҳлавий ҳам «Ойинаи Искандарий» бобларини уч бўлимга (назарий бўлим, ҳикоя ва саргузашт бўлимларига) ажратади. Бироқ «Ойинаи Искандарий»даги бўлимлар ўзаро узвий боғланмаган ва моҳият эътибори билан тарқоқ эди.

Навоий боблар охиридаги лирик хотимани ҳам такомиллаштиради. Низомий «Искандарнома»нинг «Шарафнома» қисмида соқийга, «Иқболнома» қисмида мутрибга мурожаат қилади. Хисрав Деҳлавий эса ҳар бир лирик хотимада ҳам соқийга, ҳам мутрибга

муурожаат қилади. Алишер Навоий соқий ва мутриб ёнига ўзини ҳам қўшиб, ўзига муурожаат қилиш билан бобдаги воқеа ёки проблемага бевосита ўз муносабатини ифодалаб, хулоса чиқаради.

«Садди Искандарий» кескин конфликт, кураш ва тўқнашувлар асосига қурилган дostonдир. Дostonнинг деярли ҳар бир боби ўзига хос конфликтга эга. Бироқ дostonнинг барча конфликтларни жамловчи умумий конфликтлари ҳам бор. Бу адолат билан зулм, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги курашдир. Бу кураш назарий муқаддимада ҳам, ҳикояда ҳам, Искандар билан Арастунинг савол-жавоби ва саргузашт эпизодида ҳам ўз ифодасини топади. Барча йирик эпик асарларда бўлгани каби, бу асардаги конфликт ҳам бир неча бор кульминация нуқтасига кўтарилади. Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларга қарши кураш — конфликтнинг чўққиси. Бу конфликт турли ўлка фарзандларининг Искандар бошчилигида сад қуриши билан ечилади, инсоният зулмат ва даҳшат ҳамласидан абадий нажот топади (дostonнинг «Садди Искандарий» деб номланишига сабаб шудир). Дoston қаҳрамонлари конфликтда, кураш ва тўқнашувларда ўсиб, такомиллашиб борадилар. (Бу, биринчи навбатда, дostonнинг бош қаҳрамони Искандарга таалуқлидир.) Шоир образларнинг ички кечинмалари (Искандарга аза тутган Бону ёки Равшанакка рашк билан ўртанган Меҳрнос) ва ташқи қиёфаларини (Луъбати Чин, Меҳрнос ва бошқалар) моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий «Садди Искандарий»да реал ҳаёт лавҳаларини, табиат манзараларини қанчалик моҳирлик билан тасвирласа, фантастик манзараларни, афсонавий махлуқларни, ғаройиб воқеаларни ҳам шунчалик катта санъаткорлик билан чизади. Мағриб ва Қирвон тасвири, у ердаги воқеалар, денгиз сафари ва ажойиботлари шулар жумласидадир. Бундай тасвирий ўринларда, шубҳасиз, Навоий халқ оғзақи ижодидан, айниқса эртақлардан илҳомланган. «Садди Искандарий»да реалистик тасвир билан бадиий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб боради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Масалан, яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб, агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлса, зулм ва зулмат йўлларини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин деган фикрга келади. Ёки денгиз тасвирини олайдик. Бу тасвир қанчалик фантастик бўлмасин, унинг моҳиятида инсоннинг ақл-заковати табиат сирларини кашф қилишга қодирдир, деган реал мақсад ва ишонч бор.

«Садди Искандарий», XV аср муҳити заминида туғилган ғаройиб зиддиятларига қарамай, ўз моҳияти билан халқчил асардир, чунки унинг замирида халқнинг бахт-саодати, осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш ғояси ётади. Авторнинг халқ оғзақи ижодидан илҳомланиши, унинг бойликларидан ижодий фойдаланиши эса дostonнинг халқчиллик моҳиятини янада оширади. Фантас-

тик тасвирий ўринларда халқ ижоди услубидан баҳраманд бўлган Навоий дostonдаги «Искандар ва гадо ҳикояти», «Мажнун ҳикояти», «Икки рафиқ ҳикояти», «Булбул ҳикояти», «Кабутар ҳикояти» ва бошқаларни халқ ижоди (ёки халқ ижоди асосида яратилган ёзма адабиёт) материаллари асосида бунёд этади. Шу билан бирга, Навоий халқ қўшиқлари, мақоллари ва таъбирларидан ҳам унумли фойдаланади. Масалан, у Искандарнинг Равшанак ва Меҳронозга ўйланиши маросимини тасвирлар экан, қўйидаги ўланни келтиради:

Муғанний тузуб чинга вазида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг!

Десаиғ сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!..

У қўйидаги мисраларда халқ мақоллари ва таъбирларини ишлатади:

Биҳамдилаҳ, ул гул топиб рангбў,
Бир оққан ариққа яна оқти су(в).

Ҳамул гўй отилғач қочиб як-баяк,
Масалдурки: «Минг қарғага бир кесак»,

Қачон сочса туфрөққа буғдой бирав,
Иуқ ймоқким ул арпа қилғай дарав.

Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга буғдой ўрмоғинг имкони йўқ.

Тааммул била ком пайдо бўлур,
Таҳаммул била ғўра ҳалво бўлур.

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ,
Ки: «Оз бахт кўп ҳуснидин яхшироқ».

Улус чеҳраи олам афрўзидин,
«Билур йил келишин наврўзидин».

Шуниингдек, Навоий:

Менгилари гул-гул, мисралари хор,
Қобоглари кенг-кенг, оғиллари тор

каби халқ шеърларидек ҳароратли, жўшқин ва бадний содда мисралар ҳам яратган.

«Садди Искандарий» қаҳрамонлик дostonининг традицион вазини бўлган мутақорибда (фаулўн фаулўн фаулўн фаул) ёзилган.

* *
*

«Садди Искандарий» Навоий яшаган даврининг энг муҳим масалаларига бағишланган дostonдир. Дostonнинг бош қаҳрамони Искандар романгик образ бўлса ҳам, дostonда қўйилган ижти-

мой-сиёсий масалалар романтик тарзда ҳал этилса ҳам, дoston жуда катта ҳаётӣй-реалистик қимматга эгадир, чунки унда ўзарo феодал урушлар қораланиб, марказлашган давлат учун, оsoйишталик ва адолат учун кураш — XV асрнинг энг илғор, халқчил интилиш ва орзулари ифодаланган. Романтик образ ва романтик тасаввур ҳам ана шу заминда туғилган эди. Навоий Искандар ҳақидаги дostonни бевосита XV асрнинг ҳаётӣй воқеалари, шарт-шароити, урф-одати ва бошқалар билан бойитади, унинг замонавий қиммати оширади. Масалан, у подшо халқ ва қўшиннинг ишончини, муҳаббатини қозонмаса, уни халокат кутади, деган гоъни ифодалар экан, теурий подшолардан Абусаид мирзо ҳақида ҳикоя келтиради: Абусаид мирзо кўп мулк олди, олтин-кумуш йиғди, бироқ эли ҳам, қўшини ҳам ундан рози эмас эди. Бинобарин, уруш чоғида қўшин уни қўллаб-қувватламади. Абусаид жанг майдонида ҳалок бўлди.

Дostonда тасвирланган ўзарo феодал урушларнинг даҳшати, ҳарбий қуроаларнинг турлари, Искандарнинг хазина ишларида қаттиқ тартиб ўрнатиши ва ҳоказоларга эътибор қилсак, буларнинг Навоий замонаси учун қанчалик аҳамиятли эканини кўраимиз. Худди шунингдек, Искандарнинг тўйи, Бонушнинг мотам тутиши ва бешқа урф-одат, расм-русумлар ҳам Навоий замонасини, ўзбек халқининг маиший ҳаёти манзараларини эслатади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Дoston маърифий ва илмий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Унда биз турли халқ, элат ва қабилаларнинг номини, қуроалар номини, Рум, Марғиб, Занғибор, Фаранг, Қрим, Андалуз, Миср, Искандария, Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Шом, Халаб, Макка, Форс, Хоразм, Дашти қипчоқ, Ос, Рус, Чаркас, Гуржа, Фарҳор, Мовароуннаҳр, Самарқанд, Ҳирот, Сипоҳон, Рай, Мурғоб Руд, Гажрот, Марв, Чаҳчарон ва яна бир қанча географик атамаларни учратамиз. Дostonда ўзбек халқ этнографиясини ўрганиш учун ҳам кўпгина қимматли материаллар бор.

Хуллас, ёзма ва оғзаки манбалардан, адабий традициялардан ижодий фойдаланган Навоий яшаган даврининг энг муҳим масалалари юзасидан гуманистик фикр-идрокнинг ажойиб бадий тажассуми бўлган оригинал дoston — «Садди Искандарий»ни яратиб, «Хамса»га доир катта ва масъулиятли ишини зўр муваффақият билан адо этган эди.

Хотима

Навоий «Садди Искандарий»нинг хотимасида бутун «Хамса»сига ажойиб ва мукамал бир якун ясаганки, бу якун «Хамса» ҳақидаги баҳсимизнинг ҳам энг мувофиқ якуни бўлади деб ўйлаймиз.

Катта ижодий тажриба тўплаган Навоий бешинчи дostonи «Садди Искандарий»нинг ҳам юксак баҳоланишига ишонади. Асар авторнинг ўзига ёқади. Бироқ Навоий адабиёт аҳллари, китобхонлар уни қандай кутиб олар ва қандай мулоҳаза юритар экан, ту-

галланган «Хамса» қандай умумий баҳога лойиқ бўлар экан, деб ўйлайди ва у бошқа адабиёт аҳллари ва китобхонларга етиб боргунга қадар энг мўътабар адиб ва устоз санъаткорнинг дoston ҳақида мулоҳазаларини билмоқчи бўлади. Бу мўътабар адиб ва устоз санъаткор Абдурахмон Жомий эди. Навоий «Хамса» ёзиш нияти ва орзуларини илгари унга айтиб, фикр-мулоҳазаларини олган, бошқа дostonларини унинг муҳокамасига тақдим қилган эди. У яқунловчи баҳони ҳам Жомийдан олишни истади ва унинг ҳузурига боради.

«Хамса»ни унга узатади. Жомий мамнуният билан бир қўлини Навоийнинг елкасига ташлаб, иккинчи қўли билан «Хамса»ни варақлай бошлайди. Шунда Навоий ажойиб хаёл оламига фарқ бўлади.

Навоий гўзал бир чаманда. У чаманда шодлик ва мамнуният билан кезиб юрар экан, узоқда суҳбатлашиб ўтирган бир тўда кишилар давраси намён бўлади. Даврадагилардан бир киши Навоий томонга юриб кела бошлайди, у Навоий билан саломлашиб, уни даврага таклиф қилади. Бу киши буюк Хисрав Деҳлавийнинг шогирди атоқли шоир Ҳасан Деҳлавий экан. Даврада Ҳасан Деҳлавий Навоийни суҳбат аҳли билан таништиради: тўрда ўтирган Низомий Ганжавий, унинг ўнг томонида Хисрав Деҳлавий, чап томонида Абдурахмон Жомий, икки томонда Фирдавсий, Унсурий, Санойй, Хоқоний, Анворий, Саъдий ва бошқа сўз усталари. Навоийни кўриш билан ҳамма ўрнидан туради, унинг бир қўлидан Хисрав Деҳлавий, иккинчи қўлидан Абдурахмон Жомий тутиб, Низомий ёнига ўтқизадилар. Низомий ҳол-аҳвол сўрагандан кейин, Навоий «Хамса»сини таърифлаб, юксак баҳолайди. Қизгин суҳбат боради.

Навоий хаёл оламидан қайтганда, Жомий ҳамон завқ-шавқ билан «Хамса»ни варақлар эди. У охири саҳифани варақлар экан, мислсиз шодлик ва мамнунлик билан Навоийга таҳсин ўқийди.

Навоий буюк сўз санъаткорлари, ҳамсанавислар билан ижодий баҳслашган, катта синовда мислсиз муваффақиятларга эришган эди. Навоий адабиёт тарихида Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби доҳий санъаткорлар қаторидан жой олди.

«ЛИСОНУТ-ТАЙР»

Алишер Навоий умрининг охирларида, 1499 йилда «Лисонутайр» («Қуш тили») дostonини яратди. «Лисонутайр» мураккаб фалсафий дoston бўлиб, унда Навоий мажозий образлар ва уларнинг рамзли саргузаштлари орқали объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларини баён этади, шу билан бирга у реал ҳаёт лавҳаларини, кишиларнинг хатти-ҳаракати, феъл-атворидаги ижобий ва салбий хусусиятларни тасвирлайди.

«Лисонут-тайр» ўрта аср фалсафий қарашлари тараққиётида маълум даражада ижобий ўрин тутган асар бўлиши билан бирга, ўзбек классик адабиёти ва ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир.

**Пантеизм —
«Лисонут-тайр»нинг
фалсафий асоси**

Навоий жуда мураккаб тарихий шароитда, ўша шароитнинг хилма-хил зиддиятлари билан бирга яшади. Инсоннинг бахт-саодати учун курашида, табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги фикр-қарашларида у баъзан даврининг тор тарихий чегараларини ёриб ўтди, баъзан эса даврининг муаммолари олдида ожиз қолди, муҳитининг зиддиятлари сабаби ва моҳиятини тушунолмади, жавоб истаб, йўл ахтариб турли хил таълимотларга, фалсафий қарашларга мурожаат қилди, бироқ етарли қаноат ҳосил қилмади.

Навоий ислом динини эътироф қилади ва унга суянади. Бироқ Навоий табиат ва жамият ҳодисалари тўғрисидаги айрим масалаларда ислом динининг ақидалари доирасидан четга чиқади, ўз давридан хийла юқори кўтарилади. Мана шундай масалалардан бири объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласидир.

Ислом динининг таълимотига кўра, бутун оламнинг, борлиқнинг яратувчиси худодир; бутун коинот унинг амри-иродаси билан боғлиқ; йўқни бор қилувчи ҳам, борни йўқ қилувчи ҳам худонинг ўзидир.

Навоийнинг объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашлари ислом дини таълимотидан хийла фарқ қилади ва ҳатто баъзи бир жиҳатлари билан унга зид келади. Шу билан бирга, Навоийнинг бу борадаги қарашлари тасаввуфнинг мистик таълимоти ва аскетизмга тамомила қарама-қаршидир. Навоийнинг пантеизми ўзининг оптимистик моҳияти ва ўз даврига нисбатан прогрессив характердалиги билан тасаввуфнинг пантеистик таълимотидан фарқ қилади.

Навоийнинг фикрича, дастлаб фақат худонинг ўзи бўлган, холос, у вақтда на коинот бўлган ва на мавжудот; худо ҳали «ўзи ўзида» эди, унда бутун коинот ва мавжудотнинг мислсиз потенциал имкониятлари бўлса ҳам, бу имкониятлар табиат, конкрет борлиқ шаклида намоён бўлмаган эди, худо ўзидан, ўз потенциал имкониятларидан бутун оламни, коинот ва мавжудотни яратди, у конкрет борлиқ шаклида намоён бўлди; бинобарин, бутун олам, мавжудот ягона моя, илоҳий субстанциянинг кўриниши — тазоҳиридир; худо оламдан ташқари эмас, балки шу оламнинг ўзида, унинг ҳар бир заррасида мавжуддир, дунё гўё бир ойна — миръотдир, унда кўринувчи бутун борлиқ худодан, худонинг инъикосидан иборатдир.

Навоийнинг қарашича, худонинг мана шундай тазоҳири сифатида вужудга келган борлиқнинг кўрки инсондир; зотан, оламнинг вужудга келишидан мақсад ҳам даставвал мана шу инсондир.

Навоий «Лисонут-тайр»нинг муқаддимасида бу ҳақда шундай фикр юритади:

Офаринишдан қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ¹ ичинда беиваз.
Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб,
Рози махфий ганж ўлуб бу турфа жисм,
Сунъидин ул ганж ҳифзига тилисм...

Шундай қилиб, Навоий объектив борлиқни илоҳийлаштиради, унга илоҳиётнинг тазоҳири деб қарайди. Объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақида бундай фикр юритиш идеалистик дунёқарашнинг бир кўриниши — пантеизмдир. Бироқ Навоий пантеизми ўз даври учун маълум прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий пантеизми реакцион шайхлар ва зоҳидлар томонидан тарғиб қилинган мистицизм ва аскетизмга қарши қаратилган эди. Мистицизм, бу олам қандайдир сирлар оламидир ва ғайри табиий кучларнинг бир соясидир; инсоннинг яшамоғи бахтсизлик, ўлмоғи бахтдир, у ўз ўлими билан «ал-ҳақ»қа қовушади деб таълим берса, аскетизм тарки дунёчиликни, «фоний дунё»дан воз кечишни тарғиб қилса, Навоий пантеизми оламга илоҳиётнинг тазоҳири деб қарайди, инсонни шарафлайди, уни дунёдан воз кечишга эмас, балки яшашга, бахтли, савдатли бўлишга чақиради. Дунёдан воз кечишнинг оқибат мақсади «худого қовушиш» бўлса, «худого қовушмоқ» учун инсоннинг ўзалигидан, дунёдан воз кечишга ҳожат йўқ; чунки инсон худонинг зухридир; бунингламаслик кишини бахтсизликка, ҳалокатга олиб борадиган нодонликдир, — дейди².

Демак, Навоий пантеизми ҳаётдан воз кечишни эмас, балки ҳаётни севиш ва уни қадрлашни тарғиб қилади, инсонпарварликка асосланади. Мана шу руҳдаги пантеизм «Лисонут-тайр»нинг фалсафий асосини ташкил этади.

«Лисонут-тайр»
нинг сюжети ва
персонажларнинг
мажозийлиги

Навоийнинг пантеистик қарашлари ислом дини таълимотига ҳамда тасаввуфнинг мистик ва бадбин қарашларига зид эди. Навоий ўз қарашларини очиқ-ойдин баён этолмас эди. Бинобарин, у мажоз усулидан, рамэлардан фойдаланади, дostonнинг сюжетини ҳам, унинг персонажларини ҳам шу асосда яратади. Бундан ташқари, Навоий турли хил воқеаларни ҳикоя қилар экан, бошқа асарларидан фарқли ўлароқ, айрим ўринларда «қиссадан ҳисса» чиқармайди, персонажларнинг фаолияти ва хулқ-атворига баҳо бермайди, буларнинг барчасини у ки-

¹ Халқ—бу ўринда: яратилган, мавжуд нарсалар маъносида.

² Навоий «Сади Искандарий»да бу масалага бағишлаб бир ҳикоя келтиради: Бир гала балиқ сувда яшаб туриб, сув излайди. Улар кўп машаққатларга гирифтор бўлади: даҳшатли гирдобга тушиб, наҳангга ем бўлади. Шундагина ўз ҳаётини тушуниб, қаттиқ пушаймон бўлади.

тобхоннинг ўзига ҳавола қилади («Лисонут-тайр»нинг турлича талқин қилинишининг сабабларидан бири ҳам шундадир).

«Лисонут-тайр» 176 кичик бобдан иборат. Бу боблар алоҳида эпизодларни, савол-жавобларни ва кичик ҳажмда ҳикоя ёки масалларни ўз ичига олади. Достонда Худхуд бошлиқ турли қушларнинг Симуургни излашлари ҳикоя қилинади. Бу, достоннинг қолипловчи ҳикояси — масали бўлиб, шу ҳикоянинг ичида жуда кўп масал ва ҳикоялар, мунозаралар берилади. Достонни, шартли равишда «Муқаддима», Симуург таърифи, Симуургни излаш йўлида, Водийлар таъриф-тавсифи, Муножотлар қисми ва «Хотима»га ажратиш мумкин.

Кунларнинг бирида турли хил қушлар йиғилиб, баэм-суҳбат қилмоқчи, сўнг ҳар қайсиси ўз манзилига қайтмоқчи бўлади. Бироқ йиғилишда ўз мавқеига қараб, тартиб-қонда билан ўтириш бўлмагани учун, қушлар ўрин таллашиб, жанжаллашиб кетадилар. Шунда улар, агар оқил ва одил бир бошланғимиз — подшоҳимиз бўлганда, орамизда можаро бўлмас эди, дейдилар.

Бу можародан Худхуд фойдаланиб қолади. У қушларнинг оқил ва одил подшоси Симуургдир, — деб, уни таърифлаб кетади:

...Сизга шоҳе бор бешибҳу мисол,
Васфини айтурда юз минг нутқ ол,
Барча олам қушларига шоҳ ул,
Ҳолингаздин мўба-мў оғоҳ ул.
Ул яқин сизгаву сиз ондин йироқ,
Васл анга ойин, вале сизга фироқ...
Ҳар киши бўлса тирик ондин йироқ,
Ул тирикликдин ўлум кўп яхшироқ...

Симуургдан хабар топган қушлар ярашиб, унинг олдига бориш учун йўлга тушадилар. (Қуръа ташланиб, Худхуд пешво — йўл бошловчи бўлади.) Бу йўл азоб ва машаққат йўли эди. Қушлар узоқ учадилар, чарчайдилар, ҳар бири ўз манзили, кундалик ҳаёти ва одатини қўмсайдди. Уларнинг орасида норозилик кучайиб боради. Охири қушлар орқага қайтиб кетиш фикрига тушадилар. Бироқ Худхуд қушларнинг эътирозини рад қилади, турли афсона ва ҳикоялар сўзлайди. Масалан, булбул гулга муҳаббатини айтса, Худхуд гул абдий эмас, сенинг ишқинг чин бўлолмайди; Товус ўз ҳусни билан боғларни зийнатлашини айтса, Худхуд «ташқи ҳусн»ни рад этади; Кабутар одамларга ўрганганини айтса, Худхуд уларни қоралайди; Қарчиғай қушларнинг шоҳи эканини айтса, Худхуд уни бемаъниликда айблаётди ва ҳоказо.

Худхуд қушларни йўлни давом эттиришга кўндиради. У қушларнинг Симуургга етишиш учун нима қилиш лозим? деган саволга, ўзликдан воз кечиш ва ҳар қандай азоб-машаққатларга кўникиш лозим деб, севгилиси (худо) васлига эришишда ўзи учун азиз бўлган барча нарсадан воз кечган Шайх Санъон ҳақидаги ҳикояни сўзлайди. Худхуд бошлиқ қушлар Симуургни излаш йўлини давом эттирадилар. Симуургни излаб топиш учун 7 босқичдан ўтиш лозим эди: 1. Талаб водийси. 2. Ишқ водийси. 3. Маърифат водийси. 4. Истисно (эҳтиёжсизлик) водийси. 5. Таваҳхуд (яккаланиш) водийси. 6. Ҳайрат водийси. 7. Фақру фано (йўқ бўлоқ — ўлмоқ) водийси. Бу водийлар реакцияон тасаввуф таълимотининг ифодаси, тарки дунёчи шайх ва зоҳидларнинг тариқати эди.

Қушлар не-не машаққатлар билан йўлни давом эттирадилар, уларнинг баъзиси ўлади, баъзиси дармондан кетади. Қушлар яна эътироз билдирадилар. Худхуд улар билан суҳбатлашиб, эътирозларини рад қилади, ваъз айтади, ҳикоя сўзлайди. Ниҳоят, қушларнинг кўли ҳалок бўлиб, 30 қуш қолади. Энди

бу ўттиз қуш Симуғни излаш фикридан тамомила воз кечади, чунки уларнинг ўзи Симуғ — ўттиз қуш (س — 30, مرغ — қуш):

...Кўрдилар ўзни қаёнким тушди кўз,
Олло-олло, не ажойбдур бу сўз,
Ким қилиб Симуғ ўттуз қуш ҳавас,
Узларин кўрдилар ул Симуғ, бас.

Шундай қилиб, қушларнинг Симуғни излаши беҳуда эди. Уларнинг ўзи ўша Симуғнинг зарраси, унинг зуҳури эди. Навоий бунга сўз ўйини воситаси билан яқунлайди. Бу яқун дostonнинг фалсафий-ғоявий яқуни ҳам эди.

Дostonнинг сюжети мажозий бўлгани каби, унинг персонажлари ҳам мажозийдир. Симуғ — худо, Худхуд — шайх, муршид, қушлар — кишилардир. Навоий Симуғни тўла эътироф қилади, уни комил, энг олий борлиқ деб ҳисоблайди. Бироқ у худони оламдан ташқарида эмас, балки шу оламнинг ўзида, бутун коинот ва мавжудотда мужассамлашган, ҳар бир кимса ва ҳар бир нарсада зуҳур этган олий моя — субстанция деб тушунади. Бинобарин, ўзликдан (бу ўзликда худо зуҳур этган) воз кечиш — ўлиш билан худого қовушман дейиш бемаъниликдир, — дейди Навоий.

Навоий Худхудни очиқдан-очиқ салбий образ сифатида таърифламайди, уни қоралаб ҳам ўтирмайди. Лекин шунга қарамай, дostonдаги воқеалар, Худхуднинг фаолияти, қушларнинг фожиали саргузашти унинг кўпроқ салбий образ экапигидан далолат беради. Чунки қушларни ўзлигидан воз кечишга чақирган, уларни ҳалокат йўлига бошлаган ва кўпларининг нобуд бўлиб кетишига сабабчи бўлган мана шу Худхуддир. Бироқ шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Худхуд хийла мураккаб, зиддиятли бир образдир. Худхуднинг сўзларида, унинг ҳикояларида айрим ижобий фикр ва ўғитлар ҳам бор. Масалан, Навоий унинг тилидан шундай сатрларни тизади:

Шаҳга ҳиммат паст агар берди худо,
Хушроқ ондин ҳиммати олий гадо...
Минг адад кўй бирла муздуру шубон
Муад олиб кўйларга бўламиш нобон.
Чун бўридин кўйга етса тумтароқ,
Ул шубондин онда бир ит яхшироқ...

Автор бундай ўринларда Худхуд образидан шартли восита сифатида фойдаланган бўлиши мумкин.

Қушлар кишилардир. Навоий уларнинг мавжудлигини ва ҳаётий моҳиятини эътироф қилади. Уларни ўзлигидан, ҳаётдан воз кечишга чақирмайди, балки ўзлигини англашга, ўз ҳаётини севишга ундайди. Шоир қушларнинг Худхудга қарши айтган эътирозларини қувватлайди, уларнинг ҳалокатли йўлга кириб боришидан қайғуради, бошларига тушган фалокатларга ачинади. Ниҳоят, 30 қушни сақлаб қолади. Бу 30 фақат шартли равишда 30 дир,

аслида эса бутун қушларнинг — кишилиқнинг рамзидир. Демак, кишилар яшамоғи, кишилиқ такомиллашмоғи керак.

«Лисонут-тайр»
ҳикоялари

«Лисонут-тайр»да кўпгина ҳикоялар ҳам бор. Буларнинг баъзиларида тарихий ёки афсонавий шайхлар ва авлиёларнинг «саргузашти» ҳикоя қилинади (масалан, Шайх Санъон ҳикояси, Нажмиддин Кубаро ҳикояси), баъзилари эса таркидунё қилиш, тоат-ибодат каби масалаларга бағишланади (масалан, тупроқни олтинга айлантирувчи пир ҳикояси, Муқбил ва Мудбир ҳикояси ва бошқалар). Булар диний-мистик характердаги ҳикоялардир. Лекин «Лисонут-тайр»да реалистик мазмундаги реал ҳаёт масалаларини, турли хил кишиларни, уларнинг фаолияти ва феъл-атворини тасвир этувчи ҳикоялар ҳам бор. Уларда Навоий бадбинлик ва таркидунёчиликни, айёрлик ва фирибгарликни, тамагирлик ва текинхўрликни, нодонлик ва жоҳилликни, хуллас, яшаган муҳитнинг бир қатор иллатларини қаттиқ танқид қилади, сатира ва юмордан фойдаланади. Гузал подшо, ахлоқсиз ва хаёлпараст қаландар, қаллоб заргар, уқувсиз боғбон, тўймас полвон ва бошқалар ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир. Навоийнинг бу ҳикоялари унинг кичик эпик жанрда ҳам катта бадий маҳорат эгаси эканини кўрсатади.

«Лисонут-тайр»даги ҳикоялардан бирида айтилишича, бир куни Хиротда бир девор қулаб тушади. Ходиса рўй берган жойда кишилар тўпланади. Уларнинг орасида бир дарвеш ҳам бор экан. Дарвеш ер билан яксон бўлган деворга қараб, нола-фарёд кўтаради. Таажубланган кишилар дарвешдан бунинг сабабини сўрайдилар. Дарвеш кўпдан бери бу деворни кузатиб боргани, унинг қийшайиб кетгани ва, ниҳоят, бугун ағдарилганини айтиб, бу деворнинг мақсади ер билан текис бўлиш, дворликдан чиқиш эди, у ўз мақсадига эришди; лекин менинг жоним, қалбим бўла туриб нега ҳанузгача мақсадимга эриша олмайман, яъни ўлмайман, дейди.

Навоий бу ҳикояда ҳаётнинг мазмуни ва моҳиятини тушунмаган, ўзлигидан воз кечишни бахт деб ҳисоблаган дарвешдан истеҳзо билан кулади.

Яна бир ҳикояда таркидунёчилик ниқобига бурканган маишатпараст, бадахлоқ ва хаёлпараст дарвешлар, қаландарлар ҳамжў қилинади, уларнинг кирдикорлари фош этилади.

Навоий тамагирлик ва текинхўрликни қаттиқ қоралаб, шундай нуқсонлари туфайли ҳалок бўлиб кетган «беғайрат», «девона» ва баднафс «полвон» ҳақида мароқли ҳикоялар келтиради.

Навоий «Лисонут-тайр» ҳикояларида ҳам, худди бошқа асарларидаги сингари, қаллоблик ва ҳийлагарликни, нодонлик ва жоҳилликни танқид қилади. Масалан, бир ҳикояда оддий тош ва шишаларни асл тош деб сотиб юрган, лекин охири сири фош бўлиб қатл қилинган қаллоб заргар саргузаштини, яна бир ҳикояда ўз касбини яхши билмай, жоҳиллиги туфайли ҳалок бўлган боғбон саргузаштини баён этади.

Бу ҳикоялар феодал муҳитнинг айрим иллатларини фош этувчи ҳаётий ҳикоялардир. Улар ҳаётдан воз кечишни эмас, балки ҳаёт-

ни севишни, яхши хислат ва фазилатга эга бўлишни, ўзи учун ҳам, ўзгалар учун ҳам фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишни тарғиб қилувчи ҳикоялардир. Булардан кўпи Худҳуд тилидан айтилса-да, лекин уларнинг Худҳуднинг мистик қарашлари билан боғлиқлиги йўқ. Мисол учун боғбон ҳикоясини олайлик. Худҳуд бу ҳикояни Қумрининг эътирозига қарши сўзлайди (Қумри Худҳудга боғни севиши ва ундан воз кеча олмаслигини айтган эди). Бироқ ҳикоя Худҳуднинг кутганига қарама-қарши «чиқиб қолади». Аслида Худҳуд бу ҳикоя билан боққа нафрат уйғотиши лозим эди. Аммо ҳикоя боққа эмас, балки боғбонлик касбини эгаллай олмаган кишиларга қарши нафрат уйғотади. Худҳуд кўзлаган мақсадга мувофиқ, боғбоннинг ўлими ҳикоянинг ечимигина бўлиб қолмасдан, балки унинг асл моҳиятини ҳам ташкил этиши, боғ даҳшатли ва ҳалокатли бир жойдир деган хулосага олиб келиши лозим эди. Бироқ боғбоннинг ўлими ҳикоянинг асосини ташкил этмайди, у ҳикоя мавзунинг ечими ҳам эмас, балки унинг шартли бир тугалланмаси, холос. Боғбоннинг «фожиаси» ҳам боғ даҳшатли ва ҳалокатли бир жой деган хулосага олиб келмайди. Навойнинг мақсади ўз касбунарини эгалламаган кишиларни танқид қилишдир. Бинобарин, ҳикоянинг ечими унинг шартли тугалланмаси — боғбоннинг ўлимидан аввал ҳал бўлиб кетади.

Худҳуд тилидан айтилган бошқа бир қатор ҳикоялар ҳам ўз гоёвий йўналиши ва маъмуни билан шунга яқиндир.

«Лисонут-тайр»
нинг бадий
хусусиятлари

«Лисонут-тайр» ўзбек классик адабиётинда эпик турнинг янги жанрдаги намунаси — фалсафий дostonдир. Шоир ўз фалсафий қарашларини мажозий образлар — қушлар орқали ифодалайди. Шунинг учун ҳам у «Муҳокаматул-луғатайн»да: «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен», — деган эди.

«Лисонут-тайр» сюжети ва композицияси мураккаб дostonдир. Худҳуд бошлиқ турли қушларнинг Симурғни излаш саргузаштлари дostonнинг асосий воқеасини ҳамда қолипловчи ҳикоясини ташкил этади. Муқаддимада тасвирланган қушларнинг йиғини эпизодни дostonнинг экспозицияси бўлиб, воқеанинг тугуни Худҳуднинг таърифи ва ташвиқи билан қушларнинг Симурғни излашга қарор қилишидан бошланади. Экспозицияда қушларнинг ўрин талашуви конфликт бўлган бўлса, энди Симурғни излаш аҳди билан бу аҳдан воз кечиш, мистицизм билан оптимистик руҳдаги пантеизм ўртасидаги кураш дostonнинг етакчи конфликти бўлиб қолади. Воқеа шу конфликт асосида ривожланиб, мураккаблашади, у қушларнинг эътирози ва Худҳуднинг бу эътирозга жавоби эпизодларида ўз кульминация нуқтасига кўтарилади, гоҳ пасаяди, гоҳ кучаяди ва, ниҳоят, 30 қушнинг Худҳуд бошлаган йўлдан воз кечиб, «ўзимиз Симурғмиз» деган қарорга келиши билан воқеа ечилади, конфликт ҳал бўлади.

Қолиповчи ҳикояда Симуфр, Худҳуд, Тўти, Булбул, Қумри, Кабутар, Қарчиғай ва Хумо каби мажозий образлар яратилган. Симуфр — худонинг рамзи. У дostonда бевосита иштирок этмайди, бироқ бутун воқеа шу образ билан боғланади. Бошқа қушлар эса дostonдаги воқеанинг бевосита иштирокчиларидир. Уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Худҳуд. 2. Барча бошқа қушлар. Худҳуд — «фақру фано» йўлига бошловчи шайх — мурид. Бошқа қушлар — оддий кишилар. Худҳуд билан бошқа қушлар орасида ўзаро алоқа ҳам, зиддият ҳам бор. Алоқа аста-секин заифлашиб боради, зиддият кучаяди ва кескинлашади. Қушлар бошда Худҳудга ишонадилар, кўп ўтмай ундан, у бошлаган йўлдан норози бўла бошлайди ва, ниҳоят, «фақру фано» йўлидан воз кечиб, ундан ўз алоқаларини узил-кесил узадилар. Шоир қушларнинг портрети ва характерини мана шу аспектда яратади ва ёритади. Шу билан бирга, у ҳар бир қушни унинг ўзига хос сифати, ҳаёти ва табиати билан бирга тасвирлайди, бошқача қилиб айтганда, қушларнинг «қушлиғи»ни ҳам сақлаб қолади. Бу шоирнинг мажозий образлар яратиш ва уларни индивидуаллаштиришдаги катта маҳорати эди.

«Лисонут-тайр»да қолиповчи ҳикоя рамкасига жойлашган кўпгина кичик ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоячалар қолиповчи ҳикоядан келиб чиққан бирор масалани ёритиш ва конкретлаштириш учун иллюстрация вазифасини бажаради. Айни чоғда улар мустақил ҳикоячалар бўлиб, ҳар бирининг ўз тема ва мақсади, мустақил сюжети ва композицияси, образлари бор. Бу ҳикояларда шоир кичик бир воқеа тасвири билан катта масалани ечади, ибратли хулосалар чиқаради. Уларда образлар индивидуаллаштирилади (қаландар, боғбон, заргар, полвон ва бошқалар).

Қолиповчи ҳикояда қушларнинг табиий қиёфасини усталик билан тасвир этган ва уларнинг айниқса Худҳудга қарши сўзлаган эътирозлари орқали ички кечинмаларини моҳирлик билан очган Навоий мустақил ҳикояларда ҳам образларнинг портрети ва ички кечинмаларига алоҳида эътибор беради. Бу, хусусан, ҳажм жиҳатидан нисбатан каттароқ бўлган «Шайх Санъон ва Мажнунул-ҳақ» каби ҳикояларда равшан кўринади. Шайх Санъон Шарқда машҳур бўлган образлардандир (айрим маълумотларга кўра Шайх Санъон тарихий шахс бўлиб, XI—XII асрларда ўтган). Шайх Санъоннинг психологик кечинмаларини усталик билан баён этган Навоий, уни ўзига мафтун қилган тарсо гўзали — христиан қиз портретини ҳам моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий «Лисонут-тайр» асарида ҳам халқ ижодидан илҳомланади, халқ асарларининг сюжети, услуби, халқ таъбирлари, юмори ва бошқалардан ижодий фойдаланади. Шу жиҳатдан қараганда, «Лисонут-тайр»даги халқ латифаси асосида яратилган Мажнунул-ҳақ ҳикояси жуда характерлидир.

Ҳикоя қилинишича, ўзини худо йўлига бағишлаган бир девона бўлган экан. Кишилар уни Мажнунул-ҳақ (худо йўлидаги девона) деб атаган эканлар. У баҳор фасли ўз масканини ўзгартирмоқчи бўлиб йўлга чиқибди. Лоғар эшагида бирмунча йўл босган экан, кеч кириб, бирдан қаттиқ ёмғир ёғибди. Мажнун бир вайронага кириб, паноҳ топибди. Аммо эшаги счиқ ҳавода қолибди. Ҳориб ухлаб ётган Мажнуннинг устига чакка ўтиб уйғонибди. Емғир тингандан кейин Мажнун ташқарига чиқса, эшаги йўқ. Шунда у газабланиб:

Ким сенга маркабни топшурдим бу дам,
Яхши асрадингму, не қилдинг карам?...

Асрамоқдин маркабим ор айладинг,
Тийра тунда нопадидор айладинг,—

дебди. Шундан сўнг чақмоқ чақнаб, атроф ёришибди. Мажнун эшагининг ўтлаб юрганини кўриб, хижолат бўлибди ва худога бундай дебди:

— К-ей менинг жисмим аро жоним худо,
Балки юз жоним санга бўлсун фидо!
Гарчи ул дам маркабимга боқмадинг,
Ғойиб айлаб, бўйнига йип тоқмадинг.
Менга юзланди бу дам ошуфталик,
Қаҳрдин қилдим санга олуфталик.
Чунки эшакни топшуруб ёрдим санга,
Они топшурмоқ керак ёрди манга.
Асрамоқда чунки тақсир айладинг,
Тунд кўргач, манга тадбир айладинг.
Чора айлаб, чақмоғингни чоқибон,
Кўз ёритур машъалингни ёқибон,
Кўзума они намудор айладинг,
Дар маҳал бу лутф изҳор айладинг.
Тундуққа гарчи ман ёрдим муҳиқ,
Сен ҳам ёрмишсан ҳарифи бас мудиқ...
Деганимдин бемадор эттинг мени,
Қилғонимдин шармсор эттинг мени...

Бу юмористик парчада Мажнунул-ҳақ худога қарши қаратилган дашноми учун осий бўлган киши сифатида эмас, балки худо билан басма-бас келган бир шаккок сифатида, халқ қаҳрамони Афанди сифатида гавадаланади. Шоир Мажнунул-ҳақни қораламайди, балки:

Телба рови гарчи номатқул ёди,
Чун муқаббатдин ёди мақбул ёди.

деб уни ёқлайди.

Бу ҳикояга асос бўлган сюжетнинг бошқача вариантлари шу кунга қадар ҳам халқ латиғаси сифатида яшаб келмоқда. «Лисонут-тайр»да:

«Эр кирар эр сонига ҳиммат била,
Эр эмас фахр айлаган зийнат била»,
«Эрга хулқу феъл эрур зебу жамол,
Янги заркаш хилласидур ёски шол»,
«Дами бўлса вафо андин йироқ,
Ит вафо бобида андин яхшироқ»

каби ҳикматлар бор.

«Лисонут-тайр» рамал баҳрида (рамали мусаддаси маҳзуф — фоилотун фоилотун фоилун) ёзилган. У, классик адабиётдаги бошқа дostonлар каби, маснавий йўлида қoфияланган.

«Лисонут-тайр» тил ва услуб жиҳатидан Навойнинг бошқа дostonларига нисбатан хийла энгил ва соддадир; чунки Навой мазмунан жуда мураккаб бўлган бу дostonнинг тили ва услуби соддарoқ ва равонроқ бўлишига алоҳида эътибор беради.

«Лисонут-тайр» Биз Навойнинг ёшлик чоғида Фаридиддин
ва «Мантиқут-тайр» Атторнинг «Мантиқут-тайр» («Қуш нутқи») дostonини берилиб ўқигани ва бу дoston ёш

Алишерга салбий таъсир қилиб, уни кишилардан четлашишга, яккалик ва ҳаёлпарастликка судрай бошлаганини кўриб ўтган эдик.

Навoй ҳаётининг сўнгги йилларида яна «Мантиқут-тайр»га қизиқади, уни таржима қилишга, тўғриси, унга ўхшаш бир дoston яратишга интилади. Ниҳоят, 60 ёшга қадам қўйганида бу ишга киришади.

Хўш, бу икки дostonнинг бир-бири билан қандай алоқаси бор? «Лисонут-тайр» «Мантиқут-тайр»нинг таржимасими? Навoй Атторнинг мистик фалсафий концепциясини тарғиб қиладими?

Бу икки дostonнинг бир-бирига ўхшаш (ҳатто бир хил) томонлари кўп, бироқ, шу билан бирга, бу икки дostonнинг фалсафий концепцияси бир-бирига зиддир. XII асрнинг мистик шоири Фаридиддин Аттор «Мантиқут-тайр»да бутун борлиқ, жумладан қушлар (кишилар) худонинг соясидир, улар ўзликларидан воз кечиб, тасаввуфнинг 7 босқичини босиб ўтиб, фақру фано бўлгандагина ҳақиқатга — худога эришадилар, деган ғояни илгари суради.

Аттор:

Сурати мурғони олам сарба-сар,
Сояйи ўст бидон, эй беҳабар

(Олам қушларининг шакли бир бошдан унинг (Симурғнинг) соясидир, буни, эй беҳабар, билгил),

деб тасаввуфнинг пантеистик қарашини ифода этган бўлса ҳам, бироқ бу пантеизм ҳаётни эътироф қилиш ва уни севишга эмас, балки уни инкор этишга чақиради. Навoй эса бутун борлиққа илоҳиётнинг зуҳури, унинг «ҳикмат билан тўла» инъикоси деб қарайди, ўзлигини англашга, ҳаётни севишга чақиради.

Шундай қилиб, икки асарнинг фалсафий концепцияси ҳам, ўз олдига қўйган мақсади ҳам бошқа-бошқа эди. Мана шу концепция ва мақсад икки асарда бир-бирдан фарқ қилувчи ва бир-бирига зид бўлган ўринларни, хусусиятларни вужудга келтиради.

Навoй Аттор дostonидаги қолипловчи ҳикояни ва яна бир неча мустақил ҳикояларни олади, уларнинг сюжети ва образларини деярли сақлаб қолади. Бироқ буларни ўз фалсафий концепциясига

мувофиқлаштиришга, уларга янгиликлар киритишга ва шу билан асарнинг руҳини ўзгартиришга интилади. Навоий «Мантиқут-тайр»нинг муқаддимасидаги бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилувчи лирик парчаларни ташлаб ўтади. Аттор достонида қушлар тўғридан-тўғри Симуургни излаш йўлига тушсалар, Навоий достонида қушлар ўрин таллашиб жанжаллашганидан кейин Симуургни излаш йўлига тушадилар. Бу эпизод Навоий достонининг реалистик моҳиятини кучайтиради, уни яшаган муҳитига янада яқинлаштиради. Аттор достонида қушлар эътирозининг Худхуд томонидан рад қилиниши очиқдан-очиқ қувватланади. Навоий гарчи қушларнинг эътирози тўғри эди, деб ошкор айтмаса ҳам, асарнинг руҳи шундай бир хулосага олиб келади. Навоий «Лисонут-тайр»га реал ҳаёт масалаларини тасвир этувчи, ижтимоий-тарбиявий жиҳатдан прогрессив аҳамиятга эга бўлган кўп ҳикоялар киритади. «Лисонут-тайр»даги 63 ҳикоядан фақат 12 тасигина «Мантиқут-тайр»дан олинган, қолганлари эса халқ оғзаки ижодидан, баъзилари «Қуръон», «Ҳадис», «Тазкиратул-авлиё» ва бошқа диний китоблардан олинган ва айримлари бевосита шоирнинг ўз ҳаётий тажрибаси материаллари асосида вужудга келган янги ҳикоялардир. Реалистик характердаги ҳикоялар «Лисонут-тайр» билан «Мантиқут-тайр» ўртасидаги тафовут ва зиддиятларни янада кучайтиради. «Лисонут-тайр»нинг ҳаётий моҳияти ва қимматини янада оширади. Бу икки достонда яна бошқа тафовут ва ўзига хос хусусиятлар ҳам бор.

Юқоридаги факт ва мулоҳазалар «Лисонут-тайр» достонининг «Мантиқут-тайр»нинг таржимаси эмаслигини ва бу икки асарнинг фалсафий концепция ва мақсад жиҳатидан бир-бирига зид эканини кўрсатади. Бироқ Навоий табиат ва илоҳиёт ҳақидаги фалсафий концепциясини ошкор баён этолмас эди. Фаридиддин Аттор XV асрда ҳам жуда катта шухрат ва эътиборга эга эди. Дунёқарашидagi зиддиятларига қарамай, ҳатто Навоийнинг ўзи ҳам унга эҳтиром ва эътиқод билан қарар эди. Мана шуларга кўра, Навоий «Мантиқут-тайр»дан фойдаланди ва ўз достонини унинг таржимаси деб атади. Аслида эса «Лисонут-тайр» билан «Мантиқут-тайр» кўпроқ шакл жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлиб, моҳият эътибори билан бошқа-бошқа асарлардир.

Навоий «Лисонут-тайр»да табиат ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларига яқин ясайди. Мистик элементлари ва айрим бадбинлик майлларига қарамай, Навоий бу асарида инсонни севиш ва унинг бахт-саодати учун кураш гоёсини илгари суради. Достоннинг хотимасидаги Султон Хусайн Бойқаро мадҳида уни адолатга чақириб айтилган:

Аدل бўстонида юз хайли тўюр
Кўрмасунлар зулм тошидин футур

каби мисралар ҳам шуни кўрсатади.

«МАҲБУБУЛ-ҚУЛУБ»

«Маҳбубул-қулуб» —
Навоийнинг сўнги
йирик асари

«Маҳбубул-қулуб» 1500 йилда яратилди. Навоий бу асарида ҳаётдан олган тажрибаларига, таассуротларига, ўзининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларига яқин яшаш, турли ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилиб, уларнинг бурчи ҳамда вазифаларини ёритиш, айримларининг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги иллатларни фож этиш, уларни яхшиликка йўллаш мақсадини ўз олдига қўяди. Бу асар, Навоийнинг кузатган мақсадига кўра, ижтимоий-сиёсий масалалар ва ахлоқ-одоб бўйича бир дастуруламал бўлиши, ҳаётни тузатиш ва яхшилашга хизмат қилиши лозим эди.

Навоий жуда мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтди. Инсоннинг бахт-саодати учун, эл-юртнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, маданият ва маърифатнинг тараққийси учун ҳормай-толмай кураш олиб борган Навоий баъзан ўз орзу-интилишларига эришди, баъзан турли-туман тўсиқларга, зиддиятларга дуч келиб, алам ва кулфат чекди, муҳитнинг муаммо ва қарама-қаршиликлари билан бирга яшади, бу муаммо ва қарама-қаршиликлардан айримларининг моҳияти ва сабабларини тушунди, айримлари олдида ожиз бўлиб қолди. «Маҳбубул-қулуб» нинг муқаддимасида:

Гаҳе топтим фалақдин нотавонлиғ,
Гаҳе кўрдум замондин комронлиғ,
Басе иссиғ-совуғ кўрдум замонда,
Басе аччиғ-чучуқ тоттим жаҳонда,—

дейди.

Навоий ўзининг мураккаб ҳаёти ва кураш йўлини таърифлаб ҳамда бу асарининг яратилиш сабаби ва мақсадларини таъкидлаб, яна шундай дейди:

«Бу муқаддимотдин мақсуд бу ким, ҳар кўйда югурубмен ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзумни еткурубмен ва яхши-ямоннинг афзоли билномен ва ямону яхши хислатларни тажриба қилибмен. Хайр ва шарларидин нўш ва неш кўксумга етибдур. Ва дам ва карим захм ва марҳамим кўнглум дарк этибдур. Замон аҳлидин баъзи аҳоб ва даврон хайлидин баъзи аҳбобки, бу ҳоллардин хабарсиз ва кўнгуллари бу хайру шардин асарсиздур... бу навъ аҳоб ва аҳбобқа интибоҳ қилмоқ ва аларни бу навъ ҳолатдин огоҳ қилмоқ вожиб кўрундики, ҳар тоифа хисолидин вуқуфлари ва ҳар табақа аҳволдин шуурлари бўлғайки, муносиб эл хизматиға шитоб қилғайлар ва номуносиб эл суҳбатидин ижтиноб вожиб билғайлар ва бори эл била маҳфий розларидин сўз демагайлар ва шаётин-инс мақру фиребидин бози емагайлар ва ҳар навъ эл суҳбат ва хусусиятики, аларга ҳавас бўлғай, бу фақирнинг тажрибаси аларга бас бўлғай. Чун бу мақолотларнинг қулубқа маҳбублиғи маълум бўлди, онга «Маҳбубул-қулуб» («Кўнгиаларнинг севгани» — Н. М.) от қўюлди».

* *
*

«Маҳбул-қулуб»нинг қадимги қўл ёзма нусхалари жуда оз. Илм-фанда маълум бўлган қўл ёзма нусхалардан учтаси XVI асрга, қолганлари эса XVIII—XIX асрларга мансубдир. «Маҳбул-қулуб»нинг 1565/66 йилларда (ҳижрий 973 йилда) кўчирилган нусхаси Париж Миллий кутубхонасида, XVI асрда кўчирилган деб фараз қилинган мукаммал бир нусхаси СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида, 1595/96 йилларда (ҳижрий 1004 йилда) кўчирилган нусхаси Ленинградда, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланади. «Маҳбул-қулуб» Бухоро тошбосмахонасида ва Истамбулда, 1939 йилда Тошкентда нашр этилди. СССР Фанлар Академиясининг нашриёти 1048 йилда А. Кононов томонидан тайёрланган «Маҳбул-қулуб»нинг чоғиштирама текстини араб ёзувида босиб чиқарди.

«Маҳбул-қулуб» —
фалсафий ва ахлоқий-
таълимий асар

«Маҳбул-қулуб» фалсафий ва ахлоқий-таълимий асардир. Унда Навоий XV асрдаги ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилади, ўз ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади, панд ва танбеҳ беради. Шу жиҳатдан қараганда, «Маҳбул-қулуб» Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хисравнинг «Саодатнома» ва «Рўшноиннома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» асарлари типидagi ўзига хос бир насиҳатномадир.

«Маҳбул-қулуб», унда қўйилган масалаларнинг характериға қараб, 3 қисмга бўлинган:

«Аввалги қисм — халойиқ аҳволи ва афъоли ва ақволининг кайфияти» — халойиқнинг аҳволи ва феъл-атвори ҳамда сўзларининг кайфияти.

«Иккинчи қисм — ҳамда афъол ва замима хисол хосиятида» — яхши қилиқлар ва ёмон хислатлар хусусияти.

«Учинчи қисм — ҳамда натижаси ва замима хисол хосиятида» — яхшилиқнинг натижаси ва ёмон хислатларнинг оқибати.

* *
*

«Маҳбул-қулуб»нинг биринчи қисми турли ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таснифи ва таърифиға бағишланган. 40 фасл (бўлим)дан иборат бўлган бу қисм XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида кенг маълумот беради ва Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, орзу-идеаллари билан мукаммал таништиради.

Навоий ижтимоий табақа ва гуруҳларни тавсифлар ва таърифлар экан, эл-юрт манфаатини, давлат ҳокимиятининг мустаҳкам

ва барқарор бўлишини, иқтисодий маданий тараққиёт истиқболларини кўзда тутишга интилади. Бинобарин, у айрим гуруҳларни ёки баъзи бир хатти-ҳаракат ва ҳислатларни омонсиз танқид қилади, халқпарварлик ва маърифатпарварлик каби ғояларни қизгин тарғиб этади. Бироқ Навоий жамият аъзоларининг таснифи ва таърифиди уларнинг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини моддий заминдан ажратиб қўяди, идеалист мутафаккир сифатида иш кўради. У жамият аъзоларини синфларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон» кишиларга, гуруҳларга ажратади. Шунинг оқибатида Навоий яшаган жамиятининг синфий моҳияти ва синфий қарама-қаршиликларини тўла очиб беролмайди. У яшаган муҳитининг айрим иллат ва зиддиятларини танқид қилса-да, уларни иқтисодий-ижтимоий муносабатларни ўзгартириш асосида эмас, балки маърифат билан, хулқ-атворни тарбиялаш, панд-насиҳат ва ўғит йўли билан тугатиш мумкин деб, бир рационалист сифатида гавдаланади. Навоий халқ оммасини, хусусан, яшаган жамиятининг моддий бойликларини яратиб берувчи асосий куч бўлган деҳқонларни самимият билан севади, уларнинг осойишталиги ва саодатини истаydi. Бироқ у халқ оммасининг жамиятни ҳаракатга келтирувчи асосий ва етакчи куч эканини тушуниб ололмайди, жамиятнинг тараққиёти ва истиқболини ҳукмрон доираларнинг фаолиятига боғлаб қўяди. Ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таснифи-таърифидаги бу зиддият ва камчиликлар Навоий яшаган муҳитнинг зиддиятлари ва тарихий чекланганлигининг инъикоси эди. Лекин шунга қарамай, улуғ инсонпарвар ва мутафаккир Алишер Навоий феодал муҳитнинг, эксплуататор ҳукмрон доираларнинг айрим иллатларини танқид қилиши, меҳнаткаш оммага бўлган муҳаббати ва хайрихоҳлиги ҳамда халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини ҳармай тарғиб қилиши билан ўрта асрлардаги фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар тарихида ғоят прогрессив роль ўйнади. Унинг «Маҳбубул-қулуб»и мана шу қарашларнинг тараққиётига янги ва салмоқли туҳфа бўлиб қўшилди.

Подшо
ва амалдорлар
ҳақида

Навоий адолатли ва маърифатпарвар подшо бошлиқ марказлашган давлат ҳокимияти учун кураш ғоясини илгари сурди. Бу ғоя айниқса темурийлар давлати таназулга юз тутиб, мамлакат майда ва тарқоқ ҳокимликларга бўлиниб кетаётган бяр шароитда прогрессив қимматга молик эди. Навоийнинг тушунишича, мамлакат сиёсий ҳокимиятининг мустаҳкамлиги ҳам, иқтисодий ва маданий тараққиёти, эл-юртнинг осойишталиги ҳам аввало ҳукмдорнинг ўзига, унинг шахсий фаолияти ва шахсий ҳислатларига боғлиқдир; бироқ ҳукмдорларнинг ҳаммаси ҳам бир хил эмас; уларнинг «яхши»лари ҳам, «ёмон»лари ҳам бор. Навоий «яхши» ҳукмдорларни таъриф қилади, мақтайди, «ёмон» ҳукмдорларни қаттиқ танқид қилади, қоралаydi. Унинг фикрича, одил ва

оқил ҳукмдор туфайли мамлакат обод, эл-юрт шод ва фаровон бўлади, у «қуёш била абри баҳордек қаро туфроқдин гуллар очар ва мулк аҳли бошига дурлар сочар», фақирларнинг хуррамлиги, мусофирлар йўлининг бехатарлиги, мактаб болаларининг қувноқлиги, қўзиларнинг бўри ҳавфидан омонлиги — ҳамма-ҳаммаси ҳукмдорнинг адолати ва маърифатидандир. Мана шундай ҳукмдорни орзу қилган Навоий уни «золим ва жоҳил ва фосиқ» подшоларга қарама-қарши қўйиб, «одил подшо кўзгу ва бу онинг учасидур, ул ёруғ субҳ, бу онинг кечасидур» дейди. Золим подшоларни қўйидагича тасвирлайди:

«Зулм онинг кўнглига марғуб ва фиққ онинг хотирига маҳбуб. Мулк бузуғлуғидин замирига жамият ва улус паришонлиғидин хотирига амният. Ободлар онинг зулмидин вайрона, кабутар тоқчалари чуғзқа ошёна. Бода сели чун базмида туғён қилиб, ул сел мулк маъмурларин вайрон қилиб... қон тўкмак онга пеша, кимки жони бор онга андеша... ҳаёт суйин оғу деса мусаллам тутмоғон гунаҳқор ва қуёш нурун қоронғу деса таҳсин қилмоғон тийра рўзғор... Чин дер элга жон хатарн, хайрга далолат қилғучига ўлум зарари. Ҳақ онинг қошида ботил, хирадманд анинг ақидасида жоҳил...»

Навоий фақат подшоларни эмас, барча сарой аҳлларини, амалдорларни ҳам «яхши» ва «ёмон»га бўлади. Навоийнинг ўйлашича, подшо қандай бўлса, унинг қўл остидаги кишилар ҳам шундай бўлади, «Агар шоҳ адолат шиор, улуси шиорида ҳам адолат бор, агар ул зулмпеша, эли ҳам зулмдин беандеша... Ул очиги, бу очиги, ул чучук, бу чучук»дир, подшо золим фиръави бўлса, унинг вазири, шубҳасиз, Ҳомон (қадимги Мисрдаги даҳшатли золим вазир) бўлади. Автор золим вазир ва сарой амалдорларини «булар жумласи чаёнлар, халойиққа еткурурда зиёнлар, килклари нуки ақраб неши, раият жониға ул неш ташвиши» деб тасвирлаб, «умид улки бошлари ажал тоши била ёнчилғай», деб уларга ўлим тилайди.

Гарчи Навоийнинг бундай тасвирлари феодал ҳукмдорларнинг ижтимоий-синфий қиёфасини тўла ва мукаммал ёритиб беролмасда, лекин унинг золим ҳукмдорларни танқид қилиши ва адолатли подшошни орзу этиши ўз даври учун прогрессив аҳамиятга эга эди, чунки Навоий бу билан XV асрнинг сиёсий ҳаётидаги айрим иллатларини фош этар ва халқпарварлик ғояларини илгари сурар эди.

Қўшин ҳақида

Навоий қўшинга мамлакатнинг ичкарасида тартиб ва осойишталик ўрнатувчи, мамлакатни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилувчи бир куч деб қарар, мунтазам қўшинни мустаҳкамлаш ва унинг жанговарлик руҳини ошириш лозим деб ҳисоблар, садоқатли, мардона ва фидокор аскар бошлиқлари ва жангчиларни таърифлар ва мақтар эди. «Маҳбул-қулуб»да Навоий қўшиннинг барча тури ва ҳар хил лавозимдаги ҳарбийларни таъриф ва тавсиф қилмайди, балки ясоғлиқ, қора черик, навкар, асас, шаҳна ва бошқалар ҳақида фикр юритиш билан чекланади. Ясоғлиқ ва қора черик махсус аскарий қисм бўлиб, у бошқин қилиш, эл-юртларни талаш ва хонавайрон қилиш билан

шуғулланар эди. Навоий ясоғлиқ ва қора черикни «яъжуж ва маъжуж хайлига шерик», «ишлари талай олгонни таламоқ ёт муакда чугурткадек саба ва яфроғни яламоқ...», «одамисизликда махлуқотдин мумтоз, ҳайвонлиқлари кўп ва мардумлиқлари оз» деб қаттиқ қоралайди. Ясоғлиқ ва қора черик ҳақидаги мулоҳазалари Алишер Навоийнинг эл-юртларнинг ҳақ-ҳуқуқи ва осойишталигини ҳикоя қилган улуғ гуманист эканини яна бир қарра кўрсатади. Аскарлар садоқатли, мардона ва жанговар бўлиши зарур деб ҳисоблаган Навоий навкарлар фаслида ўз шахсий манфаати учун ҳарбий бурчига хиёнат қилган, душман томонига ўтиб кетган навкарларни «ҳаромнамак», «эрлик сонидин нари... ва йигитлик доирасидин ташқари» деб танқид қилади. Навоий шаҳна ва асас (посбон ва тунги қўриқчилар)га ижобий баҳо беради, уларнинг ўғрилар ва безориларга қарши кураш ва жазо чораларини амалга оширишдаги ролини таъкидлайди. Шу билан бирга, у шаҳна ва асаснинг вазифаси хийла кўнгилсиз вазифадир, яхшиси, кишилар жиноят қилмоқдан йироқ бўлсинлар ва шаҳна, асас қўлига, банду эиндонга гирифтор бўлмасинлар, дейди. Бироқ Навоий жинояткорликни тугатиш ва кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялаш жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий тузуми билан боғлиқ эканини тушуниб етолмайди.

Дин-шариат ва тасаввуф аҳллари ҳақида

Навоий дин ва шариатни эътироф қилади, тасаввуфнинг XV асрда анча кенг ёйилган тариқати нақшбандийликка эътиқод билан қарайди. Унинг фикрича, дин-шариат пешволари, шайхлар ва сўфилар диннинг асосларини тарғиб қилишлари ва шариатнинг қонун-қоидаларини ҳимоя этишлари ҳамда кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялашлари ва ўз фазилатлари билан ҳаммага намуна бўлишлари керак.

У дин-шариат пешволарини, тасаввуф аҳлларини ҳам «яхши» ва «ёмон»га ажратади, бирини мақтайди, иккинчисини танқид қилади, айримларнинг хатти-ҳаракат ва хислатларини юқори қўяди, айримларини қоралайди. Дин-шариат пешволарининг, тасаввуф аҳлларининг бурч ва вазифаларини баён этади.

Масалан, у «Ноқобил садрлар зикрида» фаслида садр «уламога дастёр», «машойихга коргузор» бўлиши лозим дейди ва илмсиз, саводсиз, майхўр ҳамда товламачи садрларни «садрликка ноқобил» кишилар деб қоралайди. Навоий жоҳил, майхўр, порахўр ва бадхулқ қозиларни танқид қилиб «омий қозики май ичкай ўлтургулуқдур ва дўзах ўтига етмасдин бурун куйдургулуқдур, қозини ришвахўр ислом ҳисориға раҳнагар, улки ришват бериб қузвот ола олғай, ришват олиб ҳам шаръини буза олғай...» дейди. Худди шунингдек, у «бир дирам учун юз ноҳақни ҳақ этувчи ва оз қарам учун кўп «ло» (йўқ)ни «наъм» (ҳа) биткучи»; «бир сабат узум учун бир боғни куйдурмақдин ғами йўқ ва бир ботмон бугдой учун бир хирмосини (совурмоқдин) алами йўқ», муфтиларни «ҳийла

била фатво тузувчи», «қалам нуки била шариат юзини бузувчи», «динни дунёга сотувчи» кишилар деб айблайди ва:

«Фатвода чу бўлди музд чун «ло»у «наъм»,
Қилмоқ керак ул қаламзан илкни қалам»

(Ўз фойдасига қараб фатвода «ҳа» ё «йўқ» битгувчи кишининг қўлини кесиб ташламоқ керак),

деб ҳукм чиқаради. Навоий жоҳил ва ҳийлакор воизларни, риёкор шайхларни, сохта дарвешларни ҳам шафқатсиз фош қилади.

Шундай қилиб, Навоий дин ва шариатни, нақшбандийлик тариқатини эътироф этиб, ҳимоя қилади. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг руҳонийлар ва тасаввуф аҳллари ҳақидаги танқидий мулоҳазалари, уларнинг қиёфасини реалистик асосда тасвирлашга интилиши гоят прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, халқ оммасининг мунофиқ, риёкор ва товламачи руҳонийларга, шайх ва дарвешларга қарши нафрат ва газабини оширишга хизмат қилар эди.

Савдогарлар
ва олибсотарлар
ҳақида

«Маҳбул-қулуб»да ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарлар ва олибсотарлар алоҳида-алоҳида ижтимоий гуруҳлар сифатида таъриф ва тавсиф қилинади. Навоий ташқи

савдо билан шуғулланувчи савдогарларни жаҳонгашта, донишманд, дов юрак кишилар деб мақтайди, бироқ савдогарлар фойда топишни асл мақсад қилиб қўймасликлари, мол-дунёга берилиб кетмасликлари, хасис ва зиқна бўлмасликлари кераклигини, уларнинг қалби ҳам, қўли ҳам очиқ бўлиши лозимлигини уқтиради. Олибсотарлар ҳақида эса Навоий тамомила салбий фикр юритади ва уларни қаттиқ фош қилади.

«Элга зиён — онинг суди, ўнғай олиб оғир сотмоқ — онинг мақсуди; олурда катонни бўз деб, сотарда бўз васфида катондин ортуқ сўз деб; шолни турқа ўрнига ўтқара олур бўлса, таъхири йўқ, бўрёни зарбофт терида сота олур бўлса, тақсири йўқ: дўконида борча мато мавжуд, ғайри инсоф»,—

деб олибсотарларга характеристика берган Навоий:

«Бу хайл одам эмаслар яхши боқсанг,
Эрур судинг алардин гар йироқсанг»,—

деган хулоса чиқаради.

Худди шунингдек, Навоий ўз касб-ҳунаридан кўра чайқовчиликка кўпроқ берилиб кетган алдамчи, фирибгар ва ҳаннот «савдогар косиблар»ни танқид қилиб, «савдогар косиб тенгрига хонин ва ваъдага козиб. Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларга минг мубоҳот, мингга тегарни юзга олмоқдин аларга йўқ бир зарра уёт. Ростлиқ била савдо аларга зиёнкорлик ва ваъдага вафо аларга бадкирдорлиқ...» дейди. У ваъдабоз, мақтанчоқ ҳунарымандларни ҳам қоралайди.

Навоийнинг ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарлар, қайқовчи фирибгарлар ҳақидаги мулоҳазалари ташқи савдо ишларини ривожлантиришга ва ички бозордаги ханнотлиқ ва кўзбўямачиликни тугатишга қаратилган эди.

Деҳқонлар ҳақида Меҳнат аҳлларини самимият билан севган ва қадрлаган Навоий деҳқонларга жамиятнинг асосий моддий бойликларини яратувчи куч деб қарайди, уларнинг меҳнатдўстлигини, ҳалоллиги ва тўғрилигини мақтайди. Деҳқоннинг меҳнатидан ҳамма тирик жон баҳра олади, деҳқон ҳаммага ризқ берувчидир.

«Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлни очар... Қўши икки ҳам зўр паҳлавон, юкига бўюн сунуб олида равон, иш қилурда ҳамдам ва ҳамқадам... Олам маъмуриги алардин, олам аҳли масруриги алардин, ҳар қаёнки қилсалар ҳаракот, элга ҳам қут (овқат) еткурур ҳам баракот.

Деҳқонки тузлук била дона сочар, ҳақ бирига етти юз эшигин очар. Сочқон донаси кўкаргунча, ўруб хирман қилиб маҳсулин кўтаргунча, қурту қуш андин баҳраманд, дашт ваҳшийлари анинг била хурсанд. Мўрлар уи андин обод, гўрлар хотири анинг била шод. Кабутарларга андин мастлиқ, тўрғайларга андин нишот ҳамдастлиқ. Уроқчиға андин рўзи, бошоқчининг ёруб андин кўзи.

Барзагарга андин ком ҳосил, пуштакашга андин мурод восил. Гадо андин тўк, кадхудо тўкдуғи ҳам андин-ўқ. Мусофирга андин таом, мужовирга андин ком. Этмакчи танури андин қизиқ, аллоф бозори андин иссиқ. Фуқаро ризқи андин вофий, гурабо қути андин кофий. Зоҳидга андин ҳузури тоат, обидга андин лофи қаноат. Соийл харитасида (тиланчи тўрвасида) андин муҳайё иқтон (парча-пурчалар), шоҳ хизонасида андин баҳро кон матон.

Деҳқоннинг бир дона сочарида бу ҳолдур, ўзга ишлари таърифи маҳолдур.

Боғи жаннатдин памудор, полизида руҳ қути палидор. Ашжорининг ҳар бири чархи ахзар, ул шажар ва раёҳин ва фавоқиҳи нужум ва ахтар...».

Навоий деҳқонларга нисбатан шундай зўр меҳр-муҳаббат билан ёндашганлиги ва уларга катта баҳо берганлигига қарамай, деҳқонлар оммасининг қаттиқ эксплуатация қилинганлиги, улар хилма-хил олиқ-солиқлар билан хонавайрон этилганлиги ва моддий муҳтожликда, ҳуқуқсизликда яшаганлиги кўрсатмайди.

**Илм-маърифат,
санъат ва адабиёт
аҳллари ҳақида**

Навоий «Маҳбубул-қулуб»да ҳам, худди бошқа асарларидаги сингари, илм-маърифат, санъат ва адабиёт масалаларига, маориф ва маданият аҳллариға кенг ўрин беради. «Маҳбубул-қулуб»нинг бир неча фасли маориф, илм-фан ва санъат-адабиёт аҳллариға бағишланган. Бу фаслларда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, котибларни, шоир ва санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Шу билан бирга, у маориф, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг бурч ва вазифаларини талқин этади, улардан ўз соҳасини яхши эгаллаб олмаган, зиммасига юкланган ишга юзаки қарайдиган, молдунё тўплаш ёки мансаб-мартабага эришиш талвасасига тушиб

қолган кишиларни шафқатсиз танқид қилади. Навоийнинг уқтиришича, ўқш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш; у қунт, ҳавас ва меҳнатни талаб этади. Болаларни саводли ва билимли қилмоқ учун ўқитувчи кўп заҳмат ва машаққат чекади, бинобарин, қатто биргина ҳарфни ўргатган кишини ҳам доимо иззат-эҳтиром қилмоқ керак, уни унутмаслик лозим:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Шу билан бирга, Навоий ўз давридаги мактабдорларни танқид қилиб, «кўпрагида таъби ғазилати ва тамаъ иллоти падидор...», дейди.

Навоий мударрислар таърифида:

«Мударриснинг керакки ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурга муртакиб бўлмаса, худнамолиғ учун дарс ҳавзасин тузмаса ва худситонлиғ учун тақаллум ва ғавго кўргузмаса. Жаҳлдин дастори бошида улуг ва алоқаси узун бўлмаса ва мубоҳот учун мадраса айвони боши анга ўрун бўлмаса...»,

дейди.

Котиблар фаслида хушҳат ва саводли котибларни мақтайди, бадхат ва чаласавод котибларни қоралайди. «Хушнавис котиб,— дейди Навоий,— сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига ва кўзлагувчига осойиш еткурур...»

Ўз касбини яхши эгаллаган, билимдон, беморларга меҳрибон ва хушмуомала табибларни мақтаб, уларни беморни обиҳаётга олиб борувчи Хизр ва ўликка жон бағишловчи Исога ўхшатган Навоий нодон ва жоҳил табиблар ҳақида:

«...Ва лекин омий табибким, эрур шогирди жаллод, ул тир била, бу заҳр била қилгувчи бедод, Ул мундин яхшироқдур — беиштибоҳки, анинг қатили гунаҳкордур ва мунинг бегунаҳ...»

Байт:

Ҳозиқи табиби тушгўй тан ранжиға шифодур,
Омию тунду бадхўйи эл жониға балодур»,—

дейди.

Навоий шеърга ва шоирларга юксак баҳо беради, шоирларни тоифаларга ажратади, Аттот, Жалолиддин Румий, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий ва бошқа машҳур шоирларни улуғлайди ҳамда баландпарвоз, қобилиятсиз шоирларни танқид қилиб:

«...юз машаққат била бир байтким боғлаштурғайлар, даввий овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуъла афкан. Баъзидин агар гоҳи бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон давви зоҳир бўлурки, ул ҳам зоъе бўлур...»,

дейди.

«Мутриб ва муганний» фаслида Навоий музика ва қўшиққа катта эътибор ва баҳо беради, турли хил созларни таърифлайди. Айни чоғда у ўз санъатини пулга сотувчи санъат аҳллариини танқид қилади. Шунингдек, у лофчи ва гиёванд қиссасоз ва қиссаюнларни ҳам қоралайди.

Илм-фан ютуқларидан, жумладан Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ихтироларидан гоят мамнун бўлган Навоий илмга хилоф ва хуррофот тушунчаларига асосланган мунажжимликни қатъий рад этади. У мунажжимлардан истеҳзо билан кулиб, «ўз илгина бир анор бўлса, билмаски, неча парда, неча хонаси бор ва ҳар парда ва хонасида неча донаси бор, ул дона аччиғмудур ё... чучукмудур...». Шундай кишиларнинг «самовий сирларни кашф» этиши ва ер юзидаги ҳодисаларни «каромат» қилиши бемаънилик ва қабиҳ-лейдир, дейди.

Илм-маърифат ва санъат-адабиёт аҳллари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари Алишер Навоийни буюк олим, маданият ҳомийси ва донишманд мураббий сифатида гавдалантиради. Бироқ рационалист Навоий илм-маърифат ва санъат-адабиётнинг равнақи учун феодал жамият тузумининг гов эканини, маърифатпарварликнинг ўзи билан ҳаёт иллатларини тугатиш мумкин эмаслигини тушуниб ета олмайди.

«Маҳбубул-қулуб»да, юқоридагилардан ташқари, яна бир қатор бошқа ижтимоий гуруҳлар, чунончи аёллар, қушчи ва сайёдлар, тиланчилар, безорилар, майхўрлар ва бошқалар ҳам таъриф ва тавсиф этилади.

Навоий лофчи ва мақтанчоқ қушчи ва овчиларни, қаландарларни, кишиларнинг молу жонига қасд қилувчи безориларни, эс-хушини, ор-номусини майга қурбон қилган майхўрларни аччиқ танқид қилиб, уларнинг ҳақиқий башарасини фош этади.

**Ахлоқ-одоб
масалалари**

«Маҳбубул-қулуб» ўзига хос бир насихатномадир. Ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таърифида қимматли ахлоқий-таълимий фикрларни илагари сурган Навоий «Маҳбубул-қулуб»нинг иккинчи қисмидаги айрим бобларни ва бутун учинчи қисмини ахлоқ-одоб масалаларига бағишлайди.

«Маҳбубул-қулуб»нинг иккинчи қисми ўн фасл (боб)дан: тавба, зуҳд, таваккал, қаноат, сабр, тавозу ва одоб, шаръ (шариат), таважжуҳ (назар солиш), ризо ва ишқдан иборат бўлиб, булардан икки боб: тавозу ва одоб ҳамда ишқ бевосита ахлоқ-одоб масалаларини ифодалайди, қолган боблар эса дин ва фатализмга қаратилиб, уларда ҳам (масалан, қаноат ва сабр бобларида) ахлоқ-одобга доир баъзи ўринлар бор. «Маҳбубул-қулуб»нинг учинчи қисми кичик-кичик танбеҳлардан, ҳикоялардан, мақол ва ҳикматли сўзлардан ташкил топган.

Одоб ва тавозуни кишининг олижаноб фазилати деб баҳолаган Навоий «одоб кичик ёшлиғларни улуғлар дуосига сазовор этар

ва ул дуо бургути била умрдин бархурдор», «одоб-тавозу дўстлуқ кўзгусига жило берур ва икки жонибдин ёруғлуқ еткурур...» дейди ва одоб-тавозуси туфайли бахтиёр бўлган Муқбил ва одобсизлиги оқибатида бахтсизликларга йўлиққан Мулбир ҳақида ҳикоя келтиради (бу ҳикоя ўз гоъвий мазмуни билан «Сабъаи сайёр»нинг 6-ҳикоясига яқин турса-да, бироқ сюжети билан ундан батамом фарқ қилади).

Севги ва садоқатнинг оташин куйчиси Навоий «Маҳбул-қулуб»да сеvgи ва садоқат масалаларига катта эътибор беради. У сеvgини «ахтаредур дурахшанда ва башарият кўзи нуру зиёси андин ва гавҳаредур рахшанда, инсоният тожининг зебу баҳоси андин» деб таърифлайди. У ажойиб ошиқлар сифатида Фарҳод ва Мажнун номини зикр этади, Хисрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийни сеvgининг ҳароратли куйчиси деб баҳолайди ҳамда ишқ мажози бўлган «Шабистон савдоси девонларидан бири парвони ва гулистон ҳавоси ношикебларидин бири андалиби девона»лар ҳақида сўзлайди.

Навоий ишқни уч қисм (тур)га ажратади: 1. Авом ишқи (оддий кишилар ишқи). 2. Хавос ишқи (хос кишилар ишқи). 3. Сиддиқ ишқи («ҳақ, рост сўзли» кишилар ишқи). «Авом ишқи»да Навоий бир-бирини севиб қолган, муддаоси фақат бирга бўлишга қаратилган ва никоҳ билан мурод-мақсади ҳосил бўлувчи кишиларнинг ишқини кўзда тутди. Унинг таърифича, хавос сеvgиси «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳро олмоқ» дир ва

«Сўзки маънисда ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир таҳарруксиз бадан онглаки, жони бўлмағай».

Мана шундай сеvgининг ҳароратли куйчиси бўлган Навоий, «Маҳбул-қулуб»нинг 3-қисмида сохта ошиқлардан истеҳзо билан кулиб:

«Киши ўзни ясагон бирла бўлурму ошиқ,
Субҳи келиб ёрумас, ўйлаки субҳи солиқ»,—

дейди. Учинчи турдаги сеvgи дунёдан ва реал ҳаётнинг бутун неъматларидан воз кечган. Навоийнинг фикри ва таъбирича, олам ва инсоннинг худонинг зуҳури эканини тушунмай, бутун оруз мақсадини у дунёга, худога қовушишга қаратган кишиларнинг сеvgиси бўлиб, «агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқин учурса, аларга андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса аларга андин асар йўқ» дир.

Навоий сеvgининг ижтимоий моҳиятини мукамал ёритмаган бўлса ҳам, лекин уни инсоннинг олижаноб фазилатлари билан боғлаши ҳамда «ишқи илоҳий» туфайли дунёдан воз кечган бадбин-

ларни танқид қилиши, шубҳасиз, катта ижобий аҳамиятга эга ёди.

Бошқа бобларда Навоий ислом дини ва шариатни ҳамда «тақдирга ишонч»ни тарғиб этса-да, лекин уларда ҳам ижобий моҳиятга эга бўлган ижтимоий-ахлоқий фикрларни ёритади. Масалан, қаноат бобида «Қоней дарवेशнинг қуруқ нони томеъ шоҳнинг Хитойи хонидин хуброқдур ва фориг фақирандешнинг ёвгон умочи олғучи ғанининг наботий кулождин марғуброқ», деса сабр бобида матонатни таърифлаб:

«Кимки бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нешини нўшу хорини гул айлади»,—

Навоий «Маҳбубул-қулуб»нинг III қисмида саховат ва ҳиммат, мурувват ва вафо, тил одоби ва бошқа масалалар ҳақида сўзлайди, танбеҳлар, мақол ва ҳикматли сўзлар келтиради. У саховат ва ҳимматни таърифлаб, бахиллик ва худбинликни қоралаб бундай дейди:

«Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур (меваги дарахтидир), балки ул шажарнинг муфид самаридур. (фойдали мевасидир). Одамийлик кишварининг баҳри мавжвари, балки ул мавж баҳрининг симин гавҳари. Саховатсиз киши — ёгинсиз абри баҳор ва ройиҳасиз (ҳидисиз) мушки тотор. Мевасиз йиғоч ҳамону ўтун ҳамон ва ёгинсиз булут ҳамону тутун ҳамон... Исроф сахо эмас... ёруғ кунда шамъи кофурий ёққонин ақлдин бегона дерлар. Мувоҳот (мақтаниш — Н. М.) учун бермак худнамолик ва анинг била ўзин сахий демак беҳаёлик. Улки эл кўрмагунча бермас — лаимдур, сахий эмас. Тилаб бергани ҳам саходин йироқ бил; ибром (қисташ) бергандин бермагани яхшироқ бил. Бирта ўтмакни икки бўлуб, ярмин бир очга бергани сахий де; ўзи емай барини муҳтожқа бергани ахий де».

Вафо ва мурувватни ҳам Навоий инсоннинг олижаноб фазилати ва сифати деб таърифлайди ва яшаган муҳитидан шикоят қилиб:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим,—

дейди.

Тилни «кўнгул хазинасининг қулфи» ва сўзни шу «хазинанинг қалиди» деб таърифлаган Навоий тил одобига катта эътибор бериб, кишиларни қисқа ва мазмунли, ўринли ва мантиқли сўзлашга чақиради, сергап, лақма ва тилига ортиқча эрк берганларни қоралайди. Шу билан бирга, у мақтанчоқ ва кибр-ҳавога берилган кишиларни ҳам ачиқ танқид қилади.

Навоий кишиларга танбеҳ бериб, «мазлумга бахшойиш кўргузук, золимдин осойиш кўргайсен, зеридастларга нафъ еткур, агар тиласангки зеридастлардин зарар кўрмагайсен», ўзингни «салотин (султонлар) даргоҳидин йироқ ва хавоқин (хоқонлар) базмоғоҳидин қироқ тут», дейди ва йигитликни «умр гулшанининг баҳори... ҳаёт шабистонининг наҳори» деб таърифлаб, ёшларни

яхши хулқ-одобни бўлишга, илм-ҳунар ўрганиш ва катталарнинг тажрибасини эгаллаб олишга қақиради. «Маҳбул-қулуб»да яна бир қатор ахлоқий-таълимий масалалар бўйича қимматли ўғитлар, пайд-насиҳатлар бор.

**Мақол ва
ҳикматли сўзлар**

Халқ оғзаки ижодининг донишманди Навоий «Маҳбул-қулуб»да ҳам бу ижоднинг бебаҳо бойликларидан, айниқса халқ мақолларидан кенг фойдаланди ва ўзи халқ мақоллари тахлитда кўпгина ҳикматли сўзлар яратдики, уларнинг кўпчилиги мақолга айланиб кетган. Бинобарин, мақол халқ ҳаёти, унинг тажрибаси ва донишмандлигининг ифодасидир. Навоий «Маҳбул-қулуб»да айниқса ахлоқ-одоб масалаларига доир мақолларга кўпроқ мурожаат қилади. У мақоллар ёки ҳикматли сўзлар орқали маълум бир масала ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини яқунлайди, уларга хулоса ясайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар «Маҳбул-қулуб»нинг мазмунини, гоёвий қимматини бойитиш билан бирга, унинг бадий аҳамиятини ҳам оширади, тилини янада ширали қилади. Мана, ана шундай мақол ва ҳикматли сўзларнинг намуналари:

Худписайд — нохирадманд.

Кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йиқилур.

Кўп демак сўзга мағрурлук ва кўп семак сўзга маъмурлук.

Саховат инсоният боғининг борлар шажарилур, балки ул шажарининг муфид самаридур.

Саховатсиз киши — ёғинсиз абри баҳор.

Бахил биҳиштқа кирмас, агар сайиди қурайиши бўлсун ва сахий тоғуғқа бормас, агарчи банди хабаш бўлсун.

Карам ва мурувват ато ва анодурлар, вафою ҳаё икки ҳамзод фарзанд.

Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ.

Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз.

Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон.

Кўнгул маҳзанининг қулфи тил ва ул маҳзанининг қалидин сўз бил.

Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар.

Душман гуруридин ғам ема, маддоҳ хушомадни чин дема.

Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур.

Хуб йиртуқ тўн билан ҳам хуб, гул ямоғлиғ чопони била маҳбуб.

Илм ўқуб амал қилмагон — кориз қозиб тухм солмоғонга ўхшар ё тухм солиб маҳсулдин баҳра олмоғонга.

Фосиқ бори милаатда подондур.

Билмағанини сўраб ўрганиб олим ва оралниб сўрамоғон ўнганга золим.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғиланб дарё бўлур.

Яхшилик қила олмасанг, ёмонлик ҳам бори қилама.

Ут иши қовурмоқ ва ел иши совурмоқ.

Сувнинг мазаси муз била, ошнинг таъми туз била.

Сиҳат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема.

Яхши либос танга оройиш, яхши қўлдош жонга осойиш.

Фосиқдин ҳаё тилама, золимдин вафо тилама.

Итдин кийикка ва мушукдин кабутарга шафқат маҳолдур.

Бефойда сўзни кўп айтма, фойдалиқ сўзни кўп эшитурдин қайтма.

Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин айта олур тилни ёлғонга булғама.

Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт

ва бошқалар.

«Маҳбубул-қулуб» ҳақ оғзаки ижодини, айниқса, энг оммабон бўлган мақол жанрини ўрганишда муҳим маъбадир. Бу асардаги кўпгина мақоллар ё айнан, ёки қисман ўзгарган ҳолда ҳозирги кунга қадар ишлатилиб келмоқда. Навоийнинг «Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур», «Билмаганини сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамоғон ўзига зolim» каби ҳикматли сўзлари эса мақолга айланиб кетди.

**«Маҳбубул-қулуб»
нинг бадий
қиммати**

«Маҳбубул-қулуб» XV аср ўзбек бадий прозасининг муҳим ёдгорлигидир. Гарчи «Маҳбубул-қулуб»да воқеавий сюжет ва асарнинг бадий тўқимасини вужудга келтирувчи қаҳрамонлар образи бўлмаса ҳам, лекин унда бадийликнинг бир қатор муҳим компонентлари ва хусусиятлари мавжуддир. Навоий ўз фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашларини бадий услуб билан ифодалашга интилади, характер ва портретлар яратди, ҳажвдан, контраст, чоғиштирув ва бошқа усуллардан фойдаланади. Турли хилдаги бадий тил воситаларини ишлатади, асарини шеърини парчалар, кичик ҳикоялар, мақол ва ҳикматли сўзлар билан безайди, халқ ижодига хос сажъ — қофияли проза усулини қўллайди. Буларнинг барчаси «Маҳбубул-қулуб» авторини буюк мутафаккир сифатидагина эмас, балки ҳассос адиб, сифатида ҳам гавдалантиради.

«Маҳбубул-қулуб»ни ўқир эканмиз, кўз ўнгимизда XV асрнинг зolim ва фосиқ ҳукмронлари, адолатсиз қозилари, тамагир муфтилари, фирибгар ва ҳанлот чайқовчилари ва бошқа ижтимоий табақалари ўз характери ва маънавий қиёфаси билан намойн бўлади. Ёзувчи буларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари билан гавдалантиради. У ҳажвий иборалар, контраст, чоғиштирув ва бошқа усуллар ҳамда бадий тил воситалари билан тасвир объектнинг моҳиятини чуқурроқ очиш ва мантиқий ҳулосалар чиқаришга, таъриф ва тавсифини янада конкретлаштиришга эришади. Масалан, у адолатли ҳукмдор билан зolim ҳукмдорни бир-бирига қарама-қарши қўяр экан, «одил подшо кўзгу ва бу онинг учасидур, ул ёруқ субҳ, бу онинг кечасидур» дейди, жоҳил табибни жаллодга тенглаштиради ва ҳйлакор, алдамчи мунажжимларни фoш этиб, уларнинг «самовий силарни кашф» этишларини ҳажв қилади, зolim подшони фиръавни, вазирни Ҳомонга, қора черикни яъжуж ва маъжужга ҳамда чигирткага ўхшатади. Шу билан бирга, Навоий хулқ-одоб масалаларини ҳам бадий тасвир йўли билан, турли усул ва бадий тил воситаларидан фойдаланиш билан ифодалайди.

«Маҳбубул-қулуб»да бир неча кичик ҳажмли ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоялар асарда қўйилган бирор масалани ёритишда бир кўرғазма сифатида хизмат қилади. Масалан, одоб-тавозунинг фойдаси ва худбинлик ҳамда мутакаббирликнинг зарари тўғрисида Муқбил ва Мудбир ҳақидаги ҳикоя келтирилиб, унда бир-бири-

га қарама-қарши бўлган икки образ, икки характер яратилган. Ҳикоялар ҳажмининг ихчамлиги, анча содда услуби ва раво-лиги билан характерланади. Уларнинг ҳар бири мустақил сюжет ва композицияга эга бўлиб, ғоявий мазмуни билан асар-нинг умумий композицияси тўқимасига узвий равишда кириб бо-ради.

«Маҳбул-қулуб»даги шеърӣ парчалар ва мақоллар қўйилган масалаларга, мулоҳазаларга яқун яшаш, «қиссадан ҳисса чиқариш» вазифасини бажаради. Масалан, Навоӣ жоҳиллар ҳақида сўз-лар экан, ўз мулоҳазаларини «жоҳилликдан бесаодатроқ нима бор» мақоли билан хулосалайди.

Халқ эртақларида, достонларнинг прозаик қисмларида сажъ — қофияланган проза усули қўлланилади. Бу усул асарга маълум оҳанг, мусиқийлик бағишлаб, унинг ўқилишини раволаштиради ва таъсир кучини оширади. Навоӣ «Маҳбул-қулуб»да халқ ижод-корлигининг мана шу усулидан муваффақият билан фойдаланиб, асарнинг бадий қимматини янада оширади. Масалан: «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар... Қўши икки ҳам зўр паҳлавон, юкига бўюн сунуб олида раво, иш қилурда ҳамдам ва ҳамқадам, деҳқон аларни сурада андоқки Одам. Олам маъмур-лиги алардин, олам аҳли масрурлиги алардин...»

Бинобарин, булар шеърӣ санъаткорликда буюк истеъдоди билан шуҳрат қозонган Алишер Навоӣнинг адиб сифатида ҳам катта маҳоратга эга эканини кўрсатади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, «Маҳбул-қулуб» тили ва услуби жиҳатидан Навоӣ-нинг бошқа асарларига нисбатан хийла мураккаб ва оғирдир. Бу, бир томондан, Навоӣнинг «Маҳбул-қулуб»ни юқори савияли китобхонларни кўзда тутиб ёзганлиги билан, иккинчи томондан, проза соҳасида ўзбек классик адабиётининг ҳали етарли тажриба ва традицияга эга эмаслиги билан изоҳланади.

Хулоса «Маҳбул-қулуб» Навоӣ меросининг муҳим ва қимматли ёдгорликларидан биридир. Бу асар XV аср ижтимоӣ ҳаёти, турли табақалар ва гуруҳларнинг аҳволи ҳамда буюк мутафаккирнинг фалсафӣ ва ахлоқий-таълим-ий қарашлари билан таништиради. Навоӣ бу асарида гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгарини суради, инсоннинг бахт-саодати учун курашади. Бироқ, шу билан бирга, «Маҳбул-қулуб» Алишер Навоӣнинг фалсафӣ, ижтимоӣ-сиёс-ий ва ахлоқий-таълимий қарашларидаги турли зиддиятларнинг умрининг охирига қадар давом этиб келганини, айрим муаммолар-га шоир ҳам, у яшаган замон ҳам жавоб бера олмаганини кўр-сатади.

«Маҳбул-қулуб» ўзбек прозасининг, ўзбек адабиёт тилининг XV асрдаги нодир ёдгорликларидан биридир. Бу асар ижтимоӣ-фалсафӣ фикрлар тараққиётига самарали таъсир этди. Масалан, машҳур татар ёзувчиси ва мутафаккири Қайюм Носирий 1884 йил-

да ёзган «Фавоқиҳул-жаласа» («Мажлисдошларнинг мевалари») асарида «Маҳбубул-қулуб»дан кенг фойдаланади ва айрим ижтимоий масалаларни Навоийнинг шу асаридан парчалар келтириш билан изоҳлайди.

НАВОИЙ — АДАБИЁТШУНОС

Алишер Навоий улуғ сўз санъаткори бўлиш билан бирга, ўз даврининг атоқли адабиётшуноси ва эстетик тафаккур тараққиётининг йирик намояндаларидан бири ҳамдир. Навоийнинг адабиётшунослик фаолияти, адабий-эстетик қарашлари унинг бадий ижодкорлиги билан, XV аср адабий ҳаёти билан узвий боғлиқдир. Навоий сўз санъатининг турли масалаларига доир фикр-қарашлари билан ҳам, адабиёт ёдгорликлари ва замондошларининг асарларига доир мулоҳазалари билан ҳам бадий адабиётнинг равнақи учун, унинг ҳаёт эҳтиёжларига жавоб бериши, инсоннинг бахт-саодатига хизмат қилиши учун курашди. Навоийнинг бадий ижодиёти унинг адабий-назарий қарашлари ва эстетик идеалининг ёрқин тажассумидир. Ўз даври адабий ҳаёти ва адабий-эстетик қарашлари тараққиётида бениҳоя катта роль ўйнаган Навоий кейинги асрлар адабиёти ва адабий-эстетик тафаккурининг равнақ топишига ҳам самарали таъсир этди.

Алишер Навоий адабиётшуносликка доир махсус уч асар — «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзон» ва «Муфрадот» («Рисолаи муаммо») асарларини яратди. XV аср адабий ҳаётининг маълум бир кўзгуси бўлган «Мажолисун-нафоис»да Навоий 450 дан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар берди, уларнинг ижоди ҳақида баҳс юритди, конкрет мисоллар асосида асарларининг ютуқ ва камчиликларини кўрсатди. «Мезонул-авзон» эса адабиёт назариясига доир асар бўлиб, унда Навоий аруз вазни ҳақида баҳс юритиб, аруз назариясини бойитди ва такомиллаштирди. «Муфрадот» муаммо жанрига бағишланган асар бўлиб, бу асарида Навоий бой фактик материал асосида муаммо жанрининг хусусиятлари ва қоидаларини ёритди.

XV аср адабиётшунослигининг муҳим ёдгорлиги бўлган бу асарлар ҳозирга қадар ўз илмий қимматини сақлаб келмоқда.

Навоий бадий адабиётнинг ҳомийси ва жуда кўп қаламкашларнинг устози, мураббийси эди. У адабиёт аҳллари билан турли суҳбат ва мунозаралар уюштирар, уларнинг ижодий ишларига йўл-йўриқлар берар, асарларидаги хато ва камчиликларни тузатар, сўз санъатининг назарий масалаларини доим бадий ижод процесси билан боғлар эди. Навоий бадий, адабий-биографик ва бошқа турдаги асарларида ҳам сўз санъатининг хилма-хил масалалари: адабиёт ва ҳаёт, адабиёт ва тил, шакл ва мазмун, адабий анъаналар, ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди, адабий жанрлар ва бошқалар ҳақида мулоҳаза юритади, турли адабий ҳодиса-

лар ҳақида маълумот беради, сўз санъаткорлари ҳақида баҳс этади.

Навойнинг адабий-назарий қарашлари ва эстетикаси унинг дунёқарашининг узвий бир ҳалқасидир. Бинобарин, Навойнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашларида бўлганидек, унинг адабий-назарий қарашлари ва эстетикасида ҳам ижобий — тараққийпарвар тенденциялар билан бирга идеалистик тафаккурнинг айрим салбий ёки маҳдуд тенденциялари ҳам равшан кўринади.

Навойнинг тушунишича, бадий адабиёт маънавий маданиятнинг муҳим бир соҳасидир, у жамият ҳаётида катта роль ўйнайди; санъаткор ҳаётга, инсоннинг маънавий эҳтиёжига, жамиятдаги иллатларни тугатишга, инсоф ва адолатнинг барқарор бўлишига хизмат қилиши, энг яхши инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб этиши, китобхонларнинг онги, ҳисси ва дидига ижобий таъсир қилиши керак. Ўз бурчини ҳалолик ва заҳматқашлик билан адо этган истеъдодли сўз санъаткорларини қадрлаган, уларнинг ижодига юксак баҳо берган Навой худбин, дидсиз ва қобилиятсиз шоирларни, сўзларни зўрма-зўраки тизиб, маза-матрасиз мисралар битган ҳовлиқма ва мақтанчоқ нозимларни қаттиқ танқид қилади. Жумладан, у «Ҳайратул-аброр»да ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

...Турфа буким, шеър қўюб отини,
 Ёткурубон кўкка мубоҳотини.
 Турфароқ улким, тониримни билиб,
 Ҳақдан уялмай, манга зоҳир қилиб.
 Ваҳки манга жилвагар айлар чоғи,
 Истабон аҳсон доғи, таҳсин доғи...

Бадий адабиётнинг ифода қуроли тилдир. Ёзувчи тилни мукамал эгаллаб олиши, халқ жонли тили бойликларидан кенг фойдаланиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллаши, адабий тил тараққиёти учун ҳормай-толмай хизмат қилиши керак.

Донау дур сўзини афсона бил,
 Сўзини жаҳон баҳрида дурдона бил,—

деган Алишер Навой моҳир сўз устаси ва ўзбек адабий тилининг буюк яловбардори эди.

Навой шакл билан мазмунни, сўзнинг шакли билан унинг маъносини диалектик бирликда олади, маъно ва мазмунни сўзнинг етакчи асоси деб билади:

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
 Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.

Навой яшаган даврда сўз санъатининг асосий ва етакчи турп поэзия бўлиб, бадий проза у қадар равнақ топмаган эди.

Навоий ҳам, бошқа замондошлари каби, назмни насрдан юқори қўяр, шеърый формага катта эътибор берар эди. Бироқ у шеърыйнинг ҳам асосини мазмуъ ташкил этади, шеър мазмуни билан ҳам, шакли билан ҳам гўзал бўлиши керак деб ҳисоблайди:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хуб эмас.
Назмки ҳам сурат ёрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Шунинг учун ҳам Навоий маъно ва мазмуннинг етакчилигини инкор этиб, қуруқ шаклбозликка берилиб кетган, сўзни сунистеъмол этувчи шоирларни шафқатсиз фош этади.

Навоийнинг уқтиришича, санъаткорлик маҳоратини ошириш қунт ва иштиёқ билан китоб мутолаа қилишни, устоз сўз санъаткорларининг асарларини ўқиш ва ўрганишни, уларнинг ижодий тажрибасидан ибрат олишни талаб этади; бироқ бу нарса тақлидчиликка, ўзгаларнинг асарларига кўр-кўрона эргашишга айланмаслиги керак; ҳар бир шоирнинг шеъри мустақил садо бериши, шоир янги-янги асарлар, образлар яратиши, сўз санъатининг равнақига муносиб ҳисса қўшиши лозим. Навоийнинг бадий асарлари адабий традицияларга ижодий ёндашиш ва оригинал ижодкорликнинг мислсиз намунаси бўлган эди.

Алишер Навоий халқнинг маънавий бойликларига, айниқса халқ оғзаки ижодига катта эътибор беради. Халқ оғзаки ижоди дуру гавҳарларга тўла поёнсиз ва тубсиз денгиздир:

...Ки бу баҳр ичраким поён анга йўқ,
Етишмак қаърига имкон анга йўқ.
Етишган эл неча дур олгон эрмиш,
Не олий қадр дурлар қолгон эрмиш...

Халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган ва айни чоғда унга самарали таъсир этган Навоий халқ оғзаки ижодини менсиммаган, ундан бебахра қолган шоирларни қаттиқ танқид қилади.

Навоий турли адабий жанрларни таъриф ва тавсиф этади, газал, қитъа, рубоий ва туюқ каби лирик жанрларга, шу билан бирга,

Лекин ул барчадан дағи хуби,
Бордурур маснавийнинг услуби,

деб дostonчиликка алоҳида эътибор беради, шоирларни турли адабий формалардан фойдаланишга чақиради. У поэтика, бадий тил воситалари ва бошқа масалалар ҳақида ҳам қимматли фикр-мулоҳазалар юритади.

«МАЖОЛИСУН-НАФОИС»

Яратилш тарихи
ва сабаблари

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасини биринчи марта 1491 йилда тузди. У, «Мажолисун-нафоис»нинг илмий-танқидий текстини тузган С. Ғаниева таъкидлаганидек, «Мажолисун-нафоис»га жуда кўп янгилик ва қўшимчалар (яна юздан зиёд шоирлар, адабий фактлар, шеърини парчалар ва бошқалар) киритиб, 1497—1498 йилларда унинг иккинчи, қайта ишланган нусхасини яратди, айрим биографик ноаниқликларни бартараф қилди.

«Мажолисун-нафоис» тазкирачиликда янги ва жуда қимматли асар сифатида вужудга келди ҳамда ўзбек тазкирачилигига асос бўлди. Бизга Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкиратуш-шуаро») ва Абдураҳмон Жомийнинг («Баҳористон»нинг 7-равзаси) тазкира яратганлари маълум. Бу тазкиралар адабиёт тарихини ўрганишга кўп ёрдам берди. Шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис» каби янги бир тазкиранинг вужудга келишига катта эҳтиёж ва зарурият бор эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг муқаддимасида бу тазкирани ўзига замондош бўлган шоирларнинг номини абадийлаштириш мақсадида тузганини таъкидлайди.

«Мажолисун-нафоис»гача бўлган тазкиралар форс-тожик тилида яратилиб, шу адабиёт намояндаларига бағишланар эди. Ўзбек классик адабиётининг тобора тараққий этиб бориши, XV асрда Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий ва, ниҳоят, Лutfий каби кўп атоқли шоирларнинг етишуви ўзбек адабиёти намояндаларининг тазкираларда зикр этилишини ва уларга муносиб ўрин берилишини талаб қилар эди. Бу талабни Навоий «Мажолисун-нафоис»да амалга оширди. Ўзбек адабий тилининг равнақ топиши бу тилда фақат бадий асарлар яратишнигина эмас, балки илмий асарлар, жумладан адабиётшуносликка доир асарлар яратишни ҳам тақозо қилар эди. Ана шу эҳтиёжлар заминида Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкираси вужудга келди.

«Мажолисун-нафоис»нинг муқаддимасида Навоий бу китобнинг таркибий қисми ва номи ҳақида «...чун бу мақсудга етилди, они саккиз қисм этилди ва ҳар қисми бир мажлисга мавсум бўлди ва мажмуиға «Мажолисун-нафоис» от қўйилди» дейди. «Мажолисун-нафоис» («Гўзал мажлислар»)да шоирлар хронологияга (I, II, III), территорияга (IV), касб-кори ва мансабига (V, VI, VII, VIII) қараб саккиз мажлисга — бобга тақсимланган. «Мажолисун-нафоис»да 459 шоир: I мажлисда — 46, II мажлисда — 91, III мажлисда — 175, IV мажлисда — 72, V мажлисда — 21, VI мажлисда — 31, VII мажлисда 22 шоир ва VIII мажлисда Хусайн Бойқаро зикр этилган.

«Мажолисун-нафоис»нинг умумий композицион тузилиш принциpidан ташқари, ундаги мажлисларнинг ўзида яна маълум ички тартиб бор. Даврининг традициясига қўра, Навоий «Мажолисун-

нафоис»ни «табаррук қилмоқ учун» шайхлардан «Хожа Қосим Анвор зикри билан» бошлаганини таъкидлайди. Қосим Анвордан кейин унинг шогирдлари Мир Маҳдум, Ҳофизи Саъд берилади, кейин иккита хоразмлик шоир (Вафойи Хоразмий, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий), булардан сўнг бир қатор мовароуннаҳрлик ва хуросонлик шоирлар зикр этилади.

Бу ҳолат маълум даражада шоирларнинг ҳаёти ва фаолиятини системага солишга, уларнинг хулқ-атвори ва бадий ижодиётидаги бир-бирига яқин хусусиятларни билиб олишга ёрдам беради. Навоий «Мажолисун-нафоис»да XV асрдаги адабий ҳаёт манзарасини тасвирлайди ва уни маълум даражада таҳлил қилади. Автор ўз таъкирасида XV асрдаги барча шоирлар фаолиятини акс эттиришга интилади. У адабиёт майдонида эндигина кўрина бошлаган шоирларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Бунга қуйидаги мисоллар далил бўла олади:

«Мажолисун-нафоис» — адабий-танқидий асар

«Мавлоно Сифотий эмди пайдо бўлгонлардиндур, фақир ҳануз ани кўрмайдурмен, аммо шеърин эшитибмен»;

«Мавлоно Асирий ҳам эмди пайдо бўлгон хуштабъ йигитлардиндур...» ва бошқалар. Жомий ҳам, Давлатшоҳ ҳам ўз таъкираларида асосан адабиёт тарихчиси сифатида гаудаланади. Навоий эса «Мажолисун-нафоис»да ёзувчиларнинг ижоди ва адабий ҳодисаларга кўпроқ адабий танқидчи сифатида ёндашиб, фикр-мулоҳазалар юртади. Бу икки нарса билан изоҳланади:

1. Жомий ва Давлатшоҳ асосан ўтмишдаги ёзувчилар ҳақида маълумот беради. Навоий эса ўзига замондош бўлган адабиёт аҳллари ҳақида сўзлайди.

2. Жомий ва Давлатшоҳнинг асарларида ёзувчиларнинг асарлари юзасидан таҳлилий ва адабий-танқидий мулоҳазалар кам. Бунинг устига, уларда айрим тарихий фактлар билан афсона ва ривоятлар аралашиб, қоришиб кетади. Навоий эса фактик материалларинигина баён қилади ҳамда ёзувчилар ҳақида кенгроқ ва изчилроқ адабий-танқидий мулоҳазалар юртади. Бу хусусиятлар «Мажолисун-нафоис»нинг адабий-тарихий қимматини янада оширади.

Адабий ҳаёт
ҳақида

«Мажолисун-нафоис»да XV асрдаги адабий ҳаёт, айрим адабий тенденция ва традициялар, поэзия билан санъатнинг бошқа турлари

ўртасидаги муносабатга доир муҳим факт ва маълумотлар бор.

«Мажолисун-нафоис»да 459 шоирнинг зикр этилиши XV асрда поэзия билан шуғулланувчи кишилар хийла кўпайганини кўрсатади. Поэзия билан қосиблар, ҳунармандлар, усталар, наққошлар, созандалар, ҳофизлар, олимлар, шоҳлар ва амир-амалдорлар ҳам шуғулланган. Булар турли хил гоъвий-эстетик позициядаги кишилар бўлиб, ораларида поэзиянинг равнақиға ҳисса қўшган шоирлар билан бирга, дидсиз, истеъдодсиз ва поэзияга шунчаки бир «изҳори фазилат» ёки «эрмак» деб қараб, шаклбозлик кети-

дан қувиб, маза-матрасиз шеърлар битган кишилар ҳам бўлган. Навоий мана шундай истеъдодсиз ва дидсиз шоирларни «Мажолисун-нафоис»да қаттиқ қоралайди.

«Мажолисун-нафоис»да шаҳар аҳолиснинг турли табақалари орасидан етишган шоирлар зикр этилади. Қуйи табақалардан чиққан шоирларнинг кўпи қаттиқ моддий ва маънавий қийинчиликларга дуч келиб шоирлик даражасига етган кишилардир. Бирок «Мажолисун-нафоис»да деҳқонлар орасидан чиққан шоирларни кўрмаймиз. Бу ҳолат деҳқонларнинг мактаб ва маорифдан, хатсавод чиқариш имкониятларидан тамомила маҳрум бўлганликларини, феодал-клерикал муҳитнинг даҳшатли жаҳолатини равшан кўрсатади. Лекин, шунга қарамай, феодал-клерикал тузум қишлоқ аҳолиснинг бадий ижодкорлигини бўғиб ташлай олмади. Қишлоқ аҳолиси янги-янги оғзаки бадий асарлар вужудга келтирди, унинг овози шаҳарларда ҳам кенг янгради, бу овозга шаҳар аҳолиси жўр бўлиб, оғзаки адабиётга ўз ҳиссасини қўшди, прогрессив ёзувчилар халқ оғзаки ижодидан илҳомландилар ва таълим олдилар.

Феодал-клерикал муҳит хотин-қизларни қаттиқ хўрлаган, уларнинг ижодий қобилият ва интилишларини бўғиб ташлаган эди. Лекин, шунга қарамай, хотин-қизлардан баъзилари даҳшатли ғовларни енгиб, санъат ва адабиёт майдонига чиқиб олар эдилар. XV асрда ҳам Бедилӣй ва Меҳри Ҳиротий каби шоирлар етишган эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоир Шайхзода Ансорий ҳақида сўзлар экан, «андоқ зоҳир бўлурким, волидаси» (онаси) ҳам хуштабъдурур ва «Бедилӣй» тахаллус қилур...» деб Бедилӣйнинг истеъдодли шоирлигини таъкидласа, Мавлоно Сулаймоний бобида Ҳофиз газалига назира тариқасида ёзилган ва Мавлоно Сулаймонийники деб ҳисобланган шеър ҳақида «Ва машҳури мундоқдурурким, бу абъёт Мавлоно Ҳаким табибнинг хотини Меҳринингдур» дейди. Кўп мусибатларни бошидан кечирган Меҳри Ҳиротий Бедилӣй каби истеъдодли шоира бўлиб, рубоӣй ва газалларида феодал-клерикал зулм ва жаҳолатга қарши норозилик кайфиятларини ифодалаган. Феодал-клерикал муҳит илм-фан ва санъат-адабиёт аҳллариининг фаолиятига қарши турли хил ғовларни вужудга келтирар, моддий ва маънавий қийинчиликларни келтириб чиқарар эди. «Мажолисун-нафоис» бир қанча шоирларнинг моддий муҳтожликларга, таъқиб ва таҳдидларга дучор бўлганликларини кўрсатади. Масалан, шоир Мир Муфлсий қашшоқлик ва муҳтожликда яшаган. «Мажолисун-нафоис»да келтирилган байтда у ўз муҳтожлиги ҳақида бундай дейди:

Халқ гўяд Муфлсий девона шуд,
Ложарам девонаги аз муфлсисист

(халқ Муфлсий девона бўлди дейди, бироқ девоналик [тиланчилик] муфлслик [қашшоқлик — фақирлик] туфайлидир),

Навойй «Мажолисун-нафоис»да айрим шоирларнинг таъқиб қилингани ёки жазоланганини қаттиқ ачиниш билан сўзлайди. Масалан, Бадахшон қўзғолончиларидан бўлган шоир Шоҳ Бадахшон ва унинг ўғли шоир ибн Лаълий Абу Саид мирзо томонидан қатл қилинади; бир ғазали учун шоир Мавлоно Ҳусайн Хоразмий Шохруҳ мирзо томонидан Хуросонга чақиртирилиб, қаттиқ сўроқ қилинади; Мавлоно Жаннатий Ҳусайн Бойқаронинг таъқибига йўлиқади; уни Навойй ҳимоя қилиб қолади; шоир Хожа Афзал, вазир Мажидиддиннинг иғвоси туфайли, Хиротдан қочиб кетади. «Мажидиддин Муҳаммад бузуглигидаким,— дейди Навойй Хожа Афзал ҳақида,— аҳволига футур етмаган киши қолмади, ани подшоҳга андоқ ёмон кўргуздиким, заруратдин жало (ватанини тарк этиш) ихтиёр қилди». Айрим шоирлар моддий муҳтожлик туфайли ёки зодагонларнинг таъини билан феодал ҳукмдорларга мадҳонлик қилишга мажбур бўлар эдилар.

XV асрда лирика асосий адабий тур эди. Бу турнинг кенг тарқалган жанри ғазал эди. Шоирлар янги ғазаллар яратиш билан бирга, ўтмиш шоирларининг ғазалларига назиралар битар, янги образлар яратиб, салафларидан ўзиб кетишга интилар эдилар. Шу билан бирга, XV аср шоирлари лириканинг рубоий, қитъа, муаммо, туюқ, қасида ва бошқа жанрларида кўп асарлар яратдилар. «Мажолисун-нафоис»да шоирларнинг лирик турдаги муваффақиятлари ҳам, камчиликлари ҳам кўп ўринда конкрет мисоллар билан ёритилади.

XV асрда хамсачилик традицияси ҳам ривожланади. Навойй «Мажолисун-нафоис»да Мавлоно Ашраф, Али Оҳий, Мавлоно Котибий, Мавлоно Фасеҳ Румий, Хожа Ҳасан Хизршоҳ, Мавлоно Абдулло, Хожа Имод ва бошқа шоирларнинг «Хамса»га ёки унинг алоҳида дostonларига тақлидан асарлар яратганлари ҳақида маълумот беради.

Булардан ташқари, «Мажолисун-нафоис»да турли хилдаги адабиётшунослик асарлари яратилгани, ўтмишдаги ёзувчиларнинг асарларини тўплаш ва китоб қилиб тузиш ишлари бирмунча жонлангани, турли хилдаги адабий йиғилишлар, мунозаралар ва бошқалар ҳақида ҳам маълумот берилади. Бу маълумотлар XV асрдаги адабий ҳаёт манзараларини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

**Биографик
ва автобиографик
маълумотлар**

Тазкирада ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўла ва изчил маълумот бериш одат эмас эди. Тазкира авторлари ёзувчининг ҳаёти ва фаолиятига доир бир ёки бир неча муҳим фактни баён этиш, машҳур ривоят ёки афсоналарни ҳақоқ қилиш билан kifояланар эдилар. XV аср ёзувчилари ҳақида ёзилган «Мажолисун-нафоис»да эса кенг ва тўла биографик маълумот беришнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки «Мажолисун-нафоис»даги ёзувчилар XV аср китобхоналарининг замондошлари

бўлиб, китобхонлар уларнинг ҳаёти ва фаолияти билан озми-кўпми таниш эдилар. Лекин, шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис»да ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодига доир айрим қимматли маълумотлар ҳам бор.

Навоий кўпинча ёзувчининг ҳаёти ва ижоди учун жуда характерли бўлган масалалар ҳақида маълумот беришга интилади. У, ёзувчиларнинг касб-кори, туғилган ёки вафот этган жойи, таҳсили, адабий фаолияти, асарлари ва бошқа масалалар ҳақида сўзлайди. Автор Қосим Анбор, Паҳлавон Муҳаммад, Мавлоно Котибий, Мавлоно Лутфий, Атоий, Мавлоно Хусайн Хоразмий ва бошқа ёзувчилар ҳақида бирмунча тўлароқ маълумот беради. Масалан, Қосим Анбор ҳақида сўзлар экан, унинг Озарбайжоннинг Сароб деган қишлоғида туғилгани, йигитлигида Садриддин Ардабилиий деган шайхга мурид бўлиб, тасаввуддан таълим олгани, кейин Хуросонга келгани ва у ердан сургун қилиниб, Самарқанд ва Балхда яшагани, яна Ҳиротга қайтгани, шеърлари девон қилингани ва «Анисул-ошиқин» («Ошиқлар дўсти») номли кичик дoston яратгани, шуҳрати ва 835 (1431/32) йилда вафот этиб, Жом вилоятининг Харжурд деган жойида дафн қилингани ва бошқалар ҳақида сўзлайди. Мавлоно Лутфий ҳақида эса унинг Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф бўйича таълим олгани, дунёвий илмлар билан шуғуллангани, 99 йил умр кўргани, «форсий ва туркийда назирӣ йўқ» шоир экани, девони машҳур бўлгани, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си асосида 10 мингдан ортиқ байтли дoston яратгани, Абдураҳмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилгани ва бошқаларни сўзлайди. «Мажолисун-нафоис»да бир қанча бошқа шоирлар ҳақида ҳам шундай маълумотлар берилади.

Бироқ Навоий 459 шоирнинг ҳаммаси ҳақида ҳам кенг ва тўла маълумот беролмас эди, зотан, юқорида айтганимиздек, XV аср китобхони учун бунинг ҳожати ҳам йўқ эди. Навоий кўп шоирлар ҳақида қизиқарли бирор эпизодни ёки детални баён қилиш билан кифояланади. Масалан, Мавлоно Абдуқаҳҳор кимёгарлик билан шуғулланиб, олов пуфлайвериб, кўр бўлиб қолган; Мавлоно Муқбилӣй оёғига мараз чиқиб, ланг бўлиб қолган; Мавлоно Доий Сарахсда шайх Луқмон мозорида шайхлик қилиб, баъзан «со-тиф-савдо» билан шуғулланган; Мирмумтоз мустақил мутолаа ва машғулот орқали яхши билим олган; «кеча тонг отқучча ва кундуз оқшом бўлгунча иши мутолаа» бўлган, шахматда дониш чиқарган Мавлоно Котибий вабо билан ўлган, у ўлими олдида қўйидаги мисраларни битган:

Эи оташи қаҳри вабо гардид ногаҳон ҳароб
Астробод, ки хокаш бувад хушбўтар аз мушк.
Андар ў аз пиру барно ҳеч кас боқий намонд,
Оташ андар беша чун афтад на тар монад, на хушк.

(Тупроғи мушкдан ҳам хушбўйроқ бўлган Астробод вабонинг олови қаҳридан бирданига хароб бўлди. У ерда ёш ва қаридан ҳеч ким қолмади, чунки ўрмонга ўт тушса, ҳўл-куруқ барабар ёнади.)

Бадийий сўз санъатининг тарбиявий ролига юксак баҳо берган Навоий ёзувчи ўз феъл-атвори билан бошқаларга ўрнак бўлиши лозим, деб ҳисоблар эди. У «Мажолисун-нафоис»да ёзувчиларнинг хулқ-атворига ҳам катта эътибор беради. Бир қатор ёзувчиларнинг камтарлик, хушмуомалалик, ҳиммат каби олижаноб фазилатларини мамнуният билан таъкидлаган Навоий айрим ёзувчиларнинг ёмон хулқ-атворларини қаттиқ қоралайди. Масалан, Мавлоно Соҳиб Балхӣи тамагир бўлиб, фозиллар олдида обрў-этибори йўқ эди; Хожа Абу Исҳоқ — бадхўй ва мутакаббир бўлган; Мавлоно Садр Котибийни «чоғир (май) мағлуб қилган»; Мавлоно Хурраий «одамийликдан асари» бўлмаган, Мавлоно Анисий ўзга шоирларнинг шеърини ўғирлаб, ўз номига битган; кейинчалик тахаллусини Оҳий деб ўзгартирган шоир Наргисий ҳам шундай киши бўлган ва бошқалар.

«Мажолисун-нафоис» Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда ҳам муҳим автобиографик манбадир. Бу асар орқали биз Навоийнинг 3—4 ёшларида Қосим Анворнинг шеърларидан ёд олгани, 10—12 ёшларида кекса шоир Мир Шоҳий билан хат ёзишгани, Тафтида кекса олим Шарафиддин Али Яздий билан учрашгани, Улойи Шоший билан муаммо айтишгани, Дарвеш Мансурдан аруз ўргангани, Хожа Юсуф Бурҳондан музикадан таълим олгани, Фазлуллоҳ Абу Лайдан Самарқандда икки йил сабоқ тинглагани, Машҳадда Хожа Ҳасан Ардашер билан дўстлашгани, Хожа Ҳасан Хизршоҳга унинг беморлик чоғида кўмаклашгани, Мавлоно Қабулийнинг васиятига кўра, унинг дафн этилишига кетадиган харажатларни тўлагани, тоғалари Кобулий ва Ғарибийнинг Абусанд томонидан қатл қилингани, Мавлоно Шарбатий каби истеъдодли шогирдлар етиштиргани, Мавлоно Жожармийнинг бир рубойисини ёддан «Мажолисун-нафоис»га киритгани ва бошқа бошқа муҳим автобиографик факт ва маълумотлар билан таънишамиз.

«Мажолисун-нафоис»нинг яна муҳим биографик қиммати шундаки, таъкира автори барча маълумотларнинг аниқ бўлишига интилади. У айрим маълумотларнинг тахминий эканини ёки қатъий аниқ эмаслигини эътироф қилади. Масалан, «Мавлоно Қавкабий — мунажжим йигитдурур ва ўз фанига муносиб тахаллус ихтиёр қилибдур, фақир андоқ хаёл қилурменким, ани кўрмаймен, баъзи ёронлар дерларким, кўрубсен, хотирга келмади...», «Мавлоно Ҳақирий... гўё Ҳириликдурур» ва бошқалар.

Шундай қилиб, «Мажолисун-нафоис» XV аср адабиёт аҳладининг, жумладан, Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар берувчи бир манбадир.

**Адабий-танқидий
мулоҳазалар ва
бадий намуналар**

Навоий «Мажолисун-нафоис»да бадий асарларни таҳлил қилиш вазифасини ўз олдига қўймайди. Зотан, тазкирачилик традицияси бунни талаб ҳам қилмас эди. Лекин, шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис»даги муҳим адабий-танқидий мулоҳазалар XV аср адабиётини, унинг бир қатор намояндалари ижодини ёритишга ёрдам қилади. Тазкира авторни кўпгина шоирларнинг бадий адабиётда тутган ўрнини кўрсатишга, уларнинг бадий ижодиётини баҳолашга ва асарлари учун хос бўлган хусусиятларни ёритишга интилади. Бироқ у баъзан айрим ёзувчилар ижодининг маълум бир томонини ёки маълум бир асарини, ҳатто маълум бир парчасини кўзда тутиб фикр юритади. Айрим ўринларда эса баъзи ёзувчилар ҳақида маълумот беради-ю, лекин уларнинг ижоди ҳақида фикр юритмайди ёки учинчи бир кишининг мулоҳазасини баён этиш билан кифояланади, чунки адабиёт аҳллари ҳақида объектив ва ҳаққоний фикр юритиш шуни тақозо қилар эди. Навоий 459 шоирнинг барча асарларини тўплаш ва ўрганишга улгура олмаган эди. Зотан, Навоий яшаган шароитда бун амалга ошириш ҳам амри маҳол эди (матбуот ва босмахона бўлмаганини эсланг). Навоий не-не машаққатлар билан айрим ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот тўлагани, асарларидан намуналар йиққанини «Мажолисун-нафоис»нинг бир неча ўрнида қайд қилади.

Юқоридаги фикрларни конкретлаштириш учун мисолларга мурожаат қилайлик.

«Мавлоно Лutfий... ўз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назирни йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўнрақ эрди...», «Мавлоно Котибий ўз замонининг бегазири эрди. Ҳар навъ шеърғаким майл кўргузди, анга маонийи ғариба кўп юзланди, батахсис, қасоидда балки ихтиролар ҳам қилди ва кўпи яхши келди ва маснавийлари ҳам... бор. Аммо ғазалиёт ва қасоид девони машҳуфроқ ва яхшироқ вақе бўлбтур...». «Мавлоно Бақоий... Аммо фақир ҳаргиз ардин муаммоски, нимага ярагай эшитмадим. Сўнгра шеър айта бошлади. Аммо ғариб хаёллар қилур, аммо таркибни реш боғлар. Дерларки, тирандозлик фанида соҳиб вуқуфдур, биз билмасбиз», «Қозини Муҳаммадул-имомий... Назмга ҳам гоҳи машғул бўлур эрди. Ва ашъори Ҳирини шаҳри срасида бор», «Мавлоно Жунуший... шеъри ёмон армас экандур...», «Нур Саидбек... таънининг не миқдор қувват ва латофати бор эканини шеърини билса бўлур. Уқуғон билгай...».

Навоий баъзан шоирларнинг шеърларидан парча келтириб, шу парчанинги ўзи билан уларга баҳо беради. Масалан: «Мавлоно Али Оҳий — Машҳаддиндур, «Хамса» муқобаласида неча маснавий айтибдур. Чун муқобалага келтурса бўлмас, гўёки ул жиҳатдан шухрат тутмайдур. «Хаёл ва висол» китобида бир байт бор, магар қим мулҳими ғайб ўз шеъри бобида анинг тилига солғондурким:

Шеъре, ки бувад зи нукта сода,
Монад ҳама умр як савода.

(Агар шеър маъно поэтиклигидан холи бўлса, у бир умр қоралик бўлиб қолади.)

Бу мисоллар ҳассос олим Навоийнинг шоирлар ижодига баҳо беришда мумкин қадар принципиал ва объектив бўлишга интилаганини, шоирлар ижодини ҳам, китобхонларнинг фикр-мулоҳазаларини ҳам қунт билан кузатиб, ўрганиб борганини кўрсатади.

Навоий поэзия билан шугулланган темурийлар ҳақида сўзлаганда, баъзан уларга бирмунча тенденциоз муносабатда бўлади, тўғриси, XV аср шароити ва Навоийнинг вазияти уни шунга мажбур этар эди. Бироқ, шунга қарамай, Навоий темурий шаҳзодаларнинг бадий ижодига ҳам, уларнинг шахсига ҳам имкони борича объектив баҳо беришга интилади. Масалан, у Абобакр мирзо ҳақида «...чун таъбида назм чопиниси бор эрмиш» деса, Султон Искандар ҳақида «...дерларким, таъби назмга мойил эрди...» дейди. Абдуллатиф мирзонинг шахсий сифатлари ҳақида: «Савдойи мизож ва васвасий таъб ва девонасор киши эрди. Мундун ўзга даги ғариб бадфеъликлари бор эрдиким, зикридин беҳиботлик лозим келур. Утар дунё маслаҳати учун донишманд ва қари ва подшо отасин (Улуғбекни) ўлтурди...» деб уни қаттиқ қоралайди.

«Мажолисун-нафоис»нинг 8-мажлиси Ҳусайн Бойқарога бағишланган. Ҳусайн Бойқаро ўз замонасининг истеъдодли шоирларидан бири эди. Унинг лирик шеърлари ва назиралари бадий жиҳатдан мароқли чиққан. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Ҳусайн Бойқаронинг шеърлари ҳақида мулоҳаза юритиб, уларга ижобий баҳо беради. Ҳусайн Бойқаро шеърятининг ғоявий-тематик чекланганини таъкидламайди, танқидий муносабатда бўлмайди.

Навоий шеърнинг ғоявий мазмунига ҳам, бадийлигига ҳам катта эътибор беради. У шеърдаги жузъий нуқсонларни ҳам танқид қилади. «Мажолисун-нафоис»да Камол Турбатий, Мавлоно Абдусамад Бадахший, Мавлоно Аъзий ва бошқалар зикрида айтилган мулоҳазалар Навоийнинг ҳассос санъатшунослигини янада равшанроқ кўрсатади. Навоий шоир Атоий ижодига юксак баҳо беради. Лекин унинг:

«Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуқлукидин сув била ютса бўлур»

байтида «ўлтурур» сўзи билан «бўлур» сўзини қофия қилгани учун қофиясида «айбгинаси бор» деб таъкидлайди.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоирларнинг халқ ижодига муносабатига ҳам алоҳида эътибор беради. Чунинчи, у Мавлоно Муҳаммад Нейматободий, Мавлоно Бу Али, Ҳофиз Шарбатийлар зикрида халқ юморида хос эпизодларга кенг тўхталиб ўтади.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоирларнинг ижоди учун жуда характерли бўлган асарлардан намуналар келтиради. Мавлоно

Муҳаммад Муаммой муаммо жанрида шуҳрат қозонган. Бинобарин, Навоий бу шоирнинг муаммоларидан мисол келтиради. Ҳазил-мутойибалари билан танилган Сайид Козимийдан қуйидаги ҳажвий байтни намуна сифатида беради:

Шукри худоки қозийи шаҳри Ҳирн наям,
Дар силки одам сифатонам, ҳаре наям.

(Худого шукурки, Ҳирот шаҳрининг қозиси эмасман, одамшавандалар қатъ-ридаману, эшак эмасман.)

Қобилиятли шоир Саид Абдуллоҳ Астрободийнинг хўчонлик бир кишининг садрга бир эшакни пора бериб, қози бўлгани ҳақида яратган қитъаси машҳур бўлган. Навоий шу қитъани келтиради:

Ҳамегашт дар шаҳр шахсе зи Хусон,
Ки қози шавад, садр рози намешуд.
Бидодаш ҳаре ришвау гашт қози,
Агар ҳар намебуд, қози намешуд.

(Хўчондан келган бир киши қози бўлмоқ учун шаҳарда айланиб юрарди, бироқ садр унинг қози бўлишига рози эмасди. Охирида бир эшакни садрга пора бериб, қози бўлди; ҳақиқатан, эшак бўлмаса [сўз ўйинига эътибор беринг] эди, қози бўлмас эди.)

Дунёвий адабиётнинг атоқли вакили Навоий «Мажолисун-нафоис»да кўпинча шоирларнинг шайх-зоҳидларга, таркидунёчилик ва бадбинликка қарши қаратилган шеърларидан намуна беришга интилади. Бу билан ҳам у диний-мистик адабиётга қарши курашини давом эттиради.

«Мажолисун-нафоис» XV аср адабий ҳаётининг муҳим бир ҳужжати¹. Бу асар ўз давридаги адабий ҳаётни маълум даражада ёритиб бериш билан бирга, сўз санъатининг тараққиётига ҳам хизмат қилди. Адабиёт аҳллари ва китобхонларни кўп ёзувчиларнинг ижодий фаолияти, уларнинг ютуқлари ва камчиликлари билан таништирди. У кейинги асрларга XV аср адабиёти ва адабий-таъқидий қарашларининг бир ёдгорлиги бўлиб қолди ва тазкирачилик тараққиётига самарали таъсир этди. Бу асар XVI асрдаёқ Фахрий бин Султон Муҳаммад Амирий, Муҳаммад Қазвиний ва нишо-

Тазкирачилик
тараққиётида
«Мажолисун-нафоис»
нинг ўрни

¹ «Мажолисун-нафоис»нинг XV аср охири ва XVI аср бошларида кўчирилган бир неча нусхаси бизгача етиб келган. Унинг 1498 йилда кўчирилган нусхаси Венада, 1527 йилда кўчирилган нусхаси Парижда, 1538—1539 йилларда кўчирилган нусхаси Бокуда, XVI аср ўрталарига мансуб нусхаси Ленинградда, XV аср охири ёки XVI аср бошларида кўчирилган нусхаси (биринчи варианты) Тошкентда сақланади. Кейинги асрларга мансуб нусхалар эса анча кўпдир. Булар ичида 1842—1843 йилларда кўчирилган мукамал ва нодир нусха ҳам бор (бу нусха Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади).

пурлик Шоҳали Абдуали томонидан уч марта форс тилига таржима қилинди. XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида ўтган озарбайжонлик адабиётшунос Содиқбек китобдор «Мажолисун-нафоис»дан илҳомланиб ва фойдаланиб Навоий тилида — ўзбек тилида «Тазкираи мажмаул-хавос»ни тузди. Ўзбек тазкирачилигининг тўнғич асари бўлган «Мажолисун-нафоис» ўзбек тилида бир қатор тазкира ёки мажмуа ва баёзларнинг вужудга келишига йўл очди ва бир намуна бўлиб хизмат қилди.

Кейинги асрларда ўзбек ва тожик тилларида бир қанча янги тазкиралар вужудга келди. Малехонинг «Музақкирул-асҳоб» («Сухбатдошлар зикри»), Ҳасан Нисорийнинг «Музақкирул-аҳ-боб» («Дўстларнинг зикри»), Возиҳнинг «Тухфатул-аҳбоб» («Дўстларнинг туҳфаси»), Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон» («Шоирлар тўлами») асарлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу тазкираларнинг ўзига хос яхши томонлари ҳам, нуқсонлари ҳам бор. Улар ўз давридаги адабиёт тарихини ўрганишда маълум аҳамиятга моликдир. Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, феодал саройи доирасида вужудга келган тазкира ва мажмуаларда ёзувчиларга тенденциоз муносабатда бўлиш авж олиб кетади. Жумладан, Фазлий ўз тўламида саройнинг маддоҳ шоирларини кўкка кўтариб мақтайди, Гулханий ва Махмур каби халқчил ёзувчиларни (уларнинг истеъдодига тан берса-да) камситади, уларга туҳматлар қилади. Бундан ташқари, сарой аҳлларининг кибр-ҳавоси, мақтанчоқлиги, хушомадгўйлиги тўпламлардаги шеърларда ҳам, шарҳларда ҳам кенг ўрин ола бошлайди. Масалан, Фазлий:

«Манам Фазлийи номвар дар замон,
Низомни аср худам дар суҳан.
Ба гуфтор дорам зи Жомий нишон,
Ба ашъори турки Навоий баён»

(Мен замоннинг номи кетган Фазлийсиман, сўзда ўз асрнинг Низомий-симан. Сўзламоқда Жомийдан нишонаман, туркий шеър баёним Навоий баёни-декдур),

деса, Адо:

«Гар Навоийдан Адо сўзини ўтқарса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро»,—

деб кеккаяди.

Фазлий ва Адоларнинг бундай мутакаббирона сўзларига қарши Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»идан унинг камтарлигини кўрсатувчи бир-икки мисол келтирсак, улуг шоир ва мутафаккирнинг олижаноблиги янада равшанроқ намоён бўлади. Шоир Суҳайлий, — дейди Навоий, — «аввалдин охиригача фақир билан илтифот ва имтиҳод кўп учун, мундин ортиқ таъриф қилилса, ўзимни таъриф қилгондек бўлурдин қўрқиб, ихтисор қилилди»; Мавлоно Бурҳониддин «...бу фақирга подшоҳ муҳр таклифи қилгонда тарихе айтиб эрдиким, бағоят хўб воқе бўлуб эрди. Аммо

чун фақирнинг таърифиди, нафсул-амрда воқеадур, лозим келур ёрди, битилмади».

Хуллас, «Мажолисун-нафоис» XV аср адабиётини, Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганиш ва ёритишда ўтмиш адабиётшуносликнинг қимматли ёдгорлиги бўлиб келмоқда.

«МЕЗОНУЛ-АВЗОН»

«Мезонул-авзон» ўтмиш адабиётшуносликнинг муҳим ёдгорликларидан бири бўлиб, у шеър тузилишига, классик поэзиянинг асосий вазн тури бўлган арузга бағишланган асардир.

**«Мезонул-авзон»
нинг яратилиш
тарихи ва унга
бўлган эҳтиёж**

Аруз поэзиянинг мураккаб бир вазн туридир. Аруз вазни араб поэзияси, форс-тожик тилидаги поэзия, ўзбек, озарбайжон, турк, туркман ва бошқа туркий халқлар поэзиясида узоқ тараққиёт тарихини босиб ўтди. Бу вазн турли халқлар поэзиясида умумий принцип ва хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, бу халқлардан ҳар қайсисининг поэзиясида ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Ўтмиш адабиётшунослигида «арузи арабий», «арузи форсий» ва «арузи туркий» терминларининг қўлланишига сабаб шу эди.

Аруз вазнининг ўзига хос хусусиятлари, унинг турли халқлар шеърлятидаги вариантлари ва хилланишлари бу вазннинг назарий масалаларини ёритиш заруриятини келтириб чиқаради. Араб адабиётшуноси Халил ибн Аҳмад биринчи бўлиб аруз назарияси ҳақида асар ёзди.

Халил ибн Аҳмаддан кейин форс-тожик тилида арузга доир бир неча асарлар яратилди. Шамс Қайсининг «Ал-мўъжам»¹, Рашидаддин Ватвотнинг «Ҳадойиқус-сеҳр» («Сеҳр боғлари»), Хожа Наср Тусийнинг «Меъёрул-ашъор» («Шеърлар меъёри»), Салмон Соважийнинг рисоласи ва бошқа рисолалар вужудга келди. Буларнинг ҳаммаси поэзиянинг бир неча асрлик тажрибаси асосида аруз назариясининг равнақ топишига катта ҳисса қўшди. Бироқ бу асарлар XV аср адабиёт аҳллариининг эҳтиёжига тўла жавоб беролмас эди. Шунга кўра XV асрда арузга доир бир неча янги асарлар яратилди. Дарвеш Мансур аруз ҳақида икки асар яратди, Абдураҳмон Жомий ҳам «Аруз» рисоласини ёзди. Бироқ, булардан қатъи назар, «Мезонул-авзон» каби янги ва оригинал бир асарнинг вужудга келишига катта эҳтиёж бор эди. Бу эҳтиёж қуйидагилардан иборат эди:

1. Аруз ҳақидаги асарлар, араб тилидаги ва форс-тожик тилидаги поэзиянинг вазнига хос барча масалаларни тугал қамраб олмаган эди. Аруз назариясини араб тилидаги ва форс-тожик тилидаги поэзиянинг тажрибалари асосида янада тўлдириш ва му-

¹ *Мўъжам* — араб ёзувидаги ҳарфларнинг диакритик белгиси.

каммаллаштириш лозим эди. Ешлик палласида Дарвеш Мансурдан аруз бўйича таълим олган, Халил ибн Аҳмад, Шамс Қайс, Хожа Наср Тусий, Салмон Соважий ва Абдурахмон Жомийларнинг арузга доир асарларини мукаммал ўрганган Алишер Навоий шу вазифани бажариш мақсадини ўз олдига қўяди. У «Мезонул-авзон»да «...ва неча қонда ва дойира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возеъи Халил ибни Аҳмад ва илм устоди Шамс Қайс кутубида ва Хожа Наср Тусийнинг «Меъёрул-ашъор»ида, балки Ҳазрати Маҳдумий... Нуран (Жомий) «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидан истихроҷ қилиб эрдим, бу китобга изофа қилдим»,— дейди.

2. Аруз назариясига доир китобларда туркий поэзиянинг вазни масалалари махсус ўрганилмаган ва ёритилмаган эди. Ваҳоланки, туркий поэзияда бу вазн узоқ тарихга ва катта тажрибага эга эди. XI асрдаёқ арузнинг мутақориб баҳрида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони каби катта асар вужудга келган эди. Туркий поэзиядаги арузнинг 4—5 асрлик тажрибасини ўрганиш адабиёт тарихини ёритишга хизмат қилиш билан бирга, бу адабиётнинг тараққиёти ва истиқболи учун ҳам ниҳоятда зарур эди. Бу вазифа араб ва форс-тожик тилидаги поэзия тажрибалари асосида аруз назариясини тўлдириш ва бойитишга нисбатан ҳам муҳимроқ эди. Бу катта, масъулиятли ва шарафли вазифани биринчи бўлиб Алишер Навоий мислсиз катта муваффақият билан амалга оширди. «Чун турк (ўзбек) алфози била назм воқеъ бўлубтур,— дейди Навоий,— анга зобитае ва қонуне йўқ эркандур. Ва ул фан ривожии учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайдур... Бу сабабдин илм зобитасига қалам сурулди».

3. XV асрда аруз назариясига доир бир неча асар бўлса-да, лекин адабий ҳаёт арузга доир мукаммалроқ ва китобхонларга ҳам, шоирларга ҳам манзур янги бир асар вужудга келишини талаб қилар эди, Китобхонларгина эмас, балки кўпгина шоирлар ҳам бу мураккаб вазининг барча масала ва баҳрларини билмас эдилар. Навоий «Мезонул-авзон»да характерли бир фактни ҳикоя қилади: Хусайн Бойқаро Амир Хисрав Деҳлавийнинг 18 минг байтдан иборат шеърларини йиғдириб девон туздиради. Хисрав Деҳлавий шеърларининг вазни хилма-хил ва хийла мураккаб эди. Китобхонлар ва ҳатто баъзи шоирлар Хисрав Деҳлавий шеърларида қўлланилган кўпгина аруз баҳрларини аниқлаб ололмайдилар. Шунинг учун Хусайн Бойқаронинг топшириғи билан арузшунослар Хисрав Деҳлавийнинг ҳар бир шеъри устига шу шеърнинг вазини ёзиб чиқадилар. Шундан кейин девон тузишда ҳар бир шеърнинг вазини қайд этиб қўйиш Навоий замондошлари учун одат бўлиб қолади. Навоийнинг ўзи ҳам «Хазойинул-маоний»да шундай қилади. Бу факт аруз назариясини кенроқ тарғиб қилиш ва ҳаммабоп мукаммал асар яратиш заруратини кўрсатар эди. «Мезонул-авзон» мана шундай асар бўлди.

4. «Мезонул-авзон»га қадар аруз назариясига доир яратилган асар ё араб, ёки форс-тожик тилида эди. Ўзбек адабиёти аҳллариининг ҳаммаси ҳам бу асарлардан тўла фойдалана олмас эдилар. Уларга ўз она тилида аруз ҳақида мукаммал бир қўлланма яратиш зарур эди. Ўзбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шунини талаб қилар эди. «Мезонул-авзон» бу талабга ҳам мукаммал жавоб бўлди.

«Мезонул-авзон»нинг ёзилган йили аниқ маълум эмас. Бироқ унинг 1492 йилдан кейин, «Хазойинул-Маоний» тузилгандан сўнг яратилгани аниқ, чунки китоб авторини Жомийнинг марҳум деб тилга олади ва «Хазойинул-маоний»ни тузиб, ундаги шеърлар устига вазнини қайд қилиб қўйганини таъкидлайди. Демак, «Мезонул-авзон» Навоийнинг умрининг охирида яратган асарларидан биридир. Асар шеър тузилишига, вазнига доир бўлгани учун автор уни «Мезонул-авзон» («Вазилар ўлчови») деб атаган.

«Мезонул-авзон»нинг қўл ёзма нусхалари Навоийнинг бошқа асарларининг қўл ёзма нусхаларига қараганда қамроқ тарқалган, чунки у кенг китобхонларга бағишланган бадиий асар бўлмай, балки махсус илмий асардир. «Мезонул-авзон»нинг мамлакатимиз кутубхоналарида бир неча қўл ёзма нусхалари сақланмоқда. Бу нусхаларнинг кўпи XIX асрга мансубдир. «Мезонул-авзон»нинг нусхаларини чоғиштириб ўрганиш асосида адабиётшунос И. Султонов бу асарнинг илмий-танқидий текстини ишлаб чиқди.

«Мезонул-авзон»да
арузга доир
умумий маълумот

Навоий «Мезонул-авзон» асари билан аруз назариясига доир мукаммал бир қўлланма яратиш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у тўғридан-тўғри аруз назариясига қўшган янгилекларига, ўзбек поэзиясининг вазн хусусиятларини текшириш ва ёритишга ўтмасдан, балки китобхонларга қўлай бўлсин учун, аруз ҳақида, қисқача бўлса ҳам, умумий маълумот беришни лозим кўради. «Мезонул-авзон»даги маълумотлар аруз терминининг келиб чиқиши, рукнлар, асллар, баҳрлар ва баҳрлар доираси, тақтиъ ва бошқа масалаларни ўз ичига олади.

Аруз терминининг келиб чиқиши ҳақида турли хил фикрлар бўлган. Жумладан, бу терминни аруз назариясига асос солган Халил ибни Аҳмадининг юртига яқин Аруз деган водийнинг номи билан боғлаганлар. Бу ҳақда Навоий шундай дейди:

«Бас собит бўлдимки, аруз фани шариф фандур. Ва буким, ул илми невчун «аруз» дейдилар, мухталиф аҳвол бор. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад... бу фаннинг вазидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир водий эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳога киюрурлар эмиш. Ва уйни араб «байт»дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўеки қиймат ва баҳси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» деб-турлар...». Афтидан, Аруз водийси хушҳаво ва хушманзара жой

бўлган, кишилар у ерда ашула айтиб, шеърхонлик қилганлар. Аруз водийси поэзия манзилига айланган. Бинобарин, шеърнинг ритмик асоси бўлган вазн шу водийнинг номи билан аталган. Шунингдек, шеърнинг икки мисраси бир шеърини уй ҳисобланиб, икки мисра «байт» — «уй» номи билан юритила бошлаган.

Аруз вазнида мисралардаги ритмик бўлаклар руки (сутун) деб юритилади, чунки уй (байт)нинг сутуни бўлгани каби, шеърини уй-байтнинг ҳам сутунлари бўлиши керак. Шеърини байтнинг сутуни эса рукидир. Руки ундош ҳарфлар ва алифнинг миқдорига, уларнинг мутаҳаррик (ҳаракатли), яъни «эер», «забар» ёки «пеш»ли бўлишига¹ ёки сокин (ҳаракатсиз), яъни «эер», «забар» ёки «пеш»сиз бўлишига қараб 3 гуруҳга бўлинади: сабаб, ватад ва фосила.

Рукилар ҳижоаларнинг сони ва чўзиқ ёки қисқаллигига қараб 8 аслга бўлинади ва ҳар бири махсус ном билан аталади. Бу асларни арузда қабул қилинган «фаала» (ҳаракат этмоқ) масдари асосидаги формула билан кўрсатилганда, қуйидагича бўлади:

1. Фаълун (فاعولن).
  2. Фовълун (فاعلن).
  3. Мафвийлун (مفاعيلن).
  4. Мустафвилун (مستفعلن).
  5. Фовилотун (فاعلاتن).
  6. Мафвийлатун (مفاعلتن).
  7. Мутафвилун (متفاعلن).
  8. Мафволоту (مفعولات).
- Асллар вужудга кел-

ган шакллар — соҳобчалар «фуруъ» деб юритилади. Масалан, мафвийлуннинг ўн бир «зиҳфот»и ва шунга мувофиқ ўн бир «фуруъ»и бор: мафвийлун, мафвийлу, мафъулун, мафъулу, фовилун, фаулун, мафвийл, мафвийл, фаъл, фаъл, фов, фаъ. Бу фуруъларнинг ҳар бири яна махсус номлар билан аталади. Масалан, мафвийлун — мақбуз, мафвийлу — макфув, мафъулун — ахрам, мафъулу — ахраб ва бошқалар.

Шеърини мисралар мана шу асларнинг маълум миқдори ва маълум бир тартиб билан ҳосил бўлади. Рукиларнинг аслга мувофиқлиги тақтиъ², деб юритилади. Мисол:

Хастаским, бастас ул зулф эрур,
Уйла йўқ девонае фарзонае.

Тақтиъи: Хастаским — фоилотун — бастас ул — фоилотун, — зулф эрур — фоилун.

Уйла йўқ де — фоилотун — вонае фар — фоилотун — зонае — фоилун. Биринчи мисранинг аввалги қисми «садр», сўнги қисми «аруз», иккинчи мисранинг аввалги қисми — «ибтидо», сўнги қисми «зарб», буларнинг орасидаги қисми «ҳашв» дейилади. Байтларнинг тақтиъида ўзгариш бўлмаса, «солим» деб аталади.

Арузнинг бир-биринга яқин вазн туркумлари бўлиб, бу туркумлар баҳр деб юритилади. Арузда 19 баҳр бор: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, мунсарех, музореъ, муқтазаб, мужтасс, сарев; жаид, қарийб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик. Баҳрлар байтдаги рукиларнинг миқдори билан бирга айтилади. Масалан, рамали мурабба — тўрт рукли рамал, рамали мусаддас — олти рукли рамал, рамали мусамман — саккиз рукли рамал ва бошқалар. Баҳрларнинг ҳар бири бир неча хил вазнларга бўлинади ва улар моҳиятига қараб махсус ном билан юритилади. Масалан: рамали мусаммани солим. Мисол:

¹ Ундош ҳарфлар ёки алифнинг ости ва устига унли товушларни ифодалаш учун белги қўйилиши (фатҳа, замма, касра) ёки белги қўйилмаса ҳам, уларнинг ости ёки устида шу белгилар бор деб тасаввур этилиши.

² Тақтиъ — парадигма.

Келки, ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим,
Бошима еткур қадамким, ҳаддан ошти интизорим.

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун.

Рамали мусаммани махбуни мақтуъ. Мисол:

Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар қадаҳи саҳбо бас.

Фоилотун фоилотун фоилотун фаълун.

Рамали мусаддаси солим. Мисол:

Эй жамолингдин хижла хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфанл сарву санавбар.

Фоилотун фоилотун фоилотун.

Рамали мусаддаси мақсур. Мисол:

Гулшанингдин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ямон бордим, вале сен яхши қол.

Фоилотун фоилотун фоилон.

Рамали мураббаи солим. Мисол:

Келгил; эй рухсори зебо
Ким бўлубиен ношикебо.

Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун.

Рамали мураббан махбун. Мисол:

Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, қилма ситам кўп.

Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун.

Баҳрлар бир-бирига яқинлиги ва айрим умумий хусусиятларига қараб группаланган ва маълум доираларга тўплангандир. «Мезонул-авзон»га қадар қуйидаги беш доира: Муъталифа, Мухталифа, Мунтазиа, Муттафиқа ва Муштабиҳа доиралари тузилган эди.

Навоний арузнинг умумий масалалари ҳақида мисоллар билан қисқа, лекин аниқ маълумот бериб, «Мезонул-авзон»ни аруз назариясига доир муҳим ва машҳур бир қўлланмага айлантирган эди.

«Мезонул-авзон»да
аруз
назариясининг
сифожапантирилиши

Навоний арузнинг маълум қоида, хусусият, тури ва туркумлари ҳақида маълумот бериш билан кифояланиб қолмайди. Шу билан бирга, у арузга қўшимча ва янгиликлар киритади. У икки йўл билан: 1) араб ва форс-тожик

поэзиясида қўлланиб келган аруз системасига қўшимчалар киритиш; 2) ўзбек ёзма поэзияси ва халқ поэтик ижодининг бир неча асрлик тажрибаларини текшириб, унинг вазн хусусиятларини ёритиш, умумлаштириш ҳамда уларни араб ва форс-тожик

поэзиясининг вазни билан таққослаб, арузни янги факт ва қондалар билан бойитиш йўли билан аруз назариясини такомиллаштиради. Навоийнинг қўшимчалари ва янгиликлари арузнинг деярли барча масалаларини қамраб олади.

Навоий араб ва форс-тожик поэзиясининг вазни билан ўзбек поэзиясининг вазнини деярли ҳар доим таққослаб боради, уларнинг ўртасидаги умумий ва яқин хусусиятларни ҳам, фарқ ва тафовутларни ҳам таъкидлаб, мисоллар билан ёритиб боради. Масалан, у руки бобида араб, форс-тожик поэзияси ва туркий поэзиянинг қатъий ва умумий бир принципа эканини қайд қилади. Асллар бобида эса 8 асл мавжуд эканини айтиб, булардан 5 таси форс-тожик поэзиясида ва туркий поэзияда қўлланилишини таъкидлайди ва ўз даври адабий ҳаётининг эҳтиёжларини кўзда тутиб, зиҳфот ва фуруъ бобида мана шу 5 асли таҳлил қилади. Худди шунингдек, у 19 баҳрнинг қайси бири араб ва қайси бири форс-тожик поэзиясида ҳамда туркий поэзияда татбиқ қилиниши ҳақида муфассал тўхтаб ўтирмайди ҳамда «тавил», «мадид», «басит», «вофир» ва «комил» баҳрлари ҳақида сўзлаб: «Ва Ажам шуаросига бу беш баҳрдаким, мазкур бўлди, назм оз воқий бўлмиш бўлғай»,— дейди.

Навоий «Мезонул-авзон»да аруз баҳрлари юзасидан тузилган доираларни ҳам тўлдиради ва янги доиралар яратади. Масалан, у араб поэзиясига хос «тавил», «мадид» ва «басит» баҳрлари асосида тузилган, лекин форс-тожик тилидаги кейинги асарларга кирмаган «Доираи муштабиҳа»ни «Мезонул-авзон»га киритади. «Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри,— дейди Навоий,— араб шуаросининг махсусидир, алар арузларида доирага кинюрбдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бу доирага кинюрб, бу мухтасарга дохил қилилдим, ул доирадин орий бўлмағай ва ани «Доираи муштабиҳа» деб турлар». Ҳассос ва донишманд олим узоқ кузатиш ва чуқур текширишлари асосида иккита тамомила янги доира: «Доираи мужтамиа» ва «Доираи мухталита»ни яратади. У «Доираи мужтамиа»нинг вужудга келиши ҳақида бундай дейди:

«...Бу мазкур бўлгон тўққуз асл баҳрнинг солиминики, зиҳфот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисрадин ҳам истихроҷ қилиб, ул доираи «Доираи мужтамиа» («Жам этилган доира») дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим...» «Доираи мухталита»нинг вужудга келиши ҳақида эса бундай дейди:

«Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқий бўлтур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доирасига оз тааруз қилибдурлар, ул икки баҳрга дағи доира қўйилди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди...»

Навой «Мезонул-авзон»га 9 та янги вазн ва шеърӣй форма киритиб, уларни тавсиф қилади. Уларнинг кўпчилиги ўзбек халқ поэтик ижодига мансуб бўлган вазн ва шеърӣй формалардир. Навой уларнинг халқ орасида юритилган номларини келтиради, номи йўқларини эса аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайди: «...яна бир неча вазнки,— дейди Навой,— баъзини Ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга (китобга) доҳили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухурига (баҳрларига) дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносабате эрмас ӯрди». Булар қуйидагилар:

1. **Ҳар мисраси 8 рукли рамали махбун.** Мисол тариқасида Хожа Исмаи Бухорийнинг қуйидаги байти келтирилади:

Қомату зулфу кўзу қошу хат ила холи лабинг дурки, аларга,
эмас, ӯй шўхи ситамгар,

Файлотун файлотун файлотун файлотун файлотун
файлотун файлотун файлотун

Сарв ила сунбулу наргис янги ою қуёшу сабзан жаннат кураи
нофау гулбарг аро шаккар.

Файлотун файлотун файлотун файлотун файлотун
файлотун файлотун файлотун.

Қолганлари халқ қўшиқларига хос вазн ва шеърӣй формалардир.

(«Яна турк улуси, батахсис Чигатой халқи (ўзбеклар) аро шойиъ арзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар».)

2. **Туюқ (туюғ).** Туюқнинг таърифи ва вазни ҳақида шундай дейилади:

«...Бириси «туюғ»турким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақъ сурдур, мундоқким:

Е раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур?
Е магар шаҳду шакар ё лабмудур?

Файлотун файлотун файлон

Жонима пайваста новак отқоли,
Ғамва ўқин қошига ёлабмудур?

Файлотун файлотун файлон.

3. **Қўшиқ. Вазни** — мадиди мусаммани солим. Мисол:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фуқрати,
Ҳам ӯрур жонимга ўт, ҳам ҳаётим офати,

Файлотун файлотун файлотун файлотун.

4. Қўшиқ. Вазни — рамали мусаммани маҳфуз (бу қўшиқ юқоридаги қўшиқ заминиде вужудга келган. Ҳофизлар ва созандалар орасида жуда шуҳрат қозонган).

Мисол:

Сабзан хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.

Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун.

5. Чинга (чанги). Тўйларда айтиладиган қўшиқ. Бу қўшиқнинг таърифи ва тавсифида шундай дейилади:

«...Яна «чинга» дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйлариде ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн биле рост келмас ва бир навъиде бир байт айтилураким, мунсариҳи матвийи мавқуф баҳридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқдурким:

Қайси чамандин өсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.

Муфтаилун фоилогун муфтаилун фоилогун.

6. Муҳаббатнома. Бу қўшиқнинг вазни — ҳазажи мусаддаси мақсур.

Мисол:

Мани оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.

Мафойилун мафойилун мафойил.

7. Муставод. Бу қўшиқнинг вазни — ҳазажи мусаммани аҳраби мақфуфи маҳзуф бўлиб, ҳар бир мисрадан кейин шу вазнининг икки рукни билан қўшимча мисра келади, шу йўл билан куйга мослашади.

Мисол:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мафъулу мафойилу мафойилу мафъулу

Маъҳар санга ашә
мафъулу фаулун

Сен лутф билан кавну макон ичра мавло
Олам санга мавло.

8. Орзудорий¹. Бу қўшиқ кўпинча ҳазажи мусаммани солим, баъзан рамали мусаммани маҳзуф вазнида келади.

¹ Навоий асарлари ўн беш томлигида Орзудорий «арузворий» бўлиб кетган (14- том, 181- бет).

Мисоллар:

Сақоҳум раббуҳум ҳамри дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтукунг нуқли ҳадисинг шаққариндандур.
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун,
(Ҳазажи мусаммани солим.)

Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жоғ берсам кифоятдур манго,

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон.
(Рамали мусаммани мақзуф.)

9. «Туркий»: «...Яна сурдедурким, ани «туркий» дебтурлар, бу лафз анга алам бўлбтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва рӯдафзо ва ниҳоятдин мутажовиз айш аҳлига судманд ва мажолис оро суруддур... ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқедур, андоққим, байт;

Эй саодат матлаи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг,

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон.

Юқоридаги вазилар ва шеърӣ жанрлар Навоӣнинг халқ оғзаки ижодига зўр муҳаббат ва эҳтиром билан қараганини, турли хилдаги халқ асарларини қўш билан қўзатиб, ўрганиб борганини кўрсатади. Халқ оғзаки ижодидан илҳом ва таълим олган улуғ шоир халқнинг ижодини менсимаган ёки ундан бехабар бўлган шоирларни ҳуш кўрмас, уларни қаттиқ танқид қилар эди. Жумладан, у «Ҳайратул-аброр»да бундай деган эди:

Онгламайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънио адо подуруст.

Навоӣ халқ оғзаки ижодидан баҳраманд бўлибгина қолмади, балки халқ оғзаки ижодининг бойликларини, уларнинг ўзига ҳос хусусиятларини текширди ва илмий асосда ёритди. Жумладан, у халқ қўшиқларининг вазни хусусиятларини текшириб аруз назариясини бойитди.

Навоӣ халқ поэзиясида аруздан бошқа вазилар ҳам борлигини таъкидлайди. У, шубҳасиз, халқ поэзиясининг етакчи вазни бўлган «бармоқ» вазнини кўзда тутди. Бироқ асар аруз назариясига бағишланганидан бу вазн ҳақида кенг мулоҳаза юритмайди.

Шундай қилиб, Навоӣ ўзбек, форс-тожик ва араб поэзиясининг тажрибалари асосида аруз назариясига муҳим қўшимча ва янгилликлар киритиб, арузни янада такомиллаштиради.

«Мезонул-авзон»
нинг аҳамияти

«Мезонул-авзон» аруз вазни соҳасида яратилган жуда қимматли асар бўлиб, ўз тарихида юқори баҳо олган ва тақдирланган эди. Машҳур тарихчи Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Навоий асарларини таърифлар экан, «Мезонул-авзон» ҳақида бундай дейди:

«Дҳсонлар эгаларидан энг гўзалининг таснифларидан тагин бири «Рисолаи мезонул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, Олий Ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўқишда жуда кўп истеъдодли ва ортиқ даражада маҳорати бор эканлиги мана шу китобдан аниқ маълум бўлади. Чунки у ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшуб, аруз доирасига киритган».

Навоий «Мезонул-авзон»нинг хотимасида: «Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмагайлар ва ислоҳ қалами била тузатгайлар»,— деган эди. Бобирнинг айтишига қараганда, Навоий «Мезонул-авзон»да рубоий вазнлари бобида тўрт ўринда жузъий хато қилган. Лекин бу хатолар «Мезонул-авзон»нинг қимматига путур етказмайди. Навоий ўз олдига қўйган вазифасини мислсиз катта муваффақият билан амалга оширган эди.

«Мезонул-авзон» аруз ҳақидаги назарий асар бўлиши билан бирга, поэзиянинг, хусусан, ўзбек поэзиясининг тараққиётида катта амалий аҳамият касб этди. «Мезонул-авзон» автори биринчи бўлиб ўзбек поэзиясининг вазн масалаларини текширди, кузатишларини чуқур илмий асосда умумлаштирди, ўзбек поэзиясида арузнинг турли баҳрларида ҳам асарлар яратилганини мисоллар билан кўрсатди, ўзбек шоирлари ва китобхонларига уларнинг ўз она тилида қимматли қўлланма яратди.

«Мезонул-авзон» ўзбек ва форс-тожик адабиёти тарихи ҳамда бу адабиётларнинг назарий масалаларини ўрганишда ҳанузгача ўз қимматини сақлаб келмоқда.

НАВОИЙ—ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИ

Ўзбек адабий тилининг равнақи учун кураш улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий фаолиятининг узвий ва муҳим бир қисми бўлди. У халққа унинг ўз тилида гоёвий-бадий юксак асарлар яратиш, халқ тилининг туганмас манбаларидан кенг фойдаланиш, унинг бойлиги ва нафислигини намойиш этиш учун курашди, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини яхши билиб ва эгаллаб олишга, уни қадрлашга, шу тилда китобхонларга манзур бўладиган асарлар яратишга чақирди, ўзбек тилини камситувчиларга қарши шаф-

ҳатсиз кураш олиб борди. Навоий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги аҳамиятига, унинг сиёсий ролига катта эътибор берди. У ўзбек адабий тили халқнинг маънавий эҳтиёжинигина қондириб қолмай, балки, шу билан бирга, давлат сиёсий ҳокимиятини мустақамлаш ва уни парчалашиб кетишдан сақлаб қолишда ҳам муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблади. Навоий ўзбек адабий тилининг равнақи учун олиб борган кўп йиллик курашини, адабий тил ва бадий адабиёт соҳасидаги бой тажрибаларини назарий жиҳатдан ёритиб ва якунлаб, тилшунослик фанининг нодир асари бўлган «Муҳокаматул-луғатин»ни яратди.

*
*
*

Ўзбек адабий тили XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилди. Бу тилнинг тараққий этишида айниқса бадий адабиёт етакчи роль ўйнай бошлади. Сақкокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий ва ниҳоят, Лutfий каби истеъдодли шоирлар ўзбек дунёвий адабиётини равнақ топтириш билан бирга, ўзбек адабий тилининг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ ҳали ҳам ўзбек китобхонлари гоёвий-бадий юксак асарларга жуда ташна эдилар, форс-тожик тилидаги адабиётнинг буюк намоёндаларига басма-бас келувчи ёзувчилар ниҳоятда оз эди. Шунга кўра ҳам Навоий «Муҳокаматул-луғатин»да:

Хулогухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар... Сақкокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амири ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лutfийдин ўзга ким, бир неча матлавлари бор ким, таъ аҳли қошида ўқуса бўлур,— деган эди.

Ёзувчилар ҳали ўзбек тилининг бойликлари ва унинг имкониятларидан кенг ва мукамал фойдалана олмаган эдилар, бу тилнинг хазиналари яширин қолиб келмоқда эди. «Бу алфоз ва иборатда,— дейди Навоий,— бу навъ дақойиқ кўпдур ким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатига мулоҳаза қилмагон жиҳатдин бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда вусъат (кенглик) ва майдонидида мунча фусҳат (очиқлик) топилур...». Бироқ бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан фойдаланиш қаттиқ заҳмат чекишни, тажриба тўплаб бориб, мушкулларни енгишни талаб қилар эди. Гўё бу тил бир хазина бўлса, Навоий таъбири билан айтганда, унинг атрофида «илон»лар ва «тикан»лар бор эди. Ёзувчилар мана шу «илон» ва «тикан» заҳмидан чўчиб, хазинага кирмас эдилар.

Форс-тожик тилидаги адабиёт эса ўзбек адабиётига нисбатан хийла узоқроқ тарихга ва бойроқ тажрибага эга эди. Бу тилда ҳатто қофия-луғат китоблари ҳам яратилган эди. Бинобарин, форс-тожик тилида ўрта-миёна асар ижод этиш бирмунча энгилроқ ва осонроқ эди. Мана шу сабабларга кўра кўпгина ўзбек ёзувчилари ўз она тилида ёзмай, форс-тожик тилида ижод этар эдилар.

«Бас, бу ҳайсиятлардан андоқ маълум бўлурким,— деб таъкидлайди Навоий — бу тилда (ўзбек тилида) ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тәртиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиги бор. Мубтадий таъби ул назмни душворлиғ била боғламоқдин куфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу навъ воқеъ бўлди, таъби хўй қилди. Чун таъби муътод бўлди, ўз муътодин кўюб ғайри муътодғаким, мушкулроқ ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдур».

Ваҳоланки, халқ билан унинг ўз тилида сўзлашиш зарур эди. Ўзбек китобхонларининг бир қисми форс-тожик тилидаги адабиётдан баҳраманд бўлса ҳам, кўпчилиги ундан фойдалана олмас эди, ўзбек китобхонлари ўз она тилида кўплаб юксак бадий асарлар вужудга келишини истар эди. Китобхонларнинг аҳтиёжи ва ҳақли талабларини тўғри ва мукамал тушунган, унга амал қилган Навоий, жумладан, «Ҳайратул-аброр»да:

Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турки доғи топса барумандлиқ,—

деган эди. Шунга кўра ҳам Навоий ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукамал билиш ва эгаллашга, унинг хазиналарини очиш ва бадий асарларда моҳирлик билан мужассамлаштиришга чақирар, уларга ҳар томонлама ёрдам, маслаҳат ва йўл-йўриқлар берар эди. Ҳусайн Бойқаро ҳам ўзбек адабий тилининг истиқболига яқиндан қизиқар, ўзбек ёзувчиларини шу тилда ижод этишга чорлар ва уларни рағбатлантирар эди. Бу ҳақда Навоий: «... Ва илтифот ва аҳтимом юзисидин баъзи маънолар топиб, назм қилурга ҳукмлар ҳам жори бўлди ва сўз услубига таъйинлар ва адосига таълимлар ҳам изҳори бўлди»,— дейди.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун курашган Навоий бошқа тилларни, жумладан форс-тожик тилини камситмайди, ёзувчиларнинг бу тилда ижод этишларини рад қилмайди, ўзи ҳам бу тилда ажойиб асарлар яратади. «Муҳокаматул-луғатайн»да ёзувчиларнинг ўз тилига ва ўзга тилларга муносабати ҳақида Навоий бундай деган эди:

«Андин сўнграким, турк (эски ўзбек) тилининг жоменяти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу ҳалқ орасидин бўлгон таъби аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил (ўзбек ва форс-тожик тили) била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболага қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу аҳтимолга худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштаъблари мажмуи сорт тили била назм атқайлар ва билкул турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар...».

Навойий ўз она тилини менсимаган ёзувчиларни, ўзбек тили «дағал» тил, бу тилда нафис бадийий асарлар яратиб бўлмайдиган деб даъво қилган кишиларни шафқатсиз танқид қилди. У ўзбек адабий тилининг равнақи учун курашни даврнинг, жамиятнинг, халқнинг иши деб ҳисоблади. Бинобарин, Навойий «Садди Искандарий» да:

Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шойсѐдурур,
Бу тил бирла то назм ӛрур халқ иши,
Яқин қилмамыш халқ сенидек киши,—

деган эди.

Халқ иши учун курашган улуғ шоир ва мутафаккир ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлди, бу тилдаги ажойиб асарлари билан шуҳрат топди, бутун ўлкани эгаллаб олди:

Турки назмида чу тортиб меъ алам,
Айладим ул мамлакатни яққалам,

(«Лисонут-тайр»)

* * *

Ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлган Навойий илмий асарларни араб тилида ва бадийий асарларни форс-тожик тилида ёзиш традициясига қарши кескин кураш олиб борди, у ўзбек тилининг хазиналарини очиб, бу тилининг ҳам бадийий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларга эга эканини намойиш қилиб, сўз санъатининг «Хазойинул-маоний», «Хамса» ва «Лисонут-тайр» каби ўлмас обидаларини, «Мажолисун-нафонс», «Мезонул-авзон» ва «Муҳокаматул-луғатайн» каби қимматли илмий асарларини яратди. У бадийий адабиётнинг ўз даврида мавжуд бўлган деярли барча тур ва жанрларида, лирикада фарддан қасидага қадар, эпосда фалсафий-таълимий дostonдан қаҳрамонлик дostonига қадар, поэзияда ва у даврда жуда кам ривожланган прозада ҳамда илм-фаннинг тарихшунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳаларида ўз асарларини ўзбек тилида яратди. Давлат ҳужжатлари ва хатларни форс-тожик тилидан қолишмайдиган даражада ўзбек тилида ҳам ёзиш мумкин деб ҳисоблаган Навойий «Муншаот» да уларнинг намуналарини беради:

«...ва муқобалада форсий алфозининг дилпазир иншолари мавжуд ва дилпосанд макотиб домлолари маъбуд. То каялга андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқъалари ҳамул мисол била айтилгай ва бу тил помаларини ҳам ўшул минвол била сабт этилгай»,

дейди.

Шундай қилиб, форс-тожик тилида қайси тур, қайси жанр ва қайси услубда асарлар яратилган бўлса, Навойий шуларнинг ҳам-

масида ўзбек тилида янги, оригинал асарлар битди, форс-тожик қаламкашлари билан ижодий мусобақалашди, бу мусобақада катта муваффақиятларга эришиб, ўзбек тилининг сўз бойликларини намоийш этди. Бинобарин, у «Мезонул-авзон»да:

«...Ажам-шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намоийш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қондадаким, маъни абкорига зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатоӣ лафзи билан рақам урдум, Андоққим, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимға бу даст бермайдур ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмай-дур»,—

деган эди.

Навоий асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан, синоним ва омонимларидан, халқ таъбири, мақол ва маталларидан, фразеологик, идеоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланди, буларни маълум қолипга, системага солишга интилди. Шунинг учун ҳам Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди, устоз сифатида ўзбек ёзувчиларига халқ тили бойликларидан фойдаланиш йўллари кўрсатиб берди.

Хўш, Навоий тили қайси негизда вужудга келди, унга қайси диалект ёки шева асос бўлди?

Навоий яшаган даврда арлот, барлос, тархон, сулдуз, қиёт, қўнғирот, жалоир ва яна бир қатор бошқа ўзбек қабила ва уруғлари бўлиб, буларнинг тиллари бир-биридан озми-кўпми фарқ қилар эди, территориал диалектлар мавжуд эди. Масалан, Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоир Ҳусайн Хоразмий ҳақида сўзлар экан, «Хоразмча турк тили била» ёзар эди дейди. Феодал тарқоқлик, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги зиддият, давлат ҳокимиятининг парчаланиши ва бошқалар диалект ва шева-лаҳжалар ўртасидаги фарқ-тавофутларни тугатишга тўсқинлик қилар эди. Адабий тил учун кураш ўз навбатида мана шу диалект ва шева-лаҳжаларни бир-бирига яқинлаштиришга хизмат қилиши лозим эди. Бобирнинг «Бобирнома»да айтишича, Навоий ўз асарлари учун Андижон тилини асос қилиб олган. «Андижон элининг лафзи,— дейди. Бобир,— қалам бирла росттур, они учун ким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким, Ҳирида нашъунамо топибтур бу тил била тур».

Лекин шу билан бирга, қуйидагиларни таъкидлаш лозим:

1. Н. Ильминский айтганидек, Навоий асарларининг тили билан Андижон аҳолисининг тили (жонли тили) айнан бир бўлган эмас. албатта. Навоий асарларида араб ва форс-тожик сўзлари, иборалари кўп учрайдики, шубҳасиз, халқ жонли тилида бошқа тиллардан кирган сўз ва иборалар бу даражада бўлмаган.

2. Навоий Андижон диалекти билан бирга Мовароуннаҳрнинг бошқа территориал диалектларидан, айниқса Хуросон ўзбеклари диалектларидан, умуман, қорлуқ, қипчоқ ва ўғуз диалектларидан ҳам кенг фойдаланган.

3. Навоийнинг тили ўзбек адабий тили тараққиётининг янги бир босқичидир. Ўзбек тили ҳам, бошқа тиллар каби, ўзга тиллар билан чатишди, аралашди. Бу чатишув ва аралашув ўзбек тили тараққиётида чуқур из қолдирди. Бинобарин, биз Навоий асарларида араб, форс-тожик, уйғур ва бошқа тилларнинг кўп элементларини учратамиз.

Навоий ўз асарларида даврининг жуда катта ва мураккаб масалаларини тема қилиб олди. Бу масалаларни ёритишда, йирик бадийий полотнолар ва хилма-хил образлар яратишда у дарҳол асарларини содда, оммабоп тилда ёзиши, араб ва форс-тожик тили таъсиридан чекинishi мушкул эди. Ўзбек адабий тили ва адабиёти тажрибалари ҳали бунга имкон бермас эди. Гап арабча ва форс-тожикча сўзларни суриб чиқариш, уларни ўзбекча сўзлар билан алмаштириш устида эмас, балки, биринчи навбатда, асарларни ўзбек тилида ёзиш ва бу тилнинг бойликларидан кенг, мукамал фойдаланиш устида борар эди. Масаланинг бу томони ҳал этилса, тилнинг соддалиги ва раволиги учун кураш ҳам қулай ва енгил бўлар эди. Ўз даври анъаналарига амал қилган Навоий кўпчилик асарларини арабча ном билан атади, уларда кўплаб арабча, форс-тожикча сўз ва иборалар ишлатди. Лекин шуларга қарамай, у ўзбек тилининг очилмаган хазиналарини олди, бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан ҳаммадан кўра кенгроқ ва чуқурроқ фойдаланди, бу тилда, Бобир таъбири билан айтганда, барчадан «кўп ва хуб» ёзди, ўзи «Фарҳод ва Ширин»да айтганидек, қалами билан кўп ўлка ва халқларни эгаллаб олди.

Навоий асарлари ўз замонасидаёқ Жомий, Давлатшоҳ ва Бобир каби машҳур адабиёт аҳллари томонидан юксак баҳоланди ва тақдирланди. Навоий ўзбек ёзувчиларига ўз она тилида ижод этиш ва бу тилнинг бойликларидан, ўзига хос хусусиятларидан фойдаланишда кенг ва тўғри йўл очиб берди. Навоий асарлари вужудга келгандан кейин энди ҳеч ким ўзбек тилини камситишга, уни бадийий ижод учун номувофиқ тил дейишга ботина олмас эди.

«МУҲОКАМАТУЛ-ЛУҒАТАЙН»

Навоий «Муҳокама тул-луғатайн»ни 1499 йилнинг декабрида ёзиб тугатади. Бу асарида у турк (эски ўзбек) тили билан сарт (форс-тожик) тилини бир-бирига чоғиштириш асосида, турк тилининг ҳам бой тил эканлигини ва бадийий асарлар яратиш учун кенг имкониятлари борлигини исбот қилиш, илмий-назарий жиҳатдан ёритиш вазифасини ўз олдига қўяди.

«Муҳокама тул-луғатайн» ўтмишда бир неча марта нашр қилинган. Бу китоб Катрмер, Белен, Вамбери ва Ильминский каби шарқшуносларнинг диққатини ўзига жалб этган. Бироқ Навоийнинг бадийий асарлари оригиналигини инкор этган бу шарқшу-

нослар «Муҳокама тул-луғатайн»нинг қимматига ҳам етарли баҳо беролмадилар. Пантуркистлар ва буржуа миллатчилари эса Навоийдан, унинг «Муҳокама тул-луғатайн» асаридан ўз реакцион қарашларини тарғиб этишда фойдаланишга уриндилар. «Муҳокама тул-луғатайн» фақат совет давридагина кенг оммалаштирилди ва чуқур илмий асосда ўрганилди.

Тил ва тафаккур ҳақида Навоий «Муҳокама тул-луғатайн»да тил ва тафаккурнинг умумий масалалари тўғрисида ҳам фикр юритади. Унинг тил ва тафаккур ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида илғор, рационалистик тушунчалар ҳам, ўрта аср схоластик фалсафий қарашлари ҳам бор.

Навоийнинг тушунишича, тил ижтимоий ҳодисадир. Тил инсонни ҳайвондан ажратувчи «гавҳари шариф»дир. Тил тафаккурнинг ифода қуролидир. Кишининг кўнгли (фикри) дарёдир, сўз эса — дур, сўзловчи гаввосдир. Дур турли хилда бўлгани каби, сўз ҳам ҳар хил бўлади. Яхши сўз кишига жон бахш этади, ёмон сўз кишини ҳалок этишгача олиб боради. Тил маърифат ва адабиёт қуроли ҳамдир. Сўз сўзлашдан мақсад маъно ифодалашдир: «Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидир ва мазкур маълумотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзидадир ва такаллум анинг каломида борур». Бинобарин, «маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур». Демак, Навоий тил билан тафаккурни бир-бирдан ажратмайди, балки уларни узвий birlikда олади. У маънони бирламчи, шаклини иккиламчи деб ҳисоблайди, маънога сўзнинг жони деб баҳо беради.

Навоий тилни қотиб қолган, ўзгармас бир нарса деб ҳисобламайди. Тил ўсади, ривожланади, у ҳар доим жамиятнинг эҳтиёжига мувофиқлашиб боради, тиллар ўзаро алоқада бўлади, бир-бири билан чапишади.

Тил ва тафаккур масалаларидаги бу ижобий фикр-мулоҳазаларига қарамай, Навоийда ўрта аср схоластик фалсафаси ва ислом ақидалари ҳам чуқур из қолдирган. Навоий кишининг нутқ қобилиятини худога, турли тилларнинг пайдо бўлишини Нуҳ пайғамбар ва унинг ўғилларига боғлайди. У «Муҳокама тул-луғатайн»да бундай дейди:

«Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била қойилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруъи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг манҷандурки, Нуҳ пайғамбар... уч ўғлигаким, Ефас ва Сом ва Ҳомдур етишур. Ва бу мужмаъ тафсили будурки, Нуҳ... тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ефасники, таворих аҳли Абул-турк битирлар, Ҳито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамолиқининг вазатида волий қилди ва Ҳомники, Абул-ҳинд дебдурлар Ҳиндистон билодигъ узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбой мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар...»

Навойнинг фикрича, араб тили бундан мустаснодир, у «каломи илоҳийдур», ҳамма тиллардан гўзалроқ ва бойроқдир, чунки худонинг каломи бўлган «Қуръон» ва пайғамбар ҳадиси, авлиёлар ва машойихлар сўзи шу тилда яратилган. Ислому дини хукмрон мафкура бўлган бир шароитда XV аср мутафаккири Навойнинг «Қуръон» тили бўлган араб тилига диний нуқтаи назардан ёндашиб, уни барча тиллардан юқори қўйиши ажабланарли бир ҳодиса эмас эди.

Навой ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига, тилшунослик фанининг равнақ топишига тил ва тафаккур ҳақидаги ўрта аср схоластик ва диний қарашлари билан эмас, балки радикал ва тараққийпарвар фикрлари билан, конкрет факт ва мисоллар асосида «турк» ва «сарт» тилларини ўзаро чоғиштириб илмий хулосалар чиқариши билан ғоят катта хизмат қилди.

**Турк (эски ўзбек)
ва сарт (форс-тожик)
тилларини
чоғиштириш**

«Форс-тожик тилигина бой ва нафисдир, ўзбек тили қашшоқ ва қўполдир» деган ғайриилмий тенденцияларни узил-кесил тор-мор этиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод қилишга рағбатлантириш ўзбек тилини

форс-тожик тили билан чоғиштиришни, бу тилнинг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларини илмий асосда ёритишни талаб қилар эди. Бинобарин, икки тилни ўзаро чоғиштириш «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тилнинг муҳокамаси»)нинг негизи бўлди. Навой бу асарида конкрет тил ҳодисалари асосида икки тилнинг луғат бойлиги, сўз ясалиши, фонетик таркиби, стилстикаси ва бошқа хусусиятларини ўзаро чоғиштириб, бойлиги ва бадий имкониятлари жиҳатидан ўзбек тилининг форс-тожик тилидан қолишмаслигини исбот қилади ҳамда ўзбек тили сўз бойлиги ва бошқа айрим хусусиятлари билан форс-тожик тилига қараганда бир қатор устунликларга ҳам эгадир, деган хулосага келади.

Навой тилнинг луғат бойлигига алоҳида аҳамият беради. У икки тилни бир-бирига чоғиштирар экан, форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган кўпгина ўзбек сўзларига эътибор қилади. Бу жиҳатдан, айниқса, «Муҳокаматул-луғатайн»да келтирилган юзта феъл-шифтининг диққатга сазовордир. Навой қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармак, жийжатимак, йиғдаймоқ, чекримак, дўмсаймоқ, умунмоқ, ўсанмоқ каби сўзларни санаб ўтар экан, «Бу юз лафз-дурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сарт тилида лафз ясамайдулар», дейди. Навой келтирган феъллар ҳолат ва ҳаракатни конкретроқ ифодалаш, уларни дифференциация қилиш имкониятини беради. Масалан, йиғламсинмоқ, инграмоқ, синграмоқ, ўкурмак, инчкирмақ сўзлари йиғламоқнинг алоҳида-алоҳида кўринишларини ифодалайди. Бироқ форс-тожик тилида йиғламоқнинг барча кўринишлари бир хилдаги *гиря кардан* сўзи билан ифодаланади. Ёки ўзбек тилидаги *ичмоқ*, *сипқар*

моқ, томшимоқ сўзлари форс-тожик тилида нўшидан сўзи билангина ифодаланади ва бошқалар.

Навобий бошқа сўз туркумлари, айниқса от сўз туркуми юзасидан ҳам шундай мисоллар келтиради. Масалан, форс-тожик тилида *ого* ҳам, *уни* ҳам, *буродар* сўзи билан, *эгачи* ҳам, *сингил* ҳам, *хоҳар* сўзи билан айтилади, отнинг эгари *зин* дейилса ҳам, *жибиллир*, *тўқум*, *торлиғ*, *тўқа*, *қушқун* каби асбоблари туркий сўзлар билан юритилади. Навобий турли ҳайвон ва қушларнинг икки дифференциал номи ҳам форс-тожик тилида жуда оз эканини, ўзбек тилида эса бундай номларнинг кўпчилигини кўрсатади.

Навобий омоним ва полисемик сўзлар ўзбек тилида форс-тожик тилидагига нисбатан хийла кўп эканини, бундай сўзлар туюқ жанрида шеърлар битиш учун кенгроқ имконият беришини «Муҳокама-тул-луғатайн»да от, *ит*, *ўт*, *бор*, *соғин*, *туз* ва *кўк* сўзлари мисолида алоҳида таъкидлаб ўтади.

Навобий сўз ясалиши масалалари ҳақида ҳам тўхталиб, ўзбек тилининг янги сўз ясаш имконияти ва усуллари мисоллар асосида изоҳлайди. Масалан, ўзбек тилида *шин(ш)* ҳарфи билан *чопишмоқ*, *топишмоқ* каби сўзлар, *чи* воситасида *кўрчи*, *сувчи*, *қушчи* каби сўзлар, *лом(л)* қўшиш билан *ясол*, *қабол* каби сўзлар вужудга келади, дейди ва ҳоказо.

Навобий ўзбек тилининг фонетик хусусиятлари ва стилистикаси ҳақида ҳам конкрет мисоллар асосида фикр юритади.

Навобийнинг икки тилни ўзаро чоғиштириши бу икки тилнинг барча (ёки кўпчилик) масалаларини қамраб олмайди ва ололмас ҳам эди, чунки «Муҳокама-тул-луғатайн»нинг ўз олдига қўйган мақсади бунга талаб этмас эди. Бинобарин, Навобий икки тилнинг луғат бойлиги ҳақида сўзлар экан, форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган ўзбекча сўзларни мисол тариқасида келтириш билан кифояланади, лекин ҳар иккала тилда қўлланиладиган арабча сўзлар ҳақида ёки форс-тожик тилидан ўзбек тилига кирган сўзлар ҳақида гапирмайди. Бу билан Навобий ўзбек тилида ишлатиладиган «арабча» ёки «форсча-тожикча» сўзларни инкор этмайди. У, жумладан «туркий» ва «сарт» тилида сўзловчи халқларнинг ва бу халқлар тилининг ўзаро алоқаси ҳақида: «Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била ҳомонча тақаллум ва гуфту гузори бор, ул бирининг ҳам бу бири била ҳомонча тақаллум ва гуфтори бор»,— деган эди. Бироқ ўзбек тилининг бойлигини кўрсатиш, уни камситишга хотима бериш ўзбек тилининг сўз бойлиги жиҳатидан кенг имкониятларга эга эканини, унинг форс-тожик тилига таъсирини ёритишни талаб қилар эди. Бу маълум даражада икки тилни чоғиштиришнинг бошқа масалаларига ҳам тааллуқлидир.

Навобий икки тилни бир-бирига чоғиштиришда баъзан тенденциозлик майлларини ўзида зоҳир қилади, айрим мулоҳазаларида янглишади; «турк сартдин тез фаҳроқ ва баланд гидроқроқ» каби сўзлари, айрим ўринларда «туркий» жонли тилидан мисол олиб,

уни «сарт» адабий тили лексиконига муқоёса қилиши ва XV аср ўзбек тилидаги унлиларнинг сингармоник алмашиниши ёки диалектал ўзгаришларини тил бойлиги деб ҳисоблаши унинг мана шу хилдаги нуқсонларидир. Бироқ булар «Муҳокаматул-луғатайн» да стақчи эмас, ўткинчи мулоҳазалардир.

Навоий ўзбек тилининг бойликлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритар экан, у форс-тожик тилини камситиш ёки унга ётсираш йўлидан бормайди. Маълумки, Навоий ўзининг адабий фаолиятини форс-тожик тилидаги шеърлари билан бошлаган ва «зулласонайн» шоир сифатида умрининг охирига қадар бу тилда ҳам гоёвий-бадий юксак асарлар яратган эди. Форс-тожик тили Навоийнинг иккинчи она тили эди. Унинг форс-тожик тилидаги асарлари китобхонларга ўзбек тилидаги асарлари каби яқиндан манзур бўлган ва Жомийдек устоз сўз санъаткорининг таҳсинига эришган эди. Навоийнинг икки тил ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳолисона ва объектив фикр-мулоҳазалардир. Буни Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлаб: «Бу сўзлардан хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг таъбим турк алфозиға мулоийм тушган учун таърифиди муболага изҳор қилурмен, ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафийга исрор кўргузурмен...», — деган эди.

Навоий ўзбек тилининг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларини кенгроқ ва тўлароқ ёритар экан, у бу тилнинг бадий асарлар яратиш учун кенг имкониятларга эга эканини исбот қилиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод этишга ва бу тилнинг хазиналаридан тўла фойдаланишга рағбатлантириш мақсадини ўз олдига қўйган эди.

«Муҳокаматул-
луғатайн»
ва бадий адабиёт

«Муҳокаматул-луғатайн» тилшуносликка доир асаргина бўлиб қолмай, балки шу билан бирга, ўзбек классик адабиётининг тараққий этиш процесси ва унинг истиқболини ёритувчи бир асар ҳамдир. Адабий тил билан бадий адабиёт ўзаро узвий боғлиқдир. Адабий тил бадий адабиётнинг равнақ топишига хизмат қилгани каби, бадий адабиёт ҳам адабий тил тараққиётида актив роль ўйнайди. Ёзувчи тилни, унинг бойликлари ва имкониятларини мукамал билиши ва ундан моҳирлик билан фойдалана олиши керак. Шундагина у гўзал ва жозибали асар яратади, адабий тилнинг равнақ топишига ҳисса қўшади. Навоий адабий тил ва бадий адабиёт масалаларига шу нуқтаи назардан ёндашади. У тилшуносликка доир фикр-мулоҳазаларини адабиёт фактлари билан ёритади, асослайди, бадий адабиётнинг тараққиёти ва истиқболини тилга, унинг бойлиги ва имкониятларига боғлайди.

Навоий ўзбек тилининг сўз бойлиги ёки фонетик ва стилистик хусусиятлари ҳақида баҳс очар экан, дарҳол адабиёт фактларига мурожаат қилади. Ўзбек тилидаги сўз бойликлари, унинг ўзига хос фонетик ва стилистик хусусиятлари предмет, ҳолат ёки

ҳаракатни конкретроқ, аниқроқ ифодалашга хизмат қилишини исбот этади. Масалан, у ўзбек тилидаги *сипқармоқ* ва *томшимоқ* сўзлари мисолида бундай дейди:

«Шуаро ақобиридинқи, баъзи «май» таърифиди муболаға қилибдурлар, ва бу мўътаддин беҳ амредурки, май ичмоқ қавонидида сўз кўп суруп, зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилурлар. Бирини «сипқармоқ» лафзидурки, муболаға мундин ўтмас. Туркча назмда бу матлаъ бордурким:

Байт:

Соқиб, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин бораи,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг, лабо-лаб сипқорай.

Оё! Бу сипқорай лафзи мазмунига етганда, форсий шеърда не илож қилғайлар. Ва «томшимоқ»ки, гоят завқдан бот ичмас ва лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ бордурки:

Байт:

Соқий чу ичиб, менга тутар қўш:
Томший-томший ани қилай нўш».

Йиғламоқнинг турли кўрнишини ифодаловчи *бўхсамоқ*, *йиғламсинмоқ*, *инграмоқ*, *синграмоқ*, *сиқтамоқ*, *ўкурмак*, *инчкирмақ* сўзларини қуйидаги адабий парчалар мисолида уларнинг дифференциал моҳиятини очиб беради:

Ҳажру андуҳида **бўхсабмен**, била олман нетай,
Май иложимдур кўпуб дайри фаноға азм ётай.

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош.
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Истасам давр ақлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ **инграмақдур** одатим, гаҳ **синграмак**.

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти демайки, **сиқтатти** мени..

Ишим тоғ узра ҳарён ашк селобини сурмақдур,
Фироқ ошубидин ҳардам булут янглиғ **ўкурмақдур**.

Чарх зулмидаки, бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (киби) **инчкириб** йиғлармен.

Худди шунингдек, Навоий бир-биридан фарқ қилувчи қимса-ниш ва қизғаниш сўзлари ҳамда форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган *чуқур*, *телмурмак*, *қабоғ*, *менг* каби сўзлар баёнида адабий парчаларга мурожаат қилади.

Навоий ўзбек тилидаги омоним ва полисемик сўзлар ҳақида фикр юритар экан, бундай сўзларнинг иштирокида яратиладиган туюқ жанрини тавсифлаб, мисоллар келтиради.

«Яна шеърда барча таъб аҳли қошида равшан ва мажмуъ фусаҳо оллида жубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпроқ тажнис омеъ лафз ва ийҳом ва: еъ нукта борки, назмга мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан, «от» лафзики, бир маънис аламдур, яна бир маънис маркаблар ва яна бир маънис амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким:

Байт:

Чун парию ҳурдур отинг, бегим,
Суръат ичра деп әрур отинг, бегим.
Ҳар хадангеким, улус ондин қочар,
Нотавон жоним сори отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сорда йўқтур ва муни «туюғ» дерлар. Ва мунинг таърифин «Мезонул-авзон» отлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур.

Яна «ит» лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки:

Байт:

Ә рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит (ایت — ит)
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит (ات — воз кеч)
Гарча бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит». (ایت — элт)

Навойи бу мисоллар аспектида, бир томондан, ўзбек тилининг бойликлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритса, иккинчи томондан, бу тилнинг бадий адабиёт тили сифатида маълум традиция ва тажрибага эга эканини кўрсатади. Бу билан у ўзбек тилини камситувчиларга қарши шиддатли зарба беради, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукамал билиш ва ундан моҳирлик билан фойдаланишга чақиради, адабий парчаларни уларга бир намуна сифатида тақдим қилади.

Бинобарин, «Муҳокаматул-луғатайн» ўзбек адабиёти традиция ва тажрибалари заминида вужудга келган ва бу адабиётнинг тараққиёти ҳамда истиқболи учун хизмат қилган бир асардир. Тарихий шароитнинг турлича бўлишига қарамай, 1549 йилда латин тили ўрнига адабий тил сифатида француз тилини қўллаш шиори билан чиққан Дю-Белле француз адабий тили тараққиётида, М. В. Ломоносов ўлмас асарлари ва тилшунослик қарашлари билан рус адабий тилининг раvнақ топишида қандай катта хизмат қилган бўлсалар, Алишер Навоий ҳам ўзбек адабий тили ва ўзбек тилшунослиги тараққиётида шундай хизмат қилган эди.

Навойининг бадий асарлари эса ўзбек адабий тилининг туганмас бойлиги ва ўзбек классик адабиётининг чўққиси бўлди. Бинобарин, Навоий ҳақли равишда бир фахриясида бундай деган эди:

Мен ул менки то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.
Фалак кўрмади мен каби нодире,
Низомий каби назм аро қодире.

ХОТИМА

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти халқ ва ватанга, инсоният ва маърифатга хизмат қилишнинг ажойиб бир намунасидир. Алишер Навоий ўзаро феодал урушларни бартараф этиш учун, мамлакатнинг обод бўлиши ва халқнинг осойишталиги учун фидокорлик билан курашди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик ва раҳбарлик қилди. У ўзбек адабий тили учун курашнинг жанговар яловбардори бўлди, ўзбек адабиётини янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди, илм-фаннинг турли соҳаларига доир нодир асарлар яратди.

Навоий жаҳон адабиётининг улуғ намояндalarидан бирidir. У ўлмас асарлари билан жуда кўп халқларга манзур бўлиб, уларнинг классик санъаткорлари қаторидан ўрин олди ва бадий адабиёт тараққиётига самарали таъсир этди.

Навоий ўрта асрнинг даҳшатли реакциясига дуч келди, феодал-клерикал муҳит унинг дунёқарашида айрим жиддий зиддиятларни вужудга келтирди. Бироқ у халқ ва ватан учун, инсон ва унинг бахт-саодати учун кураш йўлидан чекинмади, гуманизм ва маърифатпарварликнинг оташин жарчиси бўлди, қачон бўлмасин инсониятнинг зулм-зўрликдан, нодонлик ва жаҳолатдан халос бўлишига, адолат ва маърифатнинг тантана қилишига комил ишонч билан қаради.

Навоий мероси тарихий-маърифий, шу билан бирга, жуда катта ижтимоий-тарбиявий ва эстетик аҳамиятга эгадир. Гуманизм, халқлар дўстлиги, осойишталик ва биродарлик учун кураш гоясини ҳормай-толмай қуйлаган Навоий коммунистик жамият қураётган улуғ совет кишилари билан, тинчлик, демократия ва социализм учун курашаётган барча тараққийпарвар кишилар билан ҳар доим биргадир; у мангу барҳаётдир.

Жаҳон Тинчлик Кенгашининг 1968 йилда Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан йўллаган табрикномасида бундай дейилган эди: «Жаҳон маданиятининг энг яхши дурдоналарига мансуб бўлган Алишер Навоийнинг қудратли ҳаётбахш шеърини барча совет кишиларининг, бутун тараққийпарвар инсониятнинг бойлиги бўлиб қолди. Барча мамлакатларнинг халқлари беш асрдан зиёд вақт ўтгандан кейин Алишер Навоийнинг юбилейини нишонлар эканлар, улуғ инсонпарварнинг ижодий меросига чуқур ҳурмат-эҳтиром билан қараётганликларини билдирмоқдалар. Алишер Навоийнинг олижаноб идеаллари ва илҳомбахш асарлари тинчлик ва инсоният тараққиёти учун курашдаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга ёрдам бермоқда».

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБИР

(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобир атоқли давлат арбоби, саркарда, шу билан бирга, истеъдодли шоир, адиб, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимондир.

Бобир жуда мураккаб ҳаёт, кураш ва ижодий фаолият йўлини кечиб ўтди. У инқирозга юз тутган темурийлар давлатини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, Урта Осиёда марказлашган йирик давлат вужудга келтириш учун узоқ ва қаттиқ кураш олиб борди. Бироқ тарихий шароит бунга имкон бермади. Шайбонийхондан қаттиқ шикаст еган Бобир Афғонистонга қараб йўл олди. У Афғонистонни, кейинчалик эса Ҳиндистонни эгаллаб олди ва катта империяни вужудга келтирди. Бобирнинг ҳаракатлари тарихий тараққиётнинг объектив қонунияти жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга эди. У ҳўжалиқ ва маданиятнинг тараққиёти учун нисбатан қулай шарт-шароит вужудга келтирувчи йирик ва марказлашган давлат учун курашди; у асос солган империя Афғонистон ва Ҳиндистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маданий тараққиёти учун бир мунча прогрессив роль ўйнади.

Бобир йирик маданият арбобидир. У мамлакатдаги ўваро феодал курашларга ва ўзининг кўп урушларда бўлганлигига қарамай, болалик чоғларидаёқ форс ва араб тилларини мукамал ўрганди, адабиёт, тарих, тилшунослик, адабиётшунослик, музыка ва бошқа соҳалар билан шуғулланади. Ҳар томонлама кенг ва чуқур билимга эга бўлган маданиятли ва маърифатпарвар бир киши бўлиб етишади. Бобир адабиёт, санъат, тарих ва илм-фаннинг турли соҳаларида жуда қимматли асарлар яратади. Унинг лирик девонлари, «Бобирнома»си, арузга доир рисоласи, «Хатти Бобирий», «Ҳарб иши», «Муסיқий илми» ва бошқа асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар ўзбек адабий тили, адабиёти ва илм-фаннинг равнақ топишига бебаҳо ҳисса қўшди.

Бобирнинг илмий-адабий мероси ҳозир ҳам ўзининг маълум тарихий-маърифий, илмий ва эстетик қимматини сақлаб келмоқда. Унинг «Бобирнома»си жаҳон маданиятининг нодир ёдгорликларидан биридир.

ҲАЕТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Фаргона вилоятининг ёш вориси

Заҳириддин Муҳаммад Бобир 1483 йилнинг 14 февралда Фаргона вилоятининг пойтахти Андижонда туғилди. Унинг отаси

Умаршайх мирзо темурийлардан бўлиб, Фаргона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Умаршайх мирзо темурийлар ўртасида тож-

тахт учун кураш кескинлашган даврда ҳокимлик қилди ва бу курашларда актив иштирок этди.

Бобир юқори савияли муаллим ва мураббийлар томонидан тарбияланди. Ёш Бобир тез орада хатсаводини чиқариб, илм-фан, адабиёт ва тарих билан шугуллана бошлайди. У кўп вақт ҳарбий машқ ва ов билан ҳам машғул бўлади. Ўз қобилияти билан катталарни ҳайратда қолдиради.

1494 йилда Умаршайх мирзога қарши унинг ўз акаси — Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад мирзо ва Тошкент ҳокими Маҳмудхон (Умаршайхнинг қайнағаси ва Султон Аҳмаднинг куёви) қўшин тортиб, Фарғонага юриш қиладилар. Бу вақтда Умаршайх мирзо Андижоннинг ғарб томонида, жарёқасида бино бўлган Аҳси қўرғонида эди. Тасодифан Умаршайх мирзо кабутархоналари билан бирга жарга қулаб кетиб, ҳалок бўлади. «Умаршайх мирзога бу воқеа даст берганда, — дейди Бобир, — мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба кунини рамазон ойининг бешинчи кунини ҳабар Андижонга келди...» Умаршайх мирзодан уч ўғил ва беш қиз қолди. Уғилларининг каттаси 12 ёшга қадам қўйган Заҳриддин Муҳаммад Бобир бўлиб, у Фарғона вилояти тахтининг вориси эди. Шунинг учун тахтга Бобир чиқди. Унга отасининг яқин бекаларидан аввал шайх Мазидбекни, у ўлгандан кейин Бобоқули Бобо Алибекни бек атка» (отахон бек — регент) қилиб тайинлайдилар. Бобир бек атка ҳамда оқила ва тадбирли онаси Нигорхонимнинг раҳбарлиги ва кўмагида қўшинни қайта тузади, шаҳарлар ва қўрғонларни мустақкамлайди, душмanning ҳужумини моҳирлик билан қайтариб, уни чекиншига мажбур қилади. Қўшини тўзиган ва катта талафот кўрган Султон Аҳмад сулҳ тузиб, Самарқандга қайтишга мажбур бўлади. Бу жанг ёш Бобирнинг биринчи ва катта ғалабаси эди.

Заҳриддин Муҳаммад
Бобир

Фарғонада ҳокимиятни қўлга олган Бобир ўз ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришга, Мовароуннаҳрда йирик бир давлат вужудга келтиришга интилади. Унинг диққатини ҳаммадан аввал катта бобоси Амир Темурнинг пойтахти Самарқанд ўзига жалб қила-

Самарқанд тахти
ва Мовароуннаҳр
учун кураш
Шайбонийхоннинг
Мовароуннаҳрни
эгаллаб олиши

Фарғонада ҳокимиятни қўлга олган Бобир ўз ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришга, Мовароуннаҳрда йирик бир давлат вужудга келтиришга интилади. Унинг диққатини ҳаммадан аввал катта бобоси Амир Темурнинг пойтахти Самарқанд ўзига жалб қила-

ди. Самарқанд билан Бухоро ҳукмдорлари ўртасидаги ихтилофлар Бобирнинг бу шаҳарни қўлга киритиб олиши учун бирмунча қулайлик туғдирган эди. Бобир Самарқандни 1498 йилда, 15 ёшида эгаллаб олди. Бироқ Самарқанднинг ички вазияти Бобирнинг кутганича бўлиб чиқмади. Узаро феодал урушлар ва ҳаддан ошган олиқ-солиқлар натижасида шаҳар ниҳоятда қашшоқланган эди. Бунинг устига Бобирнинг Фарғонадаги айрим беклари фитна ва хиёнат йўлига ўтиб оладилар. Андижон хавф остида қолади. Самарқандда атиги 100 кун ҳукмронлик қилган Бобир Андижондан маҳрум бўлмаслик учун у ерга қараб йўл олади. Бобир Хўжандга етганда Андижоннинг Жаҳонгир мирзо қўлига ўтганини эшитади. Бу орада Самарқандни Бобирнинг амакиваччаси Султон Али мирзо эгаллаб қўяди.

Шундан икки йил ўтгандан кейингина Бобир Андижонни қўлга киритди, сўнгра у бутун эътиборини янгидан Самарқандга қаратиб, уни олиш мақсадида қўшин тортиб, Шаҳрисабзга етиб келди. Бироқ бу вақтда кўпдан бери Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларини қўлга киритиш учун интилиб келаётган Шайбоний Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Айрим амалдорлар ва нуфузли дарвешлар Самарқанд ҳокими Султон Али мирзога хиёнат қила бошлайдилар. Танг аҳволда қолган Султон Али мирзо онасининг маслаҳати билан Шайбонийга таслим бўлади. Шундай қилиб, Темурнинг қадимги пойтахти Самарқанд 1500 йилда Шайбонийхон қўлига ўтади. Бироқ Шайбонийхон Самарқандда ўз ҳокимиятини мустақамлаб олишга улгурмайди. У амирларидан бирини Самарқандга доруға (ҳоким) тайинлаб, 500—600 кишидан иборат гарнизон қолдиради-да, Самарқанддан чиқиб кетиб, уруш ва юришларини давом эттиради. Шаҳардаги бир қатор амалдорлар ва нуфузли уламолар Самарқанднинг Шайбонийхон қўлига ўтишидан норози эдилар. Улар Шайбонийхонга қарши фитна тайёрлаб, Бобирни Самарқандни эгаллаб олишга чорлайдилар. Бобир юриш қилиб, ортиқча қаршиликсиз шаҳарни қўлга киритади.

Шайбонийхон бу вақтда шаҳар яқинидаги Кониғилда эди. У Кониғилдаги қўшини билан Самарқандни олишга кўзи етмай, кучини мустақамлаб олиш учун Туркистонга жўнайди. 1501 йилнинг апрелида Зарафшон дарёси бўйида, Сарипул қишлоғи яқинида (Самарқанд яқинида) Бобир қўшини билан Шайбоний қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бобир ёрдамчи кучларнинг келишини кутмай, жангга кирган эди. У қаттиқ шикаст еб, қолган кутган қўшини билан Самарқандга чекинади. Шайбоний Самарқандни қамал қилади. Қамал тўрт ой давом этади. Шаҳарда қатъатчилик ва қимматчилик авж олади. «Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йиға кириштилار. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берулар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қора йиғоч

яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувга ибитиб отга берурлар эди...» («Бобирнома»). Озиқ-овқатнинг нархи ҳаддан ошиб кетади, оч аҳоли галла омборларини талай бошлайди, айрим кишилар шаҳардан қочиб кетадилар, қўшиннинг интизоми бўшашиди. Шу аҳволда Самарқандда қолиш мумкин эмас эди. Шайбонийхон сулҳ шартини ўртага солган эди. Ноилож қолган Бобир сулҳ баҳонаси билан шаҳардан чиқиб кетади ва Андижонга қараб йўл олади. Бироқ Андижонга киролмай, анча вақт сарсон-саргардон бўлиб, баъзан отлиқ, баъзан яёв ва ҳатто оёқ яланг Уратепа, Масчоҳ, Даҳқат, Оҳангарон, Пискент ва бошқа жойларда сарсон бўлиб юради. Ниҳоят, Тошкентга — мўғул хонларидан бўлган тоғаси Маҳмудхоннинг даргоҳига йўл олади. Вилоятидан, навкарларининг кўпидан ажралган Бобир Тошкентда кўп алам-изтироб чекади.

Бобир тоғаси Маҳмудхоннинг ёрдами билан Андижонни яна қўлга киритмоқчи бўлади. Бироқ бу ҳам натижасиз чиқади. Маҳмудхон енгилб, Шайбонийхонга асир тушади. Бобир Мўғулистоннинг шимоли-шарқий томонига қараб қочади. Шайбонийхон Тошкентни ҳам қўлга киритиб олади.

Бобир бирмунча вақтдан кейин Фарғона водийсига қайтиб келади, тўрт ой Андижонда туради. Бироқ Мовароуннаҳрда йирик ва мустақкам ҳокимият вужудга келтиришга кўзи етмай, «тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлиб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин» деб, 1504 йилда 300 дан зиёдроқ йигити билан Афғонистонга қараб юради.

**Бобирнинг
Афғонистондаги
ҳокимияти**

Шу юришда Бобир йўл-йўлакай афгон қабилаларини енгиб ўзига бўйсундириб борди, баъзан афгон қабилаларини талади, кўп кишиларни қириб ташлади. Айрим афгон бек-

лари ўз навкарлари билан Бобир қўшинига келиб қўшилдилар. Бобир урушсиз ва таловсиз Кобулни эгаллади. У Кобулниинг ерлик аҳолисига зиён-заҳмат етказмасдан уларни мол-мулклари билан Юрттепага кўчиришни буюради. Бобир Ғазна вилоятини ҳам урушсиз қўлга киритади.

Бу вақтда Шайбонийхон Хуросонни босиб олишга тайёрланаётган эди. Бу ҳол Ҳусайн Бойқарони ҳам ташвишга солган эди. У 1503 йилда Бадиуззамонга Шайбонийга қарши юриш қилишга буйруқ беради. Бадиуззамон 20 минг киши билан Амударёнинг ўнг қирғоғига ўтиб, Ҳисор, Хатлон, Қундуз, Бадахшон ва бошқа вилоят ҳокимларининг ёрдамини кутади. Бироқ улар Бадиуззамонга мадад бермайдилар. Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам ўғлига ёрдам бериш ўрнига, унга Балхга қайтишни буюради. Бироқ 1505—1506 йилларга келиб вазият хийла жиддийлашади. Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхонга қарши қаттиқроқ зарба беришга шайланади. У ўғилларини, бекларни ва Бобирни кенгашга чақиради. Бобир Ҳусайн Бойқаронинг бундай ташаббусини кўпдан бери

кутаётган ва унга катта умид боғлаган эди. «Ушбу маҳалларда,— дейди Бобир,— Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъига азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи... тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳатдин лозим бўлди. Бири буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улур подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонбдин ўғлонларини ва бекларни тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғойбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғой-биз».

1506 йилнинг январида Бадиуззамон Мурғоб томонга қараб йўл олди, кекса ва бемор Ҳусайн Бойқаро ҳам йўлга чиқди. Бироқ кучлар бирлаша олмади. 1505 йилнинг майида Ҳусайн Бойқаро вафот этди. Унинг давлати тахтига бирданига икки ўғли: Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн подшо қилиб кўтарилди. Шайбонийхон Ҳиротга элчи юбориб, уларнинг бўйсуниларини талаб қилди. Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн бу таклифни рад қилиб жангга тайёрлана бошладилар. Шайбонийхон Балхни қамал қилди. 1506 йилнинг кузидан Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн Балхга йўл олдилар, уларга бошқа темурий беклар ва Кобулдан Бобир келиб қўшилди. Бироқ қўшин Балхга етиб боргунча, очликдан толиққан шаҳар Шайбонийга таслим бўлган эди. Шайбоний уруш ҳаракати доирасини кенгайтиришга ботинолмай, Мовароуннаҳрга қайтди. Бироқ темурийлар бу қулай фурсатдан ҳам фойдалана олмадилар. 1507 йил май ойида Шайбоний катта куч билан Хуросонга кириб борди. Ҳирот остоналарида темурийларнинг қўшини енгилди. Бадиуззамон Қандаҳорга, Музаффар Ҳусайн Астрободга қочди. Шайбоний Ҳиротни, темурийларнинг қадимги иккинчи пойтахтини ҳам эгаллаб олди. Шайбоний қўшини шаҳарни икки кун талади. Хуросоннинг бошқа вилоятлари ҳам аста-секин Шайбоний томонидан босиб олинди.

Шундан сўнг Шайбонийхон Эронни босиб олиш ҳаракатига киришди. Бироқ у шоҳ Исмоилдан қаттиқ шикаст еб, чекина бошлади ва 1510 йилда Марвда қамалда қолиб, қўшини енгилди ва ўзи ҳалок бўлди. Шоҳ Исмоил Хуросонни ва Афғонистоннинг шимолий қисминини ҳам эгаллаб олди. 1512 йилда Бобир Амударёни кечиб, Ҳисорга қараб йўл олди. У Ҳисор, Кўлоб, Қундуз ва Бадахшонни эгаллади. Бобир Мовароуннаҳрга қайтиб келмоқчи ва у ерда ўз ҳокимиятини тикламоқчи эди. У вассал бўлишга розилик бериб шоҳ Исмоилдан ёрдам сўради. Бобир 1512 йилда шоҳ Исмоилдан ёрдам олиб, Самарқандга юриш қилди ва Самарқандни учинчи марта эгаллаб олди. У Эрон қўшинини бошлиқларига катта инъомлар бериб, Эрон қўшинининг ўз ватанига қайтиб кетишига рухсат берди. Бу фурсатдан фойдаланган Шайбоний сулоласидан бўлган Убайдулла Султон ва Муҳаммад Темур Султон 1513 йилнинг бошларида катта қўшин билан Бобирга қарши юриш

бошладилар. Бобир 50 минг киши билан жангга киришди, бироқ енгилиб, Ҳисорга қочди. Самарқанд яна шайбонийлар қўлига ўтди. Шоҳ Исмоил мадад учун Бобирга Нажми соний (иккинчи юлдуз) лақаби билан шуҳрат қозонган саркарда Аҳмад раҳбарлигида қўшин юборди. Бу қўшинга йўл-йўлакай Хуросоннинг ёрдамчи отрядлари қўшилди. Бобир билан Нажми соний Термиз атрофида учрашдилар, Нажми соний қўшини Қаршига юрди. Шаҳар уч кун қамал қилинди ва босиб олинди. Нажми соний айрим аскар бошлиқларининг норозилигига қарамай, бутун шаҳар аҳолисини қириб ташлашга буйруқ берди. Ҳарбий тўқнашувлар сунийлик ва шийлик ихтилофлари билан қўшилиб кетди. Нажми сонийга қарши халқ нафрати жўш урди, Бобир ҳам унинг қирғин қилиш сиёсатидан газабланди. Нажми соний Бухоро томонга юриб, Ғиждувонни қамал қилди. Шунда Шайбонийлар қўшини қўққисдан ҳужум қилиб, Эрон қўшинини мағлуб этди, Нажми соний ўлдирилди, унинг қолган-қутган аскарлари Эронга қочиб кетдилар. Шундан сўнг Бобир билан шоҳ Исмоил ўртасидаги иттифоқ ва алоқа ҳам узилди. Бобир шайбонийлар қўшинига қарши курашни давом эттирди, лекин ғалаба қозонишга кўзи етмай, Кобулга қайтди. Шундай қилиб, унинг Мовароуннаҳрда теурийлар ҳукмронлигини тиклаб, йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтириш учун бўлган кейинги уринишлари ҳам барбод бўлди.

Бобир Афғонистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олди. У Афғонистоннинг хўжалиги ва маданиятига катта эътибор берди, у ерда ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йўл ва кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди, бухоро олуси, найшакар ва бошқа хил дарахт кўчатларини келтириб эктирди. Бобир маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-одатларига эркинлик берди, ерлик амалдорларни иззат-ҳурмат қилди. Буларнинг барчаси Бобирнинг шон-шуҳратини ошириб юборди.

**Ҳиндистонга юриш
ва «Буюк мўғул»
империясининг
вужудга қелиши**

Бобир ўз давлатини жануб томонга кенгайтириш, Ҳиндистонни эгаллаб олиш қарақатини бошлаб юборди. Авваллари Бобир Шимолий Ҳиндистонга бир неча бор ҳужум қилди, 1525 йилда эса Ҳиндистонга катта

юриш бошлади. Ҳиндистоннинг ички вазияти — феодал тарқоқлиги Бобирнинг ғалабасини хийла енгиллаштирган эди.

Бобир 1525 йилда бутун Панжоб вилоятини эгаллаб, Деҳлига юриш бошлади. Деҳли султонлиги Ҳиндистоннинг бошқа давлатларига қараганда бирмунча каттароқ ва бақувватроқ давлат эди. У ерда афғон сулоласига мансуб бўлган Иброҳим Лўдий султонлик қилар эди. Иброҳим Лўдийнинг ҳарбий кучи Бобирникига қараганда бир неча бор кўп эди. Бироқ Бобир ажойиб ҳарбий санъати, «тўлғама» деб номланган тактикаси билан Иброҳим Лўдийга қаттиқ шикаст бера бошлади. У қўшини олдида жўшқин нутқ сўзлаб, ё ғози (ғолиб), ё шаҳид бўлиш ҳақида ҳарбий онт ичди,

аскарларининг руҳини кўтарди, катта замбаракларни ишга солди ва отликлардан моҳирлик билан фойдаланди. 1526 йилнинг 21 апрелида Понипатда Бобир кўшини билан Иброҳим Лўдий кўшини ўртасида қаттиқ ва ҳал этувчи жанг бўлди. Иброҳим Лўдий енгилди. 27 апрелда Деҳлида Бобир номига хутба ўқилди, Бобирнинг бу ғалабасидан кейин баъзи ҳинд ва афғон феодаллари иттифоқ тузиб, Читора ҳокими Рано Санго раҳбарлигида Бобирга қарши бош кўтардилар. Рано Санго жангларда чиниққан, 80 марта яраланган, бир кўзи кўр ва бир оёғидан жудо бўлган дойорак саркарда эди. Икки ўртада даҳшатли жанг бошланади. Ниҳоят, жанг 1527 йилнинг 16 мартада Бобирнинг ғалабаси билан тугайди. Маркс «Ҳиндистон тарихига доир хронологик ёзишмалар» асарида Сикри атрофидаги жангни Бобирнинг катта ғалабаси деб баҳолайди.¹ Рано Санго устидан ғалаба қозониш билан Бобир Ҳиндистонда узил-кесил ўз ҳокимиятини ўрнатган эди. Шундай қилиб, Бобир Амударёдан то Бенгалияга қадар, Ҳималайдан Гвалиоргача бўлган катта территорияда йирик бир давлат — империя вужудга келтирган эди. Бу империяни европаликлар «Буюк мўғул» империяси деб атаётган эдилар, чунки улар теурийларнинг Чингизхон авлоди деб ҳисоблар эдилар.

Бобир давлатининг асосий қисми Шимолий Ҳиндистон бўлди, чунки бу ерда бирмунча мустақкам ва марказлашган ҳокимият вужудга келтирилган эди. Афғонистонда эса феодал тарқоқлиги ва ўзаро ихтилофлар ҳали ҳам кучли эди. Бобир умрининг охирига қадар Ҳиндистонда қолди. Унинг айрим бекалари ва аскар бошлиқлари Афғонистонга қайтиб кетган эдилар.

Кўп йиллик оғир ва даҳшатли жанглар, тугилиб ўсган эл-юртдан йироқлашиш ва яқин дўстларининг Афғонистон ва Мовароуннаҳрга қайтиб кетиши, шубҳасиз, Бобирни қаттиқ эзади. Бобир ватанини қўмсайди, ёр-дўстларини соғинади. Кунларнинг бирида унга Фарғонадан қовун келтирилганларида, у қовунни сўйиб туриб, аччиқ-аччиқ йиғлайди. Бунинг устига сиҳати ҳам ёмонлашади. У «Бобирнома»даги рубойларидан бирида бу ҳақда шундай дейди:

Жисимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўлдин ўчадур уйқу чу ахшам бўладур,
Ҳар иккаласи гамим била сабримдек,
Борғон сайи² бу орталур, ул кам бўладур.

Бобир Афғонистон ва Мовароуннаҳрдаги дўстлари, ёр-биродарлари билан муттасил алоқада бўлиб туради, уларга ўзининг янги асарларини ва совға-саломларини юборади. Лекин у умрининг охирига қадар ватанига қайтиш орзусидан айрила олмайди.

Бобир Ҳиндистонни қаттиққўллик билан, қон тўкиш билан

¹ К. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии (664—1855 гг.), М., 1947, стр. 23.

² Сайи — сайин (сари).

қўлга киритди. Минглаб кишиларни қириб ташлади, калладан ми-
норалар ясади. Бироқ Бобир асос солган давлат Ҳиндистоннинг
ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий тараққиётида гоят катта
прогрессив роль ўйнади. Катта ва марказлашган давлатнинг вужуд-
га келиши Ҳиндистоннинг тараққиёти учун анча кенг имконият
туғдирди. Бобир Ҳиндистоннинг хўжалик ҳаётига, маданияти
ва ободончилигига катта эътибор берди. У ариқ ва каналлар
очтирди, сувсиз ерларга сув чиқариб, экин майдонини кенгай-
тирди, боғлар барпо қилдирди, турли бинолар қурдирди. У Ҳин-
дистондаги хилма-хил қабила ва халқларнинг урф-одат ва расм-
қоидаларига қараб иш кўра бошлади. Атрофига олим ва фозил
кишиларни тўплади. Ҳинд олимларидан Шайхорани ўзига вазир
ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Машҳур тарихчи Хондамир ва
бошқа айрим шоирлар, фозиллар Ҳусайн Бойқаронинг вафотидан
кейин Бобирнинг даргоҳига бордилар. Унинг саройида кўпгина
олимлар ва шоирлар тўпланди. Бобир атрофидаги беклар ва фо-
зил кишилар билан кенгашиб иш қилар эди. У ўғилларига ҳам
шуни маслаҳат кўрарди. Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида:
«...иш кўрган раъй ва тадбирлик беклар билан кенгашиб, аларнинг
сўзи билан амал қилгайсан. Агар менинг ризомни тиларсен, хил-
ватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилғил.
Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қо-
шингга чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг
иттифоқи била ҳар сўз — унга қараб бергайсан», — деган эди.

Бобир 1530 йилнинг 26 декабрида Аграда ўзи обод қилган
Зарафшон чорбоғида вафот этди. Бобирнинг васиятига мувофиқ,
чевараси Шоҳижаҳон 1533 йилда унинг хокини Кобулга (шаҳар-
нинг четига) кўчириб, мақбара қурдирди. Ф. Энгельс XIX аср-
даги Кобулни кўзда тутиб, «Кобулнинг энг асосий ёдгорлиги
император Бобир мақбарасидир» деб ёзган эди. Бу мақбара жой-
лашган зиёратгоҳ «Боғи Бобир» деб аталади.

Бобир асос солган давлат Ҳиндистоннинг Англия томонидан
босиб олинishiга қадар давом этди. Бобирнинг ворислари — боби-
риний подшолар Ҳиндистоннинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш,
хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришда катта ижобий роль
ўйнадилар. Улар маҳаллий халқлар билан тобора яқинлашиб, ча-
тишиб кетдилар. Ҳиндистоннинг хўжалиги ва маданияти айниқса
машҳур подшо Акбар даврида (1556—1605) тез ўсиб ривожлан-
ди. Акбар Бобирнинг набираси бўлиб, жуда тадбиркор, дониш-
манд ва маърифатпарвар киши эди. У, К. Маркс таъкидлагани-
дек, ҳиндлардан олинадиган ғайридинлик солиғи — жузъани бе-
кор қилади, айрим қабилаларнинг вафот этган эркак билан тирик
бева хотинни бирга куйдириш одатини ман қилади, бошқа турда-
ги маҳаллий дин ва урф-одатларга ҳолис қарайди, Деҳли шаҳрини

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. том 14, М., 1959, стр. 290.

ўша даврнинг обод шаҳарларидан бирига айлантиради. Бобир ва бобирийлар даврида Ҳиндистонда туркий тилдаги адабиёт ҳам вужудга келади, Байрамхон (XVI аср) каби шоирлар етишади.

Бобир ва бобирийлар Ҳиндистон тарихида прогрессив роль ўйнадилар. Бинобарин, ҳинд халқи уларнинг фаолияти ва хизматини тақдирлайди. Ҳиндистоннинг бош министри марҳум Жавоҳарлал Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида Бобир ва унинг набираси Акбар ҳақида бундай ёзади:

«Бобир дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тadbиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ бўлиб, кўп яхши фазилатларга эга бўлган...

Саркарда сифатида у Ҳиндистоннинг кенг территориясини ўзи ўзига бўйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам каттароқ ғалабани қўлга киритишни, яъни одамларнинг ақлини ва қалбини забт қилишни ўйлар эди...

Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр-мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий синтетик дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолий Ҳиндистондаги ҳинду ва мусулмонларнинг бир-бирига бўлган маданий таъсирлари ҳам унинг даврида бирмунча олдинга силжиган, Акбарнинг ўзи, сўзсиз, ҳиндулар орасида қанчалик машҳур бўлса, мусулмонлар ўртасида ҳам шунчалик машҳур бўлган. Муғул сулоласи худди ҳинд сулоласи каби мустаҳкамланган».

Бобирийлар даврида Ҳиндистоннинг турли мамлакатлар билан чунончи, Урта Осиё ва Россия билан савдо ҳамда дипломатик алоқалари ривожланиб борган.

Мана шуларга кўра, Ҳиндистон халқлари ўз мамлакатларининг бобирийлар сулоласини ҳимоя қилиб, инглиз империалистларига қарши қаттиқ кураш олиб борган эдилар. Ҳиндистоннинг Англия мустамлакасига айланиши Ҳиндистон тарихи ва араққийети учун даҳшатли воқеа бўлган эди.

«Бироқ ҳеч шубҳасизки, — дейди К. Маркс, — Ҳиндистоннинг британияликлар томонидан чеккан кулфатлари Ҳиндистоннинг илгари кўрган барча кулфатларига қараганда ўз моҳияти билан бошқачароқ ва бешиҳоя чуқурроқдир»¹.

Буюк шоир, адиб, тарихчи ва олим Заҳириддин Муҳаммад Бобир фақат йирик давлат арбоби ва моҳир лашкарбошигина бўлиб қолмай, балки, шу билан бирга, буюк шоир, адиб, тарихчи ва олимдир. «Бобирнома»ни инглиз тилига таржима қилган Эрскин Бобирни бундай таърифлаган эди: «...савхovatлилиги, мардлиги, талантлилиги, фанга, санъатга муҳаббати

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, издание второе, том 9, М., 1957, стр. 131.

ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшолар ичида Бобирга тенг келадиган биронта подшоҳ тополмаймиз».

Бобир 12 ёшидан бошлаб умрининг охирига қадар деярли узлуксиз уруш ва юришлар билан банд бўлди. Лекин, шунга қарамай, у кенг ва чуқур билим олган ҳамда ажойиб истеъдоди билан даврининг йирик маданият арбобларидан бири бўлиб етишган эди. У қаерда бўлмасин, доимо илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари билан яқиндан алоқа тутар, уларга ҳомийлик қилар ва турли илмий-адабий суҳбатлар ҳамда мунозаралар уюштирар эди.

Бобир 16—17 ёшларидан бошлаб бадий ижодиёт билан шуғулланади. У «Бобирнома»да 905—906 (1499—1500) йиллар воқеаси ҳақида сўзлар экан, «ул фурсатларда бирор иккирор байт айтур эрдим, вале ғазал тугатмайдур эдим» дейди. Бобир ўзбек классик адабиётининг, айниқса Алишер Навоийнинг бой адабий меросини ҳамда форс-тожик адабиёти устоз санъаткорларининг адабий тажрибаларини ўрганади, ўзбек ва форс-тожик тилларида янги, оригинал шеърлар яратади, иккита девон тузиб, бирида ўзбек тилидаги, иккинчисида форс-тожик тилидаги шеърларини тўплайди. (Бу шеърларнинг айримлари «Бобирнома»да ҳам бор.) Бобир лирикаси ғоявий-бадий эиддиятларига қарамай, ўз ҳаётийлиги, тараққийпарварона фикрларни ифодалаш, бадий соддалиги, жўшқинлиги ва тил бойлиги билан ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Бобирнинг энг йирик ва энг ажойиб асари, уни бутун дунёга танитган, Европа шарқшунослари, жумладан Вамбери томонидан Юлий Цезарнинг комментарийлари билан бир қаторга қўйилган китоби «Бобирнома»дир. «Бобирнома» тарихий-бадий асардир. «Бобирнома» тарихий манба бўлиши билан бирга, ўзбек прозасининг қимматли ёдгорлигидир. Шу билан бирга, «Бобирнома» география, этнография, табиёт, халқ медицинаси ва бошқа илмий соҳалар бўйича ҳам қимматли маълумотлар берувчи асардир. У ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорлигидир.

Араб алифбесининг ўзбек тили ва талаффуз хусусиятларига у қадар мувофиқ эмаслигини кўрган Бобир 1503—1504 йилларда «Хатти Бобирий» деб аталган алифбе яратди. Гарчи бу алифбе ҳаётда татбиқ қилинмаган бўлса ҳам, унинг вужудга келиши ва алифбени тилга мувофиқлаштириш ғоясининг туғилиши катта прогрессив ҳодиса ва зўр журъат эди. Чунки феодал-клерикал муҳитда араб алифбесини ўзгартириш руҳонийлар томонидан ислом динига қарши чиқиш деб баҳоланар эди. «Хатти Бобирий»нинг муҳим томони шундаки, унда унлилар «зер-забар» тарзидаги белгилар билан эмас, балки махсус ҳарфлар шаклида берилган.

Бобир илм-фаннинг турли соҳаларига доир бир неча қимматли асарлар яратди. Мана шундай асарларидан бири арузга доир рисоласи бўлиб, бу рисола «Бобирнома»га қўшилган иловада «Му-

фассал» деб номланган. Рисоланинг ёзилган йили қатъий аниқланган эмас, чамаси у 1525 йилларда яратилган. Рисола аруз илмига доир қимматли асар бўлиб, аруз назариясини бойитади ва тўлдиреди. Асар икки йирик бобдан иборат бўлиб, биринчиси руни ясовчи ҳижола ва уларнинг навлари, рукнлар ва зиҳофлар, баҳрлар ва доираларга, иккинчиси вазн ва тақтеъ масалаларига бағишланган. Бобир рисолада 21 баҳрдаги 537 вазн ҳақида маълумот беради, мулоҳаза юритади. У аруз баҳрларининг 9 доирасини келтириб, тавсиф этади ва ўзи ҳазажи мақбуз билан рамали макфуф асосида «Мужталибаи мухтариа» деган янги бир доира тузганлиги ҳақида маълумот беради. Баъзи масалаларда салафлари билан мунозаралашиб, арузнинг айрим масалаларига аниқлик киритади. Аруз ҳодисаларини талқин этишда муаллиф форс-тожик ва туркий (асосан ўзбек) шеъриятидан мисоллар — далиллар келтиради. У айниқса туркий шеърят вазнини тадқиқ ва таҳлил қилишга кўпроқ эътибор беради. Туркий арузни араб ва форс-тожик арузи билан қиёс этиб, 8 рукндан ясалган 44 зиҳоф ва уларнинг фарълари ҳақида муфассал тўхтайтиди, уларнинг ясалиш усули ва қондаларини баён этади. У халқ шеърияти — тархоний, туркий, қўшук, ўланг (ўлан), туюқ ва унинг турлари ҳақида маълумот беради. Асарда X—XVI асрда ўтган 60 дан зиёд шоирнинг шеърларидан парчалар келтирилган. Улардан айримлари бошқа манбаларда кам учрайди ёки учрамайди. Шу жиҳатдан қараганда, рисола туркий ва форс-тожик адабиётини ўрганишда қимматли бир манбадир.

Арузга доир ушбу рисолаанинг бизгача етиб келган (ёки маълум бўлган) нусхаси 1561 йилда Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган бўлиб, 1308 инвентарь рақами билан Париждаги Миллий кутубхонада сақланади. Бу асар ҳақида дастлаб француз олими Е. Блоше ўз каталогига маълумот берган эди. Кейинроқ турк олими Фуод Кўпрулизода, В. И. Асланов, А. М. Шчербак, М. Ҳамроев ва бошқалар маълумот бериб, айрим парчаларини оммалаштирдилар. Асар биринчи бор тўла факсимилеси ва ҳозирги графикадаги транслитерацияси билан Тошкентда 1971 йилда «Мухтасар» номи билан нашр этилди (нашрга тайёрловчи — Саидбек Ҳасан, масъул муҳаррир Ҳамид Сулаймон). Айни чоғда туркшунос И. В. Стеблева ҳам рисолаанинг факсимилесини Москвада нашр эттирди. Рисола ҳақида Саидбек Ҳасан тадқиқоти (кандидатлик диссертацияси) ва бир неча мақола яратилди.

Бобир музыка соҳасида ҳам унумли иш қилди. У чоргоҳ савтларидан бирини ижод этди ва музыкага доир «Муסיқий илми» деган рисола яратди. Моҳир саркарда Бобир «Ҳарб иши» номли асар яратган. Бироқ унинг музыкага доир асари ҳам, ҳарбий санъатга доир асари ҳам сақланиб қолмаган ёки ҳалига қадар номаълум қолиб келмоқда.

Бобир, бадий ва илмий асарларидан ташқари, диний-тасав-

вуфий асарлар ҳам яратган. У ўгли Ҳумоюнга атаб мусулмонлик қоидалари, олиқ-солиқ масалалари ва шариат ҳақида 1521 йилда «Мубаййин» («Баён этилган») номли ҳуқуқшуносликка доир шеърӣ асар ёзди. Бу асарни у ўгли Ҳумоюн ва бошқаларга бир қўлланма сифатида яратади. Мазкур асар Ҳиндистон солиқ нормаларини белгилашда муҳим роль ўйнади. Бу асар 1905 йилда Тошкентда Ғулом Ҳасан тошбосмахонасида «Мубаййинул-ислом» номи билан нашр этилади. Бобир нақшбандий шайхларидан бўлган Хўжа Убайдулла Аҳрорга жуда эътиқод қилар эди. У 1528 йилда Хўжа Убайдулла Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форс-тожик тилидан ўзбек тилига шеър билан таржима қилади. (Бу таржима 1912 йилда Истамбулда «Миллий татаббуълар мажмуаси»да босилган.)

**Бобир фаолияти
ва меросини ўрганиш**

Бобирнинг фаолияти ҳамда меросини ўрнида турли соҳа олимлари — тарихчилар, филологлар, географлар ва бошқалар катта натижаларга эришдилар. Унинг асарлари нашр этилди, таржима қилинди, тадқиқотлар ва илмий-оммабоп асарлар яратилди. Бобир асарларига ишланган миниатюралар босилди, Бобир анъаналарини давом эттирган Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»си таржима қилиниб оммалаштирилди ва ҳоказо. Фаннинг бобиршунослик деб аташ мумкин бўлган махсус соҳаси вужудга келди.

Бобир фаолияти ва мероси билан Европа шарқшунослари (Витсен, Джон Лейден, В. Эрскин, Р. М. Каленот, Паве де Куртейл, Денисон Росс, А. Бевериж хоним, Лен Пуль, Э. Холден, В. Х. Мореланд ва бошқалар), рус олимлари (Н. И. Ильминский, Н. И. Пантусов, С. И. Поляков, Н. И. Веселовский, В. В. Вяткин, А. Самойлович, В. Бартольд ва бошқалар), афғон олимлари (Аҳмад Али Коҳзод, Абдулҳай Ҳабибий, Гулчин Маоний ва бошқалар), ҳинд олимлари (Зокир Ҳусайн, Нурул Ҳасан, С. А. Шарми, Р. П. Трипатхи, П. Саран, Канунга ва бошқалар) шуғулландилар.

Бобир фаолияти ва меросини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва оммалаштиришда совет ҳокимияти даврида бизнинг мамлакатимизда унумли ишлар қилинди, катта муваффақиятларга эришилди. Бобир асарлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматия, антология ва бошқа тўпламлардан ўрин олди, таржима қилинди, тадқиқотлар яратилди, илмий-оммабоп асарлар, мақолалар ёзилди. Бобир мактаб ва олий ўқув юртлари программаларидан кенг ўрин олди. 1958 йилда Бобирнинг туғилганига 475 йил тўлиши муносабати билан юбилей ўтказилди.

Бобирнинг фаолияти ва меросини ўрганиш, XV—XVI асрлар тарихини ёритишда Бобир асарларидан фойдаланишда С. Азимжонов, А. М. Беленицкий, А. Н. Болдирёв, Н. В. Миклухо-Маклай, Н. Молчанов, Р. Набиев, П. И. Петров, А. А. Семёнов, А. Ю. Якубовский, Я. Ғуломов каби тарихшунос олимларнинг,

географ Х. Ҳасанов ва бошқаларнинг хизмати тақдирга сазовор.

Бобир фаолиятини, унинг меросини тадқиқ этиш ва оммалаштиришда филолог олимларнинг ҳам катта улуши бор. Бобир ҳақида дастлабки йирикроқ филологик тадқиқот Х. Ёқубовнинг «Бобир» номли рисоласи (1941) бўлиб, муаллиф биринчи манбалар асосида Бобирнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритиб, унинг лирик мероси ва «Бобирнома» асарини батафсил таҳлил қилган эди. Кейинроқ Бобир ҳақида В. Зоҳидов, С. Алиев, А. Қаюмов, С. Жамолов ва бошқа адабиётшуносларнинг тадқиқот ишлари ва илмий-оммабоп мақолалари вужудга келди. Бобир лирикаси ҳақида С. Алиев (1948), «Бобирнома»нинг бадий хусусиятлари ҳақида С. Жамоловнинг (1961) диссертациялари ёзилди. Бобирнинг тили масалалари ҳақида ҳам бир неча тадқиқотлар, илмий-оммабоп асарлар пайдо бўлди. Г. Ф. Благованинг «Бобирнома» тилининг морфологиясига доир» (1954), Х. Назарованинг бир қатор илмий мақолалари, «Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун лугат» (1972) китоби, «Бобир ва ўзбек адабий тили» рисоласи (1972) ва бошқалар шулар жумласидандир.

БОБИР ЛИРИКАСИ

Девони ҳақида
маълумот

Бобирнинг ўзбекча девонининг икки қўл ёзма нусхаси борлиги маълум. Булардан бири Парижда, иккинчиси Ҳиндистонда сақланади. Профессор А. Самойлович шу икки қўл ёзма нусха ва «Бобирнома»даги шеърлар асосида 1917 йилда Петроградда Бобир шеърларини нашр эттирди. Инглиз шарқшуноси Денисон Росс 1910 йилда Калькуттада Бобирнинг Ҳиндистонда ижод этган шеърларини тўплаб инглиз тилига таржима қилиб, нашр этди. Бобирнинг айрим шеърлари 1931 йилда Истамбулдаги «Миллий татабуълар мажмуаси»да ҳам босилди. Бобирнинг баъзи шеърлари ўтмишда Европа тилларига (инглиз, француз ва бошқа тилларга) таржима қилинди. Совет ҳокимияти йилларида Бобир шеърлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматияларга, турли тўпламларга киритилди ва бир неча марта танланган асарлар тарзида босилиб чиқди (нашрга С. Азимжонов, А. Қаюмов тайёрлаган). 1943 ва 1957 йилларда Бобир шеърларининг русча таржимаси нашр этилди.

Бобир девони лирик турнинг ҳар хил жанрларида ёзилган шеърларни: ғазал, рубой, туюқ, маснавий, қитъа, фард ва бошқаларни ўз ичига олади. Унда биз, оддий ғазаллардан ташқари, ғазали мусажжаъ (марказий рукнлари қофиядош бўлган ғазал), қитъа ғазал (биринчи байти қофиясиз бўлган ғазал), ғазали ҳусни матлаъ (матлаъдан кейинги байтнинг ҳар иккала мисраси матлаъга қофиядош бўлган ғазал), қўшалок вазли ва қўшалок

қофияли ғазал, рубоий тарона (тўртала мисраси ҳам қофиядош бўлган рубоий), оддий туюқдан ташқари, қўшалоқ тажнисли туюқ, тажнисиз туюқ ҳамда тажнисли қитъа, тажнисли фард, қофияли фард ва қофиясиз фард шакллари ҳам кўрамиз. Ғазал, рубоий ва туюқ Бобир лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Бобир арузнинг ҳафиф, рубоий, ражаз, рамаз, рамал, сареъ, тавил, мутақориб, мужтасс, музореъ, мунсареҳ ва ҳажаз баҳрларидан ҳамда бу баҳрларнинг 25 турдаги ички хилларидан фойдаланади.

Бобир девони унинг асосан ўзбек тилидаги шеърларидан ташкил топган. Бироқ шу билан бирга, унда форс-тожик тилида ёзилган бир неча шеър ҳам бор. Бобир ўз она тилига бўлган муҳаббатини камтарлик билан алоҳида қайд этиб:

Эрурман турк ошиқ, кош билсам форсий қони.
Десам ҳолимни билса, форсийдан дилбарим они,—

деган эди. Лекин Бобир форс-тожик адабий тилини ҳам мукамал билар эди. Бунга унинг форс-тожик тилидаги шеърлари яққол далил бўла олади.

Ҳаётга муҳаббат ва қувноқлик, ёр ва диёр севгиси, ҳижрон ва ғурбат дарди, бадбинлик ва таркидунёчилик устидан кулиш, яхши хулқ-одоб ва маърифат тарғиби, ғалабалар нашидаси ва мағлубият алами, «тақдир»дан нолиш ва унга тобе бўлиш, афсус ва надомат ва бошқалар — Бобир лирикасининг тематик доираси мана шулардан иборат. Мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтган, турли хил фазилатларга ҳам, салбий хислатларга ҳам эга бўлган шоир — Бобирнинг ўзи бу лириканинг марказий қаҳрамонидир.

Бобир лирикаси тили ва услуби жиҳатидан ниҳоятда содда ва равандир. У жўшқин ва мусиқий мисраларида ҳаётгий, оригинал образлар яратади, халқ тили ва унинг оғзаки ижоди бойликларидан унумли ва ўринли фойдаланиб, шеърларининг тилини бой ва ранг-баранг қилишга эришади.

Бобир Лутфий ва Навоий, Хайём ва Ҳофиз каби устоз санъаткорларнинг бир қатор традицияларини давом эттиради ва ривожлантиради, назиралар ва мухаммаслар яратади.

Бобир ҳаёт, севги ва шодлик куйчисидир. Реал ҳаётни эътироф қилган шоир ҳаётнинг ғам-алам ва қайғу-ҳасрат билан эмас, балки бахт-саодат, шодлик ва қувноқлик билан ўтишини истайди, у севгига инсон ҳаётининг табиий бир хоссаси деб қарайди, ҳижрондан изтироб чекади, ёр висолига ошиқади. Мана унинг лирикаси учун жуда характерли бўлган бир ғазал:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.
Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу нашъа муяссар бўлса, бордур давлати.

Ишқ дардин чекиб ҳар кимки топса васли ёр,
Ул замон бўлғай унут, юз йилғи ҳижрон шиддати.
Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлғай баҳси шеър,
То билинғай ҳар кишининг табъи бирла ҳолати.
Гар бу уч ишни топсанг ул уч вақт ила,
Мундин ортуқ бўлмағай, Бобир, жаҳоннинг ишрати.

Кўрамизки, шоир «ёз фасли» билан «боданинг кайфияти»ни, «ёр васли» билан «ишқ дарди»ни, «дўстларнинг суҳбати» билан «шеър баҳсини» куйлайди. У бемаъни ишратбозликни, маст-аласт-майхўрликни эмас, балки дилкаш, хушчақчақ ва бамаъни мажлисларни, дўстлар суҳбатини истайди ва таъриф қилади.

Ҳаёт лаззати ва шодликни эпикурона куйлаган шоир севгини ҳаёт ва шодликнинг манбаи, муҳим ҳалқаларидан бири деб ҳисоблайди. Ёрнинг кўрки ва фазилатлари билан хуршид (қуёш) ҳам, шакар ҳам, гул ҳам, сарв ҳам, жаннатул-маъво ҳам, тўби дарахти ҳам, Хизир суви ва Масиҳнинг сўзлари ҳам тенглаша олмайди. Ошиқ шоир ёрни бутун қалби билан севади, унга самимий эҳтиром кўрсатади ва камтарлик билан ўзини севги бобида забун ва маъшуқа олдида ожиз деб билади:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласену ул шуълаға мен қулдурмен.
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шоҳмен элга, вале сенга қулдурмен.

Ошиқ ёридан лутфу карам, вафо ва садоқат кутади, бироқ ундан нозу ишва, жабру жафо кўради:

Меҳру вафони ағёр кўп кўрди сендин, эй ёр,
Жабру жафони бисёр қилдинг манга ҳавола.
Ҳажрингда, э парирў, кўзумдин учти уйқу,
Ҳар кеча тонгға текру ишимдир нола.

Лекин шунга қарамай, ошиқ севгисидан, ёридан воз кечмайди, сабр-матонат ва вафо ҳамда садоқати билан мурод-мақсадига эришишга аҳд қилади. Ёрининг илтифотсизлигини эса яшаган муҳитининг ижтимоий тартиб-қоидалари билан оқламоқчи бўлади. Ер — шоҳ, ошиқ — қул, модомики шоҳ қулга эътиборсизлик қилар экан, Бобирнинг фикрича, бунинг таажжубланадиган ўрни йўқ.

Шоир бир ўринда:

Жафоу жавр агар қилса, Бобиро, нетасен,
Не ихтиёр менга, ҳар не қилса султондир,—

дейди.

Бобир ҳаётни, севги ва шодликни куйлаб, кўпгина хайёмона жўшқин шеърлар битди.

Маърифатпарвар
ва мураббий шоир

Илм-маърифатни қадрлаган ва унга ҳомийлик қилган шоир илм ўз-ўзидан бунёд бўлмайди, киши фақат ҳавас ва иштиёқ билангина илмга эга бўла олади, дейди:

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
 Ургангали илм толиби илм керак.
 Мен толиби илму толиби илм йўқ,
 Мен бормен илм толиби, илм керак.

Шоир ўзи ва ўзгаларга қаратиб:

Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,
 Бу беш кун учун ўзунгни асру тутма,—

дейди. Яхши хулқ-атвор, кишиларга яхшилик қилиш эзгу хислат
 ва олижаноб фазилатдир:

Хулқингни рост этгил ҳар соригаки борсанг,
 «Аҳсанта» дер бори эл, гар яхши от чиқорсанг.
 Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йўқ,
 Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиг.

Бобир халқнинг «қилмиш қидирмиш» деган гапига амал қилиб,
 яхши киши яхшилик, ёмон киши ёмонлик кўради мазмунидаги мис-
 раларни битади:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
 Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
 Яхши киши кўрмагай ёмонлиг ҳаргиз,
 Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

Батав иштиёқи * Бобирнинг кўпгина шеърлари бевосита унинг
 кураши ва сиёсати, ғалабаси ва мағлубияти-
 нинг поэтик ифодасидир. Шоирнинг лирикасидаги ватан иштиёқи,
 ғарибликнинг ҳасрат ва надомат мотивлари ҳам бевосита унинг
 мураккаб ҳаёти ва кураш йўли, шодиёна ва аламли саргузаштла-
 ри билан боғлиқ.

Бобир теурийлар сулоласининг ҳукмронлигини ҳалокатдан
 қутқариб қолмоқчи бўлди, бироқ бунга эришолмади. У Мовароун-
 наҳрда йирик ва мустақкам давлат вужудга келтирмоқчи бўлди,
 бироқ орзу-умидлари барбод бўлди. Уни қаноатлантирмаган ки-
 чик Фарғона ҳокимияти ҳам кўлдан кетиб, у сарсон-саргардон
 бўлди. Мана шу оғир кунларида ёзган бир маснавийсида Бобир
 шундай мисраларни битади:

Бир кеча хотирим мушавваш эрди,
 Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эрди.
 Даҳр ишидин фиғон қилур эрдим,
 Хотиримни ёмон қилур эрдим...
 Давлат ўтрусига мени солдинг,
 Ғафлат уйқусига мени солдинг...
 Ота тахтида фориг ўлтурдим,
 Бал отам кўрмагани мен кўрдим.
 Олти ой ичра олти тахт олдим,
 Етти иқлима балки кўз солдим.
 Дедим: эмди муродима етдим,
 Билмадимки, ғалат хаёл эттим...
 Яна маҳруми хонумон қилдинг,
 Яна оворай жаҳон қилдинг...

Бобир қайта-қайта курашга кирди, ўзига далда берди, ғалабага умид қилди. У Шайбонийхонга қарши курашда катта шикаст кўриб, чекинишга мажбур бўлган, шаҳар ва вилоятларни қўлдан бой берган чоғида ҳам умид-орзуларидан воз кечмай:

Душманники даҳр забардаст қилур,
Накбат¹ майидин бир неча кун маст қилур,
Ғам емаки еткурса бошини кўкка,
Охир яна ер киби они паст қилур,—

деган эди. Бироқ Бобир Шайбонийга қарши курашда ғалаба қозонишга ожизлик қилди, ҳалокат ёқасига яқинлашиб қолган темурийлар салтанатини қутқариб қололмади. У чор-ночор Мовароуннаҳрдан воз кечишга мажбур бўлди:

Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Е барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки муяссар ўламаса оламда,
Бошни олиб бир сорига кетса киши,—

деган Бобир «кўнгли тилаган муродға» етолмаганидан «бошини олиб бир сорига кетишга» мажбур бўлди.

Бобир Афғонистон ва Ҳиндистонни эгаллаб, катта империя қурди. Бироқ у умрининг охирига қадар туғилиб ўсган юртидан — диёридан кўнгли узолмади, ватанига қайтиш фикридан кечолмади. У Афғонистондалигида ёр-дўстларига ёзган бир рубой-номасида:

Беқайдмену хароби сим эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.
Кобулда иқомат қилди Бобир дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен,—

деган эди. Бироқ Бобирнинг ватанига қайтиш орзуси ушалмади. У юртидан узоқда қолиб кетди, давлати ва салтанати уни умр бўйи чет элга боғлаб қўйди. Биқобарин, у:

Келдим бу сари ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур,—

деган эди. Бобир чет элда ўзини, бир томондан, катта давлатнинг ҳукмдори, иккинчи томондан, ёр-диёридан жудо бўлган бир ғариб, мусофир киши деб ҳис қилади. У давлатидан воз кечолмайди, юртидан кўнгли узолмайди. Юртида эканлигида унинг катта ва мустақкам давлати йўқ эди, катта ва мустақкам давлатга эга бўлганида эса юрти йўқ эди. Давлат ва салтанат, бойлик ва ҳашамат Бобир қалбидаги ватан иштиёқини енголмайди, уни қайғу ва ҳасрат чулғаб олади, у шу давлати ва салтанатини ўз диёрида барпо етолмаганига афсус-надомат чекади. Мана шу кайфиятлар-

¹ Накбат — бадбахтлик, хорлик.

нинг ифодаси сифатида унинг бир қатор мунгли ва аламли шеър-лари вужудга келади. Қуйидаги рубоий шулар жумласидандир:

Ед этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўмади, оҳ,
Ғурбатда севунмас эмиш, албатта киши.

Шоир ватанини кўпинча сеvimли бир «ёр» образи каби тасвир қилади, ёрни диёрга, ёр ҳажрини диёр фироғига тенг қўяди, бу икки образни — «ёр» билан «диёр»ни кетма-кет тизади ёки бири орқали иккинчисини ифодалайди, диёрсиз ёрни, ёрсиз диёрни кўз олдига келтира олмайди. Еридан жабр, диёридан жафо кўради, шунга қарамай ёрини соғинади, диёрини қўмсайди:

Диёру ёрдин Бобир жафоу жавр кўп кўрди,
Хуш улким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса.
Кўпдан бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.

Шундай қилиб, Бобир ижодида «ёр» образи янги моҳиятга эга бўлиб, у «диёр» образининг бир синонимига, нисбати ва рамзига айланади.

Бобир юртини қолдириб чет элга кетишини бир «хатолик», «юз қаролиқ» деб билади, бу ишидан қаттиқ пушаймон бўлади:

Толеъ йўқки, жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким айладим, хатолиғ бўлди.
Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,
Ераб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бироқ у Мовароуннаҳрдаги мағлубиятларининг конкрет ижтимоий-сиёсий сабабларини тушуна олмади. У мағлубиятини ҳам, Афғонистон ва Ҳиндистонга йўл олиши ва бу ўлкаларни эгаллаб, у ерларда қолиб кетишини ҳам «тақдирнинг иши» деб тушунди:

Дема Бобирга нетарсен бош олиб кетмакни,
Тенгрининг хости мундоқ эса мен нетгаймен.
Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,
Кимга ҳаваси Санбалу Татйир қилибтур...

Демак, Бобир диёрини — ватанини иштиёқ билан севади. Бироқ тож-тахт унинг диёрига бўлган севгисини хийла чеклаб, маҳдуд қилиб қўяди. Шоирнинг ватанига бўлган муҳаббати кенг халқ оммасига бўлган муҳаббат билан, уларнинг осойишталиги ва саодати учун кураш билан боғланмай қолади. Шоир ғурбатдан ҳасрат ва надомат чекади, бироқ бу ғурбатни «тақдир»дан деб билиб, фатализм эътиқодига берилиб кетади.

Бобир айрим руҳонийларнинг, зуҳд-тақво аҳлларининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари-га, макр-ҳийлаларига бефарқ қараб қолмади.

Антиклерикал
кайфиятлар

У Афғонистонда ҳийла билан бир қабрни тебратувчи ва шу йўл билан кишиларни алдаб-авраб назр-ниёз олувчи шайхларни фош қилади, жазолайди. Ҳаёт ва шодлик куйчиси, маърифатпарвар шоир айрим диний-хурофий урф-одатларни ёқтирмайди, уларга истеҳзо билан қарайди, зоҳидликдан ёса қаттиқ нафратланади. Буларнинг барчаси унинг ижодида, жумладан, лирикасида айрим антиклерикал кайфиятларни вужудга келтирадими, бу «подшоҳи ислом»ликка зид бир ҳолат эди. Жумладан, у рўза тутиш, намоз ўқиш, жаннат роҳати ва дўзах даҳшатига бефарқ, ҳатто баъзан, истеҳзо билан қарайди:

Келди рамазону мен тақи бодапараст,
Ийд ўлдию зикри май қилурман пайваст.
Не рўзау не намоз йиллар, ойлар,
Тун-кун маю маъжун била девонау маст.

Зоҳидо дўзах ўтидин мени не қўрқутасен,
Ҳажр ўти қошинда кўрмасмен ани учқунча.

Ҳаёт ва шодлик муҳиби бўлган Бобир айниқса зоҳидларнинг бадбинлиги ва таркидунёчилигидан қаттиқ ғазабланади. У ҳаётини, шодлик ва севгини зуҳдга қарама-қарши қўяди. Зуҳд «тий-ралик» (қоронгилик) келтирса, ишқ ёруғлик келтиради:

Тийрадурур зуҳд дамидин кўнгул,
Ишқ ўти бирла ёрутмоқ керак.

Ёки:

Зуҳд кетти, ёса карам қилди,
Ишқ келдию муҳтарам қилди.

Шоир зоҳидларнинг тавба-тазарру қилиш, ҳаёт шодлиги ва неъматларидан воз кечиш қаҳриқларига қарши:

Мен киму зуҳду тавба ким, зоҳид,
Неча андешай маҳол қилур.
Тавба ишин буюрма Бобирга
Ким бу ишни ўшал ўсол қилур!—

деб дангал ва кескин жавоб қайтаради.

Бироқ антиклерикал мотивлар Бобир лирикасида айрим элементлар сифатида қолиб кетди, шоир тасаввуф аҳллариغا қарши изчиллик билан танқидий муносабатда бўлолмади. У ҳаётининг сўнгги йилларида хийла тақводорликка берилиб кетди. Буларнинг барчаси унинг ижодиётида тақводорликни тарғиб қилувчи бадбинлик майллари ҳам вужудга келтирган эди. Шоир форс-тожик тилида ёзган бир рубойида бундай деган эди:

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст, мағў шоҳи аз дарвеши,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.

(Дарвешларнинг қариндошларидан бўлмасак ҳам, лекин дилу жонимиз билан уларнинг эътиқодчиларимиз. Шоҳликни дарвешликдан йироқ деб айтмагил, шохмиз, лекин дарвешлар бандасимиз.)

Бобир лирикасининг асосий тематик-ғоявий масалалари донраси шулардан иборат. Бу масалалар баёни ва талқинидаги жиддий зиддиятларига қарамай, Бобир лирикаси ўзбек классик адабиётининг равнақ топишига, ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққийсига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

**Бобирнинг
поэтик маҳорати**

Бобир Лutfий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг поэтик маҳоратидан тағлим олиб, уларнинг традицияларини давом эттирган ва ривожлантирган устоз шоирлардан биридир. Бобир турли хилдаги бадий мураккабликлар ва шаклбозликка қарши шеърятнинг бадий соддалиги учун курашди. У образларининг самимийлиги ва табиийлиги билан кишини ҳайратда қолдирувчи, бадий содда, равон, мусиқий, тили бой ва рангдор шеърлар яратди. Унинг шеърларида ўй ва фикр, ҳис ва туйғу, тасвир ва тавсиф, сўз ва мусиқийлик бир-бири билан узвий боғланиб боради. Шоир кишининг хилма-хил ички кечинмаларини, унинг шодлиги ва қайғусини, орзуси ва армонини, толеи ва тақдирини ўзига хос бадий бўёқлар билан тасвирлайди. Китобхоннинг кўз ўнгига жонли образ ва портретлар яратади, табиат лавҳалари ва турли манзараларни худди бир расомдай чизади. У тасвир объектига мувофиқ сўз танлайди, турли хилдаги ҳис-туйғуларга мувофиқ вази қўллайди, ички ҳофиялардан, сўз ўйинларидан, интонация ва товуш товланишидан моҳирлик билан фойдаланади. Бобирнинг:

«Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдин қон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор»;

«Кўнглумни чу ул пари олибтур,
Девона бўлуғга не қолибтур»;

«Сабо, ул гул ҳарамига гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил»

каби мисралари ниҳоятда содда, равон ва мусиқийдир.

Маълумки, Бобир жуда мураккаб ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтди. Бу йўл унинг ижодиётида турли услуб ва формада ўз ифодасини топди. Агар «Бобирнома» Бобирнинг ҳаёти ва фаолияти, кураши ва саргузаштларининг йилномаси бўлса, лирика унинг юраги, ҳис ва туйғуси, ўй ва орзуси, сукути ва ҳаяжони китобидир. Моҳир шоир буларнинг барчасини лирик шеърларида фавқулодда содда услуб билан, ниҳоятда равон ва равшан, табиий ва ҳароратли қилиб тасвирлайди. Натижада биз голиб ва мағрур, шод ва қувноқ, умидли ва истиқболли Бобир образи билан ҳам, мағлуб ва хомуш, аламли ва ҳасратли, умидсиз ва истиқболсиз

Бобир образи билан ҳам, бу образнинг маънавий қиёфаси ва қалби билан ҳам яқиндан танишамиз. Мана мағлубиятга учраб, сарсон-саргардон бўлган, нима қилар ва қайга борарини билмай умидсиз бир вазиятда қолган шоҳ ва шоирнинг фикр-уйи, ҳис-туйғусининг поэтик ифодаси:

Бу ғамда менки ишим фикрини не навъ этайин,
Не ерда сокин ўлай, не қилай, қасн кетайин.
Не дайрдин эшигим очилур, не масжитдин,
Неча эшикдин эшикка гадо киби етайин.

Жаҳон эли била гуфту шунд қилмасмен,
Неча сўзумни дейин, неча қаттиқ эшитайин.
Дема не бўлди ишинг, фикр қилғил, эй Бобир,
Не бўлса ул бўлур эркин ишим, не фикр этайин.

Лирик шеърларида Бобир фақат сиёсий фаолияти заминида вужудга келган кайфиятлари билангина эмас, балки ошиқ, маърифатпарвар ва мураббий бир инсон сифатидаги фикр-туйғулари билан ҳам мужассамлашади.

Бобир — ошиқ. Ҳассос шоир ёрнинг ҳусн-жамоли ва хулқ-атвори таърифи ва тавсифида бир-бирдан гўзал образлар, иборалар топади. У севги билан шод ва бахтиёр бўлишни истайди. Ёрнинг висолига ошиқади, унинг меҳри ва лутфига умид тутади. Бироқ фироқ уни жабрлайди, ҳижрон ўртайди, ёрнинг илтифотсизлиги бағрини эзади. Ошиқ зорланади, арз-ҳол ва шикоят қилади. Ишқ туфайли «жисми хосдек» бўлган ошиқ ёрдан шикоят қилиб:

Бўлубтур ишқинг ичра гарчи хасдек жисми Бобирнинг,
Вале не фойдаким хасча чоғлиқ кўзга илмайсен,—

дейди. Ҳижрон ғами ошиқнинг оқ тутунини кўкка кўтариб, кўз ёшини селоб қилиб оқизади, натижада «йўл балчиқ», «кеча қоронғу» бўлиб, ошиқ ёрига томон йўл ололмайди:

Ҳажрингда бу тун кўнгулда қайғу ёрди,
Васлингга этишмадим жиҳат бу ёрди:
Оҳим тутуни бирла кўзумнинг ёшинин,
Йўл балчиқ ёди, кеча қоронғу ёрди.

Хат-хабар ҳам ошиқ юрагини тўла очиб ифодалай олмайди. Бинобарин, у кабутарга мурожаат қилиб:

Кабутар, элтасен хаттим, не бўлғай гар қабул этсанг,
Кўнгулни боғласам ул нома янглиғ пару болингга,—

дейди.

Маърифатпарварлик фикрлари ва орзу-интилишлари, ахлоқий-таълимий қарашлари ва бошқалар лирик қаҳрамон Бобир образини янада мукамаллаштиради.

Бобир параллелизм, тазод, лаф ва нашр, ўхшатиш, муболага ва бошқа турдаги усул ва бадий тил воситалари орқали темани, образни, ҳолат ва ҳис-туйғуни мукамалроқ ёритишга эришади. Бир неча мисол келтирайлик:

Параллелизм:

Бобир, ҳаргиз қулоқ шеърингга ул гул солмади,
Гулга не парвоки юз фарёд қилса андалиб.

Бу байтда ошиқ булбулга, ёр гулга ўхшатилади ҳамда ошиғу ёр гулу булбулга параллел қўйилади.

Тазод:

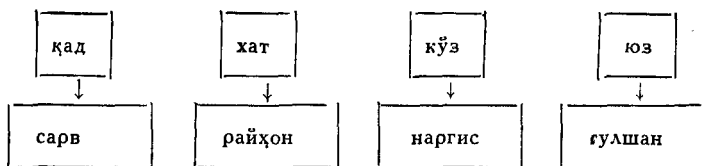
Ултурур гарчи мени гуфторинг,
Тиргузур ул лаби шакарборинг.

Бу байтда лаб гуфтор (сўзлаш)га қарама-қарши қўйилган, ваҳоланки, буларнинг ҳар иккаласи бир-бири билан боғлиқдир; ёрнинг сўзи ўлдиради, бироқ шакар лаби тирилтади:

Лаф ва нашр:

Қадду хатнинг била кўзу юзунг, эй сарви симин тан,
Бирни сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан.

Бу байтда лаф ва нашри мураттаб (тартиб билан келган лаф ва нашр) ишлатилган.

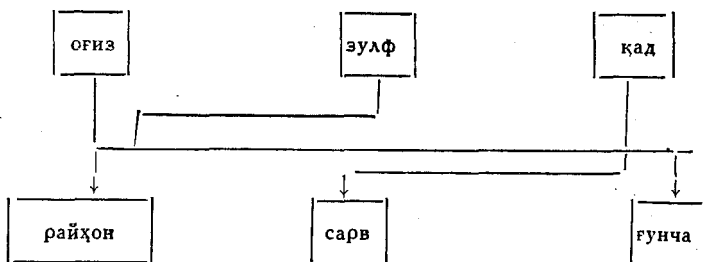
Ҳадису лаълу рафторинг жамолингдин эрур ҳардам,
Тилим гўё, сўзум рангин, кўнгул хуррам, кўзум равшан.

Бу байтда ҳам лаф ва нашри мураттаб ишлатилган. Шоир тилининг гўёлиги, сўзининг рангинлиги, кўнглининг хуррамлиги ва кўзининг равшанлигини ёрнинг ҳадиси (сўзи), лаъли (лаби), рафтори ва жамолига боғлайди.

Оғзину икки зулфию қадди бўлмаса менга,
Райҳону сарву гунча кўрардин маҳолдир.

Бу байтда лаф ва нашри номураттаб — тартибсиз лаф ва нашр ишлатилган, чунки ўхшатиш ва ўхшатишмишлар сираси сақланмаган.

Ўхшатиш:

Ул пари ишқида, Бобир, кўнғлум андоқ телбадур,
Ким сочи занжиридур, чоҳи зақан¹ зиндонидур.

Муболаға:

Сел эмасдур ер юзин тутқон кўзумнинг ёшидур,
Раъд эмасдур кўкка чирмашқон кўнгул афғонидур.

Киноя:

Тутдум сочини юзин кўрай деб,
Тун узуну мен ғариб гумроҳ.

Шоир ёрнинг юзини кўрмоқчи бўлиб, унинг юзини тўсиб турган сочини ушлайди, бироқ ёрнинг узун қора сочи узоқ қоронғи тунни пайдо қилиб, ошиқни гумроҳ қилади ва бошқалар.

Бобир халқ мақоллари ва таъбирларидан, халқ тилининг лексик бойликларидан, омоним, синоним сўزلардан ва бошқалардан моҳирлик билан фойдаланиб, шеърларининг мазмуни ва бадийлигини бойитади. Масалан, у:

«Бобир, бўлиб турур икки кўзум йўлда тўрт,
Келса не бўлди, қошимга бир-бир манга-манга».

«Даъвийи ишқ этиб ғайр Бобирни айб қилма,
Ким мен эдим санингдек, сен бўлғайсەң манингдек»

қабил мисраларида халқ мақоли ва таъбирларидан фойдаланиб, ошиқнинг аҳволи ва дардини тўлароқ ва чиройлироқ тасвирлашга эришади. Халқ тили бойликларини, халқ оғзаки ижодини, халқнинг аскиячилик маҳоратини яхши ўрганган ва эгаллаган

¹ Чоҳи зақан (ёки чоҳи ванах) — бақбақа чуқурчаси.

Бобир Амирий, Лутфий ва Навоий каби уста туюқчи бўлиб етишади. У омоним ва полисемик сўзлардан ҳамда сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланиб, янги, оригинал туюқлар яратади. Мисоллар:

Улки ҳар кўзи ғизоли Чиндурур, (Чин — Хитой)
 Қошида пайваста онинг чиндурур, (чин — пешана тириши)
 Чунки кўп ёлгон айтти ул манга,
 Гар десам ёлгончи они чиндурур. (чин — рост)

Қаддимни фироқ меҳнати ё қилди (ё қилди — ёйдек эгди)
 Кўнглум ғаму андуҳ ўтига ёқилди. (ёқилди — куйди)
 Ҳолимни сабога айтиб эрдим, ай гул,
 Билмон, санга шарҳ қилмади ё қилди. (ё қилди — ёки қилди)

Бобир туюқларидагина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларида ҳам чиройли сўз ўйинлари ясайди. Мисоллар:

Қовун бирла узумнинг ҳажрида кўнглумда ғам ҳар сў (سو — тараф).
 Оқар сувнинг фироқидин кўзимдин ҳардам оқар сув (سو — сув).

То оқ юзунг йироқ тушти,
 Икки кўзум ичра оқ тушти.

Бу дунёдин фараҳ йўқтур мени маҳзунга жононсиз,
 Жаҳондин ким десун биллоҳ керакмас манга жон онсиз.

Ул ёр агар ёшурса юз, оҳ,
 Ағёрға гар кўрунса юз вой.

Кўзумдин ёшниб, ай баҳри алтоф,
 Кўзумнинг ёшини дарё қилибсен.

(Эй лутфлар денгизи — ёр, сен кўзимдан яшириниб, кўзимнинг ёшини дарё қилибсан.)

Сочинг шикастидан бордур шикаста кўнгуллар,
 Кўнгуллар очилур, очилса ул қаро сочинг.

Гар чин десангиз кўзи анинг оҳуи Чиндур,
 Хаттини хато қилмасангиз мушки Хитодур.

(Чин — рост тўғри; Чин — Хитой; Хато ва Хито арабча ёзувда бир хил шаклга эга бўлиб, Хито — Хитойдир.)

Бобир мисраларнинг раволиги ва оҳангдорлигини кучайтириш учун ички қофия усулидан ҳам моҳирлик билан фойдаланади. У бир ёки бир неча сўздан ташкил топган радифларни қўллаб, сўзларнинг тақрори билан, бир томондан, таъкидлаш орқали шеърдан кузатилган мазмун ва муддаони кучайтирса, иккинчи томондан, мисраларни янада раво ва мусиқий қилади.

Ички қофияга мисоллар:

Қаро зулфунг **фироқида** паришон рўзгорим бор,
 Юзунгинг **иштиёқида** не сабру қарорим бор.
 Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
 Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сўрорим бор.

Эй юзи насрин, қомати шамшод,
 Неча қилурсен жонима бедод.
 Сен киби пуркор, шеваси бисёр,
 Билмади, эй ёр, ҳеч киши ёд.

Радифга мисол:

Ул аҳд ила паймон қани, эй ёр, не бўлди,
 Ул лутф ила эҳсон қани, эй ёр, не бўлди?!

Бобир устоз сўз санъаткорларининг шеърларидан илҳомланиб,
 уларнинг шеърларига ўхшатма ва назиралар ёзади ҳамда улар
 билан ижодий мусобақалашади. У Лутфийнинг:

«Неча жонима жафо қилурсен?
 Вақт ўлди агар вафо қилурсен»

матлаъли ғазалидан илҳомланиб:

«Ғайрга неча вафо қилгайсен,
 Жонима неча жафо қилгайсен»

матлаъли ғазалини битган бўлса, Навоий шеърларига ўхшатма
 ва назира тарзида:

«Кўрмагай эрдим жамоли олам оре кошки,
 Бўлмагай эрдим бори оламга расво кошки,

«Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдимур?
 Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдимур?»,

«Ё қошинг янглиг өгилган жисми зоримниму дей,
 Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей».

«Қайси бир озорин айтай жонима агёрнинг,
 Қайси бир оғритқонин кўнглумни дей дилдорнинг»

ғазалларини ва бошқаларни ёзади.

Бобир бир фахриясида, агар Ҳофиз ва Салмон Соважий
 каби буюк шоирлар тирик бўлганда эди, менинг шеърларимни
 тақдирлар, уларнинг юксаклигини эътироф қилар эдилар, дейди:

Ироқу Форса гар етса сенинг шеъринг, эй Бобир,
 Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам тутқуси Салмон.

Бобир шеърлари ғоявий зиддият ва нуқсонлардан холи бўлма-
 гани каби, бадийий услуб ва тил жиҳатидан ҳам айрим нуқсон-
 лардан холи эмас. Шоир баъзан тасвир объекти ва образни мав-

ҳумлаштириб юборади, бир хилдаги образ ва бадий тил воситаларини қайта-қайта такрорлайди, айрим ғализ ва ўта мураккаб ифодаларни ишлатади, қофияда (айниқса ички қофияда) оч қофияларга йўл беради ва ҳоказо. Айрим шеърлари эса шоирнинг мисраларнинг бадийлиги ва тилига етарли эътибор бермаганини, шошилганини кўрсатади. Шоир анъанавий камтарлик руҳида:

Ҳар ердаким гул бўлса, тикан бўлса, не тонг,
 Ҳар қандаки май дурдидин бўлса не тонг.
 Шеъримда агар ҳазл, агар жид, кечурунг.
 Яхши борида агар ёмон бўлса не тонг,—

деган эди. Гўё бу мисралар юқорида таъкидланган қусурлар эътирофидек туйилади.

«БОВИРНОМА»

«Бобирнома»нинг яратилиши

«Бобирнома» мемуарлар (эсдаликлар) тўпламидир. Бу тарихий-бадий асар 1494—1529 йиллардаги воқеаларни, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда рўй берган ва кўпда бевосита Бобирнинг ўзи иштирок этган ўзаро феодал урушларни ўз ичига олади. Афтидан, Бобир сиёсий фаолиятининг дастлабки йилларидан бошлаб ўз саргузаштлари ва турли хил тарихий воқеаларни хотира дафтарида акс эттириб борган ва кейинчалик мана шу хотира дафтари «Бобирнома»ни яратишга асос бўлиб хизмат қилган. Бобирнинг «Бобирнома»ни қачон ёзишга киришгани маълум эмас. Бироқ асарнинг айрим ўринлари унинг кўпроқ қисми Ҳиндистонда ёзилгани ёки қайта таҳрир қилинганини кўрсатади. Масалан, «Бобирнома» автори 909 (1503—1504) йил Афғонистон воқеалари ҳақида сўзлар экан, Ҳиндистонда Иброҳим Лўдийни енгганини ҳам гапиради. Бу — Бобирнинг 909 йил воқеаларини Ҳиндистонда ёзгани ёки аввалги ёзганларини таҳрир қилганини кўрсатади. Бобир бу асарини умрининг охирларида, 1529—1530 йилларда тугатади.

Бобирнинг ўз сўзи ва унинг қизи Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома»даги маълумотларига қараганда, «Бобирнома» дастлаб «Воқеанома» деб аталган. Буни Бобир ўзининг бир рубойида эслатиб ўтади:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
 Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
 Ҳар ким бу «Вақое»ни ўқур, билгайким,
 Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Бундан ташқари, у бир ўринда Хўжа Калонга «Воқеанома»ни юборганини ҳам эслатади. Гулбаданбегим эса: «Хумоюннома»да Кобул ҳокимияти ҳақида сўзлар экан, «Фирдавс маконинг (Бобирнинг — Н. М.) «Воқеанома» китобида бунга далил бўлувчи фикрлар кўп айтилган...»,— дейди. «Бобирнома»ни кўчирган ко-

тиблардан бири эса, уни «Бобирия» номи билан атайди. «Бобирнома»нинг айрим таржималарида ҳам унга турлича ном берилади. Асар кейинчалик асосан «Бобирнома» номи билан юритилади ва шу ном билан кенг шуҳрат қозонади.

«Бобирнома»нинг нусхалари ва таржималари

«Бобирнома»нинг XVII—XVIII асрларда кўчирилган нусхалари Ленинград, Калькутта, Агра, Ҳайдаробод, Манчестер, Лондон, Эдинбург ва бошқа жойларда сақланади.

«Бобирнома» 1857 йилда Қозонда туркшунос рус олими Н. Ильминский томонидан нашр этилади. 1905 йилда Лондонда инглиз олимаси А. Бевериж хоним «Бобирнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўл ёзмасининг факсимилесини цинкографияда нашр эттиради. «Бобирнома» кейинчалик Туркияда ҳам нашр этилади. Совет даврида «Бобирнома»нинг айрим қисмлари турли хрестоматия ва тўпламларга киритилди ҳамда 1948—1949 йилларда икки китоб ҳолида тўла нашр этилди (нашрга П. Шамсиев, С. Мирзаев тайёрлаган). 1960 йилда эса чоғиштириш ва тузатишлар асосида қайта нашр этилди. (П. Шамсиев тайёрлаган, унга проф. В. Зоҳидовнинг Бобирнинг фаолияти ва мероси ҳақида ёзган катта мақоласи сўз боши сифатида тақдим этилган). 1965—66 йилларда Бобир асарларининг уч томлиги босилди.

«Бобирнома» бир неча тилларга таржима қилинган. Акбаршоҳ даврида (1586 йилда) «Бобирнома» форс тилига таржима қилиниб, унга ажойиб миниатюралар ишланган. Бу миниатюраларда Бехвуд рассомлик мактабининг анъаналари равшан кўринади (миниатюралар 1969 йилда Ҳамид Сулаймон томонидан нашр этилди). Бу таржиманинг нусхалари оз бўлиб, улар «Тузуки Бобирий», «Воқеоти Бобирий» номи билан турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланади. «Бобирнома»нинг номаълум бир қўл ёзмадан олинган парчалари 1705 йилда Витсен томонидан голланд тилига таржима қилиниб, Амстердамда босилади. Бу таржимага «Татарлар мамлакатининг шарқий ҳам шимолий қисмининг жуғрофий таърифи» деб ном берилган. Джон Лейден билан В. Эрскин «Бобирнома»нинг ўзбекча ва форсча нусхаларини солиштириб, уни инглиз тилига таржима қилишган ва 1826 йилда Лондонда нашр эттиришган. Бу таржима 1921 йилда Уайт Кинг томонидан тўлдирилиб ва тузатилиб қайтадан нашр этилади. А. Кейзер «Бобирнома»нинг инглизча таржимаси асосида уни қисқартирган ҳолда немис тилига таржима қилади ва бу таржима 1828 йилда Лейпцигга босилади. Р. М. Калдекот «Бобирнома»нинг форсча таржимаси асосида уни қисқартириб инглиз тилига таржима қилади ва 1844 йилда Лондонда бостиради. Француз олими Паве де Куртейл «Бобирнома»ни француз тилига тўла таржима қилади. Бу таржима 1871 йилда Парижда нашр этилади. Октябр революциясигача «Бобирнома»нинг айрим қисмлари Н. И. Пантусов, С. И. Поляков, В. Вяткин ва бошқалар томонидан рус тилига таржима қилинган эди. Совет даврида эса «Бобирнома» М. Салье томонидан рус тилига тўла таржима қилинди ва икки марта нашр этилди.

«Бобирнома»— тарихий манба

«Бобирнома» нодир тарихий асар, қимматли манбадир. Унда XV асрнинг охиридан XVI асрнинг 30-йилларига қадар рўй берган тарихий воқеалар акс эттирилади. Асар 1494 йил воқеаси тасвири билан, Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзонинг Фарғонага ҳужуми, Умаршайх мирзонинг ҳалок бўлиши ва 12 ёшга қадам қўйган Бобирнинг тахтга чиқиши баёни билан бошланади. «Бобирнома»да воқеалар доираси кенгайиб, чуқурлашиб, мураккаб-

лашиб боради. Автор Мовароуннаҳрдаги, кейинроқ Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги воқеаларни баён қилади. Кўз ўнгимизда ўзаро феодал урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатлари, шаҳар ва қишлоқларнинг талон-торож қилиниши, минг-минглаб гуноҳсиз кишиларнинг қириб ташланиши, калалардан қурилган миноралар, очлик ва муҳтожлик манзаралари намоён бўлади. Темирийлар ва уларнинг қўплаб амир-амалдорлари ўртасидаги тожтахт талашлари кескинлашиб, қонли урушларни кўпайтиради. Мамлакат тобора майда парчаларга бўлиниб кетади, ер-сув халқдан тортиб олинади, суюрғоллар кўпайиб бориб, давлат ҳокимиятининг даромад манбалари қисқариб кетади, темирийлар ўзаро ихтилофлар гирдобида қолиб, айш-ишратга берилиб кетадилар. Бобирнинг Мовароуннаҳрда йирик ва мустақкам давлат вужудга келтириш учун интилишлари барбод бўлади; Шайбонийхоннинг шиддатли ҳужумлари билан аввал Мовароуннаҳрдаги, кейин эса Хуросондаги темирийлар сулоласининг салтанати емирилади, Бобир Афғонистонни, кейин Ҳиндистонни эгаллаб олади ва катта империяни вужудга келтиради. Мана шу воқеалар «Бобирнома»да хронологик изчиллик билан баён этилади ва китоб автори ҳар қайси йил воқеаларини алоҳида бир боб сифатида, маълум сарлавҳа остида батафсил ҳикоя қилади. Бироқ «Бобирнома»нинг мавжуд ҳамма нусхаларида 910, 915—924, 927—931 йиллардаги воқеалар, яъни 16 йиллик воқеалар йўқ бўлиб, айрим йиллардаги, масалан, 925 йилдаги воқеалар чала, номукамал баён этилади. Айрим майда воқеаларга, кичик деталларга қадар баён этишга интилган Бобир бир неча йиллик тарихий воқеаларни четлаб ўтмаган, албатта. Афтидан, «Бобирнома»нинг ҳали мукамал нусхалари кўпаймасдан, у қандайдир сабабга кўра айрим қисмлари йўқолиб кетган. Лекин, шунга қарамай, «Бобирнома» XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихининг энг мукамал ва энг ишончли манбаидир.

«Бобирнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликлари нимадан иборат?

Фактик материалларнинг кўплиги, бойлиги, аниқлиги ва тўлаллиги, тарихий воқеаларнинг асосан объектив, беғараз ва ростгўйлик билан баён этилиши, хронологик изчиллик, ифоданинг соддалиги ва раволиги «Бобирнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликларини ташкил этади. Шу жиҳатдан қараганда, «Бобирнома» ўтмишнинг кўпгина тарих китоблари ва мемуарларидан устун туради. Кўпчилик тарих китобларида тарихий фактлар афсона ва ривоятлар билан, диний ҳадис ва хурофий сафсаталар билан қоришиб кетар эди. «Бобирнома»да эса бундай эмас. Унинг асосини бевосита тарихий воқеалар, фактлар ташкил этади. Кўпчилик тарих китобларида тарихий воқеалар тенденциоз равишда, бировларни мақтаб кўкка кўтариш, иккинчи бировларни камситиб кўрсатиш руҳида баён этилар эди. «Бобирнома»да эса тарихий воқеа-

лар асосан объектив баён этилади. Кўпчилик тарих китобларида воқеалар мураккаб услуб ва ғализ тил билан баён этилар ва шу орқали «бадийлаштириллар» эди. «Бобирнома» эса содда услуб, равон, ширали ва бой тил билан ёзилган, жонли манзаралар, портрет ва характерлар, оригинал бадий тил воситалари билан бадийлаштирилган асардир. Мана шу афзалликлари билан «Бобирнома» узоқ замонлардан бери тарихчиларнинг ва бошқа олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб, юксак баҳоланиб келмоқда. «Бобирнома» XV—XVI аср тарихий ҳодисалари билан танишиш ва уларни умумлаштириш, Шарқ феодал жамиятининг хусусиятларини белгилаш ва ёритишда жуда кўп характерли фактлар, маълумотлар беради.

Лекин «Бобирнома»нинг шу ижобий томонларига қарамай, унинг нуқсонлари ҳам бор. Бобир тарихий воқеаларни феодал синфининг дунёқараши нуқтаи назаридан ёритади, у кўпроқ феодал ҳукмдорларнинг саргузашти ва сиёсатини баён этишга берилиб кетади, ижтимоий масалалар, халқ оммасининг турмуш шароити ва бошқалар ҳақида кўпинча йўл-йўлакай сўзлайди. Буларнинг барчаси бу тарихий манбадан танқидий фойдаланиш зарурлигини тақозо қилади.

**«Бобирнома»—
прозаник асар**

«Бобирнома» тарих китобигина бўлиб қолмай, балки у ўзбек прозасининг нодир бири ёдгорлиги ҳамдир. «Бобирнома»нинг асосий тасвир объекти тарихий воқеалардир. Бироқ Бобир тарихий воқеаларни санаб ўтиш ёки улар ҳақида маълумот бериш билан чекланмайди, балки у тарихий воқеаларнинг манзарасини, тарихий шахсларнинг портрети ва характерини, табиат лавҳаларини чизиб беради, мароқли ва жозибали бадий услуб билан турли хил саргузаштларни, ривоят ва латифаларни ҳикоя қилади, халқ юмори, халқ мақоллари ва таъбирлари билан, шеърини парчалар билан ўз асарини безайди, турли хилдаги бадий усул ва тил воситаларидан фойдаланади. «Бобирнома»даги воқеалар турли ситуация ва конфликтлар билан ривожланиб боради, воқеалар бир бутун композиция: экспозиция, кульминация ва ечим атрофига уюшади, воқеалар уларнинг кўпида бевосита ёки билвосита иштирок этган Бобирнинг ўз образи орқали бир-бири билан уланади, ўзига хос сюжет чизигини яратади. Шунинг учун ҳам «Бобирнома» жуда енгил ўқилади, китобхонни ўзига жалб ва мафтун этади. Машҳур рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд «Бобирнома»ни «туркча проза»нинг энг яхши асарларидан бири деб баҳологан эди.

**Жойлар ва табиат
лавҳалари тасвири**

Бобир бирор тарихий воқеани ҳикоя қилишга киришар экан, кўпинча, аввал воқеанинг ўрнини батафсил тасвирлайди, воқеада иштирок этувчи кишиларнинг афт-башарасидан тортиб феъл-атвори ва хатти-ҳаракатига қадар таърифлайди, сўнг воқеанинг баёнига киришади. Баъзан воқеа давомида чекиниш қилиб, жой ёки ман-

зарани тасвирлайди. Шу хилда, китобхоннинг кўз ўнгида XV — XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон ўлкалари, улардаги ўнлаб шаҳар ва қишлоқларнинг манзараси, топографияси, об-ҳавоси, ўсимликлар дунёси, аҳолиси, халқ ва қабилаларнинг урф-одати ва бошқа-бошқа томонлари муҳассамланади. «Бобирнома» автори бундай ўринларда истеъдодли адиб ва шoir сифатидагина эмас, балки билимдон ва кузатувчан бир олим, географ, табиатшунос, этнограф, тилшунос, санъатшунос сифатида гавдаланади. У айрим кичик деталларга ҳам катта эътибор беради, реалистик лавҳалар яратади ва ҳассос рассом сифатида табиатнинг хилма-хил манзараларини чизади. Андижон, Марғилон, Ўш, Хужанд, Кобул, Ғазна, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар тасвири худди шундай манзаралардир. Жойлар тасвири «Бобирнома»да тарихий воқеаларни, кишиларнинг саргузашти, ҳаёти ва фаолиятини баён этишда бир экспозиция вазифасини бажаради. Масалан, Бобир 1494 йил воқеаларини, Ўмаршайх мирзонинг ҳалокати ва ўзининг тахтга чиқиб амакисининг қўшинини чекинишга мажбур этганини сўзлашдан аввал Фарғона вилояти ва унинг етти шаҳрини тасвирлайди. Мана шу тасвирнинг бош қисми билан танишайлик:

«Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқеъ бўлубтур. Шарқи Қошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар... Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон, Гирдо-гирди тоғ воқеъ бўлубтур. Ғарби тарафидаким, Самарқанд ва Хужанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғи кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хужанд суйиға машҳурдур, шарқ ва шимолни тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хужанднинг шимолни Фанокатнинг жануби тарафидинким, ҳоло Шоҳрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хили қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас¹.

Етти пора қасабаси бор, беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимол жонибида. Жанубий тарафдаги қасаблар(дан) бири Андижондурким, васатта воқеъ бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полнз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш (Шаҳрисабз) қўргонидин сўнгра муңдин улурроқ қўргон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалиқ шоҳроқ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллотдур. Бу маҳаллот бирла қалъаға восила ушбу хандақтур ва ёқаси доғи шоҳроқтур. Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулдин ускунасини тўрт киши еб тугата олмайду. Эли турктур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашуу намo топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳуси хили бордур. Юсуф Хожаким мусиқийда машҳурдир, Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур...»

¹ Бобир ҳам, бошқа авторлар ҳам у даврда Сирдарё бирор катта сувга қуйилмай, қумга сингиб кетади, деб маълумот берадилар. Демак, Сирдарёнинг оқими кейинчалик ўзгариб кетиб, у Оролга қуйиладиган бўлган.

Бошқа шаҳар, қишлоқ, вилоят ва ўлкалар тасвири ҳам шундай бой, хилма-хил маълумот берадиган жозибатор, содда ва раvon тасвирдир.

Бобир табиий манзаралари бир-биридан фарқ қилувчи ва ўзига хос бўлган вилоят ва ўлкаларда бўлди. У турли жойларни тасвирлар экан, мана шу табиат манзараларига ҳам катта эътибор беради, уларнинг нозик нуқталарини топа олади ва худди бир рассомдай жонли полотнолар, пейзажлар чизади. Масалан, у 1503 — 1504 йил воқеалари ҳақида сўзлаётганда, Афғонистондаги Оби Истода (Кўлмак сув) деган жойнинг табиий манзараларини шундай усталик билан тасвирлаганки, китобхонда моҳир бир рассом ишлаган бой ва рангдор пейзаж сурати қандай таассурот қолдирса, бу тасвир ҳам худди шундай таассурот қолдиради.

Бобир табиат стихиялари ва уларнинг оқибатларини ҳам, баъзи муҳим деталлари билан бирга, реалистик қалами билан тасвирлайди. (Масалан, 1505 — 1506 йиллар воқеаси баёнида Қандаҳор яқинида бўлган zilзила ва унинг оқибатлари тасвири.)

Бобир жанг майдонларини, турли хил йиғилишларни, йўл ҳодисалари ва бошқаларни ҳам мароқ билан тасвирлайди, ҳикоя қилади. У тасвирий эпизодларни моҳирлик билан асосий воқеа — тарихий воқеалар атрофига уюштиради, воқеалар баёни давомида усталик билан «чекиниш» ясаб, тасвирий эпизодларга ўтиб боради ва яна воқеага қайтади.

Тарихий шахслар тасвири

«Бобирнома»да бир неча юз тарихий шахслар, уларнинг фаолияти ва саргузаштлари тасвир этилади. Булар шоҳлар, вилоят ҳокимлари, амир-амалдорлар, аскар бошлиқлари, дин ва шарият намояндалари, аскарлар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, деҳқонлар, ҳунармандлар, қуллар ва бошқа ижтимоий гуруҳдаги лавозим ва касб-кордаги кишилардир. Бобир буларнинг тасвирланаётган воқеалардаги ролига қараб бирлари ҳақида кенг ва батафсил сўзлайди, иккинчи бирлари ҳақида қисқа маълумот беради, бошқа бирларини бирон муносабат билан тилга олади ёки эслаб ўтади. У воқеаларнинг ривожига муҳимроқ ўрин тутган Умаршайх мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Султон Аҳмад мирзо, Хисравшоҳ каби тарихий шахсларнинг фаолияти ва саргузаштларини баён этиш билан бирга, уларнинг шакл-шамойили, насл-насаби, маънавий қиёфаси, хислати, хулқ-атвори, кишиларга муносабати, маданий савияси ва бошқа жиҳатларни ҳам тасвирлайди, хилма-хил бадий портретлар, характерлар яратади. Бундай персонажлар бевосита тарихий роман ёки қиссалардаги қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Бобир уларнинг таърифи ва тавсифини бир жойга тўплаб, мужассамлаштириб беради, бу билан китобхонни тарихий шахс билан таништиради, шундан кейин воқеалар баёнини давом эттиради.

Бобир бир қатор бошқа тарихий шахслар ҳақида бундай ба-тафсил маълумот бермаса ҳам, уларнинг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги энг муҳим хусусиятларни топиб сўзлайди, уларнинг портрет ва характерининг айрим томонларини тасвирлайди. Аҳмад Ҳожибек, Дарвеш Муҳаммад Тархон, Улуғбек, Алишер Навоий, Султон Али Машҳадий, Беҳзод ва бошқалар шундай тарихий персонажлардир. «Бобирнома»да бирон муносабат билан тилга олинган ёки эслаб ўтилган кўпдан-кўп бошқа кишиларнинг фаолияти ва хислатидаги айрим муҳим ёки қизиқарли факт ҳам баён қилинади.

«Бобирнома»даги персонажлар ижтимоий-синфий мавқеи, дунёқараши, маслаги, эътиқоди, хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва бошқа жиҳатлари билан бир-бирига ўхшаш ёки бир-биридан фарқ этувчи ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши бўлган кишилардир. Бобир буларнинг барчасига эътибор беради, кўпинча персонажларнинг ўзига хос, индивидуал, тақрорланмас хусусиятларини топиб олади, уларни, тарихий ҳақиқатга тўла риоя қилгани ҳолда, бўрттириб тасвирлайди, конкретлаштиради ва баъзан бадий умумлаштиришга муваффақ бўлиб, хийла типиклашган характерлар яратади.

Бобир тарихий шахсларга, айрим мустаснолардан қатъи назар, изчиллик билан объектив муносабатда бўлади, улар ҳақида тўғри ва холис маълумот беришга интилади, уларнинг фаолияти ва хислатидаги зиддиятларни ростгўйлик билан очиб беради. Кўпинча тарихий шахсларга мамлакат тараққиёти, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиётнинг ривожини нуқтаи назаридан баҳо беришни принцип қилиб олади. Шу жиҳатдан у тарихий шахсларнинг бирини қутлайди, иккинчи биридан ўпкалайди, яна бирдан ғазабланади, ижобий томонларини маъқуллайди, салбий томонларини қоралайди. Бу хусусиятлар «Бобирнома»нинг ҳам тарихий, ҳам бадий қимматини, ҳам маърифий аҳамиятини оширади.

Айрим мисоллар билан танишайлик. Бобирнинг отаси Умаршайх мирзонинг таърифи ва тавсифини кўрайлик. Бобир Умаршайх мирзонинг ҳалокати ҳақида сўзлагандан кейин, китобхонни бу шахс билан кенгроқ ва тўлароқ таништиришга ўтади.

«Валодат ва насаби» Секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди...

Шақл ва шамойили: паст бўйлуқ, бўлма соқоллик, қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда қоринини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакалуф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, печин чирмаб, алоқа кўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атори: ҳанафий мазҳаблик, покиза эътиқодлик киши эди. беш вақт намозни тарк қилмас эди... Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, сўхбатларига бисёр мушарраф бўлиб эди...

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табъ назми бор эди, вале шеърга парво қилмас эди...

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи доғи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасеҳ ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди. Икки мартаба ўзи жамъи йигитлардин ўзуб қилич тегурди... Уқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидини йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулқирлик дағдағаси жиҳатидан хили ярашлар урушқа ва дўстлиқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгалар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абет ўқур эди... Ҳамиша нард уйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди...»

Султон Ҳусайн Бойқаро эса салтанати, шон-шавкати, маиший ҳаёти, сарой аҳллари, санъат ва адабиётга бўлган ихлоси ва истеъдоди ҳамда бошқа жиҳатлари билан Умаршайх мирзодан катта фарқ қилади. Бироқ мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ихтилофлар, ўғиллари ва бошқа амир-амалдорларнинг тож-тахт талашлари бу салтанатни тобора ҳалокатга яқинлаштириб бормоқда. Ички ихтилофлар гирдобида қолган ва айш-ишратга берилиб кетган Ҳусайн Бойқаро кичик-кичик темурий давлатларнинг кучини Шайбонийхонга қарши курашга бирлаштира олмайди.

Бобир жуда кўп беклар ва амир-амалдорларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатлари ва кирдикорлари ҳақида сўзлайди. Булардан бири мустабид ва бадахлоқ Хисравшоҳдир. Ҳисор аҳолиси унинг зулми зўридан қонавайрон бўлади, бу муштумзўр бек ва унинг амалдорлари, навкарлари босқинчилик ва ишратбозликда ҳаддидан ошадилар. Бобир унинг кирдикорларини тасвирлар экан: «...Ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб, лаънат қилмағон ҳам сазовори лаънат бўлсун...», — дейди.

Улуғбекни буюк донишманд сифатида таърифлаган Бобир, унинг падаркуш ўғли Абдулатифни қаттиқ лаънатлаб, «бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди» деб ҳукмронлиги 5 — 6 ойдан нари ўтмаган бу қотил ҳақида Низомий Ганжавийнинг қуйидаги фардини келтиради:

Падаркуш подшоҳро нашоад,
Агар шояд, ба шаш моҳаш напоад.

(Падаркуш подшоликка муносиб эмас, агар подшо бўлиб қолса ҳам, 5—6 ойдан нарига ўтмайди.)

«Бобирнома»да тасвирланган Узун Ҳасан, Аҳмад Таибал, Вали, Али Дўст ва бошқалар ҳам Хисравшоҳ ва Абдулатифлардан қолишмайдилар. Бобир булардан ҳар бирининг бемаъни хатти-ҳаракати ва фитна-фасодини конкрет фактлар асосида очиб ташлайди.

«Бобирнома»да илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳам катта ўрин берилган. Бобир Навоий, Жомий, Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Ҳилолий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммой, Шай-

хим Суҳайлий, Юсуф Бадий, Аҳмад Ҳожибек, Беҳзод, Султон Али, Ҳожа Абдулло Марворий, Шоҳ Музаффар, Гулом Шодий, Ҳусайн Удий каби бир қатор шоирлар ва санъаткорлар ҳақида маълумот беради, уларни мақтайди, асарларидан намуналар келтиради, баъзан ҳаёти, фаолияти ёки шахсий сифатлари ҳақида қизиқарли фактлар сўзлайди. «Бобирнома» бу кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, уларнинг маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда жуда аҳамиятлидир. Масалан, Бобир улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳақида «Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хуб айтқон эмас»,— деб ёзади, Навоийнинг асарларини таърифлайди, унинг илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлигини алоҳида қайд қилиб: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайх Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбият ва тақвияти билан мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда (расомликда) бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар»,— дейди. Навоийнинг бинокорлик соҳасидаги фаолиятини таъкидлаб: «Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай»,— дейди ҳамда Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғиллари ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилишда донишмандлик ва тadbиркорлик билан олиб борган ишларини баён этади. Бобир Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийлар доирасидаги кўп санъат ва адабиёт аҳлларини таъриф ва тавсиф қилади. Уларнинг муваффақиятларини кўрсатиш билан бирга, айрим камчиликларини таъкидлайди. Масалан, Беҳзод ҳақида сўзлар экан: «Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуг тортадур. Сақоллик кишини яхши чеҳрали, кушойлик қиладур»,— дейди.

Бобир бир қатор тарихий персонажларнинг бирор муҳим хусусияти ёки хислатини тасвирлаш билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгида турли кишиларни гавдалантиришга эришади. Масалан, у Муллозода Мулло Усмон ҳақида сўзлаб, «Улуғбек мирзо замонда ўн тўрт ёшида дарс айтқони учун, Муллои Модарзод дерлар экандурлар... Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутар. Қавий ҳофизаси бор экандур» деб, ёш тиришқоқ ва хотираси ўткир бир олимни гавдалантиради; «...агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутиб ўлтурур экандурким, кетмагай деб» уста ва ишқибоз шахматчи Мир Мумтозни тасвирлайди; шунингдек, икки қўллаб, балки бутун вужуди билан шахмат ўйновчи Зуннуни; Уш тасвирида тоғ тарафдин оқувчи бир ариқ ҳақида сўзлар экан, «Уш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул

жўйдан сув қуярлар» деб Ушнинг ҳазилкаш, шўх йигитларини гавдалантиради ва бошқалар.

«Бобирнома»да, гарчи тўлароқ таъриф ва тавсиф қилинмаса ҳам, минглаб қашшоқ ва муҳтож деҳқонлар, қуллар, асирлар ва бошқа гуруҳ кишилар ҳақида сўзланади. Бобирнинг буларга бўлган шахсий муносабатидан қатъи назар, унинг мемуарлари хонавайрон бўлган деҳқон хўжалиklarини, инсоний ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган ситамкаш қулларни, эрки бўғиб ташланган асирларни уларни қуршаб олган муҳит билан бирга гавдалантиради. Масалан, Бобир Ҳиндистонда қилган урушлари ҳақида сўзлар экан, мағлуб бўлиши аниқ бўлиб қолган бир тўда ҳинд аскарларининг асир тушишдан кўра ўлимни афзал билгани, бири қилич кўтариб, бошқалари бирин-кетин бўйинини тутиб берган ва ҳаммалари мардона ҳалок бўлганини сўзлайди ва бошқалар.

Шундай қилиб, «Бобирнома»да турли тоифа ва турли қиёфадаги қанчадан-қанча кишиларнинг ҳаёти ва фаолияти баён этилган. Бобир бу кишиларни шунчалик ҳаётий, аниқ ва равшан тасвирлаганки, «Бобирнома»ни ўқиётганимизда, инглиз олими Эльфинстон айтганидек, «биз уларнинг орасида яшагандек бўламиз ва уларнинг характерларини билиб олганимиздек, афт-башараларини ҳам кўра ва била оламиз...»

Бобир —
«Бобирнома»нинг
бош қаҳрамони

«Бобирнома»даги тарихий персонажлар айрим йиллардаги воқеалар, турли эпизодлар билан боғланган кишилардир. Асарнинг марказий ва етакчи фигураси эса Бобирнинг ўзидир. Бобир асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар китобхон билан доимий ҳамроҳ бўлиб боради. У тарихнавис сифатидагина эмас, балки аксар воқеаларнинг бевоқифа ёки бавосита иштирокчиси сифатида гавдаланади, воқеалар унинг фаолияти ва саргузаштлари атрофига уюшиб, асарга бир бутун композиция бағишлайди. Бобир бошқа тарихий шахсларнинг шакл-шамойили, хулқ-атвори, насл-насаби ва ҳоказолар билан алоҳида-алоҳида таништириб боради. Бироқ «Бобирнома»да Бобирнинг ўзи ҳақида шу зайлдаги махсус маълумотлар йўқ. Китобхон уни бутун асар давомида кўриб, кузатиб боради, у бутун ҳаёт йўли, иш-амаллари, кишиларга ва воқеаларга муносабати, дунёқараши, завқи ва диди, шодлиги ва қайғуси, ғалабаси ва мағлубияти, олқиши ва ранжиши, салтанати ва дарбадарлиги, қаттиққўллик сиёсати ва мушфиқлиги, ғазаби ва марҳамати, роҳати ва қўл остидаги йигитлари билан очин-тўқин, отлиқ ва яёв, оёқ яланг ва кулбасиз кечирган кунлари, билими ва донишмандлиги, кузатувчанлиги ва мушоҳадаси ва бошқа-бошқалар билан мужассамлашади, у гўё бир тарихий ромanning бош қаҳрамони сифатида гавдаланади. Бироқ фарқ шундаки, тарихий романда ёзувчи қаҳрамон образини яратар экан, у тарихий шахс билан боғлиқ бўлган ҳамма фактларни ҳам олиб, уларни айнан акс эттиравер-

майди, балки ўз олдига қўйган мақсади ва вазифасига мувофиқ равишда фактларни танлайди, уларни ижодий қайта ишлаб олади, бадиий фантазиядан фойдаланади. «Бобирнома»да эса Бобирнинг ҳаёти ва фаолиятига оид фактлар айнан берилади. «Бобирнома»нинг жанр хусусияти, унинг мемуарлиги шуни тақозо қилади.

«Бобирнома»нинг бош қаҳрамони жуда мураккаб бир шахс. У сиёсий арбоб, лашкарбоши, олим, шоир ва донишманд, унинг фаолияти ва дунёқарашини турли-туман эиддийлар билан тўла.

Сиёсий жиҳатдан мустақкам марказлашган давлат қуриш учун курашган Бобир бир неча вилоят ва мавзуларни ўғилларига, бек ва амалдорларига бўлиб беради, тўғриси, шунга мажбур бўлади. У ўлкаларни қўлга киритиш ва уларни бошқаришда қаттиққўллик сиёсатини олиб боради. Жангдан бўйин товлаган йигитларнинг бурнини тешади, жазолайди, неча минглаб афгонларни ва ҳиндиларни қириб ташлайди, калладан миноралар қуради ва ҳоказо. Бироқ биз «Бобирнома»да мана шу қаттиққўл ва даҳшатли подшо Бобирга зид бўлган олижаноб, марҳаматли ва мушфиқ Бобирни ҳам кўрамиз. Бобир кўплаб афгон асирларини, ҳинди тутқунларни озод қилади, ҳатто ашаддий душмани Аҳмад Танбалнинг асир тушган иниси ва унинг аскарларини кечириб юборади, босқинчилардан, муштумзўрлардан газабланади, уларни жазога тортади. «...Сайидим Али Дарбоннинг бир ўбдон навкари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олгон учун,— дейди Бобир,— эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқти». Мустабид Хисравшоҳдан газабланган Бобир, унинг ўзи ҳам, бек ва навкарлари ҳам золим ва фосиқ эдилар, дейди ҳамда хотинини Хисравшоҳнинг навкари зўрлик билан олиб кетган кишининг арзига Хисравшоҳнинг берган жавобидан нафратланади. У мушфиқ ва инсонпарвар киши сифатида қуйидаги мисраларни келтиради:

Ҳазар кун эи дарди дарунҳон реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки охи жаҳоне баҳам барэанад.

(Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра охири юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.)

Шу равишда кишиларга муносабатда шоҳ Бобир билан инсонпарвар Бобир ўртасида қаттиқ кураш боради, гоҳи биринчиси, гоҳи иккинчиси устун чиқади, шоҳлик унинг инсонпарварлигига кўланка солиб туради.

Бобир феодал ҳукмдорларга танқидий ёндашади. Жумладан, у Ҳусайн Бойқаронинг катта ва донишманд темурий подшолардан эканини айтиш билан бирга, унинг ва сарой аҳллариининг айш-ишратга берилиш кетганини, Бойқаро билан ўғиллари ўртасидаги ноаҳилликни қоралайди, темурийларнинг Шайбонийхонга қарши

бирлашиб кураш олиб боролмаганидан ранжийди. У тож-тахт талашлари туфайли феодал ҳукмронларнинг иттифоқ эмаслигини эътироф қилиб, Шайх Саъдийнинг қуйидаги мисраларини келтиради:

Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд,
 Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.

(Ун дарвеш бир гиламга сиғиб ухлайди, аммо икки подшо бир иқлимга сиғмайди.)

Бобир моҳир лашкарбоши, дов юрак баҳодир эди. У кўп уруш ва юришларда катта ҳарбий тажриба тўплаган, вазиятни тез пайқаб олувчи, стратегик планларини усталик билан амалга оширувчи, қўшин ва қуролдан яхши фойдаланувчи, рақибларининг заиф томонларини сезgirлик билан аниқлаб олувчи, ғалабадан эсанкирамаганидек, мушкул ҳолларда ўзини йўқотмайдиган саркарда эди. У кўп вақт қўшинининг олдинги сафида боради, хавфхатарни писанд қилмайди, навкарларига ўзи намуна кўрсатади, уларга далда беради, бирга машаққат чекади.

XIX аср рус шарқшуносларидан Н. И. Веселовский: «Айтиш мумкинки, Бобир ботирлигининг чеки бўлмаган: унинг бутун ҳаёти, жасорати мисоллар билан тўлиб-тошиб ётибди. Ахир у Шайбонийнинг 15 минглик аскари турган Самарқандга ўзининг борйўғи икки юз кишилик отряди билан ҳужум қилишга журъат этган эди; фақат журъат этибгина қолмади, балки уларни қалъадан ҳайдаб ҳам чиқарди. Бобир империясининг асосланишини айтмайсизми! Бобир Иброҳим Лўдий қўлидан қудратли Ҳиндистонни ҳеч бир арзимас қурол ёрдамида тортиб олган»,— дейди.

Бобир ботир ва паҳлавон саркарда бўлиши билан бирга, нолик ҳисли, юмшоқ табиатли, кўнгли бўш киши эди. Одамларидан бирортаси ўлса, қаттиқ қайғулар, ўпкаси тўлиб йиғлар, узоқ муддат кўз ёшини тўхтатолмас, агар бирор киши касал бўлиб қолса, унинг атрофида парвона бўлар, дори-дармон ахтарар эди. Бобир — меҳрибон ва ғамхўр падар: фарзандларининг ҳар бирини жонидан ҳам азиз кўради. Қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюн-нома»да айтишича, Ҳумоюн бетоб бўлиб қолганда, Бобир «...худоё, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобирман, умри-жонимни Ҳумоюнга бағишлайман»,— деб пола қилар, ўзи ўлим тўшагида ётганида, лаҳза ўтмай ўғли Ҳиндолни сўрар, унинг келишига интизор бўлар экан. У ўғилларини ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига меҳрибон ва садоқатли бўлишга ундар, уларга насиҳатлар қилар эди.

Бобир айш-ишратни яхши кўради, майхўрлик қилади, маъжун¹ ейди, овга чиқади. Бироқ у айш-ишратни ўзига мақсад қилиб олмайди, орзу-интилишларини маишатбозликка қурбон қилмайди,

¹ Маъжун — кайф берувчи гиёҳ билан асаалнинг аралашмаси.

базмларида одоб ва тартиб-қоидага қаттиқ риоя қилади, бадмастликка йўл қўймайди, ўзини тутолмаган кишиларни иккинчи марта суҳбатларга яқин йўлатмайди. Ҳаётининг сўнгги йилларида май-хўрликдан батамом воз кечади. Бу ҳақда у бундай дейди:

Хуш қилиб ўзни бу кечмаклиқдин,
Тавба қилдим чоғир ичмаклиқдин.
Олуну нуқра суроҳию аёғ,
Мажлис олоти тамомин ул чоғ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни кўнгул тиндурдум.

Бобир хўжалик, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиётга жуда катта эътибор беради. У ариқлар очтиради, ҳовузлар қаздиради, экин майдонларини хийла кенгайтиради, турли боғлар ва бинолар барпо қилдиради, доимо илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари билан яқин алоқада бўлади, билимини такомиллаштиради. У шодиёна чоғларида ҳам, аламли кезларида ҳам хилма-хил шеърлар битади. Ҳозиржавоблиги ва ҳазил-мутоибалари, халқ юмори ва мақолларини мукамал билиши билан суҳбатдошларини мамнун қилади, илмий ва адабий асарларни мутолаа қилади, таҳлил этади ва ҳолислик билан уларга баҳо беради.

Француз олими Лен-Пуль Бобир ҳақида шундай деган эди: «Бобирнинг биографик асар ва адабиёт борасида тутган ўрни унинг дадил саргузаштлари ва фаолияти билан, буларни ҳикоя қилган ажойиб мемуарлари билан белгиланади. Бобир жангчи бўлишига қарамасдан, нозик адабий завққа эга бўлган ва турмушни танқидий идрок этган киши эди. У маданий тил ҳисобланган форс тилида ва ўз она тилиси турк (ўзбек) тилида асарлар ёзган ўқимишли шоир эди. Туркча ёзганда хоҳ прозада бўлсин, хоҳ поэзияда бўлсин, соф ва содда услубнинг устаси эди... унинг мемуарлари бир аскарнинг ҳарбий юриш ва чекинишлари ҳақидаги оддий кундалик дафтар эмас; уларда шарқ адабиётини жуда яхши билган, нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни тез ўрганувчи, улар ҳақида дадил ҳукм юритувчи бўлган бир кишининг ва табиат муҳибининг дунё ҳақидаги шахсий таассуротлари ва нозик фикрлари берилган.

Унинг ўз портретини чизишдаги самимийлиги, фазилат ва нуқсонларини ҳам тасвирлаши, очиқ кўнгиллиги, ҳаққонийлиги ва ажойиб ҳазилкашлик туйғуси унинг гўзал мемуарларининг эътиборини янада оширади».

«Бобирнома»нинг
илмий-маърифий
аҳамияти

«Бобирнома» энциклопедик асардир. Унда тарихий воқеалар билан бирга, табиёт, география, топография, адабиётшунослик, тилшунослик, этнографияга ва фаннинг бошқа соҳаларига доир жуда қимматли факт ва маълумотлар берилган. Бобир тоғ ва даралар, кўл ва дарёлар, хилма-хил ўсимлик ва ҳайвонлар, жойларнинг ер ости бойлиги, халқларнинг урф-одати, тили, санъати ва адабиёти, айрим сўзларнинг этимологияси ва

бошқа-бошқалар билан қизиқади, буларнинг барчасини эринмай кузатади, ўрганади, турли касбдаги кишилардан, кексалардан маълумот тўплайди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон фақат сиёсий тарихи билангина эмас, балки табиати, илм-фани, санъат-адабиёти ва бошқа жиҳатлари билан «Бобирнома»да бир-мунча тўла ва мукаммал тасвирланади. Масалан, у Ҳиндистонни тасвирлар экан, унинг географик ўрни, чегаралари, шаҳар ва кентлари, вилоятлари, элининг касб-кори, урф-одати, кийим-кечаги, эътиқоди, дарё ва тоғлари, иқлими, ер ости бойликлари, фил, карк, говмешчи саҳройи, нилагов, кўтаҳпой, кийик, маймун ва бошқа ҳайвонлари; товус, тўти, шорак, лўжа, дуррож, пулпакор, чалсий, шом, ҳарчал, чарз, сорс ва бошқа қушлари; шери обий, хуки обий, карёл каби сув ҳайвонлари, балиқлари; анба, кайла анбули (ҳиндистон хурмоси), маҳва, кирни, жомин, гумрук, қадҳам, бадҳал, бийр, каруванда, панёла, чурунчи, норгил, норунж, лимона (лимон) каби мевалари, хилма-хил гуллари, йил фасллари ва ҳафта кунларининг номи, «рати», «машо», «тонг» деб аталган оғирлик ўлчовлари ва бошқа-бошқалар ҳақида сўзлайди. Бошқа ўлка ва вилоятлар ҳақида ҳам шундай хилма-хил ва кенг маълумотлар бор. Бобир ўнлаб олимлар, санъаткорлар ва шоирлар ҳақида ҳам маълумот беради, уларнинг асарларини таърифлайди, ижодий фазилатларини мақтайди, камчиликларини холисона танқид қилади. Шу жиҳатдан «Бобирнома» XV—XVI асрларнинг маданияти тарихини ўрганишда қимматли бир манбадир.

Бобир айрим номлар ва сўзларнинг этимологияси ҳақида ҳам хабар беради. Масалан, Хужанд билан Конибодом орасидаги Ҳодарвеш деган дашт ҳақида сўзлар экан, «дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо дарвеш, ҳо дарвеш» дея-дея ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар» деса, Сирдарё ёқасидаги дарёнинг торроқ бир еридан бир така сакраб сувдан ўтгани учун у ерни «Такасекирган» деб атаганлар дейди. Андижон атрофида ўсадиган бир ўт бўта-бўта бўлиб ўсиб чиққани учун буни бўтка ўти деб атаганларини айтади ва бошқа этимологик маълумотлар беради.

«Бобирнома»да шу даражада кўп турли-туман маълумотлар борки, фаннинг деярли барча соҳаларидаги мутахассислар бу асардан баҳраманд бўла оладилар.

Шундай қилиб, «Бобирнома» тарихий ва бадий асаргина бўлиб қолмасдан, балки илмий бир асар, ўзига хос энциклопедиядир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ўзбек адабий тилининг буюк донишманди ва ҳомийларидан биридир. У Навоийдан кейин ўзбек адабий тилининг тараққиётида жуда катта роль ўйнади, халқ жонли тилининг бойликларини чуқур ўрганиб ва эгалаб олди, адабий тилни халқ жонли тилига яқинлаштириш учун ҳормай-толмай курашди.

«Бобирнома»нинг
тили

Бобир кўпинча ўз аскарлари ва оддий кишилар орасида бўлди. Бу ҳол эса Бобир тил бойлигининг ошишига ва тилининг бирмунча содда бўлишига олиб келди.

«Бобирнома» ўзбек адабий тилининг жуда муҳим ёдгорликларидан биридир. Бу асар орқали биз XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ўзбек адабий тили ҳамда унинг ўша даврдаги асосий шеваларидан бўлган Андижон шеvasи ҳақида кенг ва мукамал тасаввурга эга бўламиз. «Бобирнома»нинг тили шу даражада бойки, бу асар асосида XV—XVI аср ўзбек тилининг мукамал луғатини яратиш мумкин. Бобир адабий тилда ишлатилмаган ёки ундан мустаҳкам ўрин олмаган жуда кўп сўзларни адабий тилга киритади ва улардан ўринли фойдаланади. Бобир она тилининг луғат бойлигига ҳамда халқ мақоллари ва таъбирларига катта эътибор беради. «Қопудағини қопмаса, қаригунча қайғурур», «Кўзларини туз тутти», «Душман не демас, тушга не кирмас», каби халқ мақоллари ва таъбирлари ҳамда «Чумчуқ безғак бўлгон эмиш» каби халқ юмори «Бобирнома»нинг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитади. Форс-тожик тилини мукамал билган ва бу тилда ажойиб шеърлар яратган Бобир «Бобирнома»да форс-тожик тилидаги «Деҳ кужову дарахтон кужо» («Қишлоқ қайдаю дарахтлар қайда»), «Узраш бадтар аз гуноҳ» («Узри гуноҳидан ёмонроқ»), «Сафи мағлубро ҳавле басандаст» («Енгилган сафга бир қўрқиш кифоядир»), «Он гузарро об бурд» («Ул кўчани сув олиб кетди» — «У толлар кесилиб кетди»), «Зикри номиро ҳақимон умри сони гуфтаанд» («Шухрат билан эсланишни ҳақимлар иккинчи умр деганлар»), «Марг бо ёрон сураст» («Дўстлар билан бирга бўлиб ўлмоқ тўйдир»), «Аз инжо ронда ва азон жо монда» («Бу ердан сурилиб, у ердан жудо бўлиб қолган») каби мақолларни ҳам қўллайди.

Ифоданинг ихчамлиги, соддалиги ва раволиги «Бобирнома» тилининг жуда муҳим хусусиятидир. Бобир оз сўз билан кенг фикрни баён этишга, сўзларни танлаб ишлатишга ҳам ортиқча сўзларни қалаштирмасликка интилади, синоним, омоним ва антоним сўзлардан кенг ва ўринли фойдаланади. Бобир кўпинча содда гап формасини қўллайди, унинг қўшма гаплари, тузилиш жиҳатидан содда бўлиб, осонлик билан таркибий қисмларга бўлинади. «Бобирнома»нинг тилига хос бўлган бу хусусиятларни, жумладан, қуйидаги парчада равшан кўриш мумкин:

Фарғонанинг «етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануби тарафида, икки шимоли жонубида. Жанубий тарафидаги қасабалар бири Андижондурким, вассатта воқеъ бўлубтур. Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм бўлмас. Андижоннинг нашпотисидан яхшироқ нашпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидини сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки

жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққиз тарзов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас...» Ҳозирги замон китобхони бу парчани «қасаба»— шаҳарча, «васат»— ўрталқ, «вофир»— мўл-кўл сўзларини лугатдан қараб олиб бемалол ва мукамал тушуна олади. Бу Бобирнинг тил донишманди бўлганини ва тил бойликларидан, жонли тилнинг хусусиятларидан моҳирлик билан фойдаланганини ҳамда ўзбек бадиий прозаси етарли тажрибага эга бўлмаган бир даврда проза тилида катта муваффақият қозонганини кўрсатади.

Бобир тили мукамал билишни, ифоданинг содда, раvon ва ихчам бўлишини ўзгалардан ҳам талаб қилар эди. У ўғли Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида унга бир муаллим сифатида насиҳат ва маслаҳат бериб, бундай деган эди:

...Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас, «илтифет»ни то «**Ц**» била битибсен. «Кулунж»ни «**ё**»— «**ى**» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Голибо хат битирда қоҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳаттинду. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға».

Бобир ўзининг лирикаси билан ҳам, «Бобирнома» асари билан ҳам ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бобирнинг «Бобирномаси»дан илҳомланган қизи Гулбаданбегим форс-тожик тилида «Ҳумоюннома» асарини яратди. XVII асрда Абулғозий Баҳодир томонидан ёзилган «Шажари турк» ва «Шажари тарокима»да ҳам «Бобирнома» традицияларининг таъсири равшан кўринади. Совет адабиётида Бобир образи яратилди — (Ойбек, Б. Бойқобиллов).

МУҲАММАД СОЛИҲ

(1455—1535)

Муҳаммад Солиҳ ўзбек адабиётининг улкан намояналаридан биридир. Навоий ва Бобир каби атоқли сўз санъаткорлари томонидан истеъдодли шоир сифатида таърифланган Муҳаммад Солиҳнинг ўзбек ва форс-тожик тилида яратган шеърларидан айрим парчаларгина сақланиб қолган, холос. Унинг эпик ижоди — «Шайбонийнома» эса бизга қадар тўла етиб келди. Ўзбек классик адабиётида биринчи тарихий дoston бўлган «Шайбонийнома», айрим тенденциоз хусусиятларига қарамай, икки сулола: темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушларнинг даҳшатли манзараларини тасвирлаши, бадий услуби ва тили билан ўтмиш адабиётнинг қимматли бир ёдгорлигидир.

Муҳаммад Солиҳ 1455 йилда Хоразмда туғилди. Унинг бобоси Амир Шоҳ Малик Улуғбекнинг васийси ва тарбиячиси бўлиб, Темур ва Улуғбек саройларида катта обрўга эга бўлган амирлардан эди. Отаси Нур Саидбек эса Улуғбек, Жўги мирзо ва Абусаид мирзо саройларидаги эътиборли арбоблардан бири бўлиб, кейинчалик Абусаид мирзога қарашли бўлган Хоразмда анча вақт ҳокимлик қилган.

Тоғу тахтни эгаллаш учун узоқ йиллар давомида Абусаид мирзога қарши кураш олиб борган Ҳусайн Бойқаро 1467 йилда Хоразмга ҳужум қилади. Мудофаа чораларини яхши ташкил этолмаган Хоразм амирлари Ҳусайн Бойқаронинг ҳужумига бардош беролмай, қочиб кетадилар. Бундан ғазабланган Абусаид мирзо, тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаус-саъдайн» («Икки бахтнинг бошланмаси») асарида ҳикоя қилишича, «Ҳамма амирлар Хоразм вилоятига жўнасинлар... гуноҳи аён бўлган ҳар бир кишига сазо ва жазо берилсин...», деб буйруқ қилади. Шу жумладан, Амир Нур Саид ҳам жанг кунлари парвосизлик қилгани учун гуноҳкор саналган эди. Амирлар, олий фармонга биноан, Хоразмга жўнаб, аҳволни батафсил биладилар: «Хоразм аскарларининг сонни кўп бўлишига қарамай, зафарпаноҳ Мирзо Султон Ҳусайннинг ҳужумига бардош беролмай, бирданига қочиб қолган экан... Амир Пирдарвеш Кучин... Амир Нур Саидни тутиб олиб, уни отга миндириб, шамол тезлигида Ҳиротга юборди. Унинг бутун моллари ва ваҳждарини талон-торож эттирди. Амир Нур Саид раббиаал-аввалнинг 20-сида Ҳиротга етди ва уни Ихтиёриддин қалъасига қамадилар... Жаноб шайх (Абдурахмон Жомий) амир Нур Саиднинг гуноҳини тиладилар. Ҳазрати Хилофатпаноҳ (Жомий)нинг илтимосини қондирди...»

Нур Саид Ҳиротда аввал хийла моддий муҳтожлик тортади. Ҳатто бир от беришни сўраб Абусаид мирзога мурожаат қилади. Лекин орадан кўп ўтмай, Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишига қараганда, Нур Саид «яна катта амирлар қаторидан ўрин олади...».

1469 йилда Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига чиқади. Абусаид мирзонинг бир қанча яқин амир ва беклари жазога тортилади. Шу вақтларда Марв шаҳрида бўлган Нур Саид ҳам қатл қилинади. Муҳаммад Солиҳ отасининг фожиали саргузашти ва ўзининг ёшлик чоғларини эслаб, кейинчалик «Шайбонийнома»да бундай деган эди:

...Лақаби Солиҳу ўзи солиҳ,
Нур Саид ўғли Муҳаммад Солиҳ.
Мундоқ айтурки, худодин тақдир
Чун отам ишига берди тағйир:
Чиқди Хоразм диеъри қўлидин,
Хевақу Кот ҳисори қўлидин.
Тушти андин гузори Марв сори,
Анда соврулди эв(у) эли бори.
Айлади нўш шаҳодат жоми,
Анга неш ўлди саодат жоми.
Мени гардун ситами қилди етим,
Айлади кишвари ғам ичра муқим...

Муҳаммад Солиҳ оила бошига тушган кулфатларга қарамай, қунт ва ҳавас билан ўқийди, Абдурахмон Жомийдан таҳсил олади, араб ва форс-тожик тилларини ўрганади, тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқалар билан шуғулланади, шеър ёзишни машқ қилади. Шу билан бирга, у гоҳ Хуросонда, гоҳ Самарқандда темурий ҳукмдорларнинг саройида мулозимлик қилади.

Муҳаммад Солиҳ отасининг фожиали тақдирини туфайли темурий ҳукмдорларга кек сақлар эди. Темурий шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасидаги низо-адоват, саройлардаги ишратбозликлар унинг ғазабини янада кучайтиради. Муҳаммад Солиҳ 1499 йилда Мулло Абдурахим деган амалдорнинг маслаҳати билан темурийлар саройини тарк этиб, Шайбонийхон томонига ўтади. Темурийлар даргоҳида хизмат қилган амир-амалдорлар, шоир ва олимларни ўз томонига оғдириб олишдан манфаатдор бўлган Шайбонийхон Муҳаммад Солиҳни яхши қабул қилади ва ўз саройида «амирулу-маро» («амирлар амири»), «маликуш-шуаро» («шоирлар бошлиғи») мартабасига кўтаради. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхоннинг давлат идора ишлари ва ҳарбий юришларида актив иштирок этади. Шайбонийхон 1500 (905) йилда Бухорони эгаллаб Самарқандга юриш қилаётганида, Муҳаммад Солиҳни Бухорода ўз ўрнига қолдиради. Муҳаммад Солиҳ бир оз вақт Қундуз шаҳрида ҳам бўлади. У Шайбонийхоннинг укаси Султон Маҳмуднинг вафотидан кейин (1504 йил) Шайбонийхондан рухсат олиб Бухорога қайтади. Шайбоний 1504—1505 йилларда Хоразмга юриш бошлайди. Шайбоний қўшини Бухородан чиқиб Қорақўлга етганда Чоржўй ҳоки-

ми Амир Ерали Шайбонийни совғалар билан қарши олиб, унга таслим бўлади. Шайбонийхон Чоржўйга Муҳаммад Солиҳни доруға (шаҳар ҳоқими) қилиб қолдиради. Муҳаммад Солиҳ Чоржўйда бирмунча тартиб ўрнатиб олгандан кейин Шайбонийхоннинг изидан Хоразмга жўнайди. Хоразм ҳоқими Чин Сўфи Ҳусайн Бойқародан мадад сўрайди. Шу орада Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхоннинг эътиборини Хоразмдан четга тортиш учун, Қундуз, Чоржўй ва бошқа жойларга қўшин юборади. Муҳаммад Солиҳ Чоржўйга қайтади, қалъани мустаҳкамлайди, аскарларини жангга тайёрлайди. Темурийлар элчи юбориб, Муҳаммад Солиҳни ўз томонларига ўтказмоқчи бўладилар. Бироқ у:

Мен дедим: «Сизга жавобим ўқтур,
Мундин ўзага баса сўзум йўқтур.
Жаврингиздин отам ўлди, нетайин?
Бошима қайғу ўкуди, нетайин?
Мен отам қонн учун отланаман,
Мен ўзим жонн(м) учун қотланаман...»,—

деб жавоб беради.

Муҳаммад Солиҳ 1505 йилнинг охири ёки 1506 йилнинг бошида Несо (Ашхобод яқинида) шаҳрига доруға қилиб тайинланади. Афтидан, у 1510—1511 йилларгача Несо шаҳрида яшаган, Шайбонийхоннинг вафотидан кейин эса Бухорога қайтиб, умрининг охирига қадар ўша ерда истиқомат қилган. Лутф Али ибн Оқохон Озарнинг «Оташкада» асарида кўрсатилишича, Муҳаммад Солиҳ ҳижрий 941, мелодий 1535 йилда Бухорода вафот этади. Ҳасанхўжа Нисорий «Музақкирул-аҳбоб»да Муҳаммад Солиҳнинг Мирзо Улуғбек исмли ўғли бўлгани ва унинг истеъдодли шоир эканини айтиб, унинг:

«Эй хуш ул кунларки, кўнглаим васлидин хушқол эди;
Ахтарим фархундау бахтим ҳумоюн фол эди»

3

байтини келтиради. Муҳаммад Солиҳнинг оилавий ҳаётига доир бошқа маълумотлар сақланиб қолмаган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ темурийлар сулоласининг инқирози ва емирилиши, шайбонийлар сулоласининг вужудга келиши ва дастлабки ҳукмронлиги йилларида яшади, ижод қилди. Унинг ҳаёти ва фаолияти, бадий ижоди, айниқса «Шайбонийнома» дostonи мана шу икки сулола ўртасидаги кураш ва тўқнашувлар билан, бу кураш ва тўқнашувларнинг оқибати билан яқиндан боғлиқдир.

Адабий мероси

Муҳаммад Солиҳ лирик ва эпик шоирдир. Манбалар Муҳаммад Солиҳнинг бадий ижодиётидаги «зуллисонайнлик» традициясини муваффақият билан давом эттирган, ўзбек ва форс-тожик тилларидаги шеърлари билан китобхонларга, адабиёт аҳлларига манзур бўлганини кўрсатади. Бироқ, афсуски, Муҳаммад Солиҳнинг лирик шеърлар тўплами

бизга қадар сақланиб қолмаган ёки ҳозирга қадар номаълум бўлиб келмоқда. Биз бу истеъдодли шоирнинг айрим лирик парчалари билан «Мажолисун-нафоис», «Бадоеул-вақое», «Бобирнома», «Тухфаи Сомий», «Оташқада» ва бошқа манбалар орқали таниша оламиз. Муҳаммад Солиҳнинг бир неча мустақил лирик шеърлари «Шайбонийнома» дostonида ҳам бор.

Навой «Мажолисун-нафоис»да Муҳаммад Солиҳ ҳақида бундай дейди:

«Муҳаммад Солиҳ — исми муносабати билан Солиҳ тахаллус қилур. Нур Саидбек ўғли дурурким, кўп вақтлар Чаҳоржўй навоҳисидан Адоқ навоҳисига дегинча аморат (амирлик — Н. М.) қилди ва Султон Абусайд мирзо эшигида, Улуғбек ва Жўғи мирзо эшигида соҳиб ихтиёр ва жумлатул-мулк эрди. Аммо бағоят бадфеъл — бадхулқ киши эрди. Ўзи мулойим йигитдур. Атворининг отаси атворига нисбати йўқтур. Анга ҳам ғариб саҳве туштиким, Султон Соҳибқирон (Хусайн Бойқаро — Н. М.) қуллуғидин ғайбат ихтиёр қилди. Баъзи дедиларким, беҳудлуқ оламида ёмон мусоҳиблар ани ёмон йўлга тутубтурлар¹. Таъбида хели диққат ва чошни бор. Хатқа ҳам қобилияти кўплур. Бу матла анигадурким:

Наям ошифта, гар пўшид кокул моҳи тобонаш,
Чи ғам аз тийрагийи шаб, чу бошад субҳи поёнаш².

Юқорида келтирилган байт Муҳаммад Солиҳнинг моҳир санъаткорлигига бир далилдир. Бу байтда ҳароратли севги, ёрнинг висолига эришиш иштиёқи ва бунга ишонч ҳисси ташбиҳи том (тўла ўхшатиш) усули билан ифодаланган: *кокул* — тун, *юз* — тонг.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам «Бобирнома»да Муҳаммад Солиҳга «Чошилиқ газаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор. Ёмон айтмайдур...» деб баҳо беради ва бир неча ўринда унинг шеърларидан парчалар келтиради ҳамда бир байтига татаббуъ қилади.

Манбалардаги бу оз сонли шеърий инжулар «Шайбонийнома»даги лирик шеърлар билан биргаликда Муҳаммад Солиҳни уста лирик шоир сифатида гавдалантиради. У лирикада, гарчи асосан традицион мавзулар доирасида қолган бўлса ҳам, ўз оригинал адабий услубини ярата олган, турли хил бадий усул ва тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланган, янги-янги образлар, лавҳалар яратган.

Бироқ Муҳаммад Солиҳнинг адабиёт тарихидаги ролини унинг бир неча мисраларигина сақланиб қолган лирикаси эмас, балки ҳозиргача тўла сақланиб қолган «Шайбонийнома» дostonидан белгилаб оламиз. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»ни 1506 йилда ёзиб тугатади. Унинг бу дostonдан кейин яна қандай асарлар

¹ Навоий Мулло Абдурахим каби кишиларни кўзда тутса керак.

² Байтнинг мазмуни: Кокили ёрқин ой (дай юзи) ни ёпиб турган экан, парришон эмасман; охири тонг бўлганидан кейин туннинг қоронғилигидан нима ғам?

(лирик шеърлардан ташқари) яратгани маълум эмас. Шарқшунос Г. Вамбери «Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи» асарида Муҳаммад Солиҳ «Лайли ва Мажнун» тахлитида бир маснавий яратган деб айтади. Бироқ бошқа манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ. Эҳтимол, Г. Вамбери «Ноз ва Ниёз» манзумасининг 1524—1525 йилларда вафот этган автори Солиҳ исми бошқа бир шоирни ёки 1566—1567 йилларда вафот этган Солиҳ Ибн Жалолни («Лайли ва Мажнун» номли дoston авторыни) Муҳаммад Солиҳ деб ўйлагандир. Ҳар ҳолда, Муҳаммад Солиҳнинг асосий адабий мероси «Шайбонийнома» бўлиб қолмоқда.

Шуни ҳам уқтириб ўтиш лозимки, Шайбонийхон ҳақида Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сидан бошқа яна бир неча асар ҳам яратилган эди. Бу асарларнинг кўпи бевосита Шайбонийнинг ўз топшириғи билан вужудга келган эди. Шундай асарлардан бири Мулло Шодийнинг 76 бобдан иборат «Фатҳномаи хоний» («Хоннинг ғалаба китоби») дostonидир. Унда Шайбонийнинг туғилишидан тортиб 1501 йилгача (Самарқанднинг Шайбоний томонидан иккинчи марта истило қилинишигача) бўлган воқеалар баён этилади.

Шайбоний саройида бир неча йил хизмат қилган Биноий ҳам «Шайбонийнома» ва «Футуҳоти хоний» («Хоннинг ғалабалари») деган иккита тарихий асар ёзган¹. Бу асарлар Шайбонийнинг болалик чоғларидан тортиб 1502 йилгача бўлган саргузаштларини ҳикоя қилади.

Тарихчи Рўзбехон Шайбонийнинг 913—914 (1508—1509) йиллардаги уруш-юришларини тасвирлаб, «Меҳмонномаи Бухоро»² асарини ёзади. Бу асарда тарихий воқеалардан ташқари, Шайбонийнинг диний маросимларда, баҳсларда иштирок этиши ҳам ҳикоя қилинади.

Булардан бошқа, ўзбек тилида номаълум бир автор ҳам Шайбоний ҳақида асар ёзган. Унда автор туркий халқларнинг қадим замонлардан бошлаб Шайбоний вафотига қадар бўлган тарихи ҳақида сўзлайди. Аммо асарнинг дастлабки қисмларида тарихий воқеалар эмас, балки афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинади³.

Юқоридаги асарларда, гарчи бой фактик материал берилса ҳам, лекин тарихий воқеалар феодал синфи манфаатлари нуқтаи назаридан ёритилади ва сулолаларнинг тож-тахт курашлари тенденциоз тарзда тасвирланиб, Шайбонийхон идеаллаштириб юборилади.

¹ Афтидан, Биноий аввал «Шайбонийнома»ни ёзади, кейин шу асарни қайта ишлаб, кенгайтириб «Футуҳоти хоний»ни яратади.

² Рўзбехоннинг айтишига қараганда, асарнинг асл номи «Сафарномаи Бухоро» бўлиб, Шайбонийхон унинг номини «Меҳмонномаи Бухоро» деб ўзгартирган.

³ И. Берёзини уни асли ва русча таржимаси билан бирга «Шайбониада» деб атаб, Қозонда нашр эттиради.

«ШАЙБОНИЙНОМА»

«Шайбонийнома» нинг нусхалари

«Шайбонийнома»нинг 1510—1511 йилларда Қосим деган котиб томонидан кўчирилган энг эски қўл ёзма нусхаси Венада сақланади.

Наставлиқ хати билан ёзилган бу нусха 218 varaқ бўлиб, унда жанг ва зиёфат манзараларини тасвирловчи 9 та миниатюра ҳам келтирилади. Мана шу қўл ёзма нусха асосида Г. Вамбери 1885 йилда Венада дostonнинг асл текстини ва унинг немис тилига қилинган таржимасини нашр эттирган эди. 1904 йилда эса шу қўл ёзма асосида машҳур рус туркшуноси П. М. Мелиоранский Петербургда «Шайбонийнома»нинг асл текстини нашр эттириб, Вамбери нашридаги камчиликларни тузатади ва ўша нусхадаги икки миниатюрани ҳам китобга киритади. Кейинчалик бу асарнинг айрим боблари, парчалари турли хрестоматия ва тўпламлардан ўрин олади, 1961 йилда эса бу асар Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан тўла босиб чиқарилади.

Муҳаммад Солиҳ ва унинг ижоди А. Иброҳимов томонидан тадқиқ этилиб, кандидатлик диссертацияси ёзилган (1950 й.)

«Шайбонийнома» тарихий дoston

«Шайбонийнома» Шайбонийхонга бағишланган дoston бўлиб, унинг темурийларга қарши олиб борган уруш ва юришларини тасвирлайди.

Дoston 8902 мисрадан иборат бўлиб, 76 бобга бўлинган. Булардан 16 боб дostonнинг муқаддимасидир: I—III боблар диний-традицион характердаги боблар бўлиб, IV боб сўз таърифи, V—XIV боблар Шайбонийхоннинг таърифи ва тавсифига бағишланган, XV бобда «Китоб назмининг сабаби» баён этилади, XVI боб Мулло Абдурахимга аталади. Дostonнинг асосий қисми XVII бобдан бошланади. Бу бобларда 1499/1500—1505/1506 йилларда рўй берган тарихий воқеалар хронологик изчилик билан акс эттирилади; икки сулола — темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушлар ва бу урушларнинг оқибати дoston сюжетининг асосини ташкил этади. Бу қонан курашларнинг шоҳиди ва иштирокчиси бўлган Муҳаммад Солиҳ ўз кўзи билан кўрган, ўзи қатнашган воқеаларни ҳикоя қилади. Шунга кўра, у бундай дейди:

Ҳар не кўрдим чериғида бир-бир,
Борчасин наэм ила қилдим таҳрир.

Дostonда Шайбонийхоннинг 1499—1500 йилларда Туркистондан Самарқандга қўшин тортиб келиши, Самарқандни босиб олиш учун дастлабки уришларининг барбод бўлиши ва чекинishi, Бухоро вилоятининг ҳокими Боқи Тархон ва унинг қўшини Даббусий қўргонида (ҳозирги Зиёвуддин яқинида) қамал қилиб, Бухорони босиб олиши, Қоракўл, Қарши, Ғузор ва бошқа жойлардаги аҳолининг қўзғолонларини қаттиққўлалик билан бостириши, Самарқандни олти ой қамал қилиши, Бобирнинг Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлиши, Шайбонийхоннинг Самарқандни, кейинроқ Андижон, Тошкент, Ҳисор, Бадахшон ва бошқа вилоятларни забт этиши бирма-бир баён этилади. Дoston 1504—1506 йилларда Шайбонийхоннинг Хоразмга юриши, уни эгаллаб олиб, ғалаба билан Бухорога қайтиши тасвири билан тугайди.

«Шайбойийнома»ни жангнома деб аташ ҳам мумкин. Бироқ у «Або Муслим» ва «Жамшид» типигаги традицион жангномалардан тубдан фарқ қилади, чунки бу асарларда афсонавий воқеалар ҳикоя қилиниб, уларда кишилардан ташқари девлар, жинлар, парилар ҳам иштирок этади, диний «каромат» ва «мўъжизалар» сўзланади. «Шайбойийнома»да эса шоир кўз ўнгига бўлиб ўтган тарихий воқеаларгина баён қилинади. Шу билан бирга «Шайбойийнома» Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари типигаги қаҳрамонлик дostonларидан ҳам ўзига хос хусусиятлари билан принципиал фарқ қилади: «Садди Искандарий»да тарихий воқеаларни ва тарихий шахсларнинг фаолиятини тасвирлаш вази-фаси қўйилмайди. «Шайбойийнома»да эса, шоирнинг тутган позициясидан қатъи назар, тарихий воқеа ва тарихий шахслар тасвирланади.

Бинобарин, «Шайбойийнома» ўзбек адабиёти тарихида жангнома-нинг янги туридир, у биринчи тарихий дostonдир.

**Тарихий шахслар
қиёфаси**

«Шайбойийнома»нинг персонажлари тарихий шахслардир. «Шайбойийнома»да икки сулола ўртасидаги тож-тахт курашлари тасвирлангани учун, унинг персонажлари ҳам асосан шу икки сулоланинг на-мояндаларидир. Дostonда, бир томондан, Шайбойий ва унинг ҳамкорлари: Султон Маҳмуд, Темур Султон, Жонвафобий ва бош-қалар, иккинчи томондан, Бобир, Ҳусайн Бойқаро, Боқи Тархон, Султон Али, Бадиуззамон ва бошқа темурий ҳукмдорлар кўринади. Шоир бу образларни уларнинг ўзаро феодал курашлардаги фаолияти, тарихий воқеалар ривожига тутган ўрни ва, қисман бўлса-да, шахсий ҳаёти, феъл-атвори тасвирида гавдалантиради. Бироқ Муҳаммад Солиҳ тарихий шахсларга ҳамшиша ҳам объектив муносабатда бўлавермайди, у тенденциозлик кайфиятларига берилади, темурийларни мумкин қадар қоралашга, Шайбойий ва унинг ҳамкорларини идеаллаштиришга интилади. Лекин, шунга қарамай, у тарихий фактларни баён этар экан, истар-истамас, Шайбойий-хон ва унинг ҳамкорларининг зolimлигини, ахлоқий ва маиший бузуқликларини фош қилиб қўяди.

«Шайбойийнома»да ўзаро урушлар туфайли даҳшатли азобларга гирифтор бўлган дарғазаб шаҳар ва қишлоқ аҳолиси — халқ образи ҳам берилган. Шоир халқ бошига тушган кулфат, харобалик ва вайроналиклардан қайгуради, бироқ бу мусибатларнинг барчасини «тақдир» билан боғлайди, Шайбойийга қаршилик кўр-сатган аҳолини қоралайди.

«Шайбойийнома»да шоирнинг ўз образи ҳам бор. У тарихна-вис — нозим, воқеалар иштирокчиси сифатида, ғоявий қарама-қар-шиликлари билан бирга гавдаланади. Айниқса лирик ўринлар шоир шахсиятидаги қарама-қаршиликларни янада чуқурроқ ва тў-лароқ очиб беради.

Шайбонийхон
образи

Муҳаммад Шайбоний (1451—1510) Дашти Қипчоқда кўчманчи ўзбекларнинг йирик давлатини вужудга келтирган Абулхайрхоннинг набирасидир. Абулхайр ўлгандан кейин унинг тож-тахтини эгаллаш учун бошланган курашлар чоғида Шайбоний (шоҳ Будоғнинг ўғли) Бухорога қочиб келади. Бухоро ҳокими Абдуали Тархон уни яхши қабул қилади. Шайбоний бир неча йил Бухорода ўқийди ҳамда бобосининг давлатини тиклаш мақсадида Туркистон атрофига қайтиб келади. Бироқ етарли ҳарбий куч тўплай олмайди. Кейинчалик Темурийлар давлатининг инқирозидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрнинг ички районларига (Самарқанд, Бухоро ва бошқа жойларга) бостириб кира бошлайди. У айниқса Бобирга қарши узоқ ва қаттиқ кураш олиб боради. Шайбоний қонли курашлар билан Мовароуннаҳр ҳокимиятини қўлга киритади, узоқ тайёрлик ва кўп уринишлардан кейин 1507 йилда Хуросонни эгаллайди, сўнгра Эронни ҳам истило қилмоқчи бўлади. Бироқ Эрон шоҳи Исмоил 1510 йилда Марв яқинида уни 17 минг кишидан иборат қўшини билан бирга қамал қилиб, мағлубиятга учратади ва Шайбонийни ўлдирди.

Шундай қилиб, Шайбоний бутун умрини тож-тахт учун бўлган курашларда ўтказган типик феодал ҳукмдордир. Шу билан бирга у лашкарбоши ва шоир ҳам эди, у ўз сулоласи манфаатлари учун илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, қисман бўлса-да, ўз саройи атрофига жалб этади, темурийлар саройини тарқ қилиб келган Муҳаммад Солиҳ, Биноий каби шоирларни ўз ҳимояси остига олади.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнинг бутун ҳаёти ва курашини ҳикоя қилиб ўтирмайди. У муқаддимада Шайбонийнинг саргузашти ҳақида қисқа маълумот бергандан кейин, дostonнинг асосий бўлагида унинг 1499—1506 йиллардаги фаолиятини, темурийларга қарши олиб борган курашини батафсил сўзлайди. Шайбонийни адолатли, маърифатли ва халқпарвар подшо деб кўкларга кўтариб мақтайди, уни идеаллаштиради.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийни «тенгрининг ердаги сояси» деб атайди, унинг ҳар бир тадбирини мамнуният билан қутлайди, унинг ҳар бир зафарини дин ва шариятнинг зафари деб таърифлайди, унга янги ғалабалар тилайди. Шайбонийни «Жамшиди даврон», «Сулаймони замон» деб атаб, уни Исқандар, халифа Ҳайдар ва бошқалар билан тенглаштиради. Илм-фанда у гўё ўз асрининг Ибн Синосидир, у ўз ҳикматлари билан ҳар қандай мушкулни ҳам ҳал этишга қодирдир, унинг касб-ҳунарда тенги йўқ; адабиёт соҳасидаги уқуви ва истеъдоди эса янада зиёдроқдир. У, Муҳаммад Солиҳнинг фикрича, бошқа хонлар каби мажлис қурмайди, айш-ишрат сурмайди ва ҳоказо.

Муҳаммад Солиҳ мадҳияхонлик руҳидаги ўз таъриф ва тавсиялари билан Шайбонийхонни идеаллаштириб, унинг обрў-эъти-

борини оширишга, янги сулоланинг ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган.

Бироқ Муҳаммад Солиҳ объектив тарихий ҳақиқатни четлаб кетолмайди. У кечмиш воқеаларни ҳикоя қилар экан, истар-истамас, Шайбонийхон ва унинг қўшинининг босқинчилигини, эл-юрт-ни талон-торож қилишини, маънавий-ахлоқий ярамас хатти-ҳаракатларини фош қилиб қўяди.

Икки сулоланинг тож-тахт учун кураши натижасида кўп шаҳар ва қишлоқлар хароб бўлади, минглаб кишилар қирилиб кетади, даҳшатли очлик ва оммавий касаллик вужудга келади. Буларнинг барчасига темурийлар каби шайбонийлар ҳам баб-баробар айбдор эдилар. Китобхон ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини кўрар экан, шоирнинг талқинидан қатъи назар, Шайбоний ва унинг хатти-ҳаракатларидан ғазабланмай қолмайди. Шоир Шайбонийнинг шаҳар ва қишлоқларга бостириб киришини тасвирлаб:

«Ҳеч ким қолмади ул вақт куруқ,
Йўқ эрди молу қиз олурға сўруқ»,

ёки:

«Боттилар молға лашкар борча,
Буддилар бой-тавонгар борча»,—

дейди.

«Молу қиз олиш»дан Шайбонийхоннинг ўзи ҳам четда қолмайди. У Боқи Тархонни енгиб, Бухорони қўлга киритганида, 12 яшар норасида қизни хотинлари қаторига қўшиб олади. Шайбоний Хоникахон ва Аложахонларни ҳийла-найранг билан енгиб, асир олар экан, уларнинг хотин-қизлари шаънига ҳақоратли сўзлар айтади.

Шайбонийхонни

«Ўзга хонлар каби мажлис қурмас,
Айшу ишрат соридин дам урмас.
Бода ичмоқ сори бўлмас мойил,
Бир замон ишидин бўлмас ғофил»,—

деб таърифлаган Муҳаммад Солиҳ, истар-истамас, уни айш-ишратга берилиб кетган хон сифатида ҳам тасвирлайди.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхоннинг хатти-ҳаракатларини баъзн бир тарих китобларининг авторларига қараганда анча объектив баён этади. Масалан, 1501 йилда Самарқанднинг олиниши ва Султонали мирзонинг фожиасини олайлик. Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олишида унга Султонали мирзонинг онаси Зухрабегимнинг енгилтаклиги қўл келган эди. Зухрабегим, агар Шайбонийхон мени ўз никоҳига олса, Самарқанд дарвозасини очиб бераман деб, Шайбонийхонга элчи юборган ва бу қарорига ўғлини

ҳам рози қилган эди Шунда Шайбоний ҳам ўзини Зухрабегимга «ошиғи беқарор» қилиб кўрсатади. Шайбонийхон Зухрабегимга «ишқ-муҳаббат изҳор қилиб», Самарқандни қўлга киритади, сўнгра кўп ўтмай Султонали мирзони ўлимга ҳукм қилади, унинг онасини бировга хотинликка бериб юборади.

Шоир Зухрабегимнинг енгилтаклигидан газабланиб, уни лаънатлайди. Бироқ шоир Шайбонийхоннинг қилмишидан газабланганини ошкор айтолмайди, уни лаънатлай олмайди, гўё у буни китобхоннинг ўзига ҳавола қилади.

Бу воқеа Хондамирнинг «Ҳабибус-сияр» асарида ва «Бобирнома»да ҳам шу залда ҳикоя қилинади. Бирок Шодийнинг «Фатҳномаи хоний» асарида тарихий ҳақиқат бузиб берилади. Унинг айтишича, гўё Султонали мирзо Шайбонийга ўз ихтиёри билан тобе бўлади, Шайбоний уни иззат-эҳтиром қилади. Султоналини ғийбат қилган амалдорларни койийди, Султонали амалдорларнинг суиқасди билан ўлади. Бундан Шайбоний қаттиқ афсусланади. Номаълум авторнинг ўзбекча насрий «Шайбонийнома»сида эса Шайбонийхон:

«...Андин сўнг Самарқанд устига бориб, Боғи Майдонга нузул қилдилар. Ва Султонали мирзога насиҳат қилиб юбордиларким, Самарқандни яхшилик билан солиб чиқ! Ул хоннинг насиҳатини қабул қилмайдирур. Тўққиз ой қамалдин сўнг Султонали мирзо омиз бўлиб, кўринишга чиқди ва ҳазрати Хон Самарқандни фатҳ қилиб, Султонали мирзонинг онасини никоҳ қилиб олдилар. Неча кундан сўнг Султонали мирзо мастлигида Кўҳақдин йиқилиб ўлибдир...»—

дейлади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ, бир томондан, дostonнинг бош қаҳрамони Шайбонийхонни муболагали мақтовлар билан идеаллаштиради, тарихий ҳақиқатдан узоқлашади, иккинчи томондан, унинг фаолиятини объектив фактлар асосида тасвирлаб, тарихий ҳақиқатга, реализм тенденцияларига яқинлашади. Бу чиндан ҳам шоирнинг субъектив нияти билан объектив воқелик ўртасидаги зиддиятнинг, шу билан бирга, унинг ижтимоий-сиёсий қарашидаги ички қарама-қаршиликларнинг ифодаси эди.

Темурийлар образи Шайбонийлар билан темурийлар ўртасидаги тож-тахт курашлари «Шайбонийнома» дostonининг асосий ва етакчи конфликтidir. Дoston автори шу конфликт аспектида бир неча темурий ҳукмдорнинг эпизодик образини яратади ҳамда инқирозга юз туган темурийлар салтанати ҳақида фикр юритади. У темурийлар салтанатининг инқирозини тасвирлайди, темурийларнинг ўзаро ихтилофларини, тож-тахт талашинларини ва маънавий тубанликларини тўғри танқид қилади. Дostonнинг муқаддимасида шоир темурийлар ҳақида сўзлар экан:

...Бу жамоатки кўрарсан ҳоло,
Тана-тирно била бошлаб гавго,
Ичадурлар кеча-кундуз бода,
Дину имон соридин озода.

Бир-бири бирла мужолиф борча,
 Бир-биринин тақи ҳойиф борча.
 Атодин бордур ўғул нохушнуд,
 Атони ўғул этой дер нобуд.
 Ато ҳам бордур ўғулдин безор,
 Ултурур ўғлини йиғлатиб зор...
 Қайдаким чодирини тикти нифоқ —
 Қолмас ул теграда осори вифоқ.
 Мулк илгинин чиқару тахт ила тож,
 Тахту тож аҳлин этарлар ихрож, —

дейди. Дарҳақиқат, тож-тахт талашлари ва ишратпарастлик темурийлар салтанатининг ҳалокатини янада яқинлаштирган эди. Ички курашлар, зиддиятлар гирдобидида қолган темурийлар Шайбонийхонга қарши курашда бир ёқадан бош чиқариб, ўз кучларини бирлаштиришга олмаган эдилар. Кўп йиллар давомида Шайбонийхонга қарши Заҳририддин Муҳаммад Бобиргина деярли яккама-якка жанг олиб борган эди.

Муҳаммад Солиҳ темурийларнинг бир-бирига нисбатан адоват ҳамда хусуматини Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари мисолида ҳаққоният билан очиб ташлайди. Шайбонийхон Хоразмни босиб олгандан кейин Ҳусайн Бойқаро ўз тож-тахти қўлдан кетиб қолиш эҳтимолидан ҳадиксираб, темурий ҳукмдорларни ва шаҳзодаларни йиғиб, душманга қарши биргаликда кураш олиб боришга қарор қилади. Бироқ темурийлар ўзаро зиддиятларини енголмайдилар, маншатбозликдан қутула олмайдилар:

...Ул кун ичку билан ўткордилар,
 Маст ўлиб мажлисинин бордилар..»

Муҳаммад Солиҳ темурийларни шу хилда қоралаганда, шубҳасиз, ҳақли эди. Бироқ, шуни ҳам уқтириш лозимки, у бу айбонмани Шайбонийхонни идеаллаштиришга бир восита қилиб қўяди. Шайбонийхоннинг тахтга чиқишини қонуний бир ҳодиса деб таърифлайди, уни «элга иноятлар қилувчи» «Маҳдун замон» деб атади:

Дедилар борча манга донолар,
 Ким: «Адам бўлгусидур мирзолар,
 Давлати оли Темур¹ кетгусидур,
 Навбат ўзга кишига етгусидур,
 Ул киши бордур Шайбонийхон,
 Хони Шайбондур Маҳдун замон,
 Холи онинг ери Туркистондур,
 Ўзбек элига муаззам хондур...
 Иттифоқ анда-у дину имон.
 Зарби шамшеру намозу қуръон,
 Мулк ул олмаса, ким олгусидур?
 Борча офоқ анго қолгусидур.

¹ Оли Темур — Темур хонадони, Темур авлоди.

Бундан ташқари, Муҳаммад Солиҳ темурийларга, айниқса Бобирга ҳаддан ортиқ тенденциоз муносабатда бўлади. У Бобирни мумкин қадар қоралашга, салбий ҳолда кўрсатишга интилиб, унинг фаолиятидаги ижобий томонларни эътироф қилмайди. Унинг тасвирида Бобир золим ва жоҳил бир киши сифатида гавдаланади. Муҳаммад Солиҳ Бобирнинг Самарқандни эгаллаб олишини баён қилар экан:

Чу Самарқандни олди Бобир,
Халқ аро тафриқа солди Бобир.
Хусн майдониға золим кирди,
Зулм бозориға равнақ берди...

дейди. У Бобирга нисбатан тенденциоз кайфиятда бўлгани туфайли, Бобирнинг Самарқандни олишига хийла хайрихоҳлик билан қараган шаҳар аҳолисини ҳақорат қилишгача бориб етади:

...Ушбу сўзлар била ул нодон эл,
Қойси нодонки бўлак ҳайвон эл,
Шартлар айладилар мустаҳкам,
Қилдилар қалъаларини маҳкам...

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ, бир томондан, темурийлар салтанатининг инқирози ва ҳалокатини тўғри тасвирлашга интилса, иккинчи томондан, тенденциозлик кайфиятларига берилиб, тарихий ҳақиқатни сохталаштиради.

**Халқ образи.
Феодал урушлар
оқибатининг тасвири**

Икки сулоланинг тож-тахт кураши феодал-клерикал эксплуатация остида эзилиб ётган меҳнаткаш аҳолини янада қаттиқроқ хонавайрон қилган эди. Даҳшатли урушларда кўпгина шаҳар ва қишлоқлар хароб этилган, элнинг мол-мулки талон-торож қилинган, йигитларнинг қони беҳуда тўкилиб, қизларнинг номуси таҳқирланган, ота-оналар зор-зор йиғлаган, қон қақшатилган эди.

«Шайбонийнома»да халқ образи мана шу урушлар ва уларнинг оқибати аспектида тасвирланади; шоир икки сулола ўртасидаги уруш ва унинг оқибатларига «тақдирнинг иши» деб қараши ҳамда Шайбонийхонга ён босиши, уни оқлаши ва феодал-клерикал эътиқодларига қарамай, халқ оммасининг феодал босқинчиларга бўлган нафрат ва ғазабини, унинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик руҳини, ўзаро урушларнинг даҳшатли лавҳаларини тасвирлайди, жой-жойи билан мазлум ва жабрдийдалар ҳолига ачинади. Бу билан Муҳаммад Солиҳ ўзбек классик адабиётида реализм тенденциялари ривожига катта ҳисса қўшади.

Халқ оммаси, жумладан Самарқанд аҳолиси темурийлар ҳукмронлиги даврида кўп жафо чеккан эди. Бинобарин, Муҳаммад Солиҳ:

Неча йил мунча балолар бор эди,
Анга анвои жафолар бор эди,—

дейди. Бироқ аҳоли бошқа бир подшонинг келиши билан ўз аҳволи яхшиланмаслигини, икки сулоланинг тож-тахт талашини ўзига фақат очлик, харобалик ва ўлим келтиришини билар эди. Шунинг учун аҳоли Самарқандни мардона мудофаа қилишга отланади:

Олишиб қалъани биз соқлоғоли,
Солишиб биз қалъани соқлоғоли.
Итларимизгача ҳосил сўели,
Ит эти ейирға кўнгул қўели.
Анғоча соқлоғоли қўрғонни,
Жонига еткуроли ул хонни.

Бошқа шаҳарлар аҳолиси ҳам самарқандликлар каби, Шайбонийхон қўшинига қарши мардона курашга отланиб, қўрғонларини қаттиқ мудофаа қилади. Дўқ-пўписалар ғазабкор ва исёнкор халқнинг руҳини сўндиролмайди. Султон Маҳмуднинг Қорақўл аҳолисига сурбетларча айтган баландпарвоз сўзларига қарши аҳоли:

Дедилар: «Ҳар на қилурсиз, қилингиз!
Урушур бўлсангиз, эмди келингиз!..
Биз бошимизни кўрубмиз онда,
Йўқтурур ҳеч ишимиз жонда.
Кўчамиз маҳкам эрур, қўрғон ҳам,
Ола олмас ани султон, хон ҳам»,—

дейди ва мудофаа жангига отланади. Бироқ халқ оммаси икки сулоланинг тож-тахт урушлари олдини ололмайди, Шайбонийхоннинг ҳужумларини даф этолмайди, у темурийларнинг жабр-зулмидан нажот топмай туриб, шайбонийларнинг босқини ва талонига гирифтор бўлади.

Шайбоний:

Бизга йўқ ҳеч тарафдин ташвиш,
Қабомоқдин басе йўқ яхшироқ иш,—

деб шаҳар ва қўрғонларни қамал қилиш, алоқа йўлларини кесиб қўйиш, аҳолини озиқ-овқатсиз, сувсиз қолдириб дармонсизлантириш тактикасини қўллайди. Жумладан, у Самарқандни 6 ой, Қарши ва Андижонни 2 ой қамал қилади. Қамал кўпинча авжи пишиқчилик маҳалига тўғри келар эди. Халқ йил бўйи пешона тери тўкиб етиштирган ҳосилини йиғиб ололмай, жонини сақлаб қолиш учун, шаҳар ва қўрғонларга чекинишга мажбур бўлар, тез орада озиқ-овқати тугаб, очлик ва қаҳатчилик ва ўлат бошланар, минг-минглаб кишилар қирилиб кетар эди.

Шайбонийнинг Самарқандни қамал қилиши ҳам пишиқчилик вақтида бошланган эди. Аҳоли дала-даштни ташлаб шаҳарга чекинади, Шайбоний қўшини бутун уй-жой, экин-тикинни эгаллаб ола-

ди, шаҳар ичидаги аҳоли очликдан қирила бошлайди. Бу манзарани Муҳаммад Солиҳ қуйидагича тасвирлайди:

...Ташқари меваю ошлиқ бисёр,
 Хар на лашкарга керак, бор-тайёр...
 Ташқари боғлар ичра анҳор,
 Ичкари сувсиз улус йиғлаб зор...
 Ҳазрати хон черики хурраму шод,
 Фикру андуҳ сўзидин овод.
 Боғлар ичра қилиб айшу нишот,
 Тушубон сабзасидин саба бисот.
 Мевалардин тузуб асбоби фароғ,
 Жаннате ҳар бирисига бир боғ...
 Ташқари мева чу бисёр ўлди,
 Ичкари халқ дилафкор ўлди.
 Ташқари мева саросар пишти,
 Ичкари очлигиндин эл шишти...
 Олти ой чекти бу қўрғон қаболи,
 Бўлмади ҳеч тарафдин холи.

Мазлум халқ шаҳардан чиқиб, ўз экин-тикинига ўғирликка киришга мажбур бўлади. Кузнинг ҳосилидан маҳрум бўлган эл шиддатли қишнинг ҳужумига дуч келади:

Чун Самарқанд бу навъ бўлди хароб,
 Бўлди кўп қаҳат бўлурга асбоб.
 Куз бу навъ эрди улуснинг ҳоли,
 Езга шаҳар ўлди улусдин холи.
 Қиш қаттиқ келдию кўп ёғди қор,
 Ўлди очу ёлонғоч эл бисёр...

Шоирнинг тасвирлашича, бу даҳшатлардан гўё кўк ҳам алам чекади, у «мўлдура-мўлдура» кўз ёшини оқизиб, кўча-кўйда ётган ўликларни ювади, сўнгра қор ёғиб, гўё уларни кафанга ўрайди:

Авалло бир неча ёғди ёмғур,
 Томди кўкнинг ёши мўлдура-мўлдура.
 Ёғди ёмғур сўнгидин мунча қор
 Ким, ўлуқларга қилиб меҳр изҳор.

Фақат Самарқанд аҳолиси эмас, балки қамал қилинган бошқа жойларнинг аҳолиси ҳам шундай даҳшатга йўлиқади. Чунончи, Урганч қўргони қамал қилинганда, кишилар очликдан ўлмаслик учун эшак, ит, ҳаттоки одам этини ейишга ҳам мажбур бўлганлар:

Эшаку ит эди дору бўлди,
 Давр қўрғонда бу тавр эврулди...
 Едилар ёшгина ўғлонларни,
 Жуъдин¹ қутқорибон жонларни.

Қамалда қолган Қарши аҳолиси қаҳатчилик ва очлик устига ўлат балосига ҳам гирифтор бўлган эди:

¹ Жуъ — очлик.

Ташқари элга ганимат тушти,
Ичкари элга ўлат ёпушти.
Гоҳ уч юз киши ўлди бир кун.
Гоҳ ўн кент эли ўлди бир кун...
Ики ойким қабол эрди онда,
Оз киши қолди ўшул қўрғонда.
Қолгани ҳам бори бемор эдилар,
Гуссау ғам қўлида зор эдилар...

Қамал билан эл-юртни толиқтириб, шаҳар ва қўрғонларни босиб олган Шайбоний қўшини аҳолининг бошига янги-янги даҳшатлар солади, минглаб гуноҳсиз кишилар ўрта асрнинг энг даҳшатли қийноқлари билан ўлдирилади.

Шу даврнинг бошқа тарихий ёдгорликлари ҳам Шайбонийхоннинг тинч аҳолига мислсиз зулм кўрсатганини ҳикоя қилади. Жумладан, Шодий «Фатҳномаи хоний»да Шайбонийхоннинг Даббус қалъасини босиб олиб, ёш-қари демай кўплаб кишиларни қириб юборганини айтади.

Шайбонийхон қамал ва ўлдиришлар билан чекланиб қолмайди. У эл-юртнинг мол-мулкини талон-торож қилади, кишиларнинг хотини ва қизини тортиб олиб, уларнинг шаънига иснод келтиради. Хондамир «Ҳабибус-сияр»да Шайбонийнинг Бухорони босиб олишини сўзлар экан, «Шайбонийхон ҳукм қилдики, қўшинлар у вилоят аҳолисининг бутун молларини талон-торож қилсинлар...» дейди. Шайбонийхон қўшинининг талончилиги «Шайбонийнома»да ҳам фактлар асосида кенг тасвир қилинади. Минглаб ҳисорликларни қириб ташлаган Шайбонийхон қўшини халқни талашга қиришади. Ҳисор аҳолиси мол-мулкидан ва ўғил-қизидан жудо қилинади:

Қойси қизни топа олмай ҳайрон,
Қойси хотуни билла саргардон,
Қойси инисидин айрилгон эди,
Оҳу фарёду фиғон қилгон эди...
Қиз: «Оно» деб чекибон вовайлоҳ,
Ано: «Қиз» деб қилибон нолаю оҳ...

Хуллас, Шайбоний қўшини:

Ўлдилар ўлжа оло олғунча,
Солдилар қўлини сола олғунча.

«Тангрининг сояси» Шайбонийхоннинг босқинчилик фаолияти халқнинг бошига шундай машъум кунларни солган эди. Шоир буларнинг барчасини бирма-бир чизиб кўрсатади. Аммо кўп ўринларда у халқни «динсизликда» ва «исёнкорликда» айблайди, феодалларнинг халққа келтирган ҳамма мусибатларини, қонларнинг дарё бўлиб оққанини ва ҳоказоларни «тангрининг иродаси» билан бўлган иш деб тушунтиришга интилади. Масалан, Самарқанд қамалининг оқибатларини тасвирлаб:

Тенгри ул қавми андоқ қилди,
Ким алар бошига бу кун келди,—

дейди. Бу билан у Шайбонийхонни оқлаб қолмоқчи, уни ҳимоя қилмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ икки сулоланинг тож-тахт уруши аспектида халқ ҳаётини, халқнинг моддий ва маънавий аҳволини, халқнинг босқинчилик урушларига қарши норозилиги, газоби ва нафратини, унинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳис-туйғуларини, ўзаро феодал урушларнинг халқ бошига келтирган уқубатларини ростгўйлик билан тасвирлашга интилади, бироқ у бунда изчилик кўрсата олмайди, феодал аристократик тенденциячиликка берилиб кетади.

Муҳаммад Солиҳ феодал-клерикал муҳитнинг фарзанди, феодал-аристократ табақанинг намояндасидир. Бинобарин, унинг дунёқараши, жумладан, сиёсий эътиқоди яшаган муҳитнинг ижтимоий-сиёсий хусусиятлари билан, унинг ўз ижтимоий мавқеи билан изоҳланади.

Муҳаммад Солиҳ жамият ҳодисаларини идеалистик нуқтаи назардан идрок этади. «Йўқсиллик» ва «бойлик»ни, тож-тахтни, ҳатто ўзаро урушларни «худонинг амр-иродаси»га, «тақдири азал»га боғлайди. Унинг фикрича, подшо «худонинг сояси»дир. Модомики шундай экан, худо томонидан яратилган барча бойликларнинг ҳам эгаси мана шу «худонинг сояси» — подшодир; подшо сиёсий ҳоким бўлиш билан бирга, дин ва шариятнинг ҳам ҳомийсидир. Бинобарин, Муҳаммад Солиҳ феодал-теократик тузумни ҳимоя қилади, бундай тузумни абадий, ўзгармас бир нарса деб ҳисоблайди.

Бироқ, шунга қарамай, Муҳаммад Солиҳнинг феодал тузум ҳақидаги мулоҳазаларида ўз даври учун радикал аҳамиятга эга бўлган элементлар ҳам йўқ эмас. У Навоийнинг подшо ва халқ ҳақидаги айрим фикр-қарашларини давом эттириб, подшо халққа ғам-хўр, унинг осойишталиги учун курашувчи киши бўлиши лозим, дейди:

Шоҳ улдулки, еса эл ғамини,
 Доим ўзинга деса эл ғамини.
 Истамай ўзининг оройишини,
 Истагай халқнинг осойишини,
 Нафс учун айламоса султонлик,
 Қилмаса аҳли ҳаводек хонлик...
 Арсайи мулкни ёбон билса,
 Элни — қўй, ўзини — чўпон билса.
 Қўйини ўтга, сувга еткурса,
 Оруғини ўзинга келтурса
 Кундузи ўтло(т)са аларни хушҳол,
 Қилмаса бўрига зору помол...
 Уғридин бўлса нигоҳдор кеча,
 Бўламаса ўғри била ёр кеча...

Муҳаммад Солиҳнинг фикрича, давлатни бошқариш ва эл-юртнинг осойишталигини ҳимоя этиш учун давлат бошлиқлари, подшо ва унинг амир-амалдорлари аҳил бўлиши, бир ёқадан бош чиқар-

моғи керак, низо-адоват давлатни ҳалокатга олиб боради, аҳиллик эса уни мустаҳкамлайди, ривожлантиради, кўп ноаҳил кишидан озроқ аҳил, иттифоқ киши яхшироқ:

Минг киши муттафиқ этса ишини,
Босар, албатта, бу юз минг кишини,

Шоир тож-тахт учун уруш очувчи ва шу билан элнинг қаҳр-ғазабини уйғотувчи феодал ҳукмдорларни лаънатлайди:

Анга лаънатки, қилиб мулк талаб,
Эл бузулмоқлиғига бўлса сабаб.

Муҳаммад Солиҳнинг давлат ва давлат бошлиқлари ҳақидаги бу мулоҳазалари унинг маълум даражадаги инсонпарварлик ва халқпарварлик интилишлари заминиде вужудга келган эди. Бу мулоҳазалар унинг орзу ва идеаллари эди.

Темурийларга тамомила салбий муносабатда бўлган Муҳаммад Солиҳ улардан бу орзу ва идеалларнинг амалга ошишини кутмас эди. У Шайбонийхонга катта умид билан қарар эди, лекин унинг умиди пучга чиқди. Шунинг учун Шайбонийни шоир ўз асарининг баъзи ерида кўкларга кўтариб мақтаса, идеаллаштира, баъзи ерида ғайри ихтиёрий суратда уни босқинчи ва зolim ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантирмоқчи бўлди. Лекин у бунинг уддасидан чиқолмас эди, чунки у ҳаёлида бошқа Шайбонийхонни, ҳақиқий ҳаётда эса бошқа Шайбонийхонни кўрди. Ҳаёлидаги Шайбонийхонни мақтади ва идеаллаштиради, ҳақиқий ҳаётдаги Шайбонийхонни эса, қисман бўлса ҳам, фош қилди. Муҳаммад Солиҳнинг Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантира олмаганлиги, аслида, унинг катта ижодий ютуғи, реалистик тенденцияларининг ғалабаси эди. Муҳаммад Солиҳ мана шу ижодий ютуғи, реалистик тенденциялари билан, қарама-қарши фикр-мулоҳазаларига қарамай, ўзбек адабиёти тарихида муносиб ўрин олди.

«Шайбонийнома»
нинг бадийлиги
ва тили

«Шайбонийнома» мавзуи ва мазмуни ҳамда бадий хусусиятлари ва тили билан ўзбек классик адабиёти тараққиётида янги, муҳим ҳодиса бўлди. «Шайбонийнома» ўзбек дostonчиликнинг янги жанрида — тарихий дostonчиликда тўнғич асардир. У фантастик воқеа ёки романтик саргузаштларни эмас, балки конкрет тарихий воқеаларни ҳикоя қилади, ундаги қаҳрамонлар мана шу тарихий воқеаларнинг ривожиде маълум ўрин тутган кишилардир. Шоир 1499—1506 йилларда рўй берган воқеаларни — икки сулоланинг сиёсий ҳокимият учун курашини хронологик изчилик билан тасвирлаб, дostonнинг композицион бирлиги ва мукамаллигига эришади. Воқеалар доираси кенгайиб, мураккаб-

лашиб боради; китобхон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида, тоғ-чўллари ва боғ-роғларида рўй берган воқеалар билан танишади, икки сулоланинг ўзаро кураши воқеалар ривожининг етакчи чизиги бўлиб қолаверади. Асар қаҳрамонлари мана шу воқеалар билан бирга гавдаланадилар, уларнинг саргузашти ва хатти-ҳаракати воқеалар занжирининг узвий ҳалқаларини ташкил этади, уларнинг маънавий қиёфаси шу аспектда ўзига хос хусусиятлари билан мужассамлашади.

«Шайбонийнома» ўзбек классик адабиёти реалистик тенденцияларини ривожлантиришда қимматли ҳисса бўлиб қўшилган асарлардан биридир. Муҳаммад Солиҳ ўрни билан тарихий фактларни хийла объективлик, ростгўйлик билан тасвирлайди. Шунинг натижасида кўп ўринларда фактлар тасвири билан шоирнинг ижтимоий-сиёсий эътиқоди, сулолалар курашига тенденциоз муносабатда бўлиши ўртасида жиддий қарама-қаршиликлар вужудга келади. Шоир Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар подшо сифатида тасвирламоқчи бўлади, бироқ фактлар уни тож-тахт учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган типик феодал ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Буларнинг барчаси «Шайбонийнома»да реализм тенденцияларини вужудга келтиради. Реализм тенденциялари дoston бадий услубининг энг муҳим хусусиятларидан бирига айланади. Реализм тенденциялари фактларнинг мазмунидагина эмас, балки уларни баён этиш ва ифодалашнинг бадий усулларида, бадий тил воситаларида, хуллас, мазмун билан шаклнинг бирлигида равшан намоён бўлади.

Шу жиҳатдан қараганда, «Шайбонийнома»нинг энг муҳим бадий усулларида бири қаршилантиришдир. Бу усул воқеалар, образлар ва характерларнинг моҳиятини, уларнинг конфликтини очишга хизмат қилади. Шоир шу усул билан феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини, айниқса қамал қилинган шаҳар ва қўрғонларнинг аҳволини тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга эришади. Мисоллар: Бухоро қамали тасвири (тасвир Шайбоний сўзи билан бошланади):

...Мевалар еттию ғам кетти бари,
 Бир-бири сўнгидин етти бари...
 Соҳиб¹ жилвада бўстон ичида,
 Қон ютуб соҳиб² қўрғон ичида...
 Нор ранг олгоч нористонға,
 Тушти ўт ғуссасидин қўрғонға,
 Ташқари обилар³ ўлғач хушбўй,
 Бўлдилар шаҳр эли обирўй.
 Ташқари боғлар ичра анҳор,
 Ичкари сувсиэ улус йиғлаб зор...

¹ Соҳиб¹ — узум. ² Соҳиб² — эгаси.

³ Оби — беҳи.

Самарқанд қамали тасвири:

...Ташқари мева чу бисёр ўлди,
Ичкари халқ дилафкор ўлди.
Ташқари мева саросар пишти,
Ичкари очлиғидин эл шишти.

Қарши қамали тасвири:

...Ташқари сабзаю сахрою баҳор,
Ичкари жибаю дарду дили зор...
Ташқари айшу нишоту суҳбат,
Ичкари меҳнату ранжу заҳмат.
Ташқари элга умеди жовид.
Ичкари эл бори жондин ноумид.
Ташқари элга ғанимат тушти,
Ичкари элга ўлат ёпушти...
Ики ойким қабол эрди онда,
Оз киши қолди ўшул қўрғонда.

Бу лавҳаларда мудофаа билан ҳужум, қамал қилинган шаҳар ва қўрғонларнинг ичи билан уларнинг ташқариси, қамал қилинган кишилар билан қамал қилувчилар, қамал қилинган кишиларнинг оҳ-ноласи билан қамал қилувчиларнинг айш-фароғати, очлик билан тўқлик, қайғу билан шодлик, мусибат билан хурсандлик, умид билан ноумидлик бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоир қаршилантириш усулида бадий тил воситалари ва сўз ўйинларидан моҳирлик билан фойдаланади: соҳиби (узум) бўстонда жилва қилади, бироқ соҳиби (боғ эгаси) қўрғонда қон ютади; анорзорда анор қизил тус олади, бироқ ғам-ғуссадан қўрғонга анор рангидек ўт тушади, ташқарида беҳи хуш ҳидини таратади, бироқ ичкарида кишиларнинг ранг-рўйи беҳидек сарғаяди.

Шоир ўзаро феодал урушларнинг даҳшатли оқибатларини пейзаж тасвири орқали ҳам санъаткорлик билан тасвирлайди. Бунга айниқса қамал қилинган Самарқанд қишининг тасвири яққол мисол бўла олади.

Муҳаммад Солиҳ традицион бадий тил воситаларига камдан-кам мурожаат қилади, у дostonдаги воқеаларнинг мазмуни ва кишиларнинг характериға мос янги лавҳалар, янги бадий тил воситалари яратишға интилади ва кўпинча бунга эришади ҳам. Мисоллар.

Жонлантириш:

Совуқ айлаб эрди Сирга таъсир,
Тўнгиб эрди топо олмай тадбир.

Бўлди бисёр узум бирла қовун,
Ҳар бири дебди: «Менинг бирла овун»,

Жонлантириш ва муболаға:

Бош қўюб иккаласи бир ерда,
Юз туман кўҳу камар ҳар ерда.

Ҳар бирининг боши гардунга етиб,
Ҳар бирининг қўли Жайҳунга етиб.

Қофнинг тоғи алар оллида паст,
Йўлида ер деганинг бир кафи даст.

Тарсе:

Тўзиб Эриб	эрди эрди	навқари жигари	Бобирнинг, Бобирнинг
Хорлиқлар Зорлиғлар	била била	ўстум кўрдум	бисёр, бисёр,

Анафора (такрор):

Қойси оқ рахтга урди ўзни,
Утқариб ҳинд элига сўзни.

Қойси дебойи мунаққаш топти,
Қойси голи била мафраш топти.
Қойси хуржун била харжи олди.
Ўзи тушуб, они ўтга солди...

Ухшатиш:

Мавжзап бўлди тенгиздек лашқар,
Тутқудек мавжи онинг баҳру бар.

Барча зиндон аро ётқон кишидек,
Балки зор ўлгану қотқон кишидек.

(Самарқанд қамали.)

Бор эди сўзи онинг нодонлардек,
Қилиғи ёшгина ўғлонлардек.

(Бухоро ҳокими Боқи Тархон тасвири.)

Бор эди шаҳар аро Шайхул-ислом,
Сўзлари борча соқолидек хом.

(Самарқанд Шайхул-исломи Абдулмақорим тасвири.)

Сиррини халқ аро очти Вали,
Бир қуруқ бошин олиб қочти Вали.

Қочти бошини олиб ул кўрнамак,
Ит сўнгакни олиб қочқонтак.

(Ҳисор ҳокими Хисрав шоҳнинг иниси Валибекнинг мағлубияти ҳақида.)

Тош киби музлаб эди ул дарё,
Йўқ эди ҳеч нам анда асло.

(Сирдарё тасвири.)

Сифатлаш:

Заъфароний бўлубон чеҳралари,
Қуруқ ўтдек бўлубон сабзалари.

Бошида бор эди кешлик қалпоқ,
Жумрубон ёпуруб эрди қулоқ.

Истиора:

Ул саҳар хон эли андоққи хурўс,
Чиқтилар томға хон ургач кўс.
Танбал аҳли ётибон ёвлар аро,
Мокиёндек эдилар навҳасаро.

(Андижоннинг олинши тасвири.)

Бир сори йўлини дарё тутти,
Сувга тушганини балиғлар ютди.

Мажоз:

Отиб урдум бирисининг қўлиға,
Йибориб они отамнинг йўлиға.

Чун саҳар кавкабаси қилди зуҳур,
Ёзди анбар варақиға кофур.

Дема, хоң лашқари тутти Сирни,
Яна бир Сир кесиб ўтти Сирни.

Шоир персонажларнинг характерини ҳажв, ҳазил-мутоиба во-ситаси билан ҳам ёритишга интилади ва бундай ўринларда у кў-пинча аскияга, халқ таъбирларига мурожаат қилади. Масалан, у Бухородаги бир мулкдорнинг хасислигини тасвирлаб:

...Юкидин тушса эди бир олма,
Қўлига дер эди: они солма.
Бенавоё агар ўлса бемор,
Тиласа хизматидин бирта нор,
Юз хашунат қилур эрди оғоз,
Бўлур эрди ғазабни дуру дароз.
Боғ аро мева чоғи бу эди ҳол,
Эвга кирганда не бўлғай аҳвол?!—

лейди.

«Шайбонийнома» арузнинг «рамали мусаддаси маҳбуни маҳ-зуф» (фоилотун фоилотун фоилун) баҳрида яратилган. Достонда мана шу етакчи баҳр билан бирга, «рамали мусаддаси маҳбуни мақтуъ» (фоилотун фоилотун фаълун) баҳри ҳам ишлатилган. Шу билан бирга, шоир ўзининг турли баҳрларда яратган айрим ғазал-ларини ҳамда Шайбонийхоннинг ўз ғазалини тўлалигича ва бир ғазалининг матлаини берадики, достонда бир неча баҳрнинг бўли-

ши унинг оҳангдорлигини бирмунча кучайтиради. «Шайбонийнома» ўзбек классик адабиётидаги барча дostonлар каби маснавий усулида қoфияланади. Шоир кўпгина байтларида радифларни ҳам кенг қўллайди.

«Шайбонийнома» ўзбек адабий тилининг ҳам муҳим бир ёдгорлигидир. Бу асар орқали биз ўзбек адабий тилининг XVI аср бошларидаги тараққиёти билан, ўтроқ ўзбеклар ва кўчманчи ўзбеклар тилининг ўзаро чатишув процесси кучайганлиги билан танишамиз. Шоир ўз достонига кўчманчи ўзбекларнинг тилига хос бўлган айрим хусусиятларни, жумладан, баъзи шевалардаги «ж» лаш хусусиятини киритади. Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йўлини давом эттирган шоирлардан бири бўлиб, у жонли тилдан янада кенгроқ фойдаланди, бу билан адабий тилни жонли тилга яқинлаштиришга маълум ҳисса қўшди. У ўзбек тилининг сўз бойликлари ва грамматик хусусиятларидан кўп фойдаланди, маиший ҳаётга, ҳарбий техникага ва бошқа соҳаларга доир кўпгина сўзларни ўзбек адабий тилига киритди. У истеъмомдан чиқа бошлаган *ўоғо* (бобо), *обоға* (амак), *қобқо* (дарвоза), *черик* (қўшин), *ёғи* (душман) каби сўзларни ҳам ишлатди. *Хасм*, *жов*, *аъдо*, *ёғи*, *душман*, *муҳолиф*; *улус*, *халқ*, *эл*, *раият* каби синоним сўзларни қўллади, омоним сўзлар ва сўз ўйинлари воситаси билан қуйидагиларга ўхшаш чиройли сўз ўйинларини яратди:

Хон деди:— Бу сенга бўлсин, **Боқи**.

Тенгридин бизга Бухоро боқи.

Тилабон ўзларига *доруға*, (*доруға* — ҳоким)

Ким тилаб топмадилар *доруға*, (*доруға* — дорига)

Ҳар не кечиб демагайлар **Сирдир**.

Киши билмас бу не янглиғ **сирдир**.

Реализм тенденциялари, сўз бойлиги, жонли тилдан кўпроқ фойдаланиш ва грамматик формаларнинг барқарорлигига интилиш «Шайбонийнома» тилини содда ва бой тил даражасига кўтаради. «Шайбонийнома», бу муваффақиятларига қарамай, бадийлик ва тил жиҳатидан бирмунча нуқсонларга ҳам эгадир. Шоирнинг феодал-аристократик тенденциялиги, айрим тарихий воқеаларни нотўғри баҳолаши дostonдаги реализм тенденцияларининг изчил бўлишига ва такомиллашишига қаттиқ халақит беради. Шоир бундай ўринларда тарихий воқеаларни реалистик тасвирласа ҳам, лекин реалистик бўлмаган хулосалар чиқаради. Шунинг оқибатида у қаҳрамонларининг характерини мукамал оча олмайди. «Сулaimони замон», «Жамшиди даврон» каби босма қолипга айланиб кетган сифатлашлар қаҳрамонларни янада мавҳумлаштириб юборади. Шоир образларнинг портрети ва ички кечинмаларини тўлароқ тасвирлашга етарли эътибор бермайди. Дostonдаги ортиқча қайтариклар ва энгил-елпи ишланган мисралар унинг бадий қимматига хийла путур етказган. Шоир адабий тилни жонли тил бойликлари

асосида тараққий эттиришга интилишига қарамай, баъзан ўзбекча сўзларни ишлатиш мумкин бўлган ўринларда ҳам арабча ва форсча сўзларни қўллайди, баъзан эса шеъринг жумлаларнинг грамматик жиҳатдан мукамал бўлишига бепарво қарайди, вазн ёки қофияни мослаштириш мақсадида сўзларнинг бир неча талаффуз формаларини ишлатаверади (*ани, они каби*). Бу ҳол адабий тилнинг ягона талаффуз нормаларига томон ривожланишига халақит берарди, албатта.

«Шайбонийнома»
нинг маърифий
аҳамияти

«Шайбонийнома» маърифий жиҳатдан ҳам қимматли асардир. Шоир тарихий воқеаларни ҳикоя қилишда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари, аҳолининг касб-кори, маиший турмуши, урф-одати, шаҳар ва қалъаларнинг топографияси, жойларнинг географик ва табий хусусиятлари, ҳайвонот ва ўсимликлар олами, ҳарбий техника ва жанг тактикаси ҳамда бошқалар ҳақида ҳам маълумот беради. Шу билан бирга, у бизни кўпгина терминлар, номлар, атамалар билан таништиради: ҳарбий қурооллар — *соғит, дубулға, монглойлиқ, зонубанд* ва бошқалар; жангчиларнинг қўним жойлари — *пешхона, саропарда, баваржихона, шомиена* ва бошқалар; от-уловлар — *қамос, ежиши, убчин* ва бошқалар; май идишлари — *кўраки, машраба* ва бошқалар; маталар — *тожа, яздий, алоча* ва бошқалар; *палос — дебо, ғоли, мафраш, намади, шатранжий* ва бошқалар; қabila ва уруғлар — *буркут, манғит (манғит), найман, дўрман, ўшун, жалойир, қорлиқ, сулдуз, нукуз* ва бошқалар. Бундан ташқари, «Шайбонийнома»да ўнлаб ўсимликлар, мевалар ва уларнинг турлари, қушлар ҳамда *Адоқ, Алванд, Андахуд, Ашкамиш, Варзоб, Қовиркон, Кўҳак, Тойсун, Тойқон* каби жуда кўп географик атамалар тилга олинади. Буларнинг барчаси XV асрнинг охири ва XVI аср бошлари ҳаётини, этнографиясини, ҳарбий техникаси ва бошқаларини ўрганишга ёрдам беради.

Муҳаммад Солиҳ ўзбек классик адабиётининг йирик ва истиснододли намояндаларидан биридир. Унинг «Шайбонийнома» достони, гоёвий-бадий зиддиятларига қарамай, ўзбек адабиётида тарихий жанрнинг, реализм тенденцияларининг ва адабий тилнинг тараққийсига катта ҳисса бўлиб қўшилган дostonдир. Бу дoston ҳозирги кунда ҳам маълум тарихий-маърифий ва адабий-эстетик қимматини сақлаб келмоқда.

ХАЛҚ ДОСТОНИ — «ШАЙБОНИЙХОН» ҲАҚИДА

Ўзбек халқ дostonлари орасида «Шайбонийхон» номли бир дoston ҳам бор. Бу дostonни фольклорист Ҳоди Зарифов машҳур халқ шоири Пўлкан (1874—1941) дан ёзиб олиб, 1928 йида нашр эттиради. Дoston икки қисмдан: «Шайбонийхон саргузашти» ва «Хуршидой саргузашти»дан иборат. Дostonнинг асосини унинг

биринчи қисми ташкил этади, иккинчи қисми эса аслида мустақил халқ ижоди бўлган машҳур «Хуршидой» эртагининг вариантларидан биридир. Хуршидой саргузашти гўё Шайбонийхоннинг ҳукмронлиги даврида рўй берган эмиш, кўп мусибатлардан кейин эркакча либос кийиб, ўз отасининг уйига хизматкор бўлиб ёлланган ва Шайбонийхонни зиёфатга чақирган эмиш. Сўнгра у шу зиёфатда кўпнинг олдида ўз саргузаштларини бир эртақдай ҳикоя қилиб, мунофиқ руҳоний ва сотқин вазирни фош қилганмиш. Мана шуларга кўра, бу эртақ «Шайбонийхон» дostonига илова қилинган.

Дostonнинг асоси бўлган биринчи қисмда қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Шайбоний Бобирнинг амалдорларидан бири экан. Бир вақт Шайбоний Бобирнинг Жўравой деган вазирни билан жанжаллашиб, уни урибди. Жўравой Бобирга арз қилган экан, Бобир Шайбонийни дорга оситга ҳукм қилибди. Бироқ Бобирнинг Тўрабой деган бошқа вазирни орага тушиб, бу ҳукмни Шайбонийни Самарқанддан бадарга қилиш билан алмаштирибди. Шайбоний сарсонлик-саргардонлик йўлига тушибди, чўл кезибди, Сирдарё бўйидаги тўқайга келиб, бир айиқни ўлдирибди, унинг терисини орқасига ёпиниб, айиқ бошининг терисидан чорук қилиб, Сирдарёдан ўтиб, Тўрғай, Чолкор, Урун-бурун (Оренбург) ва «Раси эли» (Россия)ни кезиб, икки ой деганда нўғайлар юртига, Қозонга келибди. Эрбой деган нўғайликка қўноқ бўлибди, лекин кимлигини айтмабди. Айиқнинг терисини, ёмон кунда яраб деб чопонига яшириб қўйган 90 та гавҳарни сотиб, Эрбой на унинг дўстлари шарофига зиёфат берибди. Шайбонийни бошлиқ — «камбағал бобо» сайлабдилар. Унинг обрў-эътибори ошиб, йигитларининг сони 5000 га етибди. Эрбойни ва Тўрабой деган яна бошқа бир дўстини ўзига вазир қилибди. Шайбоний Бобирга қарши юришга тайёрланиб, нўғайларни, ўзбекларни, қозоқларни қўшинига киришга чақирибди. Катта қўшин билан йўлга тушиб, Тошкентни олиб, Самарқандга яқинлашиб қолди. Бобир Шайбонийга қарши Жўравой бошчилигида қўшин юборибди. Бироқ ер қатъидан ҳар замон-ҳар замон Бобирни қочиб кетишга чорловчи овоз чиқар экан. Шу вақтда элчи келиб, Шайбоний Сиб ёқасига келишни, ўша ерда ошиқ ташлаб, тахтнинг кимга бўлишини ҳал этишни таклиф қилди, дебди. Бобирнинг ошиги ёнбошига тушибди, Шайбоний ошиги уммо (бурни билан) турибди. Шаҳар Шайбонийга ўтибди. Шаҳарни жангсиз қўлдан бой берган Бобир Самарқанд атрофидаги Шайбонийнинг қўшинига қўққисдан ҳужум қилган экан, барибир бўлмабди, Бобир енгилиб, Шайбоний-ҳукмрон бўлибди.

Бу дostonнинг қачон яратилгани маълум эмас. Гарчи унинг ядизлари XVI асрга бориб тақалса ҳам, лекин дoston кейинги даврларда қайта-қайта ишланган, турли ўзгариш на янгиликлар қирғилган бўлиши шубҳасиз. Дostonда маълум тарихий фактлар бор. Бу Шайбоний билан Бобир ўртасидаги урушлар, Шайбонийнинг Тошкентни, Самарқандни эгаллаб олиши, унинг ярашув шартини ўртага қўйиши, Бобирнинг қочиб кетишидан иборат. Бироқ бу дostonда тарихий фактлардан кўра, ижодий тўқима кўпроқдир. Халқ ўзаро феодал урушларни қоралаш, халқпарвар, адолатли ва қаҳрамон подшо образини яратиш вазифасини ўз олдига қўйган. У Шайбонийхонни ижобий образ қилиб олади, уни қийинчиликларни енгиб, ўзбек қабилаларини бирлаштириб, Бобирга қарши курашиб, уни енгган тадбирли ва адолатли подшо сифатида тас-

вирлайди. Бинобарин, бу дostonдаги Шайбоний образи, айрим тарихийлик элементларига қарамай, тарихий Шайбонийхон образи бўлмай, балки феодал ўрта аср шароитида халқ орзу қилган идеал ҳукмдор образидир. Дostonда халқ тарихий Бобир образини яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эмас. Унда Бобир, тарихий ҳақиқатдан қатъи назар, золим подшоларнинг бир тимсоли сифатида тасвирланади.

Шундай қилиб, «Шайбонийхон» тарихий фактларни ҳикоя қилувчи дoston сифатида эмас, балки халқнинг орзу-интилишларини (бу орзу-интилишлар чекланган эди) баён этувчи асар сифатида характерлидир.

МАЖЛИСИЙ

Мажлисий XV асрнинг охирлари ва XVI асрнинг биринчи ярмида ўтган истеъдодли шоирдир. Унинг халқ оғзаки адабиёти материаллари асосида яратган «Қиссан Сайфулмулк» достони XVI аср бошларидаги ўзбек адабиётининг қимматли ёдгорликларидан биридир.

Ҳаёти ва адабий
фаолияти

Мажлисийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Ҳасанхўжа Нисорийнинг «Музакирул-аҳ-боб» («Дўстларни эслатувчи») тазкирасида баъзи маълумотлар берилган. Мана шу маълумотларга кўра, Мажлисий асли хоразмлик бўлиб, кейинроқ Бухорога кўчиб борган. Убайдуллахон ва унинг ўғли Абдулазизхонлар саройида хизмат қилган. «Мавлоно Мажлисий,— дейди Ҳасанхўжа Нисорий,— надим ва мажлисоро киши эди... сўз гўйини балоғат чавғони билан олур эди. Яхши ашъори ва марғуб сўзлари бор. Қасидалари кўп, яхши ва латиф ғазаллари бор».

Мажлисийнинг шеърлари Бобирга ҳам манзур бўлган. Бироқ, Ҳасанхўжа Нисорийнинг маълумотига кўра, Бобир билан Мажлисий орасида бир англашилмовчилик рўй бериб, уларнинг алоқалари тамомила узилиб қолади. Воқеа бундай бўлган экан:

«Мажлисий,— дейди Ҳасанхўжа Нисорий,— Бобир подшоҳга бир қасида ёзиб, мажлисида ўқиб берибдир, Бобир етти минг танга инъом қилиш фикрига келибдир. Бир ҳажвий тўртликким, бир сабабе била айтилибдир, Бобирнинг хотирига келиб сўрабдирким: «Муҳаммад Солиҳ бу шеърни нима учун ёзгандир?». Мажлисийнинг кўнглига келибдурким, «подшоҳга маъқул бўлганга ўхшайди», бинобарин, у «Бу рубойини мен битганман, саҳв билан Муҳаммад Солиҳ номига шуҳрат топибдур» дебди. Бобирнинг кайфияти ўзгариб, қатлга ҳукм қилмоқчи бўлибди, аммо афв томонини олиб, «Етти минг тангаким, шеърнинг сийласига қарор қилиб эрдим, хун баҳосига ушлаб қолисин!» дебди.

Мажлисийни мажлисдан қўлабди».

Мазкур рубой Восифийнинг «Бадоеул-вақое» китобида келтирилган Муҳаммад Солиҳнинг теурийларнинг Шайбонийдан дакки ейиши муносабати билан битган қўйидаги рубойи с бўлса керак:

Мискин чигатойки, кундузи тундир онга,
Аҳволи паршону қаро тундир онга.
Мағрур бўлиб сизмас эди ер юзига,
Сичқон тушуги эмди минг олтиндир снга.

Мажлисийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳозирча бундан бўлак маълумот йўқ. Шунингдек, унинг шеърлари ҳам бизга қадар

сақланиб қолмаган ёхуд ҳозирга қадар номаълум бўлиб келмоқда. Мажлисийнинг адабий меросидан бизгача етиб келган ягона асар унинг «Қиссаи Сайфулмулук» дostonидир. Биз шоирнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрнини мана шу дostonи билан белгилаймиз.

«ҚИССАИ САЙФУЛМУЛУК»

Дostonнинг
яратилиш тарихи
ва айрим нусхалари

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»нинг муқаддимасида дostonининг ёзилиш тарихи ва унинг манбалари ҳақида баъзи маълумотларни беради. Шу маълумотларга кўра, шоир дostonини йигитлик айёмида, бадий ижодда маълум тажриба тўплаган даврида яратган. Мажлисий билан Бобир ўртасида содир бўлган воқеани кўзда тутиб, «Қиссаи Сайфулмулук»ни XVI аср бошларида ёзилган ва шоирни XV асрнинг тўртинчи чорагида туғилган деб фараз қилиш мумкин.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»ни ўз бошига қандайдир кулфатлар тушган, дўстларидан йироқлашиб мусофирлик машаққатларини чеккан бир шароитда бунёдга келтирганини дostonнинг муқаддимасида таъкидлаб ўтади.

Ўтмиш адабиётда бадий асарнинг ижод қилинишига «туш»ни, «ёр»нинг, «пир»нинг ёки «нуроний мўйсафид»нинг «топшириги»ни сабаб қилиб кўрсатиш бир адабий усул сифатида қўлланилган. Мажлисий ҳам «Шоирнинг сўзга киргони» бобида шу усулдан фойдаланади:

...Тушумда кавкаби толеъ тулуви,
Бўлуб пайдо манга бўлди ружуви...
...Ки ногоҳ бир куни жонон йўлуқти,
Бу мискин бандага султон йўлуқти.
Кўрушти жон келиб бу жисм бирла,
Ки сўрди бандани бу исм бирла...
Йигитлик вақти эрди, сўз манда,
Бор эрди бир «Гулу Наврўз» манда...
Тута бердим, очиб кўрди ани ёр,
Уқиди-ю очилди бор-тулзор...
Чиқарди қўйнидан бир дostonе,
На дoston бўлгай ул бир бўstone...
Вале ул форсию наср эрди,
Тақи бу даҳрда ҳам қаср эрди.
Дедиким: «Мажлисий, бекор турма,
Ки мен шоирдурман деб лоф урма.
Агар бордур ҳунар илгинда кўрсат,
Ки бу дафтарни туркий тилга тузат».
Буюрдиким: «Гулу Наврўз» назмин
Анга мезон қилибон назм қилгин...
Бу сўзнинг ҳурмати баржой қилдим,
Юроким шавқ тиги бирла тилдим...

Демак, Мажлисий ўз достонида форс-тожик тилидаги «Қиссаи Сайфулмулук»нинг насрий вариантыдан бир манба сифатида фойдаланди ҳамда машҳур ўзбек классик шоири Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонидан илҳомланди ва ўрганди. Шу билан бирга, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук» достони ўзбек классик адабиётининг янги ва оригинал бир достони сифатида вужудга келди. Шоирнинг ўзи ҳам бунни таъкидлаб:

Бағир қонини ҳам ерга томузуб,
Қалам чашмасидин сувлар оқузуб,
Қуруқ ерда гулистон сабз қилдим,
Ки ошиқларга бўстон сабз қилдим,—

деган эди. «Қиссаи Сайфулмулук» халққа манзур бўлган, унинг сеvimли асари сифатида «Халқ китоблари» қаторидан ўрин олган дostonлардан биридир. Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»ни яратишда «Минг бир кеча»дан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди ва айни замонда халқ шоирлари ҳам Мажлисий достони асосида «Қиссаи Сайфулмулук»нинг фольклор вариантларини яратиб, куйлаб келдилар. «Қиссаи Сайфулмулук» ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат топгани каби, татар, туркман, қozoқ ва бошқалар орасида ҳам шуҳрат қозонган. «Қиссаи Сайфулмулук» қўл ёзма ва босма нусхаларда китобхонлар орасида кенг тарқалган. У биринчи марта 1883 йилда Қозонда нашр этилади. Китобга аҳтиёж кўп бўлганидан бўлса керак, у 15 йилдан кейин, 1898 йилда яна ўша ерда иккинчи марта нашр қилинади. 1916 йилда эса дoston «Қиссаи шаҳзода Сайфулмулук ҳикояти» номи остида «Лайли ва Мажнун», «Шаҳзода Карам ва Аслхон» асарлари билан бирга Тошкентда Порцев босмахонасида нашр қилинади. «Қиссаи Сайфулмулук»нинг мукамалроқ нашри 1883 йилги Қозон нашри бўлиб, унинг умумий ҳажми 4000 мисрадан ортиқроқдир. 1916 йилда Тошкент нашрида дostonнинг тексти бирмунча қисқартирилган ва кўпгина эпизодлар насрий баён тарзида берилган. Дostonнинг қўл ёзма нусхалари эса турли даврларда кўчирилган бўлиб, уларнинг ҳажми ҳам, тексти ҳам бир-биридан кўп фарқ қилади. Дoston қисқартирилган ҳолда хрестоматияларга киритилди, 1959 йилда алоҳида китоб сифатида босилди ва рус тилига таржима қилинди (таржимон Владимир Липко).

Дostonнинг
ғоявий мотивлари
ва образлари

«Қиссаи Сайфулмулук» ишқий-саргузашт дostonдир. Унда Миср подшоҳи Осим ибн Саф Сафвоннинг ўғил кўриши, болага Сайфулмулук ном қўйиши, вазир Ҳомиднинг ҳам ўғил кўриши, унга Соид деб ном берилиши, бу икки боланинг кўкалдош бўлиши, уларнинг фавқулodда ҳодисаларга тўла мураккаб саргузашти, Сайфулмулукнинг Фатина шоҳи Шаҳбол қизи Бадеулжамолга, Соиднинг Бадеулжамолнинг эмиқдоши Сарандил (Сарандип — Шри-Ланка) шоҳи қизи Рабиалмулукка уйланиши,

Сайфулмулукнинг одил подшо, Сонднинг вазир бўлиши ҳикоя қилинади.

Достоннинг етакчи темаси бўлган севги қаҳрамонларнинг мураккаб саргузаштларида мужассамлашади, вафо ва садоқат, дўстлик ва аҳиллик, мардлик ва қаҳрамонлик каби фазилатлар билан бирга камол топади. Шоир ярим ҳаётӣй, ярим афсонавий воқеалар баёнида соф ва самимий севгини, севгувчиларнинг олижаноб фазилатларини куйлайди. Севгувчилар даҳшатли кураш ва оғир синовларни бошдан кечирадилар, ҳаёт йўлларида учраган ҳар қандай тўсиқ ва қийинчиликларга қарши курашадилар, кишиларнинг бахти-шодлигига чанг солган ёвуз кучларни енгадилар.

Достоннинг бош қаҳрамони Сайфулмулукдир. У самимий ва садоқатли ошиқ, жасоратли ва фидокор қаҳрамон. Сайфулмулук ишқ йўлида бахт-саодатга эришиш учун курашга ва ғалабага шайошган оддий бир инсон сифатида гавдаланади. Чунки:

Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса,
Гадодир ул агарчи шоҳ бўлса.
Ки бўлмас ишқда не куфру имон,
Не сабр анда, не кофир, не мусулмон...

Сайфулмулук севгининг «муаззам дарёси»да жавлон урган эр йигитдир:

...Вале ошиқ керакким бўлса содиқ,
Шаҳаншоҳдек муҳаббат бирла ошиқ.
Фироқ оғуси анга шаҳду шарбат,
Ғаму қайғуси анга айшу ишрат.
Эрур чун ишқ дарёи муаззам,
Кира олмас анга ҳар қайси одам.
Муҳаббат баҳри ошиқнинг еридур,
Анга кирган тақи эрининг эридур.

Сайфулмулук мақсад йўлида жонини ҳам фидо қилишга тайёр. Ҳеч қандай тўсиқ ва даҳшат унинг иродасини буколмайдӣ. У қатъийят билан:

Агар юз минг бало чиқса илакдин,
Юз ўғурман тақи ушбу тилакдин,—

дейди. У денгизнинг ҳалокатли тўлқинига, азим тоғларга ва бепоян биёбонларга, ваҳшийларнинг қаҳр-ғазабига, маймунлар тузоғига, йўлбарс ҳамласига, аждар дамига, девнинг сеҳрли манзили ва зиндонига дуч келади. Бироқ буларнинг ҳеч қайсиси Сайфулмулукни маҳв этолмайди. Ирода, мардлик, жасорат, ақл ва тадбир унга мадад беради, ҳалокатлардан қутқариб қолади.

Сайфулмулукнинг чеккан меҳнат машаққатлари зойе кетмайди, у ёрининг висолига эришади, орзулари ушалади. Шоир Сайфулмулук саргузаштини оптимистик руҳда тугаллар экан, лирик хоти-мада бундай дейди:

На хуш кундур ўшал кун ғам тугона,
 Жафокашлар вафо кўриб қувона.
 Буюрсин кўзи, кўкси дилбарининг,
 Бори кўрсин вафосин дилбарининг.
 Нечукким шоҳ кўрди ёр вафосин,
 Вале чекти ажойиб кўп жафосин.
 Жафо чекмай кишига роҳат ўмас,
 Агар куймас ўтунга жўш бўлмас.
 Чу деҳқон чекмаса жабру жафосин,
 Емишларнинг киши кўрмас вафосин.
 Жаҳонда жабрлар ошиқ учундир,
 Вале билгил, алар лойиқ учундир.
 Саодатдур мувофиқ ёри содиқ,
 Муносиб бўлса хушдур икки ошиқ.

Сайфулмулук ошиқ ва қаҳрамонгина бўлиб қолмай, балки у айни замонда одобли фарзанд ва мушфиқ инсон, садоқатли дўст ва жасоратли нажоткордир. Сайфулмулук ота-онасини самимий ҳурмат қилади, уларга азият етказмасликка интилади, оғир дамларида ҳам, бахтли кунларида ҳам уларни унутмайди. Шу билан бирга, у бошқаларнинг ота-оналарига ҳам одоб билан муносабатда бўлади, уларга бир фарзанддек хизмат қилади.

Сайфулмулук дўсти ва кўкалдоши Соидни чин қалбидан севади, унинг хизматларини унутмайди, фироқида ғам-алам ютади.

Сайфулмулук Соидни топади. Бу унинг қувончига қувонч, бахтига бахт қўшади. Кўкалдошлар биргаликда Мисрнинг давлат ишларини бошқара бошлайдилар.

Эзгу ниятли Сайфулмулук денгизда уни қутқариб олган қушнинг болаларини аждарнинг ҳамласидан сақлаб қолади. У бир неча йил девнинг сеҳрли масканида банди бўлиб ётган Рабиалмулукни озод қилади, унга ака тутинади ва ака-сингиллик аҳдларини ҳалоллик ва содиқлик билан амалга оширади.

Соид садоқатли дўст, шу билан бирга, жасоратли қаҳрамондир.

Достонда Миср шоҳи Осим, Яман шоҳи Бадеуласр, Фатина шоҳи Шаҳбол ва Сарандип шоҳи образлари берилган. Буларнинг ҳар бири достондаги воқеаларнинг ривожини ва ечимини ўзига хос ўрин тутди, ўз хатти-ҳаракати ва хислатлари билан намоён бўлди. Лекин шу билан бирга, уларнинг муштарак хусусиятлари ҳам бор. Бу образлар орқали шоир подшоларни адолатли бўлишга, оталарни эса фарзандларининг яхши орзу-тилаklarига тилакдош, уларнинг бахт-саодатига кўмаклашувчи мушфиқ ота бўлишга чақиради.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»да бир неча хотин-қизларнинг образларини яратди: Рабиалмулук, Бадеулжамол ва оналар. Шоир хотин-қизларга даврининг пешқадам инсонпарвари ва маърифатпарвари сифатида ёндашади, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳи-

моя қилади. Мажлисий яратган хотин-қизлар образи тўғрилиқ, ҳалоллик, самимият, қатъият, журъат, садоқат ва бошқа ижобий хислатлари билан намоён бўладилар.

Рабиалмулук — эркисиз қиз. У сеҳр билан девнинг бандига гирифтор бўлган. Бироқ қиз нажот топишдан умидини узмайди. Сайфулмулукни кўрган Рабиалмулукнинг қалбида нажот умиди янада ортади. Рабиалмулук Сайфулмулук билан бирга девга қарши курашга отланади. У банд-зиндондан нажот топиб, бахтиёр бўлади.

Рабиалмулук садоқатли дўст ҳамдир. Сайфулмулук билан Соид қандай дўст бўлса, у ҳам Бадеулжамол билан худди шундай дўстдир. Бу икки қиз билан икки йигит бир-бирига муносиб, саргузашти ўзаро ўқшаш, бахт-толеи бир-бири билан боғланган параллел образлардир.

Шоир, муҳаббат ҳар икки томон (қиз билан йигит)нинг раъий ва интилиши билан вужудга келади ва амалга ошади, агар қизнинг майл-ихтиёри бўлмаса, у ҳолда ошиқ мақсадга эришолмайди дейди:

Агар маъшук майли йўқ, билингиз,
Ета олмас анга ошиқ ҳаргиз.

Бу фикр Бадеулжамол образида тўлароқ очилади. Рабиалмулук Бадеулжамолга Сайфулмулукнинг ишқи ҳақида сўзлаб беради. Бадеулжамол кўп йиллардан кейин дугонасини кўрган бўлса ҳам, унинг бу сўзидан аччиқланади. Бунга у ҳақли, чунки Бадеулжамол ҳали Сайфулмулукни кўрмаган ва уни синамаган. Бинобарин, у йигитни кўрмай-нетмай, кўнгил қўя олмайди. У Сайфулмулукни кўриб, унинг севгиси чин ва самимий эканига қаноат ҳосил қилгандан кейингина унга кўнгил қўяди:

Чун кўрди шаҳнинг ишқи ҳақиқат,
Килибон шарт, боғлади муҳаббат.
Муҳаббат бирла ичти шарбати аҳд,
Бир-бирига суғди шаккару шаҳд.

Достонда севги масаласининг шу тарзда қўйилиши ва ҳал этилиши хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган, улар ўз истақлари билан турмуш қуролмаган феодал муҳитида ғоят прогрессив аҳамиятга эга эди.

Достондаги оналар: Сайфулмулукнинг онаси Жамила, Соид ва Рабиалмулукнинг оналари ҳамда Бадеулжамолнинг онаси ижобий образлар бўлиб, улар кўпроқ фарзандларига бўлган беҳад оналик меҳр-муҳаббати ва эзгу орзу-ниятлари билан гавдаланадилар.

Бутун достон давомида яхшилик билан ёмонлик, ижобий образлар билан салбий образлар ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонлик устидан, ижобий образлар разолат ва қабоҳатнинг символик тажассуми бўлган девлар, ваҳшийлар ва

йиртқишлар устидан ғалаба қозонади. Инсон, унинг иродаси ва кураши, бахт ва шодликнинг энг ашаддий душмани бўлган девларни, уларнинг бошлиғи Қулзум шоҳини маҳв қилади:

• Бўлиб мағлуб девлар охири кор,
Иликка тушти Қулзум шоҳи ночор...

Шундай қилиб, инсоннинг ақл-иродаси ва куч-қудратига бўлган ишонч достон оптимизмининг негизини ташкил этади.

Лекин, «Қиссаи Сайфулмулук» шу муваффақиятларига қарамай, феодал-клерикал дунёқарашнинг иллатларидан холи эмас, Сайфулмулук ва бошқа ижобий образларнинг фаолияти бевосита омма билан, унинг мақсад ва манфаатлари билан яқиндан боғланиб бормайди. Бунинг устига шоир диний-мистик ва фаталистик эътиқод тасвирига тушади. Сайфулмулукнинг ишқи ва саргузаштларини «худонинг амр-иродаси» ва «тақдир» билан боғлайди. Айрим ижобий образлар, хусусан Бадеулжамол, хийла пассив қилиб тасвирланади. Бадеулжамол дostonнинг сўнгги эпизодларидагина кўринади ва у воқеалар тугунинг ечимида у қадар ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Агар, халқ асарларидаги каби, Бадеулжамол жасоратли қиз сифатида тасвирланса, Қулзум шоҳининг бандига гирифторм бўлган Сайфулмулукни отаси Шаҳбол эмас, балки унинг ўзи қутқарса, дostonнинг ғоявий-бадий қиммати янада ошган бўлар эди. Достон ғоявий мазмунининг бундан бошқа нуқсонлари ҳам бор.

Дostonнинг бадий
хусусиятлари
ва тили

Эзма адабиётга ва халқ оғзаки ижодида хош услубнинг бир-бири билан узвий боғланиб бориши ва бирикиши «Қиссаи Сайфулмулук»нинг етакчи бадий хусусиятидир. Бу хусусият дostonнинг сюжети ва композициясига ҳам, унда чизилган портретлар ва образларга ҳам, дostonнинг бадий тасвир воситалари ва тилига ҳам бевосита тааллуқлидир.

«Қиссаи Сайфулмулук», кўп халқ эртақларида бўлганидек, «Ҳикоя ичида ҳикоя» услуби билан ёзилган. «Султон Маҳмуд воқеаси» қолипловчи ҳикоя бўлиб, асосий воқеа Сайфулмулукнинг саргузаштларидир. Бу саргузашт бир неча бобни ўз ичига олади, ҳар бир боб алоҳида эпизодни ташкил қилади, ҳикоялар «ровийнинг сўзи» билан бошланади. Шоирнинг воқеа ва қаҳрамонларга муносабати, таассурот ва хулосалари лирик муқаддима, лирик чеккиниш ва лирик хотималарда ифодаланади.

Воқеалар тугуни Сайфулмулукнинг отаси совға қилган инъом тўнда Бадеулжамолнинг суратини кўриб ошиқ бўлиши билан бошланади. Воқеалар тугуни тобора мураккаблашади, асосий тугунга қўшимча тугунлар қўшилиб боради. Китобхоннинг кўз ўнгида хилма-хил ҳодисалар, ҳаяжонлантирувчи воқеалар, романтик манзаралар, янги-янги образлар пайдо бўлади. Сайфулмулук билан Бадеулжамолнинг севги саргузаштига Соид ва Рабиалмулук саргузашти параллел бўлиб қолади. Икки кўкалдошнинг тақдири икки

эмикдош қизнинг тақдирига уланади. Асосий тугун девлар манзилида Сайфулмулукнинг Рабиалмулукни учратуви эпизодида ўз кульминация нуқтасига кўтарилади ва шу эпизоднинг ўзида тугуннинг ечимига замин пайдо бўлади. Асосий тугуннинг ечилиши олдида янги чигал пайдо бўлиб, Сайфулмулук Қулзум шоҳига банди бўлиб қолади. Бироқ бу чигал — сўнгги чигал ва сўнгги синов. У тез ҳал бўлиши керак, чунки асосий чигаллар ечилган ва қаҳрамонлар кўп синовларни бошидан кечирган. Сайфулмулук энди якка эмас. Унга нажот берувчи кишилар ва кучлар бор. Сайфулмулук нажот топади ва ёмонлик кучларининг таянчи бўлган дев — Қулзум шоҳи маҳв қилинади.

Достондаги воқеаларнинг ривожини билан бирга ундаги қаҳрамонлар, хусусан, бош қаҳрамон Сайфулмулук ҳам ўсиб, камол топиб боради. Сайфулмулук саройнинг эрка ва азиз шаҳзодасидан самимий ошиқ, жасоратли паҳлавон, нажоткор қаҳрамон ва тадбирли давлат бошлиғи даражасига кўтарилади. Бошқа қаҳрамонлар ҳам ўсиб, чиниқиб борадилар. Шоир қаҳрамонларнинг саргулашти, уларнинг портрети ва ички кечинмалари, ҳаракати ва ҳолати, шодлиги ва қайғуси, қудрати ва ожизлиги тасвирида хилма-хил бадий бўёқлардан усталик билан фойдаланади. Масалан, тўн эпизодини олайлик. Осим Сайфулмулукка сеҳрли тўн тақдим қилади. Тўндаги гўзал (Бадеулжамол) Сайфулмулукни ошиқи беқарор қилади.

Мажлисий Сайфулмулукнинг ички кечинмаларини кучлироқ қилиб тасвирлаш учун жонлантириш усулидан жуда яхши фойдаланган. Сайфулмулук ишқ ўтида ўртаниб, бундай дейди:

Сенинг ишқинг ўтида май урар жўш,
 Бўлур сарви сиҳи фикрингда беҳуш.
 Суроҳи¹ ҳасратингда қон йиғлар,
 Куяр шамъу тақи ҳайрон йиғлар.
 Менинг оллимда чанг бўлди дуто ҳам,
 Қилур нолиш менинг ҳолима еб ғам.
 Фигон айлар рубоби ёд қилур,
 Урар кўксигаю фарёд қилур.
 Узотиб бўйинини бечора танбур,
 Менинг ҳолимга йиғлар, нолишин кўр.
 Куяр оҳимга уду ҳам мусиқор,
 Бўлуб дардимга қонун кўксин йиртор.
 Тамоми созлар бўлиб ҳаводор,
 Бари юзум кўруб ҳолимга йиғлор.

Шоир Сайфулмулук ва бошқа қаҳрамонларнинг ички кечинма ва руҳий ҳолатини муваффақият билан тасвирлайди.

Мажлисий табиат манзаралари ва лавҳаларини яхши тасвирлаган уста шоирлардан биридир. У Сайфулмулук ва Соид учун

¹ Суроҳи — қадаҳ.

қурилган боғ, кўшк тасвирида, денгиз ва денгиз тўлқинлари, маймунлар ороли, дев маскани ва бошқа эпизодларда бой фантазиядан, ранг-баранг бадий усул ва бадий тил воситаларидан фойдаланади. У ёзма адабиётнинг ва халқ оғзаки ижодининг тажрибаларидан таълим олади. Жумладан, «Қиссаи Сайфулмулук» даги тўн воқеаси ва Бадеулжамол тасвири, Сайфулмулукка кўшк қурилиши, Сайфулмулукнинг денгиз саёхати ва қаҳрамонликлари тасвирида «Фарҳод ва Ширин» (Навой)нинг таъсири равшан кўриниб туради. Халқ оғзаки ижодининг таъсири эса бундан ҳам кучлироқ бўлиб, у достоннинг сюжети ва композициясида, конфликтнинг ижобий қаҳрамонлар ғалабаси билан ечилишида, образлар, тасвирий ўринлар ва бошқаларда ёрқин кўринади. Шоир халқ юморидан ҳам, унинг мақол ва таъбирларидан ҳам кенг фойдаланади. Халқ юмори айниқса «Занги духтар» портрети тасвирида усталик билан қўлланган. «Занги духтар» бирор ўлка ёки халқнинг қизи эмас, балки фантастик образ, ёмонлик ва зулмат тимсолидир. Унинг ташқи қиёфаси эса феодал саройининг ясан-тусанларга, упа-эликларга берилган энгил табиат аёлларини эслатади:

...Юзига суртубон ул упа деб гач,
 Қаро зулфин қаро юзга қўюб каж.
 Қазон қаросидин қошига тортиб,
 Қалин гач бирла юзин оқортиб,
 Қаро арғамчидин солиб чу сочбоғ,
 Солиб ночоғ бўйнига ани чоғ.
 Қилиб бир-икки қасқонни билаузук,
 Солиб неча қизил соғурдин узук.
 Чу филнинг туйноғидек туйноғина,
 Қизил суртуб бўяди мисли хина.
 Юрур бўлса, юрур тева юрушин,
 Кулур бўлса, кулур айиқ кулушин...

У ташқи қиёфаси билангина эмас, балки феъл-атвори, зулми ва жафокорлиги билан ҳам китобхонда ўзига нисбатан нафрат ва ғазаб ҳиссини қўзғатади. Сайфулмулук унинг «севги»сини рад қилганда, у Сайфулмулукни оғир азоб ва қийноқларга гирифтор этади.

Достондаги:

«Эр ўгликим қадам қўйса чу йўлга,
 Қадам йўлда керакдур, бош қўлда».
 «Жаҳонда неш кўрмай, нўш бўлмас,
 Муродни топмайин ошиқ қувонмас».
 «Жафо чекмай кишига роҳат ўлмас,
 Агар куймас, ўтунга жўш бўлмас,
 Чу деҳқон чекмаса жабру жафосин,
 Емишларнинг киши кўрмас вафосин»,
 «Шаҳарлар тилини боғласа бўлур,
 Арзагўйлар тилини нетса бўлур»,
 «Ул охир боғлади бағрига бир тош»

каби халқ мақоллари ва таъбирлари асосида тузилган мисралар дostonнинг мазмунини бойитади, унинг бадиийлигини оширади, халқчиллик тенденцияларини ривожлантиради.

«Қиссаи Сайфулмулук» классик адабиётдаги барча дostonлар каби маснавий (жуфт қофия) йўлида қофияланган. Мажлисий дostonнинг муқаддимасида таъкидлаганидек, «Қиссаи Сайфулмулук» учун «Гул ва Наврўз» вазнини мезон қилиб олиб, уни ҳазаж баҳрида (мафойилун мафойилун фаулун) ёзди.

Эр ўгликим	қадам қўйса	чу йўлга
Қадам йўлда	керакдур бош	(и) қўлда
Мафойилун	мафойилун	фаулун

«Қиссаи Сайфулмулук» XVI аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир. Шоир:

Ориқ¹ туркий тилинга назм этибмен,
Ўқуғил завқ ила мавзун қилибмен,—

деб дostonини соф туркий — ўзбек тилида ёзганини таъкидлайди. Бундан Мажлисий форсча-тожикча ва арабча сўзларни ишлатмаган, деган фикр келиб чиқмайди, албатта. Мажлисий дostonида аллақачон ўзбек тилига ўлашиб кетган кўпгина форсча-тожикча ва арабча сўзлар, баъзан форс-тожик тилига хос грамматик шакллар ҳам қўлланилади. Лекин Мажлисий халқ жонли тилидан кенг фойдаланади ва дostonини содда, равон тилда яратиб, ўзбек адабий тилининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. «Қиссаи Сайфулмулук»да Хоразм лаҳжасининг излари ҳам равшан кўринади. Жумладан, шоир таҳя (дўппи), илик (қўл), қати (қоши), қолуқ (дарвоза), тақи (яна), юзук (узук) сўзларини ва этоли (этайин), билולי (билайин) каби феъл формаларини ишлатади.

Хотима

«Қиссаи Сайфулмулук» ўзбек классик адабиётининг гўзал дostonларидан биридир.

Достон муқаддимасида:

Эшитинг ўқуюн бир яхши қисса,
Ажойиб қиссаи пур дарду ғусса,—

деган шоир «пур дарду ғусса» қиссасини оптимистик руҳда хулосалайди ва дostonнинг кўп авлодларга манзур бўлишини орзу қилади.

Шоир китобхонга мурожаат этиб:

¹ Ориқ — соф, тоза.

Китобим мунису дилбандим эрур,
Анинг ҳар байти бир фарзандим эрур.
Азизимдур, тақи сен ҳам азиз тут,
Ўқуғил, завқ ила яхши қулоқ тут.
Қилиб ангизлар кўп базм қилдим,
Ўқуғил, ошиқона назм қилдим...
Ғараз будурки, сўз дунёда қолғай,
Ўқуб ошиқлар андин баҳра олғай...

дейди. Шоир янглишмади. Унинг севги китоби бир неча аср мобайнида ўзбек, татар, туркман, қозоқ ва бошқа халқларнинг китобхоналарига манзур бўлиб келмоқда. Ўзбек классик адабиёти «Қиссан Сайфулмулук»дан кейин халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган «Гулу булбул» (Салоҳий), «Ҳафт гулшан» (Нодир), «Баҳром ва Гуландом» (Сайқалий) каби кўплаб янги дostonлар билан, «халқ китоблари» қаторидан ўрин олган асарлар билан бойиди.

ХОЖА

Хожа XVI асрда етишган истеъдодли шоир ва адибдир. Хожа моҳир ҳикоянавис сифатида ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ўрин тутади.

Ҳаёти ва фаолияти ҳақида
Хожанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот бор. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари маълум эмас. Пошоҳўжа Абдулваҳобхўжа ўғли йирик руҳоний оиласида дунёга келди. Унинг Хуросон сайидларидан бўлган ота-боболари садрилик ва шайхулисломлик мансабларида хизмат қилган эканлар. Пошоҳўжанинг ўзи ҳам Балх ҳокими Жонибекнинг ўғли Қистонқоранинг (1556 йилда вафот этган) саройида шайхулисломлик қилган.

Пошоҳўжа руҳоний оилада туғилиб, диний руҳда тарбияланганлигига қарамай, дунёвий билимлар билан, санъат ва адабиёт билан ҳам кенг машғул бўлди, ўз даврининг атоқли донишмандларидан ва сўз санъаткорларидан бири бўлиб етишди. У форс-тожик ва араб тилларини мукаммал эгаллаб олди, тарих китобларини, ўзбек ва форс-тожик адабиётини, хусусан, Низомий, Саъдий ва Навоий асарларини қунт билан ўрганди, халқ оғзаки ижоди, халқ эртаклари ва ҳикоялари билан анча қизиқди. Лирик ва эпик асарлар ёзди, ўз бадий асарларида Хожа таҳаллусини қўлади ва шу ном билан шуҳрат топди. У ўзининг шоирлик қобилиятига баҳо олиш мақсадида айрим асарларини Заҳириддин Муҳаммад Бобирга юборди.

Адабий мероси
Хожанинг адабий мероси лирик ва эпик турдаги асарлардан иборат. Унинг лирикаси девон шаклида сақланиб қолмаган, бизга айрим шеърӣй намуналаригина етиб келган, холос. Шунга қарамай, бу намуналар Хожанинг хийла иқтидорли бир лирик шоир бўлганини кўрсатади. Хожа бошқа жанрлардаги асарларида бўлгани каби, қитъа, рубоӣй ва бошқа жанрларда ёзган лирик шеърларида ҳам кўпинча ахлоқ-одоб масалалари ҳақида фикр юритади, китобхонларга панд-насихат қилади. Ҳазалларида эса ҳарорат билан дунёвий севгини, висолнинг шавқ-завқини куйлайди ва ҳижроннинг алам-изтиробидан зорланади.

Хожа феодал жамиятнинг негизларини танқид қилмайди, у ўзи мансуб бўлган феодал синфининг манфаатларини ҳимоя этади. Бироқ шунга қарамай, у шеърларида ҳам, ҳикояларида ҳам «раият-парварлик», «адолатпарварлик» каби ғояларни илгари суриб, маълум даражада бўлса-да, феодал синфи қарашлари доирасидан ташқари чиқади, феодал-клерикал ахлоқнинг айрим иллатларини танқид қилади.

Халқ,— дейди шоир,— бир мевали дарахтдир, уни парвариш қилсанг, мева оласан. Давлат бошлиқлари ҳам шундай бўлмоғи лозим.

Райят эрур мевалик бир ёғоч,
Сув берсанг анга, мева берур санга.
Солур мевасинию бўлур баргрез,
Хазон елидек қилса анга жафо.

У камбағалпарварлик ва мушфиқлик ғоясини ифодалаб:

Сойилдин эвурма юз, дахи эҳсон қил,
Дардига табиблар каби дармон қил,
Олам аро ҳар на мушкиле тушса санга,
Лутф айлаю мушкил ишларин осон қил,—

дейди. Шунингдек, Хожа мақтанчоқ ва баландпарвоз кишиларга қарши:

Норунж суйи базм ичида мул бўлмас,
Ҳар шўра ниҳол қобили гул бўлмас.
Юз минг йил агар фароғ ила тутса мақом,
Ҳаргиз чаман ичра зоғ булбул бўлмас,—

дейди.

Яшаган муҳитининг айрим иллатларини ва зодагонларнинг баъзи бир салбий хислатларини танқид қилган шоир бир маснавийсида халқнинг «дўст ачитиб сўзлар, душман кулдириб» деган мақоли зайлида кишиларга ўғит бериб, айтади:

Кимки санинг айбинг айтур санга,
Шафқат ила лутфу карам қил анга.
Дўстунг улдур, ани таҳқиқ бил,
Ҳар на деса сўзини тасдиқ қил...
Рост сўз ар табъинга келса ёмон,
Дема ёмон, ким эрур ул нўши жон.

Хожанинг юқоридаги шеърлари, шубҳасиз, XVI аср ўзбек лирикасининг ғоявий-бадий етук шеърлари сирасига киради.

Хожа Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонига ўхшатма тарзида «Мақсадул-анвор» («Нурларнинг мақсади») деган достон яратган, деган маълумот бўлса ҳам, лекин ҳали бу достон топилган эмас.

Хожа адабий меросининг катта ва муҳим қисми унинг ҳикояларидир. У 1539—40 йилларда «Гулзор» номли ҳикоялар тўпламини яратади. Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва Абдураҳмон Ҷомийнинг «Баҳористон» китобларига ўхшаган бу ибратли ҳикоялар тўпламини Хожа Жонибекнинг ўғли Қистонқора султonga бағишлайди. «Гулзор» давлатни бошқариш, халқ билан қандай муносабатда бўлиш, инсоф ва адолат ҳамда ахлоқ ва одоб каби масалаларга бағишланган ҳикоялар тўпламидир.

Утмиш ўзбек адабиёти ёдгорликлари орасида «Мифтоҳул-адл» («Одиллик калити») номли ҳикоялар тўплами ҳам бор. Хожанинг «Гулзор» асари ана шу «Мифтоҳул-адл»га ўхшаб кетади. Бироқ «Мифтоҳул-адл» тўпламининг ўзида автор номи кўрсатилмаганидек, бошқа манбаларда ҳам бу тўплам ва унинг автори ҳақида маълумот йўқ. Адабиётшуносликда бу тўплам XIV асрга мансуб деб фараз қилинар эди. Бироқ кейинги йилларда тадқиқотчилар уни XVI асрга тааллуқли деб ҳисобламоқдалар. Профессор В. Зоҳидов «Мифтоҳул-адл» XVI асрга мансубдир, у Хожанинг асари бўлиши, «Мифтоҳул-адл» билан «Гулзор» асли бир китобнинг икки қисми бўлиши мумкин деб фараз қилади¹. (Хожа ижоди ҳақида М. Мирзааҳмедова кандидатлик диссертацияси ёзган — 1966).

В. Зоҳидов таъкидлаганидек, «Мифтоҳул-адл»га доир мунозарали масалалар, хусусан унинг автори масаласи, ҳали узилкесил ҳал этилмаган бўлса-да, «Мифтоҳул-адл» билан «Гулзор» ўртасида яқинликни кўзда тутиб, бу икки асарнинг ҳикояларини бирга ўрганамиз.

«Мифтоҳул-адл»
ва «Гулзор»
ҳикоялари

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» кичик-кичик ҳикоялар тўпамидир. Исломи дини ва шариятни тарғиб қилувчи бир неча ҳикояни мустасно қилганда, «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»даги ҳикояларнинг кўпчилиги дунёвий масалаларга: давлатни бошқариш, подшо ва раият (халқ), подшо ва сарой аҳли, ободончилик ва осойишталик, маърифат ва ахлоқ-одоб каби масалаларга бағишланган. Диний темадаги ҳикоялар «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги материаллар асосида тузилган бўлса, дунёвий ҳикояларнинг кўпчилиги халқ оғзаки ижоди бойликлари, Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Жомеул-ҳикоят» каби ҳикоя тўплamlаридан ҳамда шу манбалардан илҳомланган ўзга сўз санъаткорларининг асарларидан ижодий фойдаланиш асосида яратилган.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»даги ҳикоялар дидактик ҳикоялардир. Автор уларда бирор кичик воқеани ҳикоя қилиш орқали китобхонларга панд-насиҳат қилади, уларга ўғит беради, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларга доир хулосалар чиқаради. У панд-насиҳат қилиш ва ўғит бериш йўли билан адолат ва осойишталик ўрнатиш, золим подшо ва амалдорларни жиловлаш, давлатни қатъий қонун-қоидалар асосида бошқариш, кишиларнинг хулқ-атворидаги камчиликларни, турли ижтимоий табақалар орасидаги зиддиятларни бартараф этиш мумкин деб ўйлайди. Лекин, шунга қарамай, ҳикоялар автори феодал-клерикал муҳитнинг даҳшатли ҳаёт манзараларини ростгўйлик билан тасвирлайди, ҳукмрон синфнинг айрим иллатларини танқид қилади, феодал

¹ Қаранг: В. Зоҳидов. *Ўзбек адабиёти тарихидан*. УзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент — 1961.

Ўрта асри учун прогрессив аҳамиятга эга бўлган ижтимоий-сиёсий қарашларни илгари суради ҳамда тўғрилиқ, ростгўйлик, садоқат ва марҳамат каби олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этади.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да хилма-хил образ ва характерлар яратилган. Улар турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган кишилар: шоҳлар, вазирлар, амалдорлар, руҳонийлар, олимлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чўпонлар, дарвешлар, ўғрилар, безорилар ва бошқалардир. Бир ижтимоий табақага мансуб бўлган кишилар муштарак ва индивидуал хусусиятлари билан гавдалантирилади. Ёзувчининг тушуничи, бир ижтимоий табақага мансуб бўлган киши турлича характерда бўлиши, ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Шунга кўра, у одил ва зolim подшолар, донишманд ва мунофиқ вазирлар, садоқатли ва худбин амалдорлар, виждонли ва безори сипоҳийлар образини яратади. Кўпинча бундай кишиларнинг салбий образларида ёзувчи уларга хос бўлган реалистик хислатларни бадий умумлаштириб берса, ижобий образларнинг фаолияти ва қиёфасида адолатли подшо, донишманд вазир ҳақидаги орзу-тилакларини мужассамлаштиради. Деҳқон ва чўпон каби меҳнаткаш табақа намояндalари ҳалол, тўғри, ақлли, иродали ва ор-номусли кишилар сифатида тасвирланади. Бу хусусиятлари билан «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари янада халқ оғзаки ижодига яқинлашади.

Ҳикоялардаги айрим образлар, масалан, Искандар, Нўширвон, Султон Маҳмуд, Султон Маликшоҳ ва бошқалар тарихий шахсларнинг номи билан аталса-да, бироқ улар бу тарихий шахсларнинг образи эмас, балки бадий-фантастик образлардир. Улар оғзаки ва ёзма адабиётда аллақачонлар мана шундай бадий-фантастик образларга, кўпинча орзу ва ҳаёлдаги одил ва маърифатпарвар подшоларнинг идеал образига айланиб кетган эдилар. Уларда тарихий шахслардан деярли фақат бир номгина қолган эди, холос. Бинобарин, у тарихий шахслар бадий асарлардаги образларнинг прототиплари бўла олмайдилар. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикояларида Нуҳ ва Даққи Юнус каби диний-афсонавий образлар ҳам яратилган.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари тематикаси ва ғоявий мазмуни билангина эмас, балки бадий хусусиятлари ва тили билан ҳам ўзбек классик адабиётининг, бу адабиётда нисбатан камроқ ривожланган бадий насрнинг энг яхши ёдгорликларидандир. Ҳикоялар кичик-кичик ва жуда ихчам бўлиб, ёзувчи уларда катта бир темани, муҳим бир проблемани хийла кенг ва мукамал ифодалайди. Тема бирор эпизод, кўпинча саргузашт характеридаги бирор воқеа баёнида ёритилади. Ёзувчи айрим кичик деталарни тасвир қилишга берилиб кетмай, теманинг моҳиятини очувчи етакчи нуқтани асос қилиб олади. Ҳикоя шу нуқта билан бошланади ёки у тез орада воқеанинг ривожланиб боришида вужудга келади ва етакчи бўлиб қолади. Ҳикоялар халқ ижоди асарларида бўлган

нидек, кўпинча, «айтурларким» сўзи билан бошланади, охирида «қиссадан ҳисса» чиқарилади. «Қиссадан ҳисса» кўпинча, қитъа, рубоий, байт ва бошқа шеърый шаклларда берилади. Образларнинг маънавий қиёфаси уларнинг фаолиятида, саргузаштларида очилади. Характерлар ўзига хос етакчи хусусиятлар билан индивидуаллаштирилади. Ёзувчи бир-бирига зид бўлган характерлар тасвири ва тавсифида кўпинча қаршилантириш усулидан фойдаланади. Конфликт яхшиликнинг, ижобий образларнинг ғалабаси билан ечилади.

Ҳикояларнинг услуби жуда содда. Уларда ортиқча «санъатпардозлик» ва ғализлик йўқ. Жумлалар кўпинча содда гаплардан тузилган. Сўзлар танлаб ишлатилган. Автор халқ жонли тилидан, хусусан унинг мақол ва таъбирларидан кенг фойдаланган.

Халқ оғзаки ижодининг таъсири «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикояларининг ғоявий мазмунини ҳамда бадиий услуби ва тилини бойитган, такомиллаштирган.

Энди биз «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» тўпламларидаги айрим ҳикояларга шартли номлар қўйиб, улар билан танишиб чиқайлик.

Ажойиб вилоят Искандар Зулқарнайн бир вилоятга борибди. У ерда суру-суру қўйлар бўлиб, чўпони йўқ экан, мевалари пишиб ётган боғлар бор-у, боғбони йўқ экан, мол-маталарга тўла дўконлар бор-у, қоровули йўқ экан. Искандар бу вилоятнинг тартиб-қоидаларидан ниҳоятда таажжубланибди. Шунда у вилоятнинг подшоҳи: «Бизнинг орамизда бирор киши муфлис (қашшоқ) бўлса, баримиз йиғилиб, мол жам қилиб, ул кишини мол ва амвол билан ҳамда жамиятда ўзларимиз билан тенг қилурмиз...— дебди. Искандар бу вилоятнинг тартиб-қоидаларидан ғоят шод ва мамнун бўлибди.

Бу ҳикоянинг мазмуни бизга Форобий мероси, Низомий Ганжавий ва Жомийнинг Искандарга оид дostonлари орқали танишдир. Ҳикоя автори, дунёқарашидagi жиддий зиддиятларга қарамай, адолатли жамият ва бахтиёрлар ўлкаси ҳақидаги фантазияни давом эттиради, кишилар ўртасидаги зиддиятларнинг бартараф этилишини, осойишталик ва фаровонликнинг барқарор бўлишини орзу қилади. Бироқ у буларнинг барчасига адолатли ҳукмдор орқали эришиш мумкин деб ўйлайди. Шунга кўра, кўпчилик ҳикояларда адолатли идеал ҳукмдор образи яратилади, халқпарварлик ва адолатпарварлик ғояси илгари сурилади.

Бир соатлик адолатнинг қиммати

Бир подшоҳ ҳажга бормоқчи бўлибди. Бироқ донишманд вазири бунга эътироз билдириб, сиз ҳажга борсангиз, эл-юрт иши қолиб кетади, бебошлик рўй беради, дебди. Ниҳоят, подшо бир неча бор ҳажга борган кишининг бир ҳаж савобини сотиб олишга қарор қилибди. Бир ҳожининг ҳаж савобини ўн минг қизил танга бериб сотиб олоқчи бўлган экан, ҳожи «эй подшоҳим, бир ҳаж не бўлғай, йиғирма ҳажимнинг савобини сенга берайин, сен бир соат адл қилгоннинг савобини манга берсанг»,— дебди. Подшо: «Бир соат адл қилгоннинг савоби на бўлур?»— деган экан, у; «Бир соат адл қилгоннинг савоби одамларнинг ва фаришталарнинг ва ҳурларнинг ибодатидан ортуқ турур»,— деб жавоб берибди.

Авторнинг ўйлашича, бир соатлик адолатнинг баҳоси ана шундай юксак экан, чунки подшо бир соатлик адли билан ҳам қанча-қанча мискинларга адолат, шафқат қилмоғи, гуноҳсиз кишиларни жаллоднинг тиғи ва дорнинг тағидан олиб қолмоғи, золимларнинг жазосини бермоғи мумкин.

Бу гоё, жумладан, «Нўширвон ва Ҳаким» ҳикоясида ҳам ифодаланган.

Нўширвон беклари ва ҳакимларини йиғиб, халқ билан қандай муносабатда бўлиш ҳақида кенгашиганида, беклар олиқ-солиқни кўпайтириб, қўшинни мустаҳкамлаш керак, дейдилар. Донишманд Абузаржумҳур эса, бу хато йўлди, бу йўл эл-юртни ҳам, давлатни ҳам хонавайронликка олиб боради, дейди. Унинг таклифи билан беклар бир жойга, унинг ўзи бошқа бир жойга свга чиқадилар ва шикорларини подшога келтириб берадилар. Беклар биринчи кўни кўп ов овлайдилар, бироқ иккинчи кўни овсиз қайтадилар, чунки биринчи кўндаги даҳшатли ов ҳайвонлар ва қушларни тўзғитиб, қўрқитиб қўйган эди. Донишманд эса оз бўлса ҳам, ҳар кўни ов билан қайтади. Подшо унинг олиқ-солиқни кўпайтиришга қарши эътирозни тўғри эканини эътироф қилиб, адолат билан иш кўради.

Бу ҳикоя қуйидаги маснавий билан тугайди:

Райятни тadbир ила ром қил,
Адолат саририда ором қил.
Райятга адл ила қилсанг маош,
Кам ўлмас сахо суфраси ичра ош.
Чиқорғил райятни ғам чоҳидин —
Енмоғойсен онинг дуди оҳидин.
Ситамкаш агар оҳ чекса саҳар,
Куяр оҳининг ўтидин баҳру бар.
Эшнқ ёлма маълумнинг юзига,
Кўзунг оч, қулоқ сол онинг сўзига...

Езувчи мамлакат ва халқ тақдирини подшога, унинг сарой аҳлларига боғлайди. Подшонинг халққа посбон ва чўпондек меҳрибон бўлишини истайди.

Шу гоё асосида у адолатли ва адолатсиз подшолар, вазирлар, амалдорлар образини яратади, «посбон» ва «чўпон»ларни мақтайди, улуғлайди, «бўри»ларни қаттиқ қоралайди, бирларини жазолайди, бирларини қайта тарбиялайди.

Султон Маҳмуд,
вазир ва икки
бойқуш

Султон Маҳмуд Ғазнавий золим, унинг вазири Хўжа Ҳасан доно ва одил экан. Улар кунлардан бир кун овга чиқшибди. Вазир шаҳарнинг четнда сайраётган икки бойқушни кўриб оҳ тортибди. Йиғлабди. Бундан таажжубланган Султонга у: «Ул бир бойқуш бул бойқушга айтатурким, иккимиз қуда бўлайик, қизингни манинг ўғлумга бергил, тақи қолин не тилар бўлсанг берайин, дер. Ул айтатурур: манинг қизимнинг қолинига ўн минг бузуғ уй керакдур. У айтатурур: агар Султон Маҳмуд тирик бўлса, бир йилдан сўнг юз минг уй десанг ҳам берайин, деди. Ман шул сўзга йиғладим», — дейди, Султон: «Ман шунингдек золмитурурманким, манинг зулимидин бир йилда юз минг уй хароб бўлур?! — деганда, вазир: «андоқ эрмиш» дейди. Шунда Султон: «не қилмоқ керак?», деб сўраса, вазир: «Адл қилмоқ керак ва тақи зулм қилмоқдин тавба қилмоқ керак...», — деб жавоб беради. Султон Маҳмуд

қилган ишларига тавба қилади, адолат билан давлатни бошқаради, «кечалар дарвешларнинг либосин кийиб, эшикдин эшикка юрур эрди: қайда бир тул хотун ё бир мискин бўлса, анга эҳсон қилур эрди».

Бу ҳикояда зулмга қарши адолатпарварлик ғояси илгари сурилади. Ёзувчининг фикрича, панд-насиҳат ва ўғит билан золимларни одил қилиш мумкин. Султон Маҳмуд шундай ҳукмдор сифатида гавдалантирилади. Бошда у золим, мамлакатни хароб қилувчи ҳукмрон бўлади. Бойқушларнинг суҳбатидан ўзининг қаччалик золимлигини билган Султон Маҳмуд доно ва одил вазир Хўжа Ҳасаннинг маслаҳати билан қилмишларидан пушаймон бўлиб, одил ва халқпарвар ҳукмронга айланади. Хўжа Ҳасан, ҳикояда таърифланишича, «бисёр оқил ва доно ва одил» вазир. Унинг Султон Маҳмудни тавба қилиш ва одил бўлишга чақирishi ёзувчининг чақиригидир. Ёзувчи вазирни султонга қарама-қарши қўя ва унинг воситаси билан золим султонни одил султонга «айлантирар» экан, вазирлар ва бошқа сарой аъёнлари адолатли кишилар бўлса, улар ҳатто Султон Маҳмуддек золимни ҳам одиллик ва халқпарварликка йўллашлари мумкин деган фикрни илгари суради. Ҳикоядаги бойқушлар образи мажозий образлардир. Бойқуш — халқ тушунчасида бахтсизлик ва харобаликнинг рамзи. Зулм халқни хонавайрон қилади, мамлакатни хароб этиб, бойқушлар ошенига айлантиради. Адолат эса халқни фаровон ва мамлакатни обод этиб, бойқушлар ошенини тугатади.

Шундай қилиб, ёзувчи панд-насиҳат орқали, донишманд ва тадбирли давлат арбобларининг ҳаракати билан зулмнинг, харобаликнинг олдини олиш мумкин деган хулосага келади. Ваҳоланки, зулм ва адолатсизлик феодал жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми шароитида табиий нарса бўлган бир ҳол эди. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузумини ўзгартирмай туриб, адолат ўрнатиш мумкин эмас эди. Лекин, шунга қарамай, ёзувчининг зулмни қоралаши, адолат ғоясини (бу ғоя ёзувчида тор, чекланган эди) тарғиб қилиши прогрессив аҳамиятга эга эди.

Ҳикоя ниҳоятда кичик. Унда бирор ортиқча деталь, ортиқча бирор сўз ҳам йўқ. Тема кичик бир эпизодик воқеада, персонажларнинг суҳбати, диалоги орқали очилади. Ҳикоянинг композицияси изчил, мукамал. Бойқушлар суҳбати билан композиция кульминация нуқтасига кўтарилади ва Султон Маҳмуднинг одил бўлиши билан ечилади. Ҳикоянинг тили бой. Бу тўпламлардаги бошқа ҳикоялар ҳам худди шундай содда ва раво бўлиб, ҳозир ҳам уларнинг ўқилиши ва тушунилиши осондир.

Шунга ўқшаш ҳикоя Низомий Ганжавийнинг «Махзанул-асрор» дostonида ҳам бор эди. (Бу Нўширвоннинг овга чиқишини тасвирловчи ҳикоядир.) Ўз илдизи билан халқ оғзаки ижодига бериб тақалувчи «Икки бойқуш» ҳикояси бир неча ном билан кенг тарқалган, турли асарлардан ўрин олган.

**Нўширвон
ва бева хотин**

Нўширвон одил подшо бўлган экан. У бир амалдори Озарбайжонга бек қилиб юборибди. Бошда адолат билан иш тутган бек кўп ўтмай эл-юртга жабр-ситам қилиб, мол-мулкни кўпайтирибди, ҳатто бир бева хотиннинг бутун бор-йўғи бўлган бир парча ерини ҳам тортиб олиб, боғига қўшибди. Нонлож қолган хотин Мадойинга бориб, Нўширвонга арз-шикоят қилибди. Нўширвон шикоятни текшириш учун Озарбайжонга одам юборибди. Бева хотиннинг сўзи тасдиқланибди. Нўширвон бекнинг терисини шилиб олиб, этини итларга беришга, олган мол-мулкни ағаларига қайтариб, қолган давлатини мискинларга улашишга ҳукм қилибди. Шу билан бирга, у барча бекларига қаратиб, кимки бировнинг мол-мулкни тортиб олган бўлса, икки ой муҳлат ичида ағасига қайтариб берсин, бўлмаса бу бекнинг кунни бошига тушади дебди. Бекаар подшонинг буйруғига амал қилибдилар. Шундан кейин подшо, тахтимдан дарвозага қадар занжир тортиб, кўнғироқ ўрнатилсин, токим кишилар бемалол арз-доди борлигини билдирсинлар, дебди. Орадан бир неча кун ўтибди. Қўнғироқ чалинибди. Мулозимлар чиқиб кўрса, бир қари эшак занжирга ишқаланаётган экан. Эшакни ҳайдаб юборишибди. Буни эшитган Нўширвон мулозимларини койибди, эшакнинг ағасини аниқлаб, унинг икки ён қўшнисини қақиртирибди. Қўшнилариинг сўзидан ағаси эшакни кўп йиллар қаттиқ ишлагани, у қариб ишга лаяқатсиз бўлиб қолганидан кейин, қарамай қўйгани маълум бўлибди. Нўширвон: эшакнинг ағаси «бу эшакка ҳар кунда икки ботмон ем берсун ва тақиб бир ахтахона яасун ётмоқига»,— деб ҳукм чиқарибди.

Ҳикояда адолат ғояси илгари сурилади. Бу ғоя, бошқа бир неча ҳикояларда бўлгани каби, Нўширвон образида мужассамлаштирилади. Нўширвон — адолатли идеал ҳукмдор. У эл-юртнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун курашади, фақир-фуқаронинг ҳақини ҳимоя қилади, уларнинг арз-додини адолат билан ҳал этади, зolimларнинг жазосини беради. У шунчалик одилки, ҳатто, ишга яроқсиз бўлиб қолган бир ожиз ҳайвонга — эшакка ҳам ғамхўрлик қилади. Утмишда кишилар шундай ҳукмдорнинг бўлишини орзу қилиб, ўз орзуларини турли хилдаги бадий образларда ифодалар эдилар. Нўширвон образи ҳам мана шундай образлардан бири сифатида вужудга келган эди.

Озарбайжон беги ҳикоядаги салбий образдир. У ўзининг шахсий манфаатларига берилиб кетган, эл-юртни талон-торож қилган ва ҳатто бир бева хотиннинг бутун ҳаёт манбаи бўлган оёғина ерини ҳам тортиб олган муштумзўрдир. Бу образда феодал амалдорларнинг типик хусусиятлари бирмунча мужассамлаштирилган. Шунга кўра, бу образ бадий умумлаштирилган реалистик тенденциядаги образдир.

Бева хотин қиёфасида биз йўқсил, қашшоқ ва журъатли меҳнаткаш халқ вакилини кўрамиз. Унинг бутун бор-бисоти мерос қолган бир парча ери. Еридан у кунига тўртта нон топади, холос. Бу «нонларнинг бирин бериб шамъ олур эрди ва бирин бериб ўтун бирла сув олур эрди. Ноннинг ўзгасини ўз маошига сарф қилур эрди. Бу тариқа бирла рўзгорин кечурун юрур эрди». Бироқ зolim бек буни ҳам кўп кўради, хотинни еридан маҳрум қилади. Фақат Нўширвоннинг адолатигина унинг жонига оро қиради.

Ҳикоянинг асосий сюжет ва композиция қисмини бек, бева хотин ва Нўширвон воқеаси ташкил этади. Кейинги эпизодлар эса шу воқеанинг иловасидир. Бу илова асосий воқеанинг гоявий мазмунини тўлдириши билан бирга, ҳикоянинг бадий қимматини ҳам ортттиради. Бу жиҳаддан айниқса «эшак воқеаси» эпизоди жуда характерли бўлиб, у «қиссадан ҳисса» чиқаришга хизмат қилади.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да ўз моҳияти билан «Нўширвон ва бева хотин» ҳикоясига жуда яқин бўлган яна бир неча ҳикоя бор. («Султон Маҳмуд ва Дарвеш», «Султон Маҳмуд ва кампир», «Баҳром ва чўпон» ва бошқалар.)

Султон Маҳмуд,
толибул илм
ва қози

Бу ҳикоя, халқ эртакларида бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Ҳикоянинг асосини Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози воқеаси ташкил этади. Унда қозини қаттиқроқ фош қилиш учун яна мустақил сюжетли бир неча ҳикояча келтирилади.

Султон Маҳмудга бир толибул илм (мадраса ўқувчиси) шундай арз қилади: отам ўлди, кўп мол қолди. Туркистонга бориб ўқимоқчи бўлдим, минг дона қизил тиллани ипак кисса (халтача)га солиб муҳраб, ишончли киши деб қозига қолдириб кетдим. Қайтиб келиб, киссани олдим, кисса бутун, муҳр бузилмаган. Бироқ очсам, олтин йўқ, нуқул мис чақа. Қозига арз қилсам, фойда бермади. Адолат қилинг.

Султон, қозига онт ичирамиз, бошқа чора йўқ, дейди. Толибул илм, агар шундай қилинса, лайлак воқеасига ўхшаш иш бўлар эди деб, қуйидагиларни ҳикоя қилади: илонлар лайлак билан келишиб, унга ҳар куни биттадан илон беришга ваъдалашибди. Лайлак кўнибди, биттадан ортиқ илон емасликка онт ичибди. Бироқ кўп ўтмай лайлак олтини бузибди. Бундан шикоят қилган илонларга у: менинг онтим бўладими, мен масжиддан минорага, минорадан масжидга қўнаман, ҳар қандай гуноҳим бўлса, ювилиб кетади, дебди.

Толибул илмнинг доно сўзларидан таъсирланган Султон муаммони ҳал этиш учун муҳлат олибди. У киссани қози ёриб олтинини олмадимикан деган ҳаёл билан, овга кетиши олдида тўшагининг бир ерини ёриб кетибди. Овдан қайтиб келса, тўшак бус-бутун. Хизматкор бир тўқувчи устани олиб келиб, тўшакнинг ёруғини аввалгисидек қилиб тўқиттирганини айтибди. Султон устани чақириб олибди. Уста қозининг бир киссани ёриб, олтин ўрнига мис чақа жойлаб, уни аввалгисидек қилиб тўқиттирганини сўзлаб берибди. Султон пул зарб қилувчи усталарни ҳам чақиртириб олибди. Улар қозига мис чақа зарб қилиб берганларини эътироф қилибдилар. Қози сўроқ қилинибди. У қилган гуноҳидан тонибди. Шунда Султон усталарни юзлаштириб, қозининг хиёнатини бўйнига қўйибди. Қози дорга осилибди.

Асосий воқеа шу билан тугайди. Бироқ автор золим ва мунофиқ қозиларни қаттиқроқ фош қилиш учун асосий воқеага иккита кичик ҳикоя илова қилади. Султон Маҳмуд толибул илмни қози тайинламоқчи бўлади. Толибул илм бу таклифни рад этиб, қози бўлишни истамаслигининг сабабини икки ҳикоя билан баён этади.

Озарбайжонда,— дейди толибул илм,— қози бемор ётар эди. Устозим билан аҳвол сўрагани кирдик. Қози устозимдан рози-ризалик сўради. Устоз: сиз ўлмайсиз, чунки имон келтирясиз,— деди. Дарҳақиқат, қози тузалиб турди. Лекин бир куни оти ҳуркиб йиқилиб кетиб, қози имон келтиролмай ўлди.

Куфа шаҳрида бир киши Али олдига келиб, еридан уч йилдан бери ҳосил ололмаётганини арз қилиб, маслаҳат сўрабди. Али бир парча қоғозга нимадир ёзиб, уни ерининг ўртасига кўмиб қўйгин, дебди. У киши шундай қилибди, еридан яхши ҳосил унибди. У «бу хат не эркон деб ул ердин очиб ул хатни олиб ўқиди, эрса, ёзилмишким, эй ер, бу йил ҳам ҳосил бермасанг, бир золимқози ўлган бўлса, ўлуқини келтуруб санинг ўрлонгга кўмарман, деган хат эркан. Энди мундоқ маълум бўлдиким, қозиларни ер ҳам қабул қилмас эркан...»

Толибул илм кейинги ҳикояни тугатар экан, «бир золим қозининг ҳукмхонасининг эшикидин ўтса, қули озод бўлмагай. Тақрибдурларким, ит ҳар тунда айтур эрмиш: олло таолога шукурким, мани қози қилмай, ит қилибтурур», — дейди.

«Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикояси бошдан-охир золим, мунофиқ ва хиёнатчи қозиларни фош этишга қаратилган. Асосий воқеа ҳам, илова қилинган ҳикоячалар ҳам шунга хизмат қилади. Қози толибул илмнинг омонатига хиёнат қилади. У хиёнатидан тонади, онт ичишдан қайтмайди. Онт ичиш ҳам, шарият ҳам унинг қўлида, бирини иккинчи бири билан тўғрилаб юбораверади. Шу жиҳатдан у онтини бузиб, илонларга қўрғин солган мунофиқ лайлакка ўхшайди. Лайлак минорада гуноҳ қилиб, масжидга қўниб гуноҳини «пок» этгани каби, қози ҳам гуноҳини шарият ҳийласи билан ювиб юбораверади. Ёзувчининг айтишича, бундай қозилар имонсиз, диёнатсиз кишилардир, шунга кўра улар тил тортмай, калима қайтаролмай ўлиб кетишлари керак, уларга «гўр» азоби ҳам қотиғдир». Қора ер ҳам золим қозидан ҳазар қилади, ит итлигига хурсанд бўлиб, қози бўлмаганига шукур қилади.

Толибул илм бошлаб қозиларга ишонч ва эътиқод билан қарайди. Бироқ ҳаёт, билим ва тажриба унинг қозиларга бўлган муносабатини ўзгартиради. Толибул илм фақат қозини фош қилувчи киши сифатида эмас, балки бир донишманд сифатида ҳам гавдаланади. Унинг донишмандона сўзлари ёзувчининг ўз сўзларидир.

Бу ҳикояда ҳам Султон Маҳмуд адолатли подшо сифатида тасвирланади.

Ҳикоянинг темаси ўз даври учун жуда муҳим эди. Уларини дин-шарият пешволари ва адолат ҳомийлари деб юритган қозилар, аслида порахўр, мунофиқ, хиёнатчи, ҳийлакор ва товламачи кишилар эди. Уларнинг бетидан ниқобларини олиб ташлаб, кирди-корларини фош этиш зарур эди. Ҳикоя мана шу мақсадга қаратилди. Унда ёзувчи моҳирлик билан қозиларнинг бадиий умумлаштирилган реалистик салбий образини яратади.

Автор «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» сатирик ҳикоясида ҳам халқ оғзаки ижоди бойликларидан фойдаланади. Унинг ўзи: «Тақриб золим қозининг сўзи кўпдир, аммо энди мухтасар қилдук», — дер экан, халқ оғзаки ижодига таянгани ва ундан материал таллаб олганини таъкидлайди. Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»сида ҳам золим қозиларни фош қилувчи бир неча ҳикоя бор.

Улардан бири «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикоясидаги асосий воқеага айнан ўхшашдир. Хожа шу ҳикоядан фойдаланганми-йўқми, бундан қатъи назар, «Сиёсатнома»даги ҳикоянинг ҳам, Хожа ҳикоясининг ҳам манбаи бирдир. Бу манба — халқ оғзаки ижодидир. Хожанинг маҳорати шундаки, у қози ҳикоясининг композициясига усталик билан яна бир неча кичик ҳикояни кирипти, унга сингдириб юборади. Бу билан ҳикоянинг ғоявий-бадний қимматини янада оширади.

Восифийнинг «Бадоеул-вақо» асарида ҳам мазмунан «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикоясига яқин бўлган бир неча ҳикоя келтирилади, «Бадоеул-вақо»даги ҳикояларнинг бош қаҳрамони Улуғбекдир. Бу ҳикояларда Улуғбек одил, донишманд ва тadbирли подшо сифатида гавдаланади. У кишиларнинг арз-додига етиб, хиёнатчиларни ва муттаҳамларни жазолайди. Шундай ҳикоялардан бирида Улуғбекка арз қилиб келган бир киши бировга муҳрланган ҳамёнга солиб минг тилла омонат қолдирганини, қайтиб олса, муҳр бузилмагани, лекин ҳамёнда тўққиз юз тилла қолганини айтади. Улуғбек уч кун муҳлат олади. Эртаси кунни болишининг бир ерини йиртиб қўяди. Қайтиб келса, болиши бус-бутун. Канизак болиш ҳодисасини эрига айтган, эри уни бир тўқувчи устага олиб бориб, азалгидек қилиб чатитган экан. Шу билан юз тилланинг ҳам қандай қилиб йўқолиб кетгани маълум бўлибди. Улуғбек ҳукм қилиб, у кишининг юз тилласини ундириб берибди.

Улуғбек номи билан боғланган бу ҳикоялар, бир томондан, феодал ўтмишда хиёнат, мунофиқлик, қаллоблик ва ҳийла кенг тарқалганини кўрсатади, иккинчи томондан Улуғбекнинг адолатли, донишманд подшо сифатида традицион бир образ бўлиб қолганини кўрсатади.

Шайх ва мурид «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да ижтимоий-сиёсий темадаги ҳикоялар билан бирга кўпгина ахлоқий-таълимий ҳикоялар ҳам бор. Шундай ҳикоялардан бири «Шайх ва мурид»дир.

Бир мурид шайхнинг олдига келиб, ўзининг кўп гуноҳ қилганини айтади ва шайхдан тавба ва инобат беришни сўрайди. Шайх, сенинг кўнглинг бир ҳовуздир, унга беш ариғдан сув киради, сен лойқа сув билан ҳовузни ифлос қилибсан, шу ариғлар суви йўлни боғласанг, ҳовуз тоза бўлади, «бир ариғ — кўзнингнинг йўлидирким, мусулмонларнинг аҳди — аёлига хиёнат бирла боқмагайсан, Яна бир ариғ — озингнинг йўлидирким, андин ёмон, ҳаром нималарни емагайсан. Яна бир ариғ — илик — қўлларингдурким, кишини ноҳақ уруб, молларини олмагайсан. Яна бир ариғ — оёқларингнинг йўлидурким, анинг бирлан номашруъ йўлларга бормагайсан, мисли бўззахона ва шаробхона ва мафсақа. Яна бир ариғ — қуроқларинг йўлидурким, ғийбат сўзларни эшитмагайсан», дейди. Мурид буларни қабул қилади, кўнгил ҳовузи пок бўлади.

Ҳикоядаги шайх тасаввуф таълимотини тарғиб қилувчи сўфи—пирлардан бўлмай, балки донишманд ва адолатпарвар бир мураббийдир. Шайх муриди йўл кўрсатувчидир. Бу ҳикоядаги шайх

таркидунёчилик ва бадбинлик йўлини эмас, балки ҳалоллик, поклик ва одоб йўлини кўрсатувчи муршиддир. Муршид, киши сўзда тавба қилиш билан гуноҳдан пок бўлмайди, балки ўзининг хатти-ҳаракати ва хулқ-атворини яхшилаганидан кейингина пок бўлади, деган гоёни илгари суради. Муршиднинг сўзлари ҳикоя авторининг сўзларидир.

Чумчуқ ҳикояси   Бир киши бир чумчуқни қафасда сақлар экан. Чумчуқ тилга кириб, мени озод қилсанг, сенга фойдали уч насиҳат айтаман, дебди. У киши кўнибди. Чумчуқ насиҳатларини айтибди: «Аввад улким, ҳар нимарса қўлингдин чиқса, анинг учун қайғу емағил. Ва яна маҳол сўзни асло қабул қилмағил. Эмди мани йиборғил, яна бирин айтурман». У киши чумчуқни бўшатиб юборибди. Чумчуқ бир дарахтнинг шохига кўниб, менинг қорнимда йиғирма мисқол лаъл бор эди, сен нодонлик билан мени қўлингдан чиқардинг дебди. У киши пушаймон бўлиб, изтироб чекибди. Чумчуқ «Ҳоло санга насиҳат қилмадуммиким, нимарса қўлингдин чиқса, онинг учун қайғурмағил!.. Яна бу ким, ман ўзим йиғирма мисқол эрмасманким, йиғирма мисқол лаъл манинг қорнимга на турулук сиғар?» дебди. Чумчуқ у кишининг қафасдан бўшатиб юборгани эвазига «бу яғочнинг тубида бир кўзача танга бортурур»,— дебди.

У киши дарахтнинг тубини ковласа, бир кўзача танга чиқибди, киши шодхуррам бўлибди.

Ҳикоя «қиссадан ҳисса» чиқарувчи:

Икки иш қўймас бани одамда даҳр ичра мажол,
Бир таассуф ўткон ишка, бир доғи амримаҳол.
Одам эрсанг кўп таассуф ема ўтган иш учун,
Демағил сўзни маҳолу чекмағил андин малол

мисралари билан тугайди.

Халқнинг «Ўтган ишга ўксинма», «Дема маҳол, чекма малол» мақоллари бу ҳикоянинг, ундаги «қиссадан ҳисса»нинг мазмунига сингдирилган. Учинчи насиҳат эса бевосита ҳикоядаги воқеанинг ўзида ифодаланган. Чумчуқни қафасга солган киши уни бўшатиб юборади, чумчуққа яхшилик қилади. Чумчуқ бунинг эвазига уни пулдор қилади. Бундан «яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» деган насиҳат келиб чиқади. Ҳикояда бу уч насиҳат билан бирга эркинлик гоёси ҳам илгари сурилади. Чумчуқ қафасдан озод қилинади. Бу чумчуққа ҳам, уни озод қилган кишига ҳам яхши. Агар чумчуқ қафасда қолиб кетса, у киши насиҳатлардан ҳам, бир кўзача тангадан ҳам маҳрум бўлар эди. Шунга кўра ҳам чумчуқ: «Эй киши, мани бу қафасга солиб сақлабсан, соқлоғондин санга ҳеч бир фойда йўқдир. Агар мани озод қилсанг, санга уч насиҳат берайким, ондин санга кўп фойдалар бўлғай»,— дейди. Чумчуқ икки насиҳатни айтади, учинчисини бўшатиладан кейин айтмоқчи бўлади. Чунки, бир томондан, чумчуқнинг озод бўлиб олиши керак (қафас эгаси учинчи насиҳатдан кейин уни бўшатмаслиги мумкин), иккинчи томондан, у кишини синаб, аввалги насиҳатлардан қандай хулоса чиқариб олганини аниқлаш лозим. Шундан кейингина чумчуқ учинчи пандини айтади. Бу насиҳатнинг аслини «ях»

шилиқ қилсанг, яхшилиқ кўрасан» сўзи ташкил этади. Бироқ автор чумчуқнинг олижаноблиги ва насихатнинг моҳиятини тўлароқ очиш учун уни бир кўзача танга воқеаси билан ифодалайди. Насихатнинг ўзи эса аслида ҳар қандай кўзачаю тангалардан юксакдир.

Сулаймон ва обиҳаёт   Бир киши Сулаймонга обиҳаёт (ҳаёт суви) келтирибди. Сулаймон кишиларни, ҳайвонларни ва қушларни йиғиб сувни ичиш-ичмаслик ҳақида кенгашибди. Кенгашга фақат бутимор деган қуш келмаган экан. Бутиморни чорлаш учун Сулаймон от юборибди. Бутимор келмабди. Сулаймон итни юборибди. Бутимор келибди. Сулаймоннинг таажжубига бутимор: «От вафо даштида ўт ўтлогон эрмасдур ва ит вафо даргоҳидин кеткон эрмас», — дебди. Обиҳаёт масаласида эса у, агар бу сув барча ёр-дўстларингга, қариндошларингга етса, ичсанг бўлади, бўлмаса бефойда, чунки ҳамма ўлиб кетаверади, ёлғиз ўзинг қоласан, бундай ҳаётнинг маънисини борми дебди. Бу гап Сулаймонга маъқул тушибди. У обиҳаётдан воз кечибди.

Ҳикоя унинг гоёвий мазмунига якун ясовчи қуйидаги қитъа билан тугайди:

Тириклик ёру дилдор ила хуштур,
 Тирикликни нетарсан бўлмаса ёр!
 Улук сониди кўр, тема тириктур —
 Кишиким, йўқ анга ёри вафодор.
 Киши ёлғуз жаҳонда бўлмади шод,
 Нечаким бўлса оламда намудор...

Шундай қилиб, бу ҳикояда худбинлик ва шахсий манфаатпарастликка қарши ҳамжиҳатлик ва аҳиллик гоёси илгари сурилади. Сулаймон ўзбошимчалиқ билан иш кўрмайди, у ҳамма билан кенгашади, яхши маслаҳатни қабул қилади, шахсий манфаатига берилиб кетмайди, ёр-дўстларсиз, биродарларсиз ҳаётни ўлимдан ҳам ёмон деб ҳисоблайди. Ҳикояда бутимор тилидан айниган «ит вафо даргоҳидан кетган эрмас» сўзи ҳам бежиз эмас. У ҳикоянинг ечими учун бир манба бўлиб хизмат қилади. Бутимор халқ донишмандининг мажозий образидир.

Искандар ва донишманд мўйсафид   Искандар Зулқарнайн қўшини билан зулматга кириш олдида, ҳеч ким ўзи билан қари кишини олиб келмасин, дебди. Бир йигитнинг қари отаси ўғлидан ажралиб қолишни истамабди. Йигит ноилоҳ қолиб отасини сандиққа яшириб, бирга олиб жўнабди. Зулматга яқинлашганда, Искандар унга киришга кирармиэ, бироқ қандай қайтиб чиқамиз, бирор мўйсафид йўқми маслаҳат берса, деб суриштирибди. Жарчилар жар солиб қидиришга тушибдилар. Йигит: Искандар менинг гуноҳимни кечирсин, мен отамни яшириб олиб келганман дебди. Мўйсафид, қулуларни бир ерга боғлаб қўйиб, биялар билан зулматга кирмоқ керак, биялар оналик меҳри билан фарзандларига интилиб сизларни зулматдан олиб чиқади дебди. Бу маслаҳат маъқул бўлибди, Искандар одамлари билан зулматга кириб, ундан омон чиқибди.

Бу ҳикояда икки гоё илгари сурилади: биринчидан, ҳар бир ишда ҳаёт тажрибаси бўлган кишилардан, донишманд қариялардан маслаҳат олиш, улар билан кенгашиш зарурдир. Искандар азият

чекишмасин ва бошқаларга халақит бермасин деб, зулматга кекса кишилар олиб борилмасин деб буйруқ берган эди. Бироқ унинг ўзи «бу черикда ҳеч бир қари киши борму эркан, ондин сўрасак, шояд ул қари киши тажриба билан бу ишнинг тадбирини билғой эрди» деб қарияларнинг мадади ва маслаҳатига муҳтож бўлади. Фақат донишманд мўйсафидгина бу муаммони ҳал этиб, Искандар ва унинг қўшини жонига ора киради. Шунинг учун ҳам ҳикоя тожик тилида машҳур бўлган «Бе пир чи мерави дар амони, ҳарчанд Искандари замони» («Агар замонанинг Искандари бўлсанг ҳам, омонлик йўлидан устодсиз боролмайсан») мақолидек:

Ҳеч ким устодсиз топмас жаҳонда иззу жоҳ,
Неча ким ҳашмат била Искандари даврон эрур...

мисралари билан тугайди.

Иккинчидан, ота-онанинг фарзандга бўлган меҳр-муҳаббати беҳад ва жуда қудратлидир, фарзанддан жудалик ота-она учун энг даҳшатли уқубат ва кулфатдир. Шунга кўра ҳам мўйсафид ўғлидан айрилишга кўнмайди. Чунки:

Сан каби фарзанддин айрилмоқим имкон эмас,
Жон сану жондин жудалик айламак осон эмас.

Шунинг учун ҳам фарзандларининг меҳр-муҳаббати билан биялар Искандар ва унинг аскарларини зулматдан олиб чиқади. Демак, донишмандлар маслаҳати, ота-онанинг меҳр-муҳаббати кишини зулматдан, гумроҳликдан қутқарувчи улур қудратдир.

Шундай ҳикоя Искандарнинг саргузаштидан бир эпизод сифатида Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» дostonида ҳам баён этилади. Ўзбек халқ эртаги «Золим подшо»да ҳам сандиққа тушиб олиб, ўғли билан бирга подшонинг сафарига ҳамроҳ бўлган тadbирли мўйсафид образи яратилган. У ўз ўғлини ҳам, бошқа аскарларини ҳам золим подшонинг ўлим даҳшатидан қутқариб қолади.

Ахлоқий-таълимий темадаги бошқа ҳикоялар ҳам ғоявий-бадий жиҳатдан жуда мароқлидир.

Бироқ, афсуски, «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да ижтимоий-тарбиявий жиҳатдан ижобий қимматга эга бўлган ҳикоялар билан бирга реакцион ғоядаги ҳикоялар ҳам бор. Ҳикоялар автори ўз прогрессив фикр-қарашларига қарши бориб, баъзан феодал-консерватив, диний-мистик қарашларни, фатализмни зўр бериб тарғиб қилади, дунёвий масалаларга диний тус беради. Ижобий ва салбий фикрлар зиддияти айрим бошқа ҳикояларда ҳам равшан кўринади. Масалан, «Узоқ умрнинг сири» ҳикоясида халқпарварлик ғояси етакчидир. Бироқ автор бу ҳикояга зўрма-зўракилик билан бўлса ҳам, ислом динини тарғиб қилиш ғоясини улашга интилади. Ҳикояда айтилишича, Қашқар султони элчиларига ҳаким «узоқ умрнинг сири»ни айтиб бергандан кейин, Ҳинд султони ўз динидан

кечиб, мусулмон бўлган эмиш. Ваҳоланки, на асарнинг темаси, на унинг сюжет ва композициясининг ривожини буни талаб этмайди.

Хулоса

Хожа ўзбек классик адабиётининг XVI асрда етишган йирик намоёндаларидан биридир.

Унинг адабий мероси, айниқса ҳикоялари ўтмиш адабиётнинг қимматли ёдгорлигидир. Хожа ўз ҳикоялари ҳақида:

Бу дамким, бордур умримда боқий,
 Бўлой дедим бу баэм аҳлина соқий.
 Қилиб тартиб бир неча ҳикоят,
 Ҳикоят аҳлидин айлай ривоят.
 Ва гар яхши, ёмон ҳам бўлса боре,
 Ки биздин сўнгра бўлғой ёдгоре,—

деган эди. Ҳикоялар автори қайси ҳикояларини яхши, қайси ҳикояларини ёмон деб ҳисоблаган (ёки умуман камтарлик билан шундай деганми), бундан қатъи назар, биз унинг меросида меҳнаткаш халқ оммасининг феодал зулмга қарши норозиликнинг кучайиб бориши, даврининг прогрессив ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳамда Низомий ва Навоий каби буюк инсонпарвар ёзувчиларнинг ва айниқса халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири билан вужудга келган «яхши» ҳикоялар билан бирга, феодал-клерикал реакциянинг акс садоси сифатида вужудга келган «ёмон» ҳикоя ёки ғояларни кўрамай. Хожанинг ғоявий-бадиий жиҳатдан бақувват бўлган ҳикоялари ўтмиш адабиётнинг яхши ёдгорлиги сифатида ўз тарихий-адабий қимматини сақлаб келмоқда.